

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ,
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Επιμέλεια

ΜΟΡΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

■ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΡΕΘΥΜΝΟ 2015 ■

ΜΟΡΦΕΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Επιμέλεια έκδοσης: Έφη Αβδελά
Στήσιμο εξωφύλλου: Δήμητρα Μεσσήνη
Διόρθωση κειμένου: Ευαγγελία Δάλκου
Έκδοση: ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ

Α' έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 2015

ISBN έντυπης έκδοσης: 978-960-89102-4-9
ISBN ηλεκτρονικής έκδοσης: 978-960-89102-5-6

© Πανεπιστήμιο Κρήτης και Έφη Αβδελά, Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Χάρης Εξε-
τζόγλου, Βασιλική Θεοδώρου, Γιάννης Καραγιάννης, Δέσπω Κριτωτάκη, Δήμητρα Λαμπροπούλου,
Κατερίνα Λουκίδου, Χρήστος Λούκος, Χρήστος Λυριντζής, Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, Μαρία Πρέκα,
Κατερίνα Ροζάκου, Μαρία Σταματογιαννοπούλου, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, Ποθητή Χαντζαρούλα,
Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο –
ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μά-
θηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο:
ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Επιμέλεια

Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2015

Στη μνήμη του Βαγγέλη Κεχριώτη

Περιεχόμενα

Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα»	11
---	----

Συλλογική προσφορά σε τρίτους

Μαρία Πρέκα, «Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ): υποτροφίες για την εκπαίδευση διδασκαλισσών από τη Μακεδονία (1880-1913).»	41
Χρήστος Λούκος, «Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στη Σύρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα»	62
Βασιλική Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού»	82
Έφη Αβδελά – Δήμητρα Βασιλειάδου, «‘Κοπιώδης εθελοντική εργασία’: η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα»	101
Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και παραγωγή του πολίτη: Οι περιπτώσεις δύο εθελοντικών σωματείων τον πρώιμο 21ο αιώνα»	124

Συλλογικές ταυτότητες

Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, «Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα: ερωτήματα και συζητήσεις»	145
Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, «Ο σιωνισμός και η πόλη. Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936»	169
Μαρία Σταματογιαννοπούλου, «Σύλλογοι και διαπραγματεύσεις του τοπικού στη Μυτιλήνη του Μεσοπολέμου: η ανακάλυψη της ‘παράδοσης’»	196
Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο»	217

Ποθητή Χαντζαρούλα, «Τα παιδιά και η νεολαία στο επίκεντρο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης: Οι επιτροπές εθελοντών και η κοινωνικότητα των παιδιών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος»	237
<i>Συλλογικά αιτήματα και διεκδικήσεις</i>	
Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969»	259
Δέσπω Κριτσωτάκη, «Συλλογικότητες για την ψυχική υγεία των παιδιών και των νέων στη μεταπολεμική Ελλάδα. Το παράδειγμα της Πανελληνίας Ένωσης Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων (1950-1980)»	279
Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Νέοι, μαθητές κι εργάτες: νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα»	292
Γιάννης Καραγιάννης – Χρήστος Λυριντζής, «Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές»	314
Κατερίνα Λουκίδου – Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Αναζητώντας την κοινωνία πολιτών κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση: δρώντες, αιτήματα και διεκδικήσεις»	337
Γιάννης Καραγιάννης – Κατερίνα Λουκίδου, «Κοινωνικότητα και δημοσιότητα: Επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας»	354
Abstracts	380

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Εισαγωγή:
Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας
στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα¹

Από την εποχή που ο Αλέξις ντε Τοκβίλ κατέγραψε τις εντυπώσεις του από την αμερικανική κοινωνία, η σωματειακή δράση θεωρήθηκε σημαντικός ενδείκτης για την ανάπτυξη της αστικής δημοκρατίας.² Ως τυπικές εκδοχές της συλλογικής δράσης, οι εθελοντικές συσσωματώσεις³ απασχόλησαν από νωρίς κοινωνικούς επιστήμονες και ιστορικούς. Μια ιστορία των διαδοχικών προσεγγίσεων γι' αυτές σε κάθε γνωστική πειθαρχία θα ισοδυναμούσε με την ίδια την ιστορία της κοινωνικής θεωρίας. Ελάχιστη κοινή παραδοχή, που καλύπτει και τις ανάγκες αυτού του τόμου, είναι ότι οι εθελοντικές συσσωματώσεις είναι τυπικές ιδιωτικές συλλογικότητες, που ορίζονται από την εθελοντική συμμετοχή των μελών τους και από τη διάκριση ανάμεσα σε μέλη και μη μέλη και από το γεγονός ότι αυτοδιοικούνται και δεν αποσκοπούν στο κέρδος.⁴ Ενώ οι ονομασίες τους ποικίλλουν στον χρόνο (σύλλογοι,

1. Η έρευνα για τα άρθρα που περιλαμβάνει ο παρών τόμος έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του εικοστού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες», που έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου. Για τη συμβολή τους στην επιτυχημένη διεξαγωγή του προγράμματος ευχαριστώ τις συνεργάτριες και τους συνεργάτες και ιδιαίτερα την Κατερίνα Αναγνωστάκη, καθώς και τους συναδέλφους του ΕΛΚΕ του ΠΚ και ιδιαίτερα τον Μανώλη Παπαδάκη. Για τη συμβολή τους στη συγγραφή αυτού του κειμένου ευχαριστώ τον Χάρη Εξερτζόγλου και τον Χρήστο Λυριντζή· για τις παρατηρήσεις τους, τους συγγραφείς των επόμενων άρθρων και τον Άκη Παπαταξιάρχη. Αφιερώνουμε τον τόμο στη μνήμη του Βαγγέλη Κεχριώτη, αγαπητού φίλου και συνεργάτη, που συμμετείχε ενεργά σε όλη τη διάρκεια του προγράμματος, αλλά δεν πρόλαβε να παραδώσει τη συμβολή του. Θα τον θυμόμαστε.

2. Alexis de Tocqueville, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, μετ. Μπάμπης Λυκούδης, Αθήνα 32008.

3. Associations volontaires, voluntary associations, associazioni di volontariato.

4. Η διεθνής βιβλιογραφία για τις εθελοντικές συσσωματώσεις είναι τεράστια και η αναλυτική τεκμηρίωση των μετατοπίσεων στους ορισμούς τους και των σχέσεών τους με τους μετασχηματισμούς στην κοινωνική θεωρία ξεφεύγει κατά πολύ από τους στόχους αυτού του κειμένου. Για μια συστηματική –αλλά καθόλου εξαντλητική– προσπάθεια να συγκεντρωθεί η βιβλιογραφία που χρησιμοποίησαν οι ερευνητές και οι ερευνήτριες του ερευνητικού προγράμματος με το οποίο συνδέεται ο παρών τόμος, βλ. τη Βιβλιογραφική Βάση Δεδομένων στο <http://www.public-sociality.uoc.gr>. Εδώ οι αναφορές θα είναι εξαιρετικά ενδεικτικές και θα περιοριστούν σε κείμενα που αναφέρονται στον εικοστό αιώ-

σωματεία, μη κυβερνητικές οργανώσεις κτλ.), η έμφαση είναι στον τυπικό χαρακτήρα της εθελοντικής συμμετοχής σε κοινές δράσεις.

Ως νεωτερική, γραφειοκρατικοποιημένη και ιεραρχημένη μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, οι εθελοντικές συσσωματώσεις ταυτίστηκαν με τα μεσαία στρώματα και την ηγεμονία τους στον χώρο της πόλης, με τη λεγόμενη «αστική κοινωνικότητα».⁵ Οι άτυπες συλλογικότητες μελετήθηκαν πολύ λιγότερο. Θεωρήθηκαν επί μακρόν διακριτές μορφές δόμησης των κοινωνικών σχέσεων, που συνδέονται με συλλογικές δράσεις στο επίπεδο της γειτονιάς, της «κοινότητας» ή στους χώρους δουλειάς, συχνά αυθόρμητες και απροσχεδίαστές, χαρακτηριστικό πρωτίτως των εργατικών στρωμάτων.⁶ Απασχόλησαν επίσης κοινωνικούς επιστήμονες και ιστορικούς που ασχολήθηκαν με τα κοινωνικά κινήματα, σε προσεγγίσεις που επιχείρησαν να τα κατηγοριοποιήσουν ανάλογα με τα αιτήματά τους, τον κύκλο ζωής τους, το είδος της δράσης τους κτλ.⁷

Με αυτόν τον διεπιστημονικό τόμο επιχειρούμε να υπερβούμε αυτή τη διάκριση, προσεγγίζοντας τη συλλογική δράση μέσα από την έννοια της «δημόσιας κοινωνικότητας». Τα άρθρα του μελετούν συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται σε συγκεκριμένα αστικά κέντρα στην Ελλάδα σε διάφορες περιόδους του εικοστού αιώνα. Επιλέγοντας μια προσέγγιση «από τα κάτω», εξετάζουν τις κοινωνικές σχέσεις που συνάπτουν όσοι συμμετέχουν σε αυτές, πώς εννοολογούν τη συνάφεια στην οποία στηρίζονται και σε ποια βάση οργανώνουν την κοινή δράση που αυτή παράγει· ποιες μορφές συλλογικής δράσης αναπτύσσουν, πώς αλλάζουν στον χρόνο καθώς και ποιες είναι οι πολιτικές διαστάσεις αυτών των αλλαγών· πώς τυπικές και άτυπες εκδοχές συλλογικής δράσης διαμορφώνουν δίκτυα και συλλογικές υποκειμενικότητες.

Σε όσα ακολουθούν θα σκιαγραφήσω το υπάρχον ερευνητικό τοπίο για τις συλλογικότητες, θα εξηγήσω τι προσφέρει η προσέγγιση μέσα από την αναλυτική κατηγορία της «δημόσιας κοινωνικότητας» και θα παρουσιάσω τη δομή του τόμου.

Συλλογικότητες στον εικοστό αιώνα

Παρά τις διαφορετικές περιοδολογήσεις τους, οι σύγχρονοι μελετητές συμφωνούν ότι οι τυπικές συλλογικότητες διαδραμάτισαν ιστορικά έναν –περισσότερο ή λιγότερο– κομβικό

να. Για την προηγούμενη βιβλιογραφική παράδοση, βλ. στο ίδιο. Πάντως η σύγχρονη συζήτηση στην κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη έχει αφετηρία το έργο του Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, συνεργασία Robert Leonardi, Raffaella Nanetti, Πρίνστον 1993.

5. Βλ. τη συστηματική συζήτηση για το θέμα στο Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία (1870-1922)*, Αθήνα 1997, σ. 29-34.

6. Brian Longhurst – Mike Savage, “Social Class, Consumption and the Influence of Bourdieu: Some Critical Issues”, στο S. Edgell, K. Hetherington, A. Warde (επιμ.), *Consumption Matters*, Οξφόρδη 1996, σ. 274-301· Geoff Eley, “Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century”, στο Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, Κέμπριτζ Μασ. 1992, σ. 289-339.

7. Χαρακτηριστικά: Sydney Tarrow, *Power in Movement: Collective Action, Social Movements and Politics*, Κέμπριτζ 1994· Charles Tilly, *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, μετ. Θανάσης Τσακίρης, Αθήνα 2007.

ρόλο σε τρεις διακριτές αλλά συναρθρωμένες κοινωνικές διεργασίες: στη συγκρότηση των πολύμορφων αστικών στρωμάτων, στην παγίωση της ηγεμονικής ιδεολογίας που διαχώρισε ερμητικά τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα και, τέλος, στον εννοιολογικό προσδιορισμό της «κοινωνίας» ως διακριτής κατηγορίας.

Σε ό,τι αφορά την ιστορική συγκρότηση της ασκικότητας, με επίκεντρο τις χώρες της δυτικής Ευρώπης και τις ΗΠΑ και εστίαση στον δέκατο ένατο αιώνα, οι σχετικές μελέτες τονίζουν συνήθως: α) τον ρόλο των συλλόγων ως συνιστωσών της αναδυόμενης αστικής δημόσιας σφαίρας κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα· β) τη συμβολή τους στην εδραίωση της αστικής ηγεμονίας κατά τον δέκατο ένατο αιώνα στο επίπεδο των ηθικών αξιών και των πολιτισμικών πρακτικών· γ) τη σημασία τους ως δημόσιου πολιτικού χώρου που παρείχε σε κοινωνικές ομάδες αποκλεισμένες από τη φιλελεύθερη πολιτική (γυναίκες, εργάτες) πεδίο δράσης και παρέμβασης.⁸

Ωστόσο, η μαζικοποίηση της πολιτικής από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και η συνακόλουθη διαδικασία διάβρωσης του φιλελεύθερου προτύπου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, σε συνδυασμό με την εξάπλωση του καταναλωτισμού και των νέων μορφών επικοινωνίας και ψυχαγωγίας, θεωρείται ότι επέφεραν σημαντικές διαφοροποιήσεις στη φυσιογνωμία και στον κοινωνικό ρόλο των εθελοντικών συσσωματώσεων. Σημαντικές μελέτες υποστήριξαν ότι κατά τον εικοστό αιώνα η σωματειακή δράση συρρικνώθηκε, εξατομικεύτηκε και έχασε τον πολιτικό της χαρακτήρα, ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με αρνητικές συνέπειες για την άσκηση της δημοκρατίας.⁹ Η θέση αυτή είχε μεγάλη απήχηση, που ανανεώθηκε μετά την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού στην ανατολική Ευρώπη. Ωστόσο συγχρόνως αμφισβητήθηκε έντονα από πολλούς μελετητές, που υποστήριξαν ότι, αντίθετα, οι σύλλογοι όχι μόνο δεν φθίνουν κατά τον εικοστό αιώνα, αλλά μετατρέπονται σε δείκτη αξιολόγησης της επιτυχημένης εξάπλωσης των δημοκρατικών θεσμών, ενώ ο ραγδαίος πολλαπλασιασμός και η συνακόλουθη διαφοροποίησή τους

8. Οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν στον «μακρύ» δέκατο ένατο αιώνα, περιλαμβάνουν δηλαδή τα χρόνια μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Για μελέτες που αναφέρονται σε εθνικές περιπτώσεις, βλ. τη Βιβλιογραφική Βάση Δεδομένων. Για μελέτες με συγκριτικό ή διεθνικό προσανατολισμό, βλ. ενδεικτικά: Graeme Morton, Boudien de Vries, Roger J. Morris (επιμ.), *Civil Society, Associations and Urban Places, Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, Άλντερσοτ 2006· J. Kocka – A. Mitchell (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Οξφόρδη 1993· Stefan-Ludwig Hoffmann, “Democracy and Associations in the Long Nineteenth Century: Toward a Transnational Perspective”, *The Journal of Modern History* 75 (2003), σ. 269-299· Leila J. Rupp, *Worlds of Women. The Making of an International Women’s Movement*, Πρίνστον 1997· Linda Young, *Middle class culture in the nineteenth Century. America, Australia, and Britain*, Λονδίνο 2002. Επίσης, Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*.

9. Για τρεις διαφορετικές εκδοχές –στην κοινωνιολογία, την ιστορία και την πολιτική επιστήμη–, με πολύ διαφορετικές αναλυτικές αφετηρίες και αναφορές, της θέσης ότι η αστική κοινωνικότητα και η σωματειακή δράση φθίνουν κατά τον εικοστό αιώνα, βλ. Jürgen Habermas, *Η αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μετ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, 1997 [1962]· Frank Prochaska, *Christianity and Social Service in Modern Britain: The Disinherited Spirit*, Οξφόρδη 2000· και Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Νέα Υόρκη 2000.

εικονογραφούν την ανάπτυξη νέων πεδίων κοινωνικότητας και τη διαμόρφωση νέων πολιτισμικών αντιλήψεων για τον χρόνο και τον χώρο. Όλο και περισσότερο οι σύλλογοι αναγνωρίζονται ως μορφή οργάνωσης του πληθυσμού των αστικών κέντρων που αποσκοπεί να αντιμετωπίσει μέσα από την οργανωμένη δράση ζητήματα και αιτούμενα που προκύπτουν από την καθημερινή ζωή, τις μνήμες του παρελθόντος ή τις προσδοκίες για το μέλλον. Δεν περιορίζονται σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα, ενώ τα πεδία αναφοράς και οι πρακτικές τους διευρύνονται όλο και συχνότερα και έξω από τα εθνικά όρια.¹⁰

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά του παρόντος τόμου έχουν οι επεξεργασίες που αφορούν τις σχέσεις ανάμεσα στις τυπικές συλλογικότητες και το «κράτος» –με την έννοια των ποικίλων εκδοχών και μορφών της κρατικής εξουσίας– καθώς και τους μετασχηματισμούς τους κατά τον εικοστό αιώνα. Ενώ για τον δέκατο ένατο αιώνα οι σχέσεις αυτές έχουν μελετηθεί διεξοδικότερα στη διεθνή βιβλιογραφία, για τον εικοστό όσα γνωρίζουμε αφορούν κυρίως τον αγγλοαμερικανικό κόσμο και προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη· οι ιστορικές έρευνες είναι λιγότερες. Όπως και να έχει, οι μελετητές επιμένουν στις σταθερές σχέσεις που διατηρούν οι εθελοντικές συσσωματώσεις με το κράτος: όχι μόνο υπάγονται στο εκάστοτε νομικό πλαίσιο, αλλά επίσης συχνά εγείρουν αιτήματα προς αυτό, αναπτύσσουν δράσεις που το υποκαθιστούν ή συνεργάζονται μαζί του για την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που χρηματοδοτούνται από τα κρατικά ταμεία. Η έρευνα αναδεικνύει επίσης τη μετάβαση από τις εθελοντικές συσσωματώσεις κατά την προπολεμική περίοδο στις μη κερδοσκοπικές οργανώσεις κατά τη μεταπολεμική και τη μεταβαλλόμενη αλλά συνεχή διαπλοκή με το κράτος.¹¹

10. Βλ. για τη Βρετανία: John Garrard, *Democratisation in Britain: Elites, Civil Society and Reform since 1800*, Νέα Υόρκη 2002· Alan Kidd – David Nicholls (επιμ.), *Gender, Civic Culture and Consumerism: Middle-class Identity in Britain, 1800-1940*, Μάντσεστερ 1999· Matthew Hilton, James McKay, Nicholas Crowson, Jean-Francois Mouot, *The Politics of Expertise. How NGOs Shaped Modern Britain*, Οξφόρδη 2006· για τη Γερμανία: Rudy Koshar, “Cult of Associations? The Lower Middle Classes in Weimer Germany”, στο Rudy Koshar (επιμ.), *Splintered Classes. Politics and the Lower Middle Class in Interwar Europe*, Νέα Υόρκη, 1990, σ. 31-54· του ίδιου, *Social Life, Local Politics and Nazism. Marburg, 1880-1935*, Τσάπελ Χιλ 1986· για τις ΗΠΑ: Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, Ντιτρόιτ 2002· Peter Dobkin Hall, “A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations, and Non-Profit Organizations in the United States 1600-2000”, στο Walter W. Powell – Richard Steinberg (επιμ.), *The Non-Profit Sector: A Research Handbook*, Νιου Χέιβεν 2006, σ. 32-65· για διεθνείς οργανώσεις: William A. Maloney – Jean W. Van Deth, *Civil Society and Governance in Europe: From National to International Linkages*, Τσέλτεναμ 2008· André Gounot, “Sport or Political Organization? Structures and Characteristics of the Red Sport International, 1921-1937”, *Journal of Sport History* 28/1 (2001), σ. 23-39· Valerie Fildes, Lara Marks, Hilary Marland, *Women and Children First. International Maternal and Infant Welfare, 1870-1945*, Νέα Υόρκη 1992.

11. Πα παράδειγμα, φαίνεται ότι η παραπάνω διαδικασία ταυτίζεται με τη μετάβαση από την άμεση ή έμμεση χρηματοδότηση από το κράτος στη διαχείριση διαμέσου της φορολογίας. Βλ. P. Dobkin Hall, “A Historical Overview”. επίσης, Helen McCarthy, “Parties, Voluntary Associations and democratic Politics in Interwar Britain”, *The Historical Journal* 50 (2007), σ. 891-912· Craig Calhoun, “Imagining Solidarity: Cosmopolitanism, Constitutional Patriotism, and the Public Sphere”, *Public Culture* 14/1 (2002), σ. 147-171· Alan Kidd, “Civil Society or the State? Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare”, *Journal of Historical Sociology* 15/3 (2002), σ. 328-342.

Τα χαρακτηριστικά της σωματειακής δράσης στον εικοστό αιώνα τροφοδότησαν τις τελευταίες δεκαετίες προβληματισμούς γύρω από παλαιότερες παραδοχές, και συγκεκριμένα γύρω από το περιεχόμενο της αυτονομίας των συλλόγων από το κράτος ή τον εθελοντικό και μη κερδοσκοπικό χαρακτήρα τους, αλλά και γενικότερα γύρω από την ισχύ των παλαιότερων εξελικτικών προσεγγίσεων που ήθελαν το κράτος να υποκαθιστά κατά τον εικοστό αιώνα τη σωματειακή δράση ή την εθελοντική συμμετοχή σε τυπικές συλλογικότητες να υποβαθμίζεται.¹² Κοντολογίς, στήριξαν τις απόπειρες να επαναπροσδιοριστούν οι έννοιες της «δημόσιας σφαίρας» και της «κοινωνίας πολιτών». ¹³ Η έρευνα στράφηκε στις πολιτισμικές διαστάσεις που συνδέουν και ενοποιούν τα μέλη μιας συλλογικότητας, τα κίνητρα των συμμετεχόντων ή τις αντιλήψεις και τις στρατηγικές των υποκειμένων στα οποία απευθύνεται ενδεχομένως η δράση της.¹⁴ Τις τελευταίες δεκαετίες εμφανές είναι το ενδιαφέρον για τις νέες μορφές τυπικών συλλογικοτήτων, με εθνική αλλά κυρίως με διεθνή εμβέλεια, και για τη σχέση τους με την άσκηση της δημοκρατίας και τη διακυβέρνηση σε εθνικό και διεθνές επίπεδο.¹⁵

Στην ελληνική βιβλιογραφία, πολυάριθμες είναι οι ιστορικές μελέτες για τον δέκατο ένατο αιώνα που αναδεικνύουν τη σημασία των συλλόγων, τόσο στο ελληνικό κράτος όσο και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή των παροικιών, ως φο-

12. Δεν είναι δυνατόν εδώ να καταγράψω αναλυτικά τη σχετική βιβλιογραφία, ούτε όλες τις περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται. Για μια κριτική με αναφορά τη βρετανική περίπτωση και τις ερμηνείες για τη σωματειακή δράση κατά τον εικοστό αιώνα, βλ. Matthew Hilton – James McKay, “The Ages of Voluntarism. An Introduction”, στο Matthew Hilton – James McKay (επιμ.), *The Ages of Voluntarism. How We Got to the Big Society*, Οξφόρδη 2011, σ. 1-26.

13. Για μελέτες που προσεγγίζουν κριτικά τη «δημόσια σφαίρα» ή «δημοσιότητα», όπως αναλύεται στο J. Habermas, *Η αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, βλ. ενδεικτικά: Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, Κέμπριτζ Μασ. 1992· John L. Brooke, “Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians”, *Journal of Interdisciplinary History* xxix/1 (1998), σ. 43-67· Harold Mah, “Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians”, *The Journal of Modern History* 72/1 (2000), σ. 153-182· Andreas Gestrich, “The Public Sphere and the Habermas Debate”, *German History* 24/3 (2006), σ. 413-430. Για κριτικές επεξεργασίες ιστορικών στην έννοια της «κοινωνίας πολιτών», βλ. ενδεικτικά, Thomas Adam (επιμ.), *Philanthropy, Patronage and Civil Society: Experiences from Germany, Great Britain, and North America*, Μπλούμινγκτον 2004· Jose Harris, (επιμ.), *Civil Society in British History. Ideas, Identities, Institutions*, Οξφόρδη 2004· Jürgen Kocka, “Civil Society from a Historical Perspective”, *European Review* 12/1 (2004), σ. 65-79· Stefan-Ludwig Hoffmann, *Civil society, 1750-1914*, Λονδίνο 2006· Graeme Morton, Boudien de Vries, Roger J. Morris (επιμ.), *Civil Society, Associations and Urban Places, Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*, Άλντερσοτ 2006

14. Για συνθετικές προσεγγίσεις, βλ. A. Kidd, “Civil Society or the State?” και P. Dobkin Hall, “A Historical Overview”.

15. Βλ. ενδεικτικά, από τη σκοπιά της ιστορίας, τη δουλειά του Matthew Hilton και των συνεργατών του: M. Hilton – J. McKay (επιμ.), *The Ages of Voluntarism*, και Matthew Hilton, James McKay, Nicholas Crowson, Jean-Francois Mouhot, *The Politics of Expertise: How NGOs Shaped Modern Britain*, Οξφόρδη 2013. Για την κοινωνιολογία και την πολιτική επιστήμη το ενδιαφέρον είναι παλαιότερο. Ενδεικτικά, P. D. Hall, *Inventing the Non-profit Sector and Other Essays on Philanthropy, Voluntarism and Non-profit Organizations*, Βαλτιμόρη 1992. Για διεθνείς οργανώσεις, βλ. Akira Iriye, *Global Community. The Role of International Organizations in the Making of the Contemporary World*, Μπέρκλεϊ 2002.

ρέων που υποκαθιστούν το κράτος στα πεδία της κοινωνικής πολιτικής και της διαχείρισης του κοινωνικού και του εθνικού ζητήματος. Σε αδρές γραμμές, οι συλλογικότητες αυτής της περιόδου επικεντρώνονται στη διάδοση ηθικών αξιών, ενσωματώνουν τις αρχές της συνεργασίας και της αλληλοβοήθειας, συσπειρώνουν άτομα με στόχο την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για «αυτοκατανάλωση», ενώ προσφέρουν την έννοια του ανήκειν στα μέλη τους. Λιγότερο έχουν μελετηθεί οι σχέσεις τους με το κράτος.¹⁶

Ωστόσο, λίγες ιστορικές μελέτες επεκτείνονται στον εικοστό αιώνα. Όσες υπάρχουν πραγματεύονται ζητήματα υγιεινής και εκπαίδευσης, τα οποία αναλαμβάνουν να διαχειριστούν δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης σε συνεργασία, παράλληλα ή και σε αντιπαράθεση με το κράτος,¹⁷ την ανάδυση και συλλογική έκφραση νέων κοινωνικών κατηγοριών, όπως η νεολαία,¹⁸ την άσκηση οργανωμένης πίεσης προς το κράτος με αναφορά σε «εθνικά θέματα»¹⁹ ή μορφές αυτοοργάνωσης που συγκροτούν κοινωνικές ταυτότητες.²⁰ Το νέο θεσμικό πλαίσιο που διαμόρφωσε ο νόμος 281 του 1914 για τις εθελοντικές συσσωματώσεις ευνόησε τον ραγδαίο πολλαπλασιασμό τους, τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και ως προς τους σκοπούς και τα πεδία αναφοράς τους.²¹ Στη μελέτη των συλλόγων σε πιο πρόσφατες περιό-

16. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. τη Βιβλιογραφική Βάση Δεδομένων.

17. Βασιλική Θεοδώρα – Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα»: υγεία και κοινωνική πρόνοια για παιδιά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, Αθήνα 2012· άρθρα στο Γιάννης Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2008· Δέσπω Κριτσωτάκη, *Ψυχική Υγιεινή για Παιδιά και Νέους. Το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978*, Αθήνα 2014.

18. Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1988· Μιχάλης Φαρσάρης, «Ο Σύλλογος Κρητών Σπουδαστών 1945-1975. Ιστορική διαδρομή ενός τοπικού σπουδαστικού σωματείου», διπλωματική εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2002· και άρθρα στο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον εικοστό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτισμικές εκφράσεις*, Αθήνα 2010.

19. Λουκιανός Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», στο Βασίλης Κ. Γούναρης – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα 2004, σ. 213-252· Ελένη Μπελιά, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, διαδρομή μιας εκατονταετίας 1899-1999*, Αθήνα 1999.

20. Ρένα Μόλχο, «Le Cercle de Salonique 1873-1958, Λέσχη Θεσσαλονικέων: συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης», στο *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμβρίου 1991*, Αθήνα 1995, σ. 103-127· Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας*: Θεοχάρης Αθανασιάδης, «Η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος στο μεσοπόλεμο (1918-1936)», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1999· Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών 1902-2002*, Αθήνα 2002· Ελευθερία Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Κ. Γούναρης – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα 2004, σ. 253-285· Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 179-211.

21. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι κατοχυρώνεται στην Ελλάδα με το Σύνταγμα του 1864. Ο ν. 281/1914 «περί σωματείων», *ΦΕΚ* 171 (1914), σ. 893-899, ρυθμίζει για πρώτη φορά το καθεστώς των σωματείων. Σύμφωνα με το άρθρο 1: «Σωματεία [...] λογίζονται σύλλογοι ή ενώσεις επτά τουλάχιστον φυσικών προσώπων, άτινα συγκεντρούσι κατά τρόπον διαρκή τας γνώσεις ή ενεργείας αυτών, χωρίς να αφορώσιν εις κερδοσκοπία. Τα σωματεία είνε ελεύθε-

δους έχουν στραφεί εδώ και χρόνια επίσης ανθρωπολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες, που ασχολούνται με τοπικούς και προσφυγικούς συλλόγους, αλλά και με τον εθελοντισμό και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις.²²

Είναι πολύ δύσκολο να ταξινομήσει κανείς τις τυπικές συλλογικότητες, μολονότι σχετικές απόπειρες έχουν γίνει με στόχο διεθνείς συγκρίσεις.²³ Οι δυσκολίες απορρέουν όχι μόνο από το γεγονός ότι οι τίτλοι των συλλόγων είναι συχνά απατηλοί, οι διακηρυγμένοι στόχοι τους συνήθως πολλαπλοί, ενώ το περιεχόμενο και το νόημά τους αλλάζουν στον χρόνο και τον χώρο, αλλά κυρίως από το γεγονός ότι ανάλογα με τα συμφραζόμενα διαφοροποιούνται οι μορφές δράσης τους, η απήχηση και καταγραφή τους στον δημόσιο λόγο, το περιεχόμενο των πολιτικών ταυτοτήτων που συγκροτούν, τα κοινωνικά οράματα που διατυπώνουν και οι πολιτισμικές αναφορές που τους συνέχουν. Όπως θα δούμε παρακάτω, εδώ υιοθετούμε μια κατάταξη ανάλογα με το είδος της δράσης η οποία συγκροτεί τις συλλογικότητες και παράγει τη δημόσια κοινωνικότητα που χαρακτηρίζει την καθεμιά.

ρα εν τω Κράτει, εφ' όσον έχουν σκοπόν μη απαγορευόμενον υπό των νόμων ή της ηθικής». Τα σωματεία διέπονται από καταστατικό, αυτοδιοικούνται από ενήλικες έλληνες πολίτες, ενώ η ίδρυσή τους εγκρίνεται από δημόσια αρχή, η οποία και τα εποπτεύει. Ο νόμος τα διακρίνει σε «αλληλοβοηθητικά», «επαγγελματικά» και «άλλου σκοπού» και προβλέπει την προσαρμογή στον νόμο όσων ήδη λειτουργούν. Το νομικό αυτό πλαίσιο άλλαξε σε ορισμένα σημεία κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Κυρίως αυξήθηκε σε είκοσι ο αριθμός των προσώπων που απαιτούνται. Τόσο κατά τη δικτατορία του Μεταξά όσο και κατά την απριλιανή δικτατορία ο νόμος αντικαταστάθηκε και τα σωματεία είτε διαλύθηκαν είτε υπάχθηκαν σε αυστηρό έλεγχο. Με τη μεταπολίτευση επανήλθε σε ισχύ ο ν. 281/1914. Το νέο πλαίσιο θεωρεί τα σωματεία «νομικά πρόσωπα» και τα διακρίνει από την ένωση προσώπων, ενώ προστατεύει και τα δύο. Δεν διαθέτουμε καταγραφές της σωματειακής δραστηριότητας κατά τον εικοστό αιώνα. Για μια πρώτη απόπειρα, προγραμματικά αποσπασματική, βλ. τη Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους στον ιστότοπο του προγράμματος. Για την Αθήνα κατά την περίοδο από τον Εμφύλιο έως τη Δικτατορία, βλ. Γιάννης Καραγιάννης, «Κοινωνία και πολιτική στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: Όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της Πρωτεύουσας, 1949-1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 127 (2008), σ. 3-44.

22. Στους κοινωνικούς ανθρωπολόγους το σχετικό ενδιαφέρον, μολονότι αποσπασματικό, είναι παλαιότερο. Βλ. ενδεικτικά S. B. Sutton, *Migrant Regional Associations. An Athenian Example and its Implications*, Τσάπελ Χιλ 1978· M.E. Kenna, "Institutional and Transformational Migration and the Politics of Confusion. Greek Internal Migrants and their Migrants' Association", *European Journal of Sociology* 24 (1983), σ. 263-287. Πιο πρόσφατα, της ίδιας, "The Role of Return Migrants and Urban Migrants' Associations in the Revival and Reinvention of Island Tradition: an Example from the Cyclades", *BAR International Series* 105 (2003), σ. 139-151· Gabriella Aspraki, "Karagatsiot Voluntary Associations: 'Out of love for our village'", *Journal of Modern Greek Studies* 22 (2004), σ. 137-172· Παναγιώτης Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στο γενέθλιο τόπο. Οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου», στο Ευθύμιος Παπαταζιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της Ετερότητας*, Αθήνα 2006, σ. 87-103· Κατερίνα Ροζάκου, «Οι Πολιτικές του δώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εθελοντικής εργασίας με πρόσφυγες», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2007 και της ίδιας, «'Κοινωνικότητα' και 'κοινωνία αλληλεγγύης'. Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 33 (2008), σ. 95-120· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Η συμπάρσταση στους φτωχούς ως διαπαιδαγώγηση και θεραπεία», στο Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013, σ. 265-293.

23. Βλ. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*.

Δημόσια κοινωνικότητα

Παρά τις διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές αφετηρίες τους, τα άρθρα στον παρόντα τόμο έχουν ένα κοινό σημείο: επιχειρούν να αναζητήσουν το πολιτισμικό νόημα που προσδίδουν τα μέλη διαφόρων ειδών συλλογικοτήτων τόσο στις δραστηριότητες στις οποίες συμμετέχουν όσο και στις σχέσεις που συνάπτουν μέσα από αυτή τη συμμετοχή. Αναζητούν δηλαδή τις μορφές δημόσιας κοινωνικότητας που παράγονται στο πλαίσιο της συλλογικής δράσης στον δημόσιο χώρο.

Η έννοια «δημόσια κοινωνικότητα», γύρω από την οποία δομείται ο τόμος, δεν αναφέρεται στην «ικανότητα να διατηρεί κανείς ανθρώπινες σχέσεις, να επιδιώκει τη συντροφιά των ομοίων του», σύμφωνα με έναν τρέχοντα κοινότοπο ορισμό της κοινωνικότητας: ούτε σε εκείνον τον τύπο κοινωνικών σχέσεων που αναπτύχθηκαν προς το τέλος του Παλαιού Καθεστώτος και περιγράφει ο ιστορικός Μορίς Αγκιλόν ή εκείνον των αριστοκρατικών σαλονιών· ή ακόμη στις κοινωνικές σχέσεις που ταυτίζονται με την ανάπτυξη των αστικών κοινωνικών στρωμάτων και τη συγκρότηση της διάκρισης δημόσιου-ιδιωτικού στο δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, γνωστές ως αστική κοινωνικότητα.²⁴ Αντίθετα, πρόκειται για έννοια την οποία επεξεργάστηκαν από τη δεκαετία του '80, από πολύ διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικές επιστημολογικές παραδοχές, κοινωνικοί επιστήμονες και ιστορικοί οι οποίοι επιδίωξαν να ξανασκεφτούν και να επανενοιολογήσουν το «κοινωνικό», μέσα κυρίως από την κριτική στην ντιρκεμιανή έννοια της «κοινωνίας».

Στην ντιρκεμιανή παράδοση η «κοινωνία» –εθνοκεντρικό ιστορικό παράγωγο της δυτικής σκέψης και μάλιστα συχνά συνώνυμο του έθνους–, μακράν από το να γίνεται αντιληπτή ως το σύνολο των μελών της, αναφέρεται σε μια πραγματοποιημένη και υποστασιοποιημένη υπεροργανική οντότητα, υπεράνω των ατόμων, τα οποία ενσωματώνει διαμέσου της «κοινωνικοποίησης».²⁵ Η διαδικασία αμφισβήτησης αυτής της θεώρησης πήρε διαφορετικές μορφές στις διάφορες γνωστικές πειθαρχίες και η ιστορία της δεν περιλαμβάνεται στους στόχους αυτού του κειμένου. Θα μείνω εδώ σε λιγότερες επισημάνσεις.

Ιδιαίτερα έντονες και πρώιμες ήταν οι αντιπαραθέσεις στην ανθρωπολογία γύρω από την έννοια της «κοινωνίας», όπου κυριαρχούσε η διάκριση ανάμεσα στη βρετανική κοινωνική ανθρωπολογία, με τη δομολειτουργιστική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων στη βάση της μορφής τους, και την αμερικανική πολιτισμική ανθρωπολογία, με την έμφαση στο νόημα που δίνουν τα υποκείμενα στις ποικίλες εκδοχές αλληλόδρασής τους με άλλα.²⁶ Η

24. Maurice Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848: Étude d'une mutation de sociabilité*, Παρίσι 1977· Daniel Gordon, *Citizens without Sovereignty: Equality and Sociability in French Thought, 1670-1789*, Πρίνστον 1994· Steven D. Kale, "Women, the Public Sphere, and the Persistence of Salons", *French Historical Studies* 25/1 (2002), σ. 15-148· και Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*.

25. Emile Durkheim, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μετ. Α. Μ. Μουσσούρου, Αθήνα 1994 και κριτικές στο Tim Ingold (επιμ.), *Key Debates in Anthropology*, Λονδίνο 1996.

26. Adam Kuper, *Ανθρωπολογία και ανθρωπολόγοι: η σύγχρονη βρετανική σχολή*, μετ. Χριστίνα Μιχαλοπούλου-Βέικου, Αθήνα 1994.

διάκριση αυτή υπονομεύτηκε αρχικά από παράλληλες διεργασίες στις δύο παραδόσεις, όταν η βρετανική κοινωνική ανθρωπολογία άρχισε να αναγνωρίζει την εσωτερική πολλαπλότητα του κοινωνικού και η αμερικανική πολιτισμική ανθρωπολογία την κοινωνική και πολιτική ισχύ του πολιτισμικού.²⁷ Η σύνθεση ανάμεσα στην «αντικειμενική» και την «υποκειμενική» διάσταση έγινε μέσα από την έννοια της «κοινωνικότητας», με βασικό στόχο να κατανοηθεί ο συσχετικός χαρακτήρας της παραγωγής του πολιτισμικού νοήματος και ο τρόπος με τον οποίο η συμβολική διάσταση είναι συστατική της δράσης.²⁸

Πηγή της «κοινωνικότητας» υπήρξε το έργο του γερμανού κοινωνιολόγου των αρχών του αιώνα Γκέοργκ Ζίμελ. Ο Ζίμελ μιλούσε για κοινωνικότητα για να αναφερθεί σε εκείνες τις σχέσεις που φτιάχνει ένα άτομο με άλλα, οι οποίες δεν έχουν στόχο, δεν βαρύνονται από πρόθεση. Ως «κοινωνικό παιχνίδι», η κοινωνικότητα παίρνει ποικίλες μορφές, από την κουβέντα και το φλερτ ως το πρωτόκολλο και τους κανόνες καλής συμπεριφοράς. Ο Ζίμελ θεωρούσε αυτού του τύπου την κοινωνική αλληλόδραση αναπόσπαστα δεμένη με την πολιτισμική διαφοροποίηση. Την επεξεργάστηκε σε φαινομενικά ασήμαντες καθημερινές συνθήκες, όπως τις αισθήσεις, π.χ. την όσφρηση, ή το γεύμα και τους μετασχηματισμούς των μορφών του σε κανόνες. Αντιλαμβανόταν την κοινωνικότητα ως συνώνυμη των κοινωνικών δικτύων, ως πολύμορφη και πολυδυναμική, να αναπτύσσεται σε πολλαπλούς τόπους, με πολιτισμικές μορφές που εξαρτιούνται από το κοινωνικό περιβάλλον και την ιστορική περίοδο.²⁹ Τη δεκαετία του '80 η ανάλυση του Ζίμελ θεωρήθηκε χρήσιμη για τους κοινωνικούς επιστήμονες που επιδίωκαν να σκεφτούν τις κοινωνικές σχέσεις παίρνοντας υπόψη τους την πολιτισμική τους διάσταση, το νόημα που τους αποδίδουν οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε αυτές.³⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, η «κοινωνικότητα» προτάθηκε ως έννοια πιο ευέλικτη και εύπλαστη από την «κοινωνία». Από τη δεκαετία του '90, ανθρωπολογικές –ή εμπνευσμένες από την ανθρωπολογία– μελέτες χρησιμοποίησαν την έννοια αυτή για να αναφερθούν στην

27. Για τις συζητήσεις και τις αντιπαραθέσεις στην ανθρωπολογία γύρω από την αποδόμηση της «κοινωνίας», βλ. Eric R. Wolf, "Inventing Society", *American Ethnologist* 15/4 (1988), σ. 752-761. Adam Kuper (επιμ.), *Conceptualizing Society*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992 και T. Ingold (επιμ.), *Key Debates in Anthropology*, το κεφάλαιο με τίτλο "1989 Debate. The Concept of Society is Theoretically Obsolete", σ. 45-80.

28. Η «κοινωνικότητα» έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης επεξεργασίας στο εσωτερικό της ανθρωπολογίας της Μελανησίας, και ειδικότερα στο έργο της Βρετανίδας Μαριλίν Στραδέρν. Βλ. Lisette Josephides, "Metaphors, Metathemes, and the Construction of Sociality: A Critique of the New Melanesian Ethnography", *Man* 26/1 (1991), σ. 145-161-επίσης το πρόσφατο ειδικό τεύχος του *Theory Culture and Society* 31/2-3 (2014), "Social Theory After Strathern", επιμ. Jacob Copeman – Alice Street. Για τη συμβολική διάσταση της δράσης, βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'* (1996), σ. 197-214- και Κατερίνα Ροζάκου – Ελένη Γκαρά, Γιάννης Παννισιώτης, «Εισαγωγή. Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κ. Ροζάκου, Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, σ. 25-70.

29. Georg Simmel, "The Sociology of Sociability", στο David Friby – M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on Culture: Selected Writings*, Λονδίνο 1997, σ. 120-130. Για τις αστικές συλλογικότητες και τη σημασία τους στη γερμανική κοινωνιολογική σκέψη του δέκατου όγδοου και του δέκατου ένατου αιώνα, βλ. Stefan-Ludwig Hoffmann, *The Politics of Sociability. Freemasonry and German Civil Society 1840-1918*, μετ. Tom Lampert, Av Άρμπωρ 2007.

30. Εκτός από την ανθρωπολογία, παράλληλες διεργασίες υπήρξαν και στην κοινωνιολογία. Ενδεικτικά, Anthony Giddens, *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*, Λονδίνο 1993.

εμπρόθετη δράση που παράγει κοινωνικές σχέσεις με νόημα σε πολύ διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα.³¹ Πιο πρόσφατα, η μελέτη των κοινωνικών σχέσεων υπό το πρίσμα της κοινωνικότητας έχει επεκταθεί ώστε να περιλαμβάνει όχι μόνο ανθρώπους, αλλά και μη ανθρώπινα ζώα, αντικείμενα και «πράγματα».³²

Η κριτική της ντρικεμιανής «κοινωνίας» και οι προσπάθειες να συνδεθεί το κοινωνικό με το πολιτισμικό, το «αντικειμενικό» με το «υποκειμενικό» διαπερνούν τις περισσότερες κοινωνικές επιστήμες τις τελευταίες δεκαετίες.³³ Θα μείνω εδώ λίγο περισσότερο στην ιστορία. Μολονότι κατά τον Πάτρικ Τζόις η ιστορία έχει χάσει την ευκαιρία «να επανεπεξεργαστεί με ριζοσπαστικό τρόπο την έννοια του κοινωνικού»,³⁴ οι σχετικές συμβολές είναι σημαντικές και συνδέονται με τις ιστοριογραφικές αναταράξεις που έφερε η αντιπαράθεση ανάμεσα στην κοινωνική και την πολιτισμική ιστορία και που συνήθως κωδικοποιούνται –ανεπαρκώς– ως «γλωσσολογική» ή «πολιτισμική» στροφή.³⁵ Ορισμένοι έκαναν την ιστορία της έννοιας της «κοινωνίας»: έδειξαν ότι πρόκειται για επινόηση της εποχής του Διαφωτισμού,

31. Βλ. παραδείγματα: για την κοινωνικότητα του *adda* στη Βεγγάλη: Dipesh Chakrabarty, “Adda: A History of Sociality”, στο βιβλίο του *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*, Πρίνστον 2000, σ. 180-213· για την «πυρακτωμένη κοινωνικότητα» των θρησκευτικών συναθροίσεων στην αγροτική Κίνα: Adam Yuet Chau, *Miraculous Response: Doing Popular Religion in Contemporary China*, Στάφορντ 2006· για τη δημόσια κοινωνικότητα της σοβιετικής κοινωνίας, Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Πρίνστον 2005, καθώς και της σοβιετικής κοινότητας στη βάση της αμοιβαίας αναγνώρισης του «κανονικού ανθρώπου» στη συνοριακή Λιθουανία: Dace Dzenovska, “Bordering Encounters, Sociality and Distribution of the Ability to Live a ‘Normal Life’”, *Social Anthropology* 22/3 (2014), σ. 271-287· για την κοινωνικότητα μεταξύ πολιτών στο Μεξικό: Trevor Stack, “Beyond the State? Civil Sociality and Other Notions of Citizenship”, *Citizenship Studies* 16/7 (2012), 871-885· για την τοπική κοινωνικότητα στις «Αργές πόλεις», του δικτύου του ομώνυμου διεθνούς κινήματος, στην επαρχιακή Βρετανία: Sarah Pink, “Re-thinking Contemporary Activism: From Community to Emplaced Sociality”, *Ethnos* 73/2 (2008), 163-188.

32. Nicholas J. Long και Henrietta L. Moore (επιμ.), *Sociality: New Directions*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2013. Επίσης, Bruno Latour, *Reassembling the Social: an Introduction to Actor-Network Theory*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2005. Και ορισμένοι κοινωνιολόγοι επικαλούνται την «κοινωνικότητα» ως συνώνυμη συγκεκριμένου τύπου κοινωνικών σχέσεων χαρακτηριστικών της εποχής μας, που εκφράζει καλύτερα από τις κλασικές κατηγορίες της κοινωνικής θεωρίας τις σύγχρονες μορφές των ανθρώπινων σχέσεων. Βλ. Michel Maffesoli, *Le temps des tribus: le déclin de l'individualisme dans les sociétés de masse*, Παρίσι 1988· Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity*, Λονδίνο 1992. Ωστόσο, αγκιστρωμένη στο παρόν, η προσέγγιση αυτή είναι λιγότερο χρήσιμη για την ιστορική μελέτη των συσχετικών σχηματισμών και των νοημάτων με τα οποία αυτοί επενδύονται στο πλαίσιο του ανθρώπινου βίου σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές άλλες από το τέλος του εικοστού αιώνα. Κυρίως όμως δεν μοιάζει να προβληματοποιεί τις κλασικές κατηγορίες που θεωρεί ανεπαρκείς, να αναζητά τις πολιτισμικές προκείμενες της κατασκευής τους. Για μια τέτοια προσπάθεια στην πολιτική επιστήμη, βλ. Christos Lyrintzis, “Civil Society and Sociality: an Alternative Approach”, http://public-sociality.uoc.gr/texts_conference/Christos%20Lyrintzis.pdf.

33. Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, Sherry B. Ortner (επιμ.), *Culture/Power/History: A Reader in Contemporary Social Theory*, Πρίνστον 1993

34. Patrick Joyce, “What is the social in social history?”, *Past and Present* 206 (2010), σ. 213.

35. Δεν θα επιχειρήσω εδώ να αφηγηθώ τις σχετικές αντιπαράθεσεις· το έχουν κάνει άλλοι επανειλημμένα. Παραπέμπω, για παράδειγμα, στο βιβλίο του Geoff Eley, *A Crooked Line: From Cultural History to the History of Society*, Άν Άρμπορ 2005, που το θεωρώ πολύ καλή εισαγωγή στις συζητήσεις γύρω από την κριτική της κλασικής κοινωνικής ιστορίας σε πολλές δυτικές χώρες τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.

υποκατάστατο της θρησκείας, που έκτοτε αποτέλεσε αντικείμενο διαδοχικών μετασχηματισμών μέσα από τους οποίους απέκτησε τον χαρακτήρα της σταθερής, μόνιμης και προφανούς κατηγορίας.³⁶ Άλλοι τόνισαν τον ιστορικό χαρακτήρα της διαδικασίας μέσα από την οποία το «κοινωνικό» αναδύθηκε ως διακριτή ιεραρχημένη σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας, που απαιτούσε ειδική πολιτική διαχείριση· διαδικασίας που φυσικοποιούσε τη διάκριση σε «δημόσιο» και «ιδιωτικό» και την ταύτιζε με την έμφυλη ιεραρχία.³⁷ Άλλοι πάλι επεξεργάστηκαν, με διαφορετικούς τρόπους, κριτικές προσεγγίσεις του «κοινωνικού» σε μια προσπάθεια να υπερβούν την εννοιολόγησή του ως υποστασιοποιημένης ολότητας ή την οπτική που βλέπει την «κοινωνία» ως δομική, υπόγεια πραγματικότητα.³⁸ Υποστήριξαν την ανάγκη για μια νέα συνομιλία με τις κοινωνικές επιστήμες που θα οδηγήσει σε νέο στοχασμό για το κοινωνικό, με τρόπο ώστε η κοινωνική και η πολιτισμική ιστορία να συνδεθούν με τα βασικότερα πολιτικά ζητήματα της εποχής μας. Δίνοντας έμφαση στα ιστορικά δεδομένα, συναντήθηκαν σε ό,τι μπορούμε να αποκαλέσουμε σχέδιο για μια μεταγλωσσολογική κοινωνική ιστορία.³⁹ Ζητούμενο και εδώ, μολονότι με λιγότερο σαφές περιεχόμενο, είναι η σύνδεση ανάμεσα στο αντικειμενικό και το υποκειμενικό, η αναζήτηση του μεταβαλλόμενου πολιτισμικού νοήματος των κοινωνικών σχέσεων.

Μολονότι οι ιστορικοί δεν επιχείρησαν εξίσου συστηματικά με τους ανθρωπολόγους να επεξεργαστούν την «κοινωνικότητα», και είναι διάχυτη η αμηχανία πολλών απέναντι στις ανεπάρκειες της κατηγορίας «κοινωνία», οι πιο ενδιαφέρουσες θεωρητικές επεξεργασίες του «κοινωνικού», όπως επισημαίνει ο Πάτρικ Τζόις, προκύπτουν από –τον παλιό καλό– διάλογο ανάμεσα στην κοινωνική θεωρία και τα εμπειρικά ιστορικά δεδομένα. Μόνο ο συνεχής αυτός διάλογος μπορεί να περιορίσει την τρέχουσα ακόμη πρακτική να εφαρμόζονται οι έννοιες της κοινωνικής θεωρίας στα δεδομένα και να επιτρέψει στα δεδομένα να συμβάλουν στον αναλυτικό μετασχηματισμό των εννοιών.⁴⁰

36. Keith Baker, “Enlightenment and the Institution of Society: Notes for a Conceptual History”, στο Willem Melching – Wyger Velema (επιμ.), *Main Trends in Cultural History: Ten Essays*, Άμστερνταμ και Ατλάντα 1994· William Sewell Jr., *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*, Σικάγο και Λονδίνο 2005, κυρίως το κεφ. 10, “Refiguring the ‘Social’ in Social Science: An Interpretivist Manifesto”.

37. Mary Poovey, *Making a Social Body. British Cultural Formation, 1830-1864*, Σικάγο 1995· Sonya O. Rose, “Gender and Labor History. The Nineteenth-Century Legacy”, *International Review of Social History*, 38 (1993), σ. 145-162· Leonore Davidoff, “Regarding Some ‘Old Husbands’ Tales’: Public and Private in Feminist History”, στο βιβλίο της, *Worlds Between. Historical Perspectives on Gender & Class*, Κέμπριτζ 1995, σ. 227-276.

38. W. Sewell, *Logics of History* και P. Joyce, “What is the Social in Social History?”.

39. Αναφέρομαι, για παράδειγμα, στον Σίγουελ και τις «λογικές της ιστορίας», στον Τζόις και το μείγμα δικτύων, δρώντων και κυβερνητικότητας που προτείνει, σ’ έναν συνδυασμό Φουκώ και Μπρούνο Λατούρ, στον Μιγκέλ Καμπρέρα και τη «μετα-κοινωνική ιστορία» του ή, λίγο παλαιότερα, στον Μπερνάρ Λεπετί και την «κριτική στροφή» του. Βλ. W. Sewell, *Logics of History*· P. Joyce, “What is the Social in Social History”. του ίδιου (επιμ.), *The Social in Question. New Bearings in History and the Social Sciences*, Λονδίνο 2002· Miguel A. Cabrera, *Postsocial History. An Introduction*, Οξφόρδη 2004· Βλ. Bernard Lepetit (επιμ.), *Les formes de l’expérience. Une autre histoire sociale*, Παρίσι 1995. Επίσης, Victoria E. Bonnell Lynn Hunt (επιμ.), *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, Μπέρκλεϊ και Λονδίνο 1999.

40. P. Joyce, “What is the Social in Social History?”.

Εντέλει, σήμερα έχει πια εδραιωθεί στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστορία η αντίληψη ότι οι αναλυτικές έννοιες με τις οποίες ταξινομούνται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και συμφραζόμενα οι κοινωνικές σχέσεις είναι πολιτισμικές κατασκευές που χρειάζεται να προβληματοποιηθούν· και ότι οι άνθρωποι επενδύουν τον κόσμο τους με νοήματα και σύμβολα μέσα από μια δυναμική διαδικασία, κατά τη διάρκεια της οποίας αντλούν από τους διαθέσιμους κάθε φορά τρόπους που τους επιτρέπουν να τον αντιληφθούν και να τον φτιάξουν. Έτσι η «κοινωνία», αλλά εξίσου η «συγγένεια», η «φιλία», ο «τόπος», το «κράτος» κτλ., παύουν να είναι σταθερές και δεδομένες κατηγορίες, για να γίνουν πολιτισμικά –και επομένως ιστορικά– συγκροτημένες. Η έρευνα οφείλει να συγκεντρώσει και να αποκρυπτογραφήσει το ευέλικτο και μεταβαλλόμενο ειδικό νόημα αυτών των κατηγοριών σε συγκεκριμένα κάθε φορά συμφραζόμενα και να επεξεργαστεί τις σχέσεις αυτών των κατηγοριών με επίσημους και συστηματικούς λόγους γι' αυτές.

Συλλογική δράση και δημόσια κοινωνικότητα

Οι παραπάνω επεξεργασίες επηρέασαν λιγότερο ή περισσότερο τα άρθρα του τόμου. Σε κάθε περίπτωση, έδωσαν το πλαίσιο για να διαμορφωθούν οι κοινές τους αναφορές. Τα άρθρα εστιάζουν σε ορισμένου τύπου κοινωνικές σχέσεις, εκείνες που εγγράφονται στη συλλογική δράση στον δημόσιο χώρο. Η επιλογή της έννοιας «δημόσια κοινωνικότητα» για το διεπιστημονικό μας ερευνητικό εγχείρημα είχε συγκεκριμένα πλεονεκτήματα:

Πρώτον, μας επέτρεψε να προβληματοποιήσουμε τις χρήσεις εννοιών που χρησιμοποιούνται συχνά στη μελέτη των τυπικών συλλογικοτήτων, όπως «δημόσια σφαίρα» και «κοινωνία πολιτών», και να αποφεύγουμε τη στατική και υποστασιοποιητική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων.⁴¹ Η δημόσια κοινωνικότητα αναφέρεται σε μια διαδικασία κατά τη διάρκεια της οποίας τα υποκείμενα που εμπλέκονται συνάπτουν εξωοικιακές σχέσεις στο όνομα μιας πολιτισμικά ορισμένης συνάφειας, αναπτύσσουν ποικίλες μορφές συλλογικής δράσης και τις επενδύουν με πολιτισμικά νοήματα, με βάση τα οποία συγκροτούν συλλογικές ταυτότητες και υποκειμενικότητες.⁴²

Δεύτερον, προσφέρεται για μια διευρυμένη εννοιολόγηση του πολιτικού, που δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με αιτήματα προς το κράτος, αλλά συγκροτείται ιστορικά και πολιτισμικά μέσα από καθημερινές πρακτικές, μέσα από τα νοήματα με τα οποία επενδύονται οι κοινωνικές σχέσεις και μέσα από πολλαπλές δημόσιες παρεμβάσεις.⁴³ Από την άποψη αυτή,

41. Για κριτικές ιστορικών στη «δημόσια σφαίρα» και την «κοινωνία πολιτών», βλ. εδώ, παραπάνω, σημ. 13.

42. Κ. Ροζάκου, «'Κοινωνικότητα' και 'κοινωνία αλληλεγγύης'»· Κ. Ροζάκου, Ε. Γκαρά, Γ. Γιαννιτσιώτης, «Εισαγωγή. Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα». Επίσης: Craig Calhoun (επιμ.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Οξφόρδη 1994· Luther H. Martin κ.ά., *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, Λονδίνο 1988.

43. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εκκρεμείς διαφορές. Σύνορο, σώμα και εθνοπολιτισμική υποκειμενικότητα στην καθημερινή πολιτική πράξη», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της καθημερινότητας. Σύνορο, σώμα και ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα*, Αθήνα 2014, σ. 17-77.

επιτρέπει επίσης να μελετήσει κανείς τις συγκεκριμένες διαδικασίες μέσα από τις οποίες οι συλλογικότητες μετατρέπονται σε «σχολεία ιδιότητας του πολίτη».⁴⁴

Τρίτον, η έννοια είναι κατάλληλη για διεπιστημονικές προσεγγίσεις. Η πλαστικότητα και η περιεκτικότητά της την κάνουν πρόσφορη για να μελετηθούν από διαφορετικές θεωρητικές αφητηρίες οι διακριτές διαδικασίες μέσα από τις οποίες δημιουργήθηκαν οι εκάστοτε συλλογικές υποκειμενικότητες σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές και με διαφορετικές μορφές. Κάνει επίσης δυνατό να συνδυάσει κανείς τη μελέτη τόσο των τυπικών όσο και των άτυπων συλλογικοτήτων, τις δράσεις που εμπεριέχουν δημόσιες παρεμβάσεις όσο και τις τοπικότητες της συνάθροισης. Κοντολογίς, να υπερβεί το ερώτημα τι είναι και τι δεν είναι εθελοντική συσσωμάτωση, να περιλάβει διαφορετικές μορφές ακτιβισμού και τα διαφορετικά του νοήματα, από τη φιλανθρωπία στον εθελοντισμό και από τη διεκδίκηση στη διαμαρτυρία.⁴⁵

Τέταρτον, συνυφαίνεται με μια συσχετική εννοιολόγηση του «κράτους», όχι ως δεδομένης οντότητας στον αντίποδα μιας εξίσου υποστασιοποιημένης «κοινωνίας», αλλά ως πεδίου σχέσεων, ως του αποτελέσματος των καθημερινών συναντήσεων ανάμεσα σε άτομα που εμπλέκονται σε συλλογική δράση και αντιπροσώπους των κρατικών θεσμών σε συνθήκες αντιπαράθεσης ή συνέργειας. Διαπλέκοντας το ιδιωτικό και το δημόσιο, μας ωθεί να ξανασκεφτούμε τις σχέσεις ανάμεσα στις εθελοντικές συσσωματώσεις και το κράτος ως αποτέλεσμα πολλαπλών πεδίων εξουσίας και σημείων συνάντησης και επαφής, ως τόπους παραγωγής του κράτους από τα κάτω και ρευστοποίησης των ορίων ανάμεσα στο κράτος και το μη κράτος.⁴⁶ Αυτό ισχύει εξίσου για τοπικές, εθνικές αλλά και διεθνείς ή διεθνικές συσσωματώσεις, όπου οι τοπικοί σχηματισμοί διαφέρουν αισθητά και συμβάλλουν στο να διαμορφωθούν υπερκρατικές ιεραρχίες.⁴⁷

Η δημόσια κοινωνικότητα αποτέλεσε λοιπόν την κοινή αναλυτική βάση του τόμου – και του ερευνητικού προγράμματος από το οποίο απορρέει. Το ελάχιστο κοινό ζητούμενο όλων των συμβολών είναι οι κοινόχρηστες πολιτισμικές αντιλήψεις της συνάφειας στις οποίες στηρίζονταν συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνταν μέσα από τη συμμετοχή σε τυπικές ή άτυπες συλλογικότητες και συλλογικές δράσεις, στον βαθμό που ήταν δυνατό να ανιχνευτούν. Αυτό δεν απέκλεισε άλλες μεθοδολογικές ή/και θεωρητικές προσεγγίσεις, αλλά επέτρεψε να τεθεί συλλογικά το ερώτημα σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους οι τυπικές και οι άτυπες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας συγκροτούν ένα διαλογικό πολιτισμικό πεδίο και τότε το πεδίο αυτό αποκτά πολιτική έκφραση.

Μεθοδολογικά οι συμβολές στον τόμο πειραματίζονται με δύο κατηγορίες ερευνητικών

44. Frank Prochaska, *Schools of Citizenship: Charity and Civic Virtue*, Λονδίνο 2002.

45. Βλ. σχετικά Matthew Hilton, “Social Activism in an Age of Consumption: the Organized Consumer Movement”, *Social History* 32/2 (2007), σ. 121-143.

46. Aradhana Sharma – Gupta Akhil, “Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization,” στο Aradhana Sharma – Gupta Akhil (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Οξφόρδη 2006, σ. 1-41.

47. Χαρακτηριστικά: L. J. Rupp, *Worlds of Women*. Anne Cova, “International Feminisms in Historical Comparative Perspective: France, Italy and Portugal, 1880s-1930s,” *Women’s History Review* 19/4 (2010), σ. 595-612.

στρατηγικών. Η πρώτη είναι η οριζόντια μελέτη μιας μεγάλης ομάδας συλλόγων με κοινή θεματική στο ίδιο ιστορικό και τοπικό συμφραζόμενο. Παράδειγμα είναι οι εθελοντικές συσσωματώσεις για την παιδική ηλικία και τη νεότητα στη Σύρο και οι σύλλογοι γύρω από την «τοπική παράδοση» στη Λέσβο, και στις δύο περιπτώσεις κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα.⁴⁸ Η στρατηγική αυτή έγινε δυνατή χάρη στην ύπαρξη πλούσιων τοπικών αρχείων.⁴⁹ Ένας άλλος τρόπος για οριζόντια διαχείριση υλικού, την οποία υιοθέτησαν οι πολιτικοί επιστήμονες που συμμετέχουν στον τόμο, είναι η δημιουργία αρχείου από τη συστηματική καταγραφή αναφορών σε εθελοντικές συσσωματώσεις και συλλογικές δημόσιες δράσεις στον ημερήσιο τύπο της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Το σχετικό υλικό αναλύθηκε στη συνέχεια με διαφορετικές ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους.⁵⁰

Η δεύτερη στρατηγική –που αφορά τις περισσότερες συμβολές– είναι η κάθετη μελέτη μίας ή δύο εθελοντικών συσσωματώσεων σε συγκεκριμένους χρόνους κάθε φορά. Οι συλλογικότητες αυτές μπορεί να είναι εθνικές ή τοπικές με ρόλο εθνικού προτύπου.⁵¹ Τοπικές ή με τοπικές αναφορές.⁵² ή ακόμη διεθνικές.⁵³ Μπορεί να είναι τυπικά αυτόνομοι σύλλογοι ή να έχουν αυξανόμενη ή εξαρχής εξάρτηση από το κράτος.⁵⁴

Η από τα κάτω προσέγγιση εξαρτήθηκε από τη διαθεσιμότητα των πηγών. Οι πιο συχνές πηγές (καταστατικά, πρακτικά συνεδριάσεων κ.ά.) συνδυάστηκαν με άλλες για να προσδώσουν στην ανάλυση βάθος. Για πιο πρόσφατες περιόδους η προφορική ιστορία επέτρεψε μια μεγαλύτερη εστίαση σε πρακτικές σχέσεων και εννοιολογήσεις συνάφειας· και η εθνογραφική έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση έκανε δυνατό να αναδυθεί ανάγλυφα το νόημα που δίνουν τα ίδια τα υποκείμενα στη δράση και στις σχέσεις τους. Επιδιώξαμε επίσης να χρησιμοποιήσουμε την υπάρχουσα βιβλιογραφία για να συνδέσουμε, στο μέτρο του δυνατού, τις πολιτισμικές αντιλήψεις που παράγουν δημόσια κοινωνικότητα στις διαφορετικές περιπτώσεις συλλογικής δράσης με τις εξωσωματειακές όψεις της καθημερινής ζωής, με άλλες κοινωνικές σχέσεις και με τα νοήματα με τα οποία επενδύονται σε συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα.

48. Βλ. εδώ τη συμβολή του Χρήστου Λούκου και της Μαρίας Σταματογιαννοπούλου.

49. Μαζί με το αρχείο του Πρωτοδικείου Αθηνών από το τέλος του Μεσοπολέμου μέχρι τη δεκαετία του '60, το οποίο εντοπίσαμε και ψηφιοποιήσαμε σε μεγάλο μέρος του, τα αρχεία συλλόγων της Σύρου και της Λέσβου εμπλούτισαν αποφασιστικά τη Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους του προγράμματος.

50. Βλ. το σχετικό τμήμα της Βάσης Δεδομένων για τους Συλλόγους και εδώ τις συμβολές των Γιάννη Καραγιάννη και Χρήστου Λυριντζή, Κατερίνας Λουκίδου και Δημήτρη Α. Σωτηρόπουλου και Γιάννη Καραγιάννη και Κατερίνας Λουκίδου.

51. Βλ. εδώ τα άρθρα των Μαρίας Χριστίνας Χατζηγιάννου, Δημήτρας Λαμπροπούλου και Δέσπως Κριτωτάκη.

52. Βλ. εδώ τα άρθρα των Ποθητής Χαντζαρούλα, Χάρις Εξερτζόγλου και Γιάννη Πανιτσιώτη.

53. Βλ. εδώ τις συμβολές των Πάρι Παπαμίχου Χρονάκη, Μαρίας Πρέκα και Κατερίνας Ροζάκου. Το ίδιο ισχύει και για τους ελληνορθόδοξους προνοιακούς συλλόγους στην υστοεροσθωμανική Σμύρνη: βλ. Βαγγέλης Κεχριώτης, «Ο ρόλος της Εκκλησίας στην κοινωνική ζωή των ελληνορθόδοξων της Σμύρνης στο γύρισμα του 20ού αιώνα: μια ιστοριογραφική πρόταση», ανακοίνωση στο Γ' κοινό σεμινάριο των ερευνητικών ομάδων, Αθήνα, 29-10.11.2013, http://public-sociality.uoc.gr/KEIMENA_ERGASIAS/7_Kechriotis_Athina_2013.pdf.

54. Βλ. εδώ τις συμβολές των Βασιλικής Θεοδώρου, και Έφης Αβδελά και Δήμητρας Βασιλειάδου.

Επιλέξαμε να διαρθρώσουμε τον τόμο όχι με βάση τις παραπάνω μεθοδολογικές στρατηγικές, αλλά με βάση το είδος της δράσης που συγκροτεί τις υπό μελέτη συλλογικότητες και τις ποικίλες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας που παράγει η συλλογική δράση. Οι τρεις κατηγορίες, που ως ένα βαθμό παρακολουθούν διαφοροποιήσεις στη συλλογική δράση στον χρόνο, είναι: α) συλλογικότητες που εστιάζουν στην προσφορά σε τρίτους· β) συλλογικότητες που στρέφονται προγραμματικά στις ανάγκες των μελών τους και σφυρηλατούν συλλογικές ταυτότητες και γ) συλλογικότητες που διατυπώνουν αιτήματα και διεκδικήσεις. Η ταξινόμηση είναι συμβατική και οι επικαλύψεις προφανείς: όλες οι συλλογικότητες καλλιεργούν κοινή ταυτότητα στα μέλη τους, έστω και περιστασιακά, ενώ πολλές συνδυάζουν τόσο την προσφορά σε τρίτους όσο και την κάλυψη αναγκών των μελών τους με τη διατύπωση αιτημάτων προς το κράτος ή άλλους θεσμούς.

Συλλογική προσφορά σε τρίτους

Συνέχεια σωματειακής δράσης του δέκατου ένατου αιώνα, οι σύλλογοι που προγραμματικά αποσκοπούν στην προσφορά σε τρίτους μετασχηματίζονται και διαφοροποιούνται κατά τη διάρκεια του εικοστού. Η φιλανθρωπική τους διάσταση υφίσταται σκληρή κριτική ήδη από τις αρχές του αιώνα, ενώ προκρίνεται όλο και περισσότερο η ένταξη επιστημόνων και η επαγγελματικοποίηση της εργασίας στο εσωτερικό τους. Η δράση τους θεωρήθηκε συμπληρωματική του κράτους πρόνοιας, ενώ στις διεθνικές τους μορφές ενίσχυσαν τις ιεραρχίες του μετααποικιακού κόσμου. Η αυξανόμενη κρίση του κράτους πρόνοιας τις τελευταίες δεκαετίες τις έφερε ξανά στο προσκήνιο με νέους όρους και προκάλεσε έντονες πολιτικές συζητήσεις.⁵⁵

Τα περισσότερα από τα άρθρα που περιλαμβάνονται σε αυτή την ενότητα αφορούν συλλογικότητες που απευθύνονται σε νέους και μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε μετασχηματισμούς στα νοήματα της νεότητας –και της παιδικής ηλικίας– που συνδέονται με ευρύτερες αλλαγές. Εξάλλου, η «νεότητα», με τα μεταβαλλόμενα στον χρόνο νοήματά της, συνιστά σταθερό πολιτικό ζήτημα στον εικοστό αιώνα, με την έννοια ότι δραστηριοποιεί κοινωνικές δυνάμεις και κρατικές πολιτικές για την προστασία, τη διάπλαση και την εκπαίδευσή της, αλλά και συγκροτεί επίσης νεανικές ταυτότητες και συλλογικές υποκειμενικότητες. Οι συζητήσεις για τη συλλογική δράση σε θέματα που σχετίζονται με παιδιά και νέους συνδέονται με καιρία ιστορικά ζητήματα του ελληνικού εικοστού αιώνα, τα οποία μόλις έχει αρχίσει να εντοπίζει η σύγχρονη ιστοριογραφία.⁵⁶

55. Για τις συζητήσεις στη Βρετανία και εν μέρει στη Γαλλία γύρω από τον «τρίτο τομέα» (third sector) ή τη «μεγάλη κοινωνία» (Big Society), βλ. M. Hilton – J. McKay (επιμ.), *The Ages of Voluntarism*. επίσης, για μια προσέγγιση από τη σκοπιά της κοινωνικής πολιτικής και της κοινωνιολογίας, βλ. Adalbert Evers – Jean-Louis Laville (επιμ.), *The Third Sector in Europe*, Τσέλτεναμ 2004.

56. Η βιβλιογραφική τεκμηρίωση δεν μπορεί εδώ παρά να είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Βλ. ενδεικτικά τις αναφορές στο Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Δημόσια κοινωνικότητα και 'νεότητα'», κείμενο εργασίας, Α' κοινό σεμινάριο

Η εκπαίδευση ως προνοιακή παροχή είναι σημαντική συνιστώσα αυτής της κατηγορίας συλλογικοτήτων. Ιδιαίτερη περίπτωση, χαρακτηριστική για το γύρισμα από τον δέκατο ένατο στον εικοστό αιώνα, που εγγράφει τις διεθνικές προνοιακές της δράσεις σε μεσοπρόθεσμες εθνικές πολιτικές στοχεύσεις και συγκεκριμένα στην πολιτική για τον εκπαιδευτικό εξελληνισμό των διαφιλονικούμενων μακεδονικών περιοχών, είναι ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ, Αθήνα 1869-), τον οποίο μελετά η Μαρία Πρέκα. Το άρθρο εστιάζει στις υποτροφίες που χορηγεί κατά το διάστημα 1880-1913 ο Σύλλογος σε νεαρά κορίτσια από τη Μακεδονία, προκειμένου να σπουδάσουν στην Αθήνα και να γίνουν δασκάλες. Η πρακτική αυτή χρησιμοποιείται ως πρίσμα για να διερευνηθούν η συνομιλία του ΣΔΕΓ με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς και οι σχέσεις του με άλλους φορείς που εμπλέκονται στις συγκεκριμένες πολιτικές – κρατικούς, όπως το Υπουργείο Εξωτερικών, ή ιδιωτικούς, όπως η Φιλεκπαιδευτική Εταιρία. Αναδεικνύεται μια ισχυρή και συγκεντρωτική συλλογικότητα, στις παρυφές του κράτους, που προάγει μια αντίληψη για τη νεότητα ως εθνική παρακαταθήκη. Το άρθρο επισημαίνει ταυτόχρονα τα περιθώρια εμπρόθετης δράσης που έχουν τα υποκείμενα απέναντι στην παραδοσιακή κανονιστικότητά της.

Η προστασία των ανηλίκων (βρεφών, παιδιών και πλέον και εφήβων) παραμένει εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος κοινωνικής παρέμβασης στον εικοστό αιώνα. Σε πολλές περιπτώσεις η σωματειακή δραστηριότητα αυτού του τύπου εμφανίζει κοινά σημεία με τη φιλανθρωπία του δέκατου ένατου, μολονότι οι κοινωνικές αλλαγές που συνδέονται με την εκβιομηχάνιση και τη διαμόρφωση εργατικών στρωμάτων σε συγκεκριμένες περιοχές διαμορφώνουν νέα ζητούμενα και της δίνουν νέα χαρακτηριστικά. Εξάλλου στις αρχές του αιώνα διαμορφώνεται το θεσμικό πλαίσιο που προσδιορίζει τις σχέσεις των συλλογικοτήτων αυτών με το κράτος.

Μια συνολική εικόνα για τη σωματειακή δράση σε τοπικό επίπεδο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, με έμφαση στους συλλόγους για παιδιά και νέους, σκιαγραφεί ο Χρήστος Λούκος. Αντλώντας κυρίως από τα καταστατικά των συλλόγων που σώζονται στο πλούσιο αρχείο της Σύρου, αλλά και από άλλες πηγές και βοήθημα, αναπτύσσει την προσέγγισή του σε τρία επίπεδα. Αρχικά επιχειρεί μια συνολική αποτίμηση της σωματειακής δράσης στην Ερμούπολη Σύρου στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα και τονίζει τις συγκυρίες που συνέβαλαν στη εμφάνιση των συλλόγων, το είδος τους, τους στόχους τους και ποιες κοινωνικές ομάδες εξέφρασαν. Στη συνέχεια παρουσιάζει αναλυτικά τις εθελοντικές συσσωματώσεις που αφορούν βρέφη, παιδιά και νέους/νέες. Εδώ ανιχνεύει τις αιτιολογίες στις οποίες στηρίχτηκε η σύστασή τους, τον κανονιστικό λόγο για την ομαλή λειτουργία τους, τα εμπλεκόμενα άτομα, καθώς και τις κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές πραγματικότητες που καθόρισαν την εμφάνισή τους. Τέλος, αναλύει σε βάθος τη δράση των φιλανθρωπικών συλλόγων Η Περιθαλψίς του Παιδός και Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, Παράρτημα Σύρου.

Το πεδίο κοινωνικής προστασίας παιδιών και νέων μετασχηματίζεται στον χρόνο με

ερευνητικών ομάδων του προγράμματος, http://public-sociality.uoc.gr/KEIMENA_ERGASIAS/2_Lampropoulou_Rethymno_2012.pdf καθώς και τη Βιβλιογραφική Βάση Δεδομένων.

πολλαπλούς τρόπους: ως προς τα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται, ως προς τα υποκείμενα που κινητοποιούνται, ως προς το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η εθελοντική δράση τους καθώς και ως προς τις σχέσεις που αναπτύσσουν με το κράτος. Σημαντικό ρόλο στις απόπειρες για να «επαγγελματοποιηθεί» η παροχή κοινωνικής προστασίας θα παίξουν ήδη από τον Μεσοπόλεμο οι επιστήμονες που κάνουν κριτική στη φιλανθρωπία και προκρίνουν την κοινωνική εργασία. Όμως στα ελληνικά δεδομένα η εθελοντική παροχή κοινωνικής εργασίας από μορφωμένα μεσαία και χαμηλά στρώματα που προσδοκούν κοινωνική καταξίωση και σταθερή εργασία παραμένει αναγκαία για μεγάλο μέρος του αιώνα. Οι γυναίκες θα αποτελέσουν σημαντικό τμήμα των εθελοντών αυτών. Θα ενταχθούν στα κοινωνικά δίκτυα γνωριμιών και πατρωνίας που θα επιτρέψουν να διατηρηθεί η φιλανθρωπία κατά τον Μεσοπόλεμο, μολονότι σε νέο θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο, με αυξανόμενη ανάμειξη επιστημόνων και κρατικών φορέων. Η συνέργεια αυτή, που παίρνει διαφορετικές μορφές κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, συνδυάζοντας στοιχεία εθελοντικής συμμετοχής, επιστημονικής πλαισίωσης και κρατικής επίβλεψης, χαρακτηρίζεται συνήθως «μεικτή οικονομία πρόνοιας».⁵⁷

Η Βάσω Θεοδώρου μελετά ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της συνέργειας. Ίδρυμένο το 1914 ως ένας κλασικός γυναικείος φιλανθρωπικός σύλλογος, το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού (ΠΠΠΠ) αναδείχθηκε σταδιακά στη διάρκεια του Μεσοπολέμου κύριος φορέας άσκησης κοινωνικής πολιτικής για τη μητρότητα και την παιδική ηλικία. Το άρθρο παρακολουθεί τον ρόλο που έπαιξαν οι πολιτικές αλλαγές στους μετασχηματισμούς της φυσιογνωμίας του ΠΠΠΠ. Συγχρόνως αναδεικνύει πώς το ευρύ δίκτυο εθελοντριών του επιδόθηκε στην υγιεινιστική διαφώτιση των λαϊκών στρωμάτων για το μητρικό και το παιδικό σώμα, την ιατρική αυθεντία και τις υπηρεσίες πρόνοιας, και συνέβαλε έτσι στην επαγγελματοποίηση της κοινωνικής εργασίας. Επίσης, τονίζει τη σημαντική συμβολή των ειδικών επιστημόνων στον σχεδιασμό τεχνολογιών που έθεσαν υπό επίβλεψη την υγεία μητέρων και παιδιών τη δεκαετία του '30 και οι οποίες τροφοδότησαν τη διαδικασία ιατροκοποίησης της παιδικής ηλικίας.

Η ανάμειξη του κράτους και των επιστημόνων στη δράση συλλογικοτήτων προνοιακής παροχής σε παιδιά και νέους εντέίνεται μεταπολεμικά, μολονότι η ατελής ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας συνιστά χαρακτηριστικό της ελληνικής περίπτωσης. Το πεδίο ωστόσο θα παραμείνει ανταποδοτικό για μορφωμένες γυναίκες, αλλά και άντρες, που στις συνθήκες του Εμφυλίου και της μετεμφυλιακής περιόδου προσδοκούν κοινωνική ανέλιξη ή/και κοινωνικό κύρος από δημόσια δράση για τη «σωτηρία της πατρίδας και της κοινωνίας». Η περίοδος χαρακτηρίζεται από την πρόσληψη της νεότητας ως κινδύνου και σε κίνδυνο και από τις απόπειρες πειθάρχησης και κανονικοποίησης των νεανικών συμπεριφορών, στοιχεία που

57. Για την έννοια της μεικτής οικονομίας πρόνοιας, βλ. Jane Lewis, "The Voluntary Sector in the Mixed Economy of Welfare", στο David Gladstone (επιμ.), *Before Beveridge: Welfare Before the Welfare State*, Λονδίνο 1999, σ. 10-17· και A. Kidd, "Civil Society or the State?"; Η Laura Lee Downs προκρίνει τον όρο «παραπολιτικό χώρο κοινωνικής προστασίας». "And so we Transform a People!: Women's Social Action and the Reconfiguration of Politics on the Right in France, 1934-1947", *Past and Present* 225/1 (2014), σ. 187-225.

καθόλου δεν αποτελούν ελληνική ιδιαιτερότητα για την περίοδο από το τέλος του πολέμου έως τις αρχές της δεκαετίας του '60.⁵⁸

Οι Έφη Αβδελά και Δήμητρα Βασιλειάδου παρουσιάζουν μια μεταπολεμική εκδοχή της μεικτής οικονομίας πρόνοιας, την Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών (ΕΠΑ-Α, 1943-), η οποία αποτέλεσε μέρος του ποινικού-προνοιακού συμπλέγματος για τους «παραστρατημένους» νέους. Το άρθρο παρακολουθεί τη διαδικασία που οδήγησε από τα μεσοπολεμικά κοινωνικά δίκτυα που ανέδειξαν το ζήτημα και τους μετασχηματισμούς των σχέσεών τους με το κράτος στις διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες που οδήγησαν στη δημιουργία της ΕΠΑ-Α. Νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που στελεχώνεται από εθελοντές και στηρίζεται κυρίως σε ιδιωτικές χορηγίες, η ΕΠΑ-Α διεκδικεί την αυτονομία της από τις κρατικές δομές, τις οποίες συγχρόνως παράγει από τα κάτω. Τα στελέχη της αντλούν από τις παραδοσιακές και διάχυτες την εποχή εκείνη πολιτισμικές αντιλήψεις για τη «θυσία», την «προστασία» και τη «σωτηρία» για να οργανώσουν τις κοινές τους δράσεις και τις κοινωνικές τους σχέσεις, παράγοντας ιεραρχική κοινωνικότητα.

Η Κατερίνα Ροζάκου, τέλος, μελετά δύο διαφορετικές συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο χώρο της προσφοράς σε τρίτους και ειδικεύονται όχι σε παιδιά και νέους, αλλά σε μετανάστες στο γύρισμα από τον εικοστό στον εικοστό πρώτο αιώνα: στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και στην Εθελοντική Εργασία Αθήνας. Αναλύει σε βάθος τους διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης και νοηματοδότησης της κοινωνικότητας σε αυτές τις συλλογικότητες, παρακολουθώντας τη διαφορετική οργάνωση, φιλοσοφία και δράση τους. Συγχρόνως εξετάζει την εμφάνιση ενός νέου τύπου εθελοντισμού σε μια περίοδο κατά την οποία παρατηρείται διεθνώς η αυξανόμενη θεσμοποίηση και επαγγελματοποίησή του, ενώ στην Ελλάδα ο εθελοντής προτάσσεται ως πρότυπο του Έλληνα και του ευρωπαϊού πολίτη. Το φαινόμενο συνδέεται με συχνά αντικρουόμενα οράματα και αντιλήψεις για την κοινωνία, ενώ ο εθελοντισμός περιλαμβάνει εναλλακτικές εννοιολογήσεις του πολίτη και αντλεί από διαφορετικές γενεαλογίες ανιδιοτέλειας και αλτρουισμού. Μέσα από τις δύο περιπτώσεις προσεγγίζεται η ανασυγκρότηση της δημόσιας κοινωνικότητας, καθώς και συνέχειες αλλά και τομές σε σχέση με το πολιτισμικό περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων.

Τα άρθρα αυτής της ενότητας μαρτυρούν για τις σταθερές και τους μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια του αιώνα στις μορφές δημόσιας κοινωνικότητας τις οποίες παράγουν οι –τυπικές κατά κύριο λόγο– συλλογικότητες που προσφέρουν σε τρίτους και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από τη φιλανθρωπία έως τον εθελοντισμό. Η πολιτισμική παρακαταθήκη της φιλανθρωπίας του δέκατου ένατου αιώνα εμφανίζει εντυπωσιακή διάρκεια, και ανανεώνεται από τις επανειλημμένες στον αιώνα περιόδους συλλογικής δυσπραγίας και καταστροφών. Η διατήρηση της φιλανθρωπικής παρακαταθήκης, που μάλιστα αποκτά συγκεκριμένο έμφυλλο πρόσημο και αποτυπώνεται με τη φυσική παρουσία σημαντικού αριθμού γυναικών, δεν είναι φυσικά ελληνικό φαινόμενο. Ωστόσο η έκτασή της συνδέεται άρρηκτα και με τη στα-

58. Βλ. σχετικά Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*». *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2013· Louise A. Jackson με την Angela Bartie, *Policing Youth. Britain 1945-1970*, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2014.

θερά αποσπασματική και ανεπαρκή κρατική πρόνοια, που σημαδεύει τον ιδιόρρυθμο τρόπο με τον οποίο συγκροτείται στην Ελλάδα η μεικτή οικονομία της πρόνοιας. Άρα οι σχέσεις αυτών των συλλογικοτήτων με το κράτος είναι συνεχείς μολονότι πολλαπλές: το υποκαθιστούν, το παράγουν, το επικαλούνται, ενίοτε του αντιστέκονται, ή και διαπλέκονται με τους φορείς του. Σε κάθε περίπτωση υπερβαίνουν κατά πολύ το κυρίαρχο σχήμα των «πελαταικών σχέσεων».⁵⁹

Αλλά και οι μετασχηματισμοί είναι εξίσου σημαντικοί. Δίπλα στους συλλόγους που οργάνωναν κανονιστικές παρεμβάσεις με στόχο να αλλάξουν τις στάσεις και τις συμπεριφορές των υποκειμένων στα οποία απευθύνονταν –φτωχούς, νέους, μητέρες, πρόσφυγες κτλ.– υπήρχαν και εκείνοι που παρενέβαιναν σε νέα κοινωνικά ζητήματα σε διάφορες ιστορικές στιγμές, από την εθνική εκπαίδευση διεκδικούμενων πληθυσμών έως την υγεία και την κοινωνική πρόνοια για τα παιδιά, τους «παραστρατημένους» νέους ή την περίθαλψη μεταναστών, ενώ λίγες μόνο εθελοντικές συσσωματώσεις μετασχηματίστηκαν σταδιακά σε αμιγώς κρατικούς θεσμούς. Ως προς αυτό το τελευταίο σημείο, η ελληνική περίπτωση μπορεί να επιβεβαιώσει τις πρόσφατες αναλύσεις που αμφισβητούν το παλαιότερο εξελικτικό σχήμα για το πέρασμα από έναν χώρο ιδιωτικής φιλανθρωπίας με κυρίαρχη την παρουσία γυναικών σε έναν χώρο κρατικής πρόνοιας με έντονη την παρουσία ανδρών. Όπως και αλλού, έτσι και στην Ελλάδα, η κριτική στη φιλανθρωπία μετασχηματίστηκε πρώτα στην επαγγελματοποιημένη, αλλά εθελοντική για μεγάλο διάστημα, κοινωνική εργασία και αργότερα, στα τέλη του αιώνα, στον εθελοντισμό με τα πολλαπλά νοήματά του.

Μετασχηματισμό συνιστά επίσης η διαρκής «επιστημονικοποίηση» του κοινωνικού, που συνδέεται με την αυξανόμενη συμμετοχή πολλαπλών επιστημονικών και επαγγελματικών ειδικοτήτων στη σωματειακή ζωή. Πάντως σταθερή παρέμεινε η συνύπαρξη εθελοντών και κρατικών (με την ευρεία έννοια) αξιωματούχων, «φιλάνθρωπων κυριών» και επιστημόνων, που όλο και συχνότερα ήταν γυναίκες. Στη διάρκεια του αιώνα άλλαξε επίσης το περιεχόμενο της εθελοντικής εργασίας, καθώς έστω και κάποια στοιχειώδης επιμόρφωση έγινε παντού προϋπόθεση ακόμη και για τις πιο βασικές δράσεις. Εξίσου σταθερό παρέμεινε το έμφυλο πρόσημο της προσφοράς σε τρίτους, καθώς η εντονότερη παρουσία των γυναικών μοιάζει να θεωρείται αυτόχρημα περισσότερο συμβατή με τις «προδιαγραφές» του φύλου τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι αλλαγές στις χρήσεις ορισμένων εννοιών στη βάση των οποίων οργανώνεται η συνάφεια, όπως «προσφορά», «αλληλεγγύη», «φιλανθρωπία» και «εθελοντισμός», αλλά και το ερώτημα κατά πόσον αυτοί οι τρόποι ανιδιοτελούς προσφοράς συνδέονται με εναλλακτικά οράματα κοινωνικών σχέσεων ή με κλασικά πρότυπα κοινωνικής ιεραρχίας. Την ίδια στιγμή, η εμπειρογνωμοσύνη κάθε είδους και βάθους συγκροτεί

59. Βλ. σχετικά Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μαρία Κομνηνού – Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 1990, σ. 135-169. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, *Η κορυφή του πελατειακού κράτους*, Αθήνα 2001. του ίδιου, «Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση», στο Κ. Ροζάκου – Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, σ. 145-172.

ιεραρχικές σχέσεις, τόσο με τους παραλήπτες των παρεμβάσεων όσο και ανάμεσα στα μέλη της εκάστοτε συλλογικότητας, πόσο μάλλον όταν ταυτίζεται με έμφυλες ιεραρχίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η δημόσια κοινωνικότητα μπορεί να εδράζεται σε νοήματα, συχνά με χριστιανικές συνδηλώσεις, όπως η «αγάπη» και η «θυσία», που συνυφαίνονται με κύρος και κοινωνική διάκριση.

Συλλογικές ταυτότητες

Η σωματειακή δράση που αποσκοπεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες των ίδιων των μελών της εξαπλώνεται και διαφοροποιείται ιδιαίτερα κατά τον εικοστό αιώνα και τον χαρακτηρίζει. Οι επαγγελματικές, αθλητικές, προσφυγικές και τοπικές συλλογικότητες που εξετάζει η ενότητα αυτή καλύπτουν διαφορετικές ανάγκες και αναπτύσσουν ποικίλες μορφές δράσης, μέσα από τις οποίες σφυρηλατούν καταρχήν ισχυρές συλλογικές ταυτότητες.

Ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας (1889-), τον οποίο μελετά η Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, επιδιώκει εξαρχής να προσδώσει κοινή επαγγελματική ταυτότητα σε ένα ανομοιογενές σύνολο νέων που εργάζονται στον όλο και πιο εκτεταμένο και κατακερματισμένο κλάδο του λιανικού εμπορίου. Καθώς στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα το εμπόριο διαφοροποιείται και εντείνεται ο καταμερισμός στο εσωτερικό του, η καθιέρωση επαγγελματικής βοηθητικής εκπαίδευσης θεσμοθετεί τον διαχωρισμό των εμποροϋπαλλήλων και φτιάχνει μια ειδική χαμηλή βαθμίδα από νέους ανειδίκευτους εσωτερικούς μετανάστες που επιζητούν να αποκτήσουν προσόντα και προσδοκούν κοινωνική άνοδο. Ο Σύλλογος αναλαμβάνει να καλύψει για τα μέλη του το κενό στην επαγγελματική εμπορική μόρφωση, αλλά και να παίξει διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στους εμποροϋπαλλήλους και τους εργοδότες τους ή/και το κράτος.⁶⁰

Ο αθλητισμός είναι προνομαϊκό πεδίο κοινωνικότητας και διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων.⁶¹ Η περίπτωση του σιωνιστικού αθλητικού συλλόγου Μακαμπί, την οποία μελετά ο Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, επαναφέρει τη συσχέτιση της σωματειακής δράσης με τις πολιτικές του εθνικισμού, χαρακτηριστικό για το γύρισμα από τον δέκατο ένατο στον εικοστό αιώνα, αλλά αυτή τη φορά με πολύ διαφορετικό περιεχόμενο. Επεκτείνοντας τις σχετικές προσεγγίσεις, το άρθρο διερευνά τις τοπικές διαστάσεις του διασπορικού εθνικισμού και εστιάζει στη σχέση που ανέπτυξαν οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι της Θεσσαλονίκης με τον χώρο της εξελληνιζόμενης πόλης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Αντλώντας από τον χριστιανικό και εβραϊκό ημερήσιο τύπο καθώς και από έντυπα των ίδιων

60. Βλ. επίσης Maria Christina Chatzioannou – Flora Tsilaga, “The ‘Art of Commerce’: an Outline of Commercial Education in Twentieth-century Greece”, *Historical Review / La Revue Historique* XII (2015), υπό έκδοση.

61. Για ελληνικά παραδείγματα, βλ. Χ. Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, της ίδιας, “Athleticism, Society and Identity: A Survey of Scholarly Debate”, *Imeros* 5/1 (2005), σ. 333-343. Eleni Fournaraki – Zinon Papakonstantinou (επιμ.), *Sport, Bodily Culture and Classical Antiquity in Modern Greece*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2011.

των συλλόγων, εξετάζει πώς σιωνιστικές σωματειακές πρακτικές και λόγοι παρήγαγαν μια τοπική ταυτότητα που ήταν ταυτόχρονα θεσσαλονικιώτικη και ελληνοεβραϊκή. Η πολυσχιδής κοινωνικότητα του γυμναστικού συλλόγου Μακαμπί κατέστησε τη νεολαία ορατή στον δημόσιο χώρο και την προβίβασε σε κεντρικό σύμβολο της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη. Ταυτόχρονα, ο πρωταγωνιστικός ρόλος του στην τοπική αθλητική σκηνή διευκόλυνε την ενσωμάτωση των Εβραίων στην υπό διαμόρφωση ελληνική Θεσσαλονίκη. Ο σιωνισμός, υποστηρίζει το κείμενο, υπήρξε ένα διασπορικό αλλά όχι απεδαφικοποιημένο εθνικό κίνημα, με αναφορά τόσο σε μια νοητή πατρίδα όσο όμως και στον τόπο της «εξορίας».

Η τοπικότητα, η «εδαφοποίηση» των συλλογικών ταυτοτήτων, απασχολεί και τα επόμενα δύο άρθρα αυτής της ενότητας. Με αναφορά σε διαφορετικά παραδείγματα, υπογραμμίζουν τη σημασία του χώρου στην παραγωγή της πολιτισμικής συνάφειας, είτε στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας είτε ως προς την απώλεια του τόπου και τη μνημειοποίησή του. Αναδεικνύουν επίσης τη σχέση της μνήμης με την τοπικότητα στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τη διαχείριση της τοπικής μυτιληνιας κληρονομιάς και της αισθητικοποίησής της ή μέσα από τις θεσμοθετημένες πολιτικές της μνήμης της Μικρασίας.

Η Μυτιλήνη προσφέρει το έδαφος για τη συστηματική διερεύνηση μιας όψης της σωματειακής δραστηριότητας και της δημόσιας κοινωνικότητας που αυτή παράγει στην περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν το νησί μετατρέπεται σε σύνορο του ελληνικού κράτους. Το άρθρο της Μαρίας Σταματογιαννοπούλου διερευνά τη βαρύτητα που απέκτησε ο «λαϊκός πολιτισμός» στην αναδιαμόρφωση μιας τοπικής ταυτότητας. Σε αντίθεση με παλαιότερες προσλήψεις της εντοπιότητας που εστίαζαν στην ιστορική συνέχεια με την αρχαιότητα, η τοπική εδαφοποιημένη ταυτότητα, που πρόβαλε τη «λαϊκή παράδοση» του νησιού και τις διάφορες δυνατότητες τουριστικής και μουσειακής προβολής της, τροφοδότησε μια έντονη σωματειακή και έντυπη δραστηριότητα σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Μέσα από αυτήν διεκδικήθηκε μια ξεχωριστή θέση για τη Μυτιλήνη στο σώμα του ελληνικού εθνικού πολιτισμού.

Τη σχέση τοπικού/εθνικού που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της σωματειακής προσφυγικής δράσης εξετάζει ο Χάρης Εξερτζόγλου. Στο άρθρο του δεν μελετά τα αιτήματα των προσφύγων ή τις πολιτικές εντάσεις που συνδέονται με την ενσωμάτωσή τους, αλλά την ανάγκη τους να δημιουργήσουν νέες συλλογικές ταυτότητες. Ειδικότερα, εξηγεί την κεντρική σημασία που απέκτησε η μνήμη της Μικρασίας, όχι ως αφήγηση του τραύματος της εξόδου, αλλά ως αναφορά σε έναν χώρο από τον οποίο οι πρόσφυγες είχαν οριστικά απομακρυνθεί και στον οποίο αναφερόταν η ιδιαίτερη ταυτότητά τους. Η διαμόρφωση αυτής της μνήμης στα χρόνια μετά την Καταστροφή και μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έγινε αντικείμενο διαχείρισης από διαφορετικές πλευρές. Από τη μια, επιστημονικοί σύλλογοι κινητοποίησαν λόγιους μικρασιατικής καταγωγής για να διασώσουν, να συλλέξουν και να δημοσιεύσουν τεκμήρια της μικρασιατικής και ποντιακής κληρονομιάς ως εκδοχές ελληνικότητας. Από την άλλη, η ίδια μνήμη έγινε αντικείμενο διαμάχης στο πλαίσιο των ευρύτερων αντίπαλων αφηγημάτων του Διχασμού, γεγονός που κατέστησε τα συμβάντα «εθνικά» και όχι αποκλειστικά μονοπώλιο της προσφυγικής μνήμης.

Η μνήμη ως επιλεκτική και δυναμική διαδικασία αποτελεί βάση κοινωνικότητας στον βαθμό που θεμελιώνει ισχυρές συνάψεις, οι οποίες δίνουν νόημα στις σχέσεις και τις πράξεις των υποκειμένων. Η επίμονη αναφορά στο παρελθόν, ιδίως όταν είναι τραυματικό, δεν παραπέμπει απλώς σε επιλογή συλλογικής ταυτότητας αλλά και σε δικαίωμα που καθιστά τη μνήμη –ή καλύτερα τις διαφορετικές μνήμες– πολιτικό διακύβευμα. Αν οι πρόσφυγες μετασημάτισαν την τραυματική τους μνήμη σε μέρος του εθνικού αφηγήματος, οι Εβραίοι που επέζησαν του ναζιστικού διωγμού δεν είχαν την ίδια δυνατότητα. Εστιάζοντας σε παιδιά και στις δράσεις γύρω από αυτά κατά τη διαδικασία αποκατάστασης της εβραϊκής κοινότητας και της εβραϊκής ταυτότητας στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ποθητή Χαντζαρούλα υποστηρίζει ότι η μνήμη αποτελεί μορφή κοινωνικότητας. Για να το δείξει, συνδέει δύο διαφορετικές χρονικότητες: αφενός τις κοινοτικές δράσεις (Παιδικό Κέντρο, κατασκηνώσεις) που δημιουργήθηκαν για τα Εβραϊόπουλα, με στόχο να σφυρηλατήσουν μια νέα θετική συλλογική ταυτότητα· και, αφετέρου, τον τρόπο με τον οποίο, ενήλικες πια, οι άνδρες και οι γυναίκες που εκπαιδεύτηκαν στους θεσμούς αυτούς διαχειρίστηκαν το παρελθόν τους και συγκρότησαν τη συλλογική τους ταυτότητα.⁶²

Μολονότι λιγοστά, τα παραπάνω παραδείγματα ενισχύουν την υπόθεση εργασίας ότι οι συλλογικότητες που εστίαζαν στις ανάγκες των ιδίων των μελών τους πολλαπλασιάστηκαν και διαφοροποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Οργανώθηκαν με βάση ποικίλους άξονες διαφοράς, εθνοτικούς, ταξικούς, τοπικούς, επαγγελματικούς, ψυχαγωγικούς κτλ., μέσα από τους οποίους συγκρότησαν ισχυρές συλλογικές ταυτότητες και υποκειμενικότητες. Οι εμποροϋπάλληλοι στις αρχές του αιώνα, οι σιωνιστές αθλητές της Μακαμπί στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη, οι λόγιοι της Μυτιλήνης, οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο και τα Εβραϊόπουλα που επέζησαν μετά τον πόλεμο είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις η τοπικότητα παίζει σημαντικό ρόλο, ως εδαφοποιημένη ή υπερεδαφική, κεντρική ή περιφερειακή ταυτότητα, ως αναφορά για συλλογική δράση με την οποία κατασκευάζεται ο χώρος και η μνήμη. Η μνήμη, ιδίως του τραυματικού παρελθόντος, παράγει κοινωνικότητα, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις των προσφύγων και των εβραϊκών μεταπολεμικών συλλόγων. Συχνά η κοινωνικότητα αυτή στηρίζεται σε πολιτισμική συνάφεια που εμφανίζεται ως «φιλία» ανάμεσα στα μέλη αυτού του είδους σωματειακών συλλογικών δράσεων. Ωστόσο μια ανάλυση από τη σκοπιά του φύλου –που εκκρεμεί– θα μπορούσε να αναδείξει τις ιεραρχήσεις τις οποίες αποσιωπά η επίκληση της εξισωτικής κοινής ταυτότητας.

Οι ταυτότητες που παράγουν οι παραπάνω συλλογικότητες έχουν έναν χαρακτήρα «εσωστρέφειας», με την έννοια ότι απευθύνονται στα μέλη τους και σε ένα οριοθετημένο ευρύτερο ακροατήριο, σε εκείνες τις ομάδες που αντιλαμβάνονται ως δυνητικά μέλη τους, σε μια ευρύτερη εγγράμματη κοινότητα προσφύγων ή Μυτιληνιών, την εβραϊκή νεολαία της Θεσσαλονίκης πριν από τον πόλεμο ή ό,τι απέμεινε από αυτήν μετά απ' αυτόν. Κοντολογίς,

62. Βλ. επίσης Pothiti Hantzaroula, "Memory as a Form of Public Sociability of Jewish Child Survivors in Postwar Thessaloniki", *Oral History Forum d'histoire orale* 34 (2014), <http://www.oralhistoryforum.ca/index.php/ohf/article/view/573/649> (τελ. πρόσβ. 3.8.2015).

επιτελούν με σαφήνεια τον διαχωρισμό των «μέσα» από τους «έξω». Πάντως μπορεί ενίοτε να παρέχουν υπηρεσίες που δεν περιορίζονται στα μέλη τους ή να διατυπώνουν διεκδικήσεις προς το κράτος και τους θεσμούς του. Σε κάθε περίπτωση παράγουν με τη δράση τους μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στη βάση ποικίλων αναφορών, στην πρόοδο, στο έθνος, στον τόπο ή στην απώλεια.

Συλλογικά αιτήματα και διεκδικήσεις

Η διεκδίκηση, η διατύπωση αιτημάτων είναι κατεξοχήν διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώνονται ισχυρές συλλογικές ταυτότητες και άτυπες περιστασιακές συλλογικότητες. Όμως εδώ η «εξωστρέφεια» είναι προγραμματική και προσανατολίζεται στις διαφορετικές μορφές που παίρνει στα ποικίλα συμφραζόμενα το «κράτος», στο οποίο απευθύνονται εξαρχής τα αιτήματα. Η δημόσια κοινωνικότητα παράγεται μέσα από αυτή τη διεκδικητική, ταυτοτική δράση. Επίσης χαρακτηριστικές του εικοστού αιώνα, οι τυπικές και άτυπες συλλογικότητες αυτού του τύπου παίρνουν διαφορετικές μορφές και παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία ως προς τον διεκδικητικό τους χαρακτήρα.⁶³ Σε άλλες περιπτώσεις η διεκδίκηση μπορεί να προκύπτει ως απόρροια της συλλογικής δράσης, ως η έκβαση μιας σχεδιασμένης ή αυθόρμητης παρέμβασης· σε άλλες μπορεί να είναι προγραμματικός στόχος της συλλογικής δράσης.

Ένα παράδειγμα συλλογικής δράσης που παράγει διεκδίκηση είναι η παρέμβαση στον χώρο, που μπορεί να αφορά τον σχεδιασμό και τον μετασχηματισμό του, αλλά επίσης τον έλεγχό του ή και την αντίσταση σε αυτόν. Σε κάθε περίπτωση, η υλική διάσταση των παρεμβάσεων και των αιτημάτων γύρω από τον χώρο είναι αδιαχώριστη από την πολιτισμική τους σήμανση, τελικά από το νόημα που αποδίδουν στον χώρο οι συλλογικότητες και τα υποκείμενα που επεμβαίνουν πάνω του. Χαρακτηριστικοί είναι οι «εξωραϊστικοί σύλλογοι» που δραστηριοποιούνται στις συνοικίες της Αθήνας ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα. Ο Γιάννης Γιαννιτσιώτης τους αντιμετωπίζει ως τρίτο πόλο ανάμεσα στην αναποτελεσματική κρατική παρέμβαση και τη συχνά αυθαίρετη ατομική πρωτοβουλία και ασκεί κριτική στο κυρίαρχο παράδειγμα ερμηνείας στην ιστορία της πόλης, που τονίζει την ιστορική βαρύτητα των πελατειακών σχέσεων στη δόμηση του χώρου. Αντίθετα, εστιάζοντας στη συνοικία των Πατησίων, αναδεικνύει τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους η δράση των συλλόγων εκεί παρήγαγε κοινωνικά τον χώρο στην κλίμακα της «συνοικίας», σε μια σύνθετη και συνεχή διαπραγμάτευση με την κρατική εξουσία για πάνω από πενήντα χρόνια.

Παράδειγμα δεύτερης εκδοχής, δηλαδή τυπικών συλλογικοτήτων που δημιουργούνται με προγραμματικό στόχο τη διατύπωση αιτημάτων, είναι οι συλλογικές δράσεις για ζητήματα που από ιδιωτικά αναγορεύονται πλέον σε κοινωνικά προβλήματα και απαιτούν λύση από το κράτος. Παρόμοιοι σύλλογοι μοιάζει να πολλαπλασιάζονται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και διαμορφώνουν από τα κάτω συλλογικές υποκειμενικότητες. Χαρακτηριστική

63. Η πιο προφανής είναι φυσικά τα αμιγώς πολιτικά και συνδικαλιστικά μορφώματα, με τα οποία όμως δεν ασχολούμαστε εδώ.

περίπτωση είναι η Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδών, την οποία μελετά η Δέσπω Κριτσωτάκη. Στην Ένωση, πρώτη του είδους στην Ελλάδα, συνασπίζονται τη δεκαετία του '50 γονείς που διεκδικούν από το κράτος λύσεις στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν με τα παιδιά τους. Η συλλογική δράση βρίσκεται εδώ στο μεταίχμιο ανάμεσα στη δράση για τρίτους και στη δράση για τον εαυτό. Το άρθρο εξετάζει την πολιτισμική ταυτότητα της συγκεκριμένης συλλογικότητας, την πολιτική της φυσιογνωμία και τη σχέση της με το κράτος. Υποστηρίζει ότι στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα τέτοιες οργανώσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες της Ευρώπης και της βόρειας Αμερικής, συνέβαλαν στη μετατροπή της νοητικής υστέρησης από ιδιωτικό-οικογενειακό πρόβλημα σε δημόσιο, κοινωνικό και πολιτικό, ζήτημα. Παράλληλα, σκιαγραφεί δύο όψεις της δημόσιας κοινωνικότητας που παράγεται στην Ένωση: αφενός, τη σύνδεση των σωματειακών εννοιών συνάφειας με εξωσωματειακές πολιτισμικές κατηγορίες και, αφετέρου, τον πολιτικό χαρακτήρα της, εφόσον είχε δημόσια δράση και συμμετείχε στην υλοποίηση δημόσιων πολιτικών.⁶⁴

Ανάλογη είναι και η περίπτωση του Συλλόγου Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης, που ιδρύεται τη δεκαετία του '60 και τον οποίο εξετάζει η Δήμητρα Λαμπροπούλου. Τα μεταπολεμικά χρόνια ένας σημαντικός αριθμός νέων που προέρχονταν από τα φτωχά λαϊκά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου φοίτησε σε γενικά εσπερινά γυμνάσια ακολουθώντας το γενικό κοινωνικό αίτημα της εποχής για μαζική πρόσβαση στην εκπαίδευση. Για πολλά από αυτά τα αγόρια και τα κορίτσια, ο Σύλλογος Εργαζομένων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΜΜΕ) σηματοδότησε τη μνήσή τους στην πολιτική δράση τόσο μέσα από συνδικαλιστικές μορφές διαμαρτυρίας όσο και μέσα από πολιτισμικές πρακτικές, όπως ήταν, για παράδειγμα, το θέατρο. Αντλώντας κυρίως από προφορικές μαρτυρίες παλαιών νυχτερινών μαθητών και μαθητριών, καθώς και από τα αρχειακά κατάλοιπα του συλλόγου, το άρθρο ανιχνεύει τα νοήματα τα οποία η προσωπική μνήμη έχει αποδώσει στη νεανική συμμετοχή στον ΣΕΜΜΕ, επιμένοντας σε δύο από αυτά, στη διαδικασία της διανοητικής χειραφέτησης των υποκειμένων και στη μνήσή τους στη συλλογική ζωή. Οι δύο αυτές θεματικές είναι συνυφασμένες με τα οράματα εκπολιτισμού της ζωής τα οποία υποστήριξαν οι μεταπολεμικές νεανικές συλλογικότητες.⁶⁵

Στη συλλογική δράση που εκβάλλει σε αιτήματα και εμφανίζει ιδιαίτερη πύκνωση τα πρώτα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (1974-1977) εστιάζουν τα τρία τελευταία άρθρα του τόμου. Η ανάλυση της συλλογικής δράσης αρθρώνεται σε τρεις άξονες, που αντιστοιχούν στις τρεις διαδοχικές συμβολές. Ο πρώτος αφορά τη μελέτη των συλλογικών διεκδικήσεων από ποικίλες συλλογικότητες, τυπικής και άτυπης μορφής, που απευθύνονται κυρίως στο κράτος και δευτερευόντως στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Ο δεύτερος, τη σε βάθος μελέτη συγκεκριμένων αιτημάτων και της δυναμικής που εμφανίζουν κατά τη

64. Βλ. επίσης Despo Kritsotaki, "Turning Private Concerns into Public Issues: Mental Retardation and the Parents' Movement in Post-war Greece, c. 1950-1980", *Journal of Social History* 2015, doi: 10.1093/jsh/shv072.

65. Βλ. επίσης Dimitra Lampropoulou, "Workers and Education in Post-war Greece: Night Schools as Arenas of Political Struggle and Cultural Practices", *International Labor and Working-Class History*, υπό έκδοση.

διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου, μέσα από την οποία αναδεικνύονται τόσο ο ρόλος του κράτους όσο και τα χαρακτηριστικά της «κοινωνίας πολιτών» κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο. Ο τρίτος άξονας αφορά την εξέταση του τρόπου με τον οποίο συλλογικές δράσεις αποκτούν το ιδιαίτερο νόημά τους και καταγράφονται στον δημόσιο χώρο μέσα από τον τύπο. Τα τρία παραπάνω επίπεδα ανάλυσης αλληλοσυμπληρώνονται, παρουσιάζοντας μια σύνθετη εικόνα των μορφών που πήρε η δημόσια κοινωνικότητα την υπό εξέταση περίοδο.

Συγκεκριμένα, το άρθρο του Γιάννη Καραγιάννη και του Χρήστου Λυριντζή αναλύει τις συλλογικές διεκδικήσεις κατά τον πρώτο χρόνο της Μεταπολίτευσης και το σύνθετο πλέγμα σχέσεων κράτους και συλλογικής δράσης. Τα αιτήματα μέσα από τα οποία ανασυγκροτείται η δημόσια κοινωνικότητα την περίοδο αυτή αφορούν προνομιακά τα πεδία της εργασίας, της παιδείας, της οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά και την προστασία των καταναλωτών. Για την προώθησή τους η συλλογική δράση επενδύεται με ποικίλα πολιτισμικά περιεχόμενα και σημασιοδοτήσεις, ενώ οι μορφές που παίρνει περιλαμβάνουν τόσο ένα μάλλον τυπικό ρεπερτόριο πρακτικών (ανακοινώσεις, διαμαρτυρίες, τηλεγραφήματα, υπομνήματα, απεργίες, στάσεις εργασίας, διαδηλώσεις) όσο και προπαρασκευαστικές ενέργειες ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης (επιστολές στον τύπο, πολιτικές πρωτοβουλίες κάθε είδους) και κάποτε επίσης πρακτικές βίας. Το άρθρο δείχνει πώς το κράτος συνομιλεί επιλεκτικά με συγκεκριμένες συλλογικότητες με στόχο να οριοθετήσει την εμβέλειά τους, συγκροτώντας με αυτόν τον τρόπο το πλαίσιο διακυβέρνησης της νεοπαγούς ελληνικής δημοκρατίας για τις επόμενες δεκαετίες.

Το άρθρο της Κατερίνας Λουκίδου και του Δημήτρη Σωτηρόπουλου επιβεβαιώνει και συμπληρώνει την παραπάνω γενική εικόνα για το πώς διαμορφώνονται οι συλλογικές διεκδικήσεις κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Μέσα από το παράδειγμα τριών εφημερίδων (*Καθημερινή*, *Τα Νέα* και *Μακεδονία*), εστιάζει σε τρεις μελέτες περίπτωσης που κατέχουν κεντρική θέση στις σελίδες τους. Είναι οι κινητοποιήσεις για το αυτόματο διαζύγιο, τον νόμο περί γενικής εκπαίδευσης και την πρόταση για κατασκευή αεροδρομίου στα Σπάτα. Το άρθρο αναλύει τις γνώμες και τα αιτήματα που διατυπώνουν και τις σχέσεις με το κράτος που αναπτύσσουν τυπικές και άτυπες συλλογικότητες γύρω από τα συγκεκριμένα θέματα ως παραδείγματα για τον τρόπο με τον οποίο ανασυγκροτείται η «κοινωνία πολιτών» τα χρόνια αυτά. Επισημαίνει ότι, μολονότι οι άτυπες συλλογικότητες εμφανίζονται ως σημαντικός πόλος της συλλογικής διεκδικητικής δράσης της εποχής και υιοθετούν μη συμβατικούς τρόπους διαμαρτυρίας και συμμετοχής, ωστόσο οργανώνονται κατ' αρχάς από θεσμικούς φορείς και τυπικές ομάδες και εμφανίζονται ευάλωτες σε κριτική από το κράτος και σε διείσδυση κομματικών και πολιτικών παραγόντων στο εσωτερικό τους. Συμπεραίνεται ότι ήδη κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης το κράτος και το κομματικό σύστημα επιδίωξαν να ελέγξουν τη συλλογική δράση, επιλέγοντας τους συνομιλητές τους και ενθαρρύνοντας συγκεκριμένες θέσεις και συγκεκριμένους τρόπους διεκδίκησης.

Τον ρόλο του τύπου ως βασικού παράγοντα επικοινωνιακής διαμεσολάβησης της συλλογικής δράσης εξετάζει το άρθρο του Γιάννη Καραγιάννη και της Κατερίνας Λουκίδου. Με δεδομένο ότι τα δύο προηγούμενα άρθρα στηρίζουν την ανάλυσή τους στο πώς αναπαριστάται η δράση αυτή στον τύπο, έχουν σημασία τα ερμηνευτικά πλαίσια μέσα από τα οποία καθεμιά

από τις τρεις εφημερίδες που εξετάζονται ρυθμίζει και οροθετεί τη δημόσια ορατότητα συγκεκριμένων φορέων. Μολονότι οι συγγραφείς επισημαίνουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των τριών εφημερίδων, ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν ευρήματα που ήδη αναφέρθηκαν, και συγκεκριμένα ότι καταγράφονται κυρίως συλλογικότητες τυπικής μορφής, με προνομιακή μεταχείριση στις τριτοβάθμιες οργανώσεις στα πεδία των συνδικαλιστικών και επαγγελματικών διεκδικήσεων της εκπαίδευσης και του πολιτισμού-αναψυχής. Τα πεδία αυτά ιεραρχούνται έτσι εμμέσως και ως κρισιμότερα σε σχέση με άλλα, μολονότι όχι αποκλειστικά. Εντοπίζεται επίσης μια πλούσια αλλά σχετικά «αθόρυβη» –δηλαδή μη διεκδικητική– παρουσία συλλογικότητας πολιτιστικού κυρίως χαρακτήρα με ποικίλες δράσεις, η πολιτισμική νοηματοδότηση και ο έμμεσος πολιτικός χαρακτήρας των οποίων εκκρεμεί να μελετηθούν.

Η διατύπωση αιτημάτων συνιστά διαδικασία με την οποία σφρηηλατούνται συλλογικές ταυτότητες, όχι όμως πάντα σταθερές και χωρίς αναγκαστικά να παίρνουν τυπική μορφή. Τα αιτήματα μπορεί να ήταν εκπαιδευτικά, όπως με τον ΣΕΜΜΕ τη δεκαετία του '60, ή προνοιακά ως δικαιώματα, όπως με τη μεταπολεμική Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμοστών Παιδών ή με τις συχνά άτυπες μεταπολιτευτικές συλλογικές διεκδικήσεις. Μπορεί να αμφισβητούσαν κυβερνητικές αποφάσεις, όπως συνέβαινε συχνά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, να διαπραγματεύονταν τη στάση τους ανάμεσα στη διεκδίκηση και τη συνεργασία, όπως με τους γονείς παιδιών με νοητική υστέρηση, ή να είχαν ειδικά τοπική στόχευση, όπως οι εξωραϊστικοί σύλλογοι στη μεταπολεμική Αθήνα.

Η διεκδικητική δράση έχει ως αποτέλεσμα οι συλλογικότητες αυτού του τύπου να χαρακτηρίζονται από τις συνήθως ανταγωνιστικές σχέσεις τους με το κράτος, σε κάποια από τις εκδοχές του οποίου απευθύνουν τα αιτήματά τους. Πρόκειται ωστόσο για σχέσεις που είναι συγχρόνως σύνθετες, διαπερατές και μεταβαλλόμενες, από την αντιπαράθεση στη συνεργασία, αναπροσδιορίζοντας κάθε φορά τη σχέση δημόσιου και ιδιωτικού. Η διεκδίκηση μπορεί να τίθεται στο όνομα μιας διευρυμένης εννοιολόγησης της ιδιότητας του πολίτη, όπως με τον ΣΕΜΜΕ, ή ως δικαίωμα δημόσιας διαχείρισης ιδιωτικών προβλημάτων, όπως με την Ένωση Γονέων. Το κράτος μπορεί επίσης να γίνεται βασικός πόλος ως προς τον οποίο αντιπαρατίθενται και προσδιορίζουν τη δράση τους οι συλλογικότητες, αλλά και εκείνο μπορεί να επιχειρεί να οροθετήσει και να χειραγωγήσει ακόμα τη συλλογική δράση, υιοθετώντας επιλεκτική στάση ανάλογα με τον φορέα και τη συγκυρία, όπως δείχνουν τα παραδείγματα από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια.

Συσχετίσεις και προοπτικές

Ψηφίδες σε μια ιστορία που εκκρεμεί να γραφτεί, τα άρθρα του τόμου πειραματίζονται με ένα ευρύ φάσμα τεκμηριωτικού υλικού και μεθοδολογικών επιλογών.⁶⁶ Σε κάθε περίπτωση,

66. Η Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους, που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος, περιλαμβάνει τους συλλόγους που μελέτησαν οι ερευνητές και οι ερευνήτριες, αλλά και τρία μεγάλα αρχαιακά σύνολα, της Σύρου και της Λέσβου για το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα και της Αθήνας για την περίοδο από το 1930 έως το 1950. Το

παρά τον αποσπασματικό τους χαρακτήρα, παραπέμπουν σε μια πολύ πιο εκτεταμένη και πυκνή σωματειακή δραστηριότητα στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα από ό,τι υποδηλώνουν οι συχνοί ισχυρισμοί για την αδύναμη «κοινωνία πολιτών». Όλες οι περιπτώσεις δείχνουν επίσης ότι η συλλογική δράση είναι μια διαδικασία συνεχούς παραγωγής νοημάτων, μέσα από την οποία χαράσσονται όρια και σφυρηλατούνται συλλογικές υποκειμενικότητες προς τα μέσα, συλλογικές ταυτότητες –έμφυλες, εθνικές, επαγγελματικές ή τοπικές– προς τα έξω, διεξάγεται διαπραγμάτευση με το κράτος, ενώ αναδύονται νέα πεδία δικαιωμάτων.

Οι τρεις κατηγορίες συλλογικής δράσης στις οποίες κατατάξαμε τις συμβολές στον τόμο –συλλογική προσφορά σε τρίτους, συλλογικές ταυτότητες και συλλογικές διεκδικήσεις– είναι συμβατικές, τα όρια μεταξύ τους ως ένα βαθμό ρευστά και οι επικαλύψεις ορατές. Ωστόσο και οι τρεις παρέχουν πλούσια στοιχεία για να ξανασκεφτούμε τις σχέσεις ανάμεσα στις συλλογικότητες και το κράτος. Όλα δείχνουν ότι οι σχέσεις αυτές υπήρξαν μεταβαλλόμενες και πυκνές σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, παρά την τυπική προδιαγραφή της ανεξαρτησίας για τις τυπικές συλλογικότητες. Η σύγχρονη έρευνα έχει φυσικά αναδείξει επανειλημμένα την εγγενή ρευστότητα και διαπερατότητα που χαρακτηρίζει τις σχέσεις ανάμεσα στις συλλογικότητες και το κράτος, ακόμη και ως προς το κλασικό φιλελεύθερο πρότυπο.⁶⁷ Ωστόσο έχει σημασία να τονιστεί ότι, δεδομένου πως κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα σε όλες τις εκφάνσεις του το ελληνικό κράτος διαφοροποιείται αισθητά από το πρότυπο αυτό, η ρευστότητα και η διαπερατότητα που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις του με τις τυπικές και άτυπες συλλογικότητες είναι ακόμη μεγαλύτερες.

Η από τα κάτω θεώρηση δείχνει ότι αυτό ισχύει για κάθε είδους συλλογικότητα, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Ευκολότερα διακρίνεται σε όσες δραστηριοποιούνται στο ευρύ πεδίο των συλλογικών παροχών σε τρίτους. Κυβερνητικοί αξιωματούχοι και εθελοντές, άντρες και γυναίκες, ποικίλων εξειδικεύσεων ή απλώς με κίνητρο την ανιδιοτελή προσφορά, αναλαμβάναν σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές ένα ευρύ φάσμα συντονισμένων πρωτοβουλιών που αποσκοπούσαν να υπερκεράσουν τις ανεπάρκειες των αναιμικών κρατικών προνοιακών δομών. Οι πρωτοβουλίες αυτές συνιστούν την ιδιαίτερα ιδιοσυγκρασιακή εκδοχή της ελληνικής μεικτής οικονομίας της πρόνοιας και η συστηματική καταγραφή τους εκκρεμεί. Λιγότερο προφανείς, οι σχέσεις με το κράτος δεν είναι απύσυχες στις συλλογικότητες που στρέφονται καταρχήν στα μέλη τους. Οι ισχυρές συλλογικές ταυτότητες που καλλιεργούν τους επιτρέπουν να διαπραγματεύονται την αναγνώρισή τους από το κράτος ως διακριτών τμημάτων της «κοινωνίας» ή του «έθνους», μέσα από την επαγγελματική εκπαίδευση, την ενσωμάτωση της τοπικότητας ή της τραυματικής μνήμης στο εθνικό αφήγημα. Ορατές είναι επίσης η ρευστότητα και η διαπερατότητα στις σχέσεις που διατηρούν με το κράτος οι διεκδικητικές συλλογικότητες. Αποτυπώνονται είτε στη συνεχή διαπραγμάτευση ως προς συγκεκριμένα κάθε φορά αιτήματα είτε στη χειραγώγηση που μπορεί να υφίστανται από το

υλικό αυτό, προσβάσιμο στον ιστότοπο του προγράμματος, δεν έχει γίνει αντικείμενο συνολικής επεξεργασίας. Ελπίζουμε ότι θα τροφοδοτήσει μελλοντικές έρευνες.

67. Βλ. σχετικά Patrick Joyce, *The State of Freedom: A Social History of the British State since 1800*, Κέμπριτζ 2013. A. Sharma – G. Akhil (επιμ.), *The Anthropology of the State*.

κράτος, όταν αυτό πριμοδοτεί ορισμένες σε σχέση με άλλες. Τα παραπάνω μας επιτρέπουν να ξαναεπισκεφθούμε με παραγωγικά κριτικό τρόπο τις πελατειακές σχέσεις.⁶⁸ Μέσα από τις πολλαπλές μορφές που παίρνει σε διαφορετικές στιγμές του αιώνα η συναρμογή της καθημερινής κοινωνικότητας με τις ποικίλες εκφράσεις του κράτους αναδύονται η συναλλακτική λογική που αντιπροσωπεύει ένα συγκεκριμένο μοντέλο πολιτικής ολοκλήρωσης και οι πολιτισμικές αξίες που την οργανώνουν από τα κάτω.

Τέλος, παρά την πυκνή και ποικίλη σωματειακή δραστηριότητα που αναπτύσσεται στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα, ο τόμος δείχνει ότι η σχέση ανάμεσα στη σωματειακή ζωή και τη δημοκρατία είναι πιο σύνθετη από ό,τι συνήθως αναγνωρίζεται. Οι συλλογικότητες μπορεί να συνιστούν εργαστήρια ή σχολεία «παραγωγής του πολίτη», αλλά μπορούν επίσης να γίνουν φορείς τμηματικότητας, κατακερματισμένων και συγκρουσιακών υποκειμενικότητων. Ανεξάρτητα από το αν επιδιώκουν να διατηρήσουν ή να αλλάξουν τις κοινωνικές σχέσεις, να καλύψουν εξατομικευμένες ανάγκες ή να παρέμβουν στο όνομα της «κοινωνίας», του «έθνους» ή άλλης συλλογικής ταυτότητας, δίνουν πολλαπλά και ποικίλα νοήματα σε εσωτερικές συνάψεις και εξωτερικές διαφορές. Με αυτή την έννοια, η μελέτη τους συμβάλει στην κατανόηση του πολιτικού ως «ανάλυσης των τρόπων απόκτησης και μεταβίβασης της εξουσίας συνολικότερα στην κοινωνία».⁶⁹

68. Βλ. παραπάνω σημ. 59.

69. Χρήστος Λυριντζής – Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «(Ανα)θεωρήσεις του πολιτικού. Συγκλίσεις και αποκλίσεις στην ανθρωπολογία και την πολιτική επιστήμη», στο Κ. Ροζάκου – Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, σ. 93-94.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΣΕ ΤΡΙΤΟΥΣ

ΜΑΡΙΑ ΠΡΕΚΑ

Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ):
υποτροφίες για την εκπαίδευση διδασκαλισσών
από τη Μακεδονία
(1880-1913)

«Έτερος κλάδος εργασίας προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπήρξεν ανέκαθεν η μόρφωσις διδασκάλων αμφοτέρων των φύλων και η τοποθέτησις αυτών εις τας επικαίρους της Μακεδονίας και αλλαχού θέσεις, προς εξυπηρέτησιν και ενίσχυσιν του εθνικού αγώνος».¹

Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ), που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1869, σε ένα από τα ελάχιστα απολογιστικά του κείμενα επισημαίνει ως ιδιαίτερο κλάδο εργασίας, συνεπώς ως τομέα στον οποίο έχει επιχειρήσει σημαίνουσα επένδυση, την εκπαίδευση δασκάλων και διδασκαλισσών με συγκεκριμένο σκοπό: την τοποθέτησή τους σε επίκαιρα σημεία «της Μακεδονίας και αλλαχού». Δείχνει έτσι καθαρά ποιες υπήρξαν οι στοχεύσεις του, έναν από τους τρόπους με τους οποίους επιχειρήσε να τις υπηρετήσει και οπωσδήποτε τον τρόπο με τον οποίο ιεραρχούσε τις περιοχές της παρέμβασής του. Στο παρόν άρθρο, με θεωρητικό εργαλείο τη δημόσια κοινωνικότητα,² θα επιχειρήσω να αναχνεύσω το περιεχόμενο που διέπει τη διατύπωση των σκοπών της συγκεκριμένης συλλογικότητας, εστιάζοντας σε μία από τις δράσεις για νέους που αναπτύσσει στη συγκυρία του αλτρωτισμού: στην πρακτική της χορήγησης υποτροφιών σε κορίτσια από τη Μακεδονία το

1. Αρχείο ΣΔΕΓ, «Διάφορα, Κανονισμός ΥΠΕΕ ...κατάλογοι», «Εκθεσις περί των πράξεων και της διαχειρίσεως του Συμβουλίου του Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων κατά τα σχολικά έτη 1902-1903 έως 1909-1910. Β' Εις υποτροφίας», σ. 16.

2. Με τον όρο «δημόσια κοινωνικότητα» εννοούμε εκδοχές κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στον δημόσιο χώρο στη βάση πολιτισμικών αντιλήψεων για τη συνάφεια και είναι προσανατολισμένες στην κοινή δράση. Στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας τα υποκείμενα αναπτύσσουν ποικίλες μορφές συλλογικής δράσης τις οποίες επενδύουν με πολιτισμικά νοήματα και μέσα από τις οποίες συγκροτούν συλλογικά υποκείμενα. Βλ. <http://www.public-sociality.uoc.gr/gr/provlimatikiki.html> (τελ. πρόσβ. 11.6.2015).

διάστημα 1880-1913 για να σπουδάσουν στην Αθήνα, στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΦΕ),³ και να γίνουν δασκάλες.⁴

Θα χρησιμοποιήσω τις υποτροφίες ως πρίσμα: πρώτον για την προσέγγιση της κοινωνικότητας, όπως αυτή εκφράζεται από την πλευρά του Συλλόγου, γιατί παρέχει τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε τις σχέσεις που αναπτύσσει με τους πληθυσμούς των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και ειδικότερα με τα νέα κορίτσια και τις οικογένειές τους που γίνονται οι αποδέκτες των υποτροφιών. Δεύτερον και συσχετικά με το προηγούμενο, για την προσέγγιση των σχέσεων του ΣΔΕΓ με κρατικούς φορείς, όπως το ΥΠΕΞ και τα προξενεία. Συνακόλουθα, θα εξετάσω το είδος των σχέσεων τις οποίες αναπτύσσει ο ΣΔΕΓ με τους κρατικούς φορείς που προαναφέρθηκαν, με σκοπό να ελέγξω τα όρια της ανεξαρτησίας του από αυτούς. Τη διπλή εστίαση που θα επιχειρήσω –δηλαδή, τη διερεύνηση αφενός από τη σκοπιά του ΣΔΕΓ και αφετέρου από την πλευρά των αποδεκτών των υποτροφιών– οριοθετεί το δίπολο «εθνωφέλεια»/«εθνωφελές έργο»-«προστασία», όπως νοηματοδοτείται από τη ρητορική του Συλλόγου αλλά και των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και αποτυπώνεται στα τεκμήρια που επεξεργάζομαι. Έτσι, θα διερευνήσω και το περιεχόμενο της κατηγορίας «προστασία», η οποία συναντάται συχνά στα τεκμήρια.

Το τεκμηριωτικό υλικό το οποίο θα στηρίζει τις υποθέσεις μου προέρχεται από τα αρχεία του ΣΔΕΓ, δευτερευόντως του ΥΠΕΞ και τέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Πρόκειται τόσο για την αλληλογραφία που καλύπτει τις ανάγκες επικοινωνίας του ΣΔΕΓ με την κεντρική υπηρεσία του ΥΠΕΞ και τους έλληνες προξένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και για την επικοινωνία του με τη ΦΕ· για τις λίγες αλλά πολύ χρήσιμες εκθέσεις πεπραγμένων του· για τις αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας σε κορίτσια από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες· για τα θεσμικά έγγραφα που συνοδεύουν τις αιτήσεις αυτές και για τους ελέγχους των υποτρόφων του.

3. Η ΦΕ ιδρύθηκε το 1836 στην Αθήνα, με σκοπό να συμβάλει στον τομέα της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο νεοσύστατο και με ανύπαρκτες εκπαιδευτικές δομές ελληνικό κράτος. Αμέσως όμως εξειδικεύτηκε στη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση των κοριτσιών και το 1837 ίδρυσε διδασκαλείο θηλέων. Βλ. ενδεικτικά Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986· Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910) – ένα ανθολόγιο*, Αθήνα 1987· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα 1987· *Η Εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια-Τοσίτσεια σχολεία. 1836-1996 εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας*, Αθήνα 1996. Τα κορίτσια από τη Μακεδονία στα οποία χορηγεί υποτροφίες ο ΣΔΕΓ εισάγονται εσωτερικά στο Αρσάκειο μέχρι να αποκτήσουν το διδασκαλικό δίπλωμα και να επιστρέψουν στη γενέτειρά τους. Ο ΣΔΕΓ διατηρεί αυτή την αποκλειστική συνεργασία με τη ΦΕ βάσει της συνάφειας των σκοπών της με τους δικούς του σκοπούς. Τη θεωρεί «αδελφό σωματείο». Βλ. Μαρία Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015*, σ. 238-239.

4. Αποτελεί προσωπική επιλογή να εξετάσω στα όρια του συγκεκριμένου άρθρου τις υποτροφίες που χορηγεί ο Σύλλογος σε κορίτσια. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις υποτροφίες σε αγόρια, βλ. Μ. Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», σ. 240-248.

Ιστορικές οριοθετήσεις

Η δεκαετία του 1860 είναι ταραγμένη. Οι μετασχηματισμοί που έχουν συντελεστεί το προηγούμενο διάστημα, προκαλώντας ποικίλες εντάσεις και εκρήξεις σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, σφραγίζονται από τη μεταπολίτευση (1862) και το νέο Σύνταγμα (1864). Οι πάσης φύσεως, φανερές και μυστικές, «Εταιρείες»⁵ της προηγούμενης περιόδου δίνουν τη θέση τους στους «Συλλόγους».⁶ Παροδικά, κλίμα αισιοδοξίας διαχέεται στο κοινωνικό φαντασιακό για τις προοπτικές και τη δυναμική του ελληνικού κράτους. Η δεκαετία όμως θα κλείσει με τους φόβους που πυροδοτεί η δημιουργία ανεξάρτητης από το Πατριαρχείο βουλγαρικής εκκλησίας, της Εξαρχίας (1870). Αυτή τη φορά οι φόβοι είναι πιο ικανοί να συγκροτήσουν μια διαυγέστερη εικόνα του απευκταίου, μια και οι απειλές από τους νέους «εχθρούς»⁷ προς το συλλογικό εθνικό όραμα είναι πολύ πιο χειροπιαστές. Στην ιστορική συγκυρία κατά την οποία τα όρια του ελληνικού βασιλείου είναι ακόμη ασφυκτικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κρατιέται στη ζωή μέσα από τους πολλαπλούς «γόρδιους δεσμούς» που δημιουργεί το «μέγα Ανατολικό Ζήτημα» αυτοί με τη σειρά τους αναζωπυρώνουν τους βαλκανικούς εθνικισμούς και ανατροφοδοτούνται από αυτούς. Καθώς νέοι και παλιοί εχθροί συμφύρονται και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ταλανίζεται, η Κρητική επανάσταση (1866-1869), με τους πολιτικούς τριγμούς που επιφέρει και τη συνακόλουθη επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, μας φέρνει κοντά στη χρονική στιγμή ίδρυσης του ΣΔΕΓ.

ΣΔΕΓ: Στοιχεία ταυτότητας

Το καταστατικό ίδρυσης του ΣΔΕΓ συντάσσεται στις 3 Απριλίου 1869 από μέλη της ελληνικής οικονομικής, πολιτικής και πνευματικής ελίτ.⁸ Πρώτος πρόεδρος του εκλέγεται ο Αλέ-

5. Για τις μυστικές Εταιρείες της εποχής, βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Αθήνα 1977, σ. 316· Νίκος Ποταμιάνος, «Κοινοβουλευτισμός, ούτος ο εχθρός, μια οργάνωση της ριζοσπαστικής δεξιάς: Η Εταιρεία Ελληνισμός 1898-1910», *Ουτοπία. Επιθεώρηση τέχνης και πολιτισμού* 56 (2003), σ. 77-97· Πάργος Κόκκινος, «Η αποσύνδεση του έθνους από το κράτος, ο πολιτικός ανορθολογισμός και η συγκρότηση των εθνικών οργανώσεων στα τέλη του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα της Εταιρείας 'Ο Ελληνισμός'», στο *Ο πόλεμος του 1897, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Αθήνα 2005, σ. 231-250· Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στην Ελλάδα 1864-1911: Έρευνες για σύγχρονες πολιτικές ιδεολογίες*, Αθήνα 2003.

6. Ιδιαίτερα κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ιδρύθηκαν τόσο πολλοί σύλλογοι ώστε να γίνεται λόγος για «συλλογομανία». Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «'Νοερές κοινότητες' και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνας Βερέμης, (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2003, σ. 94. Επίσης βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985, σ. 399-402 και 590-594· Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988, σ. 153-156.

7. Έλλη Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922*, τ. Α2: *Οι απαρχές*, Αθήνα 2000, σ. 9-35. Για τους φόβους, βλ. και Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Αθήνα 2008.

8. Αλέξανδρος Σούτζος, Κωνσταντίνος Δόσιος, Μάρκος Ρενιέρης, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, Παναγιώτης

ξανδρος Σούτζος, και αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Βασιλείου.⁹ Εμπνευστής, ωστόσο, της ίδρυσης της συγκεκριμένης συλλογικότητας είναι ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος, ο οποίος και υπογράφει το καταστατικό ως γραμματέας, ιδιότητα που διατηρεί μέχρι τον θάνατό του το 1873.¹⁰ Η οικονομική, πολιτική και κοινωνική εμβέλεια των ιδρυτικών μελών του ΣΔΕΓ εγγυάται την οικονομική του αναπαραγωγή, τη δυνατότητα συνεχούς διεύρυνσης του δικτύου του σε όλους τους τομείς του δημόσιου πεδίου και τον πολλαπλασιασμό των δυνατοτήτων παρέμβασής του εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού βασιλείου.

Ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος είναι γνωστός για τη σημαίνουσα, εκτεταμένη και ποικίλη παιδαγωγική του δράση. Η πτυχή της δράσης του όμως, την οποία ανέπτυξε ως γραμματέας του ΣΔΕΓ, καθώς και εκείνη που σχετίζεται με τη θέση που κατέλαβε στο ΥΠΕΞ το 1870, δεν έχουν μέχρι τώρα τονιστεί ιδιαίτερα. Ο βιογράφος του Διονύσιος Στεφάνου υποστηρίζει ότι «η ψυχή και ο δραστηριώτερος εργάτης»¹¹ του Συλλόγου, «εσχεδίαζεν από του 1866 την σύστασιν Συλλόγου, αποστολήν έχοντος την διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων και την καλλιέργειαν της εθνικής ιδέας», κυρίως στη Μακεδονία και στη Θράκη, όπου προέβλεπε μεγάλο κίνδυνο από τη γειτνίαση και «εγκατασπορά βουλγαροφώνων πληθυσμών».¹² Για να μπορεί, εξάλλου, να παρακολουθεί όσα συνέβαιναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και κυρίως να παρεμβαίνει ανασχετικά προς «του Πανσλατισμού τας ενεργείας», δέχθηκε το 1870 θέση τμηματάρχη στο ΥΠΕΞ.¹³

Παράλληλα, το 1870, με σημείο αναφοράς την τοποθέτηση του Παππαδόπουλου στο ΥΠΕΞ, εγκαινιάζεται επίσημα με δύο εγκυκλίους του Υπουργείου η πολιτική βάσει της οποίας το ελληνικό κράτος πρέπει να συνδεθεί κατά το δυνατόν περισσότερο με τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των κοινοτήτων της διασποράς μέσω των σχολείων, των προξενείων και της Εκκλησίας.¹⁴ Από το σημείο αυτό αρχίζει επίσημα και η συνεργασία του ΥΠΕΞ με τον ΣΔΕΓ, η οποία, γνωρίζοντας περιόδους έλλξης και άπωσης, διαρκεί μέχρι σήμερα. Στις εγκυκλίους συνιστάται στους προξένους να συνεργαστούν οι ίδιοι με τον νεοσύστατο ΣΔΕΓ και να τον φέρουν σε επαφή με τους πληθυσμούς των κοινοτήτων, προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος της σύνδεσης των πληθυσμών με το εθνικό κέντρο, την Ελλάδα. Αν και δεν αναφέρεται σε κανένα έγγραφο ρητά, δική μου υπόθεση αποτελεί ότι ο ιθύνων νους και συντάκτης των δύο όμοιων σχεδόν εγκυκλίων είναι ο Γρηγόριος Παππαδόπουλος.

Ο σκοπός του ΣΔΕΓ συνιστάται στη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, όπως ορίζεται

Ρομπότης, Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Λέων Μελάς, Χαρίλαος Τρικούπης κτλ. «Διοργανισμός του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», στο *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, Αθήναι 1970, σ. 57. Συμμετοχή γυναικών δεν υπάρχει σε όλο το εξεταζόμενο διάστημα.

9. «Διοργανισμός του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», σ. 57.

10. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1819 και πέθανε στις Σέρρες το 1873. Διονύσιος Στεφάνου, «Σκιαγραφία Γρηγορίου Παππαδοπούλου (1819-1873)», στο *ίδιο*, σ. 14, 25.

11. Στο *ίδιο*, σ. 20.

12. Στο *ίδιο*, σ. 20.

13. Στο *ίδιο*, σ. 24.

14. «Προς τους εν Δύσει προξένους», στο *ίδιο*, σ. 73-75. «Προς τους εν τη Ανατολή προξένους», στο *ίδιο*, σ. 77-81.

πολύ λιτά στο πρώτο άρθρο του καταστατικού του.¹⁵ Μέσα για την επίτευξη του σκοπού ορίζονται, σε συνάρτηση πάντα με τους πόρους του, η σταδιακή ίδρυση σχολείων αρρένων και θηλέων και συνεπώς η εισαγωγή και διάδοση της στοιχειώδους παιδείας και των καταλληλότερων μεθόδων διδασκαλίας, με τη συγγραφή και διανομή χρήσιμων συγγραμμάτων.¹⁶ Δεν αναφέρεται ρητά σε κανένα σημείο του καταστατικού ο τόπος στον οποίο θα λάβει χώρα η διάδοση των ελληνικών γραμμάτων. Είναι όμως εμφανές ότι ο ΣΔΕΓ στοχεύει στις διεκδικούμενες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με βάση το καταστατικό, οι πόροι του Συλλόγου προέρχονται από τις συνδρομές των μελών, τις δωρεές και τα κληροδοτήματα.¹⁷ Η διοίκηση του ΣΔΕΓ ανατίθεται σε εννεαμελές συμβούλιο.¹⁸ Μέσα από το ιδρυτικό του κείμενο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αναδύεται ένα παντοδύναμο ΔΣ, ο αριθμός των μελών του οποίου είναι δυσανάλογα μεγάλος σε σύγκριση με τον αριθμό των απαραίτητων για την εκλογή του μελών. Είκοσι πέντε μέλη είναι αρκετά για να αποτελέσουν μία ΓΣ, η οποία στη συνέχεια θα εκλέξει ένα εννεαμελές ΔΣ με διάρκεια ζωής πέντε ετών! Μάλιστα, η περίοδος λειτουργίας του πρώτου ΔΣ ορίζεται δεκαετής! Δύσκολα θα βρει κανείς στις ποικίλες και πολυειδείς συλλογικότητες της εποχής καταστατικές ρυθμίσεις σαν κι αυτές.¹⁹

Το εκπαιδευτικό έργο του ΣΔΕΓ εντείνεται σημαντικά από την έναρξη της δεκαετίας του 1880. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται με τις διεθνείς εξελίξεις, οι οποίες εδραιώνουν τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στα Βαλκάνια. Αμέσως μετά την ανάληψη της κυβέρνησης Τρικούπη εγκρίνεται η χρηματοδότηση του Συλλόγου με 200.000 δρχ. ετησίως, με σκοπό να υλοποιήσει εκ μέρους του το εκπαιδευτικό έργο στις διεκδικούμενες περιοχές.²⁰ Ο Σύλλογος, όπως γίνεται φανερό, λειτουργεί σαν υπηρεσία του ΥΠΕΞ. Στον ιδιόμορφο μηχανισμό που συγκροτείται –ΥΠΕΞ, προξενία, ΣΔΕΓ– οι πρόξενοι, προκειμένου να προβούν σε οποιαδήποτε εκπαιδευτική ενέργεια ή εκπαιδευτική δαπάνη, είναι υποχρεωμένοι να απευθύνονται στον ΣΔΕΓ και να συνεννοούνται μαζί του, να παίρνουν την έγκρισή του. Στο τέλος του 1886, όμως, ποικίλα προβλήματα οδηγούν στη διάρρηξη των οργανικών σχέσεων των δύο φορέων. Το

15. «Διοργανισμός του προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων συλλόγου», σ. 55.

16. Στο ίδιο, σ. 55.

17. Στο ίδιο, σ. 55-56.

18. Στο ίδιο, σ. 55.

19. Ακόμη και στην περίπτωση της ΦΕ, που αποτελεί στο πεδίο δράσης της έναν εξίσου ηγεμονικό και συγκεκριμένο μηχανισμό, προβλέπεται από το καταστατικό της τόσο η δυνατότητα σύγκλησης ετήσιας ΓΣ όσο και η δυνατότητα σύγκλησης έκτακτων ΓΣ, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Ακόμη και μια σύγκριση του ΣΔΕΓ με την Αθηναϊκή Λέσχη, για παράδειγμα, ένα επίσης εσωστρεφές σωματείο δείχνει ότι αυτή δεν βασίζεται σε τέτοιες καταστατικές ρυθμίσεις. Βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 179-211, ιδιαίτερα σ. 193-194.

20. Βλ. Μ. Πρέκα, «Οι δασκάλεις στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», σ. 202-203. Η χρηματοδότηση φαίνεται ότι πηγαίνει και πιο πίσω χρονικά αλλά δεν είναι αυτής της τάξης. Βλ. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας, (1870-1904)*, Αθήνα 1992, σ. 88. Ελένη Μπελιά, «Η δραστηριότητα του εν Αθήναις Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων υπέρ του ελλητισμού της Θράκης», *Αθηναί ΟΕ* (1975), σ. 94.

ΥΠΕΞ συστήνει υπηρεσία με το όνομα Επιτροπή Προς Ενίσχυση της Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΠΕΛΕΠ).²¹ Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι ο Σύλλογος παραιτείται από τις δραστηριότητές του στις κοινότητες. Συνεχίζει να δραστηριοποιείται με ίδιους πόρους. Οι παρεμβάσεις του είναι πιο περιορισμένες και με έμφαση στη Μακεδονία. Παράλληλα συνεχίζει τη συνεργασία του με τα προξενία, τις μητροπόλεις αλλά και το ίδιο το ΥΠΕΞ, γιατί αυτό κρίνεται απαραίτητο για την επίτευξη του κοινού στόχου, της διάδοσης δηλαδή της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής εθνικής συνείδησης. Έχει αποκατασταθεί όμως πλέον η ιεραρχία. Οι πρόξενοι δεν είναι υποχρεωμένοι να ζητούν την έγκριση δαπανών από το ΔΣ του ΣΔΕΓ.

Υποτροφίες για εκπαίδευση διδασκαλισσών: δύο παραδειγματικές περιπτώσεις

Μαρία Βρέττα: «πεπροικισμένη δι' εκτάκτων προσόντων» (1883)

Η ελληνική πλευρά –ΥΠΕΞ και ΣΔΕΓ– επιδιώκει να προωθήσει τον εγγραμματισμό, να καταπολεμήσει την ξενοφονία στη Μακεδονία και να συμβάλει αποτελεσματικά στην κατάρτιση της ελληνικής γλώσσας, ώστε να κερδίσει τις συνειδήσεις των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Επιπλέον, επιδιώκει να αυξήσει τον αριθμό των ελληνικών σχολείων και του μαθητικού τους πληθυσμού. Τα αριθμητικά στοιχεία που αφορούν τον μαθητικό πληθυσμό των σχολείων θεωρούνται –ή γίνεται προσπάθεια να θεωρηθούν– από τους συγκρουόμενους εθνικισμούς, επομένως και από τον ελληνικό, ως τα ασφαλέστερα απογραφικά δεδομένα που θα τεκμηριώσουν τις διεκδικήσεις τους.²² Κατά συνέπεια, προκειμένου να επιτευχθούν οι παραπάνω στόχοι, στο πλαίσιο του κυρίαρχου εθνικού έμφυλου λόγου, αποδίδεται μεγάλη βαρύτητα στην εκπαίδευση των κοριτσιών και στην προετοιμασία διδασκαλισσών. Για τα κορίτσια ιδιαίτερα, προτείνεται η επιμήκυνση του χρόνου φοίτησης στα ελληνικά σχολεία, νηπιαγωγεία και παρθεναγωγεία, ώστε η ελληνική γλώσσα να γίνει μητρική τους –στην περίπτωση που δεν είναι– και, όταν παντρευτούν, ως μητέρες να μεταδώσουν την ελληνική γλώσσα και συνεκδοχικά να καλλιεργήσουν την ελληνική εθνική συνείδηση στα παιδιά τους. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να θεωρηθεί η πρακτική του ΣΔΕΓ για πρόσληψη υποτρόφων κοριτσιών από τις κοινότητες της Μακεδονίας με σκοπό να σπουδάσουν δασκάλες και να διδάξουν στον τόπο καταγωγής τους.

Στις 14 Μαΐου 1883 ο «εν Βιτωλίοις» πρόξενος Γεώργιος Δοκός λαμβάνει την αίτηση του Μιχαήλ Βρέττα, «μέλους της [...] ελληνικής κοινότητος Πριλάπου», για χορήγηση υποτρο-

21. Στο ίδιο, σ. 220-221. Η εν λόγω Επιτροπή αναλαμβάνει από την πλευρά του ελληνικού κράτους την υλοποίηση της εκπαιδευτικής παρέμβασης στις κοινότητες με τη βοήθεια των προξενίων και των μητροπόλεων. Αναλαμβάνει, δηλαδή, το σύνολο του έργου που επιτελούσε προηγουμένως ο ΣΔΕΓ.

22. Για τις στατιστικές, τον ρόλο τους κτλ., βλ. ενδεικτικά Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια*, σμ. 31, σ. 64-65· Λένα Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)*, Αθήνα 2000, σμ. 81, σ. 299-300.

φίας στην κόρη του Μαρία προκειμένου «να αποκτήση ανωτέραν παιδευσιν».²³ Ο Μιχαήλ Βρέττας ξεκινά την αίτησή του δηλώνοντας ότι είναι πεπεισμένος για «το διά την [...] πόλιν» του «θερμόν ενδιαφέρον» τόσο του προξένου όσο και του ΣΔΕΓ, τον οποίον «τα μέγιστα» ευγνωμονεί η ελληνική κοινότητα του Περλεπέ «διά τας ευγενείς προσπαθείας του». Εξ αυτών λαμβάνει και ο ίδιος το θάρρος να υποβάλει μέσω του προξένου την «ταπεινήν» του αίτηση. Η κόρη του Μαρία είναι τελειόφοιτος του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης και «πεπρωκισμένη δι' εκτάκτων προσόντων», όπως μπορούν να πιστοποιήσουν «τα ενδεικτικά» της. Επιπλέον, εκτός από τις επιδόσεις της στις σπουδές διακρίνεται για τον καλό της χαρακτήρα, χάρη στον οποίο έχει κερδίσει την αγάπη όλων. «Διά την τοιαύτην εις τα γράμματα κλίσιν και επίδοσιν αυτής προυτρέπην», γράφει ο αιτών, «υπό πολλών ίνα δώσω αυτή ανωτέραν παιδευσιν, ουχί τόσω διά το ιδίόν μου συμφέρον όσω διά την ωφέλειαν ην εδύνατο αύτη να παράσχη εις την κοι[νότητα ημών]».

Τέσσερις μέρες αργότερα, ο πρόξενος Μοναστηρίου Γεώργιος Δοκός, στο έγγραφο με το οποίο διαβιβάζει στον ΣΔΕΓ την επιστολή Βρέττα, επιβεβαιώνει ότι ο Μιχαήλ Βρέττας είναι πράγματι μέλος «της εν Πριλάπω [...] κοινότητος» και μάλιστα «εις εκ των προκρίτων [...] διακρινόμενος επί πατριωτικώ ζήλω», ο οποίος έχει συντελέσει «εις την διάδοσιν και κραταίωσιν της εν τη πόλει αυτή Ελληνικής παιδεύσεως».²⁴ Για τον λόγο αυτό παρακαλεί τον πρόεδρο του Συλλόγου να ενεργήσει ώστε να ψηφιστεί από το συμβούλιο επαρκές ποσό για την πρόσληψη της Μαρίας, «ηλικίας 15-16 ετών», ως υποτρόφου του Συλλόγου στην Αθήνα ή «αλλαχού» για τη συμπλήρωση των σπουδών της και την ανώτερη εκπαίδευσή της. Προτείνει μάλιστα στον πρόεδρο του ΣΔΕΓ να απευθυνθεί και στον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης με σκοπό να επιβεβαιώσει τα σχετικά με τα προσόντα «της κόρης ταύτης», καθώς η Μαρία σπουδάξει ήδη στο τοπικό παρθεναγωγείο ως υπότροφος του Συλλόγου.

Πράγματι, ο ΣΔΕΓ απευθύνεται στον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης Πέτρο Λογοθέτη. Ο τελευταίος στην απάντησή του αναφέρει ότι, σύμφωνα με τη διευθύντρια του παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, η δεκαπεντάχρονη μαθήτρια πρόκειται να προβιβαστεί «μετ' αξιολόγου βαθμού εις την Στ' τάξιν, ήτοι την ανωτάτην», και θα «απολυθή πτυχιούχος» παράλληλα και η συμπεριφορά της στο σχολείο και έξω από αυτό είναι άριστη.²⁵ Ο Πέτρος Λογοθέτης σημειώνει ότι η οικογένεια Βρέττα δεν συγκαταλέγεται «εν ταις ευπορούσαις του Πριλάπου». Ωστόσο, συνεχίζει, δεν ανήκει σε εκείνες που δεν μπορούν να δαπανήσουν ένα ποσό για μονοετή συντήρηση της μαθήτριας στο Αρσάκειο,²⁶ για να προσθέσει καθα-

23. Η επιστολή έχει ημερομηνία 14 Μαΐου και τον ίδιο αριθμό πρωτοκόλλου με το προξενικό έγγραφο στο οποίο είναι συνημμένη και με το οποίο διαβιβάζεται στον ΣΔΕΓ, δηλαδή: Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προξενείον της Ελλάδος εν Βιτωλίοις, α.π.: 373/ 19.5.1883. Φαίνεται ότι λείπει ένα μέρος της επιστολής, και συγκεκριμένα η δεύτερη σελίδα. Κάποιες επιπλέον απαραίτητες πληροφορίες για την πλήρη κατανόηση του αιτήματος αντλούνται από την προξενική επιστολή, δηλαδή από το διαβιβαστικό έγγραφο.

24. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προξενείον της Ελλάδος εν Βιτωλίοις, α.π.: 373/ 19.5.1883.

25. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Γενικόν Προξενείον της Ελλάδος εν Θεσσαλονίκη, Προς τον Κύριον Πρόεδρον του προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων Συλλόγου. Εις Αθήνας, α.π.: 734/8.6.1883.

26. Μετά την αποφοίτηση από το παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης και ανάλογα με το πόσα ορίζονται ανά περι-

ρά ότι κατά τη γνώμη του στις βλέψεις της οικογένειας Βρέττα είναι να σταλεί η Μαρία με δαπάνη του Συλλόγου σε «Ευρωπαϊκήν τινά πόλιν» για δύο ή περισσότερα χρόνια, ώστε να τελειοποιήσει την εκπαίδευσή της και να μπορεί να αναλάβει τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου ή Θεσσαλονίκης. Τελιώνοντας, υπογραμμίζει και εκείνος ότι ο Μιχαήλ Βρέττας είναι «εκ των πρωταγωνιστησάντων μελών της ελληνικής κοινότητας του Περλεπέ» στον αγώνα «υπέρ του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας».

Εντέλει, στις 9 Αυγούστου ο ΣΔΕΓ ενημερώνει τον πρόξενο Μοναστηρίου ότι η Μαρία Βρέττα προσελήφθη ως υπότροφός του «διά τε την επιμέλειαν αυτής και την ελπίζομένην εν τω μέλλοντι χρησιμότητα, και διά τας υπηρεσίας της οικογενείας αυτής υπέρ του εν Μακεδονία εθνικού έργου».²⁷ Η υποτροφία της επρόκειτο να διαρκέσει δύο χρόνια και περιελάμβανε εσωτερική φοίτηση στο Αρσάκειο διδασκαλείο, όπου θα καταρτιζόταν «ως Ελληνίς διδάσκαλος πολλώ κρείττων ή εν τη δυτική Ευρώπη».

Η παρακολούθηση της περίπτωσης Βρέττα –από τις πιο παλιές στο αρχαικό υλικό και τις πιο ολοκληρωμένες από την άποψη των εγγράφων που τη συνοδεύουν– βοηθά να αποκτήσουμε καλή εποπτεία του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται η διαδικασία που διέπει την πρακτική των υποτροφιών, καθώς και του τρόπου με τον οποίο συγκροτούνται οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στους φορείς από τους οποίους εκπορεύεται η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και τους υποκείμενους στην πολιτική αυτή πληθυσμούς. Θα επιχειρήσω να αποκωδικοποιήσω τη συγκεκριμένη αίτηση για χορήγηση υποτροφίας –όπως και την αίτηση που θα ακολουθήσει– ως προς το ποιος αιτείται, πώς αυτοπαρουσιάζεται, πώς τον προσλαμβάνουν οι «άλλοι» –ΣΔΕΓ, πρόξενοι–, ποιο είναι το αίτημά του, στη βάση ποιας ρητορικής, μέσω ποιας διαδρομής και σε ποια περίοδο το διατυπώνει.

Τρεις μεστές νοήματος παράγραφοι, καλλιγραφημένες και σε ρέουσα καθαρεύουσα αποτελούν το περιεχόμενο της πρώτης σελίδας της αίτησης Βρέττα προς τον πρόξενο Μοναστηρίου Γεώργιο Δοκό. Από αυτήν την πρώτη σελίδα, και παρά το γεγονός ότι φαίνεται να λείπει η αμέσως επόμενη, αποκομίζουμε αρκετά στοιχεία για τον αιτούντα και την κόρη του. Ο Μιχαήλ Βρέττας εμφανίζεται στην αίτηση να κάνει μια διακριτική αναφορά στον εαυτό του –αναφέρει λακωνικά ότι είναι μέλος της ελληνικής κοινότητας, στοιχείο που δεν παραπέμπει αυτόματα στην ιδιότητά του ως προκρίτου–, ενώ από την άλλη επιμένει στην υπογράμμιση των «εκτάκτων προσόντων» της κόρης του και στην προτροπή την οποία δέχθηκε από πολλούς προκειμένου να της παράσχει ανώτερη μόρφωση. Αφήνει δηλαδή να εννοηθεί ότι η ιδέα για τις περαιτέρω σπουδές της κόρης του δεν ήταν δική του, αλλά του υποβλήθηκε από άλλους –εξού και η παθητική σύνταξη «προυτράπην»–, ακριβώς λόγω των «εκτάκτων προσόντων» της.

Επομένως ο αιτών αφήνει τους άλλους να μιλήσουν γι' αυτόν. Επιχειρεί να παρουσιάσει το αίτημά του όχι ως εφελτήριο για προσωπικό όφελος –για όφελος της μαθήτριάς δεν γίνεται

όδους τα έτη φοίτησης στα διδασκαλεία της ΦΕ, χρειάζονται ένα ή δύο επιπλέον χρόνια σπουδών προκειμένου οι μαθήτριες να αποκτήσουν ανώτερο διδασκαλικό δίπλωμα.

27. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, Προς τον Κύριον Γ. Δοκόν, πρόξενο της Ελλάδος. Εισ Βτώλια, αριθμός διεκπεραίωσης: 605/9.8.1883. Ο αριθμός πρωτοκόλλου του ΣΔΕΓ έχει διαγραφεί.

λόγος-, αλλά ως ευκαιρία να κερδίσουν από την επάρκεια μιας νέας δασκάλας με ανώτερη μόρφωση οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της ευρύτερης προξενικής περιφέρειας Μοναστηρίου. Με δυο λόγια, το αίτημα είναι διατυπωμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να μη φαίνεται ως αίτημα, αλλά ως οικειοθελής προσφορά εθνικού έργου από την οικογένεια του Μιχαήλ Βρέττα διά της νεαρής Μαρίας· μια προσφορά από την οποία θα επωφεληθεί ολόκληρη η περιοχή. Συνεκδοχικά, αναμένεται να προωθηθούν και τα συμφέροντα της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής, όπως εκφράζονται την περίοδο εκείνη μέσα από την οργανική σχέση ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ.

Εν ολίγοις, στην αίτηση Βρέττα τα δεδομένα και τα ζητούμενα είναι τοποθετημένα με τρόπο ευφυή και ευκρινή. Ο τρόπος αυτός προϋποθέτει βαθιά γνώση της ελληνικής γλώσσας, εξοικείωση με τη ρητορική που πρέπει να χρησιμοποιηθεί στην απεύθυνση αιτημάτων προς τους θεσμικούς φορείς της ελληνικής πλευράς και συγχρόνως γνώση της σχετικής με τη χορήγηση υποτροφιών διαδικασίας. Η καλλιγραφία, η δομή και το περιεχόμενο της αίτησης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της επιστολής δεν φαίνεται να είναι ο ίδιος ο πατέρας. Ο γραφικός χαρακτήρας της υπογραφής είναι διαφορετικός από αυτόν του υπόλοιπου τεκμηρίου και επιπλέον δεν αποκαλύπτει άνθρωπο ιδιαίτερα εξοικειωμένο με τη γραφή. Επιπρόσθετα, ενώ στα υπόλοιπα έγγραφα του ΣΔΕΓ και των προξένων αναφέρεται ως Μιχαήλ Βρέττα, ο ίδιος υπογράφει ως «Μηχαήλ Βρέτα». Η ορθογραφία του βαφτιστικού ονόματος, σε συνδυασμό με την έλλειψη του τελικού σίγμα από το επίθετο, δηλώνουν μια διαφοροποίηση –ή ανεπάρκεια– σε σχέση με τον ελληνικό γραπτό λόγο, στοιχείο που σε καμία περίπτωση δεν συνάδει με την καλλιγραφία, το ύφος και το περιεχόμενο του εγγράφου. Ο Μιχαήλ Βρέττας, ως πρόκριτος της ελληνικής κοινότητας Περλεπέ, βρίσκεται σε συστηματική επαφή με τους υπόλοιπους προκρίτους, κάποιος από τους οποίους είναι πιθανόν να τον βοήθησε στη σύνταξη του εγγράφου. Δεν αποκλείεται μάλιστα η ιδέα των ανώτερων σπουδών της κόρης του να γίνεται αντικείμενο ζύμωσης στο πλαίσιο συζητήσεων με τους υπόλοιπους προκρίτους, αν κρίνεται ότι πράγματι εξυπηρετεί με κάποιον τρόπο ανάγκες της κοινότητας.

Ο πρόξενος Μοναστηρίου στο διαβιβαστικό του προς τον ΣΔΕΓ, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, ξεκαθαρίζει αμέσως ότι οι αιτών είναι από τους προκρίτους του Περλεπέ που διακρίνονται για τον πατριωτικό τους ζήλο. Με βάση αυτά τα δύο στοιχεία υποστηρίζει το αίτημα του Μιχαήλ Βρέττα. Ο τρόπος με τον οποίο μιλά γι' αυτόν δείχνει ότι είναι πολύ πιθανό να τον γνωρίζει προσωπικά ή και να έχει συνεργαστεί μαζί του. Είναι, επίσης, πιθανό ο Μιχαήλ Βρέττας να έχει συνεργαστεί με κάποιον από τους προκατόχους του προξένου. Ο Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης επιβεβαιώνει όσα υποστηρίζει ο Μιχαήλ Βρέττας για την κόρη του αλλά και ότι έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στον αγώνα υπέρ του «Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας». Όμως δεν τοποθετείται ρητά απέναντι στο αίτημα, όπως ο συνάδελφός του Γεώργιος Δοκός. Αντίθετα, φροντίζει με ενάργεια να αναδείξει τις επιδιώξεις της οικογένειας. Μένει λοιπόν στη διακριτική ευχέρεια του συμβουλίου του ΣΔΕΓ τι απόφαση θα πάρει και πώς θα διαχειριστεί τη χρηματοδότηση που λαμβάνει από το ΥΠΕΞ για την υλοποίηση του εκπαιδευτικού έργου στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η Μαρία Βρέττα είναι καλή μαθήτρια με εξίσου καλό χαρακτήρα. Είναι συγχρόνως κόρη προκρίτου στην προξενική περιφέρεια Μοναστηρίου, του οποίου πιστοποιείται η προσφορά στον τομέα της διάδοσης της ελληνικής εκπαίδευσης στην περιοχή. Φαίνεται πως

στα στοιχεία αυτά οφείλεται η πρώτη υποτροφία που της έχει χορηγήσει ο ΣΔΕΓ –βάσει της οποίας σπουδάξει στο διδασκαλείο Θεσσαλονίκης–, ανταποκρινόμενος πιθανόν σε κάποιο προγενέστερο αίτημα της οικογένειας. Αν οι βλέψεις της οικογένειας σχετικά με τη δυνατότητα που ανοίγεται να αναλάβει η Μαρία τη διεύθυνση του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου ή Θεσσαλονίκης μετά από ανώτερες σπουδές προϋπάρχουν ή είναι προϊόν των πρόσφατων μαθητικών της επιδόσεων δεν το γνωρίζουμε.

Αν αναγνώσουμε τα δεδομένα από την πλευρά της οικογένειας, συνάγουμε το εξής συμπέρασμα: οι θέσεις –θέσεις ευθύνης σε ανώτερα παρθεναγωγεία– και οι αμοιβές που θα εξασφάλιζε ένας ανώτερος τίτλος σπουδών από το Αρσάκειο ή από τη Δυτική Ευρώπη²⁸ στη Μαρία θα μπορούσαν ασφαλώς να οδηγήσουν στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της οικογένειας Βρέττα, στην αύξηση του κύρους της και, κατά συνέπεια, στην ενδυνάμωση και επέκταση του κοινωνικού της δικτύου. Τόσο οι θέσεις όσο και οι αμοιβές προβλέπονταν καλύτερες και υψηλότερες από τις αντίστοιχες που θα μπορούσε να διεκδικήσει ως απόφοιτος ενός από τα παρθεναγωγεία που λειτουργούσαν στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹ Πολλαπλώς επωφελή τα αποτελέσματα των ανώτερων σπουδών, επομένως, θα μπορούσαν να σχετίζονται με ακόμη λιγότερο ομολογημένες, αν και σημαίνουσες επιδιώξεις της οικογένειας, όπως αυτές που αφορούν την πολιτική ενδυνάμωση και πολιτική αναπαραγωγή της, για τις οποίες ωστόσο μόνο υποθετικά μπορούμε να μιλήσουμε, μιας και δεν διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία.

Υποθέτω λοιπόν ότι η Μαρία ως υποψήφια δασκάλα με δίπλωμα από το Αρσάκειο, ή ακριβέστερα ως υποψήφια διευθύντρια του παρθεναγωγείου Μοναστηρίου, φαίνεται πως εξυπηρετεί τις βλέψεις της οικογένειάς της, ορισμένες από τις εκπαιδευτικές ανάγκες της κοινότητας –ενδεχομένως και λεπτές πολιτικές ισορροπίες μέσα σε αυτήν κατά τη χρονική στιγμή κατάθεσης της αίτησης–,³⁰ συγχρόνως όμως και τις επιδιώξεις των φορέων παρα-

28. Πρόκειται για ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών σε διάφορες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και κυρίως στη Γερμανία. Κατά την περίοδο 1880-1913 η Ελληνική Καρακούση και η Φλωρεντία Φουντουκλή ήταν οι πρώτες –και μάλλον οι μόνες σε όλο το ερευνώμενο διάστημα– απόφοιτοι της ΦΕ που πραγματοποίησαν ανώτερες σπουδές στη Δυτική Ευρώπη με έξοδα της Εταιρείας. Στόχος της ΦΕ ήταν η αξιοποίησή τους προς όφελος των σχολείων της. Ο ΣΔΕΓ ποτέ δεν είχε χορηγήσει υποτροφία σε κορίτσια για ανώτερες σπουδές παιδαγωγικών στη Δυτική Ευρώπη.

29. Μόνο το Ζάππειο της Κωνσταντινούπολης και το Ομήρειο της Σμύρνης, επειδή είχαν αναγνωριστεί ως ισόβαθμα με το Αρσάκειο, μπορούσαν να εξασφαλίσουν πρόσβαση σε επίζητες θέσεις με αυξημένους μισθούς. Έτσι, ενώ τα παρθεναγωγεία της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, του Μοναστηρίου, για παράδειγμα, επιτελούν σημαίνοντα ρόλο στο πεδίο της εκπαίδευσης διδασκαλιστών με σκοπό τη στελέχωση των παρθεναγωγείων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων, εντούτοις το δίπλωμά τους δεν είναι ισότιμο με το δίπλωμα του Αρσακείου.

30. Οι πολιτικές έριδες στις ελληνορθόδοξες κοινότητες φαίνεται να είναι κοινός τόπος, όπως δείχνουν οι αρχειακές πηγές της περιόδου. Βλ., ενδεικτικά Σοφία Βούρη, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση 1875-1907*, Αθήνα, 1994, σ. 231-232. Βλ. επίσης Πέτρος Πέννας, «Εριδες περί την κοινοτικήν οργάνωσιν της πόλεως Σερρών και τα πρακτικά της εν Σέρραις Εξαρχίας των μητροπολιτών Θεσσαλονίκης», *Σερραϊκά Χρονικά* 2 (1957), σ. 67-125. Περικλής Βακουφάρης, «Ο αναθεωρημένος κανονισμός της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης του 1874 και οι διενέξεις των κοινοτικών αρχόντων», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992), σ. 169-184. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη», στο Καίτη Αρώνη Τσίχλη – Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα 2000, σ. 7-10.

γωγής και διάχυσης των ελληνικών εκπαιδευτικών πολιτικών – ΣΔΕΓ, προξένων, ΦΕ. Το 1883, που κατατίθεται η αίτηση, αρχή της περιόδου που εξετάζουμε, οι εθνικοί ανταγωνισμοί δεν έχουν προσλάβει ακόμη την τόσο έντονα συγκρουσιακή μορφή που προσλαμβάνουν αργότερα στη Μακεδονία. Ταυτόχρονα, ο ΣΔΕΓ έχει γίνει αποδέκτης και διαχειριστής των μεγάλων χρηματικών ποσών που σκοπεύει να διαθέσει το ΥΠΕΞ για την οργάνωση του εκπαιδευτικού έργου στις ελληνορθόδοξες κοινότητες. Όμως οι οικονομικές ασυνέχειες που παρατηρούνται εξαιτίας των εγγενών αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας μειώνουν τη ροή των εγκεκριμένων ποσών από το ΥΠΕΞ προς το ταμείο του ΣΔΕΓ και δυσχεραίνουν το έργο του. Το συμβούλιο του Συλλόγου θα μπορούσε συνεπώς, βάσει όλων αυτών των παραγόντων, να έχει αποφύγει τη χορήγηση της συγκεκριμένης υποτροφίας. Το γεγονός ότι την εγκρίνει σημαίνει ότι θεωρεί πολύ πιθανό πως θα συμβάλει στην εξυπηρέτηση των ελληνικών αλυτρωτικών αιτημάτων, όπως αυτά προσδιορίζονται μέσα από τη δεδομένη πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής· στην επέκταση δηλαδή του ελληνικού σχολικού δικτύου και στη στελέχωσή του στην περίπτωση των διδασκαλισσών με καλά καταρτισμένο και συνάμα μόνιμο και φθινό προσωπικό εκπαιδευμένο στο εθνικό κέντρο.

Ο πρόεδρος του ΣΔΕΓ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, με αφορμή την αίτηση Βρέττα, αναγκάζεται να εξηγήσει με επιστολή του στον ΥΠΕΞ Αλέξανδρο Κοντόσταυλο για ποιους λόγους το ΔΣ ενέκρινε την υποτροφία.³¹ Ανταμείβει επαρκώς «διακεκριμένας υπέρ του Ελληνισμού υπηρεσίας της οικογενείας αυτής εις παραδειγματισμόν και άλλων μακεδονικών οίκων», συγχρόνως όμως, γράφει ο πρόεδρος, η Μαρία Βρέττα προετοιμάζεται για τη διεύθυνση ενός από τα ανώτερα παρθεναγωγεία στη Μακεδονία. Επιπλέον, ο Σύλλογος, «δαπανών χάριν αυτής διετή υποτροφίαν, θέλει έχει ιδίαν παρθεναγωγόν, εγχώριον, επιτηδείαν εις αναπλήρωσιν μιας εκ των αδρώς μισθοδοτουμένων διευθυντριών».

Τρία, κατά τη γνώμη μου, είναι τα στοιχεία στα οποία αξίζει να σταθούμε. Πρώτον η ίδια η αναφορά στην εντοπιότητα της μέλλουσας δασκάλας, δεύτερον το χαμηλότερο κόστος της μισθοδοσίας της σε σύγκριση με τη μισθοδοσία αρσακειάδων διδασκαλισσών που πηγάζουν από την Ελλάδα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να αναλάβουν θέσεις ευθύνης και τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, το γεγονός ότι αποκαλεί την υπότροφο μελλοντική δική του –«ιδίαν»– δασκάλα. Πρώτα απ' όλα ότι η εκπαίδευση εγχώριων κοριτσιών θεωρείται από τον ΣΔΕΓ –εκτιμώ και από τους προκρίτους– ότι διευκολύνει την παρεχόμενη εκπαίδευση στις κοινότητες, γιατί οι νεαρές κοπέλες είναι φορείς του γλωσσικού ιδιώματος και των ιδιαίτερων πολιτισμικών στοιχείων της πατρίδας τους και γνώστριες των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών που πρόκειται να διδάξουν. Έτσι πιστεύεται ότι θα μπορούν με αποτελεσματικότερο τρόπο από τις δασκάλες με καταγωγή από την Ελλάδα να μεταδώσουν τα «εθνικά ιδεώδη» με άλλα λόγια, τον εθνικό έμφυλο λόγο, όπως αυτός παράγεται στο «εθνικό κέντρο» (Αθήνα-Αρσάκειο).

Επιπρόσθετα, επειδή οι μετακινήσεις –αλλαγές σχολείων, πόλεων κτλ.– των διδασκαλισσών που κατάγονταν από την Ελλάδα, ηθελημένες ή αναγκαστικές, συνιστούσαν συ-

31. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακειού», 10/3 α.π.: 1289/12.9.1883. Την περίοδο εκείνη διαχειρίζεται τη χρηματοδότηση από το ΥΠΕΞ.

χό φαινόμενο, η εντοπιότητα των υποτρόφων κοριτσιών εγγυόταν δυνάμει τη μονιμότητά τους. Με τη σειρά της, η μονιμότητα των διδασκαλισσών εξασφάλιζε τη συνέχεια στην οργάνωση, ανάπτυξη και αποτελεσματική λειτουργία των παρθεναγωγείων, αλλά και την ενδυνάμωση της απαραίτητης συνοχής και επικοινωνίας ανάμεσα στον ΣΔΕΓ και στις κοινότητες. Επιπλέον, όμως, τα κορίτσια από τη Μακεδονία είχαν την οθωμανική ιθαγένεια. Οι οθωμανικές αρχές, από το τέλος της δεκαετίας του 1880 και ανά περιόδους, δεν επέτρεπαν τον διορισμό σε ελληνικά σχολεία δασκάλων και διδασκαλισσών που δεν είχαν την οθωμανική ιθαγένεια.³² Επιπλέον, η απόκτησή της δεν ήταν πάντα εύκολη υπόθεση. Αποδεικνύεται επομένως ιδιαίτερα σημαντικό να υπάρχουν εγχώριες δασκάλες.

Ο μισθός των εγχώριων αρσακειάδων διδασκαλισσών ήταν μεν υψηλότερος από τον μισθό των αποφοίτων άλλων παρθεναγωγείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –π.χ. Θεσσαλονίκης, Σερρών, Μοναστηρίου–, ήταν όμως χαμηλότερος από τον μισθό των αρσακειάδων με καταγωγή από την Ελλάδα, γιατί για τις τελευταίες η τοποθέτησή τους σε σχολείο των κοινοτήτων συνιστούσε διορισμό στο «εξωτερικόν», αμείβονταν επομένως με υψηλότερο μισθό.³³ Έτσι, επειδή ο ΣΔΕΓ συχνά ήταν υπεύθυνος για την αμοιβή διδασκαλισσών που διόριζε στις κοινότητες³⁴ –τόσο την περίοδο που διαχειριζόταν τα κρατικά κονδύλια όσο και αργότερα που βασιζόταν στους δικούς του πόρους–, επιδίωκε να μειώσει το κόστος της μισθοδοσίας τους.

Αν δούμε τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσει ο ΣΔΕΓ στον δημόσιο χώρο με τις νεαρές μαθήτριες από τις κοινότητες και τις οικογένειές τους υπό το πρίσμα των υποτροφιών, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι επιχειρεί να προετοιμάσει ένα *ιδιον*, δικό του, ελίτ σώμα διδασκαλισσών προοριζόμενων για τα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι δασκάλες αυτές, τυπικά και συμβολικά δεσμευμένες απέναντί του –όπως και οι οικογένειές τους εξάλλου–, αναμένεται να είναι βολικές και υπάκουες, έτοιμες να υπηρετήσουν ακόμη και σε περιοχές που μπορεί να μη συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των προερχόμενων από την Ελλάδα αρσακειάδων.³⁵ Είναι πάντως εμφανές ότι και οι οικογένειες συγκροτούν τις δικές τους στρατηγικές επιβίωσης ή βελτίωσης της ζωής τους μέσα από τη συνομιλία τους με τον ΣΔΕΓ.

Από την πλευρά τους οι πρόκριτοι προτιμούν και αυτοί με τη σειρά τους μια εγχώρια διευθύντρια με δίπλωμα από το Αρσάκειο, παρά μια κοπέλα αντίστοιχων προσόντων από την Ελλάδα. Πιθανόν θεωρούν ότι πιο εύκολα θα μπορούν να ασκούν έλεγχο στο έργο της

32. ΑΥΕ, φάκ. 1909, Β33, υποφάκελος 4, Περί απαγορεύσεως της εξασκήσεως του διδασκαλικού επαγγέλματος εις Έλληνας υπηκόους, αρ. εμπιστευτικού πρωτ.: 91/5.2.1908.

33. Πα στοιχεία σχετικά με το ύψος των μισθών των διδασκαλισσών στην Ελλάδα και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για τους λόγους τους οποίους επικαλούνταν οι αρσακειάδες δασκάλες από την Ελλάδα προκειμένου να βρουν θέση στις κοινότητες, για τους λόγους που τις ανάγκαζαν να μετακινούνται συχνά, για τις συνθήκες δουλειάς τους, για την υποκειμενική τους συγκρότηση, βλ. Μ. Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», σ. 316-404.

34. Μαρτυρείται από τα συμβόλαια των διδασκαλισσών που απόκεινται στο αρχείο του συλλόγου.

35. Τα διαθέσιμα αρχειακά στοιχεία δεν επιτρέπουν να απαντηθεί με ασφάλεια το ερώτημα αν πράγματι αποτέλεσαν ένα βολικό και υπάκουο διδασκαλικό σώμα.

ή και ότι η ίδια θα είναι σε θέση να κρατά με τρόπο πιο αποτελεσματικό τις πάσης φύσεως απαιτούμενες ισορροπίες, αφού θα έχει προσωπική και εκ των προτέρων γνώση της κατάστασης, των εκπαιδευτικών αναγκών και των ιδιαιτεροτήτων της περιοχής. Επιπλέον, θεωρούν ενδεχομένως ότι διαθέτει εκ προοιμίου τον απαραίτητο ζήλο ως προς την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης στους πληθυσμούς των κοινοτήτων τους. Από την άλλη, σε ένα περισσότερο συμβολικό, σημαντικό πάντως, επίπεδο, η κοινότητα επιθυμεί να αναδείξει έναν από τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να προσφέρει επιβράβευση σε όσους διακρίνονται «επί πατριωτικώ ζήλω», ώστε να δημιουργήσει κίνητρα για την ενεργοποίηση περισσότερων μελών της. Επίσης, η μισθοδοσία μιας εγχώριας αρσακειάδας δασκάλας/διευθύντριας –στην περίπτωση που επιβαρύνει την κοινότητα– δεν θα είναι τόσο υψηλή, όπως ήδη επισημάναμε, ενώ συγχρόνως εξασφαλίζεται μια σχετική μονιμότητα και άρα συνέχεια της διαδικασίας, πράγμα που φαίνεται πως επιθυμούσαν και οι κοινότητες και ο ΣΔΕΓ.

Το πρόδηλο ενδιαφέρον των προξένων για την επιτυχή έκβαση της υπόθεσης Βρέττα φαίνεται πως συναρθρώνεται με τις επιδιώξεις των μελών της κοινότητας. Το ίδιο συμβαίνει και με το ενδιαφέρον που εκδηλώνει ο ΣΔΕΓ. Έτσι, το συμβούλιο του Συλλόγου χορήγησε την υποτροφία παρά την πληροφορία ότι η οικογένεια Βρέττα θα μπορούσε έστω και με δυσκολία να αναλάβει το κόστος των σπουδών της Μαρίας στο Αρσάκειο. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν υπάρχει σοβαρό «τραύμα» στην οικογένεια που ζητάει την υποτροφία· δεν προβάλλει δηλαδή τόσο άμεση η ανάγκη της επιβίωσης στο παρόν και του βιοπορισμού στο μέλλον όσο στην περίπτωση Κυβερνίδου, την οποία θα εξετάσουμε αμέσως παρακάτω. Αντίθετα, η βοήθεια του ΣΔΕΓ προς την οικογένεια Βρέττα βελτιώνει δυνάμει τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές της σχέσεις.

Έλλη Κυβερνίδου: του Δημητρίου, «χάριν της πατρίδος επί τριακονταετίαν ζήσαντος εν Γεβγελή και χάριν αυτής θυσιασθέντος» (1899)

«Πιστεύω να έφθασεν εγκαίρως εις τας ακοάς υμών το της 3ης παρελθόντος μηνός Δεκεμβρίου θλιβερόν δι' εμέ γεγονός [...] όπερ μισαροί δολοφόνοι έπραξαν αφαιρούντες την ζωήν του προσφιλεστάτου μοι συζύγου [...] μη σκεφθέντες τα εγκαταλειφθησόμενα τέσσαρα ορφανά και ταύτα άπαντα θήλαα, συμβάν όπερ συνεκίνησεν άπαντας τους γνωρίσαντας τον μακαρίτην [...]»,³⁶ γράφει στις 10 Ιουνίου 1899 στην επιστολή της προς τον Χαρίσιο Παπαμάρκου,³⁷ Τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας, η Βασιλική, χήρα Δημητρίου Κυβερνίδου,

36. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακειού», 10/3. Η επιστολή της Βασιλικής Κυβερνίδου δεν έχει αριθμό πρωτοκόλλου. Βρίσκεται στον φάκελο «Έλλη Κυβερνίδου εκ Γεβγελής της Μακεδονίας». Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο. Ενδέχεται, ωστόσο, να μην έχει γίνει από την αιτούσα, αλλά από αυτούς που διάβασαν την επιστολή, δηλαδή τον Χαρίσιο Παπαμάρκου ή κάποιο από τα μέλη του ΔΣ του ΣΔΕΓ. Η υπογράμμιση έχει γίνει πρόχειρα με το χέρι, χωρίς τη χρήση χάρακα.

37. Ο Χαρίσιος Παπαμάρκου ήταν από τους πρώτους υποτρόφους του ΣΔΕΓ που εστάλησαν για ανώτερες παιδαγωγικές σπουδές στο εξωτερικό με την υποχρέωση επιπλέον να μελετήσει την οργάνωση της γερμανικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Βλ. Lydia Papadakis, *Teaching the Nation. Greek Nationalism and Education in Nineteenth Century Macedonia*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 96.

θέτοντας τις βάσεις για τη διατύπωση του αιτήματός της. Η αναφορά στους «μισαρούς δολοφόνους» επιζητεί διευκρίνιση που ακολουθεί. Η απώλεια του συζύγου της οφείλεται στη δράση του. Ο θάνατος του Δημητρίου Κυβερνίδου «χάριν της πατρίδος επί τριακονταετίαν [...] ζήσαντος» στη Γευγελή «και χάριν αυτής θυσιασθέντος» δημιουργεί για την οικογένειά του νέες, πολύ δύσκολες συνθήκες. Πέρα από την αντιμετώπιση της συναισθηματικής έντασης που επιφέρει αυτή καθ' εαυτή η απώλεια του «αγαπημένου συζύγου», όπως τόνισε ήδη μερικές σειρές πιο πάνω, στην αρχή της επιστολής της, μένει μόνη να παλέψει τόσο για τη δική της όσο και για τη συντήρηση των τεσσάρων θυγατέρων της, «εξ ων οι τρεις έχουσιν ανάγκην εκπαιδεύσεως».

«Άπαντα θήλεα» τα ορφανά, λοιπόν, και μικρά, έχουν ανάγκη εκπαίδευσης, σύμφωνα με την επιστολή Κυβερνίδου. «Η απώλεια» όμως «του μόνου δυναμένου» να καλύψει τη συγκεκριμένη ανάγκη οδηγεί τη Βασιλική Κυβερνίδου να προστρέξει σε διάφορους φίλους του εκλιπόντος, «και προ πάντων εις τους διευθύνοντας τα συμφέροντα της πατρίδος». Γίνεται ήδη φανερή η βάση επί της οποίας θα διατυπωθεί με ενάργεια λίγο παρακάτω το αίτημά της. Πριν το διατυπώσει πάντως, και προκειμένου να αναδείξει την προσφορά του συζύγου της, επισημαίνει ότι ο ίδιος «ο Πρέσβυς της Ελλάδος εν Κωνσταντινουπόλει, Νικόλαος Μαυροκορδάτος, κατέταξε» ήδη «την τρίτη θυγατέρα» της «εις το Ζάππειον».

Στην περίπτωση του Δημητρίου Κυβερνίδου η ανάμειξη στον αγώνα «προς χάριν της πατρίδος» φαίνεται πως είναι τόσο μεγάλη ώστε εξίσου μεγάλο είναι και το κόστος για τον ίδιο και την οικογένειά του. Το αντίτιμο για τη δράση επιβάλλεται από τους «μισαρούς δολοφόνους», που είναι τόσο γνωστοί ώστε δεν χρειάζεται να κατονομαστούν. Αφήνεται να εννοηθεί ότι είναι οι πιο δραστήριοι και επικίνδυνοι από τους εθνικούς ανταγωνιστές στην περιοχή, οι Βούλγαροι. Γι' αυτό μάλιστα και αποκτά ακόμη μεγαλύτερη αξία η ανάμειξη του Δημητρίου Κυβερνίδου στην προώθηση και υλοποίηση των εθνικών στόχων. Επίσης, μολονότι το περιεχόμενο της προσφοράς του δεν αποσαφηνίζεται, παρουσιάζεται και αυτό ως γνωστό στους «διευθύνοντας τα συμφέροντα της πατρίδος».

Αν σε άλλες περιπτώσεις οι πρόξενοι είναι σε θέση να επιβεβαιώσουν με έγγραφά τους την εθνική δράση του πατέρα, στην προκειμένη περίπτωση την επιβεβαίωση προσφέρει η ίδια η ανάληψη πρωτοβουλίας από τον ιεραρχικά ανώτερο, τον πρέσβη της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαο Μαυροκορδάτο,³⁸ αποτέλεσμα της οποίας είναι η κατάταξη της τρίτης κόρης στο Ζάππειο. Το αίτημα που διατυπώνεται προς τον Χαρίσιο Παπαμάρκου είναι να μεσολαβήσει «περί της παραδοχής και της κατατάξεως» της δεύτερης κόρης της οικογένειας, Έλλης, αποφοίτου της Γ' τάξης του Γυμνασίου Θεσσαλονίκης με γενικό βαθμό

38. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ήταν πρέσβης της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη από το 1889 έως το 1902. Προηγουμένως είχε διατελέσει υπουργός Εξωτερικών, Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως στην κυβέρνηση Χαρίλαου Τρικούπη του 1878 και στην κυβέρνηση του 1880, ενώ το διάστημα 1871-1882 διετέλεσε και πρόεδρος του ΣΔΕΓ. Επίσης, υπήρξε και πρόεδρος της ΦΕ. Βλ. *Η δράσις του συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων 1869-1969*, σ. 153. Στην αναφορά του ονόματός του επομένως είναι εγγεγραμμένες πολλές και ποικίλες συνδηλώσεις, πράγμα το οποίο μάλλον γνωρίζει η Βασιλική Κυβερνίδου.

Άριστα, «εν τω Αρσακείω μέχρι της τελείας αυτής εκπαιδύσεως». ³⁹ Σύμφωνα με τη Βασιλική Κυβερνίδου, για την υποστήριξη του συγκεκριμένου αιτήματος τόσο ο Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης όσο και ο προκάτοχός του είχαν ήδη γράψει στο Υπουργείο, αλλά «ουδεμία [...] απάντησις» είχε ληφθεί μέχρι τις 10 Ιουνίου, στιγμή που συνέτασσε στη «Γέβγελη» την επιστολή της. Η Έλλη, δηλώνει η μητέρα της, αν γίνει δεκτή ως εσωτερική μαθήτρια στο Αρσακείο, θα είναι ευγνώμων· συγχρόνως, και «ο πατήρ της θα αγάλλεται βλέπων τους καλούς προστάτας της απορφανισθείσης οικογενείας του».

Στο κλείσιμο της επιστολής της η Βασιλική Κυβερνίδου ευχαριστεί τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, επιχειρώντας για μία ακόμη φορά να επικαλεστεί το συναίσθημά του. Υπογράφει ως «βαρυνπενθούσα», για να τονίσει το συναισθηματικό βάρος που επιφέρει η απώλεια και ταυτόχρονα για να υπογραμμίσει την ανάγκη να καλυφθεί ένα μέρος τουλάχιστον του υλικού κενού που αφήνει πίσω της η συγκεκριμένη απώλεια. Η ελληνική πλευρά καλείται να καλύψει το κενό που προέκυψε από τον χαμό του προστάτη της οικογένειας και να αποδείξει στην πράξη ότι αναλαμβάνει εκείνη αυτό τον ρόλο ως αντίδωρο στην «απορφανισθείσα» οικογένεια, η οποία δεν θα είχε βρεθεί στην κατάσταση αυτή αν ο πατέρας δεν είχε «από τριακονταετίας» αφοσιωθεί στην εθνική υπόθεση.

Δεν γίνεται φανερό αν η Βασιλική Κυβερνίδου είχε απευθυνθεί στην κοινότητα προκειμένου να προωθήσει το αίτημά της. Φαίνεται πάντως ότι ο Γενικός Πρόξενος Θεσσαλονίκης είχε ενημερώσει το ΥΠΕΞ, μάλλον έπειτα από αίτησή της. Η ίδια ωστόσο χρησιμοποιεί χωρίς χρονοτριβή το δίκτυο γνωριμιών που εύλογα υποθέτουμε ότι είχε αποκτηθεί από τη δράση του συζύγου της. ⁴⁰ Στις 24 Ιουλίου 1899 ο ΣΔΕΓ ενημερώνει τον Γενικό Πρόξενο Θεσσαλονίκης Ε. Ευγενειάδη για την εξέλιξη του αιτήματος Κυβερνίδου. ⁴¹ Από την επιστολή της Βασιλικής Κυβερνίδου, η οποία ενδεχομένως προωθήθηκε στον Σύλλογο από τον Χαρίσιο Παπαμάρκου, το ΔΣ του πληροφορείται τα σχετικά με τη δολοφονία του συζύγου της «ιατρού, ανδρός χρηστού και φιλοπάτριδος» που υπηρέτησε με αφοσίωση το «εθνικόν έργον» στη Μακεδονία. Ταυτόχρονα εκφράζει τη βεβαιότητά του ότι η δολοφονία «προήλθεν εκ φυλετικού πάθους» και ότι υπεύθυνοι γι' αυτήν είναι οι βούλγαροι πράκτορες.

Η τοποθέτηση του ΔΣ του ΣΔΕΓ αναφορικά με την υπόθεση Κυβερνίδου είναι απολύτως σαφής. Αφού ο πατέρας-προστάτης της οικογένειας κατέστη θύμα της εθνικής δραστηριότητας την οποία ανέπτυξε, και μάλιστα έπεσε νεκρός από την επίθεση των πιο επικίνδυνων εθνικών ανταγωνιστών, πρόσφερε δηλαδή τις υπηρεσίες του για παραπάνω από τριάντα χρόνια στην υλοποίηση των εθνικών στόχων με τον πλέον ηχηρό τρόπο, είναι σειρά εκείνων στους οποίους έχει ανατεθεί η ενίσχυση «του εθνικού εν Μακεδονία έργου και η επίρρωσις του εθνικού φρονήματος» να αναλάβουν την «προστασίαν και περίθαλψιν» της οικογενείας

39. Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο.

40. Ο Δημήτριος Κυβερνίδης συνιστά ιδιαίτερη περίπτωση και είναι, επομένως, γνωστά περισσότερα στοιχεία γι' αυτόν από όσα είμαστε, συνήθως, σε θέση να γνωρίζουμε σχετικά με τις περιπτώσεις των αιτούντων υποτροφία. Βλ. και Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, *Πατρίο στον Μακεδονικό Αγώνα*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 16, 127-129. Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Αγώνα», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 241.

41. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 139/24.7.1899.

του.⁴² Εκτός από το ότι μια τέτοια ενέργεια από την πλευρά του ΣΔΕΓ λειτουργεί ως αντι-παροχή-αντίδωρο σε αυτούς που ήδη έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους, αποσκοπεί συγχρόνως στην ενθάρρυνση όσων ήδη έχουν εμπλακεί με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στην προώθηση των εθνικών διακυβευμάτων· αποσκοπεί, κατά συνέπεια, και στην προσέλκυση νέων συνεργατών.⁴³ Η παροχή υποτροφίας στις νεαρές κοπέλες λειτουργεί δηλαδή ως δίχτυ κοινωνικής προστασίας, καθώς δίνει τη δυνατότητα να συνεχίσουν οι οικογένειες την οικονομική τους αναπαραγωγή και κοινωνική τους δικτύωση σε περίπτωση διωγμού, φυλάκισης ή θανάτου/δολοφονίας του προστάτη τους. Όπως δηλώνουν ρητά οι σύμβουλοι του ΣΔΕΓ: «...πάσα προστασία παρεχομένη εις ούτως ατυχήσασαν οικογένειαν ενισχύει και ενθαρρύνει τους υπέρ των εθνικών δικαιωμάτων εργαζομένους, οίτινες πείθονται ότι αι απορφανιζόμεναι οικογένειαι των οπωσδήποτε χάριν των φυλετικών ανταγωνισμών θυσιαζομένων ευρίσκουσιν την δέουσαν προστασίαν».

Με βάση τα παραπάνω, το συμβούλιο του Συλλόγου αποφάσισε να συνδράμει την οικογένεια του Δημητρίου Κυβερνίδου «διά της προσλήψεως ως υποτρόφου αυτού εσωτερικής εν τω Αρσακείω μιας εκ των τριών θυγατέρων αυτού...» και παρακαλεί τον Γενικό Πρόξενο να γνωστοποιήσει την απόφασή του στη Βασιλική Κυβερνίδου.⁴⁴ Σύμφωνα με το μαθητολόγιο του εσωτερικού διδασκαλείου της ΦΕ, η Έλλη Κυβερνίδου φοιτά το σχολικό έτος 1901-1902 στην τελευταία τάξη του, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνουν και οι έλεγχοι επίδοσης τους οποίους το Αρσάκειο αποστέλλει στον ΣΔΕΓ.⁴⁵ Τα διαθέσιμα τεκμήρια επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τα ίχνη ζωής της Έλλης και της οικογένειάς της μέχρι εδώ.

Πάντως, η υποτροφία που πήρε είναι γι' αυτήν και την οικογένειά της πολλαπλώς σημαίνουσα, όπως συμβαίνει και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Σημαίνει επιβίωση στο παρόν και βιοπορισμό στο μέλλον, με τρόπο που μπορεί να αποφέρει στην πορεία και κοινωνική αναγνώριση. Με άλλα λόγια, με την εισαγωγή των δύο κοριτσιών της ως εσωτερικών στο Ζάππειο και στο Αρσάκειο, η Βασιλική Κυβερνίδου εξασφαλίζει από εκείνο το χρονικό σημείο και εξής ότι θα έχει να φροντίσει για τη διαβίωση και την ανατροφή μόνο των δύο μικρότερων θυγατέρων της. Οι υποψήφιες δασκάλες έχουν πάρει πια τον δρόμο τους. Μέχρι να τελειώσουν τις σπουδές τους δεν θα επιβαρύνουν οικονομικά τη μητέρα τους, αφού το

42. Βλ. εδώ σημ. 44.

43. Το σχήμα δώρο-αντίδωρο παρουσιάζεται, όπως παρακολούθησαμε και στην περίπτωση Βρέττα. Παρουσιάζεται επίσης στις περισσότερες από τις εξεταζόμενες αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας. Αναφέρομαι στην ανθρωπολογική έννοια του δώρου, εισηγητής της οποίας είναι ο Μαρσέλ Μωσ. Δανείζομαι την προβληματική του προκειμένου –τηρουμένων των αναλογιών– να την αξιοποιήσω στην ανάλυση της εθνικής προσφοράς των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και της προστασίας που τους παρέχεται στη συνέχεια ως αντάλλαγμα από την πλευρά του εθνικού κέντρου και ειδικότερα του ΣΔΕΓ. Για το «δώρο» βλ. αναλυτικά Μαρσέλ Μωσ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, μετ. Άννα Σταματοπούλου-Παραδέλλη, Αθήνα 1999.

44. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 139/24.7.1899.

45. Σχετικά με τους ελέγχους σημειώνουμε ότι πρόκειται για την «πρώτην» και «δεύτεραν τριμήνιαν» και των τριών ετών. Λείπει ο έλεγχος του δευτέρου τριμήνου του τελευταίου σχολικού έτους. Οι έλεγχοι δεν έχουν αριθμό πρωτοκόλλου. Βλ. φάκ. «Έλλη Κυβερνίδου εκ Γεβγελής Μακεδονίας», μέσα στον φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου». Βλ. εδώ, σημ. 36.

κόστος σπουδών και διαβίωσης γενικότερα αποτελεί ευθύνη των φορέων που χορηγούν τις υποτροφίες τους. Από την άλλη, μετά την αποφοίτησή τους αναμένεται ότι με την άμεση εργασιακή τους αποκατάσταση –την οποία εγγυάται και επιβάλλει η σχέση εξάρτησης που προϋποθέτει η υποτροφία, όπως θα δειχθεί παρακάτω–, θα βοηθήσουν οικονομικά την οικογένειά τους και θα βιοποριστούν οι ίδιες, φέροντας συγχρόνως και τον τίτλο της «Ζαππίδος» και της «Αρσακειάδος».

Η εσωτερική φοίτηση στο Αρσάκειο επιτελεί έναν επιπλέον ρόλο πέρα από αυτόν της παροχής γνώσης και επαγγελματικής ειδίκευσης. Λειτουργεί ως καταφύγιο, μέσα στο οποίο οι απορφαντισμένες μαθήτριες θα βρουν τροφή και στέγη μέχρι να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους και να μπορέσουν να πάρουν στα χέρια τους τόσο τις δικές τους τύχες όσο και αυτές των οικογενειών τους. Στο καταφύγιο που προσφέρει το εθνικό κέντρο θα αποκατασταθεί η κλονισμένη αίσθηση ασφάλειας που βίωναν στον τόπο καταγωγής τους και ταυτόχρονα θα πάρει μορφή, θα γίνει υλικός ο μέχρι εκείνη τη στιγμή φαντασιακός τόπος του ελληνικού βασιλείου. Αυτή η διαδικασία υλοποίησης της Ελλάδας, που συντελείται μέσα από τη μερική έστω, κυρίαρχη ωστόσο, εκδοχή «πραγματικότητας» που κατασκευάζει το Αρσάκειο, προσδοκάται ότι θα αναμειχθεί επιτυχώς με τη διαδικασία επανανακάλυψης-επαναπροσέγγισης του τόπου καταγωγής, όταν οι δασκάλες φτάσουν στις κοινότητες και στις σχολικές αίθουσες. Τότε θα αρχίσουν να παράγονται τα επιθυμητά αποτελέσματα σε σχέση με τα διακυβεύματα του εθνικισμού, ο οποίος αναπτύσσεται τόσο στο εθνικό κέντρο όσο και στις κοινότητες.

Υποχρεώσεις των υποτρόφων απέναντι στον ΣΔΕΓ

«Ομολογούσα η υποφαινομένη ευγνωμοσύνην προς τον Σεβαστόν Σύλλογον προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων διά την παρασχεθείσαν μοι υποτροφίαν προς τελειοποίησιν των σπουδών μου εν τω Εσωτερικώ Διδασκαλείω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, υπόσχομαι διά του παρόντος να υπηρετήσω υπό τας διαταγάς του Συλλόγου όποτε κληθώ παρ' αυτού και επί ίσον χρονικόν διάστημα προς τον χρόνον της υποτροφίας μου εις οιαδήποτε θέσιν προτεινομένην παρ' αυτού κατάλληλον και εφ' οιωδήποτε μισθώ».⁴⁶

Σε αυτή την έγγραφη υπόσχεση που υπέγραφαν οι μαθήτριες μόλις έρχονταν στην Αθήνα για να εισαχθούν στο Αρσάκειο φαίνονται οι υλικές δεσμεύσεις που αναλάμβαναν απέναντι στον ΣΔΕΓ για την υποτροφία που τους παρεχόταν: ήταν υποχρεωμένες να δεχθούν τη θέση διορισμού που θα τους υποδείκνυε μετά την αποφοίτησή τους με οποιονδήποτε μισθό, χωρίς να έχουν δικαίωμα διαπραγμάτευσης, για χρονικό διάστημα αντίστοιχο της υποτροφίας τους. Προκύπτει επομένως ότι οι δασκάλες από τις ελληνορθόδοξες κοινότητες πρώην υποτρόφοι του ΣΔΕΓ διορίζονται αμέσως μετά το πέρας των σπουδών τους, πράγμα πολύ σημαντικό σε μια περίοδο που η ανεργία των διδασκαλισσών πλήττει και τις ελληνορθόδοξες

46. Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφίαι Αρσακείου», 10/3 α.π.: 169/28-6-1903.

κοινότητες· επίσης, ότι δεν χρειάζεται να υποβάλουν στον ΣΔΕΓ αίτηση διορισμού.⁴⁷ Όταν σπάνια υποβάλλουν, διατυπώνουν αιτήματα σχετιζόμενα με την αναβολή εκπλήρωσης των όρων που διέπουν την υποτροφία τους. Το σύνθημα επιχείρημα είναι οι επείγουσες ανάγκες που αντιμετωπίζουν οι ίδιες και οι οικογένειές τους – ασθένειες και θάνατοι γονέων, οικονομική δυσπραγία κτλ. Δείχνουν όμως ότι δεν παραγνωρίζουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στον ΣΔΕΓ και υπόσχονται να τις υλοποιήσουν μόλις ομαλοποιηθούν οι καταστάσεις που τις ταλανίζουν.⁴⁸

Εκτός από την «υποσχετική», για να διασφαλίσει τη διαδικασία ο ΣΔΕΓ δεσμεύει τις μαθήτριες και όσους υπογράφουν ως εγγυητές και με το «εγγυητικόν». Το «εγγυητικόν» είναι συμβόλαιο που προβλέπει ότι, αν δεν τηρηθούν οι όροι της υποτροφίας με υπαιτιότητα της μαθήτριας, πρέπει να καταβληθεί στον ΣΔΕΓ το σύνολο του ποσού που δαπανήθηκε για την υπότροφο. Ο σύλλογος γνωρίζει πόσες και ποιες μαθήτριες απολούνται κάθε χρόνο από το Αρσακείο και, όπως είδαμε, σε συνεννόηση με τους προξένους των περιοχών καταγωγής τους, φροντίζει για τον διορισμό τους. Κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους παρακολουθεί την πρόοδό τους, όπως δείχνουν οι έλεγχοι επίδοσης των υποτρόφων που βρίσκονται στο αρχείο του. Επίσης φαίνεται ότι προσπαθεί να προλάβει τα προβλήματα από πιθανή αθέτηση των όρων απόσβεσης της υποτροφίας από την πλευρά κάποιας δασκάλας, προκειμένου να αποφευχθεί η υλοποίηση της ποινής που προβλέπει το «εγγυητικόν». Τέλος, κρίνει κατά περίπτωση τα αιτήματα αναβολής της απόσβεσης, όταν αυτά παρουσιάζονται, και ενίοτε τα αποδέχεται.⁴⁹

Ορισμένα συμπεράσματα

Για τη διαδικασία

Τις αιτήσεις συντάσσουν συνήθως οι γονείς, επειδή τα κορίτσια είναι μικρά. Τις συντάσσουν μόνοι τους ή με τη βοήθεια κάποιου εγγράμματου μέλους της κοινότητας, αν οι ίδιοι δεν είναι εγγράμματοι ή δεν γνωρίζουν καλά την ελληνική γλώσσα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις αιτήσεων εμφανίζονται να υπογράφουν την αίτηση τα ενδιαφερόμενα κορίτσια.⁵⁰ Στην πλειονότητά τους οι αιτήσεις συνοδεύονται από γραφειοκρατικά ίχνη – συστατικές επιστολές,

47. Στις 17.7.1909 ο ΣΔΕΓ γνωστοποιεί στον πρόξενο Θεσσαλονίκης ότι αποφοίτησαν δύο υπότροφές του, η Δανάη Αστεριάδου από τη Θεσσαλονίκη και η Μαρία Οικονόμου από το Σιδηρόκαστρο, και τον παρακαλεί να τις τοποθετήσει σε σχολεία θηλέων της προξενικής του περιφέρειας, επειδή είναι υποχρεωμένες να υπηρετήσουν ίσο χρόνο με την υποτροφία τους. Αρχείο ΣΔΕΓ, «Υποτροφία Αρσακείου», 10/3, α.π.: 156/17.7.1909. Η διαδικασία διορισμού των κοριτσιών αυτών κινείται αυτοδικαία από τον ΣΔΕΓ.

48. Βλ. Μ. Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», σ. 294-303.

49. Για όσα αναφέρονται στην παρούσα παράγραφο βλ. στο ίδιο.

50. Υπάρχουν και εξαιρέσεις που όμως επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Βλ. για παράδειγμα Αρχείο ΣΔΕΓ, φάκ. «Υποτροφία Αρσακείου»: την αίτηση της Σοφίας Χατζοπούλου, 10/3, α.π.: 913/27.9.1911 και τις αιτήσεις της Καλλιόπης Λιάννου, 10/3, α.π.: 204/1.8.1904 και της Αναστασίας Μαντοπούλου, 10/3, α.π.: 205/1.8.1904.

πιστοποιητικά– των κοινοτήτων, των μητροπολιτών, των προξένων. Δεν είναι όμως απαραίτητο ότι κάθε αίτηση συνοδεύεται από συστατικές επιστολές όλων των παραπάνω φορέων.

Στο τέλος κάθε σχολικής χρονιάς, οι αιτήσεις μαζί με τα έγγραφα που τις συνοδεύουν συγκεντρώνονται στο προξενείο κάθε περιφέρειας και από 'κει αποστέλλονται στον ΣΔΕΓ στην Αθήνα. Ορισμένες από αυτές, πριν φτάσουν στα γραφεία του Συλλόγου, ενδέχεται να έχουν προηγουμένως σταλεί στο ΥΠΕΞ, ώστε στο ταξίδι τους προς τον ΣΔΕΓ να τις συνοδεύσει και η γραπτή παραίνεση του υπουργού προς τα μέλη του ΔΣ. Σε όλα τα γραφειοκρατικά στάδια τονίζεται η «εθνωφέλεια» των αιτούντων· η σημαίνουσα δηλαδή προσφορά της οικογένειας της μαθήτριας στο συντελούμενο στη Μακεδονία «εθνικόν έργον». Βάσει της εθνωφέλειας παρέχεται από τον ΣΔΕΓ η προστασία στις οικογένειες με τη χορήγηση της υποτροφίας. Πάντως, για ποικίλους λόγους είναι δυνατόν να μην ακολουθηθεί η παραπάνω διαδικασία. Το αίτημα μπορεί να φθάσει απευθείας από τους αιτούντες στον ΣΔΕΓ ή να αποσταλεί στο ΥΠΕΞ και από κει να διαβιβαστεί στον Σύλλογο. Μπορεί, με άλλα λόγια, να αποσταλεί οπουδήποτε και σε οποιονδήποτε θεωρούν οι ενδιαφερόμενοι ότι θα στηρίξει το αίτημά τους για χορήγηση υποτροφίας.

Για την ταυτότητα του ΣΔΕΓ

Ο ΣΔΕΓ αποτελεί έναν ιδιόρρυθμο φιλεκπαιδευτικό σύλλογο. Ιδρύθηκε σε στενή συνάφεια με το ΥΠΕΞ, αν και δεν τεκμηριώνεται ότι ιδρύθηκε κατ' εντολήν του. Εξάλλου, δεν υπάρχει στην Ελλάδα, όπως έχουν δείξει οι μέχρι τώρα μελέτες, η παράδοση συλλόγων που ιδρύονται από το κράτος, όπως στην Ιταλία, για παράδειγμα.⁵¹ Οι πηγές δείχνουν ως υπεύθυνο για την ίδρυσή του τον Ιρηγόριο Παπαδόπουλο, ο οποίος διατηρεί πολύ στενές επαφές με πολιτικούς, με αρκετούς από τους οποίους έχει πολύ στενή προσωπική σχέση από παλαιότερες συνεργασίες.⁵² Ο ιδρυτής του ΣΔΕΓ δραστηριοποιείται επαγγελματικά στο πεδίο της εκπαίδευσης –μέσης και ανώτατης–, στο οποίο ο Σύλλογος σύμφωνα με το καταστατικό του επιθυμεί να παρέμβει. Στην πραγματικότητα τόσο ο ιδρυτής όσο και ο Σύλλογος επιδεικνύουν –πράγμα όχι ασυνήθιστο για την εποχή– ιδιαίτερη πολυπραγμοσύνη.

Η ιδιαίτερη σύνδεση του ΣΔΕΓ με το ΥΠΕΞ σχετίζεται με τις περιοχές της παρέμβασής του, δηλαδή με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τον λόγο αυτό προσπαθεί να περνά απαρατήρητος και είναι εξαιρετικά εσωστρεφής (αποφεύγει τις ΓΣ και τις εκθέσεις πεπρα-

51. Σύμφωνα με την Daniela Luigia Caglioti, στις αρχές του 19ου αιώνα στη Νάπολη το κράτος προωθούσε, οργάνωνε και είχε τον έλεγχο των δραστηριοτήτων αναψυχής. Έτσι, κανένας από τους συλλόγους αναψυχής δεν είχε ιδρυθεί από ιδιώτες αλλά από το κράτος. Βλ. Daniela Luigia Caglioti, "Voluntary Societies and Urban Elites in Nineteenth-century Naples", στο Graeme Morton, Boudien de Vries, R.J. Morris (επιμ.), *Civil Society, Associations and Urban Places. Class, Nation and Culture in Nineteenth-century Europe*, Χάμσαϊρ και Μπέρλινγκτον 2006, σ. 39-53. Επίσης, στη Γαλλία κατά τον 19ο αιώνα το κράτος χρηματοδοτεί την ίδρυση συλλογικοτήτων για να έχει τον έλεγχο. Βλ. Carol E. Harrison, "Bourgeois Citizenship and Practice of Association in Post-revolutionary France", στο *ίδιο*, σ. 175-189.

52. Δελγιώργης, Τρικούπης, Στεφάνου έχουν υπάρξει μαθητές του. Με άλλους, όπως με τον Σούτζο, έχουν συνεργαστεί την περίοδο της Κρητικής Επανάστασης. Βλ. Δ. Στεφάνου, «Σκιαγραφία Ιρηγορίου Παπαδοπούλου (1819-1873)», σ. 13-26 και Μ. Πρέκα, «Οι δασκάλες στη συγκυρία του αλυτρωτισμού», σ. 157-163.

μένων, δεν εκδίδει περιοδικά έντυπα κτλ.). Η διοίκησή του αποδεικνύεται συγκεντρωτική, αφού τις αποφάσεις τις παίρνει ένα παντοδύναμο ΔΣ, το οποίο επηρεάζεται ιδιαίτερος από τον πρόεδρό του. Οι πρόεδροι του ΣΔΕΓ ενίοτε διατελούν και υπουργοί Εξωτερικών. Έτσι, αν και προσομοιάζει προς τους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους που δρουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για τους οποίους αποτελεί τον «μεγάλο αδελφό», και μολονότι έχει δεχθεί επιρροές ως προς την ίδρυσή του από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ), διαθέτει δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Αν, για παράδειγμα, ο ΕΦΣΚ θεωρείται ένα άτυπο υπουργείο Παιδείας για την εκπαίδευση των ελληνορθόδοξων στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας, θα υποστήριζα ότι ο ΣΔΕΓ συνιστά ένα άτυπο ΥΠΕΞ και υπουργείο Παιδείας ταυτόχρονα, που λειτουργεί όμως στα όρια μιας κρατικής υπόστασης που δεν τον περιλαμβάνει. Αυτή είναι και η ουσιώδης διαφορά του –η οποία και επιδρά στον τρόπο συγκρότησής του και στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του– σε σχέση με το πλήθος των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων που δρουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αποδεικνύεται πάντως ότι διαθέτει σπάνια μονιμότητα, όπως προφήτεψε η εγκύκλιος του 1871 «προς τους εν Ανατολή Προξένους». Ακόμη και σήμερα ζει στις παρυφές του ΥΠΕΞ και στο ημίφως. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ιστοσελίδα του –την οποία πολύ πρόσφατα απέκτησε–, «ο Σύλλογος εξακολουθεί και σήμερα το έργο του προσφέροντας όπως πάντα αθόρυβα την βοήθειά του».⁵³ Ο ΣΔΕΓ επομένως, κατά την ανάγνωσή μου, για το διάστημα που τον παρακολουθώ (1869-1913), μοιάζει περισσότερο με όχημα επιτέλεσης μιας πτυχής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής η οποία σχετίζεται με την εκπαίδευση, παρά με έναν τυπικό φιλολογικό/φιλεκπαιδευτικό σύλλογο. Παρουσιάζει εξάλλου ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο ίδιος δεν αποκάλεσε τον εαυτό του φιλεκπαιδευτικό σύλλογο: προτίμησε να χρησιμοποιήσει ως όνομά του τον διατυπωμένο στο καταστατικό του σκοπό: Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Εντέλει, μέσα από το πεδίο των σχέσεων που συγκροτείται μεταξύ ΣΔΕΓ και ΥΠΕΞ διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός συνεχούς μεταξύ ιδιωτικού και κρατικού και τη θολότητα των ορίων τους, καθώς είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς με μεγάλη σαφήνεια πού αρχίζει και πού τελειώνει η ανεξαρτησία της συγκεκριμένης συλλογικότητας από το κράτος το διάστημα από την ίδρυσή του μέχρι το 1913.

Για τη δημόσια κοινωνικότητα και τη νεότητα

Στο παρόν άρθρο επιδίωξα να προσεγγίσω τη δράση του ΣΔΕΓ σε συνδυασμό με τη δράση των υποκειμένων στα οποία απευθύνεται η δράση αυτή και να διερευνήσω τα σύμβολα-νοήματα με τα οποία επενδύουν τον κόσμο και τη δράση τους (εθνωφέλεια – προστασία). Ο ΣΔΕΓ αντιμετωπίζει τη «νεότητα» ως ελπίδα –όχι ως απειλή– και οριοθετεί την παρέμβασή του στο παρόν για να έχει οφέλη στο μέλλον. Δυστυχώς, δεν έχουμε την ευκαιρία να ακούσουμε τη φωνή της «νεότητας», των νέων κοριτσιών δηλαδή, γιατί είναι πολύ μικρά για να συντάσσουν αιτήσεις χορήγησης υποτροφίας, ίσως και πολύ μικρά για να έχουν άποψη για τη ζωή τους και να τη διατυπώνουν. Έχουμε την ευκαιρία όμως να αντιληφθούμε ότι η εξε-

53. <http://www.sdeg.gr/> (τελ. πρόσβ. 11.6.2015).

ταζόμενη συλλογικότητα επιχειρεί κοινωνική παρέμβαση –εγγραμματισμό–, αλλά και πολιτική –καλλιέργεια ελληνικής εθνικής συνείδησης– στους ανθρώπους στους οποίους απευθύνει τη δράση της. Ο ΣΔΕΓ επιδιώκει να κανονικοποιήσει, με δυο λόγια, τους πληθυσμούς των περιοχών που το ελληνικό κράτος ενδιαφέρεται να ενσωματώσει.

Αξιοπρόσεκτο στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι το υλικό που απόκειται στο αρχείο της συλλογικότητας μας παρέχει τη δυνατότητα να διαβάσουμε τα αιτήματα των υποκειμένων μέσα από την ατζέντα που τα ίδια διαμορφώνουν· κοντολογίς, να ακούσουμε τον λόγο τους. Αποδεικνύεται έτσι ότι οι άνθρωποι στους οποίους αναφερόμαστε δεν είναι απλώς πληθυσμοί υποκείμενοι στη δράση διαφόρων φορέων εξουσίας, αλλά είναι οι ίδιοι υποκείμενα εμπρόθετης δράσης. Αυτό ασφαλώς δεν σημαίνει την ανυπαρξία ιεραρχικών σχέσεων. Εξάλλου ο ΣΔΕΓ, τυπική μορφή δημόσιας κοινωνικότητας με κάθετη δράση, βρίσκεται σε ιεραρχική σχέση με τους ανθρώπους στους οποίους κατευθύνει τη δράση του, όπως ήδη δείξαμε. Το προσδοκώμενο αποτέλεσμα της διαδικασίας προσφοράς/αντιπροσφοράς (δώρου-αντίδωρου) είναι μια εσαεί σχέση· μια εσαεί, συμβολική τουλάχιστον, δέσμευση των κοριτσιών και των οικογενειών που δέχονται την «προστασία» του ΣΔΕΓ.

Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στη Σύρο κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα

Σύλλογοι και σωματεία στην Ερμούπολη Σύρου

Στις τελευταίες τρεις δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα η Ερμούπολη περνά μια βαθύτατη κρίση έχοντας απολέσει τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε ως εμπορικό διαμετακομιστικό κέντρο μεταξύ Δύσης και Ανατολής: ανεργία, υποαπασχόληση, φυγή του πληθυσμού. Στο γύρισμα του αιώνα, ωστόσο, επέρχεται στην οικονομία της πόλης κάποια εξισορρόπηση χάρη στη δυναμική στροφή λίγων κεφαλαιούχων στην κλωστοϋφαντουργία. Σταδιακά η Ερμούπολη θα καταστεί μια βαμβακούπολη και τα εργοστάσιά της θα δώσουν εργασία στους ανέργους λόγω παρακμής των άλλων οικονομικών κλάδων· θα σταματήσει έτσι τη φυγή του πληθυσμού. Στα εργοστάσια αυτά θα απασχοληθούν κυρίως γυναίκες και κορίτσια, όχι μόνο από την Ερμούπολη αλλά και από την καθολική Άνω Σύρο, που με τον τρόπο αυτό αρχίζει σταδιακά να εγκαταλείπει κατά κάποιον τρόπο την απομόνωσή της.¹

Και στη Σύρο πυκνώνουν, όπως ήταν αναμενόμενο, τα καθαρά ταξικά εργατικά σωματεία μετά τον νόμο 281/1914 της Κυβέρνησης Βενιζέλου «περί σωματείων».² Στα καταστα-

1. Christos Loukos, « Hermoupolis, fin XIXe – début XXe siècle. Changements économiques, sociaux et idéologiques », στο Mathieu Grenet – Yannick Jambon – Marie-Laure Ville (επιμ.), *Histoire urbaine et sciences sociales. Mélanges en l'honneur du professeur Olivier Zeller*, Παρίσι 2014, σ. 201-213.

2. Οι σύλλογοι και τα σωματεία της Ερμούπολης Σύρου αναζητήθηκαν στην αρχή στο Ιστορικό Αρχείο της Ερμούπολης, στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων. Εκεί, στο Δημοτικό Αρχείο της πόλης και στην ενότητα με τίτλο «Σύλλογοι και σωματεία», εντοπίστηκαν έγγραφα και καταστατικά συλλόγων που για τον έναν ή τον άλλο λόγο, κυρίως όμως για να ζητήσουν οικονομική συνδρομή, επικοινωνήσαν με τη δημοτική αρχή. Το υλικό διευρύνθηκε με τον εντοπισμό των καταστατικών που ενέκρινε το Πρωτοδικείο Σύρου για όλες τις Κυκλάδες· οι σχετικοί τόμοι περιήλθαν στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων. Στο Πρωτοδικείο, επιπλέον, εντοπίστηκε και κατάστιχο όπου συνοπτικά σημειώνονται οι τίτλοι των κατά καιρούς δημοσιευθέντων καταστατικών και ο σκοπός τους. Πολλά στοιχεία για τους εργατικούς και επαγγελματικούς συλλόγους της Σύρου και των λοιπών Κυκλάδων περιείχαν τα πλούσια αρχεία του Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων, της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών και Βιοτεχνών Κυκλάδων, του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Κυκλάδων και της Ενώσεως Βιομηχάνων Σύρου, αρχεία που ταξινομήθηκαν από φοιτητές και φοιτήτριες του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Στις αρχαιακές αυτές μαρτυρίες προστέθηκαν πληροφορίες από εφημερίδες της εποχής και έντυπα. Ένα από αυτά, η *Νυφούλα του Αιγαίου*, με εκδότη τον Δημήτριο Ιερώνυμο, Αθήνα 1958, περιείχε καταγραφή 168 συλλόγων και σωματείων της Σύρου μαζί με τον σκοπό τους. Από έναν συνδυασμό των τεκμηρίων που βρίσκονται στις παραπάνω πηγές και βοηθήματα οδηγούμαστε σε

τικά τους εμφανίζονται ορμητικά οι σοσιαλιστικές ιδέες για την πάλη των τάξεων, για τον ανταγωνισμό κεφαλαίου και εργασίας, για την τελική νίκη των εργατών. Ας αναφερθούν ενδεικτικά μερικοί από τους σκοπούς της Ενώσεως Εργατών Γαιανθράκων Σύρου, του 1915:

«...γ') η αλληλεγγύη με τους οργανωμένους εργάτες όλης της Ελλάδος και όλου του κόσμου, διά την άμυναν υπέρ των εργατικών δικαίων και την καταπολέμησιν της εκμεταλλεύσεως από τον Κεφάλαιον, με τον τελικόν σκοπόν να δημοσιοποιηθούν τα μέσα της παραγωγής, να γίνουν τα εκ της εργασίας αγαθά αποκλειστική απολαυή των παραγωγών των και να καταπαύση η εκμετάλλευσις του ανθρώπου από τον όμοιον του».³

Οι στόχοι αυτοί περιορίζονται σταδιακά, για να γίνουν αυστηρά επαγγελματικοί (βελτίωση του ωραρίου και κυρίως του ημερομισθίου) όταν μπαίνουμε στον Μεσοπόλεμο. Κάτω από την πίεση της δυσμενούς για το νησί οικονομικής συγκυρίας, ο έλεγχος των περισσότερων σωματείων και κατ' επέκτασιν του Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων περιέρχεται σε μετριοπαθή στοιχεία, που αποφεύγουν μετωπική σύγκρουση με το κεφάλαιο. Στόχος, για παράδειγμα, του Ανεξάρτητου Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων τίθεται «η εκκαθάρισις των παλαιών Σωματείων και ο συνασπισμός πάντων των ηθικών εργατών οργανωμένων και ανοργανώτων».⁴

Οι βιομήχανοι με τη σειρά τους συνασπίζονται στην Ένωση Βιομηχάνων Σύρου, ασκούν πατερναλιστική πολιτική και εν ονόματι της σωτηρίας της βιομηχανίας της Σύρου, που πλήττεται από τον ανταγωνισμό του Πειραιά, ζητούν να μετριαστούν οι απαιτήσεις των εργαζομένων. Στο καταστατικό τους προβάλλονται γενικοί στόχοι, όπως «η διά παντός προσφόρου και νομοταγούς μέσου ενίσχυσις της βιομηχανίας εν γένει»,⁵ ωστόσο γνωρίζουμε τις παράλληλες συμφωνίες για την από κοινού αντιμετώπιση των εργατικών διεκδικήσεων. Στις 30 Οκτωβρίου 1921 σχεδόν όλοι οι ιδιοκτήτες κλωστηρίων και υφαντηρίων της Σύρου, για να προστατευτούν από τη μεγάλη κινητικότητα των εργαζομένων, δεσμεύτηκαν με ιδιωτικό συμφωνητικό, που προέβλεπε μάλιστα και ποινική ρήτρα 3.000 δρχ., να εφαρμόσουν τα ακόλουθα: «Ουδείς των συμβαλλομένων δύναται να προσλάβη εις το εργοστάσιόν του εργάτην ή εργάτριαν εκ των εργαζομένων εις εργοστάσιον εκ των συμμετεχόντων εις την παρούσαν συμφωνίαν προ της παρελεύσεως τετραμήνου από της αποχωρήσεως ή αποβολής του εργάτου του εργοστασίου εις ο υπηρετεί...».⁶

Οι σύλλογοι και τα καταστατικά τους επιτρέπουν και μια άλλη επισήμανση των κοινωνι-

περισσότερους από 200 συλλόγους-σωματεία για τη Σύρο, κυρίως του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα. Στοιχεία γι' αυτούς τους συλλόγους μπήκαν στη βάση δεδομένων του προγράμματος για τους συλλόγους σε συνεργασία με την Ελένη Παπαμακαρίου.

3. *Καταστατικόν Ενώσεως Εργατών Γαιανθράκων Σύρου*, Τροποποιηθέν επί τη βάσει του νόμου 281 Περί Σωματείων, Εν Σύρω 1915.

4. Βλ. τους σκοπούς του Ανεξάρτητου Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων. Ας αναφερθεί ωστόσο ότι το σωματείο αυτό σημειώνεται μόνο στους συλλόγους που καταγράφηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, στη *Νυφούλα του Αιγαίου*, σ. 225. Δεν εντοπίστηκε σε άλλη πηγή.

5. *Καταστατικόν της Ενώσεως των Βιομηχάνων Σύρου. Σωματείων ανεγνωρισμένων*, Εν Ερμούπολει Σύρου 1919.

6. Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2002, σ. 148-149.

κών ανισοτήτων πέρα από τον χώρο εργασίας. Πρόκειται για τον ελεύθερο χρόνο, ο οποίος στα ηγετικά στρώματα αποδεδεσμεύεται νωρίτερα από τον εργασιακό χρόνο και διατίθεται στησχόλη. Ο Γυμναστικός Σύλλογος Ερμουπόλεως, ο Όμιλος Ερετών Ερμουπόλεως, η Ποδηλατική Ένωσις Ερμουπόλεως, ο Σύλλογος Κυνηγών Σύρου κτλ. ήδη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα συγκεντρώνουν εκπροσώπους των ανώτερων και μεσαίων αστικών στρωμάτων.⁷ Η εργατική τάξη θα κατοχυρώσει πολύ αργότερα το δικαίωμά της στον ελεύθερο χρόνο και αυτό θα εκδηλωθεί σε επίπεδο συλλόγων με επτά τουλάχιστον ποδοσφαιρικά σωματεία την περίοδο του Μεσοπολέμου. Δύο ενδεικτικοί τίτλοι: Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Άνω Σύρου Κεραυνός και Ποδοσφαιρικός Σύλλογος Ερμουπόλεως Έφηβος.

Στη μέση του κοινωνικού φάσματος κινείται ένας σημαντικός αριθμός μικρεμπόρων, μικροεπαγγελματιών και υπαλλήλων ποικίλης κατηγορίας, που σπεύδουν να συνασπιστούν για την προάσπιση των συμφερόντων τους: Σύνδεσμος Καρραγωγέων Σύρου, Σύνδεσμος Καταστηματαρχών Κουρέων Ερμουπόλεως και Σύρου, αλλά και Σύνδεσμος Υπαλλήλων Κουρέων Σύρου, Σύνδεσμος Καφεπωλών Ερμουπόλεως, αλλά και Ένωσις Καφεϋπαλλήλων Σύρου, Σύλλογος Λογιστών Κυκλάδων, Σύλλογος Ταχυδρομικών Υπαλλήλων Α΄ Κατηγορίας Νομού Κυκλάδων κτλ.

Η φιλανθρωπική προσπάθεια των εχόντων οργανώνεται μέσω των συλλόγων και άλλων θεσμών για να γίνει πιο αποτελεσματική. Την ασκούν κυρίως κυρίες των ανώτερων στρωμάτων, η εκκλησία, ο δήμος, ενώ σημαντικός είναι ο ρόλος των ιατρών, που με διεισδυτικό βλέμμα επισημαίνουν τα κοινωνικά αίτια των ασθενειών και της ανισότητας απέναντι στον θάνατο.⁸ Μεταξύ αυτών των συσσωματώσεων είναι οι εξής: Φιλάνθρωπος Επιτροπή Ερμουπόλεως για την ίδρυση και συντήρηση Ασύλου Φρενοβλαβών, το Σωματείο Αναξιοπαθόντων Πρόνοια για τους φτωχούς, η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμουπόλεως, το Άσυλον Εκθέτων Βρεφών, ο Σύλλογος Υγιεινής Σύρου κτλ.

Μια άλλη φροντίδα για τους νέους, πέραν της καθαρά εκπαιδευτικής, μεγαλώνει από τον Μεσοπόλεμο και μετά. Στοχεύει στην εθνική και ηθική τους διαπαιδαγώγηση για να μη δελεαστούν από τις κομμουνιστικές ιδέες και πρακτικές.⁹

Δύο σωματεία αποτυπώνουν μια πλευρά των όσων συνέβησαν στην Κατοχή, που τόσο δραματικά βιώθηκε στη Σύρο. Η Ένωσις Πωλησάντων ακίνητα επί Κατοχής διεκδικεί το 1946 την επιστροφή των ιδιοκτησιών τους, τις οποίες αντί πινακίου φακής αναγκάστηκαν να πωλήσουν σε κάποιους που δεν φαίνεται να επλήγησαν από την πείνα και τα άλλα δεινά. Πόσο όμως θα αλλάξει σε λίγο το πολιτικό και ιδεολογικό κλίμα φαίνεται από την ίδρυση τρία χρόνια αργότερα, το 1949, του Σωματείου των Αγορασάντων ακίνητα επί Κατοχής Νομού Κυκλάδων, με στόχο να προστατευθούν τα συμφέροντά τους.

7. Βλ. σχετικά Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1920*, Αθήνα 1997. Βλ. της ίδιας, «Αθλητισμός και σπορ», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α2: *Οι Απαρχές 1900-1922*, Αθήνα χ.χ., σ. 401-419.

8. Χρήστος Λούκος, «Ένας ιατρός στη Σύρο με ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία: Ευάγγελος Αρφάνης», στο Κώστας Λάμπας κ.ά. (επιμ.), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Ηράκλειο 2011, σ. 103-113.

9. Για τη φροντίδα αυτή και πώς αποτυπώνεται σε συγκεκριμένους συλλόγους, βλ. εδώ, παρακάτω.

Τα παραδείγματα θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν. Αλλά από όσα εδώ σύντομα παρουσιάστηκαν πιστεύω ότι φάνηκε πόσο οι ποικίλες συσσωματώσεις μπορούν να αποτελέσουν μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία, μια άλλη οπτική γωνία, για την κατανόηση των πολλαπλών αλλαγών που συντελούνται, στη διαδρομή του χρόνου, στον κοινωνικό σχηματισμό όπου αυτές εγγράφονται.

Εθελοντικές συσσωματώσεις για νέους και από νέους στην Ερμούπολη Σύρου

Ας έλθουμε τώρα στις εθελοντικές συσσωματώσεις στην Ερμούπολη Σύρου που αφορούν βρέφη, παιδιά και νέους/νέες. Επιδιώκεται να ανιχνευτούν η αιτιολογία που διατυπώνεται για τη σύστασή τους, ο κανονιστικός λόγος για την ομαλή λειτουργία τους, τα εμπλεκόμενα άτομα, ενώ παράλληλα αναζητούνται οι κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές πραγματικότητες που καθόρισαν την εμφάνισή τους και τις ενδεχόμενες μεταλλάξεις τους στη διαδρομή του χρόνου.¹⁰

Όπως αναφέρθηκε, στις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα η Ερμούπολη περνά μια βαθύτατη κρίση, έχοντας απολέσει τον έως τότε σημαντικό ρόλο της στο διαμετακομιστικό εμπόριο. Στο γύρισμα του αιώνα επέρχεται στην οικονομία της κάποια εξισορρόπηση με την ανάπτυξη κυρίως της κλωστοϋφαντουργίας, που θα επιτρέψει στην πόλη να κρατήσει τους ρυθμούς της ως την κρίσιμη δεκαετία του 1930, πριν αυτοί οι ρυθμοί ανατραπούν δραματικά κατά την Κατοχή. Στην περίοδο αυτή μερικά φαινόμενα που σχετίζονται με τα νεότερα μέλη του κοινωνικού σχηματισμού (από τα βρέφη ως τα παιδιά και τους νέους) χρωματίζονται έντονα. Έχουμε μια μεγαλύτερη ένταξη των παιδιών και των νέων στην παραγωγή, κυρίως τη βιομηχανική, και από την άλλη ένα πρόβλημα αντιμετώπισης του διογκούμενου αριθμού των έκθετων βρεφών, καθώς και της φροντίδας των βρεφών και των μικρών παιδιών των οποίων και οι δύο γονείς τώρα εργάζονται δώδεκα περίπου ώρες την ημέρα. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται τώρα η φιλανθρωπική δραστηριότητα των ηγετικών στρωμάτων, κυρίως των κυριών.

Θα ξεκινήσω από τα βρέφη. Το Άσυλον Εκθέτων Βρεφών ιδρύεται το 1920¹¹ από κυρίες της άρχουσας τάξης για να περισυλλέξει τα εγκαταλειπόμενα βρέφη. Αναλαμβάνει επίσης να φροντίσει, στο Εκθετοτροφείο του ιδρύματος, για τον θηλασμό τους από αμειβόμενες τροφούς, ώστε να εξασφαλιστεί η επιβίωσή τους στην αρχή και η ομαλή στη συνέχεια ανάπτυξή τους με τελικό επιθυμητό στόχο την υιοθεσία τους. Το Άσυλο αυτό επιδίωξε να θερα-

10. Δεν θα σταθώ εδώ στις αθλητικές και γυμναστικές δραστηριότητες που απευθύνονται στα παιδιά και κυρίως στους νέους/νέες, των οποίων ο ελεύθερος χρόνος γνωρίζουμε ότι αρχίζει και σε ελληνικά περιβάλλοντα να γίνεται κρίσιμο μέγεθος προς έλεγχο και χειραγώγηση από πολλούς συλλογικούς δρώντες από την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα και εξής. Οι δραστηριότητες αυτές μπορούν να ανιχνευθούν όχι μόνο από το υλικό των συσσωματώσεων (καταστατικά, λογοδοσίες κτλ.), αλλά και μέσα από την αποδελτίωση του τοπικού τύπου.

11. Βλ. το χειρόγραφο καταστατικό στο σώμα των καταστατικών του Πρωτοδικείου Σύρου που απόκειται στα ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κυκλάδων.

πέυσει ένα οξύτατο κοινωνικό πρόβλημα: την εκατόμβη των εκθέτων, δεδομένου ότι μόλις ένα 40% επιζούσε.

Στην Ερμούπολη τα έκθετα κατέληγαν στο Δημοτικό Νοσοκομείο και αυτό ανέθετε τον θηλασμό και την εν γένει διατροφή τους σε τροφούς έναντι μικρής αμοιβής. Από έναν υπολογισμό με βάση δύο διασωθέντα κατάστιχα του Νοσοκομείου, όπου καταγράφονταν τα εισερχόμενα έκθετα και η τύχη τους, προκύπτει ότι ο αριθμός τους για την περίοδο 1873-1910 ανέρχεται σε 1.426, αντιστοιχούν δηλαδή περίπου στο 6% των δηλωμένων στο Ληξιαρχείο γεννήσεων ως το 1900. Η τύχη τους ήταν τραγική από την ελλιπή διατροφή και φροντίδα που τους παρείχαν οι εξωτερικές τροφοί, οι οποίες αριθμούν στην εξεταζόμενη περίοδο πολλές εκατοντάδες. Όλες προέρχονται από τις φτωχότερες συνοικίες της πόλης και αναλαμβάνουν τα έκθετα για να συμπληρώσουν με το μικρό μηνιαίο επίδομα τον πενιχρό οικογενειακό προϋπολογισμό.¹²

Αυτή η εκατόμβη δεν συναντάται φυσικά μόνο στην Ερμούπολη αλλά σε όλες τις μεγάλες πόλεις, ιδιαίτερα σε αυτές που λόγω της θέσης τους (λιμάνια) ή της λειτουργίας τους θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιο ανοιχτές κοινωνίες. Κινητοποιεί, όπως ήδη επισημάνθηκε, στο γύρισμα του αιώνα κυρίως ιατρούς με ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθησία, που δεν στέκονται μόνο στην ηθική και χριστιανική διάσταση του προβλήματος, αλλά επισημαίνουν την απώλεια για το εθνικό σώμα από τη βρεφική αυτή θνησιμότητα, καθώς και τις κοινωνικές αιτίες που οδηγούν στην έκθεση. Ξεχωρίζει εδώ ο δημοτικός ιατρός Ευάγγελος Αρφάνης, του οποίου το φυλλάδιο με τίτλο *Περί των εκθέτων βρεφών. Υπόμνημα [...] Προς τον δήμαρχον Ερμούπολεως* (1900)¹³ αποτελεί μια δυνατή και τεκμηριωμένη καταγγελία για την αδιαφορία της πολιτείας και των ηγετικών ομάδων και συγχρόνως συνιστά μια επιστημονική πρόταση για τη θεραπεία του προβλήματος.

Αυτή τη θεραπεία θα επιδιώξει με καθυστέρηση εικοσαετίας το Άσυλον Εκθέτων Βρεφών, όπου με τον θηλασμό των βρεφών από τροφούς αλλά εντός του ιδρύματος και με υγιεινές προδιαγραφές θα επιτύχει τη μείωση της θνησιμότητας από το 60% στο 20%. Το Άσυλο είχε κάποιους ίδιους πόρους, αλλά με τον αυξανόμενο πληθωρισμό του Μεσοπολέμου όλο και περισσότερο εξαρτιόταν από την ετήσια συνδρομή του Δήμου της Ερμούπολης, ο οποίος από το 1926 έθεσε ως όρο για την αύξηση της χορηγίας του την υποχρέωση του ιδρύματος να διατρέφει όχι μόνο τα έκθετα αλλά και άπορα βρέφη και γαλουχούσες μητέρες.¹⁴

Πίσω από αυτές τις φιλανθρωπικές κινήσεις συχνά ανιχνεύονται οι ανησυχίες των μορφωμένων αστών για τα υψηλά ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας, που παραπέμπουν σε δυσοίωνες δημογραφικές εξελίξεις για το μέλλον. Ιδωμένος ως κοινωνικό και βιολογικό πρό-

12. Για τα έκθετα της Ερμούπολης, βλ. Χρήστος Λούκος, «Τα έκθετα βρέφη της Ερμούπολης. Τα πρώτα θύματα της παθολογίας μιας κοινωνίας;», στο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Βασίλειο Βλ. Σφύρορα*, Αθήνα 1994, σ. 247-264.

13. *Περί των εκθέτων βρεφών. Υπόμνημα Ευαγ. Α. Ευστρατίου Αρφάνη ιατρού του Δήμου Ερμούπολεως προς τον δήμαρχον αυτής*, Εν Ερμούπολει Σύρου 1900.

14. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία του ΔΣ του Συλλόγου με τον Δήμαρχο Ερμούπολης στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία, 12. Για την άρνηση του συλλόγου Η Περιθαλψις του Παιδός να ενσωματώσει στις δράσεις του και το πρόβλημα των εκθέτων, βλ. εδώ, παρακάτω.

βλημα, ο εκφυλισμός της νέας γενιάς συνδέεται με την ποιότητα του πληθυσμού και επομένως με ζητήματα εθνικής επάρκειας, πολεμικής προετοιμασίας και οικονομικής αποτελεσματικότητας. Η τάση να συνδέονται οι εθνικές ήττες στα πεδία των μαχών με την απουσία φροντίδων για τη βρεφική και παιδική ηλικία και να επιρρίπτονται ευθύνες στην αδιαφορία της πολιτείας ανιχνεύεται σε πολλές δημοσιεύσεις ιατρών και κοινωνικών στοχαστών σε διάφορες χώρες.¹⁵

Η καθυστέρηση από τη μεριά του κράτους να λάβει νομοθετικά μέτρα στην κατεύθυνση μιας οργανωμένης κοινωνικής πρόνοιας θα ωθήσει τους αστούς της Ερμούπολης, με όργανο πολλές φορές τη δημοτική αρχή, να αναπροσαρμόσουν τις φιλανθρωπικές τους παρεμβάσεις για να εκτονώσουν τα νέα κοινωνικά αδιέξοδα. Στη λογική αυτή εγγράφεται και η σύσταση του σωματείου Η Περιθαλψίς του Παιδός, που στόχο έθεσε να παράσχει στις εργαζόμενες μητέρες τη δυνατότητα να αφήνουν κατά τις ώρες εργασίας τα βρέφη και τα μικρά παιδιά τους σε ένα παιδοτροφείο, που θα φρόντιζε συγχρόνως για τη διατροφή, την υγεία και τη μόρφωσή τους.¹⁶

Σε ένα άλλο επίπεδο, αναζητείται την εποχή αυτή τρόπος ώστε τα εργαζόμενα άπορα παιδιά να τύχουν κάποιας μόρφωσης και να μάθουν μια τέχνη. Γύρω στα 1900 δραστηριοποιείται πιο συστηματικά η Σχολή Απόρων Παίδων, με 140 τακτικά μέλη, και σε αυτήν παρακολουθούν νυκτερινά μαθήματα περίπου 90 άπορα παιδιά. Παράλληλα, στο Εργαστήριο Απόρων Γυναικών 200 περίπου άπορα κορίτσια μαθαίνουν τη ραπτική και εργαζόμενα έχουν κάποιο εισόδημα. Το Εργαστήριο αυτό διοικείται από εφορεία κυριών, ανάμεσα στις οποίες και μέλη των οικογενειών Καρέλλα και Λαδόπουλου, που είναι ιδιοκτήτες μεγάλων κλωστουφαντουργείων.¹⁷

Ως προς την κατεύθυνση των σπουδών των νέων, στα ηγετικά κυρίως στρώματα εδραϊώνεται η πεποίθηση ότι λόγω της κρίσης οι πανεπιστημιακές σπουδές θα εξασφαλίσουν επαγγελματική αποκατάσταση στον δημόσιο τομέα. Αλλιώς αντιμετωπιζόταν το μέλλον των νέων παλαιότερα, όταν η ενασχόληση, μετά τις γυμνασιακές σπουδές, με το εμπόριο και τις συναφείς δραστηριότητες φαινόταν ελκυστικότερη. Δεν λείπουν, παράλληλα, και οι φωνές που επιμένουν ότι η πόλη χρειάζεται εξειδικευμένους επαγγελματίες και συνηγορούν στην ίδρυση επαγγελματικής σχολής.¹⁸

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1910, όταν με την εργατική νομοθεσία της πρώτης κυ-

15. Βασιλική Θεοδώρου – Δέσποινα Καρακατσάνη, *Ύγινης Παραγγέλματα*. *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2010, σ. 122-140. Για την Αγγλία, βλ. Harry Hendrick, *Child Welfare. England 1872-1989*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2004, σ. 93-96.

16. Επειδή για τον σύλλογο αυτόν διαθέτουμε σημαντικό τμήμα των Πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου και των Γενικών του Συνελεύσεων, θα παρουσιαστεί η δράση του παρακάτω. Για τον ίδιο λόγο, επειδή δηλαδή διαθέτουμε τα Πρακτικά του ΔΣ, θα αναλυθεί εκεί και η δράση του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού, Παράρτημα Σύρου (ΠΠΠΤΠΣ).

17. «Σχολή Απόρων Παίδων και Εργαστήριο Απόρων Γυναικών», στο Αντώνιος Π. Φουστάνος (εκδ.), *Ημερολόγιον της Σύρου*, έτος 2ον 1903, Ερμούπολη 1902, σ. 96-97.

18. [Γ.Α. Καλαποδόπουλος], *Εμπορικών Φροντιστήριον υπό την προστασίαν του Δήμου Ερμούπόλεως. Εγκαινιαστήριος ομιλία επί τη ενάρξει των μαθημάτων της Εμπορολογιστικής Σχολής*, Ερμούπολη Σύρου 1893.

βέρνησης Βενιζέλου η συλλογική οργάνωση των εργαζομένων αποκτά καθαρά ταξικό περιεχόμενο, και κυρίως από τότε που οι σοσιαλιστικές ιδέες εκφράζονται από οργανωμένους πολιτικούς φορείς, το ΚΚΕ και άλλους, οι ηγετικές ομάδες και της Σύρου επιχειρούν να προφυλάξουν τους νέους από τις «ανατρεπτικές» ιδέες. Οι σύλλογοι που τώρα ιδρύονται θα προβάλουν με έμφαση την ανάγκη προσήλωσης των νέων στις παραδοσιακές αξίες του χριστιανισμού και του ελληνισμού. Το πώς θα εμποδιστούν οι νέες ιδέες να επηρεάσουν τη νέα γενιά αποτελεί το κύριο μέλημα όχι μόνον της πολιτείας, με τους εκπαιδευτικούς και άλλους μηχανισμούς που διαθέτει, ή της Εκκλησίας, αλλά και ατόμων και ομάδων που οικειοθελώς ή χειραγωγούμενοι αναλαμβάνουν να συνδράμουν στο έργο αυτό.

Το 1928 ιδρύεται η Προοδευτική Ομάς Νέων Ερμουπόλεως.¹⁹ Στους σκοπούς του σωματείου αναγράφονται, μεταξύ άλλων, η «προσπάθεια δημιουργίας πνευματικής κινήσεως εν Ερμουπόλει, εξυψώσεως του διανοητικού και ηθικού επιπέδου της κοινωνίας» της πόλης αυτής και γενικώς «η προσπάθεια σκοπιμωτέρας πνευματικής και ηθικής ανυψώσεως των μελών του και της κοινωνίας». Η έννοια της λέξης «σκοπιμωτέρας» φαίνεται καλύτερα στο άρθρο 5 του καταστατικού, όπου ως προαπαιτούμενα για να καταστεί ένας μέλος προβλέπονται: «1. Η κοινωνική αυτού διαγωγή και εμφάνις δέον να ώσιν άσφογοι. 2. Ιδιαίτερα τις προσήλωσις εις τας πνευματικάς γενικώς μελέτας. 3. Αποξένωσις από επαναστατικών, ανατρεπτικών ροπών, και από πάσης αναμιξεως εις κομμουνιστικάς κινήσεις ή ενεργείας». Δεν γνωρίζω ακόμη αν μεταξύ αυτών που αποτέλεσαν τα μέλη του σωματείου ήταν πράγματι και νέοι και όχι μόνον όσοι είχαν αναλάβει την ηθική και πνευματική τους καθοδήγηση. Ως προσωρινός πρόεδρος, πάντως, αναφέρεται ο καθηγητής Β. Ακύλας, ο οποίος φαίνεται ότι είναι 50 περίπου ετών το 1928, όταν ιδρύεται η Προοδευτική Ομάς Νέων Ερμουπόλεως.

Απομένει φυσικά να ερευνηθεί η ένταξη και του σωματείου αυτού στις πραγματικότητες της ερμουπολιτικής κοινωνίας. Αυτό που μπορεί από τώρα να ειπωθεί είναι ότι όσο μπαίνουμε και προχωρούμε στον Μεσοπόλεμο παρατηρείται μια αυξανόμενη στροφή της κοινωνίας αυτής σε συντηρητικές θέσεις. Ακόμη και το εργατικό κίνημα, που, όπως είδαμε, στα καταστατικά των διαφόρων ομάδων εργαζομένων στις αρχές της δεκαετίας του 1910 φαίνεται έτοιμο να διεκδικήσει ουσιαστική συμμετοχή στα κέρδη των επιχειρήσεων και ευαγγελίζεται μια άλλη, πιο δίκαιη, κοινωνία, αναδιπλώνεται σταδιακά, με αποτέλεσμα τον έλεγχο του Εργατικού Κέντρου Κυκλάδων να αναλάβουν τα μετριοπαθέστερα στελέχη. Αυτή η αναδίπλωση δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τις επιτυχημένες, όπως αποδείχθηκαν, απειλές κάποιων βιομηχάνων της πόλης ότι θα αναγκαστούν να μεταφέρουν τα εργοστάσιά τους στην Αθήνα και στον Πειραιά, αν οι απαιτήσεις των εργαζομένων δεν είναι λογικές και δεν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες της επαρχιακής βιομηχανίας, ιδιαίτερα αυτής της Σύρου που, επειδή ήταν σε νησί, επωμιζόταν μεγαλύτερο κόστος για τη μεταφορά πρώτων υλών και προϊόντων. Ο φόβος μιας επαπειλούμενης ανεργίας και η πατερναλιστική πολιτική των εργοδοτών φαίνεται ότι συνέβαλαν στην επικράτηση συνδικαλιστών με διάθεση για λογικότερες διεκδικήσεις.

Η ήττα των Φιλελευθέρων, η επικράτηση του Λαϊκού Κόμματος, η επάνοδος του Γε-

19. Καταστατικόν σωματείου Προοδευτικής Ομάδος Νέων Ερμουπόλεως. Σωματείον ανεγνωρισμένον, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1928.

ωργίου Β', η δικτατορία του Μεταξά, τέλος, ενέτειναν ή επέβαλαν ακόμη πιο συντηρητική στροφή μεγάλου τμήματος των Συριανών.²⁰ Χαρακτηριστικό αυτής της στροφής είναι ότι ο δήμαρχος της Ερμούπολης Ευάγγελος Ξοχάκης, εκλεγμένος αλλά διατηρηθείς και μετά το πραξικόπημα, έγινε ο διοικητής του Κέντρου Σύρου της Οργανώσεως Εθνικής Αναγεννήσεως, που μεταξύ των άλλων στόχευε στην εμπέδωση των ιδεωδών της τριλογίας Θρησκεία-Πατρίς-Οικογένεια. Δεν μπορώ εδώ να εκτιμήσω την απήχηση των οργανώσεων της 4ης Αυγούστου στη Σύρο, πόσο εκεί ήταν τραυματική η διάλυση του τοπικού Σώματος Ελλήνων Προσκόπων, ποια ήταν παράλληλα η δράση, από το 1930, της Χριστιανικής Αδελφότητας Νέων Σύρου, της τοπικής ΧΑΝ δηλαδή, που επιδιώκει να αποτρέψει την «αξιοθρήνητον παρακμήν των Ελληνοπαίδων όσον αφορά την σωματικήν, πνευματικήν, ηθικήν και θρησκευτικήν αγωγήν αυτών».²¹ Η τάση αυτή προφύλαξης των νέων από τη γοητεία των νέων ιδεών θα φθάσει στον παροξυσμό της επί δικτατορίας της 4ης Αυγούστου με την ίδρυση παραρτημάτων ή παραφυάδων των οργανώσεων της μεταξικής νεολαίας.

Στον αγώνα ηθικοποίησης της νεολαίας θα πρέπει να συνεκτιμηθεί η προσπάθεια της τοπικής εκκλησίας να κρατήσει κι αυτή σημαντικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, όχι μόνο με τα κατηχητικά σχολεία αλλά και με οργανώσεις που εκπρόσωποι της ιδρύουν. Το 1935, με πρωτοβουλία του διακόνου του μητροπολιτικού ναού της Ερμούπολης Ευάγγελου Μονογυιού, συστήνεται η Ελληνική Σταυροφορία. Α'. Σώμα Ελλήνων Σταυροφόρων, αποτελούμενη από ομάδα «ευγενών και με καλήν ανατροφήν νέων», η οποία εκτός των άλλων θα «επιτηρή την διαγωγήν των παιδων και θα προστατεύη τούτους από παντός κινδύνου ηθικού και σωματικού» και θα καταδιώκει «αμειλίκτως» τα κακώς αναθρεμμένα παιδιά αν δεν συμμορφώνονται στις υποδείξεις καλής συμπεριφοράς.²² Η κίνηση αυτή του Μονογυιού, όπως και άλλες του ενέργειες σε άλλα πεδία, έχει έντονο τον χαρακτήρα του βολонταρισμού. Ωστόσο, είναι ενδεικτική της χρησιμοποίησης των «καλών» νέων στη διαδικασία της ηθικοποίησης των «παραστρατημένων» συνομηλίκων τους, πρακτική που θα λάβει επίσημη μορφή με τη δικτατορία.

Στις παραπάνω εθελοντικές συσσωματώσεις συμμετέχουν κυρίως Ερμούπολιτες. Οι καθολικοί κάτοικοι της Άνω Σύρου, στην προσπάθειά τους να διασώσουν την ξεχωριστή τους οντότητα, δημιουργούν δικούς τους συλλόγους. Ας μνημονευθεί απλώς σε συνάφεια με τα παραπάνω ο ιδρυθείς το 1935 Φιλανθρωπικός Σύνδεσμος Καθολικής Νεολαίας Σύρου.

Από τα λίγα παραδείγματα που παρέθεσα σκιαγραφούνται κάποιες συσσωματώσεις με τις οποίες οι δημιουργοί τους επιδίωξαν, στον Μεσοπόλεμο κυρίως, να φροντίσουν εγκατα-

20. Αυτό που μπορεί να τονιστεί είναι ότι σημαντικοί εκπρόσωποι της συριανής κοινωνίας υπηρέτησαν με ζήλο το μεταξικό καθεστώς, μερικοί από αυτούς συνεργάστηκαν αργότερα με τους κατακτητές και κατάφεραν, στο πλαίσιο που διαμορφώθηκε μετά την ήττα της Αριστεράς στα Δεκεμβριανά, να αποτελέσουν σταθερή και σίγουρη παρακαταθήκη για την επάνδρωση του μετακατοχικού κρατικού μηχανισμού στη Σύρο και τη σταθεροποίηση του νέου καθεστώτος.

21. Για τις αναφερόμενες στην παράγραφο αυτή οργανώσεις, βλ. σχετικούς φακέλους στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία.

22. «Ελληνική Σταυροφορία. Α' Σώμα Ελλήνων Σταυροφοριών», στο Ελένη Ε. Μονογυιού (δημοδιδασκάλισσα), *Η ωραία Σύρος. Λεύκωμα. Οδηγός*, [Ερμούπολη] 1935, σ. 30-31.

λελειμμένα βρέφη και άπορα μικρά παιδιά και να καθοδηγήσουν τη νέα γενιά σε κατευθύνσεις που αυτοί, ως μεγαλύτεροι, έκριναν ότι ήταν ωφέλιμες για το έθνος και την κατεστημένη κοινωνία. Από τα καταστατικά των σωματείων ή συλλόγων τους οποίους ίδρυσαν και από άλλα τεκμήρια προκύπτουν οι στόχοι τους και οι συγκεκριμένες ενέργειες που έκαναν για την επιτυχία των στόχων αυτών. Πολύ λιγότερες είναι οι μαρτυρίες των ίδιων των νέων για το πώς βιώνουν την καθοδήγηση που τους επιβάλλεται και αν, αντιδρώντας πολλές φορές, επιχειρούν να δημιουργήσουν δικές τους συσσωματώσεις.

Γνωρίζουμε, από δική του μαρτυρία, πόσο δύσκολα ήταν τα παιδικά και νεανικά χρόνια του Μάρκου Βαμβακάρη στη Σύρο,²³ αλλά ήταν δύσκολο στο κοινωνικό πλαίσιο όπου κινήθηκε να προκύψουν κάποιες απόπειρες συλλογικής δράσης. Μια μορφή πάντως νεανικής συλλογικότητας αποτελεί η έκδοση, από τον 17χρονο γυμνασιόπαιδα Κωστή Μπαστιά και άλλους συνομηλικούς του Συριανούς, του λογοτεχνικού και σοσιαλιστικού δεκαπενθήμερου περιοδικού της Σύρου *Αναγέννησις*. Εκδόθηκαν μεταξύ 1918-1919 24 τεύχη. Ο Μπαστιάς και η υπόλοιπη ομάδα του περιοδικού συμμετέχουν το 1919 στην ίδρυση του Μορφωτικού Εργατικού Ομίλου Σύρας, τμήματος της Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης.²⁴ Είναι γνωστή η σταδιακή ιδεολογική μετάλλαξη του Μπαστιά, στην Αθήνα πια από το 1920, μέχρι να καταστεί βασικός συνεργάτης του Μεταξά σε θέματα καλλιτεχνικά.

Αν και ιδρύθηκε στη Σύρο πολιτικός σύλλογος με τον τίτλο Φιλελεύθεροι Σύρου,²⁵ δεν εντοπίστηκε ένας αντίστοιχος, αποτελούμενος αποκλειστικά από νέους, που να τάχθηκε υπέρ των δημοκρατικών αρχών. Αυτές, στη συγκυρία της εποχής, παραπέμπουν κυρίως στην υπεράσπιση του πολιτεύματος της Δημοκρατίας που εγκαθιδρύθηκε το 1924. Κάτι τέτοιο συμβαίνει με την Ένωση που ιδρύεται, ακριβώς το 1924, στο γειτονικό νησί της Τήνου υπό τον τίτλο Δημοκρατική Νεολαία Τήνου. Σκοπός της Ένωσης, που την αποτελούσαν μέλη ηλικίας 16-30 ετών, ήταν «η μελέτη των Δημοκρατικών αρχών και η διάδοσις των παρά τω λαώ διά διαφορετικών διαφωτιστικών τρόπων, δημοσιογραφίας, διαλέξεων κλπ.». Αποκλείονταν από την Ένωση όσα άτομα μετείχαν σε άλλες πολιτικές οργανώσεις που «αντιστρατεύονταν» τις δημοκρατικές αρχές.²⁶

Γνωρίζουμε λίγα στοιχεία για τους κυκλαδίτες φοιτητές που ίδρυσαν το 1934 τον Φοιτητικό Όμιλο Κυκλάδων. Διαθέτουμε μόνο την πληροφορία ότι στόχος του Ομίλου ήταν «η ηθική εξύψωσις των μελών», γενική διατύπωση που συναντάται σε όλα τα καταστατικά της περιόδου. Η αποκωδικοποίηση μιας σωζόμενης χειρόγραφης ομιλίας που αποδίδεται στον Όμιλο

23. Μάρκος Βαμβακάρης *Αυτοβιογραφία*, εισαγωγή-παρουσίαση Αγγέλας Βέλλου Κάιλ, Αθήνα 1978, *passim*. Βλ. και Μάρκος Ελευθερίου, *Ο Μάρκος Βαμβακάρης και η συριανή κοινωνία στα χρόνια 1905-1920*, Αθήνα 2013.

24. Πάννης Κ. Μπαστιάς, *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος-Κατοχή-Απελευθέρωση*, τ. Α': *Χρονογραφία-Εργογραφία*, Αθήνα 1977, σ. 21-22.

25. Βλ. το χειρόγραφο καταστατικό στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Καταστατικά του Πρωτοδικείου Σύρου, 63/1918 και 639/1924. Μεταξύ των σκοπών του: «η διά παντός νομίμου μέσου διάδοσις και επικράτησις των φιλελευθέρων αρχών, ειδικώς δε η πολιτική ανάπτυξις των αποτελούντων τον Σύλλογον πολιτών...» και στο άρθρο 2: «...η ανάδειξις και υποστήριξις φιλελευθέρων υποψηφίων κατά τας εκλογάς...».

26. Βλ. το χειρόγραφο καταστατικό στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Καταστατικά του Πρωτοδικείου Σύρου, 457/1924.

αυτό ίσως επιτρέψει κάποιες πιο συγκεκριμένες εκτιμήσεις για το ιδεολογικό του στίγμα.²⁷

Η Κατοχή, με τον θάνατο, την πείνα, τις στερήσεις, τον τρόμο, τη βία, έπληξε καίρια και τους νέους κάθε ηλικίας. Τους τραυμάτισε συγχρόνως ψυχολογικά, και τα αόρατα αυτά τραύματα τους συνόδεψαν σε όλη τους τη ζωή. Κάποιοι τόλμησαν αμέσως μετά τη φυγή των Γερμανών να εκφράσουν, ως νεολαία του τοπικού ΕΑΜ, δημόσια τις απόψεις τους για την ανάγκη μιας άλλης κοινωνίας. Στα *Επονίτικα Νειάτα, Όργανο του Συμβουλίου Νομού ΕΠΟΝ Κυκλάδων* και στο κύριο άρθρο του πρώτου φύλλου (Ερμούπολη, 9.11.1944) με τίτλο «Η ΕΠΟΝ στους νέους», μεταξύ άλλων αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Η πνευματική ανύψωση είναι ο μεγαλύτερος εχθρός του Φασισμού σ' όλες του τις μορφές, γιατί αυτή θα τον συντρίψει. Γι' αυτό ο Φασισμός έχει ως σπουδαιότερο μέλημά του να κρατή πάντα κλειστά τα μάτια μας και να εμποδίσει την ανάπτυξή μας [...]. Γι' αυτό και το κράτος της 4ης Αυγούστου, το κράτος του Μεταξά και του Βασιλιά, αγωνίστηκε όσο μπορούσε για να βυθίσει την Ελληνική νεολαία στα μαύρα σκοτάδια της αμορφωσιάς [...]. Ο πόλεμος μας άνοιξε τα μάτια που αυτός [ο Φασισμός] με μεταξωτές φασκειές μάς τα είχε σκεπασμένα και τώρα οι αλήθειες προβάλλουν μπροστά μας φωτεινές. Δεν επιτρέπεται πια να ξαναπάθουμε τα παλιά. Δεν είναι σωστό να ξαναεπιτρέσουμε να μας στρεβλώνουν την εκπαίδευσή μας και να μας παρασύρουν, πρέπει να διεκδικήσουμε τα δικά μας, να επιτύχουμε τους αγνούς σκοπούς μας και γι' αυτό πρέπει να συντρίψουμε μια για πάντα την σκουριασμένη πια απολυταρχία [...].»

Δεν υπήρξε, όπως φαίνεται, δεύτερο φύλλο. Τα Δεκεμβριανά στην Αθήνα δρομολόγησαν εξελίξεις στη Σύρο που οδήγησαν στην πλήρη επικράτηση των φιλοβασιλικών ομάδων.²⁸ Όσοι νέοι βγήκαν διαφορετικοί από την εμπειρία της Κατοχής όφειλαν, επί ποινή αποκλεισμού ή βαρύτερων συνεπειών, να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο παιδείας και καθημερινότητας που στόχευε στην εδραίωση των αξιών που θέλησε να επιβάλει η μεταξική δικτατορία. Στην προσπάθεια αυτή ο ρόλος του κράτους θα είναι τώρα αυξημένος, διότι για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε τόσο δυναμικά η ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης. Οι εθελοντικές συσσωματώσεις θα περιοριστούν ή θα χάσουν μεγάλο μέρος της αυτονομίας τους. Οι ανάγκες ωστόσο σε προσωπικό για την καταγραφή των φτωχών και τη διανομή τροφών και λοιπών βοηθημάτων και γενικότερα για τη διαχείριση της πρόνοιας είναι τόσο μεγάλες ώστε η εθελοντική συμμετοχή, κυρίως γυναικών, είναι αποφασιστική. Οπότε είναι ενδιαφέρον να μελετηθεί κατά πόσον εθελοντικές συσσωματώσεις του παρελθόντος, που το ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στα παιδιά και στους νέους, π.χ. το ΠΙΚΠΑ,²⁹ μεταλλάσσονται και συμμετέχουν εθελοντικά στο πλαίσιο κρατικών πλέον πρωτοβουλιών και σε ποιο βαθμό αυτή η εμπλοκή τις επηρεάζει.

Για το πώς εκφράζεται στην ίδρυση συλλόγων η γενικότερη αναμόρφωση των νέων που

27. Βλ. τον σχετικό φάκελο στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία.

28. Βλ. Χρήστος Λούκος, «Οι πολιτικές και ιδεολογικές συγκρούσεις στη μετακατοχική Σύρο και ο δήμαρχος Ερμούπολης Επαμεινώνδας Παππαδάμ», *Μνήμων* 32 (2011-2012), σ. 177-204.

29. Για το ΠΙΚΠΑ και άλλα συναφή με την πολιτική απέναντι στο παιδί, βλ. εδώ, Βάσω Θεοδώρου «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού».

επιχειρείται από τους νικητές του Εμφυλίου, ας αναφερθούν οι σκοποί (το 1946) του σωματείου Αδελφότης Αγίου Στεφάνου: «Η τόνωσις του εθνικοθρησκευτικού συναισθήματος της νεολαίας της Σύρου, επιτυγχανομένη διά διαλέξεων, κηρυγμάτων, δημοσιευμάτων, εθνικοθρησκευτικών εορτών και εκδρομών ως και δι' αναγνωρίσεως και επιβραβεύσεως των επί αρετή διακριθεισών κυριών και νεανίδων». Και η Ένωσις Καθολικών Νέων Σύρου, που ιδρύεται το 1947, αποβλέπει «εις την ένωσιν και ενιαίαν κατεύθυνσιν της δράσεως των Καθολικών νέων προς συντήρησιν και εξάπλωσιν των χριστιανικών αρχών και καταπολέμησιν πάσης αντιθέτου ενεργείας».³⁰

Η Περίθαλψις του Παιδός

Ο σύλλογος αυτός παρουσιάζει μια δράση που δεν συναντάται συχνά, τουλάχιστον στο ελληνικό κράτος κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Ο εντοπισμός μέρους των Πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου του και των Γενικών Συνελεύσεων³¹ επιτρέπει να διαγνωστεί πώς μια ομάδα γυναικών, αναζητώντας συνδρομή από κρατικούς φορείς, τη δημοτική αρχή και ιδιώτες, επιχειρεί να συμβάλει ουσιαστικά στην αντιμετώπιση ενός μείζονος κοινωνικού προβλήματος της βιομηχανικής Ερμούπολης: παροχή σε ημερήσια βάση στέγης, διατροφής και εκπαίδευσης σε βρέφη και μικρά παιδιά όσες ώρες, και ήταν τότε πολλές, οι φτωχές μητέρες τους θα εργάζονταν στα εργοστάσια. Η ομάδα αυτή, παρά τον ανταγωνισμό άλλων συλλόγων με παρεμφερή φιλανθρωπική προσφορά, κυρίως του Παραρτήματος Σύρου του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού (ΠΙΠΠ), θα κρατήσει για περισσότερο από είκοσι χρόνια την ιδιαιτερότητα των δράσεών της και θα επιτύχει με τα αποτελέσματα των ενεργειών της και τις ποικίλες παρεμβάσεις στην κοινωνία της Ερμούπολης Σύρου την αναγνώρισή της ως αξιόλογου παράγοντα αντιμετώπισης ενός σημαντικού προβλήματος της εργατικής τάξης του νησιού σε μια κρίσιμη περίοδο. Αυτή την αναγνώριση αισθάνονται και οι ίδιες οι διευθύνουσες τον σύλλογο, που σε κάθε ευκαιρία τονίζουν ότι επιτελούν έργο ευεργετικό για την κοινωνία της Σύρου.

Ο σύλλογος ιδρύεται στα τέλη του 1913 από κυρίες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ανάμεσα σε αυτές σύζυγοι ή θυγατέρες εργοστασιαρχών και πολιτικών αξιωματούχων.³²

30. Βλ. τους σκοπούς: *Η Νυφούλα του Αιγαίου*, σ. 234.

31. Τα Πρακτικά των Διοικητικών Συμβουλίων (ΔΣ) και των παρεμβαλλομένων Γενικών Συνελεύσεων (ΓΣ) από αρ. 1 (20.11.1913) έως αρ. 51 (20.12.1920), συσταχόμενα σε χαρτόδετο κατάστιχο 32,5x22 εκ. και αποτελούμενα από 40 φύλλα, εντοπίστηκαν από την κυρία Ντίνα Συκουτή σε απογόνους της Μαρίας Νομικού, η οποία διετέλεσε νοσοκόμος στον σύλλογο Η Περίθαλψις του Παιδός. Με πρωτοβουλία της Συκουτή, τα Πρακτικά αυτά κατατέθηκαν στα ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κυκλάδων. Την ευχαριστώ και από εδώ για τον μεγάλο και ανιδιοτελή ζήλο της να εντοπίζει αρχαικό υλικό και για την προθυμία της να το προσφέρει για κοινή χρήση. Τα Πρακτικά και οι ΓΣ της περιόδου από 8.4.1933 (Πρακτικό αρ. 158) έως της ΓΣ της 30ής Ιουνίου 1940 βρίσκονται στα ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κυκλάδων, Αρχείο ΠΙΚΠΑ, κατάστιχο 109. Εδώ οι σχετικές παραπομπές θα γίνονται με τη λέξη Πρακτικό και τη χρονολογία του σε παρένθεση.

32. Ιδρυτικά μέλη και πρώτο ΔΣ, σύμφωνα με το πρώτο πρακτικό του ΔΣ του συλλόγου (20.9.1913) και το δημοσιευμένο καταστατικό του 1914: Έλλη Αναστ. Αδοσίδου: πρόεδρος, Μαρία Εμμαν. Τσιροπινά: αντιπρόεδρος, Καί-

Σκοπός της Εταιρείας, όπως διατυπώνεται στο καταστατικό της, «είνε η σωματική και πνευματική προστασία και περίθαλψις και καθόλου η ανατροφή των παιδων των ενταύθα απόρων οικογενειών, ιδία μεν των εκ των δύο τελευταίων πολέμων δοκιμασθεισών αλλά και πάσης άλλης εχούσης ανάγκην της συνδρομής της Εταιρείας».³³ Ας σημειωθεί η πατριωτική διάσταση που επιχειρήθηκε να δοθεί σε μια κρίσιμη για το ελληνικό έθνος περίοδο, δεδομένου ότι περιθάλπονται και τέκνα «των ανδρείων στρατιωτών» που την περίοδο αυτή μάχονται. Την ίδια περίοδο παρόμοιες κινήσεις καταγράφονται και σε άλλες χώρες, και ενδεχομένως να λειτουργούν ως πρότυπο. Βλ., για παράδειγμα, στη Γαλλία τον γυναικείο σύνδεσμο *Ligue des Mères de Famille*, που είχε δημιουργηθεί για να προσφέρει βοήθεια στις εργαζόμενες μητέρες.³⁴

Με βάση τον παραπάνω σκοπό θα επιδιωκόταν: 1. Ίδρυση και λειτουργία παιδοτροφείου που θα περιελάμβανε βρεφοκομείο, νηπιαγωγείο, πλήρες δημοτικό σχολείο και επαγγελματική σχολή αρρένων και θηλέων. 2. Μόρφωση βρεφοκόμων. 3. Διάδοση γνώσεων υγιεινής και παιδαγωγικής στο πλαίσιο της οικογένειας. Φαίνεται ότι τελικά λειτούργησε μόνο το παιδοτροφείο για τις άπορες εργαζόμενες μητέρες που δεν είχαν πού να αφήσουν τα παιδιά τους. Και στη λειτουργία αυτή επέμεναν τα μέλη του σωματείου, τονίζοντας σε κάθε ευκαιρία πόσο ουσιαστικό ήταν το κενό που κάλυπταν σε μια εργατούπολη όπως η Ερμούπολη. Φρόντιζαν καθημερινώς «περί τους εκατόν πενήκοντα παίδες αμφοτέρων των φύλων, και πενήκοντα περίπου βρέφη, τυγχάνοντα εν αυτώ περιθάλψεως αυτόχρημα οικογενειακής, και διδασκαλίας κατά τας ώρας, καθ' ας οι γονείς αυτών αγωνίζονται εν τοις εργοστασίοις της πόλεως τον σκληρόν του βίου αγώνα». Με τη φροντίδα αυτή των μικρών παιδιών της εργατικής τάξης της Ερμούπολης ο σύλλογος συνεχώς τονίζει ότι πρόσφερε και προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στην κοινωνία της Σύρου και στην πατρίδα.³⁵ Και για να διευρύνει το κύρος του έκανε αίτηση στη βασίλισσα να αναλάβει υπό την προστασία της το εγχείρημα των μελών του.³⁶

Το παιδοτροφείο δεχόταν από τις 7 το πρωί μέχρι στις 6 το απόγευμα βρέφη από 30 ημερών και παιδιά μέχρι 7 ετών των εργαζόμενων μητέρων. Παρείχε το πρωί γάλα και φαγητό

τη Αριστ. Λαδοπούλου: γραμματέας, Ζαχαρούλα Εμμαν. Νικολαΐδου: ταμίας, Βέρα Αντ. Νεγρεπόντη ή Νεγρεπόντε: σύμβουλος. Η Αδοσίδου παραιτήθηκε από την προεδρία διότι αναχώρησε από τη Σύρο και ως ιδρύτρια ονομάστηκε επίτιμος πρόεδρος του ΔΣ. Βλ. Πρακτικό αρ. 9 (5.10.1914). Μέλη σύμφωνα με το δημοσιευμένο καταστατικό του 1915, μετά δηλαδή την προσαρμογή στον νόμο περί σωματείων: Μαρία Εμμαν. Τσιροπινά: πρόεδρος, Βέρα Αντ. Νεγρεπόντε: αντιπρόεδρος, Υ. Ι. Γεωργιάδου: γραμματέας, Ζαχαρούλα Εμμαν. Νικολαΐδου: ταμίας, Καίτη Αριστ. Λαδοπούλου: σύμβουλος, Αλεξάνδρα Π. Νεγρεπόντε: σύμβουλος, Ελένη Θ. Ροδοκανάκη: σύμβουλος. Η Βέρα Αντ. Νεγρεπόντε θα διαδεχθεί αργότερα την Τσιροπινά ως τρίτη στη σειρά πρόεδρος του ΔΣ.

33. *Καταστατικόν της εν Ερμουπόλει Εταιρείας «Η Περίθαλψις του Παιδός»*. *Τμήμα Βρεφοτροφείου & Νηπιαγωγείου*, Εν Ερμουπόλει Σύρου [1914] και *Καταστατικόν της εν Ερμουπόλει Εταιρείας «Η Περίθαλψις του Παιδός»*, Εν Ερμουπόλει Σύρου 1915.

34. Anne Cova, "French Feminism and Maternity: Theories and Policies 1890-1918", στο Gisela Bock – Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Politics, Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008, σ. 119-137 (1η έκδοση 1991).

35. Βλ. τη σχετική αλληλογραφία του συλλόγου με τον δήμαρχο Ερμούπολης, το 1925, στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία, 11 (2).

36. Πρακτικό αρ. 8 (13.9.1914).

το μεσημέρι και το απόγευμα.³⁷ Ως προς την ηλικία, φαίνεται ότι το όριο της ήταν πράγματι γύρω στα 7 έτη. Ωστόσο, το 1920 ο επιθεωρητής εργασίας τόνισε στα μέλη του συλλόγου την υποχρέωση που είχε να εφαρμόσει τους νόμους και να μην επιτρέψει να εργάζονται στα εργοστάσια κυρίως παιδιά κάτω των 12 ετών. Έκανε επομένως έκκληση να αλλάξουν τον κανονισμό του συλλόγου ώστε να μπορούν να δέχονται και παιδιά λίγο μεγαλύτερα των επτά ετών, γιατί αυτά που θα αποκλείονταν από την εργασία θα αλήτευαν.³⁸ Πριν απαντήσει ο σύλλογος, αποφασίστηκε να συγκεντρώσει πληροφορίες για το πόσα παιδιά θα αποσπώταν από τη δουλειά τους και με ποιους νέους πόρους θα καλυπτόταν η αύξηση της δαπάνης για τη διατροφή και επιπλέον παιδιών.³⁹ Από την ίδρυσή του, το παιδοτροφείο διαθέτει νηπιαγωγό, βρεφοκόμο, πλύντρια και υπηρέτρια.⁴⁰ Προσλαμβάνονται και δύο κορίτσια 14-17 ετών για να μορφωθούν ως παιδοκόμοι και δίνονται κίνητρα ώστε να παραμείνουν περισσότερο από δύο έτη στη θέση τους αυτή.⁴¹ Σύντομα η πρώτη διευθύντρια έρχεται σε σύγκρουση με το ΔΣ του συλλόγου, το οποίο την ειδοποιεί ότι δεν έχει δικαίωμα να αρνείται την εγγραφή βρεφών ή νηπίων παρά μόνον αν έχει λάβει προηγουμένως τη συγκατάθεση μέλους του ΔΣ.⁴² Τελικά απολύεται η βρεφοκόμος και προσλαμβάνεται νηπιαγωγός από την Αθήνα.⁴³ Συγχρόνως αποφασίζεται στο παιδοτροφείο να λειτουργούν, εκτός από δύο τάξεις νηπιαγωγείου, και η α΄ τάξη του δημοτικού για τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας.⁴⁴

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 διευθύντρια είναι η Ρίτα Μπούμη, η μετέπειτα γνω-

37. Βλ. τις παρατηρήσεις, του 1947, του αντιπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού: Πανελλήνιος Ερυθρός Σταυρός. Τμήμα επαρχιών, «Επιθεώρησις ενίων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων Σύρου», 28.1.1947: ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Ερυθρός Σταυρός, φάκ. 334.

38. Πρακτικό αρ. 46 (21.1.1920): Στην οικία της προέδρου Μαρίας Τσιροπινά συνήλθε σε τακτική συνεδρίαση το Δ.Σ. και «ακούσαντος κ. Επιθεωρητού της Εργασίας Κου Παπαδάκη αναπτύξαντος ότι, 'επειδή κατά τον νόμον δεν επιτρέπεται να εργάζονται παίδες ηλικίας μικροτέρας των δώδεκα ετών εν τοις εργοστασίοις, και ότι είναι υποχρεωμένος, εφαρμόζων τον νόμον ν' απαγορεύση την εν τοις εργοστασίοις εργασίαν αυτών, παρακαλεί να μεταρρυθμισθή ο κανονισμός του Κ/τος του Σωματείου όπως δυνηθή το Ίδρυμα να περισυλλέξη και τα μικρά ταύτα, άτινα εν εναντία περιπτώσει θα διαφθάρωσι διατρέχοντα άνευ εργασίας τας αγινιάς της πόλεως».

39. Στο ίδιο.

40. Πρόσληψη της Ουρανίας Τσίτουρα ως βρεφοκόμου αντί δραχμών 60 μηνιαίως, της Αθηνάς Τζιβαδή ως νηπιαγωγού αντί δραχμών 80 μηνιαίως. Η υπηρέτρια και η πλύντρια θα έχουν μηνιαίο μισθό 30 δρχ. Στο διδακτικό και υπηρετικό προσωπικό παρέχεται δωρεάν τροφή και κατοικία στο παιδοτροφείο. Βλ. Πρακτικό αρ. 2 (14.1.1914). Αργότερα αναφέρονται ως προσωπικό: διευθύντρια, βοηθός διευθύντριας, βρεφοκόμος, καθαρίστρια και μαγειρίσσα.

41. Πρακτικό αρ. 2 (14.1.1914): πρόσληψη δύο κορασίδων ηλικίας 14-17 ετών «προς μόρφωσιν παιδονόμων». Θα τους παρέχεται δωρεάν ιατριμός, τροφή και κατοικία στο παιδοτροφείο για μία διετία. Υποχρεώνονται να βοηθούν αμισθί το προσωπικό του καταστήματος. Αλλού σημειώνεται (Πρακτικό αρ. 5, 5.4.1914) ότι οι παιδονόμοι, αφού υπηρετήσουν επί δύο έτη στο ίδρυμα, κατά την αποχώρησή τους θα λαμβάνουν δώρο 200 δρχ. για την εκπλήρωση των καθηκόντων τους, 130 δρχ. αν εκπλήρωσαν μετρίως τα καθήκοντα αυτά.

42. Πρακτικό αρ. 8 (13.9.1914).

43. Πρακτικό αρ. 21 (31.10.1915). Βλ. μια άλλη απόλυση αργότερα της βρεφοκόμου-διευθύντριας και της νηπιαγωγού «λόγω ανωμαλιών εις την εκτέλεσιν των καθηκόντων» τους (Πρακτικό αρ. 35, 15.6.1917).

44. Πρακτικό αρ. 21 (31.10.1915). Το 1916 ήδη διενεργούνται εξετάσεις των μαθητών και μαθητριών του ιδρύματος παρουσία του επισκόπου, του νομάρχη, των μελών του συλλόγου κτλ. (βλ. Πρακτικό αρ. 28 (17.6.1916)).

στή ποιήτρια, που είχε κάνει ειδικές σπουδές παιδαγωγικής στην Ιταλία και στη διδασκαλία των παιδιών εφαρμόζε το σύστημα του γερμανού παιδαγωγού Friedrich Fröbel.⁴⁵ Όταν αυτή αποχώρησε από τη θέση της, λόγω γάμου της με τον Ν. Παπά, το ΔΣ φρόντισε να έλθει από την Ιταλία η «κατά πάντα ανταξία» αδελφή της Αλίκη για να διευθύνει το παιδοτροφείο.⁴⁶ Στον απολογισμό του 1933 μεταξύ των άλλων εσόδων αναφέρονται και δίδακτρα παιδών 13.221 δρχ. Το τελευταίο αυτό ποσό δείχνει ότι παρεχόμενη μόρφωση στο παιδοτροφείο είχε λάβει πλέον οργανωμένη μορφή και, αν όχι όλα, τουλάχιστον αρκετά παιδιά πλήρωναν για την εκεί μόρφωσή τους. Φαίνεται ότι η παρεχόμενη αυτή μόρφωση, με διευθύντρια την Μπούμη, έχει ζήτηση, γι' αυτό αποφασίζεται να αποκλειστούν από αυτήν οι τρόφιμοι που συμπλήρωσαν το έκτο έτος της ηλικίας τους και να φοιτήσουν στα δημοτικά σχολεία του νησιού, και έτσι να εξοικονομηθούν θέσεις για όσους «από μακρού αναμένουσιν σειρά εισόδου εις το Ίδρυμα».⁴⁷

Βασική φροντίδα των υπευθύνων του ιδρύματος ήταν η υγεία των βρεφών και παιδιών που περιθάλπονταν σε αυτό. Ιατροί, μέλη του συλλόγου, προσφέρουν δωρεάν και σε καθημερινή βάση τις γνώσεις τους. Προσοχή ιδιαίτερη δίνεται στην καταπολέμηση των ασθενειών των οφθαλμών, δεδομένου ότι τα τραχώματα την εποχή αυτή ήταν πολύ διαδεδομένα. Το 1934 ο σύλλογος επιάρεται ότι κανείς θάνατος δεν συνέβη στο παιδοτροφείο, ότι η άριστη υγεία των τροφίμων οφείλεται στη θρεπτική και άφθονη τροφή, τη μεγάλη προσοχή, την καθαριότητα.⁴⁸ Μεταξύ των προβλημάτων που αντιμετώπιζε το ίδρυμα στη λειτουργία του ήταν ότι μητέρες καθυστερούσαν να παραλαμβάνουν τα παιδιά τους μετά τη λήξη της εργασίας τους. Επιβλήθηκε για συμμόρφωση ένα μικρό πρόστιμο.⁴⁹ Καταργήθηκε προσωρινά και το ποσό των 15 λεπτών που καταβαλλόταν για την εγγραφή των νηπίων και βρεφών στο ίδρυμα, γιατί πολλές φτωχές μητέρες αδυνατούσαν να το πληρώσουν.⁵⁰ Το 1917, επειδή, λόγω συνεπειών του ευρωπαϊκού πολέμου, τα εργοστάσια δεν λειτούργησαν σε τακτική βάση, το ίδρυμα δεχόταν δωρεάν μόνο τα παιδιά των πολύ φτωχών μητέρων.⁵¹

Όπως αναφέρθηκε, την πρωτοβουλία για την ίδρυση και λειτουργία του συλλόγου την είχαν κυρίες των ανώτερων στρωμάτων, που ανήκαν σε οικογένειες εργοστασιαρχών, μεγα-

45. Σχετικά με έπαινο του ΔΣ για το σύστημα διδασκαλίας της Μπούμη, βλ. Πρακτικό αρ. 181 (27.4.1936).

46. Πρακτικά αρ. 182 (25.6.1936), αρ. 183 (30.6.1936) και αρ. 186 (4.4.1937).

47. Πρακτικό αρ. 177 (22.10.1935).

48. Πρακτικό αρ. 167 (18.3.1934): Τα συνήθη νοσήματα των παιδιών, όπως η οφθαλμία και το τράχωμα, καταπολεμήθηκαν «αγρίως» από τον ιατρό Δημ. Μπαρμπέτα, που καθημερινά επισκεπτόταν το ίδρυμα. Συνέβησαν δύο θάνατοι βρεφών, ο ένας όμως θα μπορούσε να αποφευχθεί αν η μητέρα του ακολουθούσε τις οδηγίες του ιατρού ως προς τη διαίτά του κατά τη νύκτα, όταν έπαιρνε το βρέφος σπίτι της. Βλ. και Πρακτικό αρ. 181 (27.4.1936): το τράχωμα «δυστυχώς μαστίζει τας κατωτέρας κοινωνικάς τάξεις της πόλεώς μας, εξ ων προέρχονται οι τρόφιμοι του Ίδρύματος». Στο ίδιο αναφέρεται ότι οι ιατροί που βοηθούν είναι οι Μπαρμπέτας, Γρύσπος και Σιδέρης.

49. Πρακτικό αρ. 3 (30.1.1914): «Αποφασίζεται να επιβάλλεται υπό της Διευθυντρίας πρόστιμον λεπτών 15 εις πάσαν μητέρα ήτις άνευ αποχρώντος λόγου δεν ήθελε φροντίση να παραλάβη εγκαίρως το τέκνον αυτής από του καταστήματος. Εν υποτροπή δε να αποβάλληται».

50. Πρακτικό αρ. 6 (4.5.1914).

51. Πρακτικό αρ. 32 (10.3.1917).

λεμπόρων, ιατρών κ.λπ. Αυτές συγκροτούσαν και το ΔΣ. Μεταξύ των μελών, 106 το 1934,⁵² ήταν και άνδρες, μάλιστα μερικοί από τους επιφανέστερους εργοστασιάρχες. Ένας από αυτούς, ο Π. Φουστάνος, ιδιοκτήτης μεγάλου κλωστοϋφαντουργείου, ανέφερε σε μια ΓΣ του συλλόγου ότι πρέπει να γίνεται έλεγχος κάθε Σάββατο αν οι μητέρες των τροφίμων του παιδοτροφείου πράγματι εργάζονται. Κι αυτό γιατί πληροφορήθηκε ότι πολλές εργάζονται λίγες μόνον ημέρες ώστε να έχουν δικαιολογία να εγγράψουν τα παιδιά τους στο ίδρυμα και συνεχίζουν να τα στέλνουν σε αυτό ενώ έχουν εγκαταλείψει την εργασία τους.⁵³

Τα λεγόμενα του παραπάνω εργοστασιάρχη δείχνουν και τα όρια που είχε η φιλανθρωπία όσων εκπροσωπούσαν αυτή την κατηγορία των ηγετικών στρωμάτων της Ερμούπολης. Οι ιδιοκτήτες ιδιαίτερα των κλωστοϋφαντουργείων της πόλης αντιμετώπιζαν προβλήματα εξασφάλισης σταθερού και φθηνού εργατικού δυναμικού, όπως ήταν οι εργαζόμενες γυναίκες. Οι δύο πόλοι του προβλήματος είναι εδώ ξεκάθαροι: το κεφάλαιο και η εργασία. Είδαμε, στην πρώτη ενότητα, πώς η φροντίδα αυτή, των γυναικών τους κυρίως, για τους εργαζόμενους συνδυαζόταν με δραστικά μέτρα για την εξασφάλιση της απαιτούμενης εργατικής δύναμης. Οι πηγές μας δεν μας επιτρέπουν να διαγνώσουμε αν υπήρξαν και αντιτιθέμενες απόψεις ανάμεσα στην «ανιδιοτελή» φιλανθρωπία των γυναικών του συλλόγου και στην περισσότερο με πνεύμα εξισορρόπησης των κοινωνικών εντάσεων πατρωνία των συζύγων ή συγγενών τους.⁵⁴

Στις αρχές του 1921 ο σύλλογος, με εισήγηση της συνεχώς εκλεγόμενης ως προέδρου Μαρίας Τσιροπινά, δεν δέχθηκε να αναλάβει και τη φροντίδα των έκθετων βρεφών και να συγχωνευθεί με το ιδρυθέν το 1920 Άσυλον Εκθέτων Βρεφών. Στην επιχειρηματολογία της κατά τη συνεδρίαση του ΔΣ ανέφερε ότι η «περισυλλογή, διατήρηση και ανάπτυξη» των βρεφών χρειάζεται εξαιρετική μέριμνα και μεγάλη δαπάνη και, αν αναληφθεί, θα απορροφήσει και θα «μαράνει» το κύριο έργο που με τόση επιτυχία παρέχει η Περιθαλψίς του Παιδός, δηλαδή τη φροντίδα των ανήλικων παιδιών των εργαζόμενων γυναικών. Εξάλλου, δεν μπορεί ο σύλλογος να εκτραπεί του κύριου σκοπού του και να διαθέσει τους πόρους, κρατικούς και ιδιωτικούς, τους οποίους συγκέντρωσε, για να υπηρετήσει κάτι άλλο.⁵⁵

52. Γύρω στα 40-50 από τα μέλη αυτά μετέχουν στις ΓΣ.

53. Ο Φουστάνος «ανεκοίνωσεν ότι δέον να ελέγχωνται κατά Σάββατον αι μητέρες των τροφίμων του Ιδρύματος, εάν έχουσι πράγματι βιοποριστικόν επάγγελμα, διότι επληροφορήθη ότι πολλάι εξ αυτών εργάζονται επί τινος ημέρας εις εργοστάσια όπως εισάξωσι τα τέκνα των εις το Κατάστημα, είτα δε εξακολουθούσι να τα στέλλουν ενώ αυτά έχουσι εγκαταλείψει την εργασίαν των». Βλ. Πρακτικό αρ. 47: Γενική Συνέλευση των μελών (26.1.1920).

54. Πα το περιεχόμενο αυτής της πατρωνίας, βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, «Το 'πατρικό ενδιαφέρον' των βιομηχάνων και η διαχείριση της εργασίας στην Κλωστοϋφαντουργία Καρέλλα (Ερμούπολη, πρώτο μισό του 20ού αιώνα)», στο Χριστίνα Αργιαντώνη – Δημήτρης Δημητρόπουλος (επιμ.), *Σύρος και Ερμούπολη. Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα 2008, σ. 155-185.

55. Πρακτικό αρ. 47: Γενική Συνέλευση των μελών (26.1.1920). Τον Μάρτιο του 1914 ο σύλλογος είχε δεχθεί το αίτημα του Νοσοκομείου Ελπίς να ενταχθούν στο παιδοτροφείο τέσσερα έκθετα που διέτρεχαν τον «έσχατο κίνδυνο» υπό τους εξής όρους: τα έκθετα προσλαμβάνονται προσωρινά, το νοσοκομείο θα καταβάλλει μηνιαίως 80 δρχ. για έξοδα διατροφής και «συντηρήσεως», σε περίπτωση θανάτου κάποιου εκθέτου τα έξοδα «εκφοράς» θα βαρύνουν το νοσοκομείο. Βλ. Πρακτικό αρ. 3 (17.3.1914). Λίγο αργότερα αποφασίζεται η πρόσληψη τροφού για τον θηλασμό δύο

Ο σύλλογος/σωματείο/ίδρυμα (εναλλάσσονται οι ονομασίες στις πηγές) ξεκίνησε με μια γενναία επιχορήγηση της κυβέρνησης Βενιζέλου 25.000 δρχ. Η επιχορήγηση αυτή ίσως δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι η πρώτη πρόεδρος του συλλόγου, Έλλη Αναστ. Αδοσίδου, ήταν σύζυγος του τότε νομάρχη Κυκλάδων. Με τα χρήματα αυτά και άλλες μικρότερες δωρεές αγοράστηκαν χρεόγραφα, οι τόκοι των οποίων αποτέλεσαν τα πρώτα χρόνια το βασικό οικονομικό στήριγμα του εγχειρήματος. Λίγο αργότερα μέρος των χρεογράφων εκποιήθηκε για να αγοραστεί ιδιόκτητο οίκημα για τις λειτουργίες του σωματείου.⁵⁶

Ωστόσο, λόγω της μεγάλης αύξησης των τιμών των προϊόντων διατροφής και της διόγκωσης του αριθμού των διατροφόμενων μικρών παιδιών και βρεφών, ο σύλλογος βρέθηκε στα 1920-1921 σε αδιέξοδο, δεδομένου ότι από τις 18.000 δρχ. του τότε προϋπολογισμού του οι 10.000 ήταν για τρόφιμα προς παρασκευήν των συσσιτίων, ενώ οι μισθοί προσωπικού ήταν 3.300 δρχ.

Προϋπολογισμός του έτους 1920⁵⁷

Έξοδα:

Γραφικά ύλαι και τυπωτικά	δρ.	100
Υλικά μαθ. Παιδων		100
Ιματισμός και Υπόδησις		500
Ενοίκιον ή επισκευαί Κ/ματος		700
Υλικά Πλυντηρίου		300
Καύσιμος ύλη		1.500
Φωτισμός		125
Έπιπλα και σκεύη		275
Φάρμακα		100
Μισθοδοσία προσωπικού		3.300
Τρόφιμα		10.000
Έκτακτα έξοδα		1.000

		18.000

Έσοδα:

Υπόλοιπον έτους 1919		409,10
Δωρεαί διάφοροι		6.000
Συνδρομαί μελών		3.000
Τόκοι χρεωγράφων		1.600
Τόκοι Ταμειυτηρίου		200
Έκτακτοι Πρόσοδοι		6.790,90

		18.000

εκθέτων, επειδή το παρεχόμενο βόειο γάλα δεν συντελούσε στην ανάπτυξη τους και στην αύξηση του βάρους τους. Βλ. Πρακτικό αρ. 7 (20.5.1914).

56. ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία/11(3): Βέρα Δ. Νεγρεπόντε προς δήμαρχο Ερμούπολης, 14.9.1925: στέλνει επίσης έκθεση για την περιουσία του σωματείου.

57. Πρακτικό αρ. 47: Γενική Συνέλευση των μελών (26.1. 1920).

Στις εκτάκτους προσόδους ασφαλώς περιέχονται τα έσοδα από φιλανθρωπικές και λαχειφόρους αγορές⁵⁸ καθώς και από ετήσιους χορούς που διενεργούσε ο σύλλογος.⁵⁹ Ο χορός που είχε προγραμματιστεί για τις 9 Μαρτίου 1935 αναβλήθηκε «λόγω του εκραγέντος επαναστατικού κινήματος ένεκα του οποίου το έθνος θρηνεί διά το χυνόμενον αδελφικόν αίμα και την απώλειαν τόσων στρατιωτών μας».⁶⁰ Τελικά ο χορός προγραμματίστηκε για τις 28 Απριλίου, ωστόσο μειοψήφησε ένα μέλος του ΔΣ με το επιχείρημα ότι «ο καιρός είναι ακατάλληλος διά χορούς».⁶¹ Η βαρύτητα που είχαν τα μέλη του σωματείου στην τοπική κοινωνία φαίνεται ότι συνέβαλε στο να υπάρχει και από τη μεριά αυτή ένα έσοδο. Ωστόσο, το έλλειμμα παρέμενε μεγάλο. Ο σύλλογος ζήτησε τη βοήθεια του Δήμου Ερμούπολης, που από το 1925 τουλάχιστον προσδιόρισε ετήσια αποζημίωση 10.000-12.000 δρχ. Αυτό σήμαινε και πιέσεις από τον Δήμο για την ένταξη στο παιδοτροφείο κάποιων ανηλίκων που οι γονείς τους προσέτρεχαν σε αυτόν για μεσολάβηση.⁶² Το 1933 και 1934, με τη μεσολάβηση, όπως φαίνεται, του εκλεγόμενου στις Κυκλάδες Πέτρου Ράλλη, υπουργού τότε του Λαϊκού Κόμματος, εξασφαλίζεται κρατική επιχορήγηση 40.000 δρχ.⁶³ Συγκεκριμένα, στον απολογισμό του 1933 η κρατική επιχορήγηση ήταν 40.000 δρχ., αυτή του Υπουργείου Παιδείας για τις ανάγκες του νηπιαγωγείου 9.900 συν 4.950 και η ετήσια συνδρομή του Δήμου Ερμούπολης 13.000 δρχ.⁶⁴ Λίγο μετά φαίνεται ότι τα οικονομικά προβλήματα άρχισαν να είναι πάλι μεγάλα. Οι τρόφιμοι έχουν περιοριστεί στους 80 περίπου (το 1933 ήταν 110). Το ΔΣ αρνείται να αυξήσει τους μισθούς του προσωπικού.⁶⁵ Η παλαιότερη πρακτική να περνούν τα παιδιά το καλοκαίρι μερικές ημέρες στην εξοχή αντικαθίσταται, λόγω οικονομίας, με εκδρομή 1-2 φορές την εβδομάδα σε παραλία του νησιού για μπάνιο.⁶⁶

Το έλλειμμα στον απολογισμό του 1936 είναι περίπου 12.000 δρχ., παρά την κρατική επι-

58. Η φιλανθρωπική αγορά της 12ης Μαρτίου 1932 απέφερε καθαρό ποσό 750 δρχ. (βλ. Πρακτικό αρ. 158, 8.4.1933), αυτή της 25ης Φεβρουαρίου 1933 καθαρό ποσό 1.227,50 δρχ. (βλ. Πρακτικό αρ. 159, 10.4.1933). Βλ. και για τις αγορές της 31ης Δεκεμβρίου 1933 και της 7ης Φεβρουαρίου 1934: Πρακτικά αρ. 165 (10.1.1934) και 166 (25.2.1934).

59. Πρακτικό αρ. 3 (30.1.1914: να διοργανωθεί εσπερίδα στο Δημοτικό Θέατρο «τη συμπράξει διαφόρων ερασιτεχνών προς είσπραξιν χρημάτων». Για τον ετήσιο χορό στο τελευταίο Σάββατο της αποκριάς στη λέσχη Ελλάς, βλ. Πρακτικό αρ. 164 (31.12.1933).

60. Πρακτικό αρ. 175 (5.3.1935).

61. Πρακτικό αρ. 176 (25.4.1935).

62. Βλ. ενδεικτικά δύο επιστολές του Δημάρχου προς τη διεύθυνση της Περιθάλψεως του Παιδός: α) της 8ης Σεπτεμβρίου 1926: Παράκληση να δεχθούν «προς καθημερινήν περιθαλψιν εν τω καθ' υμάς Ιδρύματι τα τέκνα της απόρου εργατριάς Αργέντας Τριανταφύλλου Ευάγγελον ετών 3 και Γεωργίαν μηνών 4»· β) της 4ης Ιουλίου 1927: να δεχθεί το ίδρυμα ως τροφίμους τα τέκνα του Αντωνίου Σιγάλα Νικόλαο ετών 6 και Γεράσιμο ετών 8, «τα έξοδα διατροφής κλπ. των οποίων, ως εδήλωσεν ημίν ο πατήρ των, θέλει καταβάλει ο ίδιος». Βλ. ΓΑΚ-Αρχαία Νομού Κυκλάδων, Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης, Σύλλογοι και σωματεία, 11 (3).

63. Βλ. στο Πρακτικό αρ. 167 (18.3.1934) ευχαριστίες στον Π. Ράλλη, ο οποίος «αντιληφθείς τον διπλούν σκοπόν του ιδρύματος ενήργησεν ώστε να χορηγηθώσιν αλληπάλληλοι τακτικά και έκτακτοι πιστώσεις κρατικά, χάρις εις τας οποίας όχι μόνον εκαλύφθησιν αι δαπάναι του ιδρύματος αλλά μικρόν περίσσευμα κατέλιπεν εις αυτό».

64. Πρακτικό αρ. 167 (18.3.1934), όπου και τα πρακτικά της ΓΣ.

65. Πρακτικό αρ. 180 (7.2.1936).

66. Πρακτικό αρ. 161 (18.8.1933).

χορήγηση των 40.000 δρχ., λόγω της «καταπληκτικής αυξήσεως των τιμών» και λόγω του ότι δεν πραγματοποιήθηκαν οι αναγραφείσες στον προϋπολογισμό δωρεές. Ζητείται τότε από τον Δήμο Ερμούπολης να αυξήσει τη χορηγία του σε 25.000 δρχ. για να αντιμετωπίσει το ίδρυμα τις ανάγκες του και να πάρει περισσότερους τροφίμους, από αυτούς που αποκλείστηκαν ελλείψει πόρων.⁶⁷ Στο μεταξύ φαίνεται να έχει μειωθεί δραστικά η ομάδα εκείνη των γυναικών που κρατούσε με τη δράση της τον σύλλογο σε κίνηση και εξασφάλιζε την ομαλή λειτουργία του παιδοτροφείου. Η αφαίμαξη οφείλεται κυρίως στο ότι βασικά μέλη του ΔΣ είναι υποχρεωμένες να ακολουθήσουν τους συζύγους τους που εγκαταλείπουν την επικίνδυνα κλονιζόμενη πλέον Σύρο και μεταφέρουν τις οικονομικές και άλλες δραστηριότητές τους στην Αθήνα και στον Πειραιά. Μερικοί ξηλώνουν και ολόκληρα εργοστάσια. Έτσι η Βέρα Νεγρεπόντε, που υπηρέτησε επί 22 έτη ως μέλος στην αρχή και αργότερα ως πρόεδρος το ίδρυμα, αναχωρεί για την Αθήνα. Για τον ίδιο λόγο φεύγουν η Ουρανία Ρεθύμνη και η Κλ. Ασημομούτη.⁶⁸

Το κενό σπεύδουν να καλύψουν οι άνδρες που έως τότε ήταν, βάσει του καταστατικού, απλώς μέλη. Το ΔΣ της 22ης Οκτωβρίου 1937, σε γυναικεία ακόμη σύνθεση, αποφασίζει να τροποποιηθεί το 8ο άρθρο του καταστατικού και στο μέλλον το συμβούλιο να διοικείται από κυρίως «κατά το πλείστον εργοστασιάρχες» και από μια εφορεία γυναικών.⁶⁹ Η απόφαση για τροποποίηση επικυρώνεται από τη ΓΣ (18.11.1937) και εκλέγεται κατά πλειοψηφία 5μελές ΔΣ, όλοι άνδρες.⁷⁰

Τον Σεπτέμβριο του 1938, ύστερα από δωρεά στον σύλλογο χρεογράφων αξίας 1.700.000 δρχ., η ΓΣ αποφασίζει να τον μετονομάσει σε Βαρδάκειον Ίδρυμα Περθάλψεως του Παιδός.⁷¹ Λίγο μετά, τον Δεκέμβριο του 1938, η ΓΣ αποφασίζει τη διάλυση του συλλόγου και τη μεταβίβαση της περιουσίας του στο Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Προνοίας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ), με τη δέσμευση ότι το τελευταίο θα ιδρύσει στη Σύρο παιδικό σταθμό πλήρη, για να εξυπηρετεί 100 τουλάχιστον παιδιά και να ανακουφίζει έτσι τις εργαζόμενες μητέρες.⁷²

Το σωματείο Η Περίθαλψις του Παιδός με την παραπάνω μετάλλαξη επέζησε της λαίλαπας της Κατοχής και με τον τίτλο Άσυλον Περιθάλψεως Παιδός το 1947 δεχόταν ημερησίως 100 περίπου βρέφη από 30 ημερών και παιδιά μέχρι 7 ετών. Ο εκπρόσωπος του Ερυθρού Σταυρού βρήκε ικανοποιητική την καθαριότητα του καταστήματος, διαπίστωσε ωστόσο ανάγκες σε στρώματα και κλινοσκεπάσματα. Συνέστησε να δοθούν παιχνίδια και εφοδίασε το παιδοτροφείο με 50 οκάδες μουρουνόλαδου.⁷³

67. Πρακτικό αρ. 186 (4.4.1937).

68. Πρακτικό αρ. 187 (22.10.1937).

69. Στο ίδιο.

70. Πρακτικά αρ. 188 (18.11.1937) και αρ. 189 (2.1.1938). Τακτικά μέλη του νέου ΔΣ: Δημ. Δαρόπουλος, Ευάγγ. Μπαρμπέτας, Ανδρ. Δρακάκης, Χαρ. Αργυράκης, Παν. Μπόμπολης. Αναπληρωματικά: Γ. Καλόξυλος, Νικ. Ζορμπάνος, Νικ. Βαρδάκας.

71. ΓΣ της 21.9.1938. Βλ. και τη δωρεά του Ιω. Λαγουδάκη ύψους 105.000 δρχ. για αγορά ακινήτου. Βλ. Πρακτικό αρ. 170 (27.10.1934).

72. ΓΣ της 29.12.1938. Βλ. και ΓΣ της 30.6.1940 περί απορροφήσεως του σωματείου από το ΠΙΚΠΑ.

73. ΓΑΚ – Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Ερυθρός Σταυρός, φάκ. 334: Πανελλήνιος Ερυθρός Σταυρός, Τμήμα επαρχιών, «Επιθεώρησις ενίων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων Σύρου», 28.1.1947.

Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, Παράρτημα Σύρου (ΠΠΤΠΣ)

Και γι' αυτό το ίδρυμα διαθέτουμε τα Πρακτικά του Διοικητικού του Συμβουλίου (ΔΣ) (1930-1938)⁷⁴ και έτσι γνωρίζουμε ποιοι το συγκροτούν, τον τρόπο λειτουργίας του, το έργο του και τον αντίκτυπο που αυτό είχε στην τοπική κοινωνία. Οι διαφορές με τον σύλλογο Η Περιθαλψis του Παιδός είναι από την αρχή εμφανείς, δεδομένου ότι το ΠΠΤΠΣ αποτελεί παράρτημα της κεντρικής οργάνωσης της Αθήνας, επομένως δεν έχει τη δυνατότητα να ασκεί αυτόνομη πολιτική ούτε έχει οικονομική ανεξαρτησία.⁷⁵

Ο σύλλογος, ιδρυμένος το 1929, δραστηριοποιείται έντονα στα τέλη του 1930 όταν νομάρχης Κυκλάδων είναι ο Ν. Αρώνης, γνωστός ήδη για τη φιλανθρωπική του δράση. Ο νομάρχης είναι και πρόεδρος του ΔΣ, στο οποίο επίσης μετέχουν ο δήμαρχος Ερμούπολης, ο νομιάτρος Κυκλάδων, ο διοικητής της Χωροφυλακής και κυρίες της ανώτατης τάξης, όπως η σύζυγος του δημάρχου Κατίνα Παππαδάμ και η Βέρα Νεγρεπόντε, η τότε πρόεδρος του συλλόγου Η Περιθαλψis του Παιδός. Επίτιμος πρόεδρος ορίστηκε ο μητροπολίτης Σύρου, που παρίσταται στις συνεδριάσεις ή στέλνει αντιπρόσωπό του.

Το ΠΠΤΠΣ θα απορροφήσει γρήγορα το λειτουργούν από το 1920 Άσυλον των Εκθέτων Βρεφών, που δεν είχε πλέον πόρους για τη συντήρησή του, και θα αντιμετωπίσει το κοινωνικό πρόβλημα των εκθέτων και των βρεφών των πτωχών κοινωνικών στρωμάτων με τη λειτουργία βρεφοκομείου και βρεφικού σταθμού με τμήμα για «γυναίκα επιτόκους».⁷⁶

Δύο από τις κύριες δράσεις του ΠΠΤΠΣ είναι το παιδικό συσσίτιο και η Εβδομάδα του Παιδιού. Τα άπορα παιδιά της Σύρου, κατά την εκτίμηση του συλλόγου, ξεπερνούσαν το 1931 τα 400 και τα χρήματα για τη διατροφή τους, παρά τη γενναία χρηματοδότηση από το κέντρο, δεν επαρκούσαν παρά μόνον για την καθημερινή σίτιση 100 από αυτά. Γι' αυτό ο δήμαρχος Ερμούπολης πρότεινε, αντί συσσιτίου, να αγοραστούν και να μοιραστούν σε όλα τα άπορα παιδιά υποδήματα και ζεστά ρούχα. Επικράτησε τελικά η άποψη του νομάρχη ότι προείχε η ενίσχυση των παιδικών οργανισμών με θρεπτικές ουσίες που θα παρείχαν τα συσσίτια. Στη σκέψη να εκμεταλλευτούν τα συσσίτια και ενήλικοι άποροι αντέδρασε η κυρία Καλομενοπούλου, που φοβήθηκε μήπως η λύση αυτή οδηγήσει σε «οκνηρία» τις γυναίκες των φτωχών οικογενειών.⁷⁷ Τα συσσίτια, που τα διαχειριζόταν εφορεία अपαρτιζόμενη κυρίως από τα γυναικεία μέλη του συλλόγου, πέτυχαν, και ο δήμαρχος Ερμούπολης, που στην αρχή είχε ενδοιασμούς,

74. Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, Παράρτημα Σύρου, Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου, αρ. 2 (28.11.1930) έως αρ. 25 (2.2.1938), χειρόγραφα, συσταχωμένα σε χαρτόδετο κατάστιχο 32,5x20 εκ. και αποτελούμενα από 66 φύλλα. Εντοπίστηκαν και αυτά από την κυρία Ντίνα Συκουτρή σε απογόνους της Μαρίας Νομικού.

75. Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως μετονομάζεται το 1929 με νόμο σε Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού, προσανατολισμένο αποκλειστικά στην παιδική ηλικία. Η έμφαση αυτή δείχνει το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Βενιζέλου του 1928-1932 για το παιδί. Στα παραρτήματα της επαρχίας συχνά διορίζονταν από το κεντρικό της Αθήνας ως μέλη ο μητροπολίτης, ο νομάρχης, ο νομιάτρος, ο διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας κ.ά. Αναλυτικά για το ίδρυμα αυτό, βλ. εδώ Β. Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους».

76. Πρακτικά συνεδριάσεων ΔΣ αρ. 2 (28.11.1930), αρ. 5 (20.2.1931), αρ. 6 (2.6.1931) και αρ. 7 (20.10.1931).

77. Συνεδρίαση ΔΣ αρ. 9 (11.12.1931).

έσπευσε να δηλώσει την πλήρη ικανοποίησή του από τη λειτουργία του παιδικού συσσιτίου.⁷⁸ Στα τέλη του 1932, οπότε επαναλειτούργησε το εν λόγω συσσίτιο, αποφασίστηκε να καλύψει τις ανάγκες 600 παιδιών που θα σιτιζόνταν ανά 300 κάθε δεύτερη μέρα. Και για την εξεύρεση υποδημάτων και ρουχισμού δημιουργήθηκε ιματιοθήκη ως παράρτημα του ΠΠΠΤΠΣ.⁷⁹

Η Παιδική Εβδομάδα περιλαμβάνει ποικίλες δραστηριότητες, όπως ομαδικό εκκλησιασμό, μαθητικό συνέδριο, παραστάσεις στο δημοτικό θέατρο κ.ά. Πρωτοτυπία παρουσιάζει η καθιέρωση «ημέρας πείνης», κατά την οποία οι έχοντες θα αρκεστούν σε λιτό γεύμα και το χρηματικό κέρδος που θα προκύψει θα δοθεί για τις ανάγκες των φτωχών παιδιών. Ο δήμαρχος Ερμούπολης θύμισε και τις ανάγκες των «εξαθλιωμένων εργατών». Πρωτοτυπία επίσης δείχνει, ενταγμένη κι αυτή στην Παιδική Εβδομάδα, η παράθεση γεύματος από οικογένειες ευπόρων σε φτωχά παιδιά. Στο Συμβούλιο του ιδρύματος εκφράστηκε η άποψη ότι θα διευρυνθεί το χάσμα των τάξεων όταν τα φτωχά παιδιά θα δουν πώς ζουν και διατηνούνται οι πλούσιοι συνομήλικό τους. Ένας σύμβουλος ισχυρίστηκε ότι το αντίθετο θα συμβεί, γιατί θα τονιστεί στα παιδιά αυτά ότι ο πλούτος που βλέπουν γύρω τους είναι το αποτέλεσμα σκληρής εργασίας ανθρώπων που ξεκίνησαν κι αυτοί φτωχοί. Τα γεύματα τελικά προσφέρθηκαν τουλάχιστον στα τέλη του 1931 και του 1932.⁸⁰

Ως σημαντική δράση του ΠΠΠΤΠΣ αναφέρεται και η διοργάνωση παιδικής κατασκήνωσης επί 20 ημέρες σε παραλία του νησιού, χωριστά για 40 αγόρια και 40 κορίτσια, που θα επιλέγονταν από τις φτωχότερες οικογένειες. Επικεφαλής της κατασκήνωσης ορίστηκε ο γενικός διευθυντής της ΧΑΝ Σύρου.⁸¹

Η αναχώρηση του νομάρχη για άλλη υπηρεσία φαίνεται ότι στερησε από τον σύλλογο τον εμπνευστή και ζηλωτή του. Οι αραιές συνεδριάσεις που ακολουθούν υπό την προεδρία άλλων νομαρχών είναι σύντομες και ασχολούνται κυρίως με την έγκριση των υποβαλλόμενων προϋπολογισμών.⁸²

Η αναλυτική παρουσίαση των παραπάνω δύο συλλόγων έδειξε πόσο το κοινωνικό πρόβλημα του Μεσοπολέμου στην παράμετρο της προστασίας και περίθαλψης των φτωχών και απροστάτευτων παιδιών είναι οξύ και εμπλέκει για την αντιμετώπισή του σημαντικούς εκπροσώπους των ανώτερων τάξεων, ιδιαίτερα γυναίκες των εύπορων οικογενειών που βρίσκουν μια ισχυρή ευκαιρία για να δραστηριοποιηθούν στη δημόσια σφαίρα. Δείχνει παράλληλα και τα όρια και τις αντιφάσεις της φιλανθρωπίας, είτε είναι ιδιωτική είτε διαπλέκεται με την αντίστοιχη κρατική, που επιχειρεί να λάβει την περίοδο αυτή τη μορφή οργανωμένης και κανονιστικής πρόνοιας.⁸³

78. Συνεδρίαση ΔΣ αρ. 12 (4.5.1932).

79. Συνεδρίαση ΔΣ αρ. 15 (24.11.1932).

80. Βλ. για όλα αυτά διάσπαρτα στοιχεία στις Συνεδριάσεις του ΔΣ αρ. 9 (11.12.1931), αρ. 10 (17.12.1931) και αρ. 12 (4.5.1932).

81. Συνεδριάσεις ΔΣ αρ. 14 (16.7.1932) και αρ. 15 (24.11.1932).

82. Βλ. Συνεδριάσεις ΔΣ από αρ. 17 (7.12.1932) έως αρ. 25 (2.2.1938).

83. Για την κατανόηση του φαινομένου, καλός οδηγός παραμένει: Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 171-184.

Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών,
ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος
Προστασίας του Παιδιού

Το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «μεικτής οικονομίας πρόνοιας», καθώς συνδυάζει στοιχεία εθελοντικής συμμετοχής, επιστημονικής πλαισίωσης και κρατικής επίβλεψης.¹ Ιδρυμένο το 1914 ως ένας κλασικός γυναικείος φιλανθρωπικός σύλλογος, αναδείχθηκε σταδιακά στη διάρκεια του Μεσοπολέμου στον κύριο φορέα άσκησης κοινωνικής πολιτικής για τη μητρότητα και την παιδική ηλικία. Στη διάρκεια της λειτουργίας του άλλαξε αρκετές φορές ονομασία και θεσμικό πλαίσιο, ενώ τα όρια ανάμεσα στη συλλογικότητα και το κράτος ήταν ρευστά. Καθώς οι θεσμοί πρόνοιας ήταν κεντρικής σημασίας για την κρατική πολιτική, οι αλλαγές αυτές συνδέονταν όχι μόνο με τους στόχους του εγχειρήματος και τους αποδέκτες της βοήθειας αλλά και με κυβερνητικές αλλαγές.

Χρησιμοποιώντας ένα δίκτυο εθελοντριών, η δημόσια αυτή συλλογικότητα επιχείρησε να συμβάλει όχι μόνο στην αντιμετώπιση της παιδικής θνησιμότητας, αλλά κυρίως στην υγιεινιστική διαφώτιση των λαϊκών στρωμάτων και στη διαμόρφωση της έννοιας της «επιστημονικής μητρότητας» και της «κανονικότητας» σχετικά με την ανάπτυξη του παιδικού σώματος. Όπως και άλλες απόπειρες μετασχηματιστικής φιλανθρωπίας, επιχείρησε να παρέμβει στην ιδιωτική σφαίρα των αποδεκτών της βοήθειας και να διαμορφώσει τη στάση τους απέναντι στο σώμα, την ιατρική αυθεντία και τις υπηρεσίες πρόνοιας. Ωστόσο, παρά τους δεσμούς τους με τις πρακτικές της φιλανθρωπίας, τα μέλη της συσσωμάτωσης επιχείρησαν ένα άνοιγμα στον χώρο της επιστημονικής παρέμβασης και εργάστηκαν στην κατεύθυνση της «επαγγελματοποίησης» της κοινωνικής εργασίας.

Στηριγμένη σε λογοθετικά κυρίως κείμενα και σε δημοσιεύσεις των μελών της συσσωμάτωσης,² με ενδιαφέρει να αναδείξω: α) το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε η

1. Για την έννοια της μεικτής οικονομίας πρόνοιας, βλ. Alan Kidd, "Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare", *Journal of Historical Sociology* 15/3 (2002), σ. 328-341.

2. Το αρχείο του ΠΙΚΠΑ που βρίσκεται στα ΓΑΚ είναι προς το παρόν αταξινόμητο. Αναφέρεται όμως στην περίοδο μετά το 1946. Τμήμα του αρχείου της περιόδου 1932-1940 βρίσκεται στο ΕΛΙΑ, ενώ ένα μικρό τμήμα, που αφορά τις τοποθετήσεις παιδιών την περίοδο 1934-1944, βρίσκεται στα αρχεία της υπηρεσίας, στη Διεύθυνση Παιδικής Προστασίας. Πληροφορίες αντλούνται από αρχεία προσώπων που διετέλεσαν πρόεδροι του ΠΙΠΠ, όπως του Απόστολου Δοξιάδη και του Εμμανουήλ Μπενάκη, ή προσώπων που ενεπλάκησαν στη διοίκησή του.

συλλογικότητα ως φορέας κοινωνικής πρόνοιας, β) τον ρόλο που έπαιξαν οι κρίσιμες πολιτικές αλλαγές και ο πόλεμος στους μετασχηματισμούς της φυσιογνωμίας του συλλόγου, γ) τη σημασία που απέδωσαν τα μέλη του συλλόγου στην έννοια της βοήθειας μέσα από τον δημόσιο λόγο τους και δ) τον ρόλο που έπαιξαν οι ειδικοί στην καθιέρωση επιστημονικών εργαλείων επίβλεψης της υγείας του παιδιού και πώς αυτά συνέβαλαν στη διαδικασία «ιατρικοποίησης» της παιδικής ηλικίας.

Κατευθύνσεις της γυναικείας φιλανθρωπίας σε περίοδο πολέμου

Σκοπός του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων ήταν, σύμφωνα με το καταστατικό ίδρυσής του (1914), να οργανώσει με έναν πιο μεθοδικό τρόπο τη γυναικεία φιλανθρωπία, υιοθετώντας «τας νέας κατευθύνσεις της πρακτικής κοινωνικής πολιτικής».³ Πίσω από αυτές τις γενικές διακηρύξεις διακρινόταν ένα ευρύ και φιλόδοξο σχέδιο βοήθειας, το οποίο, στηριγμένο στα γνωστά από τον δέκατο ένατο αιώνα σχήματα της γυναικείας φιλανθρωπίας καθώς και στην εμπειρία που είχαν αποκτήσει πολλές εθελόντριες στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, επιχειρούσε να αντιμετωπίσει τις προνοιακές ανάγκες των πτωχών στρωμάτων των πόλεων, οι οποίες πρόβαλλαν πιο επιτακτικές λόγω του πολέμου. Η ίδρυση του Συνδέσμου λίγους μήνες μετά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπογράμμισε τον πατριωτικό χαρακτήρα που έπαιρνε η γυναικεία φιλανθρωπία σε καιρό πολέμου,⁴ καθώς και την πρόθεση της βασιλικής οικογένειας να στηρίξει υλικά και ηθικά τις οικογένειες των στρατιωτών. Οι συχνές επιστρατεύσεις της δεκαετίας του 1910 είχαν καταστήσει περισσότερο εμφανή την απουσία κρατικών υπηρεσιών στην περίθαλψη των επιστράτων και στην αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων των οικογενειών τους. Η απουσία των αρρένων μελών οδηγούσε σε εξαθλίωση και συχνά σε απορρύθμιση της οικογενειακής ζωής, ειδικότερα στα πτωχότερα στρώματα. Επείγοντα ζητήματα για τον Σύνδεσμο ήταν η εύρεση εργασίας για τις μητέρες, η φύλαξη των παιδιών που έμεναν ακηδεμόνευτα και η οργάνωση συσσιτίων στις πτωχές συνοικίες της πρωτεύουσας.

Μια πρόδρομη μορφή του Συνδέσμου θα μπορούσε να θεωρηθεί το Οικονομικό Σύσσιτιο, που λειτουργούσε ήδη από το 1912, υπό την προεδρία της πριγκίπισσας Σοφίας, με τη συνδρομή γνωστών κυριών της αθηναϊκής κοινωνίας για την αντιμετώπιση των βασικών διατροφικών αναγκών των οικογενειών των επιστράτων,⁵ αλλά και τα εργαστήρια από-

3. Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, Α΄/1 (1916), σ. 1.

4. Για τη σημασία που αποκτούσε η γυναικεία δράση σε καιρό πολέμου και το πατριωτικό καθήκον των γυναικών στο πλαίσιο συγκρότησης ενός εθνικιστικού λόγου για το φύλο, στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, βλ. Efí Avdela – Angelika Psarra, “Engendering ‘Greekness’: Women’s Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth-Century Greece”, *Mediterranean Historical Review* 20/1 (2005), σ. 67-79.

5. Καταστατικόν του υπό την προεδρίαν της Α.Μ.Υ. της πριγκίπισσας Σοφίας Οικονομικού Συσσιτίου ως τούτο μετερρυθμίσθη και ενεκρίθη διά του από 26 Φεβρουαρίου Βασιλικού Διατάγματος, Αθήνα 1911 και Οικονομικών Συσσιτίων, Έκθεσις πεπραγμένων του έτους 1917, Αθήνα 1918.

ρων γυναικών από το τελευταίο τέταρτο του δέκατου ένατου αιώνα, στην οργάνωση των οποίων πρωτοστάτησαν ορισμένες κυρίες που συναντάμε και στον Σύνδεσμο. Η Ένωση των Ελληνίδων, το Λύκειο των Ελληνίδων και η Ελληνική Βασιλική Σχολή Χειροτεχνημάτων ανέπτυξαν παρόμοια δράση την ίδια περίοδο. Ο πατριωτικός χαρακτήρας της γυναικείας συσσωμάτωσης θα μπορούσε να αναζητηθεί σε παρόμοιες πρωτοβουλίες στη Γαλλία και στη Γερμανία την ίδια περίοδο.⁶ Πιθανόν η δημιουργία ενός παρόμοιου συλλόγου στη Γερμανία από τη μητέρα της βασίλισσας να λειτούργησε ως πρότυπο.⁷ Εξάλλου, η συμμετοχή πολλών εθελοντριών από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα στις τάξεις των νοσοκόμων του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, που είχε ιδρυθεί το 1877 από τη βασίλισσα Όλγα, είχαν αναδείξει έναν νέο πιο τολμηρό τύπο γυναικείας δράσης σε άμεση επαφή με τις πραγματικότητες του πολέμου.

Αυτός ο τύπος συλλογικότητας στηριζόταν στη χρηματοδότηση ιδιωτών, κυρίως όμως στην κοινωνική εργασία και στις πρωτοβουλίες που ανέπτυξε μια ομάδα δραστήριων γυναικών της αστικής και της μεσαίας τάξης υπό την αιγίδα μελών της βασιλικής οικογένειας. Λίγο μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων, παρόμοιες χειρονομίες, που απέβλεπαν στην ενίσχυση του φιλολαϊκού προφίλ του αρχιστράτηγου βασιλιά, αποκτούσαν σημασία περισσότερο πολιτική, στο πλαίσιο του εθνικού διχασμού, καθώς οι ευεργετούμενοι αναμενόταν ότι θα τοποθετούνταν στο μοναρχικό στρατόπεδο. Η ανάληψη της ηγεσίας του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού από τη βασίλισσα Σοφία το 1914 και οι πρωτοβουλίες που πήρε η ίδια για τη δημιουργία του Συνδέσμου δεν είναι χωρίς σημασία για τον ρόλο που φιλοδοξούσε να παίξει η νέα βασίλισσα στον χώρο της περιθάλψης και των κοινωνικών παροχών.⁸ Άλλες διαστάσεις που μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην απόπειρα παραπέμπουν αφενός στη νέα αντίληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης που επιχειρεί να αναπτύξει ο Σύνδεσμος και αφετέρου στον πατριωτικό χαρακτήρα που έτεινε να πάρει η γυναικεία προσφορά σε περίοδο πολέμου.⁹ Αυτή δεν περιοριζόταν στην περιθάλψη των τραυματιών, αλλά απέβλεπε κυρίως στην προετοιμασία μιας εύρωστης νέας γενιάς –ικανής να αντιμετωπίζει πιο αποτελεσματικά εχθρικές επιθέσεις–, μέσω της εκπαίδευσης των γυναικών στην επιστημονική μητρότητα, κάτι που σήμαινε εκπαίδευση των μητέρων στις αρχές της υγιεινής, υιοθέτηση καλύτερων διατροφι-

6. Για τον Σύνδεσμο των καθολικών γυναικών στη Γαλλία, *Ligue des femmes Françaises*, βλ. Anne Cova “*Au service de l’Eglise, de la patrie et de la famille*”. *Femmes catholiques et maternité sous la III République*, Παρίσι 2000, σ. 13.

7. Σύμφωνα με τις αναμνήσεις της Ιουλίας Καλλιγά, η βασίλισσα κάλεσε, το καλοκαίρι του 1914, τις κ. Αναστρασοπούλου, Στρέιτ και Κοντοσταύλου, για να τους ανακοινώσει την πρόθεσή της να ιδρύσει «σύνδεσμο κυριών», παρόμοιο με αυτόν που είχε ιδρύσει η μητέρα της στη Γερμανία. Για τον τρόπο λειτουργίας του συνδέσμου η βασίλισσα προμηθεύτηκε κανονισμούς από διάφορες γυναικείες φιλανθρωπικές οργανώσεις από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 20, «Αναμνήσεις Ιουλίας Καλλιγά», χειρόγραφο.

8. Βλ. Ξενοφών Πανταζίδης (επιμ.), *Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, Αθήνα 1987, σ. 22

9. Σύμφωνα με την Καλλιρρόη Παρρέν, «Η Πατρίς σήμερα έχει ανάγκη από ενέσεις τονωτικές, από αύξησιν του πληθυσμού, από ακμήν και αντοχήν υγείας και από οικονομικήν ευρωστίαν διά να σώση ό,τι της ανήκει και να γίνει νέος φραγμός εις νέας επιδρομάς βαρβάρων». Βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, «Πατρίς και Πατριώται», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* Α' /2-3 (1916), σ. 17-20.

κών συνηθειών και συνειδητοποίηση του εθνικού τους ρόλου ως μητέρων.¹⁰ Οι πολεμικές αναμετρήσεις είχαν αναδείξει, από τη μια μεριά, τα υψηλά ποσοστά ανίκανων για στράτευση νέων ανδρών, ενώ από την άλλη είχαν οδηγήσει σε μια νέα αντίληψη της γυναικείας δράσης. Η πύκνωση των γυναικείων εθελοντικών οργανώσεων και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με στόχο την παροχή βοήθειας σε μητέρες και βρέφη, υπογράμιζε τη διττή χρησιμότητα των γυναικών στο πλαίσιο ενός λόγου για εθνική αποτελεσματικότητα.¹¹ Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η κρατική παρουσία στον χώρο αυτό θα γίνει πιο έντονη, καθώς ο πόλεμος θα αναδείξει τη σημασία της υγείας του πληθυσμού με όρους «βιολογικού κεφαλαίου».

Σκοποί και οργάνωση της συσσωμάτωσης

Οι σκοποί του Συνδέσμου ήταν διττοί: εξειδικεύονταν σε αυτούς που εξυπηρετούσαν έκτακτες πολεμικές ανάγκες και σε εκείνους που θα κάλυπταν χρόνιες ελλείψεις. Φαίνεται ότι σύντομα οι δεύτεροι υπερίσχυαν. Έτσι, σε καιρό πολέμου, ο Σύνδεσμος θα συνέδραμε επικουρικά το έργο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού για την οργάνωση νοσοκομείων, την περίθαλψη τραυματιών και ασθενών και «την ανακούφισιν εν γένει του μαχομένου στρατεύματος και των απόρων οικογενειών των επιστράτων».¹² Μεγαλύτερη δραστηριότητα αναμενόταν να αναπτύξουν τα μέλη του Συνδέσμου σε περίοδο ειρήνης. Οι εθελόντριες θα αναλάμβαναν μια σειρά δράσεων που κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα αναγκών και απέβλεπαν στην περίθαλψη και τη διαπαιδαγώγηση των κατώτερων στρωμάτων: από τη νοσηλεία και την περίθαλψη παιδιών και απόρων, που καλύπτονταν στα τμήματα πτωχών, την παροχή εργασίας, συσσιτίων, νηπιοτροφείων και βρεφοκομείου, μέχρι την εκλαΐκευση των αρχών υγιεινής και την ηθικοποίηση των κατώτερων στρωμάτων. Η τελευταία περιελάμβανε την εκστρατεία για τη διάδοση γνώσεων υγιεινής «στας λαϊκάς τάξεις» και την προφύλαξη από

10. Για τις γυναικείες εθελοντικές συσσωματώσεις που είχαν οργανώσει συμβουλευτικά κέντρα για μητέρες στις αρχές του εικοστού αιώνα σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, βλ. Gisela Bock – Pat Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Politics. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008 (1η έκδοση 1991). γενικότερα για τη συμβολή των γυναικών σε έργα κοινωνικής πρόνοιας με αποδέκτες τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων στην Αγγλία στα τέλη του δέκατου ένατου και τις αρχές του εικοστού αιώνα, βλ. Anne Digby – John Stewart, “Welfare in Context”, στο Anne Digby – John Stewart (επιμ.), *Gender, Health and Welfare*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1998, σ. 1-31.

11. Για τον γυναικείο σύνδεσμο *Ligue des Mères de Famille*, που είχε δημιουργηθεί στις αρχές του εικοστού αιώνα στη Γαλλία για να προσφέρει βοήθεια στις εργαζόμενες μητέρες, βλ. Anne Cova, “French Feminism and Maternity: Theories and Policies 1890-1918”, στο G. Bock – P. Thane (επιμ.), *Maternity and Gender Politics*, σ. 119-137. Για τις εθελοντικές οργανώσεις για τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας στην Αγγλία, βλ. Jane Lewis, *The Politics of Motherhood. Child and Maternal Welfare in England, 1900-1939*, Λονδίνο 1980, σ. 33-35.

12. *Καταστατικόν του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, ανεγνωρισμένου σωματίου ιδρυθέντος υψηλή πρωτοβουλία της Α.Μ. της Βασιλίσσης και Προεδρευομένου παρ’ Αυτής. Β’ Κανονισμοί των Τμημάτων*, Αθήνα 1915, σ. 1. Από τα καταστατικά των επιμέρους τμημάτων φαίνεται ότι οργανώθηκαν τμήματα νοσοκομείων, ματιοθήκης, «δωρημάτων προς τους στρατιώτας» και «σταθμών». Τα τελευταία απέβλεπαν στην περίθαλψη των διερχομένων από τους σιδηροδρομικούς σταθμούς τραυματιών καθώς και στην παροχή σε αυτούς τροφής, αναψυκτικών και τσιγάρων.

μολυσματικά νοσήματα, την καταπολέμηση της κατάχρησης των οιοπνευματωδών ποτών και «άλλων επιβλαβών ουσιών», την «προστασία απροστάτευτων νεανίδων εις τας μεγαλοπόλεις», την εύρεση ασύλου και εργασίας, τη σύσταση σχολών οικοκυρικής και μόρφωσης υπηρετριών και τέλος την ενασχόληση των μελών του Συνδέσμου με κάθε ζήτημα που θα προήγε «την εθνική και κοινωνική αλληλεγγύη και την τήρηση της αγνότητας των ηθών».¹³ Οι εφορείες των τμημάτων φρόντιζαν και για την πρόσληψη προσωπικού (επιστάτες, μαγείρισσες και βοηθητικό προσωπικό). Για την αποτελεσματική λειτουργία τους απαιτούνταν διοικητικές και επιχειρηματικές ικανότητες των εθελοντριών. Μια γραφειοκρατική οργάνωση που περιελάμβανε καταγραφή οικογενειακών δεδομένων, σύνταξη καταλόγων και δελτίων και δημιουργία μητρώων ήταν απαραίτητη για την κατανομή του έργου στις διάφορες υπηρεσίες, ενώ οι γνωριμίες των μελών των προεδρείων αξιοποιούνταν για την εύρεση πόρων και υλικών για τα εργαστήρια ραπτικής.

Η διοίκηση του συνδέσμου έμοιαζε με πυραμίδα, στην κορυφή της οποίας βρισκόταν η βασίλισσα, ενώ στην αμέσως επόμενη βαθμίδα το Γενικό Διοικητικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου σε μεγάλο βαθμό ορίζονταν από την ίδια. Αυτά με τη σειρά τους προϊστάτο των διάφορων τμημάτων και αποφάσιζαν για τις διοικήσεις των επαρχιακών παραρτημάτων. Έτσι, όλη αυτή η κάθετη ιεραρχία διατρεχόταν από μια φιλοβασιλική δομή. Άτομα που ανήκαν στο στενό περιβάλλον της βασιλικής οικογένειας μπορούσαν να συμμετέχουν συγχρόνως στο Διοικητικό Συμβούλιο, το Εκτελεστικό Συμβούλιο και στα προεδρεία των τμημάτων.¹⁴

Τα άρρενα μέλη προέρχονταν από τον χώρο της πολιτικής, των επιχειρήσεων και της νομικής επιστήμης,¹⁵ ενώ στο δυναμικό του συλλόγου θα προστεθούν αργότερα γιατροί και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί ως ειδικοί εμπειρογνώμονες.¹⁶ Οι γυναίκες ανήκαν σε γνωστές οικογένειες της αστικής τάξης, πολλές ήταν σύζυγοι ή κόρες επιχειρηματιών, πολιτικών και γιατρών ή δραστηριοποιούνταν στον χώρο της δημοσιογραφίας, της επιστήμης και των γραμμάτων.¹⁷ Πολλές φαίνεται να διαθέτουν εμπειρία από άλλες γυναικείες φιλανθρωπικές οργανώσεις, που στηρίζονταν περισσότερο στις πρωτοβουλίες, στην εργασία και στο πνεύ-

13. *Καταστατικόν*, σ. 6.

14. Η γραμματεία του Συνδέσμου λειτουργούσε στο παλάτι, ενώ η ίδια η βασίλισσα διόριζε τις προέδρους των τμημάτων και ενημερωνόταν καθημερινά για την πορεία των εργασιών τους. Η ίδια δεχόταν αλληλογραφία από όλη την Ελλάδα από μητέρες που ζητούσαν να εισαχθούν τα άρρωστα παιδιά τους στο νοσοκομείο και φρόντιζε να ραφτούν τα ασπρόρουχα των βαπτιστικών του βασιλιά στο οικοκυρικό τμήμα του Συνδέσμου. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Ι. Μεταξά, φάκ. 20 Αναμνήσεις της Ι. Στρέιτ και Ι. Καλλιγά, χειρόγραφα.

15. Ο Νικόλαος Σαρίπολος, ως νομικός σύμβουλος, ο Ιάκωβος Δαμαλάς, ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος και ο Δημήτριος Μάξιμος πλαισίωσαν τον Σύνδεσμο κατά τη φιλοβασιλική περίοδο.

16. Ο Απόστολος Δοξιάδης, ο Εμμανουήλ Λαμπαδάριος και ο Κωστής Χαριτάκης είχαν την πιο μακρόχρονη εμπλοκή.

17. Η Ιουλία Στρέιτ, γενική γραμματέας του Συνδέσμου τα πρώτα χρόνια, ήταν σύζυγος του Γεωργίου Στρέιτ, υπουργού και νομικού συμβούλου της βασιλικής οικογένειας. Η οικογένεια Στρέιτ ακολούθησε τη βασιλική οικογένεια στην εξορία την περίοδο 1917-1920. Άλλες κυρίες που συμμετείχαν στο ΔΣ ήταν η Βιργινία Μπενάκη, η Καλλιρρόη Παρρέν, η Ναταλία Μελά, η Αικατερίνη Λασκαρίδη, η Ραλλού Γεωργαντά, η Μαρία Γερούλανου, η Ιουλία Τριανταφυλλίδη, η Ιουλία Καλλιγά και η Δέσποινα Βλαστού.

μα επιχειρηματικότητας των μελών τους, όπως το Οικονομικό Συστήσιο, ο ΕΕΣ ή οι σύλλογοι για την καταπολέμηση μεταδοτικών ασθενειών. Οι χοροί, οι παραστάσεις και οι έρανοι αποτελούσαν συνήθεις εκδηλώσεις για την ευαισθητοποίηση του κοινού απέναντι στους στόχους του Συνδέσμου.

Η συλλογικότητα χαρακτηρίζεται από μεικτή οικονομία. Εκτός από τις συνδρομές των μελών, τις δωρεές και τη βασιλική χορηγία, σημαντικό τμήμα των πόρων του Συνδέσμου προήλθε από κρατική χρηματοδότηση. Με τον νόμο 648 του 1915, το 10% του φόρου των δημοσίων θεαμάτων, ακροαμάτων και χορών διετίθετο για τους σκοπούς του Πατριωτικού Συνδέσμου, καθώς αναγνωριζόταν ότι το έργο που αναλάμβανε για την αποκατάσταση των παθόντων στον πόλεμο ήταν σημαντικό.¹⁸ Το 1917, με νέο ΒΔ, οι πόροι ενισχύθηκαν από τα χυδρομικά τέλη, τηλεγραφήματα, διαφημίσεις, εισιτήρια σιδηροδρόμου κ.ά.¹⁹ Φαίνεται ότι ο βουλευτής Α. Τυπάλδος-Μπασιάς, μέλος του Συνδέσμου, είχε υποβάλει πρόταση στη βουλή για τη θεσμοθέτηση ενός ενσήμου υπέρ της κοινωνικής πρόνοιας, που ήταν ένα είδος φόρου για την κάλυψη κοινωνικών αναγκών.²⁰ Από την έκθεση πεπραγμένων του πρώτου χρόνου συμπεραίνουμε ότι η βασιλική χορηγία κάλυπτε το 15% των εσόδων, οι εισπράξεις φόρων και ενσήμων το 20%, οι δωρεές το 24,85%, οι έρανοι υπέρ επιστράτων το 14,3%, οι συνδρομές το 1,8%, ενώ ένας ευεργέτης κάλυψε το 15,96%.²¹

Από τις διακηρύξεις στα έργα

Ανάμεσα στους σκοπούς που διατυπώνονται στο καταστατικό και στη δράση του συλλόγου τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του υπάρχουν αποκλίσεις, καθώς από τα τμήματα μόνο ορισμένα λειτούργησαν. Οι τομείς που συγκέντρωσαν τη μεγαλύτερη κινητικότητα αφορούσαν τα συστήματα σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας, την παροχή εργασίας σε πτωχές γυναίκες, τη διάδοση των αρχών υγιεινής στις λαϊκές οικογένειες και τους συμβουλευτικούς σταθμούς επιτόκων. Εκτός από την Αθήνα, παραρτήματα του συνδέσμου λειτούργησαν σε 6 πόλεις: στον Πειραιά,²² τη Θεσσαλονίκη, την Πάτρα, την Καβάλα, την Κέρκυρα και στα Ιωάννινα.

18. Νόμος 608 «Περί διαθέσεως των εκ του φόρου των δημοσίων θεαμάτων εσόδων υπέρ των εκ του πολέμου παθόντων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 81, 24.2.1915 και Β.Δ. «Περί εκτελέσεως του νόμου 648 περί διαθέσεως του εκ του φόρου των δημοσίων θεαμάτων εσόδου υπέρ των εκ του πολέμου παθόντων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 103, 17.3.1915.

19. Β.Δ. «Περί παροχής εκτάκτου εισφοράς εις τον Πατριωτικόν Σύνδεσμον Ελληνίδων», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 136, 10.7.1917.

20. Α. Τυπάλδου-Μπασιάς, «Περί επιβολής ενσήμου κοινωνικής πρόνοιας και περί της δημοσίας αντιλήψεως και ευποίας εν Ελλάδι», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* Α' 7-10 (1916), σ. 97-108.

21. Απολογισμός του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων, *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* Α' 1 (1916), σ. 15-16. Για τη δράση των διαφόρων τμημάτων του Συνδέσμου αυτή την περίοδο, βλ. και Υπουργείον Περιθάλψεως, *Το έργον της Ελληνικής Περιθάλψεως* υπό Μιχαήλ Αιλιανού, Αθήνα 1921, σ. 169-183

22. Στον Πειραιά λειτούργησε το 1915 τμήμα συσσιτίων, παροχής εργασίας, ιματιοθήκης, νοσοκομείου και τμήμα πτωχών. Το τελευταίο μοίρασε φάρμακα σε ασθενείς οικογένειες επιστράτων, καθώς και ζυμαρικά και γάλα,

Στη λογοδοσία του 1916 φαίνεται η έμφαση που δόθηκε στην υγεία και την περίθαλψη σε μια περίοδο όξυνσης των κοινωνικών προβλημάτων λόγω του αποκλεισμού. Έτσι, το τμήμα πτωχών, στο οποίο εργάστηκαν γύρω στις 50 εθελόντριες, κατήρτισε καταλόγους απόρων οικογενειών ανά ενορία και μοίρασε γάλα, φάρμακα και κλινοσκεπάσματα· το τμήμα συσσιτίων λειτούργησε συσσίτια σε επτά σημεία της Αθήνας· το τμήμα νοσηλείας φρόντισε για την εισαγωγή άπορων ασθενών σε νοσοκομεία και για την παροχή φαρμάκων· ενώ το τμήμα επιτόκων παρείχε περίθαλψη και νοσηλεία σε επίτοκους συγγενείς των επιστράτων.

Τέλος, το τμήμα υγιεινής παρουσίασε πλούσια δράση που μεταφράστηκε σε συστηματικούς εμβολιασμούς στην Αθήνα,²³ δημιουργία υποδομών για την ιατρική επίβλεψη της παιδικής ηλικίας, διοργάνωση κύκλου ομιλιών σχετικών με την υγιεινή και έκδοση ειδικών φυλλαδίων με οδηγίες για την πρόληψη μολυσματικών ασθενειών. Η συνεργασία του τμήματος με τον τμηματάρχη της Υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας οδήγησε στην ίδρυση μαθητικής πολυκλινικής με 5 τμήματα (παθολογικό, χειρουργικό, οφθαλμολογικό, οδοντολογικό και ορθοπεδικό), στα οποία παραπέμπονταν οι ασθενείς μαθητές από τους σχολιάτρους προκειμένου να τύχουν θεραπείας.²⁴

Η απουσία κρατικών δομών για την ενίσχυση και τη θεραπεία άπορων μαθητών που έπασχαν από διάφορες μεταδοτικές ασθένειες ή που έφεραν φανερά τα ίχνη της αθρεψίας καθιστούσε το έργο της νεοσύστατης σχολιατρικής υπηρεσίας ημιτελές, καθώς περιοριζόταν στη διάγνωση της αρρώστιας χωρίς να διαθέτει τα μέσα της θεραπείας. Έτσι, ο Σύνδεσμος πρόσφερε τη δυνατότητα να συμπληρωθεί αυτό το έργο με υπηρεσίες πρόνοιας για την υγεία των παιδιών, τις οποίες το κράτος αδυνατούσε να προσφέρει. Η θεραπεία του τραχώματος, οι χειρουργικές επεμβάσεις, η παροχή ορθοπεδικών εξαρτημάτων, η παροχή ενισχυτικής τροφής, η οδοντιατρική φροντίδα και η διόρθωση της μυωπίας αποτελούσαν σημαντικά βοηθήματα για τις οικογένειες των μαθητών που αδυνατούσαν να καταβάλουν τα έξοδα θεραπείας. Στους μαθητές παρέχονταν φάρμακα, τρόφιμα και ιατρικά είδη δωρεάν. Όσα παιδιά κρίνονταν καχεκτικά και υποψήφια θύματα της φυματίωσης στέλνονταν στις παιδικές εξοχές που φρόντισε να δημιουργήσει το τμήμα. Επίσης, για την εκπαίδευση και ενίσχυση της υγείας των προφυματικών μαθητών ιδρύθηκε ένα υπαίθριο σχολείο, που λειτούργησε το 1916 για μικρό διάστημα, υπό την καθοδήγηση της υπηρεσίας σχολικής υγιεινής. Το τμήμα υγιεινής ήταν το πιο προωθημένο σχήμα συνεργασίας του Συνδέσμου με κρατικούς λειτουργούς, καθώς ουσιαστικά οργανώθηκε για να ανταποκριθεί στις ανάγκες της Υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας. Στην επιτυχία αυτής της απόπειρας έπαιξαν ρό-

και περιέθαλψε 59 οικογένειες. Το τμήμα παροχής εργασίας ανέλαβε τις παραγγελίες του στρατού, παρέλαβε ύφασμα από τις αποθήκες του στρατού και το διέθεσε σε ράπτριες για ραφή χιτωνίων και περισκελίδων. Επίσης χρήματα διατέθηκαν για διανομή ψωμιού από τον Πρίγκιπα Νικόλαο από έσοδα από χορό που δόθηκε στο Βασιλικό Θέατρο. Βλ. «Παράρτημα Πειραιώς», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων Α' /2-3* (1916), σ. 45-48.

23. Τον Ιούνιο του 1916 το τμήμα διενήργησε συστηματικούς εμβολιασμούς στους άπορους κατοίκους της πρωτεύουσας. Σύμφωνα με έκθεση του Υπουργείου Εσωτερικών, ο αριθμός των εμβολιασθέντων ανήλθε σε 13.000 άτομα. Επίσης άλλα 1.000 άτομα εμβολιάστηκαν την περίοδο έξαρσης της ευλογιάς.

24. Γνωστοί παιδίατροι και σχολιάτροι πλαισίωναν τα διάφορα τμήματα, όπως ο Ιωάννης Φασσανέλης, υπεύθυνος του οφθαλμολογικού ιατρείου, ο Απόστολος Δοξιάδης του παθολογικού, ο Μιχαήλ Χρυσάφης του ορθοπεδικού κ.ά.

λο οι σχέσεις συνάφειας μεταξύ των μελών της εφορείας και των κρατικών αξιωματούχων που ήταν υπεύθυνοι για θέματα υγείας, κυρίως όμως οι πρωτοβουλίες του τμηματάρχη της Υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής Εμμανουήλ Λαμπαδάριου, ο οποίος επιδίωξε να αντιμετωπίσει μέσω του τμήματος υγιεινής του Συνδέσμου τις αδυναμίες οργάνωσης και χρηματοδότησης του κράτους στην περίθαλψη των μαθητών.²⁵

Νοηματοδοτήσεις της χειρονομίας: από την αγαθοεργία στην κοινωνική εργασία

Στα άρθρα που δημοσιεύονται στο *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του διατυπώνεται η νέα αντίληψη της φιλανθρωπίας που επιδιώκει να υπηρετήσει ο Σύνδεσμος σε περίοδο ειρήνης. Σε αυτήν τονίζεται ο εκσυγχρονιστικός χαρακτήρας της κοινωνικής εργασίας και η υποχρέωση της προσφοράς. Στον τρόπο συγκρότησης της έννοιας της βοήθειας κυρίαρχο είναι το στοιχείο της λογικής. Η «νέα φιλανθρωπία», που χαρακτηρίζεται ως «σκοπίμος», «επιστημονική», «πρακτική» και «νοήμων», πρέπει να είναι αποτελεσματική. Η άσκηση της αγαθοεργίας εκκινεί από διαφορετικά ελατήρια και χρησιμοποιεί διαφορετικά, σε σχέση με παλαιότερες περιόδους, μέσα. Στο πλαίσιο αυτό υπογραμμίζονται τόσο ο προληπτικός χαρακτήρας της κοινωνικής παρέμβασης όσο και η νέα «πρακτική» αντίληψη της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Η νεωτερικότητα εστιάζει σε δύο κυρίως σημεία: στην εισαγωγή της έννοιας της κοινωνικής εργασίας, από τη μια μεριά, και στη διανομή του «κοινωνικού κεφαλαίου» μέσω της φορολογίας, από την άλλη. Τονίζεται το κοινωνικό καθήκον των δυναμένων να εισφέρουν –η «δικαιολογημένη θυσία» του ατομικού προς όφελος του ομαδικού–, αλλά και η δικαιολογημένη επέμβαση της εξουσίας για την πρόληψη του «κοινωνικού κακού». Ασκείται έτσι κριτική στην κατεστημένη εγωιστική αντίληψη για την αγαθοεργία –η οποία απορρίπτεται ως αναποτελεσματική και εκλαμβάνεται ως ελεημοσύνη που ταπεινώνει τον ευεργετούμενο–, αλλά και στην αδιαφορία της πολιτείας. Η αλληλεγγύη δεν στηρίζεται σε αισθήματα υποκειμενικά και ελεύθερα «αλλ' εις αρχήν επιστημονικήν και λογικήν, ικανήν να δικαιολογήση και την επέμβασιν της εξουσίας».²⁶ Στη νέα αυτή αντίληψη, όπου τα όρια ανάμεσα στην αγαθοεργία και την κοινωνική πρόνοια συγχέονται, τα εθελοντικά σωματεία είναι τα καταλληλότερα όργανα για την επιτυχία του έργου. Ανάμεσα στους λόγους που συμβάλλουν σε αυτό αναφέρεται η προσωπική επαφή που αναπτύσσουν τα μέλη τους με τους έχοντες ανάγκη βοήθειας. Ερχόμενες σε επαφή μαζί τους, οι επισκέπτριες των πτωχών είναι σε θέση να γνωρίζουν καλύτερα πώς μπορούν να παρέμβουν στην ιδιωτική τους ζωή και να τους βοηθήσουν με τρόπο που να ανταποκρίνεται στις προσωπικές τους ανάγκες.²⁷

25. Πιο αναλυτικά για τη συνεργασία Συνδέσμου και Υπηρεσίας Σχολικής Υγιεινής αυτή την περίοδο, βλ. Βασιλική Θεοδώρου – Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής Παραγγέλματα». *Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2010, σ. 231-256 και «Πεπραγμένα».

26. Σπύρος Λοβέρδος, «Η κοινωνική αλληλεγγύη», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* Α' /1 (1916), σ. 2-4.

27. Δ. Κυριαζή, «Η σκοπίμος αγαθοεργία», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων* Α' /1 (1916), σ. 7-9.

Το έργο των εθελοντριών οργανώνεται πλέον στη βάση της κοινωνικής εργασίας και συνδέεται με τον πλούτο του έθνους, στον βαθμό που συμβάλλει στη δημιουργία μιας εύρωστης νέας γενιάς μέσω της προετοιμασίας παραγωγικών εργατικών χεριών. Η παρέμβαση των κυριών του Συνδέσμου έχει στόχο κυρίως τη διαφώτιση, τη δημιουργία αίσθησης ηθικής ευθύνης στις μητέρες και την πρακτική βοήθεια στην επίλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα λαϊκά στρώματα, και λιγότερο την οικονομική βοήθεια. Σε αυτό το πλαίσιο, η βοήθεια στον φτωχό δεν αποκλείεται, αλλά δίνεται με τη μορφή ιατρικής φροντίδας, παροχής εργασίας ή διανομής τροφίμων, και μόνο έπειτα από εξέταση των πραγματικών αναγκών της οικογένειάς του. Η εξακρίβωση των συνθηκών διαβίωσης και η κατασκευή ειδικών εργαλείων για την αποτύπωσή τους αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της θετικιστικής προσέγγισης που επιχειρείται και της εισαγωγής νέων πρακτικών ελέγχου. Η «νοήμων και πρακτική εφαρμογή των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης» εκφράζεται με την ανάληψη έργων κοινωνικής πρόνοιας και εκλαΐκευσης των νέων αρχών υγιεινής. Η δημιουργία συμβουλευτικών σταθμών και μαιευτηρίων, τα γραφεία εύρεσης εργασίας, η παροχή υγιεινής τροφής για τους εργάτες, τα υπαίθρια σχολεία για τα καχεκτικά παιδιά φέρουν «το σπέρμα των νέων τούτων θεωριών». Οι ομάδες-στόχοι για τον Σύνδεσμο είναι οι αμαθείς μητέρες και τα καχεκτικά παιδιά των κατώτερων στρωμάτων. Η επιθεώρηση των σπιτιών των λαϊκών οικογενειών από τις εθελόντριες αποσκοπεί τόσο στη διδασκαλία πρακτικών τρόπων υγιεινής προφύλαξης επί τόπου όσο και στην ενημέρωση των αρχών για τις εστίες εξάπλωσης μεταδοτικών ασθενειών, μεταξύ των οποίων η φθίση κατέχει κυρίαρχη θέση.²⁸ Σε ό,τι αφορά τα παιδιά των λαϊκών οικογενειών, στόχος των δράσεων του συνδέσμου είναι να «μεταβληθή το ανθρώπινον τούτο υλικόν [τα ραχητικά και κακώς διατηρημένα παιδιά του εργατικού κόσμου] εις ευρώστους μητέρας ευρώστων τέκνων, τα οποία θα αποτελέσουν τον πλούτον του έθνους, και εις ευρώστους εργάτας...».²⁹

Παρά τις ανησυχίες που είχαν εκφραστεί σε ιατρικά έντυπα και στον τύπο σχετικά με τα υψηλά ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας, το κράτος δεν ήταν ιδιαίτερα δραστήριο στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1920. Οι παρεμβάσεις στον χώρο αυτό, κυρίως σε ό,τι αφορά την οργάνωση της βοήθειας και τη διαφώτιση των μητέρων, προήλθαν από γυναικείες εθελοντικές οργανώσεις που συνεργάστηκαν με κρατικούς αξιωματούχους. Οι τελευταίοι αναζήτησαν στον Σύνδεσμο τη δυνατότητα να δημιουργήσουν στοιχειώδεις δομές πρόνοιας για την υγεία του παιδιού, τις οποίες το κράτος δεν ήταν σε θέση να εξασφαλίσει.

28. Ο θεσμός των επιθεωρητριών ήταν διαδεδομένος στις αρχές του εικοστού αιώνα στη Γερμανία και στη Γαλλία, όπου ως επισκέπτριες αδελφές θωρούνταν πολύτιμες βοήθοι του γιατρού στον αγώνα για το ξερίζωμα των προλήψεων. Για την εισαγωγή του θεσμού αυτού, βλ. Ε. Λογοθετοπούλου, «Η επιθεώρηση των σπιτιών», *Δελτίον του Πατριωτικού Συνδέσμου των Ελληνίδων Α* /4-6 (1916), σ. 49-53.

29. Βλ. Ε. Λογοθετοπούλου, «Η κοινωνική σημασία της γυναικείας εργασίας», σ. 4-7.

Πολιτικές αλλαγές και αλλαγή στόχων

Η αλλαγή ονομασίας, θεσμικού πλαισίου και δικτύου υποστήριξης της συλλογικότητας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η πολιτειακή αλλαγή και γενικότερα οι πολιτικές εξελίξεις καθόρισαν την ύπαρξη και λειτουργία της. Ο Σύνδεσμος δεν έμεινε ανεπηρέαστος από τις αναταραχές στη δημόσια ζωή τις οποίες προκάλεσε η όξυνση του εθνικού διχασμού το 1916-1917. Από τον Νοέμβριο του 1916, με την επιβολή του Αποκλεισμού, ο Σύνδεσμος αναγκάστηκε να περιορίσει τη δράση του. Σε μια προσπάθεια να αντιμετωπίσει τις ελλείψεις τροφίμων και καυσίμων στην πρωτεύουσα, επικεντρώθηκε στο οικοκυρικό τμήμα και το τμήμα συσσιτίων. Τον Αύγουστο του 1917, λίγους μήνες μετά την εγκατάσταση της κυβέρνησης Βενιζέλου στην Αθήνα και την αποχώρηση της βασιλικής οικογένειας, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος διαλύεται, ακολουθώντας την τύχη άλλων φιλοβασιλικών συλλόγων. Στη θέση του ιδρύεται το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, με σκοπό την περίθαλψη των στρατιωτών και των οικογενειών τους, τη βοήθεια σε παθόντες από θεομηνίες και φυσικές καταστροφές, τη βοήθεια σε απόρους, ασθενείς, αναπήρους, απροστάτευτες μητέρες και παιδιά.³⁰ Είχε προηγηθεί η ίδρυση του Υπουργείου Περιθάλψεως από την κυβέρνηση Θεσσαλονίκης. Η εμπειρία που είχε αποκτηθεί στην περίθαλψη των προσφύγων θα πρέπει να έπαιξε ρόλο στην αλλαγή του τρόπου οργάνωσης του Συνδέσμου. Οι σημαντικότερες αλλαγές που φέρνει η φιλελεύθερη κυβέρνηση αφορούν το νομικό καθεστώς του ιδρύματος, τον τρόπο λήψης αποφάσεων και τα πρόσωπα που πλαισιώνουν το ΔΣ. Τα τελευταία προέρχονται από τη βενιζελική παράταξη, επιβεβαιώνοντας τη σχέση πολιτικής ένταξης, κρατικής εξουσίας και διοίκησης της συσσωμάτωσης.³¹

Με τη νέα του μορφή το ίδρυμα έχει «ιδίαν νομικήν προσωπικότητα» και υπάγεται στο Υπουργείο Περιθάλψεως. Ο Υπουργός διορίζει τα μέλη που απαρτίζουν το Διοικητικό και το Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, 7-12 άτομα, άνδρες ή γυναίκες που υπηρετούν αμισθί, καθώς και τους προέδρους των τμημάτων. Πολλές από τις εξουσίες που ανήκαν στο Διοικητικό Συμβούλιο περνούν τώρα στον Υπουργό Περιθάλψεως, ενώ από τα μέλη του άλλα είναι έμμισθα και άλλα άμισθα. Έτσι ένα μέρος του έργου που είχαν αναλάβει εθελοντές στην προηγούμενη φάση του συλλόγου εκτελείται πλέον από δημοσίους υπαλλήλους και έκτακτο προσωπικό. Αν και ένα μέρος των πόρων εξακολουθεί να προέρχεται από τις συνδρομές των μελών, τις δωρεές και τους εράνους, η σταθερή οικονομική επιχορήγηση του δημοσίου και η εμπλοκή του Υπουργείου στη διεκπεραίωση των υπηρεσιών συμβάλλουν στην αλλαγή της φυσιογνωμίας του σε έναν θεσμό που εξαρτάται περισσότερο από το κράτος. Ωστόσο, το έργο των εθελοντών και των εθελοντριών που πλαισιώνουν τις εφορείες των τμημάτων εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην οργάνωση της βοήθειας. Όπως υπογραμμίζεται

30. Βλ. Νόμος 808 «Περί Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* Α'/183, 2.9.1917, σ. 611-614.

31. Ο διορισμός του Εμμανουήλ Μπενάκη στην προεδρία του ιδρύματος μέχρι το 1918 και του Θρασύβουλου Πετμεζά από το 1918 μέχρι το 1921, καθώς και η πλαισίωση του συμβουλίου από κυρίες του βενιζελικού χώρου ως επικεφαλής των τμημάτων, υπογραμμίζουν αυτή τη σχέση.

στο κείμενο του νόμου, το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως υπηρετεί τη δημόσια αντίληψη, «συνδυαζομένης της κρατικής επιβολής και μερίμνης μετά της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».³²

Ο προσανατολισμός του ιδρύματος προς την παιδική ηλικία, και ιδιαίτερα τη βρεφική, ανιχνεύεται από την οργάνωση συσσιτίων για ασθενικά παιδιά, την επέκταση του θεσμού των μαθητικών πολυκλινικών,³³ την ίδρυση του πρώτου βρεφοκομικού σταθμού, το 1919, με τη βοήθεια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού,³⁴ καθώς και από τη λειτουργία δύο νηπιαγωγείων και ενός παιδικού ασύλου, όπου οι άπορες μητέρες μπορούσαν να αφήνουν τα παιδιά τους για να εργαστούν. Την ίδια περίοδο το ίδρυμα ίδρυσε παραρτήματα και σε περιοχές που είχαν περιέλθει υπό ελληνικό έλεγχο, όπως η Αδριανούπολη και η Σμύρνη. Ειδικές αποστολές, στις οποίες συμμετείχαν αξιωματικοί του στρατού, μέλη του ΔΣ, γιατροί του ιδρύματος και παιδαγωγοί, οργάνωσαν, ανάμεσα στα άλλα, την άνοιξη του 1919, την ιατρική επίβλεψη των ορφανών παιδιών στην Ανατολική Θράκη, τον Πόντο και τη Μικρά Ασία. Το έργο εντασσόταν στο πλαίσιο των προσπαθειών που κατέβαλλε το Υπουργείο Περιθάλψεως για την προστασία των ελληνικών πληθυσμών εκτός συνόρων σε μια ταραγμένη περίοδο. Ενεργώντας ως εκπρόσωπος του «εθνικού κράτους» και του «ελληνικού πολιτισμού»,³⁵ το Ίδρυμα προσπάθησε να μεταφέρει τις οργανωτικές δομές της ιατρικής πρόνοιας για παιδιά που είχε εγκαθιδρύσει στην Ελλάδα.³⁶ Δέχθηκε όμως τα πυρά εκπροσώπων άλλων εθνικών κοινοτήτων, που διαμαρτύρονταν για τον μεροληπτικό τρόπο με τον οποίο παρέχονταν οι υπηρεσίες ιατρικής περίθαλψης στα παιδιά. Η στάση του ερμηνευόταν με καχυποψία στο πλαίσιο των πολυεθνικών κοινωνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κάποτε έδινε αφορμή για δημιουργία εντάσεων με επίκεντρο την εθνική ταυτότητα των αποδεκτών της βοήθειας.³⁷

32. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Εμμανουήλ Μπενάκη, φάκ. 9, «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως», δακτυλόγραφο.

33. Στο ίδιο, σ. 3.

34. Την οργάνωση του σταθμού ανέλαβε ένας γιατρός με τη βοήθεια μιας αμερικανίδας επισκέπτριας αδελφής, ενώ επικουρικό έργο παρείχαν εθελόντριες κυρίες. Τα βρέφη ζυγίζονταν και δίνονταν συμβουλές ανατροφής στις μητέρες. Βλ. «Ίδρυσις και ιστορικόν του ΠΠΠ», *Το Παιδί Δ'*/21 (1933), σ. 35-40. Το 1919 ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός αναχώρησε και τη λειτουργία του σταθμού ανέλαβε το Πατριωτικό Ίδρυμα.

35. ΕΛΙΑ, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. I/5, «Εκθεσις πεπραγμένων της εις Κωνσταντινούπολιν και Πόστων αποστολής του πατριωτικού Ίδρύματος Περιθάλψεως», δακτυλόγραφο.

36. Ίδρυσε για παράδειγμα βρεφοκομικούς σταθμούς και μια Μαθητική Πολυκλινική στη Σμύρνη και διενήργησε εμβολιασμούς στους κατοίκους των περιοχών.

37. Το ζήτημα της περίθαλψης των παιδιών στη Μικρά Ασία απασχόλησε τη διεθνή κοινή γνώμη μετά από καταγγελίες του τούρκου γιατρού Zudhi Bey, σε άρθρο του στο *Bulletin de l'Union Internationale de secours aux enfants* τον Μάιο του 1920, στο οποίο κατηγορούσε, σύμφωνα με αναδημοσίευσή του στο περιοδικό *Παιδολογία*, τις ελληνικές αρχές για διακρίσεις εις βάρος των παιδιών των Τούρκων. Βλ. και την απάντηση του Εμμ. Λαμπαδάριου στο ίδιο περιοδικό για την άνευ διακρίσεων περίθαλψη των παιδιών, με τίτλο: «La civilization hellénique en Asie Mineure et la protection de l'enfance», και στα ελληνικά «Ο ελληνικός πολιτισμός εν Μικρασία και η προστασία του παιδιού», *Παιδολογία* 4 (1920), σ. 128-132. Επίσης, βλ. Κ. Χαριτάκης, «Η προστασία του παιδιού. Πώς προστάτεψε την παιδική ηλικία το Υπουργείο Περιθάλψεως», *Παιδολογία* Α' /3 (1920), σ. 91-94.

Η φιλελεύθερη φάση και η έμφαση στην παιδική ηλικία

Οι εκκαθαρίσεις που ακολούθησαν στο δημόσιο μετά την ήττα του Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920 και την επιστροφή του Κωνσταντίνου θα σηματοδοτήσουν το πέρασμα σε μια νέα φάση στην ιστορία της συλλογικότητας. Το 1921 το ίδρυμα θα καταργηθεί, για να επανασυσταθεί ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, πλαισιωμένος πλέον από φιλοβασιλικά στελέχη,³⁸ ενώ μετά τη Μικρασιατική καταστροφή θα επανέλθει στη μορφή του Πατριωτικού Ιδρύματος με βενιζελική διοίκηση. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, η φυσιογνωμία της συλλογικότητας θα επηρεαστεί από τις εθνικές περιπέτειες και τις αλλαγές του πολιτικού σκηνικού. Παρά τις αλλαγές, κύρια χαρακτηριστικά της απόπειρας θα είναι ο μεικτός χαρακτήρας των σχημάτων πρόνοιας και η ολοένα μεγαλύτερη εμπλοκή του κράτους.³⁹

Τα πρώτα χρόνια μετά την έλευση των προσφύγων το Ίδρυμα θα στρέψει την προσοχή του στην κάλυψη έκτακτων και ποικίλων προνοιακών αναγκών. Σταδιακά ωστόσο, και κυρίως μετά το 1925, όταν την προεδρία θα αναλάβει ο Απόστολος Δοξιάδης, θα πυκνώσουν οι δράσεις του Ιδρύματος με επίκεντρο το παιδί. Σημαντική ώθηση στη στροφή αυτή θα δοθεί από την τελευταία φιλελεύθερη κυβέρνηση του Μεσοπολέμου (1928-1932). Οι δύο νόμοι για την παιδική ηλικία που ψηφίστηκαν το 1929 αποτελούν δείγμα της προτεραιότητας που δίνεται στη νέα γενιά αυτή την περίοδο. Σύμφωνα με τις προεκλογικές εξαγγελίες του Βενιζέλου, τον Ιούλιο του 1928, η φροντίδα για το παιδί θα αποτελούσε τη βάση της υγιεινιστικής πολιτικής της κυβέρνησης, καθώς «από αυτό εξαρτάται η όλη κοινωνική ευημερία».⁴⁰ Η βελτίωση των συνθηκών ανατροφής των παιδιών συνδεόταν επίσης με την αύξηση της παραγωγικότητας και την καλύτερη εθνική θωράκιση. Ο πρώτος νόμος αφορούσε γενικότερα την προστασία της παιδικής ηλικίας,⁴¹ ενώ ο δεύτερος καθόριζε ως αποκλειστικό σκοπό του Ιδρύματος την προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας. Η μετονομασία του σε Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού (ΠΠΠΠ) επιβεβαιώνει αυτή τη στροφή.⁴² Την ίδια περίοδο αναβαθμίζεται το Εθνικό Συμβούλιο Προστασίας της Μητρότητας και των Παιδικών Ηλικιών, ένα ανώτατο επιτελικό όργανο που είχε δημιουργηθεί από το παγκαλικό καθεστώς το 1926, με έργο την εποπτεία των ιδρυμάτων που ασχολούνταν με την

38. Νόμος 2719 «Περί τροποποιήσεως των νόμων 808 και 1172 περί συστάσεως Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 167, 8.9.1921, σ. 773-775

39. Η εμπλοκή του κράτους έτεινε να αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα τη δεκαετία του 1920. Η επιχορήγηση από το δημόσιο ταμείο και ο διορισμός υπαλλήλων (γιατρών, φαρμακοποιών, νοσοκόμων, νηπιαγωγών κ.ά.) από τον Υπουργό Περιθάλψεως θα πρέπει να ερμηνευθούν ως στοιχεία του κρατικού χαρακτήρα της βοήθειας που υιοθετήθηκαν και από τον φιλοβασιλικό σύνδεσμο. Για την πρόσληψη υπαλλήλων ως κριτήριο διάκρισης εθελοντικών οργανώσεων και κρατικής γραφειοκρατίας, βλ. A. Kidd, "Civil Society or the State?", σ. 335.

40. «Η αποκέντρωση των υγειονομικών υπηρεσιών από των πόλεων μέχρι της υπαίθρου χώρας. Το Εθνικόν Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού», *Ελεύθερον Βήμα*, 12.11.1928.

41. Νόμος 4061 «Περί υγιεινής και προστασίας της μητρότητας και των παιδικών ηλικιών», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* Α' /94, 9.3.1929, σ. 914-915

42. Νόμος 4062 «Περί Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* Α' /94, 9.3.1929, σ. 915-918.

υγιεινή και την περίθαλψη των βρεφών και των εγκύων και παισιωνόταν από τους καθηγητές της παιδιατρικής και μαιευτικής. Οι πρωτοβουλίες αυτές, που είχαν προετοιμαστεί από τον υφυπουργό Υγιεινής και σύμβουλο του Βενιζέλου σε θέματα παιδικής ηλικίας Απόστολο Δοξιάδη,⁴³ θα πρέπει να ιδωθούν σε συνάρτηση με τις προσπάθειες που ανέλαβε η φιλελεύθερη κυβέρνηση για εκσυγχρονισμό των υπηρεσιών δημόσιας υγείας, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πνεύματος αστικού εκσυγχρονισμού.⁴⁴ Η σύνδεση του Πατριωτικού Ιδρύματος με διεθνείς οργανισμούς που εξειδικεύονται στην προστασία της παιδικής ηλικίας θα πρέπει επίσης να έπαιξε κάποιο ρόλο στη στροφή αυτή.

Το κύριο χαρακτηριστικό ωστόσο της συλλογικότητας σε αυτή τη φάση είναι η ολοένα μεγαλύτερη συμμετοχή των ειδικών. Το νέο θεσμικό πλαίσιο οριοθετεί τις ομάδες των ειδικών που εμπλέκονται στο εγχείρημα: καθηγητές της Παιδιατρικής και ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι, υπεύθυνοι για θέματα υγείας του παιδιού, συμμετέχουν στο ΔΣ του Ιδρύματος. Παρ' όλα αυτά, ο ρόλος των εθελοντριών που παισιώνουν τα διάφορα τμήματα δεν περιορίζεται.⁴⁵ Ο μεικτός χαρακτήρας τον οποίο εξακολουθεί να διατηρεί η συλλογικότητα ανιχνεύεται και στη συνεργασία των μελών της με τους κρατικούς αξιωματούχους των Υπουργείων Παιδείας και Υγείας. Η συνεργασία αυτή θα είναι διαρκής μέχρι το 1940 και θα εξελίσσεται παράλληλα με την αύξηση της κρατικής χρηματοδότησης προς το ΠΠΠ. Το 1930 το Ίδρυμα απορροφούσε το μεγαλύτερο τμήμα των κονδυλίων που διέθετε το Υπουργείο Υγιεινής για την προστασία της παιδικής ηλικίας.⁴⁶ Η ηγεσία του Υπουργείου φιλοδοξούσε να καταστήσει το Ίδρυμα πρότυπο στον βαλκανικό χώρο.

Τα έργα κοινωνικής υγιεινής για τη μητέρα και το παιδί: εθελοντισμός και επιστημονική αυθεντία

Η δεκαετία του 1930 χαρακτηρίζεται από πολλαπλασιασμό των έργων κοινωνικής υγιεινής που απευθύνονταν σε μητέρες και παιδιά και ενίσχυση του παιδαγωγικού ρόλου του Ιδρύ-

43. «Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου νόμου 'περί Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού' και 'περί Εθνικού Συμβουλίου Προστασίας της Μητρότητας και των παιδικών ηλικιών', *Αρχαίον της Βουλής*, τ. Α', σύνοδος της Β' περιόδου από 17 Οκτωβρίου 1928 έως 30 Δεκεμβρίου 1929, Αθήνα 1930, σ. 2833-2844.

44. Αναφέρομαι στο σχέδιο για τη μεταρρύθμιση της δημόσιας υγείας, το οποίο υποστηρίχθηκε από την Επιτροπή Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, μετά από πρόσκληση της ελληνικής κυβέρνησης το 1928. Για διάφορους λόγους το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε.

45. Το δεκαπενταμελές ΔΣ του ΠΠΠ αποτελούνταν από τον καθηγητή της Παιδιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, τον Τμηματάρχη Κοινωνικής Υγιεινής στο Υφυπουργείο Υγιεινής, τον Τμηματάρχη Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας, από 10 κυρίες και κυρίους «διακεκριμένων εις κοινωνικήν δράσιν υπέρ της μητρότητας και των παιδικών ηλικιών», από έναν αντιπρόσωπο του ΕΕΣ και από έναν διευθυντή καθημερινής εφημερίδας της Αθήνας. Βλ. Νόμο 4062 «Περί Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», σ. 916.

46. Στο διάστημα 1928-1931 η κρατική επιχορήγηση προς το ΠΠΠ αυξήθηκε από 1.200.000 σε 5.000.000 δρχ. Βλ. Κ. Χαριτάκης, «Τι έπραξεν έως τώρα το Υπουργείον Υγιεινής διά την υγιεινήν και προστασίαν της μητρότητας και της Α' παιδικής ηλικίας», *Το Παιδί* 2/5 (1931), σ. 53-65.

ματος στην κατεύθυνση της καλλιέργειας μιας «βιολογικής συνειδησης» στις λαϊκές οικογένειες. Και τα δύο επιδιώχθηκε να πραγματοποιηθούν μέσω των συμβουλευτικών σταθμών επιτόκων και βρεφών που άνοιξαν σε διάφορα σημεία της πρωτεύουσας και λειτουργούσαν υπό την καθοδήγηση ενός γιατρού και μίας εθελόντριας.⁴⁷ Ενεργοποιώντας μια πολυπληθή ομάδα εθελοντριών της μεσαιάς τάξης που εργαζόνταν στα διάφορα τμήματα υπό την καθοδήγηση γιατρών, το Ίδρυμα κατηύθυνε τη δράση του τόσο στην εξασφάλιση τροφής και καθαρού αέρα για τα νήπια όσο και στη διαπαιδαγώγηση των νεαρών μητέρων στις αρχές της υγιεινής. Η Ελλάδα δεν αντιμετώπιζε πρόβλημα γονιμότητας, όπως συνέβαινε με άλλες δυτικές χώρες την ίδια περίοδο, αλλά υψηλά ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, τα αίτια των οποίων αποδιδονταν από τους παιδιάτρους στον χαμηλό βαθμό των παρεχόμενων υπηρεσιών, στην απουσία ειδικευμένου προσωπικού αλλά και στην άγνοια των μητέρων, ιδιαίτερα στις αγροτικές περιοχές.⁴⁸

Άλλες δράσεις του Ιδρύματος αφορούσαν την τοποθέτηση ασθενών παιδιών σε νοσοκομεία ή σε άλλα ιδρύματα, την αναζήτηση ανάδοχων οικογενειών για υιοθεσία,⁴⁹ τη λειτουργία συσσιτίων, νηπιαγωγείων, ιματιοθήκης, παιδικών εξοχών και μαθητικών πολυκλινικών.⁵⁰ Εκτός από το βοηθητικό έργο που πρόσφεραν στους σταθμούς, οι εθελόντριες είχαν αναλάβει την εξακρίβωση της οικογενειακής κατάστασης των αιτούντων βοήθεια με επισκέψεις στα σπίτια τους, την παροχή συμβουλών στις μητέρες, αλλά και την επαφή με τις δημόσιες υπηρεσίες και την ανάληψη γραφειοκρατικής δουλειάς. Το έργο τους περιελάμβανε τόσο δημόσιες σχέσεις και οργανωτικές και γραφειοκρατικές ικανότητες όσο και ένα πρώιμο στάδιο κοινωνικής εργασίας. Από την άποψη αυτή αποτελούσε μια πρόδρομη μορφή του θεσμού της επισκέπτριας αδελφής. Η έρευνα, η καταγραφή των αναγκών και η οργάνωση της βοήθειας αποτελούσαν προδρομικά στοιχεία της κρατικής οργάνωσης της πρόνοιας, που βασιζόταν στη συνολική εποπτεία των μεγεθών και στην ορθολογική κατανομή των πόρων. Όπως υπογράμμιζε ο πρόεδρος του ΠΠΠΠ, το Ίδρυμα επιθυμούσε να συνεργαστεί με εθελόντριες που

47. Το 1932 λειτουργούσαν 13 βρεφοκομικοί σταθμοί στην Αθήνα σε διάφορες συνοικίες (Ψυρρή, Πολύγωνο, Πατήσια, Αμπελοκήπους, Σεπόλια, Κολοκυνθού, Γκαζοχώρι, Ποδαράδες, Παγκράτι, Συνοικισμό Συγγρού, Δουργούτι, Καλλιθέα και Μοσχάτο). Βλ. Βέρα Σόλωνος, «Η δράσις του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», *Το Παιδί* 21 (1933), σ. 46-50.

48. Τα ποσοστά αυτά σύμφωνα με τον Δοξιάδη ήταν διπλάσια σε σύγκριση με άλλες χώρες. Το 1930 το Ίδρυμα ανέλαβε την εκπαίδευση 15-20 παιδοκόμων τον χρόνο από την επαρχία προκειμένου να στελεχωθούν τα αντίστοιχα παραρτήματα του ΠΠΠΠ. Βλ. Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 168, επιστολή αρ. 45, της 8ης Φεβρουαρίου 1930, του Απ. Δοξιάδη, προέδρου του Ιδρύματος προς τον Ελ. Βενιζέλο.

49. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από το Βιβλίο Τοποθετήσεων του έτους 1934, το τμήμα Πληροφοριών και Τοποθετήσεων φρόντισε για την τοποθέτηση 40 περίπου παιδιών. Τα επόμενα έτη ο αριθμός των παιδιών αυξήθηκε. Τα περισσότερα ήταν ορφανά, έκθετα, εγκαταλεμμένα ή ήταν παιδιά φτωχών μονογονεϊκών οικογενειών ή είχαν γονείς φυματικούς και τοποθετήθηκαν σε ιδρύματα (ορφανοτροφεία ή στο Εμπειρικό Ασυλο) ή σε οικογένειες ως οικότροφα, ψυχοπαίδια ή υπηρέτριες. Βλ. Αρχείο ΠΚΚΠΑ, Διεύθυνση Παιδικής Πρόνοιας, Υπηρεσία Τοποθετήσεων. Βιβλίο Τοποθετήσεων, έτος 1934.

50. Το 1932 στο ΠΠΠΠ λειτουργούσαν τα τμήματα: επιτόκων, προστασίας βρεφών, ασθενών βρεφών, προστασίας νηπίων, συσσιτίων, παιδικών εξοχών, προστασίας μαθητών, ιματιοθήκης, πληροφοριών και καθοδηγήσεων, εξωγάμων και εκθέτων νηπίων και υιοθεσιών.

θα εμφορούνταν όχι μόνο από ενθουσιασμό και αγάπη για το παιδί, αλλά και από κατανόηση των επιστημονικών αρχών στη βάση των οποίων ήταν οργανωμένη η κοινωνική εργασία, κάτι που φαίνεται ότι δεν ήταν πάντα εφικτό.⁵¹ Μετά την ίδρυση των πρώτων σχολών νοσοκόμων και αδελφών επισκεπτριών, και στον βαθμό που η βοήθεια έτεινε να οργανώνεται σε επαγγελματική βάση, το έργο αυτό ανατέθηκε στις επισκέπτριες αδελφές. Με τις κατ' οίκον επισκέψεις τους, αυτές οι «περιστέρες του πολιτισμού», όπως αποκαλούνταν οι αδελφές, αποσκοπούσαν τόσο στον έλεγχο των λαϊκών οικογενειών όσο και στην εξατομικευμένη διδασκαλία των αρχών υγιεινής, σε ό,τι αφορούσε την ανατροφή των βρεφών και την υγιεινή του σπιτιού. Η επισκέπτρια αδελφή αναμενόταν να λειτουργήσει «ως ο οφθαλμός του Ιδρύματος διά την σαφή αντίληψιν των εις το περιβάλλον του βρέφους συμβαινόντων».⁵²

Η συμβολή των παιδιάτρων που πρόσφεραν υπηρεσίες στο Ίδρυμα ήταν καθοριστική σε πολλά επίπεδα. Γνωστοί παιδίατροι, όπως οι Κ. Χαριτάκης, Εμμ. Λαμπαδάριος, Γ. Μητρόπουλος, Σ. Βέρας, Κ. Σαρόγλου και Γ. Μακκάς, στελέχωναν τους συμβουλευτικούς σταθμούς και τις πολυκλινικές, δίδασκαν στη Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών,⁵³ αρθρογραφούσαν στον ιατρικό και στον καθημερινό τύπο και εξέδιδαν εκλαϊκευτικά φυλλάδια για μητέρες. Εκπροσωπούσαν το Ίδρυμα, το Υπουργείο ή τη χώρα σε διεθνή συνέδρια για την παιδική ηλικία. Κυρίως σχεδίαζαν πολιτικές, διατύπωναν λόγους για την προστασία της υγείας και φρόντιζαν για τη διάχυσή τους. Μέσω της προβολής αυτής ισχυροποιούσαν τη θέση τους και την ειδικότητα της παιδιατρικής στον χώρο της ιατρικής επιστήμης. Ορισμένοι ήταν μέλη του Κόμματος των Φιλελευθέρων και είχαν ασκήσει πολιτική από θέση ευθύνης. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ίδιοι πρωτοστάτησαν στην έκδοση του περιοδικού *Παιδολογία* το 1920 και στην ίδρυση της Ελληνικής Παιδιατρικής Εταιρείας το 1931. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Απόστολου Δοξιάδη, προέδρου του Ιδρύματος από το 1924 έως το 1932. Συγγραφέας εκλαϊκευτικών βιβλίων για την επιστημονική μητρότητα, υποστηρικτής της επιβολής φόρου στους αγάμους και εμπνευστής πολλών από τις καινοτομίες που εισήχθησαν αυτή την περίοδο –μεταξύ άλλων της δημιουργίας ενημερωτικών ταινιών για τις μέλλουσες μητέρες και της καθιέρωσης της Εβδομάδας του Παιδιού, της Ημέρας της Μητέρας και των Βραβείων Υγείας για βρέφη–, ο Δοξιάδης σφράγισε με τις δημοσιεύσεις και τη δράση του τη φυσιογνωμία του ΠΙΠΠ στον Μεσοπόλεμο.⁵⁴

51. Σε ομιλία του στην Εβδομάδα του Παιδιού, τον Δεκέμβριο του 1929, ο Απόστολος Δοξιάδης έκανε νύξη για τις αντιθέσεις ανάμεσα στη διοίκηση του ιδρύματος και τις εθελόντριες. «Επίμονος εργασία, καλή θέλησις και υπομονή ουχί μικρά απαιτούνται εκ μέρους των διοικούντων προς συμβιβασμόν των αντιθέσεων [εθελοντριών και επιστημόνων]. Πάντοτε φρονώ ότι η συνεργασία των δύο τούτων παραγόντων είναι αναγκαία, και σκόπιμος καταμερισμός της εργασίας θα συντελέσει εις την αποφυγήν προστριβών». Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 168, Ομιλία Απ. Δοξιάδη, Αθήνα 26 Δεκεμβρίου 1929, αρ. 46.

52. Μαργαρίτα Χρυσάκη, «Αι περιστέραι του πολιτισμού. Η επισκέπτρια αδελφή από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα», *Το Παιδί* 66 (1940), σ. 20-23.

53. Το 1931 και το 1932 το ΠΙΠΠ λειτούργησε δύο μονοτεείς τάξεις Επισκεπτριών Αδελφών. Φαίνεται ωστόσο ότι ο αριθμός των αποφοίτων δεν κάλυπτε τις ανάγκες του Ιδρύματος για στελέχωση των βρεφοκομικών σταθμών και των 45 παραρτημάτων στην επαρχία. Βλ. Μ. Χρυσάκη, «Αι περιστέραι του πολιτισμού».

54. Στα *Γράμματα προς νεαρές μητέρες* ο Δοξιάδης επιχειρούσε, όχι μόνο να ξεριζώσει τις προκαταλήψεις σχε-

Τα ίδια πρόσωπα συναντάμε και στη Γενική Εταιρεία προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, η οποία είχε συσταθεί το 1925, κυρίως από νομικούς, και αποτελούσε τμήμα της Διεθνούς Ενώσεως Προστασίας του Παιδιού, που είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο της ΚτΕ. Η Εταιρεία είχε συμπεριλάβει στους στόχους της και την υποστήριξη δράσεων για την προστασία της υγείας της παιδικής ηλικίας.⁵⁵ Από το 1930 η Εταιρεία εξέδιδε το περιοδικό *Το Παιδί*, σημαντική πηγή πληροφοριών για τον τρόπο λειτουργίας του Ιδρύματος καθώς πολλά από τα μέλη του αρθρογραφούσαν στις στήλες του. Μέσω της Εταιρείας, τα μέλη του ΔΣ του Ιδρύματος έπαιρναν μέρος σε συζητήσεις που γίνονταν στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών για θέματα που αφορούσαν, εκτός των άλλων, την υγεία της μητέρας και του παιδιού και στη συνέχεια προωθούσαν τη γνώση αυτή στο ελληνικό κοινό.⁵⁶ Δείγμα αυτής της όσμωσης ήταν το Α΄ Βαλκανικό Συνέδριο που έγινε στην Αθήνα το 1936 μετά από πρόταση της Διεθνούς Εταιρείας για την Προστασία του Παιδιού, σε μια απόπειρα να εξεταστούν τα κοινά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι βαλκανικές χώρες στην οργάνωση υπηρεσιών πρόνοιας για την παιδική ηλικία.

Το Ίδρυμα και η Εταιρεία ήταν τεμνόμενοι κύκλοι, ενώ άλλες συλλογικότητες με τις οποίες είχαν σημεία επαφής τα μέλη του ιδρύματος ήταν ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, το Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων και ο Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας. Οι γυναικείες οργανώσεις πρόβαλλαν συχνά τις θέσεις των γιατρών του Ιδρύματος από τις στήλες των περιοδικών *Ελληνίς* και *Ο Αγώνας της Γυναίκας*,⁵⁷ ενώ η διοίκηση του ΠΙΠΠ φαίνεται ότι καλούσε τις γυναικείες οργανώσεις να πλαισιώσουν τις δράσεις του, όπως την Εβδομάδα του Παιδιού.⁵⁸ Έτσι, παρά τον κυρίαρχο ρόλο που έπαιζαν οι γιατροί στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του Ιδρύμα-

τικά με την ανατροφή των παιδιών, αλλά και να εμφυσήσει μια αίσθηση βιολογικού καθήκοντος των γυναικών απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Βλ. Απόστολος Δοξιάδης, *Γράμματα προς νεαρές μητέρες*, Αθήνα 1926. Φαίνεται ότι το ΠΙΠΠ είχε γυρίσει ταινία με τίτλο *Μέλλουσες μητέρες*, η οποία προβαλλόταν στην Εβδομάδα του Παιδιού τη δεκαετία του 1930.

55. Ανάμεσα στους σκοπούς της Εταιρείας περιλαμβάνεται και «η μελέτη των ζητημάτων των σχετικών προς την κοινωνική υγιεινή του παιδιού». Βλ. *Καταστατικόν της Γενικής Εταιρείας προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας*, 5.3.1925, άρθρο 2.

56. Για τη δράση του ΠΙΠΠ την περίοδο του Μεσοπολέμου, βλ. Κ. Σαρόγλου, «Η προστασία του παιδιού στην Ελλάδα», *Το Παιδί* 1/4 (1930), σ. 59-77.

57. Άρθρα παιδιάρων και γυναικολόγων, όπως του Κ. Χαριτάκη, του Απ. Δοξιάδη, της Αγγελικής Παναγιωτάτου και του Μ. Μωυσειδή, σχετικά με τη συμβολή του ευγονισμού στη μείωση της βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, δημοσιεύονται στις στήλες των δύο περιοδικών με στόχο την ενημέρωση των γυναικών στις νέες επιστημονικές απόψεις. Βλ. Βασιλική Θεοδώρου, «Η προστασία της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας στον Μεσοπόλεμο: εθνικές προτεραιότητες, κοινωνική πολιτική και διεκδικήσεις γύρω από την συγκρότηση της έννοιας του 'φυσικού καθήκοντος' των γυναικών». Στο Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομοτηνή, 26-28 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2008, σ. 639-656.

58. Το 1927, για παράδειγμα, ο Απ. Δοξιάδης κάλεσε την πρόεδρο του Εθνικού Συμβουλίου Ραλλού Γεωργαντά και την πρόεδρο του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας Αύρα Θεοδωροπούλου να σκεφτούν με ποιον τρόπο θα μπορούσαν να συμμετάσχουν στην οργάνωση των γιορτών για την Εβδομάδα του Παιδιού. Βλ. «Η εβδομάδα του Παιδιού», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 56 (1927), σ. 2-4.

τος, δεν ήταν λιγότερο σημαντικός ο ρόλος ορισμένων γυναικών που συμμετείχαν τόσο στις δράσεις του όσο και στην Εταιρεία. Οι περισσότερες είχαν κάνει σπουδές νομικής, ιατρικής, παιδαγωγικών και ψυχολογίας και ήταν μέλη γυναικείων οργανώσεων. Ανάμεσά τους η Ζωή Φράγκου, η Άννα Παπαδημητρίου, η Δώρα Παπακωνσταντίνου, η Αγνή Δροσπούλου, η Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου και η Βέρθα Λέκα έχουν συχνή παρουσία. Μαζί με τις εθελόντριες και τις πρώτες αδελφές επισκέπτριες, που αποφοίτησαν το 1932 από τη σχολή του ΠΠΠΠ,⁵⁹ αποτελούσαν έναν κύκλο δυναμικών γυναικών που κατά κάποιον τρόπο είχαν ειδικευτεί στην προστασία της παιδικής ηλικίας.

Τεχνολογίες εξουσίας και εργαλεία παρατήρησης του σώματος

Αν και η συσσωμάτωση ήταν ομόφυλη δημόσια κοινωνικότητα που στηριζόταν στη δράση των εθελοντριών, η ιατρική αυθεντία ήταν αυτή που καθόρισε τους όρους συνάφειας με τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων που απευθύνονταν στους σταθμούς του ΠΠΠΠ για να ζητήσουν συμβουλές, να πάρουν βοήθεια σε είδος ή να τύχουν θεραπείας.⁶⁰ Η εκστρατεία για τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας στηριζόταν τόσο στον σχεδιασμό μιας συνολικής κρατικής πολιτικής όσο και στη διαμόρφωση νέων εργαλείων παρατήρησης, καταγραφής και τεχνικού ελέγχου των οικογενειών. Η εμπλοκή γιατρών και διανοουμένων του φιλελεύθερου χώρου προσέδωσε επιστημονικό χαρακτήρα στον σχεδιασμό των δράσεων και συνέ-

59. Η εκπαίδευση των επισκεπτριών αδελφών γνώρισε πολλές διακυμάνσεις μέχρι να περάσει σε επαγγελματικό στάδιο. Οι πρώτες διπλωματούχες αδελφές αποφοίτησαν από τη Σχολή που λειτούργησε από τον Ερυθρό Σταυρό το 1923 μετά από μια εξάμηνη θεωρητική και πρακτική εκπαίδευση από αμερικανίδες αδελφές. Σύντομη ήταν και η εκπαίδευση που δόθηκε από τη Σχολή του ΠΠΠΠ, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω (βλ. σημ. 53), για να καλυφθούν οι επείγουσες ανάγκες των συμβουλευτικών σταθμών σε βοηθητικό προσωπικό. Η πιο φιλόδοξη προσπάθεια έγινε το 1931, μετά από σύσταση της Επιτροπής Υγείας της ΚτΕ και στο πλαίσιο του προγράμματος αναμόρφωσης της δημόσιας υγείας. Η ίδρυση Σχολής αποτελούσε μια σημαντική παράμετρο για την επιτυχία του προγράμματος, σύμφωνα με τους ειδικούς της επιτροπής. Λόγω έλλειψης υποδομών η Σχολή Επισκεπτριών Αδελφών, από την οποία αποφοίτησαν οι πρώτες έμμισθες αδελφές, οργανώθηκε από τον ΕΕΣ, ήταν μονοετής και λειτούργησε μόνο για δύο χρόνια, καθώς το πρόγραμμα εγκαταλείφθηκε το 1933. Τέλος, το 1937 το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ίδρυσε με τον αναγκαστικό νόμο 613 (4 Απριλίου 1937) τη Σχολή Αδελφών Επισκεπτριών και Νοσοκόμων, στην οποία η φοίτηση ήταν τριετής. Η Σχολή υπαγόταν στο Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως και ήταν παράρτημα της Υγειονομικής Σχολής. Οι απόφοιτοι θα μπορούσαν να εργαστούν είτε ως αδελφές νοσοκόμες (νοσηλεύτριες) είτε ως αδελφές επισκέπτριες (υγιεινής, αντιλήψεως και προνοίας). Το έργο τους είχε, όπως τονίζονταν, τον χαρακτήρα υψηλής αποστολής και όχι επαγγέλματος. Βλ. Μ. Χρυσάκη, «Αι περιστέραι του πολιτισμού».

60. Πα τις αντιστάσεις που αντιμετώπιζε το προσωπικό των τμημάτων προστασίας βρεφών του ιδρύματος από τη μεριά των μητέρων, βλ. Καλλιόπη Νικολαΐδου, Προϊσταμένη Τμήματος Προστασίας Βρεφών, «Το Τμήμα Προστασίας Βρεφών του Πατριωτικού Ιδρύματος», *Το Παιδί* 51/1939, σ. 26-27. Σύμφωνα με το άρθρο, οι μητέρες τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του τμήματος εγγράφονταν στον σταθμό αποβλέποντας περισσότερο στα υλικά οφέλη (γάλα, ρούχα, οικονομική βοήθεια) και λιγότερο στις συμβουλές. Ωστόσο, φαίνεται ότι και η υπηρεσία χρησιμοποιούσε ως δόλωμα τα είδη ρουχισμού και διατροφής για να εξοικειώσει τους αποδέκτες της βοήθειας με το ζύγισμα, τις συμβουλές και την καθοδήγηση.

βαλε στην εισαγωγή επιστημονικών εργαλείων για την παρακολούθηση της υγείας μητέρων και παιδιών. Δελτία παρακολούθησης των αλλαγών του σώματος, δελτία καταγραφής των συνθηκών διαβίωσης των εργατικών οικογενειών και βραβεία υγείας για φροντισμένα βρέφη επιχειρούσαν να προωθήσουν ένα νέο πρότυπο υγιεινής διαβίωσης και να εγκαινιάσουν νέους όρους συνεργασίας μεταξύ γιατρών και αποδεκτών της βοήθειας. Οι όροι της συνεργασίας διαμορφώνονταν στη βάση δεικτών, μετρήσεων και άλλων αντικειμενικών κριτηρίων, που συνιστούσαν μια νέα γραφειοκρατική εξουσία της υγείας και υπονοούσαν μια στάση συμμόρφωσης των υποκειμένων στις απαιτήσεις της ιατρικής αυθεντίας. Τα δελτία, τα βιβλιάρια υγείας, οι κλίμακες, οι στατιστικές, οι ταξινομήσεις των σωμάτων σύμφωνα με νέες κατηγοριοποιήσεις της υγείας, ο προσδιορισμός των ρυθμών ανάπτυξης του σώματος του παιδιού και τα εκλαϊκευτικά έντυπα που απευθύνονταν στις μητέρες ήταν δείγματα των νέων τεχνολογιών κυριαρχίας που εισήγαγε η νέα επιστημονική ηγεσία. Υπό το πρίσμα αυτό συνιστούσαν νέες υλικότητες στο πεδίο της υγείας, που καθιερώθηκαν παράλληλα με μια σειρά καινοτομίες, όπως τα νέα όργανα μετρήσεων, οι νέοι χώροι παρατήρησης του σώματος, οι νεωτερικοί θεσμοί διάχυσης των νέων στάσεων απέναντι στο σώμα⁶¹ και οι νέες ειδικότητες.⁶² Με την οργάνωση ειδικών δομών για την προστασία της υγείας των μητέρων, οι γιατροί που παρείχαν συμβουλευτικό έργο στο ΠΠΠΠ συνέβαλαν στη διάχυση νέων τεχνολογιών εξουσίας, ενώ με την κατ' οίκον επίβλεψη των οικογενειών καθιέρωσαν τη διείσδυση των επαγγελματιών στην ιδιωτική σφαίρα των αποδεκτών της βοήθειας.

Σχετικά με το νόημα που οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι προσέδιδαν στη δράση τους, όπως προκύπτει από τα κείμενά τους, φαίνεται ότι όσοι πλαισίωσαν αυτή την προσπάθεια μοιράζονταν μια κοινή αντίληψη για την προστασία της παιδικής και της νεανικής ηλικίας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στο πλαίσιο της διακήρυξης των δικαιωμάτων του παιδιού στη Γενεύη. Κύριο στοιχείο της αντίληψης για την επιστημονική ηγεσία ήταν η πίστη στην πρόοδο μέσα από την πρόβλεψη, την εκπαίδευση και την επαγγελματοποίηση της απόπειρας. Οι επαγγελματίες της υγείας που εμπνέονταν από διεθνή παραδείγματα απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην κανονικοποίηση της συμπεριφοράς και στον μετασχηματισμό των υποκειμένων διακυβέρνησης. Το τελευταίο υπονοούσε την ανασυγκρότηση του εαυτού μέσω της καλλιέργειας στάσεων υπευθυνότητας, αυτοπαρατήρησης, αυτοπειθαρχίας και αξιοπρέπειας. Αν και η διαδικασία ιατρικοποίησης των συμπεριφορών δεν έλαβε χώρα στο πλαίσιο κρατικών μηχανισμών, εμπειρίχε στοιχεία διακυβέρνησης του πληθυσμού στον βαθμό που στηριζόταν σε τεχνολογίες κυριαρχίας και προϋπέθετε τη συνάρθρωση τεχνικών και μεθόδων που

61. Οι γιορτές της Εβδομάδας του Παιδιού αποτελούσαν την κυριότερη δημόσια εκδήλωση των νέων τρόπων επαφής του Ιδρύματος με το κοινό. Σύμφωνα με δημοσιεύματα του τύπου, το 1931 οι εορτασμοί απέκτησαν πανελλήνιο χαρακτήρα και τέθηκαν υπό την αιγίδα του κράτους Σε αυτούς πήραν μέρος οι διοικητικές και αστυνομικές αρχές, ο στρατός, η αεροπορία, η εκκλησία και ο δήμος. Βλ. «Αι εορταί της Εβδομάδας του Παιδιού», *Το Παιδί* 5 (1931), σ. 66-68. Το 1931 καθιερώθηκε και η Γιορτή της Μητέρας.

62. Για τις τεχνολογίες και τις υλικότητες της εξουσίας, βλ. Patrick Joyce, "What is Social in Social History", *Past and Present* 205 (2009), σ. 175-210. Για τη σημασία του φακέλου και τις εγγραφές εξατομίκευσης σε ένα παρόμοιο πλαίσιο βλ. Εφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Αθήνα 2013, σ. 138-140.

είχαν στόχο τη διαμόρφωση της διαγωγής των καθοδηγουμένων, την επίτευξη επιθυμητών αποτελεσμάτων και την αποφυγή άλλων.⁶³

Ο εκσυγχρονισμός, ο εκπολιτισμός, η συστηματοποίηση και ο εξορθολογισμός του έργου της προστασίας, όπως αυτό διαμορφωνόταν από τους σχεδιασμούς της επιστημονικής και της κοινωνικής ηγεσίας του ιδρύματος, υπογραμμίζουν τόσο τις ισχυρές επιδράσεις του δυτικού τρόπου οργάνωσης παρόμοιων υπηρεσιών, όπως διαμορφώθηκαν μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου από επαγγελματίες των διεθνών οργανισμών, όσο και την κριτική στον τρόπο βοήθειας των φιλανθρωπικών οργανώσεων. Και τα δύο υπονοούσαν την ανάγκη προετοιμασίας επαγγελματικών στελεχών για την κοινωνική πρόνοια και την αποδοχή διεθνών προτύπων στον τρόπο οργάνωσης των σχημάτων βοήθειας. Μια τεχνογνωσία της κοινωνικής βοήθειας που στηριζόταν στα εργαλεία της επιστημονικής γνώσης (την ιατρική, την ψυχολογία, την κοινωνιολογία, την επιστήμη της δημόσιας υγείας) προωθήθηκε μέσα από τη δράση των ειδικών που απευθυνόταν από τη μια μεριά στην κυβέρνηση και από την άλλη σε ένα κοινό, τον «αδαή» λαό, τον οποίο όφειλαν να διαπαιδαγωγήσουν. Ο διαφωτιστικός χαρακτήρας ήταν κυρίαρχος στο έργο τους, κυρίως όταν αναφέρονταν στο ξερίζωμα των προλήψεων και στην επιστημονική μητρότητα, και γενικότερα στην αλλαγή στάσης των κατώτερων στρωμάτων απέναντι στην επιστημονική αυθεντία.

Ο Σύνδεσμος αρχικά και το Ίδρυμα αργότερα, παρά τις πολιτικές αλλαγές που επηρέασαν τη φυσιογνωμία της συσσωμάτωσης, επιχείρησαν να λειτουργήσουν ως ένα υβριδικό υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, ως ένα υποκατάστατο κράτους που υιοθετούσε νεωτερικές γραφειοκρατικές πρακτικές καταγραφής των υποκειμένων και οργάνωσης των υπηρεσιών. Έτσι, αν και οι παρεμβάσεις των μελών της συλλογικότητας έλαβαν χώρα στο πλαίσιο ενός μεικτού καθεστώτος πρόνοιας, συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πλαισίου επίβλεψης της υγείας του παιδιού, στην επιβολή μιας σωματικής κουλτούρας της παιδικής ηλικίας και στη διαμόρφωση μιας σημαντικής παραμέτρου για τη συγκρότηση της έννοιας της παιδικής ηλικίας, αυτής της υγείας. Η μελέτη των δράσεων της συσσωμάτωσης αποτελεί επομένως ένα καλό παράδειγμα για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ιστοριοποιείται η έννοια της παιδικής ηλικίας και της νεότητας, στον βαθμό που αναδεικνύει πώς καθιερώθηκαν τα πρότυπα της υγείας και της κανονικότητας για το σώμα του παιδιού τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.

63. Για τις τεχνολογίες κυριαρχίας και τη διακυβέρνηση των υποκειμένων στο έργο του Φουκώ, βλ. Colin Gordon, "Governmental Rationality: an Introduction", στο Graham Burchell, Colin Gordon, Peter Miller (επιμ.), *The Foucault Effect. Studies in Governmentality*, Σικάγο 1991, σ. 1· Simon Gunn, "From Hegemony to Governmentality: Changing Conceptions of Power in Social History", *Journal of Social History* 39/3 (2006), σ. 705-720.

«Κοπιώδης εθελοντική εργασία»:
η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα¹

Από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα σημαντικές δυνάμεις φιλανθρώπων, ειδικών και αξιωματούχων κινητοποιήθηκαν σε διεθνές επίπεδο για την προστασία των «παραστρατημένων παιδιών». Οι δράσεις αυτές συνδέθηκαν με την πεποίθηση ότι οι ανήλικοι όφειλαν να έχουν διαφορετική ποινική μεταχείριση από τους ενήλικες και κορυφώθηκαν στο γύρισμα του αιώνα με τη θέσπιση δικαστηρίων ανηλίκων. Στις επόμενες δεκαετίες δημιουργήθηκαν πολλές ειδικές εθνικές και διεθνείς συσσωματώσεις, φορείς και θεσμοί στο πλαίσιο ενός όλο και πιο εκτεταμένου πεδίου δημόσιων προνοιακών παρεμβάσεων, που ασχολούνταν τόσο με τα εγκαταλειμμένα και τα φτωχά παιδιά όσο και με τις γυναίκες και τους ανήλικους που είχαν καταδικαστεί, φυλακιστεί ή απελευθερωθεί από τη φυλακή.² Κατά τον Μεσοπόλεμο εταιρείες τέτοιου τύπου συγκροτούσαν ήδη ένα διεθνές δίκτυο στο πλαίσιο του ευρύτερου προνοιακού πεδίου για την προστασία των παιδιών που είχαν «παραστρατηθεί», «εγκληματήθει» ή ήταν σε «ηθικό κίνδυνο».³ Η συγκεκριμένη διαδικασία συνιστούσε κλασική περίπτωση διεθνικής κυκλοφορίας ιδεών και πολιτικών οι οποίες απαντούσαν στις ανάγκες που έθετε μία όψη του κοινωνικού ζητήματος, την ίδια ώρα που τη συγκροτούσαν ως διακριτή.⁴

Η ιστορική έρευνα για τις σχετικές ιδέες, πρακτικές και πολιτικές έχει ενταθεί τα τελευ-

1. Η φράση «κοπιώδης εθελοντική εργασία» στο Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων, Δικαστικών Μέγαρον Αρσάκειον – Ειρηνοδικειον, *Λογοδοσίαι της «Εταιρίας Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών» 1946-1947, 1947-1948*, Αθήνα 1948 (στο εξής ΕΠΑΑ 1946-1947), σ. 8. Ευχαριστούμε τη Δέσπω Κριτσωτάκη, τη Βάσω Θεοδώρου, την Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, τον Πάρι Παπαμίχο Χρονάκη, την Ποθητή Χαντζαρούλα, την Κατερίνα Ροζάκου και τον Άκη Παπαταξιάρχη για τις παρατηρήσεις τους σε προηγούμενες εκδοχές αυτού του κειμένου.

2. Ενδεικτικά: Anthony Platt, *The Child Savers: The Invention of Delinquency*, Σικάγο 1969· Joëlle Droux, « L'internationalisation de la protection de l'enfance: acteurs, concurrences et projets transnationaux (1900-1925) », *Critique Internationale* 52 (2011), σ. 17-33.

3. Ενδεικτικά: Chris Leonards, "Border Crossings: Care and the 'Criminal Child' in Nineteenth Century European Penal Congresses", στο Pamela Cox – Heather Shore (επιμ.), *Becoming Delinquent: British and European Youth, 1650-1950*, Ντάρτμουθ 2002, σ. 105-121· Βασιλική Θεοδώρου – Δέσποινα Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα. Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα 2010.

4. Joëlle Droux, « Une contagion programmée : La circulation internationale du modèle des tribunaux pour mineurs dans l'espace transatlantique (1900-1940) », στο M. Kaluszynski κ.ά. (επιμ.), *Les sciences du gouvernement : circulation(s), traduction(s), réception(s)*, Παρίσι 2013.

ταία χρόνια σε ό,τι αφορά την Ευρώπη.⁵ Κοινή διαπίστωση των ερευνητών, παρά τις σημαντικές διαφορές από χώρα σε χώρα, είναι ότι οι φορείς για τη διαχείριση και την προστασία «παραστρατημένων παιδιών» συγκροτούν παντού ένα ποινικό-προνοιακό σύμπλεγμα, που διαπλέκει τα δικαστήρια ανηλίκων με δράσεις για την «προστασία» των «παραστρατημένων» παιδιών και θεμελιώνεται στη στενή συνέργεια του κράτους με εθελοντικές φιλανθρωπικές, προνοιακές ή επιστημονικές συσσωματώσεις.⁶ Ωστόσο, οι συγκεκριμένες μορφές που πήρε αυτή η διαδικασία σε κάθε εθνική περίπτωση δεν έχουν επαρκώς μελετηθεί, ούτε όσον αφορά τα δίκτυα ή/και πρόσωπα που την τροφοδότησαν ούτε ως προς τους τρόπους με τους οποίους νοηματοδοτήθηκαν οι σχέσεις και οι δράσεις τους. Μολονότι έχει κατά καιρούς αναδειχθεί ο ρόλος συγκεκριμένων ατόμων –πολιτικών, νομικών και επιστημόνων–,⁷ ξέρουμε λιγότερα για τα εκτεταμένα δίκτυα που στήριξαν τις προνοιακές δράσεις για τα παιδιά που κατηγορούνταν, είχαν δικαστεί ή είχαν αποφυλακιστεί, ιδίως στα πρώτα στάδια λειτουργίας του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων.⁸ Ιδίως δεν γνωρίζουμε αρκετά για το πώς επηρέασαν τα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα τις μορφές και το νοηματικό περιεχόμενο που πήρε η συνέργεια αυτών των δικτύων με τις κρατικές δομές. Για παράδειγμα, όπως έχει δείξει η Κέιτ Μπράντλεϋ για τη βρετανική περίπτωση, «[τ]α δικαστήρια ανηλίκων άλλαξαν κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα από το να είναι το αποτέλεσμα της δουλειάς αφοσιωμένων ακτιβιστών στο να γίνουν τμήμα ενός εκτεταμένου κράτους πρόνοιας».⁹ Κατά πόσον όμως αυτό έγινε σε κάθε περίπτωση; Τι σχέσεις διαμόρφωναν οι «αφοσιωμένοι ακτιβιστές» μεταξύ τους, με τα υποκείμενα της παρέμβασής τους και με το κράτος σε διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες και εθνικές περιπτώσεις; Τι νόημα έδιναν στη δράση τους; Πώς αντιλαμβάνονταν τον ρόλο τους και τι ενέργειες έκαναν ώστε να διατηρήσουν τη θέση τους ως «ειδικών» στο πεδίο της προστασίας των «παραστρατημένων παιδιών»; Ποια ήταν εντέλει η πολιτική διάσταση της δράσης τους; Εστιάζοντας στο πώς συγκροτούνται οι πολυποίκιλες σχέσεις μέσα από τη δράση συγκεκριμένων προσώπων και τον τρόπο με τον οποίο τις εννοιολογούν σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα μπορούμε αφενός να δώσουμε πρόσωπο στο απρόσωπο «κράτος» και αφετέρου να δούμε πιο συγκεκριμένα τα πολλαπλά επίπεδα στα οποία δομείται το ποινικό-προνοιακό σύμπλεγμα.

Η ιστορία του δικτύου κοινωνικής παρέμβασης για την προστασία των «παραστρατημένων παιδιών» και τη λειτουργία δικαστηρίων ανηλίκων στην Ελλάδα ταυτίζεται με την ιστο-

5. Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. στο Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*». *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2013, κεφ. 1.

6. David Garland, *Punishment and Welfare. A History of Penal Strategies*, Άλντερσοτ 1985, σ. 206-210.

7. Ενδεικτικά: A. Platt, *The Child Savers*. Kate Bradley, "Juvenile Delinquency, the Juvenile Courts and the Settlement Movement 1908-1950: Basil Henriques and Toynbee Hall", *20th Century British History* 19/2 (2008), σ. 133-155. Victoria Getis, *The Juvenile Court and Progressives*, Ούρμπανα 2000.

8. Χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «κοινωνικό δίκτυο» με την πρωταρχική του περιγραφική έννοια. Για τη διάκριση με νεότερες εννοιολογήσεις των «δικτύων», βλ. Vered Amit κ.ά., "Introduction: Thinking through Sociality: The Importance of Mid-level Concepts", στο Vered Amit (επιμ.), *Thinking through Sociality: an Anthropological Interrogation of Key Concepts*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015, σ. 17.

9. K. Bradley, "Juvenile Delinquency, the Juvenile Courts and the Settlement Movement", σ. 151.

ρία του νέου κοινωνικού ζητήματος το οποίο συνιστούσαν ήδη από τον Μεσοπόλεμο η «παιδική εγκληματικότητα» και οι ανήλικοι που εμπλέκονταν με τον νόμο. Σε όσα ακολουθούν θα εξετάσουμε πώς συγκροτείται το συγκεκριμένο δίκτυο και πώς κρυσταλλώνεται από το 1943 σε μια ιδιότυπη συσσωμάτωση, την Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών (στο εξής ΕΠΑ-Α). Η Εταιρεία ήταν νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου υπαγόμενο στο Υπουργείο Δικαιοσύνης (στο εξής ΥΔ), που ωστόσο συγκροτήθηκε και στελεχώθηκε κυρίως από εθελοντές διαφόρων ιδιοτήτων και ειδικοτήτων, είχε συμβολική μόνο κρατική χρηματοδότηση και συγκέντρωνε ιδιωτικές χορηγίες. Αποτέλεσε κεντρικό μοχλό της ηθικοποιητικής εκστρατείας που συνδέθηκε με τον ηθικό πανικό για τη νεολαία κατά τη δεκαετία του '50¹⁰ και ανέπτυξε ευρύ φάσμα δημόσιων δράσεων. Σε συνεχή ταλάντευση ανάμεσα στη φιλανθρωπία, την κρατική λειτουργία, την ηθοποιητική παρέμβαση και την εξειδικευμένη τεχνογνωσία, η ΕΠΑ-Α θα χαρακτηριστεί τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της –τόσο από τα στελέχη της όσο και από τον τύπο– «ημικρατικό» σωματείο. Κύριο χαρακτηριστικό της μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60 ήταν η παρουσία «αφοσιωμένων εθελοντών» σε όλες τις βαθμίδες της εσωτερικής της ιεραρχίας. Οι εθελοντές άρχισαν να περιορίζονται με την επέκταση και τη θεσμική κρυστάλλωση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων, που συρρίκνωναν σταδιακά τους τομείς δικαιοδοσίας και ισχύος της Εταιρείας.

Συγκεκριμένα, θα παρακολουθήσουμε συνοπτικά πώς το δίκτυο κοινωνικής παρέμβασης που κινητοποιήθηκε στον Μεσοπόλεμο μέσα από ποικίλες συσσωματώσεις οδήγησε μέσα στην Κατοχή στη δημιουργία της ΕΠΑ-Α. Στη συνέχεια, θα δούμε τη δομή και τις κυριότερες δραστηριότητες της ΕΠΑ-Α κατά τις δεκαετίες '50 και '60, εστιάζοντας στα πρόσωπα και στις σχέσεις που ανέπτυξαν μέσα από τη δράση τους, τόσο μεταξύ τους όσο με το κράτος και άλλους φορείς. Οι παρεμβάσεις των στελεχών της ΕΠΑ-Α την περίοδο αυτή πήραν δύο κυρίως κατευθύνσεις: αφενός επιχειρήσαν να συγκροτήσουν θεσμούς που θα έκαναν το έργο της πιο αποτελεσματικό και θα εδραίωναν την πρωτοκαθεδρία της στο πεδίο και τη θεσμική της θέση· και αφετέρου ανέπτυξαν δράσεις που εξασφάλιζαν το άνοιγμα της Εταιρείας προς τα έξω, προκειμένου να αναδειχθεί το αντικείμενο της παρέμβασής της ως κεντρικό. Τέλος, θα εξετάσουμε –στον βαθμό που το επιτρέπουν οι πηγές– πώς αντιλαμβάνονταν τα στελέχη της ΕΠΑ-Α τη συμμετοχή τους σε αυτήν και τα νοήματα που έδιναν στις κοινές τους δράσεις.¹¹ Τι τύπου σχέσεις ανέπτυξαν μεταξύ τους; Πώς νοηματοδοτούσαν τις σχέσεις αυτές και την κοινή δράση που τις παρήγε; Αφετηριακή υπόθεση της έρευνας είναι ότι οι σχέσεις που συνάπτουν τα στελέχη αυτά μεταξύ τους, με τα υπόλοιπα μέλη, με το κράτος και με το αντικείμενο της παρέμβασής τους –τους ανήλικους–, καθώς και τα πολιτισμικά νοήματα με τα οποία τις επενδύουν συγκροτούν μια συγκεκριμένου τύπου κοινωνικότητα που παράγεται στο εσωτερικό της και συνέχει τη δράση της· επιπλέον, ότι η κοινωνικότητα αυτή είναι δημόσια, καθώς το περιεχόμενο και οι μορφές που παίρνει έχουν πολιτικό περιεχόμενο και

10. Έφη Αβδελά, «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις»: Ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα* 90 (2005), σ. 30-43.

11. Θα στηριχθούμε στο αρχείο της ΕΠΑ-Α για την περίοδο 1940-1970 (στο εξής Αρχείο ΕΠΑ-Α) καθώς και σε άλλο δημοσιευμένο υλικό.

αποσκοπούν να δώσουν νόημα και σχήμα στον κόσμο.¹² Οι εθελοντές και οι εθελόντριες της ΕΠΑ-Α μοιράζονταν ένα κοινό όραμα και στόχο: πίστευαν στην κοινωνική μεταρρύθμιση μέσα από τη διαχείριση των παιδιών των άλλων, εκείνων που ζούσαν στη φτώχεια και είχαν «παρεκτραπεί». Επικαλούμενα συγκεκριμένες πολιτισμικές αναφορές που παραπέμπουν στη χριστιανική αυταπάρνηση, τα στελέχη της ΕΠΑ-Α προσέδιδαν κοινωνική αξία και νομιμοποίηση στη δημόσια δράση τους, ενώ συγχρόνως διατηρούσαν και αναπαρήγαν ιεραρχικές σχέσεις τόσο στο εσωτερικό της όσο και με όλους τους φορείς που δραστηριοποιούνταν για την προστασία των «παραστρατημένων παιδιών».

Η συγκρότηση του δικτύου

Η «παιδική εγκληματικότητα» αναδύεται ως κοινωνικό ζήτημα κατά τον Μεσοπόλεμο σε συνάρτηση με τις ανησυχίες για τις κοινωνικές επιπτώσεις που είχε η πολεμική δεκαετία 1912-1922. Συνδέεται επίσης με συζητήσεις για τις νεότερες μεθόδους, πρακτικές και πολιτικές που εφαρμόζονταν τότε σε πολλές χώρες για την αντιμετώπισή της και τις οποίες προσδοκούσαν να μεταφέρουν στην Ελλάδα οι βενιζελικοί μεταρρυθμιστές της εποχής.¹³ Με αυτή την αφετηρία διαμορφώθηκε το δίκτυο για την ποινική και προνοιακή διαχείριση των ανήλικων ενόχων. Νομικοί, γιατροί, κρατικοί αξιωματούχοι και μορφωμένες γυναίκες εργάστηκαν από κοινού εθελοντικά για τη «σωτηρία» των «παραστρατημένων παιδιών» ως τμήμα ενός ευρύτερου κινήματος «παιδοσωστών». Έφτιαξαν σωματεία, διασταυρώθηκαν σε ομάδες πίεσης και ανέπτυξαν ποικίλες μορφές συλλογικής δράσης που είχαν τριών ειδών αποδέκτες: το κράτος, για να φτιάξει θεσμούς και πρώτα απ' όλα παιδικά δικαστήρια· την κοινή γνώμη, για να ευαισθητοποιηθεί ώστε να συμβάλει στη συγκέντρωση πόρων· και τους ίδιους τους ανήλικους, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι επείγουσες προνοιακές ανάγκες τους.

Πολλές από αυτές τις δράσεις αναπτύχθηκαν με τη στενή αλληλόδραση ιδιωτών και κράτους, σε μια περίοδο όπου πολλαπλασιάζονται οι πρωτοβουλίες της κοινωνίας πολιτών αλλά και το κράτος επεκτείνεται και διευρύνεται. Τα ίδια άτομα συμμετείχαν συχνά στις αλληπάλληλες συσσωματώσεις που διαδέχονταν τις αργές και αποσπασματικές νομοθετικές ρυθμίσεις και κατέληξαν μεταπολεμικά στη συγκρότηση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανήλικων. Οι σχετικές πρωτοβουλίες παρακολουθούσαν τις διεθνείς εξελίξεις στο νέο πεδίο κοινωνικής παρέμβασης που συνιστούσε η προστασία των παιδιών, εστιάζοντας στην «παιδική

12. Για τη δημόσια κοινωνικότητα και τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα», *εδώ*: Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα» και «κοινωνία αλληλεγγύης: Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32 (2008), σ. 95-120· Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Εισαγωγή. Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου – Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013, σ. 25-70· και τον ιστότοπο www.public-sociality.uoc.gr.

13. Για τις σχετικές διεθνείς εξελίξεις βλ. Ευανθία Ν. Κικνοπούλου, «Ανάγκη παιδικών δικαστηρίων», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* Γ/26 (1925) και Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», κεφ. 1.

εγκληματικότητα» ως επιμέρους όψη της.¹⁴ Διαμόρφωναν μια εκδοχή δημόσιας κοινωνικό-τητας συλλογικών υποκειμένων χαρακτηριστική για την εποχή εκείνη, όπου σοσιαλιστές, φεμινίστριες, νομικοί, επιστήμονες και δημόσιοι υπάλληλοι συμπορεύονταν σε κοινές δράσεις με γνώμονα την επιστημονική γνώση και την ανάγκη διαμόρφωσης νέων πολιτικών, επιδιώκοντας ταυτόχρονα να εδραιώσουν τη θέση τους στο νέο πεδίο δράσης. Η προτεραιότητα στο αντικείμενο, δηλαδή την προστασία των «παραστρατημένων» παιδιών, εξηγεί και τις πολιτικές μετατοπίσεις των υποκειμένων που συμμετέχουν στο δίκτυο, τα οποία, μολονότι φαίνεται ότι αρχικά ενεργοποιήθηκαν με έντονο το στίγμα του βενιζελικού μεταρρυθμισμού, στη συνέχεια παρακολούθησαν τις πολιτικές ανατροπές των δεκαετιών '30 και '40 και εντάχθηκαν στο εθνοσωτήριο αντικομμουνιστικό μεταπολεμικό κράτος.

Οι σύλλογοι που ιδρύθηκαν εκείνα τα χρόνια από στελέχη του κοινωνικού αυτού δικτύου άλλαζαν συνεχώς ονομασίες για να προσαρμοστούν κάθε φορά στις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις για τα σχετικά θέματα. Δεν έχει νόημα να χαρτογραφήσουμε εδώ αναλυτικά τις πολλαπλές μεταμορφώσεις και αλληλοσυνδέσεις αυτών των συσσωματώσεων. Θα επιμείνουμε μόνο στην εξαρχής στενή συνέργεια ανάμεσα σε ιδιώτες και κρατικούς αξιωματούχους. Στο επίκεντρο βρίσκεται αρχικά ο Σύλλογος Προστασίας Κρατουμένων Γυναικών και Ανηλίκων, που ιδρύεται το 1924.¹⁵ Στελεχώνεται από «κυρίες» των δύο κυριότερων φεμινιστικών σωματείων του Μεσοπολέμου, του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων,¹⁶ νομικούς και κρατικούς αξιωματούχους και αρχίζει αμέσως να παρεμβαίνει σε δίκες γυναικών και ανηλίκων, παρέχοντας δωρεάν δικηγορική συνδρομή.

Τα επόμενα χρόνια οι απόπειρες να θεσπιστούν παιδικά δικαστήρια δεν θα ευοδωθούν.

14. Στην Ελλάδα ιδρύεται το 1924 η Γενική Εταιρία προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, εξαρχής μέλος της Διεθνούς Ένωσης για την Προστασία του Παιδιού (Union Internationale de secours aux enfants – UISE), που ιδρύθηκε το 1920 και τελούσε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Βλ. Γενική Εταιρεία προς Προστασίαν της Παιδικής και Εφηβικής Ηλικίας, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1924. Εκδίδει το περιοδικό *Το Παιδί*, στο οποίο δημοσιεύουν όλοι όσοι ασχολήθηκαν με τα «παιδικά δικαστήρια». Βλ. σχετικά, Β. Θεοδώρου – Δ. Καρακατσάνη, *Υγιεινής παραγγέλματα*. Ευχαριστούμε τη Βάσω Θεοδώρου που μας βοήθησε να ξεπλέξουμε το κουβάρι των διαφορετικών συλλογικοτήτων που αλλάζουν συνεχώς όνομα και μας παρέιχε γενναιόδωρα υλικό.

15. Μαρτυρείται ότι ο Π. Σκουριώτης, διευθυντής του Τμήματος Φυλακών του Υπουργείου Δικαιοσύνης, κάλεσε τον Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων να ιδρύσουν σύλλογο για την «ηθική και οικονομική υποστήριξη των οπωσδήποτε κρατουμένων γυναικών και ανηλίκων, ανεξάρτητα θρησκείας και εθνικότητας». Βλ. στο *Ο Αγώνας της Γυναίκας*: «Επίκαιρα», Α/9-10 (1924). Ευανθία Ν. Κινοπούλου, «Για την προστασία κρατουμένων γυναικών και ανηλίκων», Β/16 (1925), 12-της ίδιας, «Γύρω από την προστασία της γυναίκας και του παιδιού», Β/18 (1925), 16· Άννα Παπαδημητρίου, «Τα παιδικά δικαστήρια», Δ/40 (1927). Την ίδια περίοδο ιδρύονται παρόμοιοι σύλλογοι και σε άλλα αστικά κέντρα, γεγονός που μαρτυρεί μια λίγο ή πολύ ενορχηστρωμένη προσπάθεια. Βλ. ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κυκλάδων, Αρχείο Πρωτοδικείου Σύρου, Καταστατικά: Προστασία Κρατουμένων γυναικών και ανηλίκων, Ερμούπολη 1925, χειρόγραφο. Ευχαριστούμε τον Χρήστο Λούκο που έθεσε στη διάθεσή μας το τεκμήριο αυτό.

16. Οι φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής είχαν εξαρχής δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ζήτημα των παιδικών δικαστηρίων, το οποίο θεώρησαν πεδίο δυναμικής δημόσιας όσο και επαγγελματικής δράσης μορφωμένων γυναικών. Βλ. τη σχετική αρθρογραφία στα *Ο Αγώνας της Γυναίκας* και *Ελληνίς*.

Θα αφήσουν ωστόσο νομοθετήματα που θα γίνουν αφορμή να δημιουργηθούν νέες συσσωματώσεις ή να μετονομαστούν παλαιότερες, με στόχο να παίξουν ενεργό ρόλο στο νέο πεδίο προνοιακής παρέμβασης.¹⁷ Λίγα χρόνια πριν από την κήρυξη του πολέμου το μεταξικό καθεστώς θα θεσπίσει εντέλει με ποικίλα νομοθετήματα μια πρώτη εκδοχή του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων.¹⁸ Νέες συσσωματώσεις εμφανίζονται, αλλά κεντρικό ρόλο σε αυτή τη φάση θα παίξει η Εταιρεία Προστασίας Αποφυλακιζομένων Αθηνών (του Πρωτοδικείου) (ΕΠΑΠ-Α), νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου που υπάγεται στο ΥΔ και ιδρύεται σε εφαρμογή σχετικού νόμου. Το 1940 δημιουργεί Τμήμα Ανηλίκων, το οποίο στελεχώνεται με πρόσωπα που έχουν αναπτύξει έντονη δράση γύρω από το ζήτημα αυτό σε όλο τον Μεσοπόλεμο.¹⁹ Το Τμήμα αυτό θα αυτονομηθεί το 1943 για να συσταθεί η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών (ΕΠΑ-Α).²⁰

Από τη στιγμή που θεσπίζονται τα δικαστήρια ανηλίκων, οι διαδοχικές εθελοντικές συσσωματώσεις της εποχής θα εστιάσουν στους κρατούμενους, αποφυλακιζόμενους ή σε «ηθικό κίνδυνο» ανήλικους και την προστασία τους. Κοινός παρονομαστής τους πάντως ήταν συγκεκριμένα πρόσωπα, σταθερά παρόντα σε διοικητικά συμβούλια και δημόσιες παρεμβάσεις, τα στελέχη του κοινωνικού δικτύου κοινωνικής παρέμβασης στο οποίο αναφερόμαστε εδώ. Το παράδειγμα της Ευανθίας Γκινοπούλου είναι χαρακτηριστικό, μολονότι δεν γνωρίζουμε πολλά γι' αυτήν. Μορφωμένη, χήρα και δραστήριο μέλος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, αφέρωσε τη ζωή της ήδη από τον Μεσοπόλεμο σε δράσεις που απευθύνονταν σε φτωχά και παραστρατημένα ανήλικα παιδιά και εφήβους. Η Γκινοπούλου είχε αρκετά κλασική για τη γενιά της σταδιοδρομία γυναίκας από τα προπολεμικά μεσαία αστικά στρώματα. Χωρίς ιδιαίτερο κοινωνικό ή συμβολικό κεφάλαιο, ανέπτυξε έντονη φιλανθρωπική και άλλη δημόσια δράση και απέκτησε χάρη σε αυτήν κοινωνική αναγνώριση και κύρος, αρχικά στο πλαίσιο του βενιζελικού μεταρρυθμισμού και του φεμινιστικού κινήματος, στη συνέχεια και για πολλές δεκαετίες στο πλαίσιο ηθοποιητικών και εθνοφελών δημόσιων παρεμβάσεων. Υποστήριξε από νωρίς με θέρμη και αλληπάλληλα δημοσιεύματα τη θέσπιση «παιδικών δικαστηρίων» και υπήρξε για πάνω από τριάντα χρόνια επικεφαλής των περισσότερων συλλογικοτήτων που ασχολήθηκαν με το ζήτημα αυτό. Και άλλες «ερίτμοι κυρία της Αθηναϊκής Κοινωνίας»²¹ επιδόθηκαν με επιμονή στη συγκέντρωση πόρων, ενώ επέδειξαν αξιοθαύμαστη ικανότητα στη διαχείριση ανθρώπων και στην οργάνωση δράσεων.

17. Για παράδειγμα, ο Ν. 5098 του 1931 «περί δικαστηρίων ανηλίκων», που όμως δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή, έγινε αφορμή να αλλάξει το όνομά του ο Σύλλογος Προστασίας Κρατουμένων Γυναικών και Ανηλίκων σε Σύλλογο Προστασίας Ανηλίκων (κρατουμένων). *Ο Αγώνας της Γυναίκας*: Α. Στουδίτου, «Ο Νόμος για τα παιδικά δικαστήρια», Ζ/144-145 (1931).

18. Για τη μεταξική νομοθεσία για τα δικαστήρια ανηλίκων, βλ. Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», σ. 124-125, σ. 134-137.

19. Στο ίδιο και Αρχείο ΕΠΑ-Α, Πρακτικά Συνεδριάσεως Συμβουλίου (11.5.1940 – 29.5.1945) [Τμήματος Προστασίας Ανηλίκων Εταιρείας Προστασίας Αποφυλακιζομένων] (στο εξής ΔΣ 1940-45), 16.5.1940.

20. Το διάταγμα για την αυτοτελή οργάνωση της ΕΠΑ-Α άρχισε να ισχύει από την 1η Αυγούστου 1943 (ΔΣ 1940-45, 11.8.1943). Για τη σχετική νομοθεσία, βλ. Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», σ. 134-140.

21. ΔΣ 1940-44, 11.5.1940.

Συnergάστηκαν στενά με ένα δίκτυο νομικών, δικαστικών, γιατρών και φιλόνηρωπων κάθε είδους, ανεξάρτητα από τις επικρατούσες κάθε φορά πολιτικές συνθήκες, και όλοι μαζί έγιναν οι προνομιακοί συνομιλητές του ΥΔ σε κάθε θέμα που αφορούσε την προστασία όσων ανηλικών είχαν εμπλοκή με τον νόμο. Ήταν οι «αφοσιωμένοι εθελοντές» που στελέχωσαν τα διαδοχικά Διοικητικά Συμβούλια (στο εξής ΔΣ) και τα τμήματα της ΕΠΑ-Α μετά το 1943. Στα επόμενα μεταπολεμικά χρόνια τα πρόσωπα αυτά θα αυξάνονταν.

Η ΕΠΑ-Α και οι εθελοντές της

Η θεσμική συγκρότηση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλικών στις μετεμφυλιακές συνθήκες μετασηματίζει σημαντικά το προπολεμικό πεδίο κοινωνικότητας στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, μολοντί συχνά εμπλέκονται τα ίδια πρόσωπα. Ένα ευρύ φάσμα ιδιωτικών φορέων, κοινωνικών σωματείων και κρατικών θεσμών θα ειδικευθούν κατά τη μεταπολεμική και ιδίως τη μετεμφυλιακή περίοδο στην προστασία παιδιών και νέων από κάθε είδους «ηθικό κίνδυνο». Θα αποτελέσουν τη συγκυριακή ελληνική εκδοχή του ποινικού-προνοιακού συμπλέγματος για τη διαχείριση και την πειθάρχηση των νέων, που είδαμε να αναπτύσσεται σε πολλές χώρες ήδη από τις αρχές του εικοστού αιώνα. Οι κοινές δράσεις και οι δημόσιες παρεμβάσεις όσων εμπλέκονται μεταπολεμικά σε αυτό το πεδίο παράγουν στην Ελλάδα μια δημόσια κοινωνικότητα νέου τύπου: ηθικολογική, ιεραρχική και με αναφορές στις χριστιανικές αξίες της θυσίας, της αγάπης και του εθνικού καθήκοντος στο όνομα της προστασίας των «αδυνάτων», εκδοχή που εναρμονίζεται με το αυταρχικό πολιτικό πλαίσιο της εποχής. Από μια άποψη η κοινωνικότητα αυτή διαφοροποιείται από τις μεσοπολεμικές μεταρρυθμιστικές απόπειρες ως προς το πρόσημο των αλλαγών που επιδιώκει, και φέρει περισσότερο τα σημάδια της φιλανθρωπικής ιδεολογίας του δέκατου ένατου αιώνα. Από την άλλη, χαρακτηρίζεται τόσο από την κοινωνική διεύρυνση των φορέων της όσο και από την έντονη ανάμειξη του κράτους,²² η οποία παράγει αμφισημίες, εμπλοκές και διάχυση ορίων. Η δημόσια αυτή κοινωνικότητα συγκροτεί έναν χώρο και ένα πλαίσιο σχέσεων όπου εφαρμόζονται βιοπολιτικές, διαμορφώνονται σχέσεις εξουσίας και τίθενται σε διαπραγμάτευση τα όρια μεταξύ κράτους και μη κράτους. Από την άποψη αυτή έχει έντονο πολιτικό χαρακτήρα: στις μετεμφυλιακές συνθήκες οι σχετικές παρεμβάσεις δεν επιδιώκουν μόνο να κινητοποιήσουν το κράτος για να φτιάξει νόμους θεσμούς, ιδρύματα κτλ., αλλά «δημιουργούν» το κράτος και τις πολιτικές του δρώντας σε έναν ενδιάμεσο χώρο, μέσα από τον οποίο προτείνουν νομοθεσίες, παράγουν ιδέες, συγκροτούν φορείς και διαμορφώνουν συνεργασίες.²³

22. Μέσω του ΥΔ, αλλά και άλλων κρατικών φορέων, οργανισμών και προσώπων.

23. Η Laura Lee Downs έχει ονομάσει τον χώρο αυτό «παρα-πολιτικό χώρο κοινωνικής προστασίας» (“And so we Transform a People’: Women’s Social Action and the Reconfiguration of Politics on the Right in France, 1934-1947”, *Past and Present* 225/1 (2014), σ. 187-225). Εδώ είμαστε κοντότερα στη προβληματική που αναπτύσσεται στο Aradhana Sharma – Akhil Gupta, “Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization”, στο Aradhana Sharma – Akhil Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Οξφόρδη 2006, σ. 1-41.

Τυπικά το ΔΣ της ΕΠΑ-Α το διόριζε το ΥΔ, αλλά όλα δείχνουν ότι η σύνθεσή του στηριζόταν στις εκάστοτε προτάσεις συγκεκριμένων ατόμων που είχαν κυριαρχήσει ήδη στο πεδίο από τον Μεσοπόλεμο. Κοντολογίς, οι σχέσεις ανάμεσα στα στελέχη του ΥΔ και της ΕΠΑ-Α συνέβαλαν με αμφίδρομο τρόπο στη διαμόρφωση μικρόκοσμων εξουσίας. Για παράδειγμα, εκτός από την Γκινοπούλου, που ήταν πρόεδρος της μεσοπολεμικής σωματειακής ΕΠΑ, έγινε πρώτη πρόεδρος του ΔΣ της ΕΠΑ-Α του Πρωτοδικείου του 1943 και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1957, ορισμένα ονόματα επανέρχονται για χρόνια: ο Ιωάννης Βεργόπουλος, δικηγόρος, στέλεχος και αργότερα διευθυντής του Τμήματος Ανηλίκων του ΥΔ· ο νομικός Ιάκωβος Ζαγκαρόλας, υφηγητής Ποινικού Δικαίου, τμηματάρχης Ποινικών Υποθέσεων στο ΥΔ και επανειλημμένα εκπρόσωπος της Ελλάδας στα διεθνή συνέδρια του ΟΗΕ και του Συμβουλίου της Ευρώπης για την παιδική και τη νεανική εγκληματικότητα· ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, ψυχίατρος και νευρολόγος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συστηματικά αντιπρόεδρος του ΔΣ· η Άννα Αλευρά, στέλεχος του Λυκείου Ελληνίδων, ταμίας του ΔΣ της ΕΠΑ-Α μέχρι το 1953, αντιπρόεδρος το 1954 και πρόεδρος από το 1957, προϊσταμένη του Β΄ Τμήματος και για χρόνια διευθύντρια του Σταθμού Προστασίας Ανηλίκων· λίγο μεταγενέστερα ο δημοσιογράφος Τάκης Παπαγιαννόπουλος, εμπνευστής των Εβδομάδων του Παραστρατημένου Παιδιού και επικεφαλής πολλών τμημάτων ταυτόχρονα· η δικηγόρος Μαλβίνα Καζακοπούλου, για χρόνια επικεφαλής των εθελοντών δικηγόρων της ΕΠΑ-Α και διευθύντρια του Φροντιστηρίου Κοινωνικών Βοηθών· και αρκετοί/ές άλλοι/ες.²⁴ Από το 1940 μέχρι το 1970, στα τριάντα χρόνια για τα οποία διαθέτουμε αρχειακό υλικό, βλέπουμε τα πρόσωπα αυτά –και άλλα νεότερα που τα διαδέχονται– να δραστηριοποιούνται σε διάφορες στελεχικές θέσεις της ΕΠΑ-Α με ποικίλες ιδιότητες –μέλη του ΔΣ, επικεφαλής τμημάτων, διευθυντές ή διευθύντριες φορέων κτλ.–, παράλληλα με άλλες δραστηριότητές τους, επαγγελματικές ή κοινωνικές. Κάποιες από τις γυναίκες της Εταιρείας ανήκαν στην αθηναϊκή «καλή κοινωνία» ή συνδέονταν με πολιτικά πρόσωπα. Αρκετές όμως, ιδίως όσες ασχολούνταν εθελοντικά ως επιμελήτριες ή δικηγόροι ανηλίκων, προέρχονταν από τα νέα μορφωμένα μεσαία στρώματα χωρίς περιουσία αλλά με προσδοκίες κοινωνικής ανόδου και επαγγελματικής αναγνώρισης που η διεύρυνσή τους χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική περίοδο.²⁵ Οι άντρες ήταν πανεπιστημιακοί, δικαστικοί, νομικοί, επαγγελματίες διανοούμενοι ή κρατικοί αξιωματούχοι, συνήθως του ΥΔ.

Η κρατική ανάμιξη στην Εταιρεία παίρνει διάφορες μορφές που συνήθως προσωποποιούνται. Όχι μόνο το ΥΔ διορίζει κάθε χρόνο το ΔΣ της ΕΠΑ-Α, έστω και τυπικά, αλλά επιπλέον στελέχη του συμμετέχουν σταθερά σε αυτό με διάφορες ιδιότητες που αλλάζουν στον χρόνο. Χαρακτηριστική περίπτωση ο Ιωάννης Βεργόπουλος, αρχικά κρατικός αξιωματούχος ειδικευμένος στο δίκαιο ανηλίκων, μέλος του ΔΣ του Τμήματος Ανηλίκων της ΕΠΑπ-Α, αρ-

24. Για τον Σταθμό Προστασίας Ανηλίκων, τις Εβδομάδες Παραστρατημένου Παιδιού και το Φροντιστήριο Κοινωνικών Βοηθών βλ. *εδώ*, παρακάτω.

25. Βλ. σχετικά Efi Avdela, “Between Voluntary Workers and Public Servants: The Juvenile Probation Officers in Greece, 1954-1976”, στο Ada Dialla – Niki Maroniti (επιμ.), *State, Economy, Society (19th-20th centuries). Essays in Honor of Emeritus Professor George B. Dertilis*, Αθήνα 2013, σ. 27-53.

γότερα διευθυντής του Τμήματος Ανηλίκων του ΥΔ, άρα σε θέση ασύμβατη με το ΔΣ της ΕΠΑ-Α, που δεν του απαγορεύει ωστόσο να συμμετέχει στις συνεδριάσεις του ως υπουργικός εκπρόσωπος και να κατευθύνει σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις του, θα γίνει αργότερα (μετά τη συνταξιοδότησή του;) πάλι μέλος του ΔΣ. Το Υπουργείο παρεμβαίνει επίσης και με άλλους τρόπους που περιορίζουν τις πρωτοβουλίες και την εξουσία του ΔΣ και προκαλούν ενίοτε εντάσεις: επιβάλλει τη δική του εκδοχή εσωτερικού κανονισμού της Εταιρείας, απορρίπτει τον διορισμό επιμελητών τους οποίους δεν εγκρίνει, επιπλήττει το ΔΣ όποτε θεωρεί ότι αυτονομείται υπερβολικά.²⁶ Τα μέλη του ΔΣ διαμαρτύρονται συστηματικά για τις παρεμβάσεις αυτές, υποστηρίζοντας ότι υπερβαίνουν τη δικαιοδοσία του ΥΔ. Παρά τα νομοθετήματα που διέπουν εξαρχής τη λειτουργία της, το τυπικό καθεστώς της ΕΠΑ-Α θα συνεχίσει για χρόνια να αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσων.²⁷ Για πολλά στελέχη της όπως και για τον τύπο θα ταυτιστεί με την (τυπικά ανύπαρκτη) κατηγορία του «ημικρατικού οργανισμού».²⁸

Οι αντιπαράθεσεις με το ΥΔ, που δεν μοιάζει να συνδέονται με αλλαγές στους πολιτικούς προϊσταμένους, μαρτυρούν ότι τα μέλη του ΔΣ διεκδικούσαν να αναγνωριστεί η δικαιοδοσία τους στο συγκεκριμένο πεδίο. Πάνω σε αυτή τη βάση έχτιζαν τις ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό της Εταιρείας, με τα διάφορα τμήματα και τα μέλη τους.²⁹ Από την έγκριση του ΔΣ περνούσαν όλες οι αποφάσεις και αυτό συστηματικά απέρριπτε με τη σειρά του έντονα, όπως θα δούμε παρακάτω, κάθε τάση αυτονόμησης των επιμέρους τμημάτων ή προσώπων.

Η Εταιρεία είχε αρχικά τέσσερα τμήματα. Το Τμήμα Α', «Κοινωνικών ερευνών και δικαστηριακής βοήθειας», οργάνωνε επισκέψεις σε φυλακισμένους ανήλικους και συγκέντρωνε εθελοντές δικηγόρους που συνέδραμαν δικαστικά άπορα παιδιά. Το Τμήμα Β', «Τοποθετήσεων και αποκαταστάσεως», αναλάμβανε να βρει δουλειά σε ανήλικους που απολύονταν και να εξασφαλίσει την επιστροφή στον τόπο καταγωγής σε όσους δεν είχαν οικογένεια στην Αθήνα. Διαχειριζόταν επίσης τον Σταθμό Προστασίας Ανηλίκων. Στο Τμήμα Γ', «Επιβλέψεως», υπάγονταν οι επιμελητές που συνεργάζονταν με το δικαστήριο ανηλίκων. Τέλος, το

26. Ενδεικτικά, για κάθε μία από τις υπουργικές παρεμβάσεις, βλ. ΔΣ 1940-45, 28.3.44. Αρχείο ΕΠΑ-Α: Βιβλίων Πρακτικών Διοικητικού Συμβουλίου 1958-1962 (στο εξής ΔΣ 1958-62), 25.7.1959. Βιβλίων Πρακτικών Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων Αθηνών 1951-1958 (στο εξής ΔΣ 1951-58), 6.6.1958 αντίστοιχα.

27. Στα 1943-44 οι συζητήσεις για το νομικό καθεστώς της ΕΠΑ-Α στο ΔΣ της είναι εντατικές. Οι νομικοί που το στελεχώνουν θα υποστηρίξουν ότι η Εταιρεία είναι ΝΠΔΔ, δηλαδή είναι αυτόνομη και δεν υπάγεται στο ΥΔ (ΔΣ 1940-45, 11.4.1944).

28. Το ερώτημα αν η ΕΠΑ-Α είναι ή όχι «ημικρατικός οργανισμός» θα διχάσει το ΔΣ της από την αρχή (ΔΣ 1940-45, 27.4.1944). Στη δεκαετία του 1950 το ζήτημα θα επανέλθει στον τύπο. Άλλοτε η ΕΠΑ-Α θα παρουσιαστεί ως κρατικός οργανισμός «που βρίσκεται κάτω από την σχεδόν ανύπαρκτη προστασία του Υπουργείου Δικαιοσύνης» και άλλοτε θα χαρακτηριστεί «ημικρατικός οργανισμός». «Μία έρευνα εξ αφορμής ενός φόνου. Το έργο της Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων. Το κράτος παρέχει ελάχιστους πόρους. Δεν επαρκεί η ιδιωτική πρωτοβουλία», (άρθρο εφημερίδας χωρίς άλλα στοιχεία [Απρίλιος 1953;]), Αρχείο ΕΠΑ-Α, Αποκόμματα εφημερίδων και Γ. Τ., «Οι συνοικιακές επιτροπές προστασίας ανηλίκων», *Ταχυδρόμος*, 5.6.1958.

29. Ο κεντρικός ρόλος του ΔΣ της Εταιρείας για οποιοδήποτε ζήτημα δηλώνεται ρητά από το 1958. Το ΔΣ είχε δικαίωμα να επιλαμβάνεται αυτεπάγγελτα ή μετά από εισήγηση του προεδρείου «οιασδήποτε υποθέσεως και να δίδη λύσεις κατά την κρίση του, ανεξαρτήτως οιασδήποτε ενεργείας του Τμήματος». ΔΣ 1958-62, 9.11.1958 και 13.2.1959.

Τμήμα Δ', «Καθοδηγήσεως και προπαγάνδας», είχε την ευθύνη των δραστηριοτήτων που στόχευαν στην οικονομική ενίσχυση της Εταιρείας και στη διάδοση των σκοπών της. Οργάνωνε διάφορες δημόσιες εκδηλώσεις, ψυχαγωγικές ή επιμορφωτικές, ενώ μοίραζε στις γιορτές δώρα σε αναμορφωτήρια και σωφρονιστήρια ανηλίκων.³⁰

Τα τμήματα συγκροτήθηκαν αρχικά με δυσκολία στις συνθήκες της Κατοχής και της πρώτης μετακατοχικής περιόδου. Στα επόμενα χρόνια η οργάνωση και διοίκησή τους προσέκρουε συχνά σε περιπλοκές που αφορούσαν τη δύσκολη αποσαφήνιση αρμοδιοτήτων, τον εσωτερικό ανταγωνισμό ως προς την άτυπη ιεραρχία εξειδίκευσης και τη διαμόρφωση ατομικών μικροκέντρων εξουσίας. Ιδιαίτερο ρόλο έπαιζε η στελέχωσή τους, που συνέβαλε στη βαρύτητα που απέκτησε το καθένα για τη φυσιογνωμία της Εταιρείας.³¹ Μέσα στον χρόνο τα τμήματα αναπροσαρμόστηκαν επανειλημμένα, είτε για να βελτιωθεί η λειτουργία τους, είτε για να αποφευχθούν επικαλύψεις, ή γιατί κάποιο πεδίο δράσης είχε εκπέσει.

Εκτός από έναν-δύο επιμελητές και ενίοτε έναν εισπράκτορα, όσοι/ες δραστηριοποιούνταν στην ΕΠΑ-Α την εποχή εκείνη ήταν εθελοντές.³² Οι εθελοντές και οι περισσότερες αριθμητικά εθελόντριες ανέπτυσαν δραστηριότητες ανάλογα με το τμήμα στο οποίο υπάγονταν. Σε ποιο τμήμα θα εντασσόταν ο καθένας και η καθεμιά το υπαγόρευε η ειδίκευσή τους, είτε επρόκειτο για τους/τις δικηγόρους και τους/τις επιμελητές/τριες είτε για τις φιλόνητες «κυρίες» με ικανότητες δημόσιων σχέσεων και διαθέσιμο χρόνο. Οι δικηγόροι παρείχαν δικαστική συνδρομή. Όσοι/ες αναλάμβαναν επιμελητές/τριες συγκέντρωναν για τον δικαστή ανηλίκων πληροφορίες για την κάθε υπόθεση, συνέτασσαν «εκθέσεις παρακολούθησεως» για όσους αφήνονταν ελεύθεροι ή παρενέβαιναν για να συμβιβάσουν οικογενειακές υποθέσεις.³³ Οι «κυρίες» των άλλων τμημάτων φρόντιζαν με διάφορους τρόπους τους υπό την προστασία τους ανήλικους: κάλυπταν ανάγκες ένδυσης και υπόδησης σε όσους απολύονταν, αναζητούσαν εργασία και στέγη για όσους είχαν ανάγκη και μοίραζαν δώρα στις γιορτές σε όσους ήταν έγκλειστοι. Συγχρόνως οργάνωναν διάφορες εκδηλώσεις είτε για να συγκεντρώσουν χρήματα είτε για να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη. Κοινωνολογίς, δεν έχουμε εδώ να κάνουμε τόσο με «ειδικούς» όσο με άτομα που ειδικεύονταν σε συγκεκριμένες δράσεις. Εξάλλου, εξαρχής και σε όλα τα επίπεδα οι συμμετέχοντες δεν διεκδικούσαν την ενεργοποίησή τους με όρους επιστημονικής εξειδίκευσης, αλλά με όρους πρακτικής εμπειρογνωμοσύνης και ηθικής επιταγής για ανιδιοτελή προσφορά.

Η ανασυγκρότηση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων το 1951, με τον νέο Ποινικό

30. Για τα τμήματα και τη συγκρότησή τους, βλ. ΔΣ 1940-45, 17.4.1945.

31. Σε ορισμένοι οι επικεφαλής παρέμεναν για πολλά χρόνια στη θέση τους και αντιστέκονταν ιδιαίτερα στις αλλαγές. Αλλού άλλαζαν συχνότερα, επιτρέποντας τον αναπροσδιορισμό της συνολικής δομής.

32. Ο Alan Kidd έχει προτείνει την πρόσληψη υπαλλήλων ως κριτήριο που διακρίνει τις εθελοντικές οργανώσεις από την κρατική γραφειοκρατία. Βλ. Alan Kidd, "Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare", *Journal of Historical Sociology* 15/3 (2002), σ. 328-341. Ωστόσο εδώ υποστηρίζουμε ότι το κριτήριο αυτό δεν είναι επαρκές.

33. Πάνα είναι σπάνιο τεκμήριο που επιτρέπει να διαμορφώσουμε μια ιδέα για τον τρόπο λειτουργίας των επιμελητών, βλ. το χειρόγραφο πρακτικό Συμβούλιον Επιμελητών 1952-53 [11.2.1952 – 26.5.1953] (στο εξής ΣΕ 1952-53). Ευχαριστούμε την Πάρη Ζυγούρα που το έθεσε στη διάθεσή μας.

Κώδικα, θα ανανεώσει το πεδίο παρέμβασης των ΕΠΑ και θα τις αναβαθμίσει. Τότε φαίνεται ότι άρχισαν να ιδρύονται και στην επαρχία, μολονότι η ΕΠΑ-Α θα παραμείνει η πιο ορατή και δραστήρια.³⁴ Ωστόσο στα επόμενα χρόνια, όσο επεκτείνεται και θεσμοθετείται ο μηχανισμός δικαιοσύνης ανηλικών, τόσο η ΕΠΑ-Α χάνει τομείς δικαιοδοσίας και ισχύ. Καμπή συνιστά η ίδρυση της Υπηρεσίας Επιμελητών Ανηλικών (ΥΕΑ) το 1954, ιδίως όταν αυτή γίνεται έμμισθη από το 1958, γεγονός που θα αφαιρέσει από την ΕΠΑ-Α τη δικαστική συνδρομή και τις επιμέλειες, δηλαδή τις πιο εξειδικευμένες και επίσημες δράσεις της.³⁵ Την απώλεια αυτών των τομέων δράσης θα επιχειρήσει να την αναπληρώσει εντείνοντας και συστηματοποιώντας τις δραστηριότητές της γύρω από τρεις άξονες: θα οργανώσει διάφορες φιλανθρωπικού τύπου εκδηλώσεις για τη συγκέντρωση χρημάτων, όπως ο ετήσιος χορός της σε κεντρικό αθηναϊκό ξενοδοχείο, με ακριβό εισιτήριο και λαχειοφόρο αγορά· θα δημιουργήσει και θα διαχειριστεί φορείς που θεωρούσε απαραίτητους για την καλύτερη λειτουργία του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλικών, όπως ο Σταθμός Προστασίας Ανηλικών και το Φροντιστήριο Κοινωνικής Προνοίας· τέλος, θα αναπτύξει ηθοποιητικού τύπου δημόσιες παρεμβάσεις στο πλαίσιο των ανησυχιών της δεκαετίας του '50 για την «παιδική και νεανική εγκληματικότητα», αρχικά μέσα από τη συμμετοχή της στο Συντονιστικόν Συμβούλιον των μέτρων προλήψεως και καταστολής της εγκληματικότητας των ανηλικών το 1953 και στη συνέχεια με τη διοργάνωση των Εβδομάδων Παραστρατημένου Παιδιού το 1952, το 1955 και το 1958, καθώς και με τη συγκρότηση των Συνοικιακών Επιτροπών Προστασίας Ανηλικών το διάστημα 1958-1960.

Σε αυτή τη διαδικασία η ΕΠΑ-Α, μέσα από το ΔΣ της, θα αποδειχθεί εξαιρετικά ανταγωνιστική με όποιον φορέα ασχολούνταν με παρόμοιο αντικείμενο δημόσιας παρέμβασης εφόσον δεν αναγνώριζε την πρωτοκαθεδρία της.³⁶ Από την άλλη, θα αναπτύξει ευρύ πεδίο συνεργασίας με όποιες εθελοντικές συσσωματώσεις θα αναγνωρίσουν την ισχύ της και θα συμπράξουν μαζί της,³⁷ αλλά και με φορείς που μοιράζονται την ιδεολογία της.³⁸ Οι παραπά-

34. Βλ. Εταιρεία Προστασίας Ανηλικών Κερκύρας 1951-1970, *Ενημερωτικόν Δελτίον Νο 1*, Κέρκυρα, Ιανουάριος 1970. Από το 1949 ιδιαίτερα δραστήρια εμφανίζεται η Εταιρεία Προστασίας Ανηλικών και Αποφυλακισμένων (ΕΠΑΑπ) Θεσσαλονίκης, όπου κεντρική μορφή είναι ο καθηγητής της Νομικής Δημήτριος Καρανίκας. Βλ. σχετικά Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», κεφ. 2. Νωρίς φαίνεται να ιδρύεται η ΕΠΑ Πειραιά, αλλά αργά να δραστηριοποιηθεί. Το 1945 μαρτυρείται ότι «τυπικήν απλώς εμφανίζει συγκρότησιν» (ΔΣ 1940-45, 17.4.1945). Πάντως το 1953 λειτουργούσε πια κανονικά, με δικό της κανονισμό και Στέγη (ΔΣ 1951-58, 4.8.1953).

35. Βλ. σχετικά, Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», κεφ. 3.

36. Για παράδειγμα, όταν τα μέλη του ΔΣ ενημερώθηκαν από τις κυρίες της καλής αθηναϊκής κοινωνίας που βρίσκονταν σε επικοινωνία με το παλάτι και την ίδια τη Φρειδερίκη ότι το νεοσύστατο Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα είχε πρόθεση να συμπεριλάβει στις δράσεις του τη μέριμνα των αποφυλακισμένων ανηλικών, αρνήθηκαν τη συνεργασία γιατί φοβήθηκαν την υποβάθμισή τους. Βλ. ΔΣ 1951-58, 25.9.1951.

37. Όπως, ενδεικτικά, ο Σύλλογος Μερίμνης Ανηλικών, η Φιλική Εταιρεία Νέων – την οποία είχε ιδρύσει ο 1932 στον Πειραιά ο θεολόγος και κατόπιν ιερέας Γεώργιος Πυρουνάκης–, ο γυναικείος όμιλος Ένωσις και Κοινωνική Δράσις και πλήθος άλλες. Βλ. χαρακτηριστικά: ΔΣ 1940-45, 20.11.1942· ΔΣ 195-58, 21.3.1958. Σχετικές αναφορές είναι διάσπαρτες στα Πρακτικά.

38. Όπως η Ίματιοθήκη του Παιδιού και η Φανέλλα του Στρατιώτου ή ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός. Βλ. ενδεικτικά: ΔΣ 1940-45, 20.11.1942 και 9.12.1942· ΔΣ 1951-58, 30.5.1954.

να δράσεις θα βρουν εύφορο έδαφος στον ηθικό πανικό για τη νεολαία της δεκαετίας του '50.³⁹ Στα επόμενα χρόνια, καθώς το κοινωνικό και το πολιτικό κλίμα αλλάζει, οι ηθοποιητικές παρεμβάσεις της ΕΠΑ-Α περιορίζονται δραστικά. Ταυτόχρονα, η δικαιοδοσία της συρρικνώνεται όλο και περισσότερο και η δημόσια σημασία της υποβαθμίζεται, παρά τις αντιστάσεις των στελεχών της. Θα παρακολουθήσουμε παρακάτω τη διαδρομή αυτή συνοπτικά.

Εν δράσει

Βασικός άξονας δράσης της ΕΠΑ-Α ήταν η δημιουργία θεσμών που θα έκαναν το έργο της αποτελεσματικό και θα ενίσχυαν τη δημόσια αναγνώριση και το κύρος της. Η μέριμνα αυτή αποτελούσε τμήμα της στρατηγικής της για την εδραίωσή της στο πεδίο της προστασίας των «παραστρατημένων» ανηλίκων. Έχει σημασία να υπογραμμιστεί ότι η ΕΠΑ-Α δεν πίεζε το κράτος ώστε να δημιουργήσει προνοιακούς θεσμούς για την «προστασία» των ανηλίκων. Τους δημιουργούσε η ίδια εκ των ενόντων και στη συνέχεια διεκδικούσε από το κράτος τόσο την οικονομική τους στήριξη όσο και την αναγνώρισή τους. Χαρακτηριστικά αυτής της «από τα κάτω» παραγωγής του κράτους είναι τα παραδείγματα του Σταθμού Προστασίας Ανηλίκων και του Φροντιστηρίου Κοινωνικών Βοηθών.

Η προσωρινή στέγαση των αποφυλακιζόμενων ανηλίκων αποτέλεσε σταθερή έγνοια του συγκεκριμένου δικτύου κοινωνικής παρέμβασης ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Η ΕΠΑ-Α θα αναζητήσει εξαρχής μόνιμη λύση στο πρόβλημα, στο οποίο θα επενδύσει σημαντικό μέρος πόρων και προσπάθειών για χρόνια. Οι συνεννοήσεις με κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς ώστε να βρεθεί σχετική χρηματοδότηση για υλικά υποδομών, τρόφιμα, είδη ιματισμού κτλ. ήταν συνεχείς και επίμονες και ίχνη τους διατρέχουν τα πρακτικά του ΔΣ. Εντείνονται μάλιστα όσο η ΕΠΑ-Α διαφοροποιείται από τον υπό διαμόρφωση μηχανισμό δικαιοσύνης ανηλίκων και επιδιώκει να εξασφαλίσει τη δική της δικαιοδοσία πάνω στα «παραστρατημένα παιδιά», τα οποία σύμφωνα με τον τίτλο της καλείται να προστατεύσει. Η δυνατότητά της να παράσχει προστασία σε δική της στέγη σε ανήλικους που βρίσκονται στις παρυφές του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλίκων και τη χρειάζονται έστω και για μικρά χρονικά διαστήματα αναγορεύεται μέσα στα χρόνια σε κομβικό στοιχείο της ταυτότητας και του κύρους της.

Η ΕΠΑ-Α ιδρύει τον πρώτο Σταθμό Προστασίας Ανηλίκων το 1946 σε νοικιαζόμενο κτίριο στην πλατεία Αγίων Ασωμάτων στο Θησείο.⁴⁰ Φιλοξενεί αρχικά αποφυλακισμένα παιδιά, αλλά σύντομα επεκτείνεται τόσο σε ανήλικους που θεωρείται ότι βρίσκονται σε ηθικό κίν-

39. Βλ. σχετικά Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», κεφ. 2.

40. Διαθέτει 20 κρεβάτια και συντηρείται από ειδικές εισφορές, χωρίς κρατική υποστήριξη. «Μια έρευνα εξ αφορμής ενός φόνου. Το έργον της Εταιρίας Προστασίας Ανηλίκων. Το κράτος παρέχει ελάχιστους πόρους. Δεν επαρκεί η ιδιωτική πρωτοβουλία», άρθρο εφημερίδας χωρίς άλλα στοιχεία [Απρίλιος 1953;], Αρχείο ΕΠΑ-Α, Αποκόμματα εφημερίδων.

δυνατό και σε όσους επρόκειτο να εισαχθούν σε αναμορφωτικά καταστήματα.⁴¹ Προϊστάμενη τοποθετείται η Άννα Αλευρά. Ωστόσο η λειτουργία του Σταθμού συνοδεύεται εξαρχής από σοβαρά προβλήματα, που αφορούν τη μόνιμη στενότητα πόρων, το ακατάλληλο κτίριο και τους ανεπαρκείς επιστάτες, αλλά και την ελλιπή απασχόληση των παιδιών.⁴²

Το ΥΔ είχε πολλές επιφυλάξεις για τη λειτουργία του Σταθμού, κυρίως επειδή το εγχείρημα ήταν ιδιαίτερα δαπανηρό για τη μόνιμως πάσχουσα οικονομικά ΕΠΑ-Α. Ωστόσο το ΔΣ αντιστεκόταν σθεναρά στις πιέσεις να συνεργαστεί με την ΕΠΑ Πειραιά, που είχε δικό της Σταθμό. Υποστήριζε ότι το κλείσιμο του Σταθμού της θα λειτουργούσε σε βάρος του συνολικού έργου της.⁴³ Στην πράξη θεωρούσε ότι η συνεργασία με τη νεότερη και λιγότερο κεντρικά δικτυωμένη ΕΠΑ Πειραιά θα συρρίκνωνε ακόμη περισσότερο τον μικρόκοσμο εξουσίας της.⁴⁴ Για τον λόγο αυτό προτιμούσε να μετεγκαθιστά τον Σταθμό συνεχώς σε – μόνιμως ακατάλληλα – κτίρια που παραχωρούσαν κρατικές αρχές και «ευεργέτες» ιδιώτες.⁴⁵

Στα επόμενα χρόνια στελέχη, όργανα και επιτροπές της Εταιρείας θα επιδιώξουν επίμονα να εξασφαλίσουν ιδιόκτητη μόνιμη στέγη και θα σχεδιάσουν με λεπτομέρειες την κτιριακή μορφή του Σταθμού, την οργανωτική του δομή και τις αρχές λειτουργίας του πριν ακόμη βρεθούν οικόπεδο και πόροι.⁴⁶ Δεν είναι λοιπόν περίεργο που οι σχετικές απόπειρες θα προσκρούσουν σε πλήθος δυσκολίες.⁴⁷ Η ΕΠΑ-Α θα αποκτήσει εντέλει ιδιόκτητη στέγη «ημιελεύθερης διαβίωσης» στο τέλος της περιόδου που εξετάζουμε εδώ: θα θεμελιωθεί στον Περισό το 1969 και θα λειτουργήσει το 1971.⁴⁸ Σε όλη την περίοδο και στις διάφορες εκδοχές

41. ΔΣ 1951-58, 9.6.1952· ΣΕ 1952-53, 4.8.1952. Το 1953 θα αποκτήσει κανονισμό λειτουργίας, ΔΣ 1951-58, 18.8.1953 και 28.3.1957. Βλ. επίσης Λάμπρος Γ. Κορομηλάς, «Η παιδική αλητεία», *Καθημερινή*, 15.3.1949.

42. Για σοβαρά προβλήματα με τον επιστάτη, βλ. ΔΣ 1951-58, 26.10.1951, 7.11.1951, 25.9.51, 9.11.1951, 7.12.1951, 23.5.1952, 28.6.1957, 15.7.1957, 1.11.1957, 30.11.1957, 20.12.1957, 25.10.1957, 6.6.1958. Για την ελλιπή απασχόληση των παιδιών, βλ. ΣΕ 1952-53, 13.10.52.

43. ΔΣ 1951-58, 5.8.1955, 7.12.1956, 6.10.1956, 14.2.1958.

44. Σχετικά με τις αντιρρήσεις για το κλείσιμο που εκφράζουν μέλη του ΔΣ, βλ. ΔΣ 1967-70, 30.11.1967.

45. Ο πρώτος Σταθμός λειτούργησε στο αρχικό κτίριο δέκα χρόνια. Για τη μετεγκατάσταση σε παλιό βουστάσιο, κτίριο του Βρεφοκομείου Αθηνών στον Σταυρό Κολοκυνθούς, βλ. ΔΣ 1951-58, 31.1.1958, 31.5.1957. Για προβλήματα και κλείσιμο, βλ. στο ίδιο, 25.3.1958, 16.5.1958 και Θ. Δράκος, «600 παιδιά στο δρόμο. Έκλεισε ο Σταθμός της Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων», *Θησαυρός*, 27.8.1960. Παρά τις αντιστάσεις, η ΕΠΑ-Α θα αναγκαστεί εντέλει να συνεργαστεί με την ΕΠΑ Πειραιά, στη Στέγη «Καλός Ποιμήν» της οποίας θα μεταφερθούν το 1968 οι ανήλικοι και των δύο εταιρειών: Αρχείο ΕΠΑ-Α, Περίοδος 1967-1970. Βιβλίο Πρακτικών συνεδριάσεων Δ. Συμβουλίου (στο εξής ΔΣ 1967-70), 16.11.1967, 30.11.1967, 13.1.1968, 25.1.1968.

46. Στο ζήτημα της ανέγερσης του νέου ιδιόκτητου Σταθμού της ΕΠΑ-Α θα πρωτοστατήσει για χρόνια ο ΓΤ του ΔΣ, Τάκης Παπαγιαννόπουλος. Βλ. ΔΣ 1958-62, 24.6.1960, 24.6.1960, 5.2.1960 και 13.2.1959.

47. Θα τους παραχωρηθεί λ.χ. οικόπεδο που θα αποδειχθεί καταπατημένο, θα τους δοθούν υποσχέσεις που δεν θα τηρηθούν και οι πόροι τους θα είναι μόνιμως ανεπαρκείς. Βλ. ΔΣ 1951-58, 14.6.1957, [;].12.1958· ΔΣ 1958-62, 26.9.1962.

48. Μ. Τουφεξή, «Στέγη Προστασίας Ανηλίκων ανεγείρεται στην Νέα Ιωνία», *Βήμα*, 28.3.1970. Βλ. και «Επερατώθη το πρώτον στάδιον εργασιών ανεγέρσεως της στέγης ανηλίκων εις την Νεάπολιν Ν. Ιωνίας», *Ελεύθερος Κόσμος*, 28.3.1970. Επίσης «Αποκατάσταση και προστασία των ανηλίκων. Στοιχεία και αριθμοί γύρω από ένα μεγάλο κοινωνικό θέμα», *Βήμα*, 28.5.1971.

του ο Σταθμός φιλοξένησε ανήλικα αγόρια, μολοντί όλο και περισσότερο γινόταν παραδεκτό ότι χρειαζόταν μια στέγη και για κορίτσια.⁴⁹

Άλλη μόνιμη έγνοια της ΕΠΑ-Α ήταν η κατάλληλη επιμόρφωση επιμελητών ανηλικών και κοινωνικών λειτουργών.⁵⁰ Μετά τη δημιουργία της ΥΕΑ και την ένταξη των επιμελητών σε αυτήν, η Εταιρεία θα εστιάσει στους κοινωνικούς λειτουργούς και θα επιδιώξει την αποκλειστικότητα στην επιμόρφωσή τους. Το Ανώτερον Φροντιστήριο Κοινωνικών Σπουδών θα αρχίσει τη λειτουργία του το 1960, χάρη και στη συμπαράσταση και την «ιδιαιτέραν υποστήριξιν» του Ιωάννη Βεργόπουλου. Διευθύντρια τοποθετείται η δικηγόρος Μαλβίνα Καζακοπούλου, προϊσταμένη του Β΄ Τμήματος, η οποία θα συντάξει επίσης τον εσωτερικό κανονισμό, εμπνεόμενη από «τας Ελληνοχριστιανικάς παραδόσεις».⁵¹ Λίγους μήνες αργότερα μετονομάζεται σε Σχολή Κοινωνικών Λειτουργών. Η Διοικούσα Επιτροπή της ελέγχεται πλήρως από το ΔΣ της ΕΠΑ-Α.⁵² Στόχος του ΔΣ ήταν η Σχολή να αναγνωριστεί επίσημα από τα σχετικά υπουργεία (Δικαιοσύνης, Κοινωνικής Προνοίας και Παιδείας) και οι πιέσεις προς αυτή την κατεύθυνση ήταν συνεχείς στα επόμενα χρόνια.⁵³

Όστούσο σύντομα οι προσπάθειες αυτές θα προκαλέσουν την ανεπιθύμητη παρέμβαση του ΥΔ, που ζητά από το ΔΣ να παραχωρήσει μεγαλύτερη αυτονομία στο συμβούλιο των καθηγητών της Σχολής.⁵⁴ Για μια ακόμη φορά τα μέλη του θα αντιδράσουν έντονα στην προοπτική να χάσουν τον έλεγχο και θα υποστηρίζουν ότι η Σχολή είναι «δημιούργημα της εταιρείας και συνεπώς δέον να διοικείται όπως η εταιρεία». Η αντιπαράθεση θα κρατήσει μήνες.⁵⁵ Στην ουσία τα στελέχη της ΕΠΑ-Α βρίσκονταν μπροστά σε ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα. Χρειαζόνταν την «ανύψωσιν του γοήτρου της Σχολής», πράγμα που σήμαινε την επίσημη αναγνώρισή της από το ΥΔ. Για να το πετύχουν όμως αυτό, θα έπρεπε να επιτρέψουν την αυτοδιοίκησή της, η οποία θα άνοιγε τον δρόμο για τη μελλοντική της αυτονομία. Εντέλει θα αναγκαστούν να συμβιβαστούν με το ΥΔ, παραχωρώντας κάποιες εξουσίες στον σύλλογο των καθηγητών.⁵⁶

49. ΔΣ 1951-58, 18.4.1951, 25.11.1951· ΣΕ 1952-1953, 16.12.1952· «Η Εταιρία Ανηλικών», *Έθνος*, 26.1.1965· Σ. Τ., «Θα ιδρυθή και 'Στέγη' για κορίτσια», *Ελευθερία*, 4.4.67.

50. Για την εκπαίδευση κοινωνικών λειτουργών την εποχή εκείνη, βλ. Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», σ. 201-202, σημ. 47.

51. Η Μ. Καζακοπούλου εντοπίζεται στην ομάδα εθελοντών δικηγόρων στα πρακτικά της ΕΠΑ-Α από το 1951. Τη δεκαετία του 1950 εκπροσωπεί την Εταιρεία σε σημαντικές δικαστικές της υποθέσεις. Γίνεται μέλος του ΔΣ το 1957 και πρώτη διευθύντρια του Φροντιστηρίου, με όραμα για τη δομή και τους στόχους της. Βλ. ΔΣ 1958-62, 3.10.1960. Στη Σχολή δίδασκαν στελέχη και επιμελητές της ΕΠΑ-Α. Καθώς δεν ήταν αναγνωρισμένη, δεν είχε δικαίωμα να χορηγεί πτυχίο, αλλά «πιστοποιητικά ευδοκίμου φοιτήσεως». Βλ. ΔΣ 1958-62, 3.10.1960 και 2.8.1961.

52. Η πρώτη Διοικούσα Επιτροπή (ΔΕ) απαρτιζόταν από μέλη του ΔΣ της Εταιρείας. Η επιτροπή είχε την οικονομική διαχείριση της Σχολής και ήταν υπεύθυνη για τη σύνταξη του κανονισμού της. Βλ. ΔΣ 1958-62, 30.11.1960 και 8.5.1961.

53. ΔΣ 1958-62, 18.11.1960, 17.1.1962 και 2.11.1962.

54. ΔΣ 1958-62, 2.2.1962.

55. ΔΣ 1958-1962, 14.2.1962, 14.3.1962.

56. ΔΣ 1958-62, 11.5.1962, 6.6.1962, 5.7.1962.

Η ιστορία και των δύο θεσμών που έφτιαξε η ΕΠΑ-Α, του Σταθμού και του Φροντιστηρίου, που παρουσιάσαμε εδώ συνοπτικά, εικονογραφούν παραστατικά τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες των στελεχών της Εταιρείας και τις συνεχείς συγκρούσεις τους με τους περιορισμούς που τους θέτει η θεσμική τους σχέση με το κράτος, και συγκεκριμένα με το ΥΔ. Είναι σαν τα μέλη του ΔΣ να ταλαντεύονται συνεχώς ανάμεσα σε δύο επιθυμίες: από τη μια να λειτουργήσουν ως αυτόνομη εθελοντική συσσωμάτωση και από την άλλη να εξασφαλίσουν τη στήριξη και την αναγνώριση του κρατικού θεσμού.⁵⁷ Αυτή η αμφιθυμία οδηγεί συνεχώς σε συγκρούσεις με το ΥΔ, την ίδια στιγμή που επιβεβαιώνει ότι τα όρια ανάμεσα στο κράτος και το μη κράτος βρίσκονται συνεχώς υπό διαπραγμάτευση σε αυτό το ευρύ πεδίο κοινωνικής προστασίας παιδιών και νέων. Δομεί η αμφιθυμία αυτή τις σχέσεις τους με το ΥΔ, με άλλους κρατικούς, δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς και συσσωματώσεις, αλλά –όπως θα δούμε– και με τους άλλους εθελοντές και εθελόντριες μέλη της Εταιρείας.

Ο δεύτερος άξονας δράσης της ΕΠΑ-Α είναι οι προς τα έξω ενέργειες που αποσκοπούν να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη στο αντικείμενο της παρέμβασής της, την «παιδική εγκληματικότητα» και την προστασία των «παραστρατημένων παιδιών», και με αυτόν τον τρόπο να εδραιώσουν ακόμη περισσότερο τη θέση της και το κύρος των στελεχών. Όπως και οι θεσμοί που είδαμε παραπάνω, οι προς τα έξω δράσεις λειτουργούν επίσης ως αντιστάθμισμα στην περιθωριακή θέση της στον μηχανισμό δικαιοσύνης ανηλικών. Με πρωτοβουλία και υπογραφή της θα διοργανωθούν οι Εβδομάδες Παραστρατημένου Παιδιού και οι Συνοικιακές Επιτροπές Προστασίας Ανηλικών. Οι δράσεις αυτές ξεδιπλώνονται κατά κύριο λόγο μέσα στη δεκαετία του '50 και τροφοδοτούνται από τη συγκυρία του μεταπολεμικού ηθικού πανικού για τη νεολαία.

Κατ' αρχάς η ΕΠΑ-Α συμμετείχε στο Συντονιστικόν Συμβούλιον των μέτρων προλήψεως και καταστολής της εγκληματικότητας των ανηλικών, τα οποία θέσπισε το ΥΔ το 1953 με στόχο να συντονίσει και να προγραμματίσει όλες τις σχετικές ενέργειες τόσο των κρατικών υπηρεσιών όσο και των διαφόρων σχετικών οργανώσεων, εταιρειών ή σωματείων.⁵⁸ Όμως η πολυπληθής σύνθεσή του επεφύλασσε στην ΕΠΑ-Α μια θέση ανάμεσα σε άλλους φορείς και δεν ανταποκρινόταν στη στρατηγική των στελεχών της για την αναγνώριση της πρωτοκαθεδρίας της στο συγκεκριμένο πεδίο κοινωνικής προστασίας. Έτσι στράφηκε σε άλλες δράσεις που οργάνωσε με δική της πρωτοβουλία.

Η ιδέα για την Εβδομάδα Παραστρατημένου Παιδιού (στο εξής ΕΠΠ) μαρτυρείται ότι ανήκει στον ΓΓ της ΕΠΑ-Α και προϊστάμενο του Δ' Τμήματος, δημοσιογράφο Τάκη Παπαγιαννόπουλο.⁵⁹ Γνωρίζουμε λίγα πράγματα για την πρώτη ΕΠΠ, που προγραμματίστηκε για τις 4-11 Μαΐου 1952. Βασικός χώρος των εκδηλώσεων ήταν η Παλιά Βουλή, ένδειξη για την εγγύτητα της Εταιρείας με την κρατική εξουσία.⁶⁰ Ακόμη λιγότερα γνωρίζουμε για τη δευτε-

57. Βλ. παρόμοια διλήμματα που αντιμετώπιζε την ίδια περίοδο το κέντρο Ψυχικής Υγιεινής, στο Δέσπω Κριτσωτάκη, *Ψυχική Υγιεινή για Παιδιά και Νέους. Το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978*, Αθήνα 2014.

58. Η λειτουργία του κράτησε μέχρι το 1956. Βλ. περισσότερα στο Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», σ. 160-165.

59. ΔΣ 1951-58, 14.9.1951, 15.11.1951, 19.12.1951, 9.5.1952.

60. Στις πηγές αναφέρονται δημόσιες ομιλίες σε σχολεία και εκκλησίες από στελέχη της Εταιρείας. Το πρόγραμ-

ρη ΕΠΠ που οργανώνεται τον Μάιο του 1955 και χαρακτηρίζεται από την πρόεδρο του ΔΣ «πλήρως επιτυχημένη».⁶¹

Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε για την τρίτη και τελευταία ΕΠΠ, που έγινε τον Ιανουάριο του 1958. Ήταν η πλουσιότερη και η πιο φιλόδοξη.⁶² Φαίνεται ότι πολλά ιδιωτικά σωματεία και δημόσιοι φορείς έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον να συμμετάσχουν στη διοργάνωση αυτή.⁶³ Την επίσημη έναρξη κήρυξε η πριγκίπισσα Σοφία στην αίθουσα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, την Κυριακή 12 Ιανουαρίου. Αν δεν είναι υπερβολές όσα αναγράφονται στο έντυπο πρόγραμμα της διοργάνωσης, φαίνεται ότι την εβδομάδα αυτή έγιναν σχετικές ομιλίες σε «όλες» τις μονάδες του στρατού, του ναυτικού και της αεροπορίας και στα ΤΕΑ (Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης) και σε «όλα» τα χωριά της υπαίθρου· επίσης στα σχολεία, τις ανώτατες σχολές, σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια, σε ναούς ανά την Ελλάδα καθώς και στις σχολές των σωματίων ασφαλείας, ενώ συμμετείχαν επίσης «όλες» οι ΕΠΑ της χώρας.⁶⁴ Όλα δείχνουν ότι επρόκειτο για την κορυφαία στιγμή στο κύρος, την ορατότητα και τη δημόσια αναγνώριση της ΕΠΑ-Α, την ίδια στιγμή που η πραγματική της ισχύς συρρικνωνόταν.⁶⁵ Η προσπάθεια να καθιερωθεί η διοργάνωση σε τακτική βάση δεν θα ευοδωθεί, μολονότι το ΔΣ επαναλαμβάνει την ανάγκη «να γίνη σταυροφορία διά την περαιτέρω ανάπτυξιν του ενδιαφέροντος της κοινωνίας υπέρ του αγώνος κατά της παιδικής εγκληματικότητας και των ηθικών κινδύνων της νεότητας».⁶⁶ Το πεδίο αυτό προσφερόταν προφανώς για τους στρατηγικούς του στόχους, οι οποίοι όμως συνάντησαν προσκόμματα στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της δεκαετίας του '60.

Πάντως η επιτυχία της ΕΠΠ του 1958 στη συγκυρία που συμπίπτει με την κορύφωση του ηθικού πανικού για τη νεολαία και την ψήφηση του Ν. 4000 θα δώσει στο ΔΣ την ιδέα για την

μα περιελάμβανε και την ετήσια ΓΣ της ΕΠΑ-Α, καθώς και «μεγάλη κινηματογραφική παράστασι[ν]» στο Παλλάς με εισιτήριο. Βλ. ΔΣ 1951-58, 23.3.1952. Εκκρεμεί μια πιο συστηματική μελέτη στον τύπο της εποχής για την πρόσληψη των σχετικών δράσεων της Εταιρείας. Εδώ αντλούμε από αποκόμματα εφημερίδων του Αρχείου της ΕΠΑ-Α.

61. Για τη δεύτερη ΕΠΠ, βλ. ΔΣ 1951-58, 7.6.1955. Προηγήθηκε μια απόπειρα του 1954, Αρχείο ΕΠΑ-Α, Βιβλίων Πρακτικών Συνεδριάσεων του Δ' Τμήματος Εταιρ. Προστασίας Αηλίκων Αθηνών [3.12.1953 - 31.5.1956] (στο εξής ΔΤ 1953-56), 27.5.1954.

62. Σχεδιάστηκε πάλι από τον Τ. Παπαγιαννόπουλο. Προέβλεπε εκδηλώσεις σε εθνική κλίμακα με μέριμνα των κατά τόπους ΕΠΑ, κυρίως ομιλίες με σκοπό τη «διαφώτιση» του κοινού, και εράνους για οικονομική ενίσχυση. Προβλεπόταν ότι στους ομιλητές –κυρίως εκπρόσωπους θεσμών– θα δίνονταν «οδηγ[ιες] και στοιχεί[α]» καθώς και «ένα διάγραμμα βασικών διαφωτιστικών ή προπαγανδιστικών στοιχείων», που θα σχεδίαζόταν κεντρικά. Βλ. ΔΣ 1951-58, 1.11.1957.

63. ΔΣ 1951-58, 30.11.1957 και 20.12.1957· βλ. επίσης το έντυπο *Πρόγραμμα επισημου ενάρξεως «Εβδομάδος Παραστρατημένου Παιδιού»*, στο ίδιο, 27.12.1957.

64. Στο ίδιο, 27.12.1957. Σύμφωνα με τον σχεδιασμό, το περιεχόμενο των ομιλιών θα καθοριζόταν κεντρικά.

65. Είχαν προηγηθεί σχετικές συμπράξεις τη μεσοπολεμική περίοδο. Για τους εορτασμούς για την Εβδομάδα του Παιδιού που οργανώθηκαν από το Πατριωτικό Ίδρυμα Προστασίας του Παιδιού και τη δεκαετία του '30 απέκτησαν πανελλήνιο χαρακτήρα και τέθηκαν υπό την αιγίδα του κράτους, βλ. *εδώ*, Βάσω Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού».

66. ΔΣ 1958-62, 5.2.1960.

ίδρυση των Συνοικιακών Επιτροπών Προστασίας Ανηλίκων.⁶⁷ Στα επόμενα δύο χρόνια θα ιδρυθούν συνολικά δώδεκα Επιτροπές σε διάφορες γειτονιές της Αττικής, σε μια προσπάθεια που χαρακτηρίζεται «εξόρμησις» με «πολύ ικανοποιητικά αποτελέσματα».⁶⁸

Οι Συνοικιακές Επιτροπές Προστασίας Ανηλίκων προβάλλονταν αρκετά συχνά από τον ημερήσιο τύπο, συμβάλλοντας στη στρατολόγηση μελών για τη στελέχωσή τους. Φαίνεται ότι στόχος τους ήταν η «πρόληψη των παραστρατημάτων» των παιδιών της γειτονιάς και ότι συμπαραστάτες της ΕΠΑ-Α στην ίδρυσή τους υπήρξαν τα τοπικά αστυνομικά τμήματα και οι εκκλησίες, καθώς και «σημαντικοί» κάτοικοι των επιμέρους περιοχών «που διακρίνονται για το ήθος των και την κοινωνική των προσφοράν».⁶⁹ Αποτελούν ένα βραχύβιο παράδειγμα αगाστής συνέργειας κράτους –με την ευρεία έννοια, που περιλαμβάνει την αστυνομία, τους δήμους, αλλά και την εκκλησία– και «κοινωνίας πολιτών» ή, από άλλη σκοπιά, μια ακόμη περίπτωση ρευστοποίησης των ορίων κράτους και μη κράτους. Σύμφωνα με τον συντάκτη σχετικού άρθρου το 1960, σκοπός των επιτροπών ήταν η εξασφάλιση «της εποπτείας και του πλήρους ελέγχου των όρων διαβίωσης και διαγωγής εν γένει παντός ανηλίκου ενδημούντος εις την περιοχήν. [...] εις κάθε οικοδομικόν τετράγωνον να υπάρχη ένα μάτι που θα παρακολουθή την κάθε εξέλιξιν των νέων μας».⁷⁰ Ο φιλόδοξος αυτός στόχος αποδείχθηκε γρήγορα ανέφικτος. Εξέφραζε ωστόσο τόσο το κλίμα επιτήρησης και ηθικολογίας της εποχής όσο και τον τρόπο με τον οποίο η ΕΠΑ-Α οραματιζόταν τον κοινωνικό της ρόλο.

Στη βάση αυτού του κοινού ιδεολογικού πλαισίου, κάθε συνοικιακή επιτροπή διαμόρφωνε τις δικές της δράσεις. Για παράδειγμα, η Συνοικιακή Επιτροπή Φαλήρου έκανε συστάσεις στους τοπικούς κινηματογράφους ώστε να μην αναρτούν άσεμνες εικόνες και να μην επιτρέπουν σε ανήλικους να βλέπουν ακατάλληλα έργα, καθώς και σε χαρτοπαιχτικές λέσχες ώστε

67. Η ιδέα της αποκέντρωσης δεν ήταν καινούρια, μολονότι είχε πλέον διαφορετικό περιεχόμενο. Μέσα στην Κατοχή, το 1940, ιδρύθηκε η Επιτροπή Κηφισιάς, με επικεφαλής την Αύρα Θεοδοροπούλου και αρμοδιότητα την «παρακολούθησιν και προστασίαν των αποφυλακισμένων ανηλίκων εκ του Σωφρονιστηρίου Κηφισιάς». Ήταν αυτόνομη, αλλά συνεργαζόταν με το Τμήμα Ανηλίκων της ΕΠΑπ-Α. Βλ. ΔΣ 1940-45, 29.4.1943. Το 1944 ιδρύθηκε η Επιτροπή Εταιρείας Προστασίας Ανηλίκων στην Καλλιθέα, λόγω της γειννίας του δήμου με τις φυλακές ανηλίκων. Βλ. ΔΣ 1940-45, 25.2.1944, 21.3.1944, 12.6.1945.

68. ΔΣ 1958-62, 26.11.1958. Σύμφωνα με δηλώσεις της Α. Αλευρά, «κατόπι ενεργειών του Προεδρείου» ιδρύθηκαν Συνοικιακές Επιτροπές στον Άγιο Παντελεήμονα, τον Άγιο Χαράλαμπο, τον Άγιο Θωμά, στου Ζωγράφου και αλλού, ανάλογα με τις διαθεσιμότητες. Στο ίδιο, 1.8.1958. Στελέχη της Εταιρείας μίλησαν σε συγκεντρώσεις πολιτών στο Αιγάλεω και την Ελευσίνα αντίστοιχα, προκειμένου να προωθήσουν τον θεσμό των Επιτροπών ανά εννορία. Στο ίδιο, 27.2.1959, 13.3.1959, 2.10.1959. Η Επιτροπή Φιλοθέης συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία της τοπικής αστυνομίας. Στο ίδιο, 2.2.1960.

69. «Δολοφόνοι από συνθήκη; Μία κοινωνική έρευνα του συνεργάτου μας κ. Δ. Πουλαντζά», *Νέα Αττικοβιωτί-ας*, 21.4.1960· Γ. Τ., «Οι συνοικιακές επιτροπές προστασίας ανηλίκων», *Ταχυδρόμος*, 5.6.1958. Οι δημοσιεύσεις στον τύπο είναι οι μόνες πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για τις Επιτροπές αυτές.

70. «Δολοφόνοι από συνθήκη;». Βλ. και τη συνέντευξη της Α. Αλευρά στο Θεόδωρος Δράκος, «Διά την πρόληψιν της εγκληματικότητας. Επιτροπαί προστασίας των ανηλίκων εις όλας τας συνοικίας των Αθηνών. Επίλεκτοι Αθηναίοι θα παρακολουθούν τον παιδί εις την εξωσχολικήν του ζωήν. Το πρώτον παράρτημα εις το Χαλάνδρι», *Ακρόπολις*, 24.4.1958, όπου η πρόεδρος της ΕΠΑ-Α τονίζει τον προληπτικό ρόλο των Συνοικιακών Επιτροπών. Ο δημοσιογράφος Θεόδωρος Δράκος ήταν σταθερός συνεργάτης της ΕΠΑ-Α και πρόβαλλε συστηματικά το έργο της.

να απαγορεύουν την είσοδο σε νέους κάτω των 18 ετών. Έφτασε ακόμη και στη λιμενική υπηρεσία: «Έχοντας πληροφορίας ότι κατά την θερινή περίοδο περιέρχονται τας ακτάς Παλ. Φαλήρου διάφοροι υπάνθρωποι με σκοπόν την αποπλάνησιν νέων και νεανίδων δέον όπως εντεινέτε την παρακολούθησιν [...] μας αναφέρετε σχετικώς διά την λήψιν μέτρων».⁷¹ Κάποιες επιτροπές έδειξαν μεγαλύτερο ζήλο, όπως εκείνη του Κολωνού, η οποία με δική της πρωτοβουλία ασκούσε «εποπτεΐαν επί της διαγωγής των ανηλικών κατά τας νυκτερινάς ώρας», με τα μέλη της να «περιέρχονται την συνοικίαν και [να] προβαίνουν εις πάσαν ενδεικνυομένην Εποπτεΐαν».⁷² Δεν διαθέτουμε στοιχεία για την υποδοχή των Επιτροπών από γονείς που τα παιδιά τους επιπλήττονταν ή από τους ίδιους τους ανήλικους. Φαίνεται πάντως ότι η δράση τους ήταν βραχύβια.

Ιεραρχική κοινωνικότητα

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, το ΔΣ αποτελούσε τον κεντρικό φορέα εξουσίας της ΕΠΑ-Α και επανειλημμένα επιδείκνυε πυγμή στην προσπάθειά του να διατηρήσει την ισχύ του απέναντι σε διάφορες τάσεις αυτόνομων πρωτοβουλιών προσώπων ή τμημάτων. Για παράδειγμα, απομάκρυνε όσα μέλη του αναλάμβαναν πρωτοβουλίες που τις θεωρούσε άκαιρες, επέπληττε επιμελητές που του ασκούσαν κριτική, αρνιόταν προτάσεις για πιο αυτόνομη λειτουργία τμημάτων και επέμενε στις δικές του επιλογές προσώπων.⁷³ Σε όλη την περίοδο η ιεραρχία ανάμεσα στα στελέχη του ΔΣ και τους εθελοντές των διαφόρων τμημάτων ήταν προφανής και οι επιπλήξεις συχνές. Κοντολογίς, οι διαφόρων ειδών σχέσεις που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό της ΕΠΑ-Α, οι μορφές κοινωνικότητας που παράγονταν, είχαν έντονο κανονιστικό και ιεραρχικό χαρακτήρα.

Πώς όμως αντιλαμβάνονταν τα στελέχη της ΕΠΑ-Α τη συμμετοχή και τη δράση τους σε αυτήν; Πώς αιτιολογούσαν την τεράστια επένδυση χρόνου, κόπων και συχνά χρημάτων που έκαναν τα ίδια όσο και οι εθελοντές και οι εθελόντριες των διαφόρων τμημάτων; Τα πρακτικά καταγράφουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, που είναι χρονοβόρες και κοπιαστικές.

71. Κ. Κωστόπουλος, «Επιτροπή Προστασίας Ανηλικών», *Πρόσδος* (Παλαιού Φαλήρου), 15.8.1960 και [;].10.1960. Ο Κωνστ. Κωστόπουλος, υποστράτηγος ε.α., ήταν πρόεδρος της Συνοικιακής Επιτροπής Φαλήρου. Τα άλλα μέλη ήταν εκπαιδευτικοί, δημοτικοί σύμβουλοι, δικηγόροι και στελέχη της αστυνομίας.

72. ΔΣ 1958-62, 6.5.1960.

73. Χαρακτηριστική είναι η παραγμένη σχέση του ΔΣ της ΕΠΑ-Α με τον Ιωάννη Παπαζαχαρίου, τον πρώτο έλληνα νομικό που εξειδικεύτηκε στο δίκαιο ανηλικών. Μέλος του ΔΣ του Τμήματος Ανηλικών το 1941, πολύ γρήγορα θα προκαλέσει με τις πρωτοβουλίες του τη μομφή των συναδέλφων του και θα οδηγηθεί σε παραίτηση. Βλ. ΔΣ 1940-45, 18.8.1941, 29.12.1941, 9.1.1942. Βλ. επίσης, σχετικά με επιπλήξεις σε επιμελητές που θεωρείται ότι κάνουν «απρεπή» κριτική στα μέλη του ΔΣ, ΔΣ 1951-58, 7.3.1952, ΔΣ 1958-62, 13.2.1959 και ΣΕ 1952-53, 16.12.1952· ή σχετικά με την απόρριψη προτάσεων της Άννας Πιπινέλη αναφορικά με την καλύτερη οργάνωση των επιμελητών, ΔΣ 1951-58, 13.7.1953, 18.8.1953 και 24.10.1953. Βλ. τέλος σχετικά με τις επιπλήξεις σε δικηγόρους που κάνουν υπέρβαση αρμοδιοτήτων και υπερασίζονται ή αντιδικούν με οικογένειες ανηλικών που βρίσκονται υπό την προστασία της Εταιρείας, ΔΣ 1958-1962, 16.3.1960, 23.9.1960 και 17.12.1961.

Οι περισσότερες είχαν στόχο να συγκεντρωθούν χρήματα και να εξασφαλιστούν κρατικά και ιδιωτικά στηρίγματα, και συχνά δεν είχαν καμία σχέση με τα υποκείμενα της «προστασίας», τα «παραστρατημένα» ανήλικα, στο όνομα των οποίων αναλαμβάνονταν. Τα παιδιά μπορεί να αναφέρονταν, ενίοτε και ονομαστικά, αλλά δεν γίνονταν ποτέ τίποτα περισσότερο από «υποθέσεις». ⁷⁴ Οι ανήλικοι που τα στελέχη και οι εθελοντές αναλάμβαναν να προστατεύουν με τη συλλογική τους δράση αναφέρονταν συνήθως αφηρημένα, ως οικουμενική και απρόσωπη κατηγορία. Έπαιρναν σάρκα και οστά, γίνονταν πρόσωπα, μόνο για τους επιμελητές και τους δικηγόρους που έρχονταν σε άμεση επαφή μαζί τους, αλλά η δική τους γνώμη και φωνή σπάνια εισακουόταν ή καταγραφόταν. Οι στερεοτυπικές αναφορές στους ανήλικους, συχνά με έντονο ταξικό περιεχόμενο, προσδίδουν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο στη δράση των στελεχών της ΕΠΑ-Α παραδοσιακό χαρακτήρα, καθώς διατηρούν και αναπαράγουν την προνοιακή υποστήριξη ως άσκηση απρόσωπης εξουσίας. ⁷⁵

Σύμφωνα πάντως με τα λεγόμενα και τα γραφόμενά τους, βασικό κίνητρο συμμετοχής για τα στελέχη και τα μέλη της ΕΠΑ-Α ήταν να προσφέρουν σε ανήλικα παιδιά «προστασία», όπως δηλώνει και ο τίτλος της συλλογικότητας. Ωστόσο, μολονότι η προστασία αυτή προσφερόταν στο όνομα της «αγάπης», δεν παρουσιαζόταν να επικαλείται ή να υποκαθιστά τη γονεϊκή προστασία που ενδεχομένως απουσίαζε ή ήταν πλημμελής. Για την Εταιρεία, η προστασία των «παραστρατημένων» σήμαινε αναμόρφωση και επιστροφή στον «ίσιο δρόμο» και αντλούσε από τις χριστιανικές αξίες της «θυσίας» και της «σωτηρίας», αξίες που έμοιαζαν διάχυτες στον μετεμφυλιακό δημόσιο λόγο. Η «θυσία» αφορούσε εκείνους που πρόσφεραν, ήταν το κόστος που είχε η «αγάπη» στο όνομα του «ιερού καθήκοντος», άλλοτε απέναντι στο έθνος και άλλοτε απέναντι στην κοινωνία. ⁷⁶ Η «σωτηρία» από την άλλη αφορούσε τα υποκείμενα στο όνομα των οποίων προσφερόταν η «θυσία», τους «παραστρατημένους» ανήλικους. Στα δημόσια κείμενά τους τα στελέχη της ΕΠΑ-Α χαρακτήριζαν συχνά το έργο τους «σκληρό και τραχύ», «θυσία», «κοπιώδη εθελοντική εργασία», «συστηματική και σκληρά εργασία, παρεχομένη ανιδιοτελώς χάριν κοινωφελών σκοπών» και «ωραίο[ν] αγών[α] για την σωτηριάν του παιδιού», «δύσκολη και μεγάλη αποστολή». ⁷⁷ Η ανιδιοτελής χριστιανική «αγάπη», ιδιαίτερα παρούσα σε κείμενα φιλανθρώπων από διάφορες εποχές, ⁷⁸

74. ΔΣ 1958-62, 10.4.1959, 11.7.1959, 28.8.1959, 6.11.1959.

75. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Η συμπάρσταση στους φτωχούς ως διαπαιδαγώγηση και θεραπεία», στο Κ. Ροζάκου – Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, σ. 270. Από την άποψη αυτή η ΕΠΑ-Α διαφοροποιείται έντονα τόσο από τις πρακτικές που θα αναπτυχθούν αργότερα από την ΥΕΑ, οι οποίες θα θέσουν στο επίκεντρό τους τις σχέσεις ανάμεσα στους επιμελητές και τους ανήλικους, όσο και από συλλογικότητες με έντονη τη σφραγίδα της επιστημονικής εξειδίκευσης, όπως είναι η περίπτωση του Πατριωτικού Ιδρύματος Κοινωνικής Προστασίας και Αντιλήψεως (ΠΙΚΠΑ), που μελετά η Β. Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας», *εδώ*.

76. Ενδεικτικά: ΔΣ 1951-58, 10.10.1951, 12.10.1953 και ΔΣ 1967-70, 8.2.1968.

77. Αντίστοιχα: Δ.Σ. 1940-45, 11.5.1940· ΕΠΑ-Α 1946-1947, σ. 8, 10-11· και Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, *Πρακτικά Συνεδρίου Προστασίας Παιδιού*, Αθήνα 1946, επιμ. Κωνστ. Μουτούσης – Θεόδ. Μπαλούρδας, Αθήνα 1947, σ. 492-493, παρέμβαση Ε. Γκινοπούλου.

78. Για την ανιδιοτελή αγάπη, τις συνδηλώσεις της και τις μορφές κοινωνικότητας με τις οποίες συνδέεται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και σε διαφορετικά συμφραζόμενα, βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγ-

εδώ είναι μάλλον υπόρρητη, περισσότερο εννοείται ως κίνητρο της «θυσίας», έρχεται να της δώσει νόημα και αιτιολόγηση, παρά δηλώνεται ρητά. Σε αντίθεση με τις μεσοπολεμικές νοηματοδοτήσεις, όπου η «αγάπη» παρήγε απευθείας «σωτηρία» μέσα από την ανιδιοτελή προσφορά των εθελοντών, τώρα για τα στελέχη και τα μέλη της ΕΠΑ-Α η «σωτηρία» των παραστρατημένων παιδιών προϋποθέτει από τη μεριά τους «θυσία»: σε χρόνο, σε κόπους, σε χρήμα. Θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς την υπόθεση εργασίας ότι σε μια περίοδο πολιτικής πόλωσης και κρατικού αυταρχισμού η έμφαση στη θυσία προσδιόριζε με νέο τρόπο τα κριτήρια με βάση τα οποία επιλέγονταν όσοι «άξιζαν» να «σωθούν».

Η κοινή αυτή «θυσία» που συνιστά η «κοπιώδης εθελοντική εργασία» των στελεχών και των μελών της ΕΠΑ-Α εμφανίζεται σαν να εξισώνει την προσφορά του καθενός και της καθεμιάς με την εξ ορισμού αποκλειστική «ηθική ανταμοιβή». Υποβαθμίζονται έτσι τόσο οι ιεραρχικές σχέσεις που συνδέουν τα μέλη του ΔΣ με τους εθελοντές και τις εθελόντριες των τμημάτων όσο και τα ποικίλα κίνητρα για τη συμμετοχή της καθεμιάς και του καθενός: κύρος και εξουσία για τις/τους μεν, εμπειρία δυνητικά χρήσιμη επαγγελματικά ή προσδοκία για βιοπορισμό, έστω και πενιχρό, για τις/τους δε, διεύρυνση των κοινωνικών δικτύων για άλλους/ες. Δύσκολα μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε με ακρίβεια τα κίνητρα αυτά. Είναι ωστόσο χαρακτηριστικό ένα πρώιμο παράδειγμα. Ως πρόεδρος του ΔΣ της νεοσύστατης ΕΠΑ-Α το 1943, η Ευανθία Γκινοπούλου εξηγεί στους νέους εθελοντές επιμελητές της ότι «το έργο της Εταιρείας είναι δυσκολώτατο και μεγάλης κοινωνικής σημασίας, γι' αυτό [...] χρειάζεται μεγάλος αλτρουϊσμός, εξαιρετικός ζήλος και ψυχική δύναμις και ο απαραίτητος κυρίως χρόνος. [...] θα χρειαστή ακόμη αγάπη πολλή και συμπόνια, που θα τους δώσει [στα 'παραστρατημένα' παιδιά] την πραγματική προστασία και θα τα σώσει από το κοινωνικό καταρακτύλιμα, αγάπη».⁷⁹ Μέσα στην Κατοχή, οι νέοι αυτοί εθελοντές επιμελητές, άντρες και κυρίως γυναίκες, χρειαζόταν πράγματι συχνά να διασχίζουν την Αθήνα με τα πόδια για να επισκεφθούν τα ιδρύματα στα οποία βρίσκονταν τα παιδιά· ωστόσο η ιδιότητά τους τους εξασφάλιζε ταυτόχρονα την πολύτιμη συμμετοχή τους στα συσσίτια του ΥΔ. Σε μεταγενέστερες εποχές τα υλικά οφέλη του εθελοντή και της εθελόντριας ήταν διαφορετικά: κοινωνική κινητικότητα, προοπτική επαγγελματικής αποκατάστασης, κοινωνικό κύρος κτλ. Έτσι η έμφαση στη «θυσία» –και μάλιστα στην «αυτοθυσία»– στο όνομα της «ηθικής ικανοποίησης» νομιμοποιούσε ταυτόχρονα τις προσδοκίες και τις στοχεύσεις των μελών (ανοδική κινητικότητα, δικτύωση, πρόσκτηση κύρους, εμπειρία κτλ.) και την κάθετη κοινωνικότητα και τις ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό του σωματείου, τις οποίες υπαγόρευαν η σύλληψη, η συγκρότηση και η λειτουργία του.

γίσεις της φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003), σ. 171-184· Δήμητρα Βασιλειάδου, «Η αγάπη ουδέποτε εκπίπτει: από τη χριστιανική ηθική στη συναισθηματική κοινότητα της οικογένειας (τέλη 19ου – αρχές 20ού αιώνα)», ανακοίνωση στην ΕΜΝΕ / *Μνήμων*, 27.11.2013· και Κατερίνα Ροζάκου, «Οι πολιτικές του δώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της εθελοντικής εργασίας με πρόσφυγες», Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Μυτιλήνη 2007.

79. ΔΣ 1940-45, 6.3.1943. Το 1951 το ΔΣ της εταιρείας θα προτείνει στην Ακαδημία Αθηνών να απονεμίσει το «έπαθλο Αρετής και Αυτοθυσίας» στην ίδια την Γκινοπούλου, «ως επιβράβευση μεγίστων υπηρεσιών, μόχθων και θυσιών εμπνεομένων από τας λαμπρότερας Ηθικάς αξίας και παλλομένην από την βαθείαν πίστην προς την υπερτά-την Αρετήν». Βλ. ΔΣ 1951-58, 10.10.1951.

Οι αναφορές στη «θυσία» είχαν πολλαπλά και ηχηρά νοήματα, συγκυριακά και διαχρονικά. Πρώτα απ' όλα πολιτικά: τη «θυσία» του έθνους επικαλούνταν οι νικητές του Εμφυλίου για τις φονικές συγκρούσεις με τις οποίες εξασφαλίστηκε η συμμετοχή του στη «χορεία των πεπολιτισμένων χωρών της Ευρώπης». Κατά δεύτερο λόγο πολιτισμικά: μαζί με την «αγάπη», η «θυσία» είναι από τα παλαιότερα πολιτισμικά ιδιώματα για τις οικογενειακές σχέσεις αλλά και στον θρησκευτικό λόγο.⁸⁰ Ωστόσο, η γονεϊκή προσφορά και η ανακήρυξή της σε «θυσία» δεν ήταν ανιδοτελής, αλλά προσέδιδε ηθικό πλεονέκτημα, έτσι και η «ηθική ανταμοιβή» που προσδοκούσαν οι εθελοντές της ΕΠΑ-Α για την «κοπιώδη» εργασία τους τους παρείχε πλεονεκτήματα ηθικά και υλικά.⁸¹

Οι πολιτισμικές αντιλήψεις της συνάφειας που ένωναν όσους πρόσφεραν χρόνο και κόπο στις δραστηριότητες της ΕΠΑ-Α –η «θυσία», το «καθήκον», η «σωτηρία», η «ηθική ανταμοιβή»– συγχρονίζονταν με το ηθικολογικό και αυταρχικό πνεύμα της μεταπολεμικής περιόδου. Στη βάση αυτών των αντιλήψεων οι εθελοντές στελέχη και μέλη της ΕΠΑ-Α οργάνωναν τις δημόσιες συλλογικές δράσεις τους και διαμορφώνονταν ως συλλογική υποκειμενικότητα που αναγνωριζόταν περισσότερο μέσα από το άχθος της θυσίας παρά μέσα από την ευχαρίστηση της σύμπραξης για έναν κοινό σκοπό.

Εντέλει

Είναι προφανές ότι την περίοδο που εξετάζουμε η ΕΠΑ-Α ήταν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, ό,τι την έκαναν τα στελέχη της. Οι «αφοσιωμένοι εθελοντές» της ανέπτυξαν ποικίλες μορφές δράσης. Οργανωμένοι σε τυπικά ιεραρχική βάση διεκδίκησαν ταυτόχρονα σε όλα τα επίπεδα περιθώρια αυτονομίας από τους κάθε φορά ανώτερους τους και διαμόρφωσαν μικρόκοσμους εξουσίας. Όσο η Εταιρεία έχανε τομείς δικαιοδοσίας με τη συγκρότηση του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλικών –τις επιμέλειες και τις υπερασπίσεις– τόσο οι εθελοντές επέτειναν τις δημόσιες δράσεις τους είτε για να οργανώσουν φορείς (τον Σταθμό Προστασίας Ανηλικών, το Φροντιστήριο Κοινωνικών Βοηθών) και παρεμβάσεις (Εβδομάδες Πα-

80. Η ελληνική εθνογραφία έχει από νωρίς εντοπίσει και επεξεργαστεί τα συναισθήματα αυτά στο εσωτερικό της οικογένειας και έξω από αυτήν. Βλ. ενδεικτικά Jill Dubish, *In a Different Place: Pilgrimage, Gender and Politics at a Greek Island Shrine*, Πρίνστον 1995, σ. 214-215, όπου υποστηρίζεται ότι το ιδίωμα του πόνου, του άχθους και της θυσίας είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις γυναίκες, καθώς δημοσιοποιεί τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν καθημερινά κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Για τη συσχέτιση γονεϊκής αγάπης και θυσίας και θρησκευτικού λόγου σε οικογενειακές επιστολές του δεύτερου μισού του δέκατου ένατου αιώνα, βλ. Δήμητρα Βασιλειάδου, «Στενές σχέσεις: Οικιακοί δεσμοί και συναισθήματα στην αστική Ελλάδα, 1850-1930», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2015.

81. Για μια εκδοχή του πώς ανταποκρίνονταν τα ίδια τα παιδιά στους επιμελητές ανηλικών στο πλαίσιο του μηχανισμού δικαιοσύνης ανηλικών, βλ. Έφη Αβδελά, «Γλώσσα των συναισθημάτων και επιστολογραφία: 'παραστρατημένοι' ανήλικοι και οι επιμελητές τους στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Αντρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες. Συλλογή κειμένων προς τιμήν της καθηγήτριας Νάντιας Ντάνοβα*, Ηράκλειο 2014, σ. 225-244.

ραστρατημένου Παιδιού, Συνοικιακές Επιτροπές Προστασίας Ανηλίκων) είτε για να συγκεντρώσουν χρήματα και να διαδώσουν το έργο τους.

Συγχρόνως η ΕΠΑ-Α συγκροτεί μια εκδοχή από τις ποικίλες μορφές που πήρε η συνέργεια ανάμεσα στα κοινωνικά δίκτυα που αφιερώθηκαν στην κοινωνική προστασία και στις κρατικές δομές από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '70, πολύ διαφορετική από τη συνήθη ανάγνωση αυτής της συνέργειας μέσα από το πρίσμα των «πελατειακών σχέσεων». ⁸² Σε αντίθεση με τις συνήθεις προσεγγίσεις που κομματιάζουν την περίοδο αυτή αποκλειστικά με βάση τα πολιτικά δρώμενα, νεότερες έρευνες δείχνουν ότι παρουσιάζει συνέχειες που δεν έχουν μελετηθεί αρκετά. Σε ό,τι μας ενδιαφέρει εδώ, οι συνέχειες αυτές αφορούν τόσο τους στόχους διαχείρισης, τις προτάσεις για την εφαρμογή πολιτικών και τον τρόπο προσέγγισης της νεότητας όσο και την ταλάντευση ανάμεσα σε παραδοσιακές και νεωτεριστικές εννοιολογήσεις του κοινωνικού ζητήματος «προστασία των παιδιών». ⁸³

Σε αυτό το πλαίσιο παρακολούθησαμε τις εξαρχής σχέσεις ανάμεσα στο κοινωνικό δίκτυο που αφοσιώθηκε στην προστασία των «παραστρατημένων» παιδιών από τα χρόνια του Μεσοπολέμου και το «κράτος», στις ποικίλες θεσμικές ή άτυπες, συλλογικές ή ατομικές εκδοχές του, καθώς και στους μετασχηματισμούς των σχέσεων αυτών στις διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συγκυρίες κατά τις μετέπειτα δεκαετίες. Η ΕΠΑ-Α στην τυπική μορφή της από το 1943 αποτελεί μια ιδιαίτερη εκδοχή του «κράτους», που διεκδικεί την αυτονομία από αυτό και στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην εθελοντική εργασία και στις ιδιωτικές χορηγίες.

Τα στελέχη της ΕΠΑ-Α οργάνωσαν τις κοινωνικές τους σχέσεις μέσα και έξω από αυτήν αντλώντας από τις παραδοσιακές και διάχυτες την εποχή εκείνη πολιτισμικές αντιλήψεις για τη «θυσία», την «προστασία» και τη «σωτηρία» και στηρίζοντας σε αυτή τη βάση τις κοινές τους δράσεις. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, οι συγκεκριμένες πολιτισμικές αντιλήψεις και το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο της Εταιρείας προσέδιδαν στη δημόσια κοινωνικότητα που παρήγε ιεραρχικό πρόσημο. Συγχρόνως συνιστούσαν ιδίωμα με το οποίο τα στελέχη της Εταιρείας επιδίωκαν να αναγνωριστεί και να καταξιωθεί η δράση τους τόσο από το ευρύτερο

82. Για τις σχετικές συζητήσεις, βλ. ενδεικτικά Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Εισαγωγή: Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μαρία Κομνηνού – Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 1990, σ. 135-169. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Πελατειακές σχέσεις και νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής: μια δύσκολη συμβίωση», στο Κατερίνα Ροζάκου – Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013, σ. 145-172. Μια άλλη εκδοχή αντιπροσωπεύει το ΠΙΠΠ που μελετά η Β. Θεοδώρου, «Μεταβαλλόμενα πλαίσια συνάφειας μεταξύ εθελοντών, ειδικών και κράτους: το παράδειγμα του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού», *εδώ*.

83. Για την ενότητα της περιόδου από τη δεκαετία του '20 έως και τη δεκαετία του '60 σε ό,τι αφορά δράσεις και αντιλήψεις για την προστασία παιδιών και νέων, βλ. στο ίδιο και L. L. Downs, "And so we Transform a People", καθώς και της ίδιας, "What Future for Social Protection in France? The Case of the 'Colonies de Vacances'", ανακοίνωση στο Διεθνές συνέδριο "Forms of Public Sociality: Collective Action, Collective Subjectivities and the State in the Twentieth Century", Ρέθυμνο, 8-9.5.2015, στο http://public-sociality.uoc.gr/texts_conference/Laurra%20Lee%20Downs.pdf (τελ. πρόσβ. 28.7.2015).

κοινό όσο και από το «κράτος». Δεν είναι τυχαίο ότι το απόγειο της δημόσιας δράσης των «αφοσιωμένων εθελοντών» της ΕΠΑ-Α συμπίπτει με την αποκορύφωση του ηθικού πανικού για τη νεολαία της δεκαετίας του '50. Στην επόμενη δεκαετία του ραγδαίου εκσυγχρονισμού και των μετατοπίσεων στο επίπεδο των πολιτισμικών αντιλήψεων,⁸⁴ η ΕΠΑ-Α θα συνεχίσει να νοηματοδοτεί το πεδίο παρέμβασής της και τις δράσεις της με τρόπους που μαρτυρούν επιβίωση «παραδοσιακών» εννοιολογήσεων. Δεν θα γίνει ποτέ νεωτερικός θεσμός, αλλά παράλληλα θα βρίσκεται πολύ μακριά από τα παραδοσιακά φιλανθρωπικά σωματεία με τα οποία θα συνεχίσει να συνεργάζεται. Θα παραμείνει όλο και περισσότερο «ημικρατικός οργανισμός» με όλο και πιο ασαφές αντικείμενο.

84. Για τους μετασηματισμούς αυτούς, βλ. Έφη Αβδελά, «Διά λόγους τιμής». *Βία συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα 2002· και της ίδιας, «Άντρες που σκοτώνουν: ανεπιθύμητοι ανδρισμοί και οι αντιφάσεις του εξευρωπαϊσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα 2015.

Κοινωνικότητα και παραγωγή του πολίτη: Οι περιπτώσεις δύο εθελοντικών σωματείων τον πρώιμο 21ο αιώνα

Στο τέλος του εικοστού και στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, κράτη σε διαφορετικά μέρη του κόσμου θεσπίζουν διακριτά νομοθετικά πλαίσια που σκοπό έχουν τη θεσμοποίηση του εθελοντισμού και των εθελοντικών σωματείων.¹ Η κανονικοποίηση του εθελοντισμού αντανάκλα το επίσημο ενδιαφέρον, την ενίσχυσή του, καθώς και τις ηθικές συνδηλώσεις του εθελοντή την εποχή εκείνη. Ανθρωπολογικές έρευνες συνδέουν την κατασκευή του εθελοντισμού με τη νεοφιλελευθεροποίηση της κοινωνικής πρόνοιας² και τη συγκρότηση ενός νέου «υπεύθυνου πολίτη» σε διαφορετικά πλαίσια: στις ΗΠΑ,³ την Ιταλία,⁴ τη Χιλή,⁵ την Ιαπωνία,⁶ την Κίνα⁷ κ.ο.κ. Εμπνεόμενες από τον Μισέλ Φουκώ, οι μελέτες αυτές αναφέρονται –ορθά κατά τη γνώμη μου– στη συγκρότηση του εθελοντή ως του νέου ηθικού πολίτη, ενός υπεύθυνου υποκειμένου προσανατολισμένου προς το κοινό καλό. Αντίθετα από κυρίαρχες προσεγγίσεις που βλέπουν τον νεοφιλελευθερισμό ως αντίθετο και ασύμβατο με την αρχή της ηθικής, εθνογραφικές μελέτες έρχονται να φωτίσουν τις ηθικές –και ηθοποιητικές– πλευρές της νεοφιλελεύθερης μεταρρύθμισης. Έτσι, πεδία της κοινωνικής ζωής που

1. Katerina Hadzi-Miceva, “Comparative Analysis of the European Legal Systems and Practices Regarding Volunteering”, *International Journal of Not-for-Profit Law* 9/3 (2007), σ. 37-58. Andrea Muehlebach, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*, Σικάγο 2012. και Akihiro Ogawa, *The Failure of Civil Society? The Third Sector and the State in Contemporary Japan*, Ωλμπαν 2009.

2. Ωστόσο, ιστορικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι η διάχυση του κράτους και η εμπλοκή των εθελοντικών σωματώσεων στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας είναι παλιά ιστορία. Βλ. ενδεικτικά David Garland, “The Birth of the Welfare Sanction”, *British Journal of Law and Society* 8/1 (1981), σ. 29-45.

3. Hyatt Susan Brin, “From Citizen to Volunteer: Neoliberal Governance and the Erasure of Poverty”, στο Judith Goode – Jeff Maskovski (επιμ.), *The New Poverty Studies: The Ethnography of Power, Politics, and Impoverished People in the United States*, Νέα Υόρκη 2001, σ. 201-235.

4. John Knight, “Making Citizens in Postwar Japan: National and Local Perspectives”, στο Chris Hann – Elizabeth Dunn (επιμ.), *Civil Society: Challenging Western Models*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1996, σ. 221-241. και A. Muehlebach, *The Moral Neoliberal*.

5. Julia Paley, “The Paradox of Participation: Civil Society and Democracy in Chile”, *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review* 24/1 (2001), σ. 1-12.

6. A. Ogawa, *The Failure of Civil Society?*

7. Friederike Fleischer, “Technology of Self, Technology of Power. Volunteering as Encounter in Guangzhou, China”, *Ethnos* 76/3 (2011), σ. 300-325.

βρίσκονται έξω από τη λογική της αγοράς και του ατομικού συμφέροντος, αλλά εδράζονται στις αρχές της ανιδιοτέλειας και της προσφοράς, δεν είναι απλώς συμβατά, αλλά συστατικά και θεμελιώδη στη συγκρότηση αυτού του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου.⁸ Αυτή η νέα «υποκειμενικότητα του εθελοντή» εγκαθιδρύει μια νέου τύπου σχέση ανάμεσα στο κράτος και στον πολίτη.⁹

Στην Ιταλία, η οποία διακρίνεται από μια «κουλτούρα εθελοντισμού» και διαμόρφωσε πρώτη στην Ευρώπη νομοθετικό πλαίσιο για τον εθελοντισμό, ένα νέο κανονιστικό μοντέλο του πολίτη αναδύεται: ο «ηθικός πολίτης». Η Andrea Muehlebach, στη μελέτη της για τη βόρεια Ιταλία, αποκωδικοποιεί αυτή τη νέα «ηθική και κοινωνική υποκειμενικότητα», η οποία διαμεσολαβείται από νομοθετικές ρυθμίσεις και δημόσιες πολιτικές. Την ίδια ώρα, η νέα νοηματοδότηση του εθελοντή αντλεί από υπάρχουσες πολιτισμικές δεξαμενές, όπως ο καθολικισμός και ο σοσιαλισμός. Εκείνοι που στέκονται κριτικά ή εναντιώνονται στον νεοφιλελευθερισμό επενδύουν αυτές τις πρακτικές με εναλλακτικές νοηματοδοτήσεις. Για παράδειγμα, η έννοια της «solidarietà» (αλληλεγγύη) επιτρέπει σε πολλά μέλη της Αριστεράς στην Ιταλία να επενδύουν με δικούς τους όρους αυτές τις νέες εννοιολογήσεις του πολίτη στο πλαίσιο του εθελοντισμού, όρους που έρχονται σε αντιπαράθεση με τις αρχές της αγοράς.¹⁰

Οι διαδικασίες που περιγράφονται παραπάνω παρατηρούνται και στην ελληνική περίπτωση, ιδιαίτερα τη δεκαετία του '90 και την πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα, αν και οι εντόπιες πολιτικές για την ενίσχυση και, στην ουσία, κατασκευή του εθελοντισμού διακρίνονται από αποσπασματικότητα. Η σύγχρονη κατασκευή του εθελοντισμού εγγράφεται στις συνθήκες κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής αλλαγής την περίοδο αυτή, ενώ συνδέεται με διεθνείς και τοπικές διαδικασίες, κρατικούς αλλά και υπερκρατικούς φορείς, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο κείμενο αυτό η εστίαση είναι στη δημόσια κοινωνικότητα ως πεδίο συγκρότησης του πολίτη. Όπως οι εθελοντικές αθλητικές συσσωματώσεις για παιδιά στη Δανία σκιαγραφούν μια σφαίρα «κοινωνικότητας πολιτών»,¹¹ έτσι και εθελοντικά σωματεία που δραστηριοποιούνται ή και δημιουργούνται στο γύρισμα του αιώνα στην Ελλάδα (συχνά με αφορμή από τα πάνω πολιτικές ή και χρηματοδότηση) αποτελούν τα *εργαστήρια στα οποία συντελείται η σύγχρονη ηθική παραγωγή του πολίτη*. Η συμβολή των ευρωπαϊκών πολιτικών, των «προγραμμάτων» και των χρηματοδοτικών ροών, είναι καταλυτική.¹²

8. A. Muehlebach, *The Moral Neoliberal*.

9. A. Ogawa, *The Failure of Civil Society?*

10. A. Muehlebach, *The Moral Neoliberal*.

11. Sally Anderson, *Civil Sociality: Children, Sport and Cultural Policy in Denmark*, Σάπλοτ 2008.

12. Όπως τονίζει ο Steven Sampson, «ένας κόσμος προγραμμάτων» συνυφαίνεται γύρω από τη δράση των ΜΚΟ παγκοσμίως και περιλαμβάνει σωματεία που συνομιλούν σε μία κοινή γλώσσα –κυρίως τα αγγλικά– και χρησιμοποιώντας συγκεκριμένη ορολογία. Βλ. Steven Sampson, “The Social Life of Projects: Importing Civil Society to Albania”, στο Chris Hann – Elizabeth Dunn (επιμ.), *Civil Society: Challenging Western Models*, Λονδίνο 1996, σ. 121-142. Τα «προγράμματα» είναι δραστηριότητες με βραχύ χρόνο ζωής, προγραμματισμό και προϋπολογισμό και αποτελούν μέρος ενός πλούσιου τοπίου από ανθρώπους, ιδέες και πηγές χρηματοδότησης που διακινούνται «μεταξύ δύσης και ανατολής/νότου, ή μεταξύ κέντρου και περιφέρειας». Βλ. Steven Sampson, “Weak States, Uncivil Societies and

Ωστόσο, δεν πρόκειται απλώς για διάχυση κρατικών ή κοινοτικών πολιτικών και την υιοθέτησή τους σε τοπικό επίπεδο. Αντίθετα, το περιεχόμενο που λαμβάνουν αυτά τα σχέδια είναι ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο. Στην Ελλάδα, από τη δεκαετία του '90 ιδιαίτερα, ο εθελοντής προτάσσεται ως επιτομή του νεωτερικού πολίτη, σε πείσμα των ελληνικών υστερήσεων που θέλουν τη συμμετοχή των Ελλήνων σε μορφές δημόσιας –και μάλιστα ανιδιοτελούς– κοινωνικότητας υποτονική. Το φαινόμενο συνδέεται με συχνά αντικρουόμενα οράματα και αντιλήψεις για την κοινωνία, και ο εθελοντισμός περιλαμβάνει εναλλακτικές εννοιολογήσεις του πολίτη και αντλεί από διαφορετικές γενεαλογίες ανιδιοτέλειας και αλτρουισμού. Οι περιπτώσεις μελέτης που παρουσιάζονται παρακάτω μας βοηθούν να προσεγγίσουμε την ανασυγκρότηση της δημόσιας κοινωνικότητας, τις αντιφάσεις και τις διαφοροποιήσεις της σε σχέση με τις από τα πάνω κατασκευές του εθελοντισμού, συνέχειες αλλά και τομές σε σχέση με το περιεχόμενο των κοινωνικών σχέσεων. Το κείμενο εστιάζει στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, ενώ γίνονται αναφορές σε κατοπινές εξελίξεις στα δύο σωματεία.

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (στο εξής ΕΕΣ) είναι μια γραφειοκρατική οργάνωση, με διεθνή χαρακτήρα και μακρά ιστορία, που στην Ελλάδα μετράει ήδη παρουσία πάνω από έναν αιώνα. Η μεγαλύτερη Μη Κυβερνητική Οργάνωση (στο εξής ΜΚΟ) στη χώρα, όπως αυτοπροσδιορίζεται, ο ΕΕΣ έχει ιστορικά ισχυρούς δεσμούς με το ελληνικό κράτος, παρότι σε επίσημο επίπεδο αποστρέφεται πολιτικούς προσδιορισμούς και εμμένει στη θεμελιώδη αρχή της ουδετερότητας. Η διάσταση ανάμεσα στα μέλη, τις εθελόντριες, τους επαγγελματίες και το διοικητικό συμβούλιο αντανακλά τις παραμέτρους μιας ιεραρχικής κοινωνικότητας, κατατετημεμένης σε περίπλοκα όργανα και διαφορετικές βαθμίδες συμμετοχής. Ο εθελοντισμός στον ΕΕΣ είναι εδώ και δεκαετίες ενταγμένος σε υπαλληλικού τύπου σχέσεις, που τον ορίζουν ως «υπηρεσία» και διακρίνεται από τον επαγγελματικό και θεσμικό του χαρακτήρα. Ο «ανθρωπιστικός εθελοντισμός» είναι μια αποπολιτικοποιημένη εκδοχή ανιδιοτελούς προσφοράς προς τον «πάσχοντα συνάνθρωπο». Συγχρόνως είναι άμεσα συνυφασμένος με το εθνικό καθήκον. Η Ερυθροσταυρίτσα ενσωματώνει την ηθική παραγωγή μιας γυναίκας που συγκροτείται με άξονα την αυτοθυσία και προσφορά στην πατρίδα.

Πώς ο «ανθρωπιστικός» εθελοντισμός που διακρίνει τον ΕΕΣ –και οι προφανείς ομοιότητες του συλλόγου με φιλανθρωπικές δραστηριότητες του παρελθόντος και με εθελοντικά σωματεία του εικοστού αιώνα– έρχεται να μετασηματιστεί ή να «χωρέσει» στις νέες συνθήκες που διαγράφονται τον πρώιμο εικοστό πρώτο αιώνα; Πώς, με άλλα λόγια, ένα μοντέλο κοινωνικότητας που εδράζει στις αξίες της «αγάπης», της (εθνικής) «θυσίας» και της «προσφοράς στον συνάνθρωπο» είναι συμβατό με τη σύγχρονη κατασκευή του εθελοντή πολίτη που αναδύεται την περίοδο η οποία εξετάζεται εδώ;

Thousand of NGOs: Western Democracy Export as Benevolent Colonialism in the Balkans”, στο Sanimir Recic (επιμ.), *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe*, Λονδίνο 2002, σ. 27-44. Επιπλέον, τα προγράμματα παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ίδια την παραγωγή της γνώσης ή και της δράσης, καταρχήν μέσα από τον προσδιορισμό των «ομάδων-στόχων» ή του αντικειμένου της παρέμβασης (όσον αφορά τις ΜΚΟ) και της γνώσης (όσον αφορά τα αντίστοιχα πανεπιστημιακά και ερευνητικά προγράμματα).

Η Εθελοντική Εργασία Αθήνας (στο εξής ΕΕΑ), από την άλλη, αποτελεί ενδεικτική περίπτωση σωματείου που ιδρύεται τη δεκαετία του 1990 στο πλαίσιο της ιστορικής συγκυρίας του μετασχηματισμού της πολιτικής δράσης από πολιτικά κόμματα και κινήματα σε τυπικές συλλογικότητες· περίοδο, ακόμα, όπου ο εθελοντισμός επαγγελματοποιείται και θεσμοποιείται και εντείνονται οι κρατικές και ευρωπαϊκές πολιτικές ενίσχυσής του. Πώς σε αυτή τη χαρακτηριστική περίπτωση «νέου» σωματείου λαμβάνει χώρα το εγχείρημα της κατασκευής του εθελοντισμού; Ποιοι είναι οι εναλλακτικοί όροι με τους οποίους συγκροτείται ο πολίτης; Και πώς τέτοιες νεοσύστατες συλλογικότητες σχετίζονται με άλλα πεδία κοινωνικών σχέσεων;

Η ΕΕΑ δεν αντανakλά ένα αμιγώς «νέο» φαινόμενο, αλλά τον μετασχηματισμό ιστορικά και πολιτισμικά ορισμένων τρόπων συγκρότησης της κοινωνικότητας.¹³ Ειδικότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, η έννοια της «παρέας», που είναι κυρίαρχη –και η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την επαγγελματοποιημένη και θεσμοθετημένη εκδοχή μιας κοινωνικότητας «συλλόγου» ή «φορέα»–, συγκροτεί σχέσεις εξισωτικές, αντιεραρχικές και βαθιά αντιδομικές, ενώ συνδέεται με εναλλακτικούς τρόπους παραγωγής του εαυτού. Την ίδια ώρα, η ΕΕΑ αποτελεί πεδίο πραγμάτωσης ενός «άλλου», «μαχόμενου» εθελοντισμού, ο οποίος αντλεί από το πολιτισμικό ρεπερτόριο της Αριστεράς, την παραγωγή ενός ηθικού εαυτού και αξίες που έρχονται σε αντίθεση με την αρχή του συμφέροντος και τους κανόνες της αγοράς. Η αρχή της «αλληλεγγύης» αναδεικνύει την έμφαση στην ανατρεπτική δυναμική της κοινωνικότητας και στο ουτοπικό όραμα για μια κοινωνία ίσων.

Το πρόταγμα της ελληνικής νεωτερικότητας

Προφανώς, όπως έχει καταδείξει ένα πλούσιο σώμα ιστορικών μελετών,¹⁴ ο εθελοντισμός δεν είναι εντελώς νέο φαινόμενο που εμφανίζεται την περίοδο που μελετάται εδώ, ούτε είναι η πρώτη φορά που το κράτος ενδιαφέρεται ή εμπλέκεται στη λειτουργία σωματείων εθελοντικού χαρακτήρα.¹⁵ Ωστόσο, την περίοδο αυτή αποκτά συστηματικό και γενικευτικό χαρακτήρα, καθώς και νέα πολιτική βαρύτητα και περιεχόμενο. Με άλλα λόγια, δεν μιλάμε μόνο για την εμπλοκή του κράτους στη συγκρότηση της δημόσιας κοινωνικότητας, όπως

13. Βλ. και Κατερίνα Ροζάκου, «'Κοινωνικότητα' και 'κοινωνία αλληλεγγύης': Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32 (2008), 95-120.

14. Ενδεικτικά, για φιλανθρωπικά σωματεία, βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000· Βάσω Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και πόλη: Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71-90· Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην Ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Αθήνα 2004· Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 2004 (α' έκδοση 1987), σ. 127-166· και Πάννης Γιαννισιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά: Η συγκρότηση της αστικής τάξης (1860-1910)*, Αθήνα 2006, σ. 277-309.

15. Για την περίπτωση του θεσμού των επιμελητών ανηλίκων στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλ. Έφη Αβδελά, «Νέοι εν κινδύνω»: *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2013.

στο πλαίσιο φορέων όπου το κράτος εμπλέκεται άμεσα στη διοίκηση και λειτουργία τους,¹⁶ αλλά για την ανάδυση του «εθελοντή» ως μιας διακριτής φιγούρας, ως μιας γενικευτικής κατηγορίας που ενσωματώνει την αρχή της ανιδιοτέλειας και τους όρους συμμετοχής ενός νεωτερικού πολιτικού υποκειμένου, του σύγχρονου Έλληνα και ευρωπαίου πολίτη.

Από τη δεκαετία του '90 ιδρύονται τμήματα, διευθύνσεις και τομείς υπουργείων με σκοπό την καταγραφή, τον συντονισμό και τη χρηματοδότηση των δράσεων εθελοντικών σωματείων, ενώ συγκροτούνται επιτροπές και αυτόνομοι φορείς ενίσχυσης και μελέτης του εθελοντισμού.¹⁷ Οι κρατικές και κοινοτικές πρωτοβουλίες αντανακλούν νέους, έμμεσους τρόπους άσκησης εξουσίας και πολιτικής. Η πρώτη νομοθετική ρύθμιση με ρητή αναφορά στον εθελοντισμό είναι ο νόμος 2646/1998, όπου, μεταξύ άλλων, ορίζεται και η 5η Δεκεμβρίου ως «επίσημη ημέρα εορτασμού εθελοντισμού» (αρ. 12, παρ. 6). Παράλληλα, επιμέρους διευθύνσεις υπουργείων συγκροτούν «μητρώα» «ειδικώς πιστοποιημένων» «φορέων», τα οποία τηρούνται σε κάθε νομαρχιακή αυτοδιοίκηση, ενώ το ελληνικό κράτος λειτουργεί ως διαμεσολαβητής και ρυθμιστής της χρηματοδότησης από την ΕΕ. Σταδιακά, σκοπός είναι να μπορούν να αιτηθούν κρατικής και κοινοτικής επιχορήγησης μόνο όσα σωματεία –θεσμικές δηλαδή μορφές κοινωνικότητας, οι οποίες σύμφωνα με το αναδυόμενο λεξιλόγιο ονομάζονται «φορείς»– έχουν ενταχθεί στους καταλόγους των αντίστοιχων υπουργείων – τα λεγόμενα «μητρώα». Η εγγραφή σε αυτά γίνεται μετά την κατάθεση του καταστατικού, στο οποίο ορίζονται το αντικείμενο και ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας του σωματείου, και προϋπόθεσή της είναι «να μην αντιβαίνει η δραστηριότητα της οργάνωσης στη Δημόσια Τάξη και Ασφάλεια και στη Δημόσια Υγεία ούτε να διαταράσσει τις διεθνείς σχέσεις της Χώρας ή τη διατήρηση της Διεθνούς Ειρήνης και Ασφάλειας». Η εγγραφή, επομένως, στα μητρώα και η «πιστοποίηση» των σωματείων είναι κομβικό μέρος μιας γραφειοκρατικής διαδικασίας θεσμοποίησης και διαχείρισης μορφών δημόσιας κοινωνικότητας, που συντελείται την εποχή της διάχυσης κρατικών δραστηριοτήτων σε μη κρατικούς φορείς. Την ίδια ώρα, στο πνεύμα της επαγγελματοποίησης του εθελοντισμού, η συναφής νομοθεσία ορίζει εκτός από σωματεία και «ειδικευμένους εθελοντές». Ωστόσο, και παρά τις –αποσπασματικές– απόπειρες κανονικοποίησης του εθελοντισμού, μέχρι σήμερα απουσιάζει ένα ειδικό νομικό πλαίσιο. Παράλληλα, το πλαίσιο που ρυθμίζει το δικαίωμα συσσωμάτωσης των πολιτών κρίνεται

16. Βλ. Έφη Αβδελά – Δήμητρα Βασιλειάδου «Κοπώδης εθελοντική εργασία': η Εταιρεία Προστασίας Ανηλίκων στη μεταπολεμική Αθήνα», *εδώ*.

17. Εκτός από το «τμήμα εθελοντισμού» του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ιδρυτικό Άρθρο 5, Νόμος 2646/98), τον Νοέμβριο του 1999 θεσμοθετήθηκε η Επιτροπή για τις ΜΚΟ του Υπουργείου Εξωτερικών, στο πλαίσιο της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (Νόμος 2731/99, ΦΕΚ 193 Α' /6/9/1999). Η Επιτροπή συντονίζει τη χρηματοδότηση και τις δράσεις ΜΚΟ στο εξωτερικό. Παράλληλα, επιμορφωτικά σεμινάρια για εθελοντές διοργανώνονται από τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία ταυτόχρονα διατηρεί «Μητρώο», στο οποίο εγγράφονται σωματεία που δραστηριοποιούνται σε αντίστοιχους τομείς (έκτακτες ανάγκες, διασωστικές δράσεις, φυσικές καταστροφές κ.κ.). Τέλος, η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων συντονίζει οργανωμένες εθελοντικές δραστηριότητες και διοργανώνει σεμινάρια για τον εθελοντισμό, στα οποία εκπαιδεύονται εργαζόμενοι και εθελοντές.

αναχρονιστικό και ανεπαρκές.¹⁸ Εκπρόσωποι σωματείων, κοινωνικοί, πολιτικοί και νομικοί επιστήμονες, αλλά και πολιτικά κόμματα διατυπώνουν την αναγκαιότητα τροποποίησης του Συντάγματος και εισαγωγής νέων ρυθμίσεων για τη λειτουργία των ΜΚΟ¹⁹ και την προώθηση του εθελοντισμού.

Ο ρόλος των πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων σε αυτές τις διαδικασίες είναι κεντρικός: συμμετέχουν σε δημόσιες συζητήσεις, εκφέρουν λόγους για τη «φύση» της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους (και συνακόλουθα της «ασθενικής κοινωνίας πολιτών» και μέσα από το πρίσμα του κυρίαρχου αφηγήματος περί ελλειμματικής ελληνικής νεωτερικότητας), διενεργούν και συμμετέχουν σε έρευνες καταγραφής του (θεσμικά οργανωμένου, σε τυπικές συσσωματώσεις) εθελοντισμού (έρευνες συχνά επιδοτούμενες από την ΕΕ), δημοσιεύουν μελέτες.²⁰ Οι εστιασείς ποικίλλουν: άλλες μελέτες διερευνούν γενικά τη

18. Τον Μάρτιο 2007 διοργανώνεται με πρωτοβουλία ΜΚΟ ημερίδα και η «1η Πανελλήνια διαβούλευση» με αντικείμενο την αναθεώρηση του Συντάγματος και τη λειτουργία ΜΚΟ. Αργότερα στην πρωτοβουλία εντάχθηκαν και άλλες οργανώσεις και συστάθηκε η «Καμπάνια των 800 ΜΚΟ για το Σύνταγμα», με βασικό αίτημα τη «συνταγματική αναβάθμιση της κοινωνίας των πολιτών και των οργανώσεών της». Από τους επίσημους λόγους σωματείων ζητείται η παρέμβαση του κράτους στη θέσπιση ρυθμίσεων για τη λειτουργία τους, που αφορούν μεταξύ άλλων το φορολογικό καθεστώς των σωματείων και των δωρεών που δέχονται, καθώς και το ασφαλιστικό καθεστώς των εθελοντών. Ακόμα και εάν στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2007 δεν εισάγεται τελικά σχετική ρύθμιση, αξίζει να συλλογιστούμε πώς το ίδιο το αίτημα σχετίζεται με την κανονικοποίηση του εθελοντισμού και την ανασυγκρότηση της κοινωνικότητας, τη διαμόρφωση δηλαδή ενός ειδικού πλαισίου λειτουργίας και αναγνώρισης θεσμικών συσσωματώσεων.

19. Οι όροι «εθελοντικές», «μη κυβερνητικές», «μη κερδοσκοπικές» και «μη κρατικές» οργανώσεις χρησιμοποιούνται συχνά εναλλακτικά και ως ταυτόσημοι. Αυτό αναδεικνύει αφενός εννοιολογική σύγχυση, αφού, για παράδειγμα, δεν απαρτίζονται όλες μόνο από εθελοντές ή οι σχέσεις τους με το κράτος –μεταξύ άλλων χρηματοδοτικές– καθιστούν αμφισβητήσιμη την αντιδιαστολή τους ως προς αυτό. Αφετέρου υποδηλώνει και πολλαπλές ηθικού τύπου σημασιοδοτήσεις αυτών των μορφών δημόσιας κοινωνικότητας, καθώς πρωτεύον ζήτημα για τις συλλογικότητες αυτές είναι η διαφοροποίηση από το κράτος (εξού και «μη κρατικές»), αλλά και η έμφαση στον ανιδιοτελή χαρακτήρα («εθελοντικές», «μη κερδοσκοπικές») της συμμετοχής.

20. Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος Volmed, με στόχο την καταγραφή του εθελοντισμού στις χώρες της Μεσογείου, διεξήχθη το 1996-1997 η πρώτη συστηματική έρευνα για τις εθελοντικές οργανώσεις στην Ελλάδα. Το πρόγραμμα Volmed Hellas υλοποιήθηκε από το Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου σε συνεργασία με το FIVOL (Fondazione Italiana per il Volontariato) και τη Γενική Διεύθυνση XXIII της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δημιουργήθηκε μια βάση δεδομένων αποτελούμενη από 228 εθελοντικές οργανώσεις, από τις υπολογιζόμενες 1.200. Βλ. Όλγα Στασινοπούλου, «Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις: Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα VOLMED-HELLAS», δημοσίευτο κείμενο, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών – Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα 1997. Από άλλη έρευνα για εθελοντικές οργανώσεις που είναι καταγεγραμμένες στο Πρωτοδικείο Αθηνών, για την εικοσαετία 1970-1991, προκύπτει ότι στην πρώτη περίοδο (δεκαετία '70 και '80) οι συσσωματώσεις που ιδρύονται είναι κυρίως πολιτιστικές, αθλητικές ή τοπικοί σύλλογοι ετεροδημοτών, ενώ στη δεύτερη περίοδο, και ειδικότερα από τα μέσα της δεκαετίας του '80, σημειώνεται η σημαντική ίδρυση περιβαλλοντικών οργανώσεων. Βλ. Andromachi Hadjiyanni, "Voluntary associations", στο Dimitris Charalambis, Laura Maratou-Alipranti, Andromachi Hadjiyanni (επιμ.), *Recent Social Trends in Greece: 1960-2000*, Μόντρεαλ 2004, σ. 96-99. Σε ποσοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1997-1999, καταγράφηκαν 2.400 επίσημες και ανεπίσημες συλλογικότητες μόνο στον χώρο της κοινωνικής φροντί-

συμμετοχή σε εθελοντικές συσσωματώσεις και άλλες επικεντρώνονται σε σωματεία που δραστηριοποιούνται σε εξειδικευμένους τομείς, όπως της «κοινωνικής φροντίδας» ή της «κοινωνικής προστασίας». Η υιοθέτηση διαφορετικών τεχνικών έχει ως αποτέλεσμα τα περιορισμένα συγκριτικά οφέλη αλλά και τη δυσκολία εξαγωγής γενικών συμπερασμάτων,²¹ ωστόσο το βασικό συμπέρασμα είναι κοινό: αν και οι ερευνητές διατυπώνουν την αισιοδοξία τους για την ανάπτυξή του,²² ο εθελοντισμός στην Ελλάδα εξακολουθεί να θεωρείται μικρού εύρους και η συμμετοχή σε εθελοντικές συσσωματώσεις μικρή. Μπορεί ο ίδιος ο εθελοντισμός να θεωρείται περιορισμένος στην Ελλάδα, ωστόσο το δημόσιο ενδιαφέρον πυροδοτείται. Πληθαίνουν τα δημοσιεύματα στον τύπο,²³ τα ρεπορτάζ στην τηλεόραση, καθώς και οι προσπάθειες αποτίμησης της «στάσης» του κοινού. Είναι προφανές ότι η πολιτισμική σημασία που αποδίδεται στο ιδανικό της ανιδιοτελούς προσφοράς κινεί το ενδιαφέρον των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Το ίδιο όμως ιδανικό, καθώς και η ηθική παραγωγή του σύγχρονου Έλληνα και ευρωπαίου πολίτη, διέπει σε μεγάλο βαθμό και τις έρευνες για τον εθελοντισμό. Ας σημειωθεί ότι πολλές από τις έρευνες χρηματοδοτούνται από την ΕΕ (Volmed) ή πραγματοποιούνται για λογαριασμό ΜΚΟ (Παρέμβαση), Νομικών Προσώπων Ιδιωτικού Δικαίου (Οργανισμός Αθήνα 2004) ή κρατικών φορέων (Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς). Οι περισσότερες μελέτες εκκινούν από προκαθορισμένους ορισμούς του εθελοντισμού, οδηγώντας αναπόφευκτα στην υποστασιοποίησή του ως πρακτικής με παγιωμένη νοηματοδότηση, αλλά και ως πρακτικής ανιδιοτέλειας και φορέα του «καλού». Η θέση ότι ο εθελοντισμός στην Ελλάδα δεν είναι αναπτυσσόμενος συνοδεύεται από την πρόθεση ενίσχυσής του, στο πλαίσιο της κανονιστικής παραγωγής του πολίτη και σε συνομιλία με κυρίαρχες, αξιακά φορτισμένες, αφηγήσεις της «κοινωνίας πολιτών».²⁴

δας. Βλ. Ειρήνη Παναγιωτίδου, «Η κοινωνία των... εθελοντών», *Κοινωνία Πολιτών* 3 (1999), σ. 66-72. Τέλος, εμπειρική έρευνα για τον εθελοντισμό στον τομέα της κοινωνικής προστασίας σημειώνει την περιορισμένη έκτασή του, καταγράφει 224 εθελοντικές οργανώσεις και διερευνά ποιοτικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας τους. Βλ. Περικλής Πολυζωίδης, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Αθήνα 2006.

21. Π. Πολυζωίδης, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, σ. 125.

22. Βλ. Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος, *Εθελοντισμός: Αλληλεγγύη και δημοκρατία. Η εθελοντική δράση στην ανταγωνιστική προοπτική*, Αθήνα 2000· Ρόη Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», στο Χριστόφορος Βερναρδάκης (επιμ.), *Ινστιτούτο V-PRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: έρευνες και δημοσκοπήσεις*, Αθήνα 2003, σ. 111-148· και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία πολιτών», στο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα 2004, σ. 17-24.

23. Το 2000 η *Ελευθεροτυπία* δημοσίευσε πολυσέλιδο αφιέρωμα στις ΜΚΟ με τίτλο «Μη κυβερνητικές οργανώσεις: Η κοινωνία των πολιτών είναι εδώ!», ενώ την ίδια χρονιά το περιοδικό δρόμου *Δρομολόγια* (κυκλοφόρησε από το 1998-2001 σε 34 τεύχη συνολικά και πωλούνταν στον δρόμο από άνεργους και άστεγους, οι οποίοι κρατούσαν το μισό αντίτιμο) εγκαινίασε δημόσια συζήτηση για τα θέματα του εθελοντισμού και των ΜΚΟ στην Ελλάδα. Επίσης βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Οικοτοπία*: «Ο Εθελοντισμός στις σύγχρονες συνθήκες», 17 (Ιανουάριος 2000)· *Αυγή*, 15.5.1994 και «Κοντά τους οι εθελοντές δρόμου: 400 άνθρωποι εργάζονται στο πρόγραμμα υποστήριξης αστέγων», *Τα Νέα*, 3.1.2003.

24. Ο εθελοντισμός θεωρείται ευρέως ως το πιο απτό και αναπόσπαστο μέρος της «κοινωνίας πολιτών», γεγονός που συνδέεται με την αξιακή φόρτιση της «κοινωνίας πολιτών» και την ανάδυση του εθελοντή ως πρότυπου πολίτη

Πώς όμως υλοποιείται στην πράξη η πολυσχιδής, αποσπασματική και πολύσημη κατασκευή του εθελοντισμού; Πώς τα από τα πάνω σχέδια συγκρότησης του σύγχρονου έλληνα και ευρωπαϊού πολίτη συνυφαίνονται με εντόπιες, πολιτισμικά ορισμένες εκδοχές κοινωνικότητας;

«Ανθρωπισμός» και μια κοινωνικότητα διακρίσεων και «αγάπης»

Ο ΕΕΣ είναι μέρος του Κινήματος Ερυθρού Σταυρού και Ερυθράς Ημισελήνου, μιας παγκόσμιας οργάνωσης που αποτελείται από εκατόν ογδόντα έξι εθνικούς συλλόγους και διακρίνεται από σύνθετη και πολυεπίπεδη δομή.²⁵ Μυθικός πρόγονος ή «πατέρας» του Ερυθρού Σταυρού είναι ο Ερρίκος Ντυνάν, ελβετός επιχειρηματίας ο οποίος στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα συνέγραψε την *Ανάμνηση από το Σολφερίνο*,²⁶ βιβλίο-μαρτυρία του πεδίου μάχης κοντά στο χωριό Σολφερίνο της Λομβαρδίας.²⁷ Συγκλονισμένος στη θέα των εγκαταλειμμένων τραυματιών, ο Ντυνάν οργάνωσε τους ντόπιους σε ομάδες εθελοντών και συντόνισε πρόχειρα ιατρεία που παρείχαν βοήθεια σε τραυματισμένους στρατιώτες. Ο Ερρίκος Ντυνάν²⁸ είναι ο άνθρωπος ο οποίος συνέλαβε την ιδέα μιας εθελοντικής ανθρωπιστικής δράσης μέσα από τη σύσταση «σωματείων βοήθειας» για τραυματίες πολέμου. Στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, στην πρότασή του ανταποκρίθηκε η ελίτ της Ευρώπης, η οποία αποτελούνταν από γαλαζοαίματους, αριστοκράτες, εμπόρους, επαγγελματίες, εκκλησιαστικούς φορείς και ανώτατους στρατιωτικούς. Σταδιακά, συνήθως με πρωτοβουλία των κατά τόπους αριστοκρατικών και βασιλικών κύκλων, συγκροτήθηκαν εθνικοί σύλλογοι Ερυθρού Σταυρού σε διαφορετικά κράτη.²⁹

στο πλαίσιο κανονιστικών λόγων και πολιτικών οραμάτων για την ελληνική κοινωνία. Βλ. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και 'κοινωνία αλληλεγγύης'». Κατερίνα Ροζάκου, Ελένη Γκαρά, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Εισαγωγή. Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου – Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα 2013, σ. 25-70.

25. Το Κίνημα Ερυθρού Σταυρού/Ερυθράς Ημισελήνου (στο εξής ΕΣ/ΕΗ) περιλαμβάνει τρία είδη συλλογικότητων: τη Διεθνή Επιτροπή ΕΣ (ICRC), που αποτελείται από 25 ελβετούς πολίτες και εδρεύει στη Γενεύη, τους εθνικούς συλλόγους ΕΣ/ΕΗ και τη Διεθνή Ομοσπονδία ΕΣ/ΕΗ (IFRC), τα μέλη της οποίας εκλέγονται από τους εθνικούς συλλόγους. Το Διεθνές Συνέδριο ΕΣ/ΕΗ είναι το νομοθετικό σώμα του Κινήματος και συγκροτείται κάθε τέσσερα χρόνια. Εκτός από τις τρεις παραπάνω συλλογικότητες, στο Συνέδριο συμμετέχουν και εκπρόσωποι των κρατών που έχουν υπογράψει τη Συνθήκη της Γενεύης.

26. Ερρίκος Ι. Ντυνάν, *Μία ανάμνησις από το Σολφερίνο*, Αθήνα 1959 (α' έκδοση 1862).

27. Η μάχη ανάμεσα στον αυστριακό και τον συνασπισμένο στρατό Γαλλίας-Σαρδηνίας στο Σολφερίνο το 1859 θεωρείται η σκληρότερη μάχη του Δευτέρου Πολέμου για την Ιταλική Ανεξαρτησία.

28. Το όνομα του «πατέρα» του ΕΣ φέρει νοσηλευτικό ίδρυμα που λειτουργούσε από το 2000 υπό τη διεύθυνση του ΕΕΣ στην Αθήνα και στη συνέχεια, το 2014, μεταβίβαστηκε, κατόπιν πλειστηριασμού, σε τραπεζικό όμιλο.

29. Η ανταπόκριση στο βιβλίο του Ντυνάν σχετίζεται με τις ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Γενεύη του δέκατου ένατου αιώνα, όπου η επιρροή του καλβινισμού, η προσδοκία για μεταρρύθμιση και οι αναπτυσσόμενες φιλανθρωπικές δραστηριότητες των ελβετών πολιτών συνθέταν ένα «νέο πνεύμα της φιλανθρωπίας». Βλ. Caroline Moorehead, *Dunant's Dream: War, Switzerland and the History of the Red Cross*, Λονδίνο 1998, σ. 207.

Η ίδρυση του Ερυθρού Σταυρού (στο εξής ΕΣ) το 1863 εγκαινιάζει την ανάδυση ενός «νεωτερικού ανθρωπισμού», οι ρίζες του οποίου εντοπίζονται στα φιλανθρωπικά μεταρρυθμιστικά κινήματα του ύστερου δέκατου όγδοου και του δέκατου ένατου αιώνα.³⁰ Το ίδιο το αφήγημα του Ντυνάν συγκροτεί τον εθελοντισμό ως αυθόρμητη αντίδραση απέναντι στον πόνο του «άλλου», ως την παρόρμηση για βοήθεια προς τον πάσχοντα «άλλο». Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του βιβλίου είναι έκδηλος σε κάθε περιγραφή και ιδιαίτερα στη σταθερή επίκληση του χριστιανικού αισθήματος της «συμπόνιας», την ίδια ώρα που, από την ίδρυσή του, ο ΕΣ αποστασιοποιήθηκε από θρησκευτικούς προσδιορισμούς.³¹ Παρότι, και λόγω του εμβλήματός του, αυτό δεν ήταν πάντοτε εύκολο,³² ωστόσο βασική αρχή του ΕΣ είναι (και) η θρησκευτική ουδετερότητα. Ωστόσο, η θρησκευτική αφετηρία της δράσης του ΕΣ έγκειται στην ίδια την κατασκευή του υποκειμένου της φροντίδας, η οποία γίνεται με θρησκευτικούς όρους: η «ανθρωπότητα» συγκροτείται ως αδιαφοροποίητο υποκείμενο που υπερβαίνει εθνικούς, πολιτισμικούς ή άλλους προσδιορισμούς. Ο «ανθρωπιστικός» χαρακτήρας του ΕΣ συνίσταται στην αποπολιτικοποίηση της δράσης σε επίπεδο επίσημων λόγων, όπου η αρχή της «ουδετερότητας» και της «αμεροληψίας» εξακολουθούν να αποτελούν ακρογωνιαίο λίθο της οργάνωσης παγκοσμίως. Πάντως, η αποπολιτικοποίηση της δράσης συνιστά πολιτική επιλογή εξαιτίας της οποίας ο ΕΣ έχει υποστεί δριμεία κριτική.³³

Ο ΕΕΣ ιδρύθηκε με βασιλικό διάταγμα και ύστερα από πρωτοβουλία της Βασίλισσας Όλγας το 1877 ως Σύλλογος επίκουρος των εν πολέμω τραυματιών, χαρακτηρισμός που αντανακλά τη σύνδεση με τον πόλεμο, την προσφορά ανθρωπιστικής βοήθειας καθώς και τον εθνικό χαρακτήρα της οργάνωσης.³⁴ Η μεγαλύτερη ΜΚΟ στην Ελλάδα στις αρχές του

30. Ο «νεωτερικός ανθρωπισμός» στρέφεται στην καθημερινή ζωή και εδράζει στην πίστη για την πρόοδο και εξέλιξη του ανθρώπου που εκφράζει ο Διαφωτισμός. Βλ. Craig Calhoun, *The Imperative to Reduce Suffering: Charity, Progress, and Emergencies in the Field of Humanitarian Action*, Ίθακα 2008, σ. 75-76.

31. Κατά τη νεότητά του, ο Ντυνάν υπήρξε έντονα θρησκευόμενος καλβινιστής και μέλος μιας διεθνούς οργάνωσης (Ελβετία, Γαλλία και Βέλγιο), της Χριστιανικής Ένωσης, προδρόμου της Χριστιανικής Ένωσης Νέων, σήμερα ευρέως γνωστής ως YMCA (Young Men's Christian Association). Παράλληλα, ο Ντυνάν συμμετείχε σε πλήθος φιλανθρωπικές δραστηριότητες και προσέφερε εθελοντική εργασία κάνοντας επισκέψεις σε φυλακισμένους και ασθενείς. Βλ. Pierre Boissier, *History of the International Committee of the Red Cross*, τ. 1: *From Solferino to Tsushima*, Γενεύη 1985, σ. 9-10.

32. Η επωνυμία και το έμβλημα της οργάνωσης, δηλαδή ο ερυθρός σταυρός σε λευκό φόντο, δημιουργήθηκαν σε αντιστροφή ως προς την ελβετική σημαία και υπογραμμίζουν την ελβετική προέλευσή τους. Εκτός από σύμβολο της οργάνωσης, ο ερυθρός σταυρός επιλέχθηκε ως έμβλημα που θα προστάτευε παγκοσμίως τα ασθενοφόρα και τα νοσοκομεία σε καιρό πολέμου και για τον σκοπό αυτό προστατεύεται από τις Συμβάσεις της Γενεύης. Ο έκδηλος χριστιανικός χαρακτήρας του συμβόλου οδήγησε στην αντικατάστασή του από την ερυθρά ημισέληνο για τους εθνικούς συλλόγους ισλαμικών κρατών. Για τα ζητήματα που εγείρει η χρήση του σταυρού σε ισλαμικές χώρες και για την αντικατάστασή του από το σύμβολο της ερυθράς ημισελήνου, βλ. Jonathan Benthall, "Red Crescent Societies", στο Jonathan Benthall – Jérôme Bellion-Jourdan, *Charitable Crescent: Politics of Aid in the Muslim World*, Λονδίνο 2003, σ. 45-68.

33. Η απόφαση της Διεθνούς Επιτροπής του ΕΣ να μην προβεί σε δημόσια καταδίκη των συνθηκών που επικρατούσαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης αποτελεί αγκάθι στην ιστορία του κινήματος, που ακολουθεί τον ΕΣ έως σήμερα. Βλ. C. Moorehead, *Dunant's Dream*.

34. Στις συντεταγμένες μιας διεθνούς οργάνωσης που συστάθηκε με πρωταρχικό στόχο την παροχή βοήθειας σε

εικοστού αιώνα, με 600 επαγγελματίες και 5.000 εθελοντές,³⁵ έχει έντονα γραφειοκρατικό χαρακτήρα και διακρίνεται από πολλά επίπεδα διοίκησης. Τα έσοδα του συλλόγου προέρχονται από κρατική χρηματοδότηση, ευρωπαϊκά επιδοτούμενα προγράμματα και δωρεές από ιδιώτες, ενώ μεγάλη είναι η ακίνητη περιουσία του ΕΕΣ που προέρχεται από κληροδοτήματα. Πολύ πριν από τη διάχυση κρατικών λειτουργιών σε μη κρατικούς φορείς, την οποία προωθεί η νεοφιλεύθερη διακυβέρνηση, ο ΕΕΣ συνεργάζεται στενά με το ελληνικό κράτος –σε περιστάσεις που το κράτος καλεί την οργάνωση– και με άλλα σωματεία, στα οποία δραστηριοποιούνται εκπαιδευμένοι εθελοντές της οργάνωσης.³⁶

στρατιώτες τραυματίες πολέμου, ο ΕΕΣ προσδιορίζει καταστατικά τους στόχους του, διαχωρίζοντάς τους σε αυτούς που επιδιώκονται σε καιρό πολέμου και σε αυτούς σε καιρό ειρήνης. Το απόσπασμα που ακολουθεί προέρχεται από το Καταστατικό του συλλόγου:

«Άρθρον 3

Σκοπός του Συλλόγου είναι:

Εν καιρώ πολέμου

α. Η παροχή συνδρομής εις το έργον της Στρατιωτικής Υγειονομικής Υπηρεσίας

β. Η θεραπεία και περίθαλψις των τραυματιζομένων ή νοσούντων μελών των Ενόπλων Δυνάμεων της Πατρίδος

γ. Η υπέρ των αιχμαλώτων μέριμνα και η προστασία αυτών, του αμάχου πληθυσμού και των θυμάτων του πολέμου

Εν καιρώ ειρήνης

α. Η αρωγή προς τους εκ θεομηνιών ή επιδημιών παθόντας

β. Πάσα, είτε αυτοτελής, είτε εν συνδυσασμώ προς το Κράτος ή προς άλλα νομικά πρόσωπα, ενέργεια τείνουσα προς οιονδήποτε φιλάνθρωπον σκοπόν...

γ. Η προπαρασκευή ειδικευμένων στελεχών προς εξυπηρέτησιν των ανωτέρω σκοπών εν ειρήνη και εν πολέμω διά της λειτουργίας Σχολών Διπλωματούχων Νοσοκόμων...

δ. Η δράσις του Συλλόγου δύναται να επεκταθή και εκτός του Κράτους». Βλ. Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, *Καταστατικών*, Αθήνα 1965.

35. Τα στοιχεία προέρχονται από έκθεση του Ευρωπαϊκού Γραφείου του ΕΣ που διεξήχθη το 2003. Βλ. Red Cross/EU Office, "A Profile of the Red Cross in the EU: Facts and Figures 2003", Βρυξέλλες, Απρίλιος 2003, αδημοσίευτο κείμενο.

36. Οι σχέσεις του ΕΕΣ με το ελληνικό κράτος είναι τόσο στενές (αν και όχι πάντα αγαστές ή χωρίς προβλήματα) που το ζήτημα ορισμού του συλλόγου ως μη κρατικού φορέα εγείρει προβλήματα. Ιστορικά, κυβερνήσεις έχουν αναμειχθεί στη διαχείριση του ΕΕΣ και έχουν επιχειρήσει να τον θέσουν υπό τον έλεγχό τους. Ο Ξενοφών Πανταζίδης αναφέρεται στον διορισμό κυβερνητικού επιτρόπου από το μεταξικό καθεστώς το 1939 και στους τριγμούς που αυτός προκάλεσε. Βλ. Ξενοφών Α. Πανταζίδης, *Η Ιστορία του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, τ. Α': *Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός 1877-1944. Από την ίδρυση στην καταξίωση. Η συνδρομή και επικουρία στο μαχόμενο έθνος*, Αθήνα 1987, σ. 222. Για τη συμβολή του ΕΕΣ στον Έρανο της βασίλισσας Φρειδερίκης, την προνοιακή πολιτική «παιδοφυλάγματος» στην εμφυλιακή Ελλάδα, βλ. Λουκιανός Χασιώτης, *Τα παιδιά του Εμφυλίου: Από την «Κοινωνική Πρόνοια» του Φράνκο στον «Έρανο» της Φρειδερίκης (1936-1950)*, Αθήνα 2013, σ. 158-159, 182, 217-266. Πρόσφατα, χαρακτηριστικό είναι το αίτημα παρέμβασης προς την ελληνική κυβέρνηση το οποίο διατύπωσε το 2013 η Διεθνής Επιτροπή ΕΣ/ΕΗ. Η Διεθνής Ομοσπονδία ΕΣ/ΕΗ απειλούσε με διαγραφή του ΕΕΣ λόγω μη συμμόρφωσης του συλλόγου στις αρχές του Κινήματος και της μη πλήρωσης των (οικονομικών και άλλων) υποχρεώσεών του απέναντι στον Διεθνή ΕΣ και ζητούσε να παρέμβει ο ίδιος ο πρωθυπουργός. Η στενή σύνδεση ΕΕΣ και ελληνικού κράτους δεν είναι ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά χαρακτηρίζει διεθνώς το Κίνημα του ΕΣ, το οποίο, παρά τη βασική αρχή της ουδετερότητας και της ανεξαρτησίας, στην πράξη είχε πάντοτε στενές σχέσεις με κυβερνήσεις. Βλ. J. Benthall – J. Bellion-Jourdan, *The*

Η εθελοντική εργασία οργανώνεται σε επιμέρους «σώματα»: το Σώμα Εθελοντριών Αδελφών, το Σώμα Εθελοντών Σαμαρειτών, Διασωστών και Ναυαγοσωστών και το Σώμα Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας. Το Σώμα Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας –στο οποίο επικεντρώνεται η παρούσα έρευνα– συστάθηκε το 1964 και είναι το νεότερο θεσμοθετημένο σώμα εθελοντών του ΕΕΣ. Μια συντροφιά από μεσοαστές φίλες που επισκέπτονταν το Ασκληπιείο Νοσοκομείο Βούλας αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα, ο οποίος συγκροτήθηκε σε σώμα κατόπιν πρότασης του τότε προέδρου του ΕΕΣ. Τον Αύγουστο του 2003 οι εγγεγραμμένοι εθελοντές Κοινωνικής Πρόνοιας ήταν 905, εκ των οποίων 270 ήταν ενεργοί – με προϋπόθεση για να οριστεί κάποιος «ενεργός» την εθελοντική εργασία τουλάχιστον τρεις ώρες την εβδομάδα. Ο έμφυλος χαρακτήρας χαρακτηρίζει διαχρονικά τη συμμετοχή στον ΕΕΣ (ιδιαίτερα στο σώμα Κοινωνικής Πρόνοιας), όπου η πλειονότητα των εθελοντών είναι γυναίκες. Η αναφορά στο θηλυκό *εθελόντριες* είναι συνηθισμένη ακόμα και όταν παρόντες είναι –οι λιγστοί– άντρες εθελοντές. Και στο παρόν κείμενο επιλέγεται το θηλυκό γένος, όχι μόνο λόγω της πλειοψηφικής συμμετοχής των γυναικών, αλλά και εξαιτίας των έμφυλων συνδηλώσεων της εθελοντικής εργασίας. Οι εθελόντριες Κοινωνικής Πρόνοιας προσφέρουν εθελοντική εργασία σε άτομα με ειδικές ανάγκες, κακοποιημένες γυναίκες, τροφίμους σωφρονιστικών ιδρυμάτων, πρόσφυγες, ασθενείς, παιδιά, ηλικιωμένους κτλ. Τα πεδία όπου δραστηριοποιούνται είναι νοσοκομεία, οργανισμοί, ξενώνες, σωφρονιστικά καταστήματα, γηροκομεία και καταυλισμοί, τα οποία λειτουργούν υπό τον ΕΕΣ, άλλους μη κρατικούς φορείς ή το ελληνικό κράτος.

Ο ΕΕΣ στέκεται αρωγός στο κράτος, όπως υποδηλώνει η «διάθεση» εθελοντών του συλλόγου σε εθνικές διοργανώσεις αθλητικού ή πολιτιστικού χαρακτήρα. Μεγάλη συμβολική βαρύτητα έχει η παρουσία εκπροσώπων των αρχών του τόπου στις τελετουργίες του συλλόγου, όπου το κράτος εκπροσωπείται από τον αρμόδιο υπουργό ή υφυπουργό Υγείας και η εκκλησία από ανώτατο κληρικό. Οι θρησκευτικές διαστάσεις μιας δράσης η οποία είναι κατεξοχήν ουδέτερη και ανεξάρτητη από θρησκευτικούς προσδιορισμούς είναι ευδιάκριτες και σαφείς και αντανακλώνται πέρα από τη χρήση ενός ισχυρού θρησκευτικού συμβόλου –όπως ο σταυρός– σε πολλαπλές τελετουργίες και δραστηριότητες θρησκευτικού χαρακτήρα που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο του σωματείου. Η παρουσία εκπροσώπων και λειτουργών της εκκλησίας σε όλες τις επίσημες εκδηλώσεις –ορκωμοσία εθελοντών, συνέδρια, κοπή της πρωτοχρονιάτικης πίτας–, καθώς και ο θρησκευτικός χαρακτήρας τελετουργιών στο πλαίσιο της οργάνωσης –όπως είναι η ετήσια τέλεση αγιασμού τον Οκτώβριο, όπου σηματοδοτείται η έναρξη των εργασιών των εθελοντριών– υπογραμμίζει την στενή σχέση ΕΕΣ και εκκλησίας αλλά και την πρόσληψη της εκκλησίας με όρους εξουσίας και αρχής αντίστοιχης

Charitable Crescent. Στα σύγχρονα διεθνή συμφραζόμενα, το ερώτημα εάν τελικά οι κατά τόπους ΕΣ είναι κυβερνητικές ή μη κυβερνητικές οργανώσεις μπορεί να είναι εξαιρετικά άβολο. Οι κρατικές παρεμβάσεις στη λειτουργία της οργάνωσης μπορούν να οδηγήσουν στη μετατροπή της σε «όργανο της κυβέρνησης» και στη ριζική αλλαγή του χαρακτήρα της οργάνωσης, όπως συνέβη στην περίπτωση του αμερικανικού ΕΣ. Η Gwendolyn C. Shealy συνδέει τη μετάβαση του ΑΕΣ από φιλανθρωπικό σωματείο σε οργανωμένο σύστημα παροχής φιλανθρωπικής βοήθειας με τις ιστορικές εξελίξεις μετά τον Εμφύλιο πόλεμο και τις επεκτατικές τάσεις του αμερικανικού κράτους. Βλ. Gwendolyn C. Shealy, *A Critical History of the American Red Cross, 1882- 1945: The End of Noble Humanitarianism*, Λιούιστον 2003.

με το κράτος. Εκφάνσεις της κοινωνικότητας που συγκροτείται γύρω από το σωματείο αναδεικνύουν τον στρατιωτικό χαρακτήρα της συμμετοχής, αλλά και τις εθνικές προεκτάσεις που έχει, ιδιαίτερα για τις μεγαλύτερης ηλικίας εθελόντριες. Η σύνδεση αυτή είναι ιδιαίτερα ισχυρή στις τελετουργίες μύησης των εθελοντριών, την εμφάνιση, τα σύμβολα διάκρισης και τις διαδικασίες απόδοσης «τιμών» και δημόσιας αναγνώρισης της «αξίας» μιας εθελόντριας. Σε πολλά από τα σύμβολα και τις τελετουργίες μιας οργάνωσης με ισχυρό θεσμικό βάρος αναγνωρίζονται ομοιότητες με άλλα ιεραρχικά και γραφειοκρατικά πλαίσια, όπως ο στρατός και η εκπαίδευση. Ωστόσο, ο έκδηλος στρατιωτικός χαρακτήρας του συλλόγου τίθεται υπό αναθεώρηση στις αρχές του 21ου αιώνα. Η στολή αποστρατιωτικοποιείται – αφαιρούνται οι επωμίδες και το φαιοπράσινο χρώμα αλλάζει σε μπλε σκούρο–, ο «όρκος» που δίνουν κατά την ορκωμοσία τους οι εθελόντριες μετονομάζεται σε «υπόσχεση», ενώ επιχειρείται (με μικρή επιτυχία) η προσέλευση νεότερων και επιστημονικά καταρτισμένων εθελοντών.

Σε κανονιστικό επίπεδο η αρχή της «ουδετερότητας» και η αποστασιοποίηση του ΕΣ από κάθε πολιτικό προσδιορισμό και περιεχόμενο της δράσης του εξακολουθούν να αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο της οργάνωσης παγκοσμίως. Είναι θέματα στα οποία δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο πλαίσιο των σεμιναρίων εκπαίδευσης εθελοντών και διέπουν τη συμμετοχή στην οργάνωση. Η αποποίηση κάθε πολιτικού περιεχομένου στον εθελοντισμό του ΕΕΣ είναι κάτι στο οποίο οι υποψήφιες εθελόντριες μιλούν νωρίς. Με αποκορύφωμα τη ρητή απαγόρευση να γίνονται πολιτικές συζητήσεις κατά την τέλεση του εθελοντικού έργου, επισήμως υπογραμμίζεται με σαφήνεια η αποστασιοποίηση του ΕΕΣ από πολιτικούς προσδιορισμούς και νοηματοδοτήσεις της δράσης. Ενδεικτικό είναι το Νο 4 του Άρθρου 13 του Κανονισμού Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας του ΕΕΣ, όπου ορίζεται ότι: «Οι εθελοντές Κοινωνικής Πρόνοιας δεν επιτρέπεται σε καμία περίπτωση κατά την άσκηση της εργασίας τους να εμπλέκονται ή να παίρνουν θέση σε συζητήσεις πολιτικού ή θρησκευτικού περιεχομένου».³⁷

Στο πλαίσιο του ΕΕΣ, ο εθελοντισμός απεκδύεται πολιτικές νοηματοδοτήσεις και διαστάσεις και στόχο έχει την προσφορά αρωγής προς οποιονδήποτε άνθρωπο χρήζει βοήθειας, ανεξαρτήτως θρησκείας, φυλής ή προέλευσης. Η εθελοντική εργασία των εθελοντριών Κοινωνικής Πρόνοιας απευθύνεται σε πρόσφυγες, αιτούντες άσυλο, μετανάστες, ασθενείς, ηλικιωμένους, ορφανά παιδιά, κακοποιημένες γυναίκες κ.ο.κ., οι οποίοι συγκροτούν την κατηγορία του «πάσχοντος συνανθρώπου» ή του «συνανθρώπου που έχει ανάγκη», ένα αδιαφοροποίητο υποκείμενο. Οι εθελόντριες του ΕΕΣ συντρέχουν τον συνάνθρωπο στη βάση μιας κοινής, πανανθρώπινης ιδιότητας και πέρα από άλλα προσδιοριστικά στοιχεία ταυτότητας. Η ανθρωπιστική τους προσφορά είναι ταυτόχρονα διαμεσολαβημένη από το γραφειοκρατικό πλαίσιο. Έτσι, αλλάζουν πεδίο δραστηριοποίησης ανάλογα με τις προτεραιότητες και τον συντονισμό των επικεφαλής επαγγελματιών του σωματείου: επισκέπτονται άτομα με ειδικές ανάγκες και ασθενείς, παρίστανται σε δημόσιες εκδηλώσεις, συσκευάζουν τρόφιμα και ρούχα, καθαρίζουν αποθήκες, διανέμουν τρόφιμα ή συνοδεύουν αιτούντες άσυλο σε άλλες υπηρεσίες. Οι σχέσεις τους με τους αποδέκτες της εθελοντικής εργασίας βρίσκονται

37. Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, Κανονισμός Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, αδημοσίετο κείμενο.

υπό την εποπτεία ειδημόνων και η αλληλεπίδραση μαζί τους πραγματοποιείται σε προκαθορισμένα χωρικά και χρονικά πλαίσια.

Ο ΕΕΣ αποτελεί ιστορικά πεδίο δημόσιας κοινωνικότητας με έντονα ιεραρχικά χαρακτηριστικά. Η διαδικασία ένταξης στην κατηγορία του εθελοντή είναι μια μακρά τελετουργία διάβασης, μέσα από την οποία μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις τυπικές και συμβολικές διαστάσεις του ερυθροσταυρικού εθελοντισμού. Ο ΕΕΣ θεωρείται από τις εθελόντριες οργάνωση με αυστηρή ιεραρχία και σαφή καταμερισμό αρμοδιοτήτων και δράσεων. Αποτελείται από διακριτά επίπεδα διοίκησης και ένταξης, συμβουλευτικά όργανα και μηχανισμούς και σύνθετες ιεραρχίες ανάμεσα σε «επαγγελματίες» και εθελόντριες, μέλη, Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο και εθελόντριες, καθώς και μεταξύ των εθελοντριών. Η αίτηση είναι το πρώτο από τα μακροχρόνια και διαβαθμισμένα συμβολικά στάδια ένταξης ενός νέου εθελοντή στον σύλλογο· που περιλαμβάνουν ακόμα το σεμινάριο εκπαίδευσης «υποψήφιων εθελοντών», την τελετή ορκωμοσίας «δόκιμων εθελοντών» και τις διαφορετικές «βαθμίδες» και συμβουλευτικά όργανα στα οποία συμμετέχουν. Δεν είναι τυχαίο που πολλές εθελόντριες προσλαμβάνουν τον ΕΕΣ ως ένα κλειστό γραφειοκρατικό σύστημα, η ένταξη στο οποίο κρίνεται άνωθεν, δηλαδή από «τα γραφεία» (εργαζόμενους επαγγελματίες και όργανα διοίκησης). Οι ίδιες σπανίως είναι «μέλη» του συλλόγου, δεν συμμετέχουν στις γενικές συνελεύσεις και στην εκλογή του Κεντρικού Διοικητικού Συμβουλίου και γενικότερα δεν λαμβάνουν μέρος στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Στην πράξη, η διαδικασία για να «αναβαθμιστεί» κάποιος εθελοντής σε «μέλος» είναι περίπλοκη και ελεγχόμενη και προϋποθέτει σχετική εισήγηση-πρόταση από δύο συμβούλους. Το ίδιο ισχύει και για τη συμμετοχή σε άλλα διοικητικά όργανα με συμβουλευτικό ρόλο, όπως είναι η διευθύντρια «Εφορεία», η οποία ορίζεται από το Κεντρικό Διοικητικό Συμβούλιο.

Ο εθελοντισμός στον τομέα Κοινωνικής Πρόνοιας είναι βαθιά έμφυλος, όχι μόνο λόγω της αριθμητικής υπεροχής των γυναικών, αλλά κυρίως εξαιτίας του παραδοσιακά ομόφυλου χαρακτήρα της κοινωνικότητας και της σύνδεσης της εθελοντικής εργασίας με έμφυλες ιδιότητες. Συνδέεται με τον πολιτισμικά ορισμένο χαρακτήρα της «φροντίδας», της «αγάπης» και της «προσφοράς» ως προέκταση της θηλυκότητας, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που οι γυναίκες έχουν ως –δυνάμει– μητέρες και υπεύθυνες για τη φροντίδα της οικογένειας. Καθώς η εθελοντική συμμετοχή στον ΕΕΣ διακρίνεται από μακροχρόνια διάρκεια, υπάρχουν Ερυθροσταυρίτισσες που είναι εθελόντριες πολλές δεκαετίες. Ιδιαίτερα για τις γηραιές εθελόντριες, η συμμετοχή στον ΕΕΣ αποτελεί έκφραση ενός πατριωτικού αισθήματος και η προσφορά εθελοντικής εργασίας περιγράφεται με όρους εθνικής αφοσίωσης. Περισσότερο όμως από αυτό, η φροντίδα άλλοτε των τραυματιών πολέμου και σήμερα των εκάστοτε αναξιπαθώντων αποτελεί αυτονόητη έκφραση ανθρωπισμού. Οι εθελόντριες αυτές προσωποποιούν για τις υπόλοιπες και τους εργαζόμενους στον ΕΕΣ το «ήθος της Ερυθροσταυρίτισσας», μια έμφυλη υποκειμενικότητα την οποία συνθέτουν η αυταπάρνηση, η αίσθηση του καθήκοντος, η θυσία για την πατρίδα και η πειθάρχηση στην ιεραρχία. Αυτή η υποκειμενικότητα παράλληλα επιτάσσει την ταπεινότητα και σεμνότητα, που είναι άμεσα συνυφασμένες με την αρχή της ανιδιοτέλειας.³⁸

38. Είναι πράγματι εντυπωσιακές οι ομοιότητες με άλλες εθελοντικές συσσωματώσεις που δραστηριοποιού-

Παρά τις προσπάθειες που κάνει τα τελευταία χρόνια η οργάνωση να μετασχηματίσει το προφίλ του εθελοντή και να προσελκύσει νέους επιστημονικά καταρτισμένους εθελοντές, οι εθελόντριες εξακολουθούν να είναι μέσης ηλικίας γυναίκες, πλέον όχι μόνο μεσοαστικής αλλά και μικροαστικής προέλευσης, οι οποίες επικαλούνται το συναίσθημα της «αγάπης» και υιοθετούν μια υποστασιοποιημένη εκδοχή της ως «γυναικείου» συναισθήματος που απορρέει από τη φύση και τη θεμελιακή ιδιότητα της τροφού. Αυτή όμως η «αγάπη» και η ανιδιοτέλεια ξεπερνούν τα όρια του οικιακού χώρου. Η «αγάπη» που στρέφεται προς τον ανοίκειο είναι το «περίσσευμα» που προσφέρεται σε ανθρώπους που «έχουν ανάγκη», οι οποίοι με τη σειρά τους αποτελούν μια αδιαφοροποίητη, γενικευτική κατηγορία. Την ίδια ώρα, μέσα από την προσφορά αλλά και την αποδοχή «αγάπης» (ή και το αίτημα για αγάπη) από ξένους, οι εθελόντριες υπονομεύουν και προβληματοποιούν το μητρικό τους πεπρωμένο ως ανεξάντλητη πηγή «αγάπης» προς τα μέλη της οικογένειάς τους. Η «αγάπη» προς τον «συνάνθρωπο» είναι, τέλος, ένα συναίσθημα με θρησκευτικές συνδηλώσεις, διέπεται από τα χριστιανικά ιδεώδη, συνιστά την υπέρτατη πράξη ανιδιοτέλειας που οδηγεί στη θέωση και αποτελεί προέκταση της «αγάπης» προς τον Θεό.

Στο γύρισμα του αιώνα, οι αρχές «αγάπης» και «αυτοθυσίας» αποκτούν νέο πολιτικό περιεχόμενο. Οι εθελόντριες του ΕΕΣ έρχονται να ενσωματώσουν την εκσυγχρονισμένη εκδοχή του ευρωπαϊού πολίτη, σε αρμονία με τους σύγχρονους λόγους περί εθελοντισμού και «κοινωνίας πολιτών». Ως ενεργοί πολίτες κινούνται με βάση την αρχή της ανιδιοτέλειας, παράγονται μέσα από εκπαιδευτικές διαδικασίες (σεμινάρια, ημερίδες, συνέδρια στην Ελλάδα και το εξωτερικό κ.ο.κ.) και την εποπτεία ειδημόνων (κυρίως κοινωνικών λειτουργών «προϊσταμένων», όπως τους χαρακτηρίζουν) και συνεργάζονται με το κράτος στην παροχή «υπηρεσιών». Η «αγάπη» περιγράφεται με όρους «υπηρεσίας» και γίνεται αντικείμενο ελέγχου, μετασχηματισμός που είναι κεντρικός και στην επιστημονική φιλανθρωπία του παρελθόντος.³⁹ Οι εθελόντριες «εκπαιδεύονται» σε κατάλληλου τύπου σχέσεις με διάφορες κατηγορίες «εξυπηρετούμενων», υπό την εποπτεία και καθοδήγηση «επαγγελματιών».⁴⁰ Ο ΕΕΣ, που εξάλλου διακρίνεται για την επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού, και το μοντέλο του αποπολιτικοποιημένου ανθρωπιστικού εθελοντισμού είναι συμβατά με τις νέες συνθήκες.

νται στην Ελλάδα δεκαετίες νωρίτερα και οι οποίες γεννούν την ανάγκη να αναζητήσουμε τις συνάψεις ανάμεσα σε αυτά τα πεδία κοινωνικότητας. Βλ. ενδεικτικά, Ε. Αβδελά – Δ. Βασιλειάδου, «Κοπιώδης εθελοντική εργασία», εδώ, για τις αναφορές στις έννοιες της «αγάπης», του «εθνικού καθήκοντος» και της «θυσίας».

39. Για την ανάπτυξη της «επιστημονικής φιλανθρωπίας» στην Αγγλία, για παράδειγμα, βλ. Alan Kidd, "Civil Society or the State?: Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare", *Journal of Historical Sociology* 15/3 (2002), σ. 328-342.

40. Στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη πραγματοποιεί έρευνα σε ένα εθελοντικό σωματείο στη Θεσσαλονίκη και επισημαίνει τις ίδιες διαδικασίες επαγγελματοποίησης και θεσμοποίησης του εθελοντισμού και ελέγχου του συναισθήματος. Βλ. Alexandra Bakalaki, "On the Ambiguities of Altruism and the Domestication of Emotions", *Historien: a Review of the Past and Other Stories* 8 (2008), σ. 83-93. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, «Η συμπάρσταση στους φτωχούς ως διαπαιδαγώγηση και θεραπεία», στο Κ. Ροζάκου – Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα*, σ. 265-293.

«Μαχόμενος» εθελοντισμός και μια κοινωνικότητα «αλληλεγγύης» και εξισωτισμού

Η ΕΕΑ (Εθελοντική Εργασία Αθήνας) ιδρύθηκε από «μια παρέα συντρόφων και φίλων» η οποία στα μέσα της δεκαετίας του '90 απέκτησε το τυπικό, θεσμικό πρόσωπο του «μη κερδοσκοπικού σωματείου». ⁴¹ Οι τομείς δράσης του σωματείου οργανώνονταν σε τέσσερα «προγράμματα» –υποστήριξης ασθενών στα δημόσια ψυχιατρεία, διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας σε πρόσφυγες και μετανάστες, δημιουργικής απασχόλησης με παιδιά και νέους/ες στο Γκάζι και υποστήριξης προσφύγων–, τα οποία έλαβαν θεσμοθετημένη μορφή με αφορμή περιστασιακές χρηματοδοτήσεις από την ΕΕ για την πρόσληψη αμειβόμενου προσωπικού. Ο όρος «πρόγραμμα» αντανακλά τη θεσμοποίηση και επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού που σημειώνεται στο γύρισμα του αιώνα, ενώ παραπέμπει σε μια κυρίαρχη και ευρέως διαδεδομένη δομή που τις τελευταίες δεκαετίες περιλαμβάνει διαφορετικά πεδία: ευρωπαϊκές πολιτικές, θεσμικά αναγνωρισμένες συσσωματώσεις, εκπαίδευση όλων των βαθμίδων, επιστημονική έρευνα, τοπική αυτοδιοίκηση κ.ά. Καταλυτικό ρόλο σε αυτή τη στροφή έπαιξε η πρόσληψη αμειβόμενου προσωπικού μέσω ευρωπαϊκού επιδοτούμενου προγράμματος. Ωστόσο οι οικονομικοί πόροι του σωματείου δεν επέτρεψαν τη διατήρηση προσωπικού επ' αμοιβή μετά τη λήξη του προγράμματος, και το σωματείο διαχρονικά αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από εθελοντές. Περισσότερο όμως από την οικονομική δυσπραγία, οι αντιστάσεις στην προοπτική επαγγελματοποίησης σημειώνονταν από τους ίδιους τους συμμετέχοντες.

Ένα από τα ζητήματα που επανέρχονταν στο εσωτερικό του σωματείου ήταν η «έλλειψη οργάνωσης» και η αδυναμία να υιοθετηθούν οργανωμένα σχήματα δράσης και συνάφειας. Το ζήτημα συνοψίζεται στη σύγκρουση δύο εναλλακτικών εκδοχών για την κοινωνικότητα, του «συλλόγου» ή «φορέα» και της «εξαρχειώτικης παρέας». ⁴² Εδώ θα επικεντρωθώ στην έννοια της «παρέας» ως πολιτισμικά ορισμένου μοντέλου κοινωνικότητας και στην εξισωτική και ανατρεπτική δυναμική της. Όπως υποστηρίζω, η «παρέα» ως μέρος ενός ουτοπικού οράματος για την κοινωνία προτάσσει σχέσεις που έρχονται σε σύγκρουση με την επαγγελματοποιημένη εκδοχή του εθελοντισμού, ενώ συνδέεται με εναλλακτικές εννοιολογήσεις του πολίτη.

Η ΕΕΑ είναι μη κερδοσκοπικό, αμιγώς εθελοντικό σωματείο που στηρίζεται οικονομικά σε περιορισμένες εισφορές μελών, έσοδα από εκδηλώσεις για εξεύρεση πόρων, περιστασιακές κρατικές και λιγοστές κοινοτικές επιχορηγήσεις. Είναι ωστόσο εγγεγραμμένη στα ειδικά μητρώα εθελοντικών οργανώσεων του Υπουργείου Υγείας και της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς. Μια έντονη κριτική αναστοχαστικού χαρακτήρα αναπτυσσόταν διαχρονικά στο εσωτερικό της ΕΕΑ, σε σχέση με την τάση θεσμοθέτησης μέσω προγραμμάτων και, ακόμα περισσότερο, απέναντι στη χρηματοδότηση από κρατικούς και διεθνείς φορείς. Για είκοσι

41. Από τις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα, στον οποίο επικεντρώνεται η μελέτη, έως σήμερα, η λειτουργία του σωματείου σημειώνει διαφοροποιήσεις, στις οποίες αναφέρομαι σε σημεία του κειμένου. Εκεί αποδίδεται και η εναλλακτική χρήση του ενεστώτα και του αόριστου χρόνου στην παρούσα ενότητα.

42. Βλ. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και κοινωνία αλληλεγγύης».

χρόνια η ΕΕΑ ανέπτυξε έντονη και συχνά καινοτόμο, αν και αποσπασματική, δράση στους τομείς των «προγραμμάτων», με την ανοιχτή συμμετοχή εθελοντών και την περιορισμένη συμμετοχή αμειβόμενου προσωπικού. Αν και όταν γράφεται αυτό το κείμενο το σωματείο υπολειπεται και οι υπόλοιπες δράσεις του έχουν παύσει, η ΕΕΑ εξακολουθεί να διαχειρίζεται έναν πρωτοποριακό (και μοναδικό στις αρχές του εικοστού αιώνα, οπότε δημιουργήθηκε) αυτοδιαχειριζόμενο ξενώνα για άνδρες αιτούντες άσυλο στην Ελλάδα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 2000, όπου η ΕΕΑ γνώρισε ανάπτυξη, οι συμμετέχοντες στο μεγαλύτερο μέρος τους επιδίωκαν τη συγκρότηση μιας αδιαμεσολάβητης δράσης, απαλλαγμένης από «εποπτείες» και «συντονισμό» από τα πάνω. Οι εθελοντές συνήθως αρνούταν να συμμετάσχουν σε «συνεδρίες εποπτείας» με ψυχολόγους, αρνούταν ακόμα και να εκλέξουν ανάμεσά τους «συντονιστή» – παρότι ατύπως κάποιος διηύθυνε τις δραστηριότητές τους, ενημέρωνε τους υπόλοιπους και οργάνωνε τις δράσεις. Παράλληλα, ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι στη λήψη κρατικών ή κοινοτικών χρηματοδοτήσεων και στις συνακόλουθες συνέπειες που αυτές θα είχαν στην αυτονομία της δράσης τους και στον πολιτικό της χαρακτήρα. Η εθελοντική εργασία, τόσο ελλείπει επαγγελματιών όσο και –κυρίως– βάσει αρχών, βασιζόταν στις πρωτοβουλίες των ίδιων των συμμετεχόντων. Αποτελούσε μια διαδικασία εν τω γίγνεσθαι, η οποία εξαρτιόταν κάθε φορά από τη σύνθεση των ομάδων και από την αλληλεπίδρασή τους με τους αποδέκτες της εθελοντικής εργασίας.

Η ένταξη στο σωματείο ήταν ανοιχτή, δεδομένου ότι μέλος μπορούσε να γίνει ο καθένας που συμμετείχε στα προγράμματα. Όλοι ενθαρρύνονταν να λάβουν μέρος στα διοικητικά όργανα και στις διαδικασίες του σωματείου, το οποίο διοικείται από επταμελές διοικητικό συμβούλιο που εκλέγεται κάθε χρόνο από τη γενική συνέλευση των μελών. Πλήρη μέλη είναι βάσει καταστατικού «τα ιδρυτικά μέλη και όσα γίνουν αποδεκτά από το διοικητικό συμβούλιο ή τη γενική συνέλευση» (άρθρο 5).⁴³ Στην πράξη, η εγγραφή νέων μελών πραγματοποιείται συχνά επιτόπου κατά τη διάρκεια των εκλογών για την τυπική ανάδειξη νέου διοικητικού συμβουλίου. Τα περισσότερα από τα εγγεγραμμένα μέλη παραμένουν ανενεργά και δεν καταβάλλουν την οριζόμενη από το καταστατικό ετήσια συνδρομή. Μάλιστα, οι περισσότεροι που συμμετέχουν στις δράσεις ή στις εκδηλώσεις του σωματείου δεν είναι τυπικά μέλη.

Την εποχή ακμής του το σωματείο χαρακτηριζόταν από πολυσυλλεκτικότητα και ετερογένεια. Συμμετείχαν άτομα διαφορετικών ηλικιών και εθνοτήτων. Φοιτητές και απόφοιτοι κοινωνικών και ανθρωπιστικών σπουδών, άνεργοι, εργαζόμενοι στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα, αυτοαπασχολούμενοι, σαραντάχρονοι ενεργοί κατά το παρελθόν σε πολιτικές ομάδες και κόμματα, ελάχιστοι συνταξιούχοι, μετανάστες και πρόσφυγες, ευρωπαίοι νέοι ενταγμένοι σε ένα επιδοτούμενο διακρατικό πρόγραμμα της ΕΕ διαμόρφωναν ένα ετερόκλητο και ιδιαίτερα κινητικό σύνολο. Επιπλέον, στους καταστατικούς στόχους του σωματείου περιλαμβάνεται η «κινητοποίηση προσφύγων για εθελοντική εργασία». Πράγματι, πολλές φορές πρώην αποδέκτες της εθελοντικής εργασίας γίνονταν εθελοντές. Το σωματείο, τα γραφεία και οι δραστηριότητες του σωματείου αποτελούσαν χώρους στους οποίους πρόσφυγες και

43. Βλ. Εθελοντική Εργασία Αθήνας, *Καταστατικόν*, Αθήνα 1995.

μετανάστες κινούνταν και ανέπτυσαν δίκτυα κοινωνικότητας. Σε κάθε περίπτωση, η εξισωτική προοπτική της κοινωνικότητας, ιδιαίτερα όσον αφορά τις σχέσεις με τον «άλλο», ήταν κεντρική, και σκοπός ήταν η ανατροπή των κυρίαρχων ιεραρχικών σχημάτων ανάμεσα στον εθελοντή και τον αποδέκτη της εθελοντικής εργασίας.

Είναι εμφανής η σύγκρουση του γηγενούς πολιτισμικού μοντέλου της κοινωνικότητας που περιγράφεται ως «παρέα» με τον επαγγελματικό εθελοντισμό και την κανονικοποίηση της συσσωμάτωσης του «συλλόγου». Ο «φορέας» ή «σύλλογος» συμπυκνώνει μια εκδοχή κοινωνικότητας που βασίζεται σε «ρόλους» έναντι «σχέσεων», στον εθελοντισμό ως «υπηρεσία» και σε «καθήκοντα» και «υποχρεώσεις» που παραπέμπουν σε εργασιακό έθος, ιεραρχίες και κοινωνικότητα εντός «ορίων». Η «παρέα», βασικός συγκροτησιακός όρος της κοινωνικότητας στην ΕΕΑ, αποτελεί ένα πεδίο όπου απουσιάζουν οι κανόνες και το οποίο αντιβαίνει στον κόσμο των υποχρεώσεων· ένα εναλλακτικό πεδίο παραγωγής του εαυτού.⁴⁴ Η «παρέα» έρχεται να αντιπαραβληθεί στην «οργάνωση», τον «σύλλογο» ή τον «φορέα» και να προτάξει συνθήκες αντιδομής απέναντι σε οριοθετημένες θέσεις και ιεραρχία. Αντίθετα από ένα σύστημα ιεραρχημένων θέσεων, αναφέρεται σε μια ανομοιογενή συλλογικότητα, την οποία χαρακτηρίζουν εξισωτικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη –ή μάλλον, η έμφαση στην προοπτική του εξισωτισμού– και έλλειψη ιεραρχίας. Την ίδια ώρα, δεν πρόκειται για έναν κόσμο αρμονίας και απουσίας συγκρούσεων. Συγκρούσεις και εντάσεις, διαφωνίες και διαμάχες, ποικιλία απόψεων και αντιθέσεις συνιστούν βασικά συστατικά της στοιχειά. Η συμμετοχή στην ΕΕΑ ήταν ανοιχτή, οι εθελοντές (οι οποίοι μάλιστα δεν δέχονταν τον χαρακτηρισμό «εθελοντής») κινούνταν διαρκώς, συμμετείχαν αποσπασματικά και ταυτόχρονα διαμόρφωναν και τροποποιούσαν στην πορεία τις δραστηριότητες του σωματείου. Ως ανοιχτή συνάθροιση ανθρώπων, η «παρέα» έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της «οργάνωσης», είναι ένα πορώδες πεδίο αλληλεπίδρασης που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, το τυχαίο και μη προγραμματισμένο.

Αντίστοιχα, ο «χώρος» στον οποίο αναφέρονταν οι εθελοντές –«είναι του χώρου», έλεγαν αναφερόμενοι σε όσους συμμετείχαν ως εθελοντές– συνιστά μια αόριστη εδαφικοποιημένη έννοια, η οποία εδώ περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων, «φίλων» και «συντρόφων», αλλά και θεσμοθετημένες συσσωματώσεις που θέτουν ως προγραμματικό στόχο την υπέρβαση του κώδικα του συμφέροντος – μη κερδοσκοπικά, εθελοντικά σωματεία. Εμπειρικλείει ιδεολογικές αποχρώσεις που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της Αριστεράς, ωστόσο υπερβαίνει στενούς ορισμούς του πολιτικού: το πολιτικό περιεχόμενο του «χώρου» εδράζεται στους ίδιους τους τρόπους και τους όρους με τους οποίους συγκροτείται η συνάφεια. Υπ' αυτή την έννοια, ο «χώρος», όπως η «παρέα», σκιαγραφεί μια ρευστή και ανοιχτή κοινωνικότητα, με ασαφή και εύπλαστα όρια ένταξης, μια κοινωνικότητα που έρ-

44. Για την «παρέα» ως πολιτισμικά ορισμένο μοντέλο κοινωνικότητας, βλ. ενδεικτικά, Evthymios Papataxiarchis, "Friends of the Heart: Male Commensal Solidarity, Gender, and Kinship in Aegean Greece", στο Peter Loizos – Evthymios Papataxiarchis, *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Πρίνστον 1991, σ. 217-241· Jane Cowan, *Η πολιτική του σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 1998.

χεται σε αντίθεση με γραφειοκρατικά σχήματα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν απαιτούνταν «εγγυήσεις» ή «διαπιστευτήρια» για την είσοδο κάποιου στον «χώρο», αφού ο προσωποπαγής χαρακτήρας της συμμετοχής λειτουργούσε καταλυτικά στην αλληλεπίδραση με τους άλλους, ιδιαίτερα στην αρχή. Το «χάος» ή το «χύμα» στο οποίο επίσης αναφέρονταν εθελοντές για να περιγράψουν τις συνθήκες λειτουργίας του σωματείου παραπέμπει εδώ σε έναν κόσμο όπου επικρατεί αταξία και αντανακλά την εντόπια εννοιολόγηση μιας κοινωνικότητας που διαγράφεται από αστάθεια συμμετοχής και διαρκή κινητικότητα (πόρτες που ανοίγουν και κλείνουν, κόσμος που έρχεται και φεύγει, νέα πρόσωπα που εμφανίζονται), δυνατές φωνές και παράλληλες αδόμητες συζητήσεις, απουσία προγραμματισμού και ρευστότητα χρόνου (όχι μόνο οι συναντήσεις δεν ξεκινούσαν την ορισμένη ώρα, αλλά δεν ήταν διακριτό πότε άρχιζε και πότε τελείωνε μια συνάντηση), άγνοια ή σκόπιμη παράβλεψη κανονισμών και απουσία δεσμεύσεων.

Σε αντίθεση με την περίπτωση του ΕΕΣ, όπου η συμμετοχή διακρίνεται από σταθερότητα και πολλές γυναίκες είναι ακόμα και για ολόκληρες δεκαετίες εθελόντριες, στο πλαίσιο της ΕΕΑ παρατηρούνταν μεγάλη κινητικότητα. Παρότι υπήρχαν μέλη που συμμετείχαν ενεργά και ανελλιπώς, ωστόσο συνήθως το διάστημα που κάποιος συμμετείχε ήταν βραχύ. Η σταθερότητα και η ενεργητικότητα στη συμμετοχή ήταν αυτές που στοιχειοθετούσαν τις εσωτερικές ιεραρχήσεις στο επίπεδο των ομάδων και όχι ένα ιεραρχικό σύστημα που προέκυπτε από εκλογές ή ανάθεση από τα πάνω αρμοδιοτήτων, όπως στην περίπτωση του ΕΕΣ. Η εσωτερική ιεραρχία υπήρχε και γινόταν εμφανής κατά τον καταμερισμό των δραστηριοτήτων, την εκπροσώπηση της ομάδας, αλλά και γενικότερα από τον τρόπο με τον οποίο υλοποιούνταν η πρακτική. Ακόμα και νέα μέλη των ομάδων, που ήταν διατεθειμένα να αναλάβουν πολυεπίπεδες πρωτοβουλίες, σταδιακά ανάγονταν σε κεντρικά πρόσωπα, διοργάνωναν και συντόνιζαν συναντήσεις, εκπροσωπούσαν το σωματείο, οργάνωναν την πρακτική και έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του τρόπου δράσης. Συνήθως ωστόσο δεν αποδέχονταν τον τίτλο του «συντονιστή» επισήμως –εμμένοντας στις αρχές της αυτονομίας και αυτοοργάνωσης–, σημείο που προκαλούσε τριβές με όσους πρέσβευαν την ανάγκη για επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού.

Αν η έννοια της «αγάπης» είναι κεντρική στον ΕΕΣ, με σαφείς αναφορές τόσο στη θρησκευτική διάσταση της μονομερούς προσφοράς όσο και στον έμφυλο χαρακτήρα ενός «φυσικού» συναισθήματος, στην ΕΕΑ η «αλληλεγγύη» έχει αντίστοιχο συμβολικό βάρος, παραπέμπει στη σχέση με τον «άλλο» και έχει πολιτικές αναφορές. Η αναφορά στην αρχή της «αλληλεγγύης» δεν είναι πρωτοφανής όσον αφορά στους λόγους για τον εθελοντισμό. Συχνά, όσο και αυτονόητα, εθελοντισμός και «αλληλεγγύη» παρουσιάζονται ως έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες, τόσο από μελετητές του φαινομένου όσο και από επίσημους και ανεπίσημους λόγους οργανώσεων και εθελοντών. Οι νοηματοδοτήσεις ωστόσο της «αλληλεγγύης» σε διαφορετικά συμφραζόμενα διαφέρουν και παραπέμπουν σε διαφορετικές πολιτισμικές λογικές. Παρότι Αλληλεγγύη ονομάζεται και η ΜΚΟ της Εκκλησίας της Ελλάδος, οι εθελοντές της ΕΕΑ με σφοδρότητα διατείνονταν ότι η δική τους «αλληλεγγύη» δεν έχει θρησκευτικές αφετηρίες, ενώ παράλληλα χαρακτηριστική είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο συναίσθημα. Αντί για μια προσφορά που αντλεί από την έννοια της «αγάπης» και συνα-

κόλουθες αναφορές στον «πλησίον», οι εθελοντές της ΕΕΑ μιλούσαν μια γλώσσα «δικαιωμάτων». Η «αλληλεγγύη» στοιχειοθετείται με αναφορά ως προς τον «άλλο», αλλά και απέναντι στο κράτος. Συμπυκνώνει την πρόθεση ενσωμάτωσης του «άλλου» και ταυτόχρονα τη διαμαρτυρία απέναντι στην κρατική πολιτική. Ταυτίζεται με την συμπαράσταση απέναντι σε «περιθωριοποιημένους» πληθυσμούς, σε ανθρώπους που είτε στερούνται της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη –όπως οι πρόσφυγες ή οι μετανάστες– είτε, παρότι είναι Έλληνες πολίτες, στερούνται των «δικαιωμάτων» τους – όπως τα μέλη μειονοτικών ομάδων. Η «αλληλεγγύη» εδράζεται στην ανατρεπτική δυναμική της κοινωνικότητας με τον «άλλο», μιας κοινωνικότητας με εξισωτική προοπτική. Για τους εθελοντές, πέρα από αόριστες πολιτικές τοποθετήσεις, βρίσκει την πραγμάτωσή της μέσα από την κοινωνικότητα με τους πρόσφυγες.

Επίλογος

Ο αποπολιτικοποιημένος ανθρωπιστικός εθελοντισμός του ΕΕΣ, έναν περίπου αιώνα μετά την ίδρυση της οργάνωσης, έρχεται να εκσυγχρονιστεί και να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες που προδιαγράφει η κανονικοποίηση του εθελοντισμού (και) στην Ελλάδα στο τέλος του εικοστού και στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα. Η οργάνωση και το μοντέλο μιας δημόσιας κοινωνικότητας προσανατολισμένης στο εθνικό καθήκον, μιας κατεξοχήν ομόφυλης κοινωνικότητας που εδράζεται στην αρχή της ανιδιοτέλειας και επεκτείνεται από τον οικιακό χώρο στο δημόσιο, μιας ιεραρχικής κοινωνικότητας, είναι συμβατά και έρχονται να ανταποκριθούν επικουρικά στις νέες ανάγκες του κράτους. Από την άλλη, ο μαχόμενος εθελοντισμός της ΕΕΑ, αν και φαινομενικά μοιάζει να αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση του νέου εθελοντισμού στο πλαίσιο σωματείων που αναδύονται μετά τη δεκαετία του '90 και του «κόσμου των προγραμμάτων», στην πραγματικότητα διέπεται από πολλαπλές αντιφάσεις, αν όχι αντιστάσεις στα από τα πάνω σχέδια κατασκευής του εθελοντισμού. Φαίνεται, μάλιστα, πως είναι ο ίδιος ο τρόπος με τον οποίο συγκροτείται η κοινωνικότητα της «παρέας» εκείνος που έρχεται σε αντίθεση με την επαγγελματοποίηση και τη θεσμοποίηση του εθελοντισμού.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Για μια ιστορία της συλλογικότητας των εμποροϋπαλλήλων της
Αθήνας στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα:
ερωτήματα και συζητήσεις¹

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να συνδυάσει την ιστορία ενός επαγγελματικού συλλόγου με μικρές ατομικές ιστορίες που αποτυπώνουν επαγγελματικές πορείες και διεκδικήσεις μιας σιωπηλής κοινωνικής ομάδας. Πρόκειται για μια ιστορία από τα κάτω, που προσπαθεί να φωτίσει τον ρόλο του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών (ΣΕΑ) και της εμπορικής εκπαίδευσης στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα. Η διακριτή ομάδα των νέων εμποροϋπαλλήλων και η φροντίδα για την ηθική, επαγγελματική, κοινωνική ταυτότητά τους αφορούσαν καταρχήν τον σύλλογό τους, τους εμπόρους εργοδότες μέσα από τον Εμπορικό Σύλλογο Αθηνών (ΕΣΑ) και το κράτος μέσα από το Υπουργείο Οικονομικών και τις αρμόδιες για την επαγγελματική εκπαίδευση Διευθύνσεις.² Η ανομοιογενής ομάδα των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας, εγκατεσπαρμένη κυρίως στο εμπορικό κέντρο της πρωτεύουσας, έγινε ορατή μετά την ίδρυση του συλλόγου της στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, κυρίως μέσα από δύο κανάλια: την προσπάθεια οργάνωσης της ειδικής εμπορικής κατάρτισης των νέων εμποροϋπαλλήλων και τις ατομικές διεκδικήσεις των ίδιων των εμποροϋπαλλήλων κατά την περίοδο της κρίσης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Πώς ο Σύλλογος των Εμποροϋπαλλήλων έπλασε τις προϋποθέσεις για τη σταδιακή δημιουργία μιας συλλογικότητας που έπρεπε καταρχήν να αντιμετωπίσει τη ρευστή επαγγελματική ταυτότητα των μελών του; Σε αντίθεση με την πιο συμπαγή και σταθερή ομάδα των εργατών, αυτή την περίοδο οι εμποροϋπάλληλοι μπορούσαν δυνητικά να γίνουν έμποροι και να αλλάξουν επαγγελματική ομάδα. Η ιστορία ξεκίνησε με τη δημιουργία το 1889 ενός συλλόγου με μεικτή σύνθεση μελών, τόσο εμπόρων όσο και εμποροϋπαλλήλων, υπό την επωνυμία Μετοχικό Ταμείο των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων, και συνεχίστηκε με τη δια-

1. Η αρχαική έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια της δρος Φλώρας Τσίλαγα και ένα μέρος της παρουσιάστηκε σε κοινή ανακοίνωση στο συνέδριο Education, War and Peace, International Standing Conference for the History of Education 36, Institute of Education, University of London, 23-26 Ιουλίου 2014. Βλ. επίσης Maria Christina Chatziioannou και Flora Tsilaga, "The 'Art of Commerce': an Outline of Commercial Education in Twentieth-century Greece", *Historical Review / La Revue Historique* XII (2015), υπό δημοσίευση.

2. Οι αρχαικές μαρτυρίες για τον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών είναι δυσεύρετες, καθόσον το ίδιο το αρχείο του Συλλόγου δεν είναι ανοιχτό στην επιστημονική έρευνα. Διάσπαρτες πληροφορίες προέρχονται από το ΕΛΙΑ και μάλιστα σε ακατάτακτους φακέλους, καθώς και από το αρχείο του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών.

δικασία για τη δημιουργία πολιτισμικών συναφειών μέσα από την εμπορική εκπαίδευση. Η λειτουργία του συλλόγου και η οργάνωση της εμπορικής εκπαίδευσης δημιούργησαν έναν συνεκτικό ιστό σε αυτή την ανομοιογενή επαγγελματική ομάδα. Αν τα μέλη των εργατικών και επαγγελματικών σωματείων προσδιόριζαν την ταυτότητά τους σε μεγάλο βαθμό από τις τεχνικές δεξιότητές τους, την εξειδίκευσή τους ή τον ίδιο τον τόπο της εργασίας, δεν συνέβαινε το ίδιο με τους εμποροϋπαλλήλους. Τα μέλη αυτής της επαγγελματικής ομάδας ήταν εγκατεσπαρμένα σε διάφορες μικρές μονάδες, όπως καταστήματα, γραφεία, αποθήκες στο κέντρο της Αθήνας. Να θυμίσουμε ότι το κύριο εμπορικό τρίγωνο της Αθήνας εκτεινόταν μεταξύ των οδών Αιόλου-Αθηνάς-Ερμού και επεκτάθηκε στο πέρασμα του εικοστού αιώνα στους γύρω δρόμους. Εκεί συγκεντρώνεται ένα πλήθος καταστημάτων που τροφοδοτούν την ιδιωτική κατανάλωση στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Η ίδρυση του πρώτου αμιγούς Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας το 1892 και η οικοδόμηση ενός περίοπτου κτιρίου στην οδό Μητροπόλεως δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη δημόσια παρουσία των εμποροϋπαλλήλων, που διαμορφώνεται στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα.³ Η κοινωνική και οικονομική αλληλεγγύη των μελών και οι διεκδικήσεις τους προς το κράτος θα περάσουν μέσα από τον ΣΕΑ. Η διεκδίκηση της δημόσιας παρουσίας του ΣΕΑ στο μητροπολιτικό αστικό κέντρο του ελληνικού κράτους, που είχε αρχίσει δυναμικά να συγκεντρώνει τις εμπορικές, καταναλωτικές και διαμεσολαβητικές υπηρεσίες, θα γίνει και μέσα από την εμπορική εκπαίδευση, η οποία αφορά τη μαγιά των εμποροϋπαλλήλων, τους νέους που εγκαθίστανται στην Αθήνα σε αναζήτηση εργασίας. Ο πολλαπλασιασμός των συλλόγων εμποροϋπαλλήλων στα μεγάλα αστικά κέντρα του ελληνικού κράτους θα αναδείξει τον διαμεσολαβητικό ρόλο του ΣΕΑ, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Παράλληλα με τους συλλόγους εμποροϋπαλλήλων ιδρύονται και σύλλογοι ιδιωτικών υπαλλήλων. Οι εμποροϋπάλληλοι θα ενταχθούν στην ομάδα των ιδιωτικών υπαλλήλων, αλλά και θα ξεχωρίσουν από αυτήν, κυρίως πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Θα ξεχωρίσουν εξαιτίας του επιβλητικού μεγάρου του ΣΕΑ στο κέντρο της Αθήνας και του ενδιαφέροντος που έδειξαν επώνυμοι επιχειρηματίες και πολιτικοί γι' αυτούς.

Η αντιμετώπιση των νέων από πολιτικούς και διανοούμενους στον εικοστό αιώνα ως ελπιδοφόρου ομάδας για ένα νέο εθνικό ξεκίνημα συνδυάζεται και με προτάσεις στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης.⁴ Η συνεχής προσέλευση επήλυδων στα μεγάλα αστικά κέντρα κινητοποίησε τον ελληνικό κρατικό μηχανισμό ώστε και στον τομέα της εκπαίδευσης να προταθούν μέτρα που αφορούσαν την επαγγελματική εκπαίδευση, με στόχο τη γρήγορη επαγγελματική αποκατάσταση και την ικανοποίηση της ζήτησης σε θέσεις εργασίας με σχετικά χαμηλή εξειδίκευση. Το εμπόριο αποτέλεσε σε όλες τις περιπτώσεις τον τομέα που απορρόφησε πολλούς κοινωνικούς κραδασμούς, ως ευέλικτη απασχόληση για αγρότες,

3. Ευχαριστώ τον δρα Φ. Κάραμποτ για τον εντοπισμό των δύο καταστατικών: Καταστατικόν του Μετοχικού Ταμείου των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 190, 26.7.1889 και Καταστατικόν του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 87, 18.3.1892.

4. Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2004.

εσωτερικούς μετανάστες, πρόσφυγες κ.ά.⁵ Ίσως μάλιστα αυτή η ευρυχωρία που πρόσφερε η εμπορική εκπαίδευση σε σχέση με την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση να της προσδίδει έναν διαφορετικό χαρακτήρα. Αφενός ήταν μεικτή, καθώς απευθυνόταν σε αγόρια και κορίτσια, και αφετέρου ήταν ανοιχτή στην κοινωνική ανέλιξη, αφού το περιεχόμενο των σπουδών μπορούσε να εξυπηρετήσει ως ένα βαθμό τόσο έναν βοηθό καταστήματος, έναν αποθηκάριο, έναν λογιστή, έναν ανεξάρτητο έμπορο όσο και έναν μελλοντικό αυτοδημιούργητο επιχειρηματία.

Η έμφαση εδώ δίνεται στην εκπαίδευση γύρω από την εμπορική τέχνη. Οι εμπορικές σπουδές του εικοστού αιώνα συνδέονται με μια τελείως διαφορετική αντίληψη απ' ό,τι η μαθητεία στις επαγγελματικές συντεχνίες σε παλαιότερες εποχές. Στον δέκατο ένατο αιώνα η εμπορική μαθητεία σε καταστήματα-γραφεία των ελληνικών εμπορικών οίκων της διασποράς ήταν απαραίτητη μαζί με τις ειδικές τεχνικές γνώσεις για τα είδη των εμπορευμάτων, τη λειτουργία των μέσων συναλλαγής, την ορθή τήρηση των κατάστιχων. Η θητεία στα ίδια τα καταστήματα-γραφεία προσέφερε και ένα είδος «άρρητης γνώσης» που έφερνε τον μαθητευόμενο σε επαφή με τους μηχανισμούς, τα τερτίπια της αγοράς. Αυτή η μαθητεία είχε στάδια, όπως η μαθητεία στη συντεχνία. Υπήρχαν γραμματικοί διαφόρων διαβαθμίσεων, όπως τα τσιράκια και οι καλφάδες στις συντεχνίες, όπου στο τελευταίο στάδιο της μαθητείας ο ασκούμενος στην τέχνη ή το επάγγελμα βελτίωνε την επαγγελματική και κοινωνική του θέση.⁶

Ήδη το 1892 ο Θεμιστοκλής Ζύγουρας, ένθερμος υποστηρικτής της εμπορικής εκπαίδευσης, έγραφε: «Άλλοτε ήρκουν μαθήματα εμπειρικά. Σήμερα η ανάγκη γενικής εμπορικής εκπαιδύσεως είναι αναμφισβήτητος. Αι εμπορικά σχολαί είναι και θα παραμένωσι το πρώτιστον όργανον αναπτύξεως του ατελούς και νηπιάζοντος εθνικού ημών εμπορίου». Έτσι η ανάπτυξη της εμπορικής εκπαίδευσης μπορούσε να υπηρετήσει και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού εμπορίου, γι' αυτό είχε ήδη προταθεί η ίδρυση εμπορικής σχολής στον Πειραιά με δαπάνη του δήμου, υπό την εποπτεία του τότε Υπουργείου Παιδείας.⁷

Διεθνώς η νεότερη αντίληψη για την εμπορική εκπαίδευση αναφερόταν καταρχήν στην πρακτική εκπαίδευση και εξοικείωση σε θέματα του εμπορίου και κάλυπτε μια μεγάλη ποικιλία μαθημάτων, όπως λογιστική, τραπεζικές γνώσεις, καταστιχογραφία, επιχειρηματικές μεθόδους, γνώσεις φορολογίας προώθησης προϊόντων.⁸ Σε λίγες αλλά παραδειγματικές περιπτώσεις, η εμπορική εκπαίδευση έχει συνδεθεί με ιστορίες προσωπικής επιτυχίας νεαρών αυτοδημιούργητων βιοπαλαιστών. Ο John D. Rockefeller Sr. (1839-1937) σε ηλικία 16 ετών σπούδασε για 10 εβδομάδες σε εμπορικό κολέγιο στο Κλίβελαντ και έμαθε καταστιχογραφία, καλλιγραφία, ιστορία και πρακτική του εμπορίου και των χρηματοοικονομικών. Μετά από αυτό το εκπαιδευτικό στάδιο βρήκε δουλειά ως βοηθός λογιστή σε μεγάλο εμπορικό

5. Η Λίλα Λεοντίδου έχει υπολογίσει τους απασχολούμενους στο εμπόριο το 1920 σε 32.350 και το 1928 σε 50.602. Βλ. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 2001, σ. 167, 175

6. Πώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος- 20ός αι.)*, Αθήνα 1986, σ. 77.

7. Θεμιστοκλής Ζύγουρας, *Περί Εμπορικών σχολών και Τεχνικής Εκπαιδύσεως*, Αθήνα 1892, σ. 56, 85-92.

8. Βλ. Μ. C. Chatziioannou – F. Tsilaga, “The ‘Art of Commerce’”.

γραφείο παραγγελιοδόχων.⁹ Να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχετικών σχολών περιελάμβανε οπωσδήποτε καταστιχογραφία, καλλιγραφία, στενογραφία και ήταν κοινό ως προς το γενικό περιεχόμενο των σπουδών τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική.

Ο εικοστός αιώνας σηματοδότησε μια μεγάλη διαφοροποίηση στο ίδιο το εμπόριο, με την ανάπτυξη του λιανεμπορίου ειδών κατανάλωσης. Τα εμπορικά μαγαζιά αυξάνονται, ιδίως στα μεγάλα αστικά κέντρα που προσφέρουν εργασία εμποροϋπαλλήλου σε νέους άνδρες αλλά και γυναίκες. Η ανάπτυξη του λιανεμπορίου θα διευρύνει τον επαγγελματικό ορίζοντά τους και θα σημάνει τον «εκδημοκρατισμό» του κλάδου, που προσέφερε περισσότερες επαγγελματικές ευκαιρίες. Ο αριθμός των νέων –ανδρών και γυναικών, ανεξάρτητα από κοινωνική ή γεωγραφική καταγωγή– που θα στραφούν σε αυτό το επαγγελματικό πεδίο αυξάνεται ιδιαίτερα μετά τις πολεμικές επιχειρήσεις, όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, που σημάδεψαν το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα στην Ελλάδα.

Μπορούμε να παρακολουθήσουμε ορισμένες επαγγελματικές σταδιοδρομίες από το ελληνικό παράδειγμα για να σχηματίσουμε μια εικόνα της επαγγελματικής προοπτικής ενός απόφοιτου εμπορικής σχολής στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας των εμπορικών σχολών στην Ελλάδα. Πρώτη ιστορία αυτή ενός πτυχιούχου της Δημοτικής Εμπορικής Σχολής Αθηνών, του Νικ. Πρωτέδικου, ο οποίος συνέχισε με σπουδές μαθηματικών στη Βιέννη, έκανε δεκαετή καριέρα σε τράπεζα, όπου έγινε τμηματάρχης, δίδαξε εμπορικά μαθήματα σε ιδιωτικές εμπορικές σχολές, ενώ έγινε και αρχιλογιστής στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους. Πάντως, το 1919 δίδασκε σε νυκτερινή σχολή εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας.¹⁰ Η δεύτερη ιστορία αφορά τον αυτοδημιούργητο βιομήχανο ιδρυτή της προπολεμικής κλωστοϋφαντουργίας της Πειραιϊκής Πατραϊκής, Χριστόφορο Κατσάμπα, ο οποίος το 1907, μετά το απολυτήριο της τρίτης τάξης του ελληνικού σχολείου στον Προυσό της Ευρυτανίας, φοίτησε στην Εμπορική Σχολή της Πάτρας. Το απολυτήριο αυτής της σχολής το 1911 ήταν το διαβατήριό του για την εύρεση εργασίας ως υπαλλήλου-λογιστή σε κατάσταση χονδρικής πώλησης υφασμάτων και η βάση –κατά ομολογία του ίδιου– μιας ανοδικής επιχειρηματικής πορείας.¹¹

Στην Ελλάδα η εμπορική εκπαίδευση θα προσελκύσει εργαζόμενους νέους που επιθυμούσαν να αποκτήσουν εγκύκλια αλλά και ειδική επαγγελματική κατάρτιση. Η εμπορική εκπαίδευση λειτούργησε ως συνεκτικός ιστός της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων της Αθήνας και μερικές φορές ως εφαλτήριο για κοινωνική και οικονομική άνοδο. Διαμόρφωσε αιτήματα και οδήγησε στη δημόσια αναγνώριση αυτής της ομάδας. Πρόκειται για ανειδίκευτους συνήθως νέους ανθρώπους που θα διεκδικήσουν την κοινωνική και οικονομική ταυτότητά τους μέσα από τα ημερήσια ή τα νυχτερινά εμπορικά σχολεία. Ο εμποροϋπάλληλος της Αθήνας έρχεται συνήθως από την επαρχία σε μικρή ηλικία, καθ' όλη τη διάρκεια του πρώτου

9. <http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/biography/rockefellers-john/>

10. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, Εκθεση επιθεωρητή εμπορικής εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 17.5.1919.

11. Χριστόφορος Κατσάμπα, *Πιστεύοντας εις το μέλλον*, Αθήνα 1966, σ. 29 κ.ε.

μισού του εικοστού αιώνα, και συνήθως επιδιώκει να βελτιώσει τη μόρφωσή του. Η ελεύθερη σχέση εργοδότη και υπαλλήλου επέτρεπε μια σχετικά μεγαλύτερη προσωπική ελευθερία στους εργαζόμενους εμποροϋπαλλήλους στο ελληνικό κράτος¹².

Στην Αθήνα η σχέση και η εξάρτηση των εμποροϋπαλλήλων από τους εμπόρους, συχνά μέλη του Εμπορικού Συλλόγου της Αθήνας, είναι στενή, αφού οι έμποροι φαίνεται να αποτελούν συχνά το ιδεατό κοινωνικό πρότυπο για τους εμποροϋπαλλήλους. Η διάκριση μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων μπορεί να μην είναι πάντα σαφής από την αρχή, όμως η διαφορετική συλλογική εκπροσώπηση των δύο ομάδων θα τονίσει τους διακριτούς ρόλους. Μέσα από τον ΕΣΑ οι έμποροι θα συμβάλουν οικονομικά στην εμπορική εκπαίδευση των εμποροϋπαλλήλων και αυτοί με τη σειρά τους θα αναγνωρίσουν τη σχέση προστασίας.

Η ιστορία του ΕΣΑ ξεκινά το 1902 και είναι άμεσα συνδεδεμένη τόσο με την ιστορική εξέλιξη της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους όσο και με την ιστορία του κλάδου των εμπόρων. Οι έμποροι που είχαν διαμορφώσει το εμπορικό τρίγωνο της Αθήνας αποφάσισαν το 1902 να ιδρύσουν έναν σύλλογο αναψυχής, συνάντησης και ανταλλαγής απόψεων. Ο ΕΣΑ συστήνεται μέσα σ' ένα ευνοϊκό κλίμα δημόσιας συλλογικότητας, που προωθούσε την ιδέα ίδρυσης συλλόγων ήδη από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα. Παράλληλα, είχε αρχίσει να ανατέλλει και η ιδέα της οικονομικής και κοινωνικής αλληλοβοήθειας μέσα από τους συλλόγους. Η μοναδικότητα του ΕΣΑ έγκειται στο ότι εκπροσώπησε ένα δυναμικό κομμάτι επαγγελματιών της πρωτεύουσας, που είχε την έδρα του κοντά στο μέγαρο των εμποροϋπαλλήλων, δίπλα και αυτό από τη Μητρόπολη Αθηνών. Αυτός ο συλλογικός χώρος ενίσχυσε την κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των εμπόρων-μελών του. Το επάγγελμα του εμπόρου αποτελούσε ατομική δραστηριότητα που οριζόταν κυρίως από το είδος του εμπορίου και από το μέγεθος της εμπορικής επιχείρησης. Η αύξηση του εισαγωγικού εμπορίου στην Ελλάδα, μέσα στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, διαμόρφωσε έναν νέο δυναμικό τομέα στο λιανικό εμπόριο της πρωτεύουσας.

Τα πρώτα μέλη του ΕΣΑ αποτελούν ήδη τον Μάρτιο του 1902 ένα σώμα από 234 εμπόρους, με καταστήματα στο εμπορικό κέντρο. Δεν καταγράφεται πάντα το είδος του εμπορίου που ασκούν τα πρώτα μέλη του Συλλόγου, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ακρίβεια ότι πρόκειται κυρίως για καταστήματα που εμπορεύονταν είδη ανδρικής και γυναικείας ένδυσης, οικιακό εξοπλισμό, βιβλία-χαρτικά. Τα πρώτα μέλη του Συλλόγου ήταν αποκλειστικά άνδρες, αφού το εμπορικό κατάστημα αποτελούσε μια ανδροκρατούμενη κατά βάση οικογενειακή επιχείρηση, η οποία όμως πολύ συχνά στηριζόταν στην εργασία και στην προίκα των θηλυκού γένους μελών της οικογένειας και σε νεαρούς βοηθούς που έρχονταν για να βρουν την τύχη τους στην πρωτεύουσα.¹³

12. Διαφορετικό ήταν το σύστημα του οικότροφου εμποροϋπαλλήλου που επικρατούσε στο Λονδίνο τα ίδια χρόνια, πρακτική που παρεμπόδιζε την προσωπική ελευθερία των νεαρών εργαζόμενων. Σύμφωνα με μαρτυρία της εποχής, οι εργοδότες συχνά προσέφεραν στους εργαζόμενους έναντι μέρους του μισθού τους φτωχό κατάλυμα και ανεπαρκή διατροφή, ενώ ήλεγχαν τη συμπεριφορά τους. Βλ. Margaret G. Bondfield, "Conditions Under which Shop Assistants Work", *The Economic Journal* 9/34 (1899), σ. 277-286.

13. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου – Μαρία Μαυροειδή, «Ιστορίες καταστημάτων και Αφηγήσεις εμπό-

Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα στην Αθήνα, όσο αυξάνεται η κατανάλωση τόσο ο έμπορος καταναλωτικών ειδών και πιο καθοριστικά ο έμπορος των ειδών «αυτοπαρουσίασης» γίνεται κεντρική μορφή. Μεταξύ των εμπόρων που μεταπωλούσαν προϊόντα που εισήγαν οι ίδιοι από βιομηχανίες της Ευρώπης και των ΗΠΑ περιλαμβάνονται και ορισμένοι ιδιοκτήτες ελληνικών παραγωγικών εργαστηρίων ή μεταποιητικών μονάδων που διέθεταν και πρατήρια λιανικής πώλησης. Παράλληλα με την αύξηση των καταστημάτων κατανάλωσης αυξάνεται και ο καταμερισμός εργασίας μέσα στον εμπορικό κλάδο και σταθεροποιείται η ιδιότητα του εμπορικού βοηθού ή εμποροϋπαλλήλου.¹⁴

Ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών (ΣΕΑ)

Η πρώτη έντυπη παρουσίαση του ΣΕΑ, σ' ένα φροντισμένο λεύκωμα λίγα μόλις χρόνια μετά την ίδρυσή του, κατέγραφε την ιστορία του και έθετε τους όρους δημόσιας αποδοχής της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων, ενώ παράλληλα έδινε το περίγραμμα της ταυτότητας αυτής της ομάδας.¹⁵ Αυτή η πρώτη ιστορική αναδρομή ξεκινά με μια περιήγηση στην ιστορία του εμπορίου από τους αρχαίους χρόνους και συνεχίζει με τη βιογραφική παρουσίαση του «μεγάλου ευεργέτη» του ΣΕΑ, του τραπεζίτη Ιωάννη Πεσμαζόγλου (1857-1906), που είχε συμμετάσχει ενεργά στην ίδρυση και λειτουργία της Προνομιούχου Εταιρείας προς Προστασίαν της Σταφίδος και της Τράπεζας Αθηνών.¹⁶ Όλες οι επαινετικές αναφορές στον Ι. Πεσμαζόγλου γίνονται για τη μορφή ευεργεσίας που προσέφερε: «αντί να πλουτίσει τας Αθήνας με νέα άσυλα της πενίας και της δυστυχίας ανήγειρε ναούς της εργασίας και του μόχθου εντός των οποίων διεπλάσθησαν εκατοντάδες νέων χρησίμων εις την κοινωνίαν και ανεπτύχθησαν νέα πηγαία πλούτου και εθνικής ζωής».¹⁷ Η αναφορά εδώ στην εργασία και στον μόχθο φαίνεται να παραπέμπει στη χρησιμότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων. Ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου είχε συνεισφέρει στη διαχείριση της κληρονομιάς του Ανδρέα Συγγρού, οπότε προφανώς κάποιο οικονομικό όφελος υπέρ του ΣΕΑ είχε προκύψει, ώστε ο Συγγρός να μνημονεύεται στο λεύκωμα ως ευεργέτης μαζί με τον διάδοχό του Πεσμαζόγλου στην Τράπεζα Αθηνών, τον Ζαφείρη Μάτσα, τον υποδιευθυντή της τράπεζας Σπυρίδωνα Ξουρή, τον πολιτικό Αλέξανδρο Σκουζέ, τον διοικητή της

ρων», στο Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου – Μαρία Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002. Ιστορική αναδρομή στη συλλογική συνείδηση των εμπόρων*, Αθήνα 2002, σ. 175-185.

14. Για την ιστορία του ΕΣΑ, βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, «Ο Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», στο Μ. Χ. Χατζηωάννου – Μ. Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002*, σ. 17-58

15. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, Αθήνα 1909. Ευχαριστώ τον δρ Δ. Πόρτολο για το αντίτυπο.

16. Η σύζυγος του Ι. Πεσμαζόγλου, το γένος Μιαούλη, και ο γιος τους Γεώργιος Ι. Πεσμαζόγλου συνέχιζαν την υποστήριξη προς τον ΣΕΑΑ. Βλ. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 75-76, 88.

17. Στο ίδιο, σ. 11.

ΕΤΕ Στέφανο Στρέιτ, τον επιχειρηματία από την Αίγυπτο Γεώργιο Σπετσερόπουλο και τον καπνέμπορο Κωνσταντίνο Φυτανόπουλο. Η δημόσια αναγνώριση και έκφραση ευγνωμοσύνης προς σημαντικούς στην εποχή τους τραπεζίτες, πολιτικούς και επιχειρηματίες εξαιτίας της οικονομικής υποστήριξής τους στον ΣΕΑ προσέδιδε κύρος στους εμποροϋπαλλήλους και προσδιόριζε θετικά τη δημόσια εικόνα του συλλόγου.

Παράλληλα ο ΕΣΑ, ο εργοδοτικός σύλλογος στον κόσμο του εμπορίου, δεν παρουσιάζοταν αντιθετικά προς τον ΣΕΑ, αλλά απολύτως συμπληρωματικά, εφόσον «ο σημερινός υπάλληλος είναι ο αύριον έμπορος».¹⁸ Κύριο μέσο για το υποθετικό «εξελικτικό πέρασμα» από τη θέση του εμποροϋπαλλήλου σε αυτήν του εμπόρου παρουσιαζόταν να είναι η μόρφωση, ενώ η σχέση εμπόρου και εμποροϋπαλλήλου ως πατρική. Εξάλλου η πίστη στην κεφαλαιώδη συνεισφορά του εμπορίου και της βιομηχανίας στην ευημερία του έθνους αναβάθμιζε και τον ρόλο των εμποροϋπαλλήλων ως συστατικού μέρους αυτής της προόδου. Δημιουργείται λοιπόν αρχικά μια εξιδανικευμένη εικόνα συνόλου, αगाστής συνεργασίας και ελεύθερης επικοινωνίας. Η παγίωση του επαγγελματικού καταμερισμού στον κόσμο του εμπορίου και ο περιορισμός της κοινωνικής ανέλιξης που είχε χαρακτηρίσει τον δέκατο ένατο αιώνα θα συντελεστεί μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και θα φανεί εδώ παρακάτω.

Τα βιογραφικά των πρόεδρων του ΣΕΑ αποτυπώνουν την εξέλιξη της τυπολογίας του επαγγέλματος. Ο πρώτος πρόεδρος του μεικτού συλλόγου εμποροϋπαλλήλων και εμπόρων Αθανάσιος Κούμανης (Τρίπολη 1848 – Αθήνα 1896) είχε μαθητεύσει σε εμπορικό κατάστημα συγγενούς του στο πρώτο εμπορικό λιμάνι του ελληνικού κράτους, στη Σύρο, και στη συνέχεια στο Μάντσεστερ. Η επαγγελματική του πορεία ακολούθησε αυτήν του ανεξάρτητου εμπόρου του δέκατου ένατου αιώνα, που μέσα από την εμπορική μαθητεία στους διεθνείς εμπορικούς οίκους έμαθε ξένες γλώσσες, διπλογραφία και λογιστική, έστησε το δικό του εμπορικό δίκτυο (Παρίσι – Ζυρίχη – Σαξονία) και στο τέλος κατέληξε έμπορος με δικό του κατάστημα στην Αθήνα.¹⁹ Ο πρώτος πρόεδρος του ΣΕΑ ήταν ο Ανδρέας Αποστολόπουλος από τον Πύργο της Ηλείας, που μετανάστευσε στην Αθήνα το 1881 και εργάστηκε στο εμπορικό κατάστημα συγγενούς του. Διεκδίκησε την καθιέρωση της Κυριακής ως αργίας και μερίμνησε για τις πρώτες νυκτερινές σχολές του ΣΕΑ και για την αναψυχή των μελών του συλλόγου. Ο επόμενος πρόεδρος, ο Ιωάννης Κυριακίδης από τον Άγιο Βασίλειο Κυνουρίας, μετανάστευσε και εργάστηκε ως εμποροϋπάλληλος στην Αθήνα. Σχετικά γρήγορα πέρασε στη θέση του εμπόρου με κατάστημα στην οδό Σταδίου. Οι πρόεδροι του ΣΕΑ που κάλυψαν τα τελευταία χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα ήταν ο Λεωνίδας Γιαννακόπουλος και ο Περικλής Κωνσταντινόπουλος από τα Καλάβρυτα. Και οι δύο ασχολήθηκαν με την ανέγερση του κτιρίου του συλλόγου δίπλα στον μητροπολιτικό ναό της πρωτεύουσας. Η θεμελίωση του μεγάρου, που χρηματοδοτήθηκε με δάνειο από την Τράπεζα Αθηνών χάρη στον διευθυντή της Ιωάννη Πεσμαζόγλου, έγινε τις παραμονές των Χριστουγέννων του 1901.²⁰ Η θέση του μεγάρου του ΣΕΑ στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας ήταν ιδιαίτερα σημαντική και τόνιζε την κοινω-

18. Στο ίδιο, σ. 22.

19. Στο ίδιο, σ. 30.

20. Στο ίδιο, σ. 36-39.

νική και πολιτισμική ταυτότητα μιας νέας επαγγελματικής ομάδας «βιοπαλαιστών», που βρισκόταν υπό την προστασία αλλά και υπό την επιτήρηση εμπόρων, πολιτικών και επιχειρηματιών, εκφρασμένη κυρίως μέσα από την ενίσχυση της εμπορικής εκπαίδευσής τους.²¹

Ο διεθνικός χαρακτήρας του εμπορίου, και συγκεκριμένα το εισαγωγικό-εξαγωγικό εμπόριο, καθώς και οι νέες καταναλωτικές συνήθειες που υιοθετήθηκαν κατά κύριο λόγο στην Αθήνα τόνωσαν τη ζήτηση και στις βοηθητικές εργασίες του εμπορίου. Αν ορισμένοι από τους πρώτους εμποροϋπαλλήλους μέλη του συλλόγου έγιναν έμποροι-καταστηματάρχες, η θέση των εμποροϋπαλλήλων ως βοηθητικού προσωπικού παγιώθηκε στον Μεσοπόλεμο. Συγχρόνως το φαινόμενο των συγγενικών σχέσεων στη μικρή εμπορική επιχείρηση ή στο εμπορικό κατάστημα ήταν διάχυτο στην ελληνική περίπτωση και δημιουργούσε περιπλοκές στη συλλογική εκπροσώπηση των εμποροϋπαλλήλων.²²

Οι πρώτοι πρόεδροι του ΣΕΑ, όλοι από την Πελοπόννησο στις πρώτες δεκαετίες τουλάχιστον, εξέφρασαν δύο κύριες διεκδικήσεις: την Κυριακή αργία, με την υποστήριξη και της Εκκλησίας, και την εμπορική εκπαίδευση, ενώ παράλληλα ανέπτυξαν ένα δίκτυο συλλογικότητας μέσα από την κοινωνική μέριμνα και την αναψυχή των μελών του συλλόγου. Να σημειωθεί ότι ο πρώτος διακανονισμός σχετικά με τις ώρες εργασίας των εμποροϋπαλλήλων έγινε αποδεκτός από τον ΕΣΑ το 1908.²³

Η κοινωνική ταυτότητα των εμποροϋπαλλήλων προσδιορίζεται και από τον δημόσιο λόγο και από την κρατική πολιτική γι' αυτή την επαγγελματική ομάδα. Κρίσιμη ήταν η πολεμική δεκαετία 1912-1922. Την περίοδο αυτή τα καθαρά ημερομίσθια και οι μισθοί έπεφταν σταθερά ενώ ο τιμάρθμος είχε τετραπλασιαστεί. Η αστυφιλία, που αυξανόταν σταθερά από τις αρχές του εικοστού αιώνα, επιταχύνθηκε από το 1912 και ιδιαίτερα με την εισροή νέων εποίκων μετά το 1914 από τις Νέες Χώρες. Ο συμμαχικός αποκλεισμός, οι άνεργοι, η αισχροκέρδεια, ο υποσιτισμός μετά το 1917 είχαν καταλυτικές συνέπειες σε στρώματα του ελληνικού πληθυσμού που ανήκαν στις κατώτερες μεσαίες τάξεις.²⁴

Πράγματι, στο τέλος του 1917 η Ένωσις Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά, σε επιστολή προς

21. Βλ. επιστολές: Πρόεδρου ΣΕΑ Π. Ροδούλη, 17.7.1908, 15.9.1908, Δ. Ράλλη, 5.4.1909, Σπ. Μερκούρη, χ.χ., Ν. Λεβίδη, 10.5.1908, Κλ. Ραγκαβή, 8.6.1909, στο Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 71-80.

22. Πα παράδειγμα στη Ζάκυνθο δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν σύλλογο γιατί αρκετοί εμποροϋπάλληλοι συνδέονταν συγγενικά με τους προϊσταμένους τους. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή Νικ. Γαλιατσάτου, Ζάκυνθος, προς τον ΣΕΑ, 18.7.1918.

23. Νίκος Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας. Βιοτέχνες και μαγαζάτορες 1880-1925», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011, σ. 1020-1023. Ειδικά για το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων βλ. Μαρία Μαυροειδή, «Μεσοπόλεμος: Πολιτικές περιπέτειες και κλαδικά αιτήματα», στο Μ. Χ. Χατζηωάννου – Μ. Μαυροειδή (επιμ.), *Εμπορικός Σύλλογος Αθηνών, 1902-2002*, σ. 103-104. Το ωράριο λειτουργίας των καταστημάτων ήταν μείζον πρόβλημα για τους εμποροϋπαλλήλους σε όλες τις περιπτώσεις. Βλ. Michael Quinlan – Miles Goodwin, "Combating the Tyranny of Flexibility: Shop Assistants and the Struggle to Regulate Closing Hours in the Australian Colony of Victoria, 1880-1900", *Social History* 30/3 (2005), σ. 342-365.

24. Γ. Λεονταρίτης, «Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σ. 74-79.

το Υπουργείο Οικονομίας, επισήμαινε τη δεινή οικονομική θέση των εμποροϋπαλλήλων, οι οποίοι στο αίτημα για βοήθεια από τον εμπορικό, βιομηχανικό, τραπεζικό και εφοπλιστικό κόσμο έπαιρναν την απάντηση «δεν έχομεν επαρκείς εργασίας, αποτανθήτε εις την κυβερνησιν η οποία εμονοπώλησε πάντα τα είδη· να ζητήσετε ν' αφεθή ελεύθερον το εμπόριον». Οπότε το αίτημα της Ένωσης ήταν να θεσπιστεί νομοθετικό διάταγμα για όλες οι επιχειρήσεις με κεφάλαιο πάνω από 25.000 δρχ. ώστε να υποχρεωθούν να αυξήσουν τη μισθοδοσία των υπαλλήλων τους.²⁵ Ο Σύνδεσμος των υπαλλήλων της Πάτρας Η Ένωσις ένωνε τη φωνή των διεκδικησέων του με τον ΣΕΑ στα υπομνήματα που έστειλε προς την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων.²⁶ Τα οικονομικά αιτήματα προς το Υπουργείο Οικονομικών τα υπέβαλλαν είτε ως εμποροϋπάλληλοι είτε ως ιδιωτικοί υπάλληλοι, δίνοντας σε αυτές τις επαγγελματικές ομάδες ευκαιρίες για να τονώσουν τη δημόσια παρουσία τους και για να ενισχύσουν τις διεκδικήσεις τους. Εντωμεταξύ ο κοινωνικός διαχωρισμός μεταξύ εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων είχε σιγά σιγά παγιωθεί.

Στα χρόνια αυτά η δυνατότητα που έδινε ο ΣΕΑ στους εμποροϋπαλλήλους να υποβάλλουν αιτήματα με τη δική του διαμεσολάβηση στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, όπως την αναπροσαρμογή των μισθών τους το 1917, έγινε πρότυπο και για άλλα σωματεία.²⁷ Το 1918 ο Σύνδεσμος Υπαλλήλων των εν Αθήναις και Πειραιεί Αωνύμων Εταιρειών, ένα σωματείο ιδιωτικών υπαλλήλων, ζητούσε την υποστήριξη του ΣΕΑ στο αίτημα του προς το Υπουργείο Οικονομίας για την ίδρυση ταμείου συντάξεων. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι διεκδικούσαν εργασιακή μονιμότητα και προαγωγή και ως υπόδειγμα ανέφεραν σχετικό αυστριακό νόμο του 1906.²⁸ Το 1918 συστήνεται και αναγνωρίζεται το Σωματείον Ανωτέρων Τεχνικών Υπαλλήλων Ιδιωτικών Επιχειρήσεων, στο κλίμα της σύστασης επαγγελματικών συλλόγων και επιμελητηρίων μετά τον νόμο 281 «περί σωματείων» του 1914.²⁹

Η ταυτότητα των μελών του ΣΕΑ γίνεται δημόσια γνωστή και από τις εργασιακές διεκδικήσεις τους. Η εξασφάλιση κάποιων κοινωνικών παροχών φαίνεται ότι ωθούσε διαφόρους υπαλλήλους να γίνουν μέλη του ΣΕΑ, όπως τον υπάλληλο στο γραφείο Κριμπά, μιας εταιρείας διαχείρισης εγχώριων γεωργικών προϊόντων με έδρα στην Αθήνα, ο οποίος ζητούσε να γίνει μέλος του στις 26 Μαρτίου 1919.³⁰

25. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή της Ένωσης Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά προς τον Υπουργό Οικονομίας, Πειραιάς, 14.11.1917.

26. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή του Συνδέσμου εν Πάτραις υπαλλήλων Η Ένωσις προς τον ΣΕΑ, 22.9.1917.

27. Σκόρπια έγγραφα από το αρχείο του ΕΛΙΑ δίνουν τη δυνατότητα μιας από τα κάτω προσέγγισης της σχέσης των μελών του ΣΕΑ με τον σύλλογό τους. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

28. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931. Να σημειωθεί ότι η Αυστρία ήταν από τις πρώτες ευρωπαϊκές χώρες που είχαν θεσπίσει ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό πρόγραμμα από το 1906.

29. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 25.6.1918. Σταύρος Μουδούπουλος, «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988, σ. 225-253.

30. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη λογοδοσία του προέδρου του

Ο ΣΕΑ παρείχε υποτυπώδη ιατρική και νομική κάλυψη στα μέλη του. Πολλά μέλη δίσταζαν να καλέσουν ή να επισκεφτούν γιατρό για λόγους οικονομίας, ιδιαίτερα οι μικροί εμποροϋπάλληλοι από την Αθήνα και την επαρχία με «γλίσχρους μισθούς», που δεν μπορούσαν να αντεπεξέλθουν στα ιατρικά έξοδα. Για τον λόγο αυτό ο Σύλλογος συνεργαζόταν με τον επιμελητή της παθολογικής κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Παπαδημητρίου. Επίσης ένας δικηγόρος πρόσφερε στον Σύλλογο τις υπηρεσίες του χωρίς αμοιβή, με απαίτηση μόνο την καταβολή του χαρτόσημου. Για τις υποθέσεις των μελών ζητούσε το ένα τρίτο της οριζόμενης αμοιβής, ενώ παρείχε γενικές συμβουλές δωρεάν.³¹

Μέσα στην κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κατά τη διάρκεια του συμμαχικού αποκλεισμού της Αθήνας, η ταυτότητα των εμποροϋπαλλήλων ήταν ακόμη ρευστή και υπό προσδιορισμό. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1917 ο υπουργός Επισιτισμού και Αυτάρκειας της κυβέρνησης Βενιζέλου, Λεωνίδας Εμπειρίκος, απαντούσε στο αίτημα του ΣΕΑ για επισιτιστική βοήθεια ότι «οι εμποροϋπάλληλοι δεν δύνανται να συμπεριληφθούν εις τας καθαρὰς εργατικές τάξεις εις ας και μόνως θα χορηγηθή κατά την προσεχή απογραφήν των κατοίκων δελτίον εργατικής μερίδος άρτου». Η κυβέρνηση δεν αναγνώριζε τους εμποροϋπαλλήλους ως εργάτες, άρα η επισιτιστική βοήθεια κατά τη διάρκεια του οικονομικού αποκλεισμού βάρυνε μόνο τον ΣΕΑ. Πράγματι ο Σύλλογος διαχειρίστηκε το πρόβλημα με ιδιωτικές δωρεές και μέσω του Πατριωτικού Ιδρύματος και οργάνωσε συσσίτια για τα μέλη του στη Βαρβάκειο αγορά και στην Πλάκα.³²

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε αφορμή για τη συλλογική διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων των επιστρατών. Μετά την επιστράτευση του 1915, ο ΣΕΑ προσπάθησε να βοηθήσει τους εμποροϋπαλλήλους και τις οικογένειές τους. Σύμφωνα με την αποτίμηση του συλλόγου, από τα 450 μέλη του τα 160 είχαν ζητήσει βοήθεια και ο ΣΕΑ είχε δαπανήσει γι' αυτήν 20.000 δρχ. Το 1918 τα μέλη του συλλόγου ήταν 1.500 και περίμεναν να επιστρατευτούν οι 600, οπότε το οικονομικό βάρος θα ήταν τεράστιο για τον ΣΕΑ και η οικονομική βοήθεια από το κράτος κρινόταν αναγκαία.³³

Ο ΣΕΑ έγινε ο κεντρικός αποδέκτης ιδιωτικών και συλλογικών διεκδικήσεων και από άλλους περιφερειακούς συλλόγους υπαλλήλων. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, το σχετικό με τους επίστρατους αίτημα του Συλλόγου Εμπόρων Πάτρας, που υπεβλήθη επικουρούμενο από τον βουλευτή Λέσβου Γ. Ξ. Καραπαναγιώτη (25 Οκτ. 1917). Ο Σύλλογος Εμποροϋπαλ-

ΣΕΑ Αθην. Π. Ζαρούλια (1.8.1916-31.7.1917) μαθαίνουμε ότι κατά τη θητεία του τα μέλη του συλλόγου είχαν αυξηθεί από 400 σε 1.260.

31. Κάποιοι πίνακες νοσηρότητας τους οποίους συνέταξε ο γιατρός του ΣΕΑ είναι ενδεικτικοί και ίσως συνδέονται με την πανδημία της επονομαζόμενης ισπανικής γρίπης του 1918. Έτσι τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, σύμφωνα με τις καταγραφές του Συλλόγου, 20 εμποροϋπάλληλοι, στην πλειονότητά τους γυναίκες, είχαν νοσήσει από γρίπη ή πνευμονικές παθήσεις. Το ίδιο συνέβη και τον Μάρτιο του 1919, όταν οι περισσότεροι εμποροϋπάλληλοι, κάτοικοι του κέντρου της Αθήνας, είχαν νοσήσει από πνευμονικές παθήσεις – στην πλειονότητά τους πάλι γυναίκες. Στο ίδιο.

32. Να σημειωθεί ότι ο ΣΕΑ είχε τοποθετήσει τα κεφάλαια του στο «δάνειο της Επιτάξεως». Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή του Γενικού Λογιστηρίου προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 28.7.1918- επιστολή Πατριωτικού Ιδρύματος προς ΣΕΑ, Αθήνα, 31.8.1917.

33. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολές ΣΕΑ, Αθήνα, 14.2.1918 και 15.2.1918.

λήλων Καλαμάτας (έτος ίδρυσης 1908) έθετε το ζήτημα της μισθοδοσίας των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων (26.2.1918). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το συλλογικό αίτημα του Συνδέσμου Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά και της Αδελφότητας Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά Η Ανάστασις, σχετικά με το επίδομα που έδινε το κράτος στις οικογένειες των επιστρατευμένων ιδιωτικών υπαλλήλων (1.3.1918). Παράλληλα, ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς (έτος ίδρυσης 1899) ζητούσε να καταβάλλονται τα τρία τέταρτα του μισθού των επιστρατευμένων για να συντηρούνται οι οικογένειές τους (8.3.1918).³⁴ Διασώζεται και απάντηση του ΣΕΑ (18.11.1918) σε σχετικό αίτημα εμποροϋπαλλήλου, με ευγενική σύσταση προς τον εργοδότη να του καταβάλει επίδομα επίστρατου. Οι εργοδοτικές απαντήσεις δεν ήταν πάντα αρνητικές στο αίτημα καταβολής επιδόματος επίστρατου, όπως στην περίπτωση υπαλλήλου της εταιρείας Μουτσόπουλος – Παπαδόπουλος (13.11.1918), όπου η εργοδοσία απαντούσε ότι ο υπάλληλος είχε αποχωρήσει μεν, αλλά είχε αφήσει στους εργοδότες του το τραπεζικό βιβλιάριο καταθέσεών του για την είσπραξη τόκων και άλλων εσόδων. Ο συγκεκριμένος υπάλληλος βρισκόταν στη Μακεδονία και από δική του επιστολή διακρίνουμε και τη βασιλόφρονα ρητορεία της εποχής: «την οποία [Μακεδονία] διά δευτέραν φοράν ηλευθερώσαμεν από τας ατίμους χείρας των Βουλγάρων αφού δολίως και προδοτικώς την παρέλαβον από τους εν Αθήναις ομόφρωνάς των» (2.10.1918). Σε άλλη περίπτωση, ο ορφανός πρόσφυγας από την Ανατολική Ρωμυλία, επί δεκαετία εμποροϋπάλληλος στο κατάστημα Ακριβού και Μαλικόπουλου, βρέθηκε στο μέτωπο επιστρατευμένος, οπότε η μητέρα του ζητούσε τη διαμεσολάβηση του ΣΕΑ ώστε να εισπράξει το σχετικό επίδομα από τους εργοδότες του. Με την ίδια διεκδίκηση ο εμποροϋπάλληλος Β. Γεωργιάδης, που είχε επιστρατευτεί αλλά είχε πάρει άδεια λόγω ασθένειας, ζητούσε τη διαμεσολάβηση του ΣΕΑ για να εισπράξει το σχετικό επίδομα που του αναλογούσε (27.10.1918).³⁵

Οι αιτήσεις εμποροϋπαλλήλων προς τον ΣΕΑ για όλο το 1918 προβάλλουν την ιδιότητα του μέλους και αφορούν το επίδομα του επίστρατου από τους εργοδότες τους, τη μισθολογική αύξηση του Υπουργείου Οικονομικών ή τη χρηματική βοήθεια σε ασθενείς που απαλλάχθηκαν από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις τους. Ουσιαστικά, οι εμποροϋπάλληλοι διεκδικούν από τον ΣΕΑ να διαμεσολαβήσει στις εργασιακές σχέσεις και να υποκαταστήσει την κρατική κοινωνική πρόνοια.

Τα αιτήματα προς τον ΣΕΑ αφορούσαν κάθε μορφή παραπόνου και διεκδίκησης από την πλευρά των εμποροϋπαλλήλων. Στις 10 Μαρτίου 1918 ο Αντ. Γ. Πάνιας και η Μαίρη Αστεριάδου διεκδικούσαν από τον ΣΕΑ τη μισθολογική αύξηση του Υπουργείου Οικονομικών που δεν έδινε ο καταστηματάρχης Φ. Γ. Κουτσογιάννης στην οδό Αιόλου 45. Μερικούς μήνες αργότερα, στις 13 Δεκεμβρίου 1918, ο Αντ. Γ. Πάνιας, με την προσφώνηση «κύριοι συνάδελφοι», ζητούσε από τον ΣΕΑ «ένα βοήθημα» μέχρι να ξεκινήσει τη νέα του εργασία, αίτημα που μεταφράζεται ουσιαστικά σε εσωτερικό δανεισμό.³⁶

Όταν την παραμονή των Χριστουγέννων του 1918 έγιναν απολύσεις υπαλλήλων από

34. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

35. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

36. Στο ίδιο.

την εταιρεία Άγκυρα, τέσσερις απολυμένοι στράφηκαν στον ΣΕΑ για να τους βοηθήσει να διεκδικήσουν τα νόμιμα δικαιώματά τους. Η εργοδοσία όχι μόνο δεν είχε καταβάλει τα δεδουλευμένα, αλλά είχε συμψηφίσει στον τελευταίο μισθό του μηνός Δεκεμβρίου ολόκληρα τα χρεωστικά μεριδιά τους, που προέρχονταν από αγορές εμπορευμάτων της εταιρείας για τα οποία είχε συμφωνηθεί να αφαιρούνται μηνιαίως 5-10 δρχ. από τον μισθό τους. Και σε αυτή την περίπτωση υποδηλώνεται ένας τύπος συμμετοχικού κεφαλαίου, μια μορφή αυτοχρηματοδότησης που προφανώς κάλυπτε τις ανάγκες ρευστότητας στις μικρές επιχειρήσεις. Εξάλλου δύο από τους απολυθέντες διαμαρτύρονταν γιατί προκειμένου να στελεχώσουν τη νέα εταιρεία Άγκυρα είχαν παραιτηθεί μετά από εξαετή εργασία στην εταιρεία ραπτομηχανών Σίγγερ.³⁷

Η αναγκαιότητα παρέμβασης του ΣΕΑ στις εργασιακές αντιθέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων είναι σαφής σε διάφορες περιπτώσεις, κυρίως την περίοδο που συμπίπτει με το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ο ΣΕΑ εμφανίζεται ως ο αποκλειστικός διαιτητής των αντιθέσεων των εμποροϋπαλλήλων με τους εργοδότες. Μια σειρά από προσωπικά αιτήματα επίλυσης διαπληκτισμών και εργασιακών διαφορών κατατίθενται στον ΣΕΑ, τόσο από τους εμποροϋπαλλήλους όσο και από τους εργοδότες τους, με άγνωστη έκβαση. Είναι πιθανό ο εθνικός διχασμός να τροφοδότησε τις αντιθέσεις στις εργασιακές σχέσεις εμπόρων και εμποροϋπαλλήλων. Συγχρόνως, η απουσία σαφούς θεσμικού πλαισίου στις εργασιακές σχέσεις, που σε μεγάλο βαθμό στηρίζονταν σε προσωπικές σχέσεις, είναι επίσης σημαντικός παράγοντας, όπως και η διεκδίκηση των πρώτων εργασιακών δικαιωμάτων και του δικαιώματος στον προσωπικό χρόνο. Ανασυντίθενται εδώ μικρές προσωπικές ιστορίες αντιδικίας μεταξύ εργοδοτών και εμποροϋπαλλήλων που διασώθηκαν από τα έτη 1918 και 1919.³⁸

Στις 24 Ιουλίου 1918 το εργοστάσιο Π. Ζεβογιάννη και Μιχ. Παρούση, με κατάσταση στην οδό Σταδίου 59, έκανε έγγραφη αναφορά προς τον ΣΕΑ. Ο στρατευμένος Διονύσιος Κουκάς είχε προσληφθεί ως έκτακτος υπάλληλος στο διάστημα Δεκεμβρίου 1916 – Απριλίου 1918 λόγω οικογενειακής γνωριμίας. Ο υπάλληλος απουσίαζε από το κατάστημα για συνεχείς μέρες και εβδομάδες με την αιτιολογία ότι ήταν «φιλασθενικός». Σύμφωνα όμως με την εργοδοσία του καταστήματος, ήταν κακός υπάλληλος και δεν δικαιούνταν το επίδομα του επίστρατου. Μάλιστα τονίζεται ότι στις 18 Απριλίου 1918 ο Κουκάς, που είχε πάει μαζί με έναν μικρό υπάλληλο του καταστήματος στο ταχυδρομείο, τον παρέσυρε σε καφενείο, όπου και άρχισαν τη χαρτοπαιξία. Η αιτιολογία του εμποροϋπαλλήλου στην αργοπορία ήταν «έπαψον διότι ήθελον να διασκεδάσω».³⁹ Για όλους αυτούς τους λόγους η εργοδοσία υποστήριζε ότι ο επιστρατευμένος υπάλληλος δεν ήταν επαρκής στις εργασιακές υποχρεώσεις του, άρα δεν είχε δικαίωμα στο επίδομα.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1918 ο εμποροϋπάλληλος Γ. Κοντοχριστόπουλος διεκδικούσε μέσω του ΣΕΑ χρηματική αποζημίωση από την εργοδοσία του. Ο λόγος ήταν ότι μια Δευτέρα

37. Στο ίδιο.

38. Σκόρπια μικρά χαρτιά με προσωπικές αναφορές και καταγγελίες φανερώνουν έναν κόσμο με έντονες οικονομικές και πολιτικές αντιπαράθεσεις. Βλ. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

39. Στο ίδιο.

πρωί βγήκε από το κατάστημα, όπως αναφέρει, «διά να ξυρισθώ επανελθών δε αμέσως μετά 10 λεπτά» και τότε ο εργοδότης μπροστά στους υπαλλήλους και τους πελάτες τον έβρισε, τον κτύπησε και τον απέλυσε.⁴⁰ Η προσωπική τιμή σε αυτή την περίπτωση προσφέρει το βασικό πεδίο της αντιδικίας στον χώρο της εργασίας.

Στις 23 Δεκεμβρίου 1918 ο Δημ Αναστασόπουλος ήθελε να παραιτηθεί από μέλος του ΔΣ του ΣΕΑ γιατί είχε κατηγορηθεί ως «αναρχικός».⁴¹ Αυτή η κίνηση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως οφειλόμενη σε λόγους προσωπικής πολιτικής ευθιξίας, ίσως όμως βάρυνε και το ότι η κατηγορία του αναρχικού θα επηρέαζε αρνητικά τη δημόσια εικόνα του ΣΕΑ.

Στις 14 Ιανουαρίου 1919 ο Ιωάννης Κυριαζάκος, εμποροϋπάλληλος, διαμαρτυρόταν στον ΣΕΑ γιατί, ενώ δούλευε ενάμιση χρόνο στο κατάστημα στρατιωτικών πίων Πανόπουλου, τον απέλυσαν χωρίς λόγο. Κατονόμαζε ως υπεύθυνο της απόλυσής του τον προϊστάμενο του καταστήματος, που τον κατηγορούσε γιατί συνδικαλιζόταν και διεκδικούσε καλύτερες εργασιακές συνθήκες.⁴²

Δεν λείπουν βέβαια και οι καταγγελίες εμπόρων για κλοπή, που θα μπορούσαν να βαρύνουν αρνητικά στην επαγγελματική πορεία του υπαλλήλου, όπως στις 21 Ιανουαρίου 1919, ο Π. Κουλούρης, ως υπεύθυνος στην Αθήνα της αποθήκης «των εν Σύρω εργοστασίων δριλλίων, αλαντζάδων, προσοψίων, Κουλούρη, Δαπόντε και Δαρόπουλου», κατήγγειλε στον ΣΕΑ ότι ο υπάλληλος Παν. Αντωνόπουλος συνελήφθη να κλέβει και γι' αυτό τον απέλυσαν.⁴³

Στις 23 Ιανουαρίου 1919 ο τέως λογιστής του καταστήματος Κόνσολα, στην Ερμού 88, Κ. Αριστόβουλος, έγραφε προς τον ΣΕΑ ότι ο συγκεκριμένος έμπορος δεν είχε εφαρμόσει την αναδρομική αύξηση των μισθών σύμφωνα με την εγκύκλιο του Υπουργείου Οικονομίας και ζητούσε από τον Σύλλογο «να του γίνη η κατάλληλος δήλωσης». Ο ίδιος είχε αλλάξει εντωμεταξύ εργοδότη και εργαζόταν στο κατάστημα Αν. Γεωργιάδου, στην οδό Κολοκοτρώνη 33.⁴⁴

Στις 19 Μαρτίου 1919 ο Παν. Γ. Παπαγεωργίου, υπάλληλος στο κατάστημα των Αφών Αγγελόπουλοι, ζητούσε προστασία από τον ΣΕΑ γιατί το προηγούμενο αφεντικό του τον κατέτρεχε για πολιτικούς λόγους και «τον υβρίζει εις τας οδούς μπολσεβίκο».⁴⁵

Παράλληλα ο ΣΕΑ αποτελούσε τον σύνδεσμο των εμποροϋπαλλήλων τόσο με το κράτος όσο και με άλλους θεσμούς. Η διαμεσολάβηση του συλλόγου προς το κράτος και οι σχέσεις του με άλλες εργοδοτικές, επαγγελματικές, εργατικές συσσωματώσεις προσέδιδαν στον ΣΕΑ κεντρικό ρόλο στον διαμορφούμενο συνδικαλιστικό χώρο της πρωτεύουσας.⁴⁶ Η έλλειψη κοινωνικής και οικονομικής ασφάλειας, ειδικά για την ανομοιογενή και διασπαρ-

40. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

41. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι.

42. Στο ίδιο.

43. Στο ίδιο.

44. Στο ίδιο.

45. Στο ίδιο.

46. Στο ίδιο. Η ίδια αρχειακή ενότητα από σκόρπια χαρτιά φωτίζει την εικόνα ενός άγνωστου τοπίου και τεκμηριώνει την ευρύτερη διαμεσολαβητική λειτουργία του Συλλόγου.

μένη ομάδα των εμποροϋπαλλήλων, δημιουργούσε δισεπίλυτα προβλήματα σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, όπως στην περίπτωση ατυχήματος σε υπάλληλο της εταιρείας Σίγγερ το 1918. Ο ΣΕΑ ζήτησε τη οικονομική συνδρομή του ΕΣΑ και αυτός απάντησε ότι δεν μπορούσε να βοηθήσει, αλλά συνιστούσε και ενέκρινε να κάνουν έρανο μεταξύ των καταστηματάρχων του εμπορικού κέντρου.⁴⁷

Οι διεκδικήσεις των νέων και μεγαλύτερων εμποροϋπαλλήλων έχουν τη μορφή μεμονωμένων αιτήσεων προς τον ΣΕΑ και έχουν στόχο τη διαμεσολάβησή του προς την εργοδοσία ώστε να εφαρμόσει κυβερνητικές και κρατικές ρυθμίσεις αποζημίωσης των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων ή να διευθετήσει εργασιακές σχέσεις που κινούνταν σε προσωπικό επίπεδο χωρίς θεσμικό πλαίσιο αναφοράς. Επίσης οι πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ εμπόρων εργοδοτών και εμποροϋπαλλήλων είχαν περάσει σε ένα άλλο στάδιο αντιπαραθέσης πολιτικών και εργασιακών διεκδικήσεων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση και την ίδρυση της ΓΣΕΕ.

Την περίοδο αυτή των πρώτων καθοριστικών εξελίξεων στον κόσμο του εργατικού συνδικαλισμού οργανώθηκε και το Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο στην Αθήνα. Στο συνέδριο αυτό τα σωματεία που είχαν πάνω από 30 μέλη μπορούσαν να έχουν συμβουλευτική ψήφο, την οποία μπορούσαν να αναθέσουν σε αντιπρόσωπο άλλου σωματείου. Έτσι, ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Βόλου ζήτησε να εκπροσωπηθεί στο συνέδριο στην Αθήνα από μέλος του ΣΕΑ. Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και η ιδέα της συγκρότησης Πανελληνίου Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων.⁴⁸

Οι σχέσεις του ΣΕΑ με τον εργατικό συνδικαλισμό ήταν κυμαινόμενες. Ήδη από το 1917 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών (1910) ζήτησε από τον ΣΕΑ να επιτρέψει στον γιο ενός άπορου εργάτη να δώσει εξετάσεις στις σχολές του και να φοιτήσει δωρεάν. Στις 11 Οκτωβρίου 1918 το Εργατικό Κέντρο Αθηνών κατέγραφε τον ΣΕΑ ως μέλος του ανάμεσα σε άλλα 29 σωματεία. Όμως αυτή η συμπόρευση συνάντησε αντιδράσεις. Έτσι, στις 4 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου, το μέλος του ΔΣ του ΣΕΑ Ανδρέας Μοσχανδρέας υπέβαλε την παραίτησή του γιατί διαφωνούσε με την προσχώρηση του συλλόγου στο ΕΚΑ.⁴⁹ Το ζήτημα που επανερχόταν ήταν αν οι εμποροϋπάλληλοι ήθελαν ή μπορούσαν να θεωρηθούν εργάτες. Έτσι, ενώ αρχικά εντάχθηκαν στο ΕΚΑ, το 1922 αποχώρησαν και ακολούθησε μια αμφίθυμη σχέση συνεργασίας.⁵⁰

Η συμμετοχή του ΣΕΑ στις πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις και συλλογικές δράσεις είναι θέμα ακόμη ανοικτό στην ιστορική έρευνα. Όμως όλοι οι σύλλογοι εμποροϋπαλλήλων στα μεγάλα αστικά κέντρα, Πειραιά, Πάτρα, Ερμούπολη, Λάρισα, Καλαμάτα, Βόλο, αλληλογραφούσαν με τον ΣΕΑ και ανήγγελλαν τα νέα ΔΣ τους, ζητούσαν το καταστατικό του, παραχωρούσαν την εκπροσώπησή τους σε εργατικά συνέδρια ή απηύθυναν τις διεκδικήσεις

47. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή ΕΣΑ, Αθήνα, 31.8.1918.

48. Βλ. σχετικά έντυπα φυλλάδια. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

49. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931.

50. Μ. Μαυροειδή, «Μεσοπόλεμος: Πολιτικές περιπέτειες και κλαδικά αιτήματα», σ. 112-118. Για το γενικό πλαίσιο, βλ. Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926. Οι απεργίες, τα συνέδρια της ΓΣΕΕ και η οργανική σύνδεση με το ΣΕΚΕ-ΚΚΕ*, Αθήνα 2007.

τους προς δευτεροβάθμια όργανα και το κράτος, ουσιαστικά για να ισχυροποιήσουν τις θέσεις τους και τα αιτήματά τους μέσα και από τη δική του διαμεσολάβηση. Εδώ παρατίθενται ορισμένες περιπτώσεις που αναδεικνύουν τον κεντρικό ρόλο του ΣΕΑ στις σχέσεις επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης με άλλους συλλόγους εμποροϋπαλλήλων στα χρόνια 1916-1918:

Στις 21 Απριλίου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Σύρου Ερμούπολις (ίδρυση 1890) ζητούσε από τον ΣΕΑ να του στείλουν τον νόμο που είχε ψηφιστεί για τις νυκτερινές σχολές για εμποροϋπαλλήλους και λίγο αργότερα τη διαμεσολάβησή του προς το τοπικό Εμπορικό Επιμελητήριο προκειμένου να εφαρμοσθεί και από τους καταστηματαρχές της Σύρου η κυβερνητική αύξηση στον μισθό των εμποροϋπαλλήλων (5 Σεπτεμβρίου 1918). Στις 24 Μαΐου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Πειραιά καλούσε τον ΣΕΑ σε μνημόσυνο υπέρ των πεσόντων εμποροϋπαλλήλων στον πόλεμο του 1912-1913. Στις 21 Σεπτεμβρίου 1918 ο Σύλλογος Υπαλλήλων Πατρών ανακοίνωνε στον ΣΕΑ το νέο ΔΣ. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1918 ο Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Βόλου ζητούσε από τον ΣΕΑ να τον αντιπροσωπεύσει στο Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο και πρότεινε να γίνει υποχρεωτική η εγγραφή των εμποροϋπαλλήλων στον κάθε τοπικό σύλλογο. Στις 21 Δεκεμβρίου 1918 ο Π.Σ. Γεωργόπουλος ζητούσε από το Γύθειο το καταστατικό του ΣΕΑ ώστε να πρωτοστατήσει στη δημιουργία συλλόγου εμποροϋπαλλήλων στον τόπο του.⁵¹

Οι εμποροϋπάλληλοι μέλη του ΣΕΑ απήθυναν σε αυτόν τις οικονομικές τους διεκδικήσεις ζητώντας του να μεσολαβήσει στους εργοδότες και στο κράτος. Η επικοινωνία από την πλευρά του κράτους με τον ΣΕΑ γινόταν ουσιαστικά μέσα από τον έλεγχο και τις προσπάθειες αναμόρφωσης της εμπορικής εκπαίδευσης που ο σύλλογος παρείχε στα νεαρά μέλη του.

Η εμπορική εκπαίδευση

Η προσπάθεια για στροφή από τη θεωρητική κλασική παιδεία στην πρακτική επαγγελματική, που ακολουθεί δυτικά πρότυπα, γίνεται ορατή από την περίοδο 1864-1909. Η νέα επαγγελματική κατεύθυνση της εκπαίδευσης αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη ενός μέρους των πολιτικών και των επιχειρηματιών, καθώς και φιλανθρωπικών εταιρειών και επαγγελματικών σωματείων στην Ελλάδα.⁵² Εδώ μας ενδιαφέρει πώς διαχειρίστηκε την εμπορική εκπαίδευση

51. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931. Η υποχρεωτική εγγραφή στους επαγγελματικούς συλλόγους ήταν παλαιό αίτημα από το Μετοχικό Ταμείο των εν Αθήναις Εμποροϋπαλλήλων, που το 1891 απήθυνε επιστολή προς τους διάφορους εμπόρους ζητώντας τους να βοηθήσουν το σωματείο όχι μόνο «δι' ισχυράς προτροπής» προς τους υπαλλήλους τους να γραφτούν μέλη, αλλά και «όπως τους δυστροπώντας εξαναγκάσετε καταβάλλοντες εκ του μισθού των την γλίσχρον συνδρομήν». Βλ. *Εφημερίς των συντεχνιών*, 8.2.1891, στο Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας», σ. 314.

52. Το ζήτημα της εμπορικής εκπαίδευσης δεν έχει γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης, αντίθετα με την τεχνική εκπαίδευση. Βλ. ενδεικτικά Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Σιβιτανίδειος σχολή Τεχνών και Επαγγεμάτων. Από την ίδρυση στην καθιέρωση*, Αθήνα 2005. Σωτήριος Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*

ένας νεοφυής σύλλογος, ο ΣΕΑ, ήδη από την ίδρυσή του, το 1892. Σύμφωνα με το καταστατικό του εξάλλου: «Δαπάνη του συλλόγου θέλουσι διδάσκεσθαι εν τω ιδίω καταστήματι η ελληνική, η γαλλική και η διπλογραφία, προσλαμβανομένων των επί τούτων καθηγητών και διδασκάλων με ανάλογον των πόρων του συλλόγου αντιμισθίαν, έναρξις δε των μαθημάτων θέλει γίνει, άμα οι πόροι του συλλόγου το επιτρέψωσι».⁵³

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις που συνοδεύουν τις εκπαιδευτικές αλλαγές στον τομέα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στο ελληνικό κράτος αφορούν συνήθως και την εμπορική εκπαίδευση. Από το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα ιδρύονται εμπορικές σχολές με ιδιωτική πρωτοβουλία ή από συλλόγους, όπως αρχικά η σχολή του ΣΕΑ και αργότερα άλλων τοπικών συλλόγων εμποροϋπαλλήλων. Έως το 1931 λειτουργούσαν 49 μέσες και κατώτερες ιδιωτικές εμπορικές σχολές στην Ελλάδα,⁵⁴ ενώ το 1901 είχε ιδρυθεί από το Υπουργείο Παιδείας η «εν Αθήναις Εμπορική Σχολή» με τρεις τάξεις, όπου θα διδάσκονταν νέα ελληνικά, ξένες γλώσσες και πολλά διαφορετικά μαθήματα σχετικά με τη διαχείριση του εμπορίου αλλά και γενικών γνώσεων.⁵⁵

Η εμπορική εκπαίδευση παρουσίαζε ποικιλία στα προσφερόμενα επίπεδα, από απλές εγκύκλιες γνώσεις έως την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Η δημιουργία μιας τριτοβάθμιας εμπορικής σχολής στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε με τον Ν. 2191/18.6.1920 και την ίδρυση της Ανώτατης Εμπορικής Σχολής.⁵⁶ Το ανώτατο αυτό εκπαιδευτικό ίδρυμα είχε πρότυπο την αντίστοιχη σχολή του πανεπιστημίου της Λοζάνης και στεγάστηκε αρχικά στις εγκαταστάσεις της Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας του Όθωνα Ρουσόπουλου.⁵⁷

Ο ΣΕΑ διατήρησε τον έλεγχο της εμπορικής εκπαίδευσης που παρείχε στα μέλη του από την ίδρυσή του έως τον Μεσοπόλεμο. Δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της εμπορικής σχολής του.⁵⁸ Το 1928 η σχολή μετονομάστηκε σε Νυκτερινή

(1830-1930). *Η Σεβαστοπούλειος εργατική σχολή*, Αθήνα 2002· και γενικά Στρατής Μπουρνάζος, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α/2, Αθήνα 2001, σ.192-213.

53. Καταστατικόν του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, άρθρο 42.

54. Σ. Γκλαβιάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, σ. 208-218.

55. Βλ. Διατάγματα «Περί ιδρύσεως εν Αθήναις Εμπορικής Σχολής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 123, 8.6.1901 και «Περί καταβολής εξόδων υπηρεσίας και αποζημιώσεως προσωπικού της εν Αθήναις εδρευούσης Εμπορικής Σχολής», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 159, 28.7.1901. Την ίδια χρονιά ιδρύεται και στην Πάτρα τριτάξιος εμπορική σχολή. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* 187, 1.9.1901. Στη σχολή της Αθήνας διδάσκονταν γαλλικά, αγγλικά, γερμανικά, λογιστική, στοιχεία εμπορικού δικαίου και πολιτικής ή δημόσιας οικονομίας, εμπορευματολογία, εμπορική αλληλογραφία, διπλογραφία, καταστιχογραφία, καλλιγραφία, γεωγραφία, ελληνική ιστορία, ιστορία του εμπορίου, φυσική, μαθηματικά και γυμναστική.

56. Βλ. τον δικτυακό κόμβο της σχολής <http://www.aueb.gr/pages/about/history.php> (τελ. πρόσβ. 2.8.2015). Το 1939 η ΑΣΟΕΕ απέκτησε πλήρη ακαδημαϊκή αναγνώριση και έγινε η ανώτερη πανεπιστημιακή σχολή που αφορούσε τον κόσμο του εμπορίου.

57. Πα την Ακαδημία, βλ. Σ. Γκλαβιάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα*, σ. 280-284.

58. Σύλλογος Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών, *Οργανισμός των νυκτερινών εμπορικών σχολών*, Αθήνα χ.χ. Ευχαριστώ τον δρα Ν. Ποταμίανο για την επισήμανση του φυλλαδίου.

Επαγγελματική Εμπορική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων.⁵⁹ Η νέα σχολή απαλλάχθηκε από τα προηγούμενα προπαρασκευαστικά στάδια, αλλά έφυγε ουσιαστικά και από τον έλεγχο του ΣΕΑ, καθώς το κράτος έκανε πλέον επιθεωρήσεις και επέβαλλε ρυθμιστικούς κανόνες. Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Σχολή είχε 1.000 περίπου μαθητές κατανεμημένους σε 4 τάξεις και σε 14 τμήματα σε 3 κτίρια: α) 4 τμήματα στο μέγαρο του ΣΕΑ στην πλατεία Μητροπόλεως, β) 5 τμήματα στο δημόσιο δημοτικό σχολείο στην οδό Θουκυδίδου-Απόλλωνος, γ) 5 τμήματα στο δημόσιο δημοτικό σχολείο στην οδό Αδριανού-Φλέσσα.⁶⁰

Ο ΣΕΑ μέσω της εμπορικής εκπαίδευσης ουσιαστικά κατοχύρωνε και διεκδικούσε εργασιακά δικαιώματα για τα μέλη του, σε μια περίοδο κατά την οποία ομάδες συμφερόντων αρχίζουν ήδη να συσπειρώνονται ώστε να κατακτήσουν ή να διασφαλίσουν αποκλειστικά επαγγελματικά δικαιώματα.

Μία μόνο περίπτωση διεκδίκησης δικαιωμάτων των αποφοίτων της εμπορικής εκπαίδευσης εντοπίστηκε έξω από το πλαίσιο του Συλλόγου σε μια πρώιμη φάση, το 1913. Το συλλογικό αίτημα διατυπώθηκε προς το Υπουργείο Οικονομικών από πέντε κηδεμόνες νεαρών τελειοφοίτων της Δημοτικής Εμπορικής Σχολής Αθηνών. Ζητούσαν να επιτρέπεται να στελεχώνονται οι δημόσιες υπηρεσίες, και ειδικά το Τελωνείο, το Ταμείο, η Επιμελητεία του στρατού και κάθε λογής λογιστικές υπηρεσίες με αποφοίτους των δημοτικών εμπορικών σχολών. Το επιχείρημα των κηδεμόνων ήταν ότι αυτοί οι απόφοιτοι γνώριζαν λογιστική, μαθηματικά, ξένες γλώσσες και λοιπά «πραγματογνωστικά» μαθήματα και ήσαν ανώτεροι των αντίστοιχων αποφοίτων του γυμνασίου. Το υπόμνημα ουσιαστικά διεκδικούσε την ισοτιμία της επαγγελματικής με την κλασική παιδεία μέσα από την κατοχύρωση επαγγελματικών δικαιωμάτων ήδη από το στάδιο της δημοτικής εκπαίδευσης.⁶¹ Αυτοί οι κηδεμόνες προφανώς δεν μπορούσαν να γνωρίζουν ότι το ζήτημα του διαχωρισμού, της εξίσωσης και της αντιπαλότητας μεταξύ κλασικής και επαγγελματικής παιδείας είχε ξεκινήσει παλαιότερα και θα συνέχιζε να απασχολεί το ελληνικό κράτος για πολλές δεκαετίες. Συγκροτούσαν όμως μια άμορφη συλλογικότητα που διεκδικούσε για λογαριασμό νέων πολιτών πρόσβαση στην υπαλληλική αγορά εργασίας και στηριζόταν σε μια νέα μορφή εκπαίδευσης, την εμπορική εκπαίδευση.

Όλες οι αφηγήσεις των αιτημάτων αναμόρφωσης και των διεκδικήσεων γύρω από την εμπορική εκπαίδευση έχουν μια κοινή αφετηρία, την αναφορά στο παρελθόν, όχι από την αρχαιότητα και τον κερδωό Ερμή, αλλά από την πρώτη συλλογική έκφραση συσσωμάτωσης των εμποροϋπαλλήλων, την ίδρυση του ΣΕΑ. Η κοινή ιστορία των εμποροϋπαλλήλων ξεκινά με την ίδρυσή του, αφού το 1892 αποτελεί το σημείο γένεσης και ισχυροποίησης αυτής της επαγγελματικής ομάδας. Παράλληλα εντοπίζονται άτομα που ήσαν πρωταγωνιστές στη διαμόρφωση της εμπορικής εκπαίδευσης είτε ως διαχειριστές (δημόσιοι υπάλληλοι του Υπουργείου Οικονομικών, μέλη των ΔΣ του ΕΣΑ) είτε ως μαθητές της Εμπορικής Σχολής.

59. Με το διάταγμα του 1927 που εφαρμόστηκε το 1928, στηριζόμενο στον νόμο 3336.

60. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, Εσπερινή Εμπορική Επαγγελματική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών 1921-1932.

61. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, χειρόγραφη αναφορά προς τον υπουργό Οικονομίας, 11.12.1913.

Ο ΣΕΑ κράτησε υπό τον έλεγχό του την εμπορική εκπαίδευση των μελών του, χρηματοδοτώντας τα νυχτερινά μαθήματα που προσέφερε στα νεαρά μέλη του έως τη θέσπιση του νόμου του 1914. Ο νόμος αυτός έδινε τη δυνατότητα στα σωματεία να αναγνωριστούν αλλά και να διεκδικήσουν κρατική οικονομική αρωγή, πέρα από τις ιδιωτικές και θεσμικές εισφορές και δωρεές που διεκδικούσαν έως τότε. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε και γι' αυτό το ζήτημα την καταλυτική ευκαιρία της αλλαγής. Εξαιτίας των έκτακτων πολεμικών και οικονομικών συνθηκών, ο ΣΕΑ δεν είχε προσλάβει καθηγητές εμπορικών μαθημάτων το 1917 και τα μαθήματα αναπληρώθηκαν από τους καθηγητές του δημοσίου. Έτσι οι μαθητές της Εμπορικής Σχολής του ΣΕΑ, που είχαν δει τη διαφορά με τους καθηγητές των Δημόσιων Εμπορικών Σχολών, ζητούσαν την παρέμβαση του κράτους ώστε να παγιωθεί αυτή η αλλαγή επιλογής διδακτικού προσωπικού.⁶² Είναι μάλλον προφανές ότι το επίπεδο των καθηγητών και των μαθημάτων που πρόσφερε ο ΣΕΑ υστερούσε έναντι των αντίστοιχων δημοσίων εμπορικών σχολών, τουλάχιστον την πρώτη περίοδο.

Από τον Μεσοπόλεμο έως και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια η ιστορική γενεαλογική εξιστόρηση της διαδρομής της εμπορικής εκπαίδευσης είναι παρούσα στον γραπτό λόγο, συχνά μέσα στην εθνική ρητορεία για τη συμμετοχή των νέων εμποροϋπαλλήλων στη διαμόρφωση μιας τάξης παραγωγικής και χρήσιμης στα μέλη της και στην πατρίδα τους. Παράδειγμα το εκτενές υπόμνημα που συνέταξε ο Σύνδεσμος Πτυχιούχων Δημόσιων Εμπορικών Σχολών της Ελλάδος το 1926, όπου η εξιστόρηση αυτή κρίνεται ως ο προσφορότερος τρόπος για να υποστηριχτούν οι απόψεις που εκφράζονται. Στο υπόμνημά του προς το Υπουργείο Εμπορίου και Βιομηχανίας, τμήμα Εμπορικής Εκπαίδευσης, ο Σύνδεσμος επισήμαινε για πολλοστή φορά τις αδυναμίες στη λειτουργία της εμπορικής εκπαίδευσης, που εντοπιζόνταν στη συχνά μη κανονική προσέλευση των μαθητών και στην επιστημονική κατάρτισή τους χωρίς σαφή προσανατολισμό.⁶³ Αμφισβητούσε τον επιστημονικό χαρακτήρα των μαθημάτων, καθώς η κατεύθυνσή τους ήταν η πρακτική γνώση.

Ο συντάκτης προτάσσει στο υπόμνημα το ιστορικό της εμπορικής εκπαίδευσης· κατά την περίοδο 1900-1904 λειτουργούσαν τέσσερις σχολές στην Αθήνα, στην Κέρκυρα, στη Σύρο και στην Πάτρα, υπό την εποπτεία του Κυπάρισσου Στέφανου, κύριου εμπνευστή και σχεδιαστή της πρακτικής εμπορικής εκπαίδευσης. Το επίπεδο αυτών των σχολών χαρακτηρίζεται ως ανάμεσα στα ελληνικά σχολεία και γυμνάσια και στις αστικές σχολές θηλέων, δίνοντας άμεσα και το στίγμα της ανισότητας στην εκπαίδευση ανδρών και γυναικών. Κατά το διάστημα 1904-1909 οι σχολές έγιναν εμπορικά γυμνάσια που παρείχαν πρακτική μόρφωση, όπως τα εμπορικά γυμνάσια τα παγόμενα στο Υπουργείο Παιδείας.

Σύμφωνα με το υπόμνημα, στην επόμενη περίοδο 1909-1914 οι σχολές της Αθήνας, της Πάτρας και της Σύρου εξειδικεύτηκαν λόγω προγράμματος σπουδών και διδακτικού προσωπικού και πλησίασαν τον τύπο των αντίστοιχων σχολών της Ελβετίας. Αυτή κρινόταν ως

62. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολή μαθητών προς τον ΣΕΑ, Αθήνα, 7.10.1917.

63. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, υπόμνημα του Συνδέσμου Πτυχιούχων Δημόσιων Εμπορικών σχολών της Ελλάδος «περί καλύτερας οργάνωσης της Εμπορικής Εκπαίδευσης», Αθήνα, 18.6.1926.

η καλύτερη περίοδος των εμπορικών σχολών, καθώς οι απόφοιτοί τους έδιναν εξετάσεις με επιτυχία στις ανώτατες σχολές της Γερμανίας, της Ελβετίας και στο εμπορικό πανεπιστήμιο της Λιψίας, ενώ συμμετείχαν επίσης με επιτυχία στους διαγωνισμούς των ελληνικών πτυχιακών ιδρυμάτων και των δημόσιων υπηρεσιών. Μετά από αυτή την ακμή, σύμφωνα πάντα με την κρίση του συντάκτη του υπομνήματος, κατά την περίοδο 1915-1920 η εμπορική εκπαίδευση εγκαταλείφθηκε από το Υπουργείο Οικονομίας έως το 1921. Αμέσως μετά, με πρώτο στόχο την είσπραξη διδάκτρων, αναδιοργανώθηκε με νέο θεσμικό πλαίσιο,⁶⁴ που καθόριζε και την ανέγερση νέων κτιρίων για τις εμπορικές σχολές. Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με το νέο πρόγραμμα σπουδών οι πτυχιούχοι ανωτάτων και ανωτέρων εμπορικών σχολών είχαν δικαίωμα να διδάξουν τα εμπορικά μαθήματα, εξασφαλίζοντας έτσι πρόσβαση και σε άλλη μια μικρή αγορά εργασίας. Η προαιρετική επιλογή της ξένης γλώσσας φαίνεται ότι αναγνώριζε και κάποιες τοπικές ιδιαιτερότητες των εμπορικών σχολών.⁶⁵

Το νέο αναλυτικό πρόγραμμα είχε καταρτιστεί με στόχο να ξεχωρίσει η πρακτική μέση εμπορική εκπαίδευση, που ήταν τριετής και έπαιρνε αποφοίτους από το πεντατάξιο δημοτικό σχολείο, από τις ανώτερες εμπορικές σχολές τριετούς φοίτησης, που προσέφεραν «πανεπιστημιακή και οικονομολογική» εκπαίδευση και έπαιρναν μαθητές μετά από εξετάσεις από την πρώτη τάξη των πρακτικών λυκείων και από τη δεύτερη των κλασικών γυμνασίων. Για να αποκτήσει κοινωνική και επιστημονική βαρύτητα η εμπορική εκπαίδευση, σύμφωνα πάντα με το ίδιο υπόμνημα, έπρεπε να μείνουν πέντε ανώτερες εμπορικές σχολές, που θα υιοθετούσαν το αναμορφωμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του 1922. Ο στόχος ήταν να καλυφθούν οι ανάγκες του σύγχρονου εμπορίου και της βιομηχανίας, ώστε να επιτευχθεί καλύτερη επαγγελματική επίδοση των μαθητών με τη σωστή εκμάθηση της ελληνικής και άλλων ξένων γλωσσών. Οι υπόλοιποι απόφοιτοι των πρακτικών σχολών θα έπρεπε να μην έχουν κανένα δημόσιο πιστοποιητικό, ώστε να στρέφονται αναγκαστικά «στο ελεύθερο εμπόριο και την ελεύθερη βιοτεχνική σταδιοδρομία». Αυτό το αίτημα ερχόταν να περιχαράκώσει τους αποφοίτους των εμπορικών σχολών και να ζητήσει την κρατική προστασία μιας ομάδας που διεκδικούσε πρόσβαση σε προνομιούχες θέσεις εργασίας στις τράπεζες, στα ασφαλιστικά καταστήματα και βέβαια στο δημόσιο, ιδιαίτερα μετά την έλευση αντίστοιχων πτυχιούχων προσφύγων από τη Θράκη και τη Μ. Ασία. Σύγχυση φαίνεται ότι επικρατούσε, για παράδειγμα, γύρω από τις δεξιότητες του λογιστή, επαγγέλματος απαραίτητου στις όλο και περισσότερες μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις, ιδίως μετά την εισαγωγή του φόρου εισοδήματος το 1919. Έτσι, κατέληγε το υπόμνημα, αν το κράτος εκχωρούσε αρμοδιότητες ελέγχου και πιστοποίησης στον Σύνδεσμο Πτυχιούχων Δημοσίων Εμπορικών Σχολών της Ελλάδος,

64. Πρόκειται για τον νόμο 2648, άρθρο 5, «περί διδάκτρων και τελών εμπορικής εκπαίδευσεως» (21.8.1921) και το διάταγμα «Περί του διδακτικού προσωπικού και του προγράμματος των μαθημάτων των Δημοσίων Εμπορικών σχολών» (22.7.1922).

65. Βλ. εδώ σημ. 64. Έτσι στο Ηράκλειο και στη Θεσσαλονίκη δινόταν ως προαιρετικό μάθημα η τουρκική γλώσσα, η ιταλική στις αντίστοιχες σχολές της Αθήνας, του Πειραιά, της Πάτρας, της Κέρκυρας, του Πύργου, του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ευλοκάστρου, και η γερμανική γλώσσα στις σχολές της Αθήνας, του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης, της Πάτρας, της Κέρκυρας, της Σύρου, του Πύργου, της Χαλκίδας, της Καβάλας και του Βόλου.

θα μπορούσε –ακολουθώντας το παράδειγμα του Δικηγορικού Συλλόγου– να αναπτύξει και να περιφρουρήσει τα δικαιώματα των αποφοίτων των δημόσιων εμπορικών σχολών και να συμβάλει στην ορθολογικοποίηση μιας ομάδας νέων εργαζομένων που είχαν κατ' αρχάς κατηγοριοποιηθεί κάτω από την ετικέτα «εμποροϋπάλληλοι», αλλά ήδη είχαν αρχίσει να εξειδικεύονται και να διεκδικούν εργασιακά δικαιώματα μέσα από την κλαδική οργάνωση.⁶⁶

Η εν Αθήναις Εσπερινή Εμπορική Σχολή του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων, δημιουργημένη ενός «εκ των αρχαιότερων συλλόγων», είχε ως κύριο σκοπό τη γενική και την ειδική επαγγελματική εκπαίδευση των μελών του ΣΕΑ. Από το 1919 ο ΣΕΑ είχε ζητήσει από το κράτος να αναλάβει αυτό τη λειτουργία της εσπερινής σχολής. Όμως πριν αναλάβει την οικονομική αρωγή της σχολής, το Υπουργείο Οικονομικών διεξήγαγε έλεγχο, ο οποίος έδειξε ότι η σχολή λειτουργούσε πλημμελώς. Με κρατική παρέμβαση λοιπόν δημιουργήθηκε ένας προπαρασκευαστικός κύκλος δύο ετών, που δεχόταν μαθητές του εξατάξιου δημοτικού σχολείου, και μια χωριστή εμπορική σχολή τεσσάρων ετών, όπου διδάσκονταν ελληνικά, μαθηματικά, εμπορικά, γαλλικά, καλλιγραφία και στοιχεία εμπορικού δικαίου και δεχόταν μαθητές του προηγούμενου κύκλου ή του ελληνικού σχολείου. Αυτή είναι η πρώτη κρατική παρέμβαση στη λειτουργία του εσπερινού σχολείου των εμποροϋπαλλήλων ώστε να επιτύχει καλύτερο επίπεδο σπουδών. Ο επιθεωρητής δεν παρέβλεψε τα κοινωνικά προβλήματα του κλάδου, που ήταν εμφανή στην έκθεσή του. Αναγνώριζε ότι οι μαθητές δεν φοιτούσαν όλο το σχολικό έτος και προς το τέλος σταματούσαν να φοιτούν, αποκαμωμένοι από την εργασιακή εξάντληση, αφού και κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας οι περισσότεροι μαθητές νύσταζαν ή κοιμόντουσαν. Έχει ενδιαφέρον ότι η πρόταση αναμόρφωσης περιελάμβανε αρχικά την ίδρυση Εμπορευματολογικού Μουσείου με άγνωστο περιεχόμενο, όμως ο επιθεωρητής του Υπουργείου Οικονομικών απάντησε ότι ο κάθε εργαζόμενος μαθητής γνώριζε τα σχετικά «εμπορικά δείγματα» από τον κλάδο του, άρα η μουσειακή υποδομή για την εκπαιδευτική υποστήριξη ενός πρακτικού πεδίου δεν ήταν αναγκαία. Στη λεπτομερή και αναλυτική έκθεσή του ο επιθεωρητής σημείωνε ότι οι εργοδότες και οι καταστηματαρχές δεν θα έπρεπε να παρεμποδίζουν την έγκαιρη προσέλευση των νεαρών μαθητών στην εσπερινή σχολή.⁶⁷

Οι αναλυτικές εκθέσεις των επιθεωρητών της περιόδου παρέχουν μια εικόνα της δύσκολης εκπαιδευτικής ζωής των νεαρών εμποροϋπαλλήλων, που κατά τεκμήριο προσπαθούσαν να αποκτήσουν το πολυπόθητο απολυτήριο μέσα σε δυσμενείς συνθήκες. Κατά το σχολικό έτος 1921-1922 είχαν εγγραφεί στη νυχτερινή Εμπορική Σχολή του ΣΕΑ 187 μαθητές και το σχολείο είχε εισπράξει 27.590 δρχ. διδάκτρα.⁶⁸ Εντωμεταξύ η έλευση των προσφύγων επέβαλε και την επίταξη της σχολής. Στο γραφείο του διευθυντή, μαζί με τα

66. Βλ. το ίδιο νομικό πλαίσιο με τις παραπάνω σημειώσεις.

67. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση «Περί λειτουργίας της εν Αθήναις Εσπερινής Εμπορικής σχολής του συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων κατά το σχολικό έτος 1922-1923», του επιθεωρητή εμπορικής εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 4.8.1923.

68. Από αυτούς ο ένας πέθανε και αποφοίτησαν 14 μαθητές, ένας πήρε μεταγραφή, 113 προήχθησαν, 48 κρίθηκαν ανεξεταστέοι και 10 απορρίφθηκαν. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση επιθεωρητή Εμπορικής Εκπαίδευσης Παπαζαχαρίου προς το Υπουργείο Οικονομίας, 29.6.1922.

τρέχοντα έγγραφα και το αρχείο της σχολής, κατοικούσε πλέον οικογένεια προσφύγων με λεχώ και νεογέννητο.⁶⁹

Το 1932, σε μια περίοδο οξυμένης πολιτικής και οικονομικής κρίσης, το τμήμα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Οικονομικών έκανε ένα μικρό πραξικόπημα ζητώντας από τον ΣΕΑ να απολύσει όλο το διδακτικό προσωπικό για λόγους οικονομίας, ενώ θεωρητικά είχε ρυθμιστεί η λειτουργία της Εμπορικής Σχολής από το 1927 και το 1929. Το θέμα της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην περίοδο της οικονομικής πτώχευσης του ελληνικού κράτους και οι σχέσεις των εκπροσώπων του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, του ΣΕΑ και του Υπουργείου Οικονομικών αποτελούσαν τον καμβά μιας έντονης πολιτικής αντιπαλότητας. Η εσωτερική λειτουργία της σχολής είχε γίνει η διεκυστίδα μεταξύ κυβερνητικού ελέγχου και διαφόρων θεσμών. Ήδη από το 1931 λειτουργούσαν με κρατική επιχορήγηση 17 επαγγελματικές σχολές, από τις οποίες τη μεγαλύτερη επιχορήγηση, από 50.000 δρχ., έπαιρναν η νυχτερινή Εμπορική Σχολή του ΣΕΑ και η Παπαστράτειος Δημοτική Σχολή Παιχνιδιών και Διακοσμητικής.⁷⁰

Την περίοδο 1930-1931 είχαν εγγραφεί 692 μαθητές στις πέντε τάξεις της Εμπορικής Σχολής του ΣΕΑ. Το Υπουργείο Οικονομίας είχε μειώσει τα διδάκτρα φοίτησης, «προς ανακούφιση των μικρών εμποροϋπαλλήλων ων δεν παρεγνωρίσαμεν την οικονομικήν των ανεπάρκειαν», αναγνωρίζοντας έτσι τους νέους ως εύαλπη κοινωνικά ομάδα.⁷¹ Η φοίτηση στη σχολή μπορούσε να εξασφαλίσει εργασία, όπως δείχνει η μαρτυρία ότι το κατάστημα γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων του Επαμεινώνδα Γκαβέρα ζητούσε από τη Σχολή να του υποδείξει έναν τελειόφοιτο για υπάλληλό του «εκ των ηθικωτέρων και εργατικωτέρων του σχολείου σας».⁷²

Στα χρόνια αυτά υποβάλλονται στον ΣΕΑ αιτήσεις για οικονομική βοήθεια, με κύρια διεκδίκηση τη δωρεάν φοίτηση στην Εμπορική Σχολή του. Οι αιτήσεις αυτές υπογραμμίζουν την καθιέρωση πλέον της εμπορικής εκπαίδευσης ως απαραίτητου εφοδίου κοινωνικής και οικονομικής επιβίωσης και ανέλιξης για την ομάδα των εμποροϋπαλλήλων. Έτσι, εκτός από τις προσωπικές διαμεσολαβήσεις, κινητοποιείται ένας μηχανισμός στήριξης με πιστοποιητικά απορίας από τις ενορίες, πιστοποιητικά πολυτέκνων, πιστοποιητικά εργασίας κτλ. Ο ΣΕΑ αναγνώριζε τις ιδιαίτερες συνθήκες των μικρών εμποροϋπαλλήλων και ζητούσε από τα στελέχη της σχολής επιεικείς όρους φοίτησης: «οι νεαροί συνάδελφοι και εις ποίας θυσίας υλικάς, ηθικάς και σωματικάς υποβάλλονται διά να δυνηθώσι να μάθωσιν ούτοι πέντε γράμματα προς καλυτέρευσιν των όρων της περαιτέρω σταδιοδρομίας των».⁷³

Η ζήτηση για εμπορική επαγγελματική εκπαίδευση αυξανόταν ανάλογα με την αύξηση

69. ΕΛΙΑ, φάκ. Ακατάτακτα, Εμποροϋπάλληλοι, Υπουργείο Περιθάλψεως προς το Υπουργείο Οικονομικών, 11.2.1923.

70. ΕΛΙΑ, φάκ. 4η Σχολική Επιτροπή, 1930-1931, επιστολές προς ΣΕΑ, Αθήνα, από 1.4.1931 έως 12.8.1932, εγκύκλιος Υπουργείου Οικονομίας (Π. Βουρλούμης), Αθήνα, 12.10.1931.

71. Στο ίδιο, επιστολή προς τον ΣΕΑ, αντίγραφο, χ.χ.

72. Στο ίδιο, Επαμ. Γκαβέρας προς ΣΕΑ, Αθήνα, 18.6.1931.

73. Στο ίδιο, επιστολή προέδρου ΣΕΑ προς Σχολική Επιτροπή ΣΕΑ, Αθήνα, 20.2.1930.

του πληθυσμού της πρωτεύουσας και των άλλων αστικών κέντρων. Φαίνεται πως η αυξανόμενη ζήτησή της είχε δημιουργήσει ένα νέο οικονομικό πεδίο και είχε γίνει αντικείμενο επιχειρήσεων με εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Έτσι στη δεκαετία του 1940 λειτουργούσαν 17 μέσες δημόσιες εμπορικές σχολές στην Ελλάδα, ενώ στην Αθήνα τουλάχιστον 13 ιδιωτικές.⁷⁴ Η σχολή του ΣΕΑ αντιμετώπιζε πλέον έντονο ποιοτικό ανταγωνισμό. Το τοπίο στην επαγγελματική εκπαίδευση παρέμεινε συγκεχυμένο έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959, που έθεσε στόχο τη στενότερη σύνδεση της επαγγελματικής εκπαίδευσης με την ελληνική μεταπολεμική οικονομία.⁷⁵

Οι αντοχές της νέας κοινωνικής συλλογικότητας

Ποια είναι τα ζητήματα που καθορίζουν τη νέα κοινωνική και επαγγελματική συλλογικότητα που θα αναδυθεί από την ανομοιογενή επαγγελματική ομάδα των εμποροϋπαλλήλων στον εικοστό αιώνα; Η μεσοπολεμική οικονομική ανάκαμψη της Ελλάδας θα πλαισιωθεί από αγροτική έξοδο, από τη μετανάστευση ανειδίκευτων νέων προς το μητροπολιτικό κέντρο της χώρας, την Αθήνα. Η ανάπτυξη της καταναλωτικής δύναμης των κατοίκων της Αθήνας θα ενεργοποιήσει και την ανάπτυξη του λιανεμπορίου, με τη συνακόλουθη ζήτηση βοηθητικού προσωπικού. Η ισχυροποίηση των μεσαίων αστικών στρωμάτων στην Αθήνα θα χαρακτηριστεί και από διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό αυτών των στρωμάτων που εκφράζονται και από τις εκπαιδευτικές επιλογές τους.

Οι εμποροϋπάλληλοι είναι μια ανομοιογενής ομάδα εγκατεσπαρμένη σε μικρές επιχειρήσεις και καταστήματα στο κέντρο της Αθήνας. Στα επαρχιακά αστικά κέντρα, οι εμποροϋπάλληλοι συχνά συνδέονταν με οικογενειακούς δεσμούς με τους ιδιοκτήτες των καταστημάτων και των επιχειρήσεων όπου εργάζονταν. Στην Αθήνα η αγροτική έξοδος μπορεί να στηρίχτηκε στην αρχή στην αλυσιδωτή μετανάστευση ανδρών με οικογενειακούς δεσμούς,

74. Οι μέσες δημόσιες εμπορικές σχολές ήταν στην Αθήνα, στον Πειραιά, στον Βόλο, στα Ιωάννινα, στο Ηράκλειο, στη Θεσσαλονίκη, στην Καλαμάτα, στην Καβάλα, στην Κέρκυρα, στην Κοζάνη, στον Πύργο, στα Χανιά, στην Πάτρα, στη Σάμο και στο Σουφλί. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143, έκθεση διευθυντή Μέσης Εκπαίδευσης, Αθήνα 14.5.1943. Οι ιδιωτικές της Αθήνας λειτουργούσαν στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία Αθηνών, στην ελληνογαλλική σχολή Μεταξά, στην ελληνογαλλική σχολή του Λεόντειου λυκείου, στην ελληνογαλλική σχολή Νικολοπούλου, στη σχολή Μεγαρέως – Χατζηιωάννου, στο Βυζάντιον της Ελένης Πυτίδου, στην Ιόνιο Σχολή του Καβαλλιεράτου, στο Ελληνοαμερικάνικο Κολλέγιο, στη Σχολή Παναγιωτόπουλου στον Πειραιά, στη Σχολή Ο Ερμής του Μ. Κορούση στον Πειραιά, στην Ελληνογαλλική Εμπορική Σχολή Μπάζερ και Μαρτζόπουλου, στα Ενωμένα Εκπαιδευτήρια Γλωσσών και Εμπορίου στη Νέα Χάλκη. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Επαγγελματικών Σχολών (1903-1950), φάκ. 143.

75. Wallace Graves – Cosmas P. Stivaktas, “Public Secondary Education in Greece”, *The High School Journal* 45/8 (1962), σ. 329-334· Stephen C. Margaritis, “Higher Education in Greece”, *International Review of Education / Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l'Education* 10/3 (1964), σ. 297-311· Haris Lambropoulos – George Psacharopoulos, “Educational Expansion and Earnings Differentials in Greece”, *Comparative Education Review* 36/1 (1992), σ. 52-70. Για τη μεταρρύθμιση του ν. 3971/59, βλ. Ν. Δενδρινού-Αντωνακάκη, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959*, Αθήνα 1960.

ιδιαίτερα όμως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πήρε τον χαρακτήρα μιας ευρείας μετανάστευσης νεαρών ανδρών και γυναικών.

Οι εμποροϋπάλληλοι δεν συσπειρώθηκαν αρχικώς στον ΣΕΑ για λόγους πολιτικής και κοινωνικής ριζοσπαστικοποίησης, αλλά επειδή κατάφερε να μεσολαβεί στα εργασιακά τους αιτήματα. Ένα σημαντικό πλεονέκτημα που αποκόμιζαν τα νεαρά μέλη του ήταν η εμπορική εκπαίδευση μέσα από τον ΣΕΑ και συνακόλουθα τα επαγγελματικά πλεονεκτήματα που διεκδικούσαν ή απήλυναν οι απόφοιτοι της σχολής του.

Στο γύρισμα του αιώνα οι εμποροϋπάλληλοι συγκροτούσαν ένα σώμα από σιωπηλές μονάδες τις οποίες είχαν θέσει υπό την προστασία τους επώνυμοι αστοί, όπως ο Ιωάννης Πεσμαζόγλου, και οι έμποροι μέλη του ΕΣΑ. Η επαγγελματική ταυτότητα της ομάδας των εμποροϋπαλλήλων μπορούσε να προσδιοριστεί ως προκαταρκτικό στάδιο στο επάγγελμα του εμπόρου, καταστηματαρχη, εισαγωγέα, αλλά μπορούσε να δηλώνει και τον βοηθό των εμπορικών εργασιών, που παρέμενε ανώνυμος βιοπαλαιστής χωρίς κοινωνική μέριμνα, χωρίς εκπαίδευση. Είναι αδιευκρίνιστο πόσοι εμποροϋπάλληλοι μπορούσαν να γίνουν έμποροι με μόνο εφόδιο την εμπορική εκπαίδευση.⁷⁶

Η είσοδος της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δημιούργησε σοβαρά προβλήματα επιβίωσης στους επιστρατευμένους εμποροϋπαλλήλους και ουσιαστικά διαμόρφωσε μια αιτία μαζικών διεκδικήσεων που έκαναν ορατή την ομάδα των εμποροϋπαλλήλων και νομιμοποίησαν την ύπαρξη του ΣΕΑ. Παράλληλα, τα οικονομικά αιτήματα των επιστρατευμένων εμποροϋπαλλήλων θα συνοδευτούν από αιτήματα εργασιακής διαιτησίας προς τον ΣΕΑ.

Ο ΣΕΑ αποτέλεσε κεντρικό πόλο κοινωνικής συσπείρωσης, διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων και διαχείρισης της εμπορικής εκπαίδευσης για τους εμποροϋπαλλήλους στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Εκτός από εγκύκλια εμπορική εκπαίδευση στους νέους εμποροϋπαλλήλους, πρόσφερε επίσης ιατρική και νομική βοήθεια στα μέλη του, όπως συνέβαινε και με άλλα επαγγελματικά σωματεία της εποχής.

Ο ΣΕΑ προσδιορίστηκε από το μητροπολιτικό κέντρο της Αθήνας και έγινε πεδίο πρόσληψης ιδεών και αλληλοβοήθειας, προβολής φιλοδοξιών, κοινωνικής παρέμβασης, αποδοχής προσδοκιών. Η σχέση που ανέπτυξε με το ελληνικό κράτος στηρίχθηκε στο ενδιαφέρον που είχε αυτό για την εμπορική εκπαίδευση και για την άσκηση μιας νέας εκπαιδευτικής πολιτικής. Παράλληλα αστικές ομάδες της πρωτεύουσας αντιμετώπισαν τους εμποροϋπαλλήλους και τον ΣΕΑ ως χώρο άσκησης πρόνοιας.

Το πρότυπο της κοινωνικής προκοπής μέσα από τη γραμμική επαγγελματική εξέλιξη από το στάδιο του εμποροϋπαλλήλου σε αυτό του εμπόρου κλονίστηκε με τις κοινωνικές αλλαγές του Μεσοπολέμου. Η απόκτηση εμπορικών γνώσεων έγινε όλο και πιο απαραίτητη, όπως και η προστασία της συλλογικής οργάνωσης. Μετά την κρίση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η οικονομική θέση των εμποροϋπαλλήλων χειροτέρευσε. Έτσι το 1918 ο πρόεδρος του ΕΣΑ αγανακτούσε με την απαίτηση του ΣΕΑ να προσλαμβάνουν οι έμποροι προσωπικό

76. Βλ. *Λογοδοσία επί των πεπραγμένων 1907-1908 υπό του προέδρου Π. Ροδούλη*, Αθήνα 1908. Αναφέρεται ότι από τα 486 μέλη του συλλόγου έμποροι έγιναν 15 κατά τη διάρκεια της χρονιάς. Βλ. Γ. Σ. Γεωργακόπουλος, *Λεύκωμα του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων Αθηνών*, σ. 48-49.

μόνο από τα μέλη του, αλλά και με την απαίτησή του να λαμβάνουν σχετική απάντηση από τους εμπόρους εντός ολίγων ημερών: η «αξιοπρέπεια των εμπόρων» που θιγόταν στην προκειμένη περίπτωση ταυτιζόταν λίγο πολύ με τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία και τον οφειλόμενο σεβασμό προς αυτήν, με την ικανότητα επιβολής πειθαρχίας στους υπαλλήλους τους και με το δικαίωμα να διοικούν την επιχείρησή τους.⁷⁷

Η επαγγελματική ομάδα των εμποροϋπαλλήλων διακρίθηκε από την αρχή για την πολυμορφία της, αλλά δεν ταυτίστηκε με τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης ούτε πριν ούτε μετά το 1917. Εκείνη την εποχή η κοινωνική σύγκρουση για κάθε ομάδα συνοδεύτηκε και από την εξιδανίκευσή της καθώς και της κοινωνίας στην οποία αυτή προσέβλεπε. Συχνά τα ιδανικά της εργατικής τάξης βασίστηκαν στην εργασία ως πηγή πλούτου και συνεργασίας ενάντια στον ανταγωνισμό της κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Οι εμποροϋπάλληλοι μέσα από ένα πλέγμα προσωπικών σχέσεων μπορούσαν –έστω σε μικρό βαθμό– να συμμετάσχουν στον ανταγωνισμό για την κοινωνική και οικονομική άνοδο έως τον Μεσοπόλεμο. Παρόλο που αρχικά συμμετείχαν μέσω του ΣΕΑ στα δευτεροβάθμια συνδικαλιστικά όργανα (ΕΚΑ, ΓΣΕΕ) που ξεκίνησαν πολιτική και συνδικαλιστική δράση μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν αποτέλεσαν οργανικό κομμάτι των κοινωνικών συγκρούσεων. Γι' αυτό η ιστορία τους πέρασε στο περιθώριο και παραμένει ακόμη πεδίο ανοικτό στην έρευνα.

77. Αρχείο Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών, Πρακτικά ΓΣ, 6.12.1918, στο Ν. Ποταμιάνος, «Η παραδοσιακή μικροαστική τάξη της Αθήνας», σ. 143.

ΠΑΡΙΣ ΠΑΠΑΜΙΧΟΣ ΧΡΟΝΑΚΗΣ

Ο σιωνισμός και η πόλη.

Νεανικότητα, εβραϊκότητα και τοπικότητα σε ένα μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1912-1936

Εισαγωγή

Στις 31 Μαρτίου 1930 η εφημερίδα *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης έκλεινε το επιδοκιμαστικό της ρεπορτάζ για την έκθεση χειροτεχνημάτων των «προσκόπων μας» με μια επαινετική αναφορά στα καλλιτεχνήματα των νεαρών Εβραίων. «Αλλά ό,τι αποτελεί το κορύφωμα της καλής εργασίας και καλλιτεχνικής ψυχής του συνόλου της εκθέσεως είναι το τμήμα της Ισραηλιτικής ομάδος των Μακαμπή του αρχηγού Ζαρέδα. Εδώ ευρίσκονται εις περίβλεπτον θέσιν ο πολυέλαιος του Μεναχέμ, ένας ωραίος τοπογραφικός χάρτης της Θεσσαλονίκης και περιχώρων, καμωμένος όλος από καρτόνι τεχνικώτατα κομμένο και συγκολλημένο, και ένα τέμενος και μια βίβλα του Μπενουζίλιο, καμωμένα και τα δύο από ξυλαράκια, σπέρτα, χαρτί και λεπτά σύρματα».¹

Συμπλέκοντας την αισθητική με την πολιτική, τα εκθέματα πρόβαλλαν τα ιδεώδη της πειθαρχημένης και ομαδικής εργασίας, της δεξιοτήτας και της καλαισθησίας που καθοδηγούσαν την προσκοπική δράση. Αυτό ήταν το κοινό αξιακό υπόβαθρο που συνέιχε τους νεαρούς χριστιανούς και Εβραίους ως μέλλοντες πολίτες του ελληνικού κράτους. Προσεκτικά ενορχηστρωμένη, η έκθεση προσέδιδε περιεχόμενο σε μια κοινή ελληνική ταυτότητα, αλλά ταυτόχρονα συνιστούσε και μια διαπραγματεύση της εβραϊκής διαφοράς. Τα καλλιτεχνήματα των Μακκαβαίων οπτικοποιούσαν για το ελληνικό και εβραϊκό κοινό της πόλης τα βασικά στοιχεία μιας νεανικής –σιωνιστικής και εβραϊκής– υποκειμενικότητας. Ο πολυέλαιος του Μεναχέμ, ευθεία αναφορά στην εβραϊκή ιστορία και θρησκεία, σηματοδοτούσε την εγκόλπωση της «παράδοσης» από ένα νεωτερικό εθνικό κίνημα, την αυτοπαρουσίασή του ως της αυθεντικής εκδοχής μιας ανακτηθείσας εβραϊκότητας.² Όμως οι αναφορές στη Θεσ-

1. «Η χθесινή έκθεσις των προσκόπων μας», *Μακεδονία*, 31.3.1930, σ. 4.

2. Δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί μια άμεση σχέση ανάμεσα στον εβραίο βασιλιά Μεναχέμ και τον πολυέλαιο. Ωστόσο, η αναφορά στον τελευταίο πιθανότατα παραπέμπει στη χανουκία, την εννιάφωτη λυχνία που ανάβεται κατά τη γιορτή της Χανουκά. Η ιστορία της χανουκίας συνδέεται άλλωστε στενά με τους Μακκαβαίους. Το 167 π.Χ. οι Εβραίοι, με επικεφαλής τον θρυλικό πολεμιστή Ιούδα Μακκαβαίο, εξεγέρθηκαν ενάντια στον κατακτητή της Ιουδαίας σελευκίδη βασιλιά Αντίοχο Δ' Επιφανή. Τρία χρόνια αργότερα, το 164 π.Χ., κατόρθωσαν να απελευθερώσουν τον Ναό του Σολομώντα (που είχε στο μεταξύ μετατραπεί σε ειδωλολατρικό ιερό) και να τον αποκαταστήσουν ως κέ-

σαλονίκη (ο χάρτης, το τέμενος και ιδίως η μακέτα ενός εβραϊκού τοπόσημου, της Βίλα Μπενουζίλιο³) αποτύπωναν με ενάργεια μιαν άλλη, ισχυρά τοπική, διάσταση της σιωνιστικής αυτοπαρουσίασης. Ο χάρτης της νέας, «ελληνικής» Θεσσαλονίκης δήλωνε το ενεργό παρόν της εβραϊκής νεολαίας στην πόλη του μέλλοντος, ενώ η μακέτα της Βίλας μνημείωνε και αισθητικοποιούσε την εβραϊκή κληρονομιά της. Για τους νεαρούς Μακκαβαίους, τους οργανωτές και το κοινό της έκθεσης, τον συντάκτη του ρεπορτάζ και τους αναγνώστες της εφημερίδας, η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ένα πολύσημο σύμβολο που σηματοδοτούσε την εβραϊκότητα αλλά μαζί και τη συμβιωτική της σχέση με την ελληνική εθνική ταυτότητα.

Οι αναπαραστάσεις της Θεσσαλονίκης υποδεικνύουν μια ιστοριογραφικά αφανή αλλά ιστορικά σημαντική διάσταση του σιωνιστικού φαινομένου – τη σχέση του με τον χώρο της πόλης. Στο σιωνιστικό φαντασιακό η νεωτερική πόλη συνδέθηκε ιστορικά με την εβραϊκή διασπορική συνθήκη, τον σωματικό εκφυλισμό, την ηθική κατάπτωση και τον παρασιτικό βίο. Κατ’ αντιδιαστολή, η στροφή προς τη γη αναγορεύτηκε σε προαπαιτούμενο μιας νέας ανθρωπολογίας και στην αναγκαία συνθήκη της εθνικής αποκατάστασης.⁴ Αναπαράγοντας υπόρρητα αυτό το εννοιολογικό δίπολο, η ιστοριογραφία του σιωνιστικού κινήματος αγνόησε για μεγάλο διάστημα τη δόμηση μιας εθνικής ταυτότητας στις νεότευκτες εβραϊκές πόλεις της βρετανικής Παλαιστίνης, ενώ επικεντρώθηκε στην κοινότητα και στις ενδοκοινοτικές πολιτικές του σιωνισμού στα κέντρα της διασποράς.⁵

ντρο της εβραϊκής θρησκείας. Κατά τη διάρκεια των εορτασμών που ακολούθησαν, ο Ιούδας Μακκαβαίος διαπίστωσε ότι το φωτιστικό λάδι (απαραίτητο για το τελετουργικό άναμμα της επτάφωτης λυχνίας και τον καθαρισμό του Ναού) δεν επαρκούσε παρά μόνο για μία μέρα, αλλά κατά θαυμαστό τρόπο κράτησε τελικά οκτώ, όσες ακριβώς χρειάζονταν για την παρασκευή της αναγκαίας πρόσθετης ποσότητας. Σε ανάμνηση του θαυματουργού αυτού γεγονότος καθιερώθηκε η γιορτή της Χανουκά (γνωστή και ως Γιορτή του Φωτός) και το άναμμα της χανουκίας για οκτώ μέρες. Με την εμφάνιση του σιωνισμού στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα η γιορτή ανασηματοδοτήθηκε και τα μιλιταριστικά και εθνικιστικά χαρακτηριστικά της υπερτονίστηκαν. Βλ. Fred Skolnik – Michael Berenbaum (επιμ.), *Encyclopaedia Judaica*, τ. 9, Ντιτρόιτ 2007, σ. 332. Γενικότερα για τις σιωνιστικές χρήσεις της θρησκείας, βλ. François Guesnet, “Chanukah and its Function in the Invention of a Jewish-Heroic Tradition in Early Zionism, 1880-1900”, στο Michael Berkowitz (επιμ.), *Nationalism, Zionism and Ethnic Mobilization of the Jews in 1900 and Beyond*, Λέιντεν 2004, σ. 227-246.

3. Γνωστή ως «Βίλα Μπενουζίλιο», η έπαυλη χτίστηκε στη συνοικία των Εξοχών το 1900 από τον λεβαντίνο Τζιμ Ραζή και αποκτήθηκε από τον Ελί Μπενουζίλιο και τη σύζυγό του Ραχήλ το 1909. Χαρακτηριστικό δείγμα του ύστερου οθωμανικού εκλεκτικισμού, η Βίλα αποτυπώθηκε σε σειρά καρτ-ποστάλ και αναδείχθηκε σε σημείο αναφοράς μιας εξευρωπαϊζόμενης και εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Βλ. Πάννης Μέγας, *Ενθύμιον. Από τη ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, 1897-1917*, Αθήνα 1993, σ. 118.

4. Για τη συσχέτιση του εκφυλισμού με την αστική συνθήκη, βλ. αναφορές στο Todd Samuel Presner, “Clear Heads, Solid Stomachs, and Hard Muscles: Max Nordau and the Aesthetics of Jewish Regeneration”, *Modernism/Modernity* 10/2 (2003), σ. 269-296. George L. Mosse, “Max Nordau, Liberalism and the New Jew”, *Journal of Contemporary History* 27/4 (1992), σ. 565-581. Στο ελληνικό πλαίσιο, βλ. “Los djidyos e la zimmnastika”, *El Makabeo* 5673 (1913), σ. 12-13. “El movimiyento zimmnastikal djidyos komo faktor de renasensya nasyonala en el galut”, *El Makabeo* 5674 (1913), σ. 14-15. “El rolo de las Makabis”, *El Makabeo* 5691 (1930), σ. 2-5.

5. Για το Τελ Αβίβ ως μοντερνιστικό σιωνιστικό πρόγραμμα, βλ. Barbara Mann, *A Place in History. Modernism, Tel Aviv, and the Creation of Jewish Urban Space*, Στάνφορντ 2006. Για τον «πρακτικό σιωνισμό» και την οργάνωση της

Ωστόσο, ακόμη και αν ο σιωνισμός επιχείρησε να συγκροτήσει μια εβραϊκή ταυτότητα με διαφορετικές χωρικές αναφορές, εμφανίστηκε και παγιώθηκε στα ευρωπαϊκά αστικά περιβάλλοντα. Υιοθέτησε την κατεξοχήν μορφή αστικής συλλογικής οργάνωσης, το σωματείο, και οικειοποιήθηκε τον δημόσιο χώρο οργανώνοντας εράνους, εορτασμούς, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και αθλητικές εκδηλώσεις. Λόγω της αυξημένης ορατότητάς τους, οι σιωνιστές αποτελούσαν δείκτες μιας ενεργού εβραϊκής παρουσίας, όμως ο τρόπος που η σιωνιστική κοινωνικότητα διαπλέχθηκε με την αστική εμπειρία δεν έχει ακόμη επαρκώς διερευνηθεί.

Η διερεύνηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν η ιστορική ανάλυση στραφεί στα μεταβαλλόμενα αστικά περιβάλλοντα των κρατών της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Καθώς οι παλιές πολυεθνικές πόλεις της Οθωμανικής, Αυστροουγγρικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας ενσωματώνονταν στα νέα εθνικά κράτη, οι κρατικές πολιτικές εθνοποίησης αναδιέτασαν τον αστικό ιστό και επανακαθόριζαν τη σχέση των κατοίκων του με αυτόν. Προγράμματα αφομοίωσης και στρατηγικές αποκλεισμού, μεταναστεύσεις και μετακινήσεις πληθυσμών διαπλέχθηκαν με εθνοτικές αντιπαραθέσεις, παρήγαγαν «πλειονότητες» και «μειονότητες» και προβληματικοποίησαν τη σχέση των τελευταίων με τον γενέθλιο τόπο τους.⁶ Ανταποκριμένος στις νέες πραγματικότητες, ο σιωνισμός πρόσφερε μια απάντηση στην «κρίση της εβραϊκής ταυτότητας» που συνόδευσε τη μετάβαση από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος.⁷ Συνιστούσε όχι μόνο μια στρατηγική εξόδου, αλλά και μια πρόταση καλλιέργειας μιας ανανεωμένης εβραϊκότητας στη διασπορά. Η ταυτότητα αυτή ενείχε την άρνηση της αφομοίωσης, δεν ήταν όμως μονήρης. Σε πολλές περιπτώσεις ο σιωνισμός ανέπτυξε μια συμβιωτική σχέση με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία, διαδραμάτισε έναν θετικό ρόλο στη διαδικασία της μετάβασης από την αυτοκρατορία στο έθνος κράτος, συνέβαλε στη σφυρηλάτηση μιας εβραϊκής νομιμοφροσύνης και εντέλει διαμόρφωσε νέα συλλογικά υποκείμενα, ταυτόχρονα εβραϊκά και εθνικά.⁸

αστικής ζωής σε μια αναπτυσσόμενη πόλη, βλ. Anat Helman, *Young Tel Aviv. A Tale of Two Cities*, Γουάιθαμ 2010. Για τον σιωνισμό στο κοινοτικό πλαίσιο, βλ. Harriet Pass Freidenreich, *Jewish Politis in Vienna, 1918-1938*, Μπλούμινγκτον 1989.

6. Παραμένουν λίγες οι μελέτες που εξετάζουν τη διαδικασία της μετάβασης από την αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος από τη σκοπιά της πόλης. Βλ. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts. Christians, Jews and Muslims, 1430-1950*, Λονδίνο 2004· Maura Hametz, *Making Trieste Italian, 1918-1954*, Λονδίνο 2005· Edhem Eldem, “Istanbul: from Imperial to Peripheralized Capital”, στο Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters (επιμ.), *The Ottoman City between East and West*, Κέμπριτζ 2005, σ. 135-206· Alexander Vari, “Re-territorializing the ‘Guilty City’: Nationalist and Right-wing Attempts to Nationalize Budapest during the Interwar Period”, *Journal of Contemporary History* 47/4 (2012), σ. 709-733.

7. Marsha L. Rozenblit, “The Crisis of Identity in the Austrian Republic: Jewish Ethnicity in a New Nation-State», στο Michael Brenner – Derek Penslar (επιμ.), *In Search of Jewish Community: Jewish Identities in Germany and Austria, 1918-1933*, Μπλούμινγκτον 1998, σ. 134-153.

8. Rebekah Klein-Pejsova, “Abandon Your Role as Exponents of the Magyars’: Contested Jewish Loyalty in Interwar (Czecho)Slovakia”, *AJS Review* 33/2 (2009), σ. 341-362· Rebekah Klein-Pejsova, “Building Slovak Jewry: Communal Reorientation in Interwar Czechoslovakia”, *Shofar* 30/4 (2012), σ. 18-40· Tatjana Lichtenstein, “Making’ Jews at Home. Zionism and the Construction of Jewish Nationality in Inter-war Czechoslovakia”, *East European*

Όπως τα εκθέματα των νεαρών Μακκαβαίων υποδεικνύουν, η διαδικασία αυτή διαμεσολαβήθηκε από την ανασηματοδότηση της πόλης. Στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, σιωνιστικές πρακτικές και λόγοι διαμόρφωσαν μια νέα, διττή, χωρική εμπειρία. Αφενός, η σωματειακή δράση συγκρότησε μια νέα εβραϊκή τοπογραφία και η σωματειακή μνήμη ένα νέο εβραϊκό τοπικό αφήγημα. Αφετέρου, τα σιωνιστικά σωματεία αποτέλεσαν διαύλους διεκδίκησης μιας ισότιμης συμμετοχής των Εβραίων στον εξελληνιζόμενο δημόσιο χώρο και φορείς άρθρωσης μιας τοπικής, ελληνομακεδονικής ταυτότητας. Η σιωνιστική παραγωγή της εβραϊκότητας όσο και της εβραϊκής ελληνικότητας διαμεσολαβήθηκαν από την παραγωγή της τοπικότητας.

Στη διαδικασία αυτή οι σιωνιστικές οργανώσεις νέων και για νέους, με προεξάρχοντα τον γυμναστικό και αθλητικό σύλλογο Μακαμπί, διαδραμάτισαν έναν κεντρικό ρόλο.⁹ Η σημασία που απέδιδε στη νεότητα η σιωνιστική ιδεολογία όχι μόνο έφερε τη νεολαία στο επίκεντρο της σιωνιστικής δράσης αλλά την κατέστησε σύμβολό της καθώς η σύσταση προσκοπικών, αθλητικών και ψυχαγωγικών σωματείων συμπληρωνόταν από τη συστηματική, προβεβλημένη και σκηνοθετημένη παρουσία των νέων σε όλες τις σημαντικές σιωνιστικές εκδηλώσεις.¹⁰ Ο νεαρός Μακκαβαίος –μουσικός, αθλητής, ή πρόσκοπος– κατέστη το αναγνωρίσιμο πρόσωπο του θεσσαλονικιώτικου σιωνισμού και μετωνυμικά και του εβραϊσμού τόσο για τους έλληνες χριστιανούς όσο και για τους Εβραίους. Την ορατότητά του ενίσχυαν ευρύτερα φαινόμενα, συγκεκριμένα η ανάδυση της νεολαίας ως συλλογικού υποκειμένου κατά τον Μεσοπόλεμο και το πλήθος των δημόσιων τελετουργιών και αθλητικών γεγονότων τα οποία απέδιδαν ευρύτερες αξίες στο νεανικό σώμα και το ενέγραφαν στον δημόσιο χώρο της πόλης.¹¹ Η μετάβαση από την οθωμανική στην ελληνική Θεσσαλονίκη συνοδευόταν από την εμφάνιση και συμβολική διαχείριση νέων συλλογικοτήτων, με αποτέλεσμα οι χωρικές πρακτικές και οι λόγοι των νεανικών σιωνιστικών σωματείων να αποκτήσουν πρόσθετο ειδικό βάρος στον τρόπο αναδιαπραγμάτευσης της θεσσαλονικιώτικης εβραϊκής ταυτότητας.

Jewish Affairs 36/1 (2006), σ. 49-71· David Aberbach, “Zionist Patriotism in Europe, 1897-1942: Ambiguities in Jewish Nationalism”, *The International History Review* 31/2 (2009), σ. 268-298· Martin J. Wein, “Zionism in Interwar Czechoslovakia: Palestino-Cetrism and Landespolitik”, *Judaica Bohemiae* 44/1 (2009), σ. 5-47· Yfaat Weiss, “Central European Ethnonationalism and Zionist Binationalism”, *Jewish Social Studies* 11/1 (2004), σ. 93-117.

9. Οι πιο σημαντικοί νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη ήταν οι αθλητικοί και γυμναστικοί σύλλογοι Μακαμπί (έτος ίδρυσης 1908) και Ακόαχ (1925), τα σωματεία Θεόδωρος Χερτσλ (1924), Μαξ Νόρδαου (1924), η Ένωση Νέων Ιουδαίων (1923), η Τικβάτ Ισραέλ (1937) και τα νεανικά τμήματα του σωματείου Μισραχί (1924, μετέπειτα Μπετάρ). Βλ. Αρχείο Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης (στο εξής ΑΕΜΘ), φάκ. Εβραϊκών Σωματείων. Για την ιστορία της Μακαμπί, βλ. Νίκος Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης, 1908-2010*, Θεσσαλονίκη 2010. Για μια αυτοβιογράφησή της, βλ. “Una ermoza pazina de istoria”, *La Renasensya Djudia* 18 (3.12.1926), σ. 6.

10. Για τη σχέση σιωνισμού και νεότητας, βλ. τη σημαντική μονογραφία του Israel Oppenheim, *The Struggle of Jewish Youth for Productivization: the Zionist Youth Movement in Poland*, Μπλόντνερ 1989.

11. Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1988.

Ο σιωνισμός στην πόλη: ανασυγκροτώντας μια εβραϊκή Θεσσαλονίκη

Οι περιοδικές εκδόσεις των σιωνιστικών συλλόγων νέων ήταν γεμάτες από στυλιζαρισμένες φωτογραφίες, εμβριθείς αναλύσεις και ενθουσιώδεις ταξιδιωτικές εντυπώσεις που κατέγραφαν την ανάπτυξη μιας μοντέρνας εβραϊκής ζωής στη Γη του Ισραήλ.¹² Κατά τη διάρκεια του έτους, οι σύλλογοι αυτοί φιλοξενούσαν επίσης τακτικά διαλέξεις για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Παλαιστίνης, επιχειρώντας να δώσουν σχήμα στην κατά Χερτσλ «παλιά-νέα γη», να χαρτογραφήσουν έναν εθνικό εβραϊκό χώρο και να αναδιαμορφώσουν τη γεωγραφία του συνανήκειν του θεσσαλονικιώτικου κοινού.¹³ Προκειμένου να προετοιμάσουν καλύτερα την τοπική νεολαία για τη μετεγκατάσταση στην Παλαιστίνη, οι σύλλογοι πρόσφεραν επίσης μαθήματα εβραϊκής γλώσσας, ενώ το 1933 το σωματείο Μισραχή σύστησε μια χακσαρά ανατολικά της Θεσσαλονίκης ώστε να εισαγάγει τους μέλλοντες χαλουτζίμ στην αγροτική εργασία.¹⁴

Ωστόσο, οι χωρικές πρακτικές των νεανικών σιωνιστικών συλλόγων δεν συνέτειναν σε μια περιθωριοποίηση της τοπικότητας ως συγκροτητικού στοιχείου της εβραϊκής ταυτότητας. Αντίθετα, τη στιγμή που συγκροτούσαν μια φαντασική πατρίδα, τη Γη του Ισραήλ, διαμόρφωναν παράλληλα μια νέα γεωγραφία της εβραϊκότητας στη Θεσσαλονίκη. Η νεανική σιωνιστική εμπειρία και δράση είχε πολλαπλά χωρικά σημεία αναφοράς και συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας νέας, θετικής σχέσης των Εβραίων με τον χώρο της πόλης στο σημείο συγκερασμού του τοπικού, του εθνικού και του διεθνικού.

Η προσήμανση της χωρικής εμπειρίας ως εβραϊκής ξεκινούσε από τα γραφεία και τις αίθουσες των νεανικών σιωνιστικών σωματείων. Μέλη και διοικούντες παραδέχονταν ότι επρόκειτο για χώρους απλούς, απέριτους, έως και φτωχικούς σε σύγκριση με τις πλούσια εξοπλισμένες αίθουσες των «ξένων λεσχών». Ήταν ωστόσο για τους ίδιους χώροι κατεξοχήν εβραϊκοί, όπου τα τραγούδια, οι διαλέξεις και οι γυμναστικές ασκήσεις μετέφεραν μια «ηχώ της Γης του Ισραήλ» και δημιουργούσαν μια «θερμή ατμόσφαιρα, μια εβραϊκή ατμόσφαιρα ολοκληρωτικά δική μας».¹⁵ Αποτελώντας μια μεταφορά της Παλαιστίνης στη Θεσσαλονίκη, ο χώρος του συλλόγου ήταν απεδαφικοποιημένος καθώς προοικονομούσε τη ζωή σε μια φαντασική πατρίδα, η οποία δεν είχε ακόμη συσταθεί. Προωθούσε όμως παράλληλα και μια νέα σχέση με τον χώρο της πόλης, μια χωρική εμπειρία της (νεανικής) εβραϊκότητας δια-

12. Βλ. ενδεικτικά τα περιοδικά *El Makabeo* (1912-1930) και *El Djidio* (1923-1934).

13. “El lavoro dela djoventud mizrahista”, *El Djidio* 5684 (1923), σ. 18-20. “Aktivita dela organizasyon Misrahi en 5684-5685”, *El Djidio* 5686 (1925), σ. 9-17. “La ovra de la Makabi en el 5676”, *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 19.

14. “Aktivida dela organizayon Mizrahi de Saloniko en el 5686”, *El Djidio* 5687 (1926), σ. 25. “La aktivida dela organizasyon Mizrahi”, *El Djidio* 5694 (1933), σ. 44. “Aktivita dela organizasyon Misrahi”, *El Djidio* 5695 (1934), σ. 43. Χακσαρά («προετοιμασία» στα εβραϊκά) ονομάζονταν οι αγροτικές σχολές όπου οι νέοι σιωνιστές εκπαιδεύονταν στις τεχνικές καλλιέργειας της γης πριν από τη μετανάστευσή τους στην Παλαιστίνη. Χαλουτζίμ («πρωτοπόροι») αποκαλούνταν τιμητικά οι πρώτοι εβραίοι μετανάστες στην Παλαιστίνη.

15. “El lavoro dela djoventud mizrahista”, *El Djidio* 5684 (1923), σ. 18-20. “Aktivita dela organizasyon Misrahi en 5684-5685”, *El Djidio* 5686 (1925), σ. 16.

φορετική από εκείνη που αντιπροσώπευαν οι έως τότε κεντρικοί τόποι της συναγωγής, της γειτονιάς και του σχολείου. Η εμπειρία αυτή ήταν πολύσημη καθώς τα νεαρά μέλη αντιλαμβάνονταν τον σωματειακό χώρο (και κατ' επέκτασιν την εβραϊκότητα που αυτός προωθούσε) υπό το διπλό πρίσμα της πολιτικής δράσης και της ψυχαγωγίας. Για τον Ισαάκ Γκατένιο, ο Σύλλογος Τελ Αβίβ συνδεόταν κυρίως με πάρτι και επέτρεπε τη συναναστροφή με το άλλο φύλο, ενώ για τον Άλφρεντ Χαγουέλ, στο Σωματείο Νέων Ιουδαίων ενημερωνόταν κανείς μέσω διαλέξεων για τον «εβραϊσμό».¹⁶ Αυτή η πολλαπλή σημασιοδότηση από τα ίδια τα υποκείμενα μπορεί να θόλωνε το σιωνιστικό ιδεώδες, αλλά προβίβαζε το σωματείο σε κεντρικό σημείο αναφοράς μιας πλούσιας νεανικής κοινωνικότητας, διαμορφώνοντας και με τον τρόπο αυτό τη χωρική αίσθηση των μελών του. Παράλληλα, η πληθώρα των νεανικών συλλόγων, η πυκνότητα των εκδηλώσεών τους και οι στενές σχέσεις που ανέπτυσαν μεταξύ τους ενσωμάτωναν τον ιδιωτικό χώρο του συλλόγου σε ένα ευρύτερο σωματειακό δίκτυο και συγκροτούσαν μια ιδιαίτερη σιωνιστική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης.¹⁷

Η τοπογραφία αυτή εγκόλπωνε τον δημόσιο χώρο. Λόγω του κινηματικού τους χαρακτήρα, οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι απέδιδαν ιδιαίτερη έμφαση στη δημόσια δράση, αναπτύσσοντας καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια παρουσία που υπερέβαινε σε διάρκεια και πυκνότητα εκείνη άλλων σωματείων. Ο Σύλλογος Νέων Ιουδαίων οργάνωνε την ετήσια έκθεσή του στο πάρκο Μπεχτσινάρ, οι δε πρόσκοποι της Μακαμπί εκτελούσαν τακτικά υπαίθριες γυμναστικές επιδείξεις.¹⁸ Επιστρέφοντας από τις εβδομαδιαίες εκδρομές στην επαρχία, οι τελευταίοι διέσχιζαν τις κεντρικές αρτηρίες της πόλης τραγουδώντας σιωνιστικά τραγούδια και κρατώντας αναμμένες δάδες, «κάτι το εκπληκτικό», όπως θυμόταν ο Λεών Μπενμαγιόρ.¹⁹ Επιπρόσθετα, κατά τη διάρκεια των πολυάριθμων εράνων υπέρ του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου και άλλων σιωνιστικών πρωτοβουλιών, οι πρόσκοποι διασπείρονταν στο εμπορικό κέντρο και στις εβραϊκές συνοικίες.²⁰ Τέλος, η μπάντα της Μακαμπί εμφανιζόταν τακτικά σε κεντρικά σημεία της πόλης.²¹ Για τα νεανικά σιωνιστικά σωματεία, η δημόσια δράση αποτελούσε οργανικό στοιχείο της κοινωνικότητάς τους, καθιστώντας τα ορατά, ενσωματώνοντας τον δημόσιο χώρο της πόλης στις πρακτικές κοινωνικότητάς τους και συμβάλλοντας στη σφυρηλάτηση ισχυρών δεσμών με αυτόν.

16. USC Shoah Foundation Institute's Visual History Archive (στο εξής SFI VHA), 12843, μαρτυρία του Isaac Gattegno- SFI VHA, 1489, μαρτυρία του Alfred Hagouel.

17. Ενδεικτικά, οι πρόσκοποι και η μπάντα της Μακαμπί συμμετείχαν το 1926 σε εκδηλώσεις και δράσεις του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου, του Σωματείου Νέων Ιουδαίων, της Σιωνιστικής Ομοσπονδίας, της Νέας Σιωνιστικής Λέσχης, του συλλόγου Μαξ Νόρδαου και του Συλλόγου Τέοντορ Χερτσλ. "Efimerides delos drores Makabi", *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 41-44.

18. "El bazaar de Djovenos Djidyos", *La Renasensya Djudia* 13 (29.10.1926), σ. 4. Μεταξύ άλλων, η Μακαμπί διοργάνωνε κάθε χρόνο κατά τη γιορτή της Χανουκά μια μεγάλη γυμναστική επίδειξη. "La onra de la Makabi en el 5676", *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 21-22.

19. Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτο Ναρ (επιμ.), *Προφορικές μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 300.

20. «Εθνικόν Εβραϊκόν Κεφάλαιον», *Νέα Σιών* 5 (1923), σ. 7.

21. "Une fête grandiose à Salonique", *Pro Israël* 68 (12.5.1920), σ. 8. «Οι Ισραηλίται και η διπλή εθνικότης», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11.1.1929, σ. 2.

Οι δεσμοί αυτοί είχαν διττή σήμανση, σιωνιστική, αλλά και ευρύτερα εβραϊκή. Ως πολιτική ιδεολογία, ο σιωνισμός λειτουργούσε διαιρετικά. Η βαθιά αντίθεση μεταξύ σιωνιστών και αφομοιωτικών δημιουργούσε εντάσεις και διαμόρφωνε ένα εξαιρετικά πολωμένο κοινωνικό πολιτικό σκηνικό.²² Ωστόσο, η δημόσια δράση των νεανικών σιωνιστικών οργανώσεων αποτελούσε ένα κεντρικό μέσο σύνδεσης ευρύτερων εβραϊκών στρωμάτων με τη Θεσσαλονίκη. Πλήθη Εβραίων επισκέπτονταν την ετήσια έκθεση του Συλλόγου Νέων Ιουδαίων, η οποία λάμβανε χώρα στον πιο ονομαστό χώρο αστικής κοινωνικότητας της πόλης, στο πάρκο Μπεχτσινάρ.²³ Οι γυμναστικές επιδείξεις της Μακαμπί και η συμμετοχή ομάδων και αθλητών της σε τοπικούς αγώνες προσέλκυαν επίσης ενθουσιώδεις θεατές και μετέτρεπαν το αθλητικό και πειθαρχημένο νεανικό εβραϊκό σώμα σε δημόσιο δείκτη μιας αναζωογονημένης εβραϊκής κοινότητας.²⁴ Κατά αντίστοιχο τρόπο, οι παρελάσεις των εβραίων προσκόπων στις κεντρικές αρτηρίες της πόλης με ομοιόμορφη στολή, σε σχηματισμό και υπό το βλέμμα εβραίων και χριστιανών θεατών, «γέμιζαν τους δρόμους και τις πλατείες με εβραϊκά τραγούδια» και συνιστούσαν «πραγματικές εκδηλώσεις της εθνικής εβραϊκής ταυτότητας».²⁵ Στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη, η κουλτούρα του μιλιταρισμού αποτελούσε κοινό συστατικό στοιχείο των ανταγωνιζόμενων πολιτικών ιδεολογιών και διαμόρφωνε τους τρόπους δημόσιας επιτέλεσης της εθνικής ταυτότητας και οικειοποίησης του αστικού χώρου. Τις κρατικά οργανωμένες στρατιωτικές παρελάσεις συμπλήρωναν εκείνες των ελληνικών πρωτοφασιστικών οργανώσεων, των συλλόγων των επιστράτων, καθώς και της τοπικής ιταλικής φασιστικής οργάνωσης, συντείνοντας προς μια στρατιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου τη στιγμή που τον μετέτρεπαν σε διακύβευμα αντίπαλων εθνικισμών.²⁶ Υπό το πρίσμα αυτό, οι

22. Rena Molho, "The Zionist movement in Thessaloniki, 1899-1919", στο I. K. Hassiotis (επιμ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 327-350· Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond. The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, Ιερουσαλήμ 2005, κεφ. 7· Maria Vassilikou, "Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-war Years: Party Ideologies and Party Competition", αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University College London, Λονδίνο 1999.

23. Σύμφωνα με τη *Renasensya Djudia*, το μπαζάρ του 1926 είχε πάνω από δύο χιλιάδες επισκέπτες. Βλ. "El bazar del fondo nasyonal. Dyos mil vizitadores. 100.000 drahmes de benefisyo neto", *La Renasensya Djudia* 20 (24.12.1926), σ. 4.

24. "La ovra dela societa Makabi en 5674", *El Makabeo* 5675 (1914), σ. 33· "La aktivita dela societa Makabi de Saloniko en 5675", *El Makabeo* 5676 (1915), σ. 19. «Τους δικούς μας, τους Μακαμπή», φώναζαν πλήθη εβραίων φιλάθλων κατά τη διάρκεια των διασωματειακών ποδηλατικών αγώνων του 1926. Βλ. «Οι χθεσινόι ποδηλατικοί», *Μακεδονία*, 17.5.1926, σ. 2.

25. "La ovra de la Makabi en 5673", *El Makabeo* 5674 (1913), σ. 11· "Diskorso de senyor Eli Franses a nombre delas societas Makabi e Teodor Herzl", *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 29· «Έξω από τας πύλας!», *Μακεδονία* 19.3.1932, σ. 1· Miriam Venezia, "Youth in 'Maccabi'", στο Avraam Rekanati (επιμ.), *Zikhron Saloniki. La grandeza y la destruycion del Yerushalayim del Balkan*, τ. 1, Τελ Αβίβ 1972 (μετ. στα αγγλικά, Shimon Ouziel), http://www.jewishsgen.org/yizkor/Thessalonika/thev1_020.html (τελ. πρόσβ. 10.11.2013).

26. Για τη δράση των πρωτοφασιστικών οργανώσεων της Θεσσαλονίκης, βλ. Θεοδόσης Τσιφώνης, «Επίδοχοι εθνοσωτήρες στη Θεσσαλονίκη (1925-1934)», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 10 (2003), σ. 31-40. Οι δημόσιες εκδηλώσεις της ιταλικής φασιστικής οργάνωσης Θεσσαλονίκης προβάλλονταν συστηματικά στα ιταλικά φασιστικά έντυπα. Βλ. ενδεικτικά "Salonico", *Il Legionario* 18 (1926), σ. 15.

παρελάσεις των προσκόπων Μακκαβαίων αποτελούσαν την εβραϊκή εκδοχή μιας ευρύτερης γλώσσας του μιλιταρισμού και ως τέτοιες είχαν, πέρα από διεθνικές, και τοπικές χωρικές και πολιτισμικές αναφορές. Ήταν δηλώσεις συμμετοχής των θεσσαλονικιών Εβραίων στις τελετουργικές πρακτικές της τοπικής πολιτικής σκηνής και οπτικά σήματα μιας ισότιμης εβραϊκής παρουσίας στην πόλη. Οι λευκές στολές, οι ευθείες γραμμές, ο σταθερός βηματισμός, τα τραγούδια και οι μουσικές των προσκόπων Μακαμί, όπως και το ενθουσιώδες χειροκρότημα των εβραίων κατοίκων καθώς αυτοί διέσχιζαν τους δρόμους της πόλης,²⁷ δημιουργούσαν μια πλήρη αισθητηριακή εμπειρία και μετέτρεπαν τους νεαρούς Μακκαβαίους σε θεματοφύλακες τόσο μιας μελλοντικής πατρίδας όσο και μιας παροντικής εβραϊκής Θεσσαλονίκης.

Συνιστώντας νέους χώρους βίωσης μιας «αυθεντικής» εβραϊκότητας και καθιστώντας ορατή μια αγωνιστική εκδοχή της εβραϊκής ταυτότητας στον δημόσιο χώρο, οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι ανανέωσαν τη σχέση των Εβραίων με την πόλη τους. Η σιωνιστική αντίληψη του χώρου δεν εξαντλείτο σε ρητορικές επικλήσεις της Παλαιστίνης, αλλά περιελάμβανε και κοινωνικές πρακτικές που δομούσαν μια εκδοχή τοπικότητας. Η τοπικότητα αυτή ανασηματοδοτούσε την ιστορική εβραϊκή θεσσαλονικιότητα όσον αφορά τόσο την εθνοτική όσο όμως και την ταξική της διάσταση. Αν και η πολιτισμική λογική που καθόριζε τη σιωνιστική σωματειακή κοινωνικότητα ήταν ταξικά αστική, οι χώροι που αυτή συγκροτούσε ως εβραϊκούς δεν εξαντλούνταν στο μεσοαστικό κέντρο.²⁸ Αντίθετα, στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη οι νεανικές σιωνιστικές οργανώσεις δραστηριοποιήθηκαν έντονα στις εβραϊκές εργατικές συνοικίες στην περιφέρεια της πόλης, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στη διεύρυνση και ενοποίηση ενός διάσπαρτου εβραϊκού χώρου.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής τους, οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι άρθρωσαν μια εξισωτική γλώσσα που επιχειρούσε συνειδητά να υπερβεί τις ταξικές διαφορές και να διαμορφώσει ευρύτερες συλλογικότητες στη βάση μιας αντίληψης που επιδίωκε να συγκεράσει τη δημοκρατία με την εβραϊκότητα. Η Μακαμί αυτοπροσδιοριζόταν ως σύλλογος «ουσιωδώς δημοκρατικός», ο οποίος, όχι μόνο δεν μπορούσε να αποδεχτεί ταξικές διαφορές στο εσωτερικό του (οι οποίες και εννοιολογούνταν ως «προκαταλήψεις»), αλλά αντίθετα εργαζόταν για την απάλειψή τους, στον βαθμό που «ο εκδημοκρατισμός, η εξίσωση όλων των τάξεων του λαού μας», συνιστούσε το «πνεύμα» της οργάνωσης και ακολουθούσε τις «αληθινές παραδόσεις του εβραϊσμού».²⁹ Ο εβραϊκός προσκοπισμός ενθάρρυνε τη συμμετοχή «παιδιών από όλες τις τάξεις» και για τον λόγο αυτό ήταν απολύτως απαραίτητος στην πρόοδο του εθνικού ιδεώδους.³⁰

Η σφυρηλάτηση διαταξικών δεσμών στη βάση αυτής της εξισωτικής λογικής ήταν ορ-

27. “Diskorso de senyor Eli Franses a nombre delas sociedades Makabi e Teodor Herzl”, *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 29.

28. Για τον μεσοαστικό χαρακτήρα της Μακαμί, βλ. Jack Lester Jacobs, “The Politics of Jewish Sports Movements in Interwar Poland”, στο Michael Brenner – Gideon Reuveni (επιμ.), *Emancipation Through Muscles. Jews and Sports in Europe*, Λίνκολν 2006, σ. 93-105.

29. “La aktivita dela societa Makabi de Saloniko en 5675”, *El Makabeo* 5676 (1915), σ. 17.

30. “La moral del skautismo”, *El Makabeo* 5680 (1919), σ. 33.

γανικό στοιχείο της νεανικής σιωνιστικής κοσμοεικόνας κυρίως κατά τη δεκαετία του 1910 επιτρέποντας τη διεύρυνση της επιρροής των σιωνιστικών νεανικών σωματείων σε ευρύτερα στρώματα και πέραν των μεσοαστικών γειτονιών της πόλης.³¹ Συνέχισε δε να αποτελεί εννοιολογική σταθερά καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου – ακόμη και τη δεκαετία του 1930 μέλη του επιφανούς Συλλόγου Νέων Ιουδαίων αντιλαμβάνονταν τον σύλλογό τους ως χώρο συνάντησης «όλων των τάξεων».³² Ωστόσο, μετά το 1917, ο «αντικομμουνισμός» υπερέκρασε τον «εκδημοκρατισμό» ως τρόπος εννοιολόγησης της νεανικής σιωνιστικής κοινωνικότητας και οργάνωσης της σωματειακής δράσης.³³ Η έγνοια για τους νέους των κατώτερων στρωμάτων απέβλεπε τώρα στην ενίσχυση της κοινοτικής συνοχής και λιγότερο στον εκδημοκρατισμό της κοινοτικής ζωής. Αυτή η μεταβολή της οπτικής επαναπροσδιόρισε όχι μόνο την ταξική διάσταση της νεανικής σιωνιστικής ταυτότητας, αλλά και τη σχέση των σιωνιστών με τον χώρο της πόλης παράγοντας νέους νοητικούς χάρτες της εβραϊκής Θεσσαλονίκης.

Ιστορικά τμήμα της εντός των τειχών πόλης, τα πολυπληθή εβραϊκά κατώτερα στρώματα επανεγκαταστάθηκαν σε συνοικισμούς στις παρυφές της αφότου η μεγάλη πυρκαγιά του 1917 κατέστρεψε ολοσχερώς τις παραδοσιακές εβραϊκές γειτονιές του κέντρου. Το νέο σχέδιο πόλης αναδιοργάνωσε ριζικά τον αστικό χώρο, εγκαταλείποντας την παλιά οθωμανική χωρική οργάνωση κατά εθνότητες και προκρίνοντας τον διαχωρισμό κατά τάξεις. Το κέντρο επανασχεδιάστηκε ως χώρος διοικητικών λειτουργιών και ζώνη κατοίκησης μεσοαστικών στρωμάτων, αποκλείοντας ουσιαστικά την επιστροφή των πρώην κατοίκων του σε αυτό. Κατά συνέπεια, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου το μεγαλύτερο τμήμα των περίπου 50.000 πυροπαθών διαβίωσε σε καθεστώς μιας ιδιότυπης χωρικής απομόνωσης, στην περιφέρεια της πόλης, σε πρώην συμμαχικά στρατόπεδα και υπό άθλιες συνθήκες.³⁴

31. Αρχεία της Alliance Israélite Universelle (στο εξής AAIU), Grèce I G 3, Νεχαμά (Θεσσαλονίκη) προς Alliance Israélite Universelle (Παρίσι), 19.5.1916 και 19.11.1909. Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 το σιωνιστικό σωματείο νέων Μαξ Νόρδαου είχε γύρω στα διακόσια μέλη, κυρίως από τα εργατικά στρώματα. Βλ. “En la Maks Nordau”, *La Renasensya Djudia* 18 (10.12.1926), σ. 4.

32. SFI VHA 42145, μαρτυρία του Edgar Kounio. Ανάλογα, ο Μωσέ Μπενβενίστε χαρακτήριζε τον σύλλογο Μισραχή «ουσιωδώς δημοκρατικό», που πρέπει να υπερασπιστεί την «εργατική και λαϊκή τάξη». Βλ. “Situasyon lamantavle del djudaismo de Grecia! Remedyo a emplier. Saloniko la djudea se fonde e pyedre su kolor religiozanasnyonala”, *El Djidio* 5687 (1926), σ. 39.

33. Τη δεκαετία του 1920 ο σιωνιστικός τύπος έβριθε αναφορών στον κίνδυνο του κομμουνισμού. Βλ. ενδεικτικά “Los laboros de muestra kinta konferensya”, *La Renasensya Djudia* 38 (29.4.1927), σ. 2, 4. Η αντιπαράθεση σιωνιστών και κομμουνιστών οξύνθηκε σε τέτοιο βαθμό ώστε εξέβαλε σε βίαιες συγκρούσεις, με τους κομμουνιστές να επιτίθενται στα γραφεία της Μακαμπί. Βλ. «Διχόνοια ισραηλιτών. Μακαμπή-Κομμουνιστάι», *Μακεδονία*, 1.11.1926, σ. 4. «Η δημοκρατική νίκη είναι εξηφαλισμένη», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 19.8.1928, σ. 1.

34. Για την ταξική λογική του νέου σχεδίου πόλης, βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου και Βασίλης Κολώνας, «Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά το 1917», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο. Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια. Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας. Θεσσαλονίκη 23-24/11 1991*, Αθήνα 1995, σ. 231-254. Για τους συνοικισμούς πυροπαθών και τις συνθήκες διαβίωσης σε αυτούς, βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Φτώχεια και περιθωριοποίηση σε έναν μεταβαλλόμενο αστικό χώρο. Οι εβραϊκές συνοικίες στη Θεσσαλονίκη, 1870-1920», στο Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Επιστημο-*

Υιοθετώντας μια ρητορική ηθικού πανικού, οι σιωνιστές αντιμετώπισαν αυτά τα φτωχά και περιθωριοποιημένα στρώματα, και ιδιαίτερα τα νεότερα μέλη τους, ως επιρρεπή σε βλαβερές ηθικές και πολιτικές επιρροές και με ευάλωτη την εβραϊκότητά τους.³⁵ Σύμφωνα με τη συλλογιστική τους, ο κατακερματισμός του ενιαίου εβραϊκού χώρου που επέφερε η πυρκαγιά είχε αποδιαρθρώσει τους εθνοτικούς δεσμούς και αποκόψει τα κατώτερα από τα ανώτερα εβραϊκά στρώματα. Ζώντας χωριστά, έχοντας πάψει να μοιράζονται την ίδια γειτονιά και να μετέχουν στις πολιτισμικές συνάψεις που αυτή δομεί, οι πυροπαθείς δεν μπορούσαν πια να επωφεληθούν από την ηθική και διανοητική καθοδήγηση των ελίτ.³⁶ Αντίθετα, ήταν πλέον εκτεθειμένοι στην επιρροή του κομμουνισμού και των «αντιεθνικιστικών ιδεών», ο βαθμός διείσδυσης των οποίων κατά τα μέσα της δεκαετίας του 1920 θορύβησε ιδιαίτερα τους σιωνιστές. Η προοπτική να καταστούν «χιλιάδες νέοι και παιδιά λεία μιας συστηματικής αποϊουδαιοποίησης και να μολύνουν σαν τη γάγραйна τον τοπικό εβραϊσμό» τους κινητοποίησε να αναλάβουν συστηματική, επιτόπια δράση στις εργατικές γειτονιές και στους συνοικισμούς πυροπαθών.³⁷

Οι νεανικές σιωνιστικές οργανώσεις ενσωμάτωσαν τους χώρους αυτούς στις δραστηριότητές τους. Το 1927 η Μακαμπί οργάνωσε στον κεντρικό κινηματογράφο Πάνθεον γυμναστικές επιδείξεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και έρανο υπέρ των αστέγων του συνοικισμού Ακτσέ Μετζιτ, της πιο εξαθλιωμένης εβραϊκής γειτονιάς της Θεσσαλονίκης.³⁸ Δράσεις αυτού του τύπου αναπαρήγαν τη γνώριμη χωρική λογική των φιλανθρωπικών συλλόγων, συγκροτώντας νοητικά έναν ενιαίο εβραϊκό χώρο ευεργετών και ευεργετούμενων, την ίδια στιγμή που τον διαχώριζαν στο εσωτερικό του στη βάση της ταξικής διαφοράς.³⁹ Ωστόσο, η κοινωνικότητα των νεανικών σιωνιστικών οργανώσεων συνιστούσε μια πιο συστηματική απόπειρα ενοποίησης του εβραϊκού χώρου της πόλης καθώς, επιχειρώντας να ανακόψει τη μετατροπή τους σε «κομμουνιστικούς θύλακες», επεξέτεινε τη σωματειακή δράση στις ίδιες

νικό συμπόσιο, «Ο Ελληνικός Εβραϊσμός», 3-4 Απριλίου, Αθήνα, σ. 173-197. Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη, «Για την κατάσταση της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53 (1994), σ. 33-44.

35. ΑΕΜΘ, φάκ. Εβραϊκών Σωματείων, Καταστατικό του σωματείου Καδίμα.

36. "Situasyon lamantavle del djudaismo de Grecia! Remedyo a emplier. Saloniko la djudea se fonde e pyedre su kolor religyoza-nasyonala", *El Djidio* 5687 (1926), σ. 39. "Los kuarteres populares en perikolo", *El Makabeo* 5682 (1921), σ. 22-23.

37. "Al torno dela quinta konferensya de los sionistas de Grecia. El lavoro en los foburgos", *La Renasensya Djudia* 37 (22.4.1927), σ. 4.

38. "La reprezentasyon de los Drores Makabi", *La Renasensya Djudia* 35 (8.4.1927), σ. 4. "Las representasyones de los Drores Makabi", *La Renasensya Djudia* 37 (22.4.1927), σ. 4. "La aktivida delos Drores-Makabi en el 5687. Lavoro fekondo", *El Dror* 5688 (1927), σ. 39-40.

39. Για τη σχέση φιλανθρωπίας, χώρου και διαμόρφωσης ταξικών ταυτοτήτων, βλ. Alan J. Kidd, "Outcast Manchester: Voluntary charity, poor relief and the casual poor 1860-1905", στο A. J. Kidd - K. W. Roberts (επιμ.), *City, Class and Culture: Studies of Cultural Production and Social Policy in Victorian Manchester*, Μάντσεστερ 1985, σ. 48-73. Για την Ελλάδα, βλ. Πάννης Γιαννιτσιώτης, *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η διαμόρφωση της αστικής τάξης, 1860-1910*, Αθήνα 2006, σ. 277-310. Για τη συγκρότηση μιας εθνοθησκευτικής ομάδας ως «φιλανθρωπική κοινότητα», βλ. Έφη Κάννερ, *Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, 1753-1912*, Αθήνα 2004.

τις περιθωριοποιημένες γειτονίες. Τη δεκαετία του 1920 ο Σύλλογος Μισραχή σύστησε ή ενσωμάτωσε μια σειρά από συλλόγους στους συνοικισμούς της Αγίας Φωτεινής, 6, Ακτσέ Μετζίτ, Ρεζί Βαρδάρ, Καλαμαριά και 151.⁴⁰ Οι σύλλογοι αυτοί ήταν ανοιχτοί στο σύνολο του πληθυσμού, αλλά εστίαζαν κυρίως στην ηθική, διανοητική και σωματική διάπλαση της νεολαίας, ακολουθώντας το σιωνιστικό τρίπτυχο οργάνωσης της νεανικής τυπικής κοινωνικότητας. Όπως προέβλεπε το καταστατικό του σωματείου Σιβάτ Σιών, που συστήθηκε στον συνοικισμό Ρεζί Βαρδάρ το 1924, σκοπός του συλλόγου ήταν η διοργάνωση διαλέξεων, συγκεντρώσεων, γιορτών και θεατρικών παραστάσεων, η ίδρυση βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου και η πρόνοια για τη φυσική αγωγή των μελών του μέσα από τη διοργάνωση μαθημάτων γυμναστικής, αθλητικών αγώνων και εκδρομών.⁴¹ Ταυτόχρονα, ο Σύλλογος Μισραχή διοργάνωνε σειρά εκδηλώσεων υπέρ του Εθνικού Εβραϊκού Κεφαλαίου, όχι μόνο στην πόλη, αλλά και στα διάφορα προάστια.⁴²

Οι σύλλογοι αυτοί, όπως και οι παράλληλες εκδηλώσεις, διεύρυναν τους χώρους της σιωνιστικής νεανικής κοινωνικότητας πέρα από το κέντρο και τις μεσοαστικές συνοικίες της ανατολικής Θεσσαλονίκης. Για τον Λεόν Λακόγια, ο ελεύθερος χρόνος του μοιραζόταν ανάμεσα στο σωματείο Σιβάτ Σιών, όπου πήγαινε σχεδόν κάθε μέρα, και στο συνοικιακό σινεμά.⁴³ Ο Νισσήμ Αλμαλέχ, μέλος και αυτός της Σιβάτ Σιών, θυμόταν τον σύλλογο καταρχήν ως τόπο συνεύρεσης και παιχνιδιού αγοριών και κοριτσιών και δευτερευόντως ως χώρο ομιλιών και διαλέξεων για τον σιωνισμό.⁴⁴ Αντίστοιχα, ο Χάρυ (Χαΐμ) Καμπελί πήγαινε κυρίως για να αθληθεί, καθώς ο σιωνισμός τον «ενδιέφερε πολύ λίγο».⁴⁵ Η εμπειρία της σωματειακής ζωής φαίνεται ότι συνδεόταν περισσότερο με την ψυχαγωγία και λιγότερο με την υιοθέτηση νέων προτύπων. Ωστόσο, ως ιδιαίτερα συστηματικό εγχείρημα επανασυγκόλλησης ενός κατακερματισμένου, ταξικά διαιρεμένου και πολιτικά πολωμένου κοινοτικού χώρου, οι σύλλογοι αυτοί παρήγαγαν έναν νέο, σιωνιστικό νοητικό χάρτη της εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Καθιστώντας τους εβραϊκούς συνοικισμούς και τους κατοίκους τους πεδίο παρέμβασης και αντικείμενο αναμόρφωσης και επιχειρώντας την επιτόπου διάχυση μιας κανονιστικής αντίληψης περί νεανικής εβραϊκότητας, διαμόρφωσαν μια νέα γεωγραφία πολιτικής δράσης και ενσωμάτωσαν οργανικά την πόλη στο σιωνιστικό φαντασιακό.

Η ενσωμάτωση αυτή δομήθηκε μέσω της σύνδεσης του σιωνισμού τόσο με τους χώρους όσο και με τους χρόνους της εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Αποδίδοντας στην ιστορική γνώση βαρύνουσα σημασία για τη διαμόρφωση μιας στέρεης εβραϊκής ταυτότητας, ο σιωνισμός υπήρξε πεδίο καλλιέργειας και μιας τοπικής ιστορικής συνείδησης.⁴⁶ Οι νεανικοί σιωνιστι-

40. Επρόκειτο για τους συλλόγους Σιβάτ Σιών, Περαχιά Σιών, Γκαλούτ, Χερούτ Ισραέλ. Βλ. "Aktivida dela organizayon Mizrahi de Saloniko en el 5686", *El Djidio* 5687 (1926), σ. 24-25. "Aktivita de la organizasyon 'Mizrahi' de Grecia en el 5687", *El Djidio* 5688 (1927), σ. 28-29.

41. ΑΕΜΘ, φάκ. Εβραϊκών Σωματείων, καταστατικό Συλλόγου Σιβάτ Σιών.

42. "Aktivita de la organizasyon 'Mizrahi' de Grecia en el 5687", *El Djidio* 5688 (1927), σ. 28.

43. SFI VHA 45007, μαρτυρία Leon Lakoya.

44. SFI VHA 1258, μαρτυρία Nissim Almalech.

45. SFI VHA 3759, μαρτυρία Harry Cabelli.

46. "La aktivita dela societa Makabi de Saloniko en 5675", *El Makabeo* 5676 (1915), σ. 21. Για τη σιωνιστική

κοί σύλλογοι οργάνωναν σποραδικά διαλέξεις για το εβραϊκό παρελθόν της Θεσσαλονίκης και την ιστορία των σεφαραδιτών Εβραίων και ανάλογα κείμενα περιλαμβάνονταν και στις περιοδικές εκδόσεις τους.⁴⁷ Η ανάπτυξη μιας τοπικής εβραϊκής ιστοριογραφίας ήταν επίσης στενά συνδεδεμένη με την εμφάνιση του σιωνισμού.⁴⁸ Ο δραστήριος ιστορικός Μικαέλ Μόλχο ήταν ενεργός σιωνιστής,⁴⁹ όπως και ο Μερκάδο Κόβο, τακτικός συνεργάτης του *El Makabeo*, όπου δημοσίευε άρθρα ελληνοεβραϊκού ενδιαφέροντος.⁵⁰

Ωστόσο, η σχέση του σιωνισμού με την ιστόρηση του σαλονικιώτικου εβραϊσμού δεν εξαντλείτο στην ανακάλυψη και θετική αξιολόγηση του κοινοτικού παρελθόντος. Ο σιωνισμός αυτοβιογραφήθηκε συναρμόζοντας τη σωματειακή μνήμη με εκείνη της κοινότητας. Οι ηγέτες του προσάρμοσαν στα τοπικά συμφραζόμενα το ευρύτερο ευρωπαϊκό σιωνιστικό αφήγημα (που προσήμαινε τη γέννηση του εβραϊκού εθνικού κινήματος ως μια κομβική και λυτρωτική στιγμή στην ιστορία της εβραϊκής διασποράς)⁵¹ και αναγόρευσαν τη νέα γενιά σε πρωταγωνιστή της ιστορίας και τη Μακαμπί σε σύμβολο μιας αναγεννηθείσας κοινότητας. Οι λόγοι τους περιοδολόγησαν την ιστορία των θεσσαλονικέων Εβραίων κατά την τελευταία εκατονταετία, διακρίνοντας μεταξύ μιας εποχής ηθικής παρακμής, σωματικής εξασθένησης και απώλειας της εβραϊκότητας πριν από την εμφάνιση της Μακαμπί και μιας περιόδου αφύπνισης μετά την ίδρυσή της. «Εκείνη η εποχή, που έχει περάσει ανεπιστρεπτί, ανακαλεί μόνο μια αίσθηση θανάτου. Καμία ένδειξη ζωής, κανένας ενθουσιασμός, καμία ευγενής φιλοδοξία δεν ψυχοκινούσε την εβραϊκή νεολαία. [...] Αλλά σήμερα [δέκα χρόνια μετά την ίδρυση της Μακαμπί], η μεταμόρφωση είναι αξιοθαύμαστη και η ενδυνάμωση της εβραϊκής ζωής στη νεολαία ιδιαίτερα έντονη».⁵² Η Μακαμπί συνδέθηκε με τον αγώνα για τον εκδημοκρατισμό της κοινότητας και η συμβολή της στη «σωματική και ηθική ανάταση της εβραϊκής νεολαίας» με τη γενικότερη πρόοδο του θεσσαλονικιώτικου εβραϊσμού.⁵³

επαναφήγηση του εβραϊκού παρελθόντος από τη σκοπιά της διανοητικής ιστορίας, βλ. την κλασική μελέτη του David Myers, *Re-inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*, Οξφόρδη 1995. Λείπουν ωστόσο οι μελέτες που διερευνούν τον ρόλο της ιστορίας στο πλαίσιο διαμόρφωσης μιας ευρύτερης σιωνιστικής κουλτούρας ή που αναλύουν τους τρόπους εκλαΐκευσης, διάδοσης και ανάπλασης του σιωνιστικού ιστορικού αφηγήματος, ιδιαίτερα μεταξύ των μη Ασκενάζι εβραϊκών κοινοτήτων.

47. “La aktivita dela societa Makabi de Saloniko en 5675”, *El Makabeo* 5676 (1915), σ. 21. “Aktivita dela organizasyon Misrahi”, *El Djidio* 5695 (1934), σ. 40.

48. Devin Naar, “Fashioning the ‘Mother of Israel’: The Ottoman Jewish Historical Narrative and the Image of Jewish Salonica”, *Jewish History* 28/3-4 (2014), σ. 337-372.

49. Robert Bedford, “The life of Rabbi Michael Molho 1890-1964: Educator, Researcher, Writer, Historian, Rabbi”, *La Lettre Sépharade* 25 (2006), σ. 6-9. Shmuel Refael, “El archivo epistolar de Michael Molho: Caracterización y análisis de las cartas recibidas por él entre 1945 y 1963”, στο Paloma Díaz-Mas – María Sánchez Pérez (επιμ.), *Los sefardíes ante los retos del mundo contemporáneo: identidad y mentalidades*, Μαδρίτη 2010, σ. 345-356.

50. Mercado J. Covo, « Études Judeo-Grecques. Rapports entre Athéniens et Hierosolymites d’après le Midrasch Ekha », *El Makabeo* 5690 (1929), σ. 1-11.

51. Michael Berkowitz, *Zionist Culture and West European Jewry, 1897-1914*, Κέμπριτζ 1993, σ. 99-119.

52. “Nuestra mansives. Dyez anyos antes e agora. Kontribusyones ala istorya del dispertamyento nasyonal en Saloniko”, *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 13.

53. “Una ermoza pazina de istorya”, *La Renansensya Djudia* 17 (3.12.1926), σ. 6.

Όπως δήλωνε ο *El Makabeo*, «ο σύλλογός μας ενέχυσε στον εξασθενημένο μας οργανισμό το αναζωογονητικό αίμα της νεολαίας μας».⁵⁴ Η ίδρυση της Μακαμπί ιστορήθηκε ως σημείο καμπής για την ιστορία όχι μόνο του τοπικού σιωνιστικού κινήματος, αλλά ολόκληρης της εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Κάνοντας χρήση οργανικών μεταφορών και υιοθετώντας το αφηγηματικό σχήμα της λύτρωσης, ο σιωνιστικός λόγος ταύτισε τη σωματειακή μνήμη με την ευρύτερη τοπική ιστορία και αναγόρευσε τη Μακαμπί σε σύμβολο κοινοτικής αφύπνισης. Η παραγωγή της τοπικότητας και η συγκρότηση μιας σιωνιστικής ταυτότητας ήταν δύο παράλληλες και αλληλοδιαπλεκόμενες διαδικασίες, που ενέγραψαν μια υπερτοπική εθνική ιδεολογία, τον σιωνισμό, σε ένα τοπικό πλαίσιο.

Αυτή η κίνηση ανάμεσα στο τοπικό και το διεθνές ήταν αμφίδρομη. Η σωματειακή μνήμη της Μακαμπί μετέτρεπε τον σιωνισμό σε τοπική ιστορία, αλλά ταυτόχρονα εγκιβώτιζε τον θεσσαλονικιώτικο σιωνισμό σε ένα διεθνές αφήγημα. Η επινόηση τοπικών σιωνιστών ηρώων και η μεταθανάτια μνημείωσή τους υπογράμιζε την τοπική συμβολή σε ένα παγκόσμιο κίνημα. Μετά τον θάνατό του το 1923, ο Ααρών Πάρδο, ένας από τους ιδρυτές της Μακαμπί, τιμήθηκε δημόσια ως πρωτοπόρος του σαλονικιώτικου σιωνισμού. Με καταγωγή από τη Φιλιππούπολη, και ενεργό μέλος της εκεί Μακαμπί, ο Πάρδο μετοίκησε στη Θεσσαλονίκη το 1909, όπου και συνέβαλε ενεργά στη σύσταση και λειτουργία της Μακαμπί Θεσσαλονίκης ως γυμναστής των νεαρών προσκόπων, συνθέτης του ύμνου του συλλόγου, διοικητικό στέλεχος του και τακτικός συνεργάτης του *El Makabeo*. Αν και η διαδρομή του αντανάκλα την έντονη κινητικότητα προσώπων, ιδεών και πρακτικών που χαρακτήριζε την ιστορία του σιωνισμού στα σεφαραδίτικα Βαλκάνια του πρώιμου εικοστού αιώνα, ο Πάρδο μνημειώθηκε ως τοπικός ήρωας, ως η προσωποποίηση του θεσσαλονικιώτικου σιωνισμού. Η ζωή του ιστορήθηκε ως εκείνη ενός μάρτυρα και ταυτίστηκε με τη ζωή της Μακαμπί. Πρότυπο «ακέραιου σιωνιστή και ριζοσπάστη εθνικιστή, αγνός και αποφασιστικός», ο Πάρδο αναγορεύτηκε στον «θεωρητικό και οργανωτή της γυμναστικής κίνησης σε εθνική βάση στην πόλη μας» και χαιρετίστηκε ως ο σωτήρας ενός «μουμιοποιημένου εβραϊσμού», εκείνος «που σήκωσε τον μπαλτά για να ανοίξει μια πόρτα στον τοίχο που περιέκλειε και στραγγάλιζε την κοινότητά μας».⁵⁵ Η είδηση του θανάτου του «αντήχησε όχι μόνο στην πόλη μας και στη Βουλγαρία, αλλά σε όλες τις πόλεις της Ανατολής όπου βρίσκονται μαθητές και θαυμαστές του».⁵⁶ Ένα χρόνο μετά τον θάνατό του, η Μακαμπί σύστησε καταπίστευμα στο όνομά του, το «Fondo Pardo», με σκοπό «τη στήριξη μιας γυμναστικής δραστηριότητας κοινής ωφέλειας που θα διατηρήσει τη μνήμη του στο διηνεκές».⁵⁷ Ταυτόχρονα, η δεύτερη ποδοσφαιρική ομάδα του συλλόγου πήρε το όνομά του, κίνηση που τοποθέτησε συμβολικά τον Πάρδο στο ίδιο επίπεδο με τον σύγχρονο μάρτυρα του σιωνισμού Γιωσέφ Τρούμπελντορ, το όνομα του οποίου έφερε η πρώτη ομάδα.⁵⁸

54. “La ovra de la Makabi en el 5676”, *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 19.

55. “Diskorso de senyor Eli Franses a nombre delas societas Makabi e Teodor Herzl”, *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 29.

56. “Avla tovida por senyor Daud Florentin a nombre dela Federasyon Sionista”, *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 34.

57. “Aaron Pardo. Su rolo en el movimyento de renasensya”, *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 28. “Los giovenos al lavoro”, *El Makabeo* 5686 (1925), σ. 42.

58. “Efimerides delos drores Makabi”, *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 48.

Υμνώντας την ατομική δράση για το κοινό καλό, δίνοντας έμφαση στη θυσία, ταυτίζοντας τον Πάρδο με το έργο του, τη Μακαμπί, και προσεγγίζοντας την έλευσή του στη Θεσσαλονίκη ως εκείνη ενός σωτήρα «μεσσία», η μνημειακή βιογράφηση του Πάρδο ακολουθούσε το ευρύτερο πρότυπο ηρωοποίησης που διέκρινε τη σιωνιστική πολιτική κουλτούρα σε Ευρώπη και Αμερική.⁵⁹ Αποψιλωμένοι από τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του, ο νεκρός Πάρδο μετατράπηκε σε απρόσωπο σύμβολο των παραδεδεγμένων σιωνιστικών ιδεωδών. Η συγκρότηση μιας θεσσαλονικιώτικης σιωνιστικής μνήμης απάλειψε την οποιαδήποτε ιδιαιτερότητα του τοπικού, καθώς το ανασηματοδοτούσε ως μια πρότυπη εκδοχή ενός κανονιστικού «εθνικού». Ωστόσο, αυτά τα κοινά αφηγήματα ηρωοποίησης και οι παρόμοιες πρακτικές μνημόνευσης δημιούργησαν ένα πάνθεον σιωνιστών ηρώων, όπου συνυπήρχαν τοπικές μορφές, όπως ο Πάρδο, με διεθνικές, όπως ο Τρούμπελντορ.⁶⁰ Η εβραϊκή ιστορική συνείδηση την οποία οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι καλλιέργησαν δεν ήταν επομένως αποεδαφικοποιημένη ούτε και απομάκρυνε τη νεολαία από την τοπική μνήμη. Αντίθετα, η νεανική σωματειακή κοινωνικότητα συγκροτούσε μια κοινότητα παγκοσμιτοπικής μνήμης και προωθούσε μια ταυτότητα που ενσωμάτωνε το τοπικό σωματειακό παρελθόν στην πρότυπη, διεθνική σιωνιστική μνημονική κουλτούρα. Στη Θεσσαλονίκη η σιωνιστική μνήμη παραγόταν στο μεταίχμιο του τοπικού και του διεθνικού. Συνδέοντας αφενός το σιωνιστικό κίνημα με την ιστορία της κοινότητας και αφετέρου τη σωματειακή ιστορία με το ευρύτερο σιωνιστικό αφήγημα, η Μακαμπί υπήρξε κομβική στην παραγωγή μιας εβραϊκής τοπικότητας μέσα από τις πολλαπλές συμβολικές και κοινωνικές της λειτουργίες. Κατά παράδοξο τρόπο, ο σιωνισμός, μια στρατηγική εξόδου και απόρριψης του διασπορικού βίου, καλλιέργησε επίσης μια αίσθηση τοπικής υπερηφάνειας.

Σε μια περίοδο που οι πολιτικές εθνοποίησης του ελληνικού κράτους επιχειρούσαν να εκριζώσουν τα παραδοσιακά εβραϊκά τοπόσημα της Θεσσαλονίκης, η κοινωνικότητα που οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι καλλιέργησαν και το συμβολικό φορτίο με το οποίο επενδύθηκαν στον σιωνιστικό λόγο ανασηματοδοτήσαν τον χώρο και τον προσδιόρισαν εκ νέου ως εβραϊκό και σαλονικιώτικο. Κατά τον Μεσοπόλεμο η παλιότερη εβραϊκή τοπογραφία της Θεσσαλονίκης υποχωρούσε ραγδαία. Η απόλυση των εβραίων αχθοφόρων, που κυριαρχούσαν στο λιμάνι, και η επιβολή της χρήσης ελληνικών εμπορικών πινακίδων αποϊουδαίοποιήσαν τους κύριους χώρους εργασίας και την αγορά της πόλης. Παράλληλα, η σχεδόν ολοσχερής καταστροφή των συναγωγών κατά την πυρκαγιά του 1917, η μετοίκηση των τυροπαθών Εβραίων και η ανοικοδόμηση του κέντρου σύμφωνα με τις επιταγές της ελληνικής

59. Judith Tydor Baumel, "Founding Myths and Heroic Icons: Reflections on the Funerals of Theodor Herzl and Hannah Szenes", *Women's Studies International Forum* 25/6 (2002), σ. 679-695.

60. Οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι της Θεσσαλονίκης τιμούσαν συστηματικά με ετήσια μνημόσυνα, ονοματοδοσίες σωματείων, ομιλίες και άλλες εκδηλώσεις τους σιωνιστές ηγέτες και ήρωες Χερτσολ, Νόρνταου και Τρούμπελντορ. Βλ. "La onra de la Makabi en el 5676", *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 39. "La onra dela societa Makabi en 5674", *El Makabeo* 5675 (1914), σ. 33. "Aktivita dela organizasyon Misrahi", *El Djidio* 5695 (1934), σ. 40. "Venid manyana la tarde a las ses e medya ala tadrada Trumpeldor ke tenda lugar a la Teodor Hertzl al Luks -kalye Sparti 2", *La Renasensya Djudia* 31 (11.3.1927), σ. 1.

εθνικής ιδεολογίας κατέστρεψαν τις χωρικές παραμέτρους που οργάνωναν την κοινοτική ζωή και απάλειψαν τα πλέον ορατά ίχνη μιας εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Ο δε δήμος και οι πανεπιστημιακές αρχές διεκδικούσαν ολοένα και πιο πιεστικά να μετατρέψουν το αχανές εβραϊκό νεκροταφείο, το τελευταίο σημαίνον εβραϊκό τοπόσημο, σε πανεπιστημιούπολη.⁶¹ Εν μέσω ενός συστηματικού εξελληνισμού, η δημόσια δράση των νεανικών σιωνιστικών οργανώσεων αναπροσδιόρισε τα όρια και το περιεχόμενο του εβραϊκού χώρου. Η ορατότητα της Μακαμπί σηματοδοτούσε μια θετική εβραϊκή παρουσία στη νεωτερική πόλη. Η αίσθηση της εβραϊκότητας που καλλιεργούσε μπορεί να είχε τη Γη του Ισραήλ στο επίκεντρό της και να καταδίκαιζε τη διασπορική συνθήκη, αλλά αντλούσε και από μια νέα σχέση με την πόλη. Η νεανική σωματειακή κοινωνικότητα ήταν μέσο διεκδίκησης μιας εβραϊκής Θεσσαλονίκης με αναφορά όχι μόνο σε ένα ένδοξο παρελθόν, αλλά και στο παρόν και ιδίως στο μέλλον.

Αυτή η νέα εβραϊκή τοπικότητα ήταν ανοιχτή και σε επικοινωνία με την περιρρέουσα ελληνική αστική κουλτούρα. Χωρικές πρακτικές και λόγοι των νεανικών σιωνιστικών σωματείων συγκροτούσαν ένα νέο αφήγημα της εβραϊκής Θεσσαλονίκης, αλλά ταυτόχρονα ενσωμάτωναν τα μέλη τους σε μια ελληνική τοπογραφία. Η ενσωμάτωση αυτή είχε ως σημείο αναφοράς την πόλη, τη μακεδονική περιφέρειά της και τις ελληνικές εννοιολογήσεις τους. Οι πολιτικές της τοπικότητας αποδείχθηκαν καθοριστικές στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των σιωνιστών, της ελληνικής κοινής γνώμης και των τοπικών αρχών. Στην τοπική δημόσια σφαίρα η τοπικότητα αποτέλεσε διακύβευμα και διαιρετική τομή, καθώς ο ελληνικός δημόσιος λόγος συνέδεσε τον σιωνισμό με την αντίσταση στον εξελληνισμό και την υπεράσπιση μιας εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, στο πεδίο της νεανικής σιωνιστικής κοινωνικότητας, η τοπικότητα δημιούργησε συγκλίσεις και αποτέλεσε τον βασικό αγωγό διαμόρφωσης μιας ελληνοεβραϊκής ταυτότητας με έντονες αστικές και περιφερειακές αναφορές.

Καλλιεργώντας μια εβραϊκή και σαλονικιώτικη ελληνικότητα. Νεανικές σιωνιστικές τοπογραφίες του ελληνισμού

Λειτουργώντας εντός ενός εχθρικού τοπικού πολιτικού περιβάλλοντος που προωθούσε τον αποκλεισμό, οι νεανικές σιωνιστικές οργανώσεις ανέπτυξαν εντούτοις μια πολύπλευρη σχέση με την περιβάλλουσα κουλτούρα της πόλης.⁶² Οι πολιτικές εντάσεις, αν και διάχυτες, δεν εξέβαλαν στον εθνοτικό διαχωρισμό και στην ανάπτυξη μιας εσωστρεφούς εβραϊκής νεανικής κοινωνικότητας. Αντίθετα, οι σιωνιστικές νεανικές οργανώσεις αποτέλεσαν διαύλους διεθνοτικής συνάφειας. Μέσα από μια πολύπλευρη δημόσια παρουσία, που εκτεινόταν στα πεδία της πολιτικής αλλά και του αθλητισμού και είχε έντονα τα χαρακτηριστικά του θεάμα-

61. M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, κεφ. 16, 18, 21, 22.

62. Για την εχθρική στάση των ελληνικών αρχών και του τοπικού χριστιανικού τύπου έναντι των σιωνιστών και για τις αντισιωνιστικές διαστάσεις του τοπικού αντισημιτισμού, βλ. Paris Papamichos Chronakis, "Vipers and snakes", "komitadjis and pseudo-nationalists". *Anti-Zionist discourses in interwar Greece*, ανακοίνωση στο εργαστήριο "Anti-Semitism in Greece", Βερολίνο, 7-8 Ιουλίου 2014.

τος, διαμόρφωσαν μια διττή σχέση με τον αστικό χώρο, συνταιριάζοντας τις εβραϊκές με τις εθνικές εννοιολογήσεις.

Στις δημόσιες τοποθετήσεις τους, οι ηγέτες των σιωνιστών απαντούσαν στις κατηγορίες για ανθελληνική συμπεριφορά υπογραμμίζοντας επανειλημμένα τον διπλό σκοπό του σιωνισμού: να εκπαιδεύσει τους θεσσαλονικείς Εβραίους να είναι καλοί Εβραίοι και ταυτόχρονα «καλοί, άριστοι Έλληνες, όχι μόνο ομιλούντες την Ελληνικήν γλώσσαν, αλλά και έχοντες Ελληνικήν συνείδησιν».⁶³ Στην απόπειρά τους να προσδιορίσουν το σημασιολογικό περιεχόμενο αυτής της νέας, ελληνικής και εβραϊκής, ιδιότητας του πολίτη, οι θεσσαλονικείς σιωνιστές μετακινήθηκαν πέρα από μια ρητορική νομικών υποχρεώσεων και συνδιαλέχθηκαν με μια συγκεκριμένη αντίληψη περί τοπικότητας.⁶⁴ Αυτή προσέδωσε νόημα στη σωματειακή τους δράση και διαμόρφωσε τη σχέση τους με την ελληνική εθνική ταυτότητα.

63. «Έλληνες και Εβραίοι. Τι λένουν οι σιωνιστάι. Μερικά εξηγήσεις. Ανάγκη ειλικρίνειας», *Μακεδονία*, 10.9.1928, σ. 1. Βλ. επίσης, «Έλληνες και Ισραηλίται. Πώς εννοούν οι σιωνιστάι την αφομοίωσιν. Πιστεύουν ότι υπάρχουν παρεξηγήσεις. Διαβεβαιώσεις για την νομοτάειαν αυτών. Άρθρον του βουλευτού κ. Μπεσαντζή», *Μακεδονία*, 8.9.1928, σ. 1. Ανάλογη ήταν και η κανονιστική εννοιολόγηση της σωματειακής κοινωνικότητας από τους διοικούντες τους νεανικούς σιωνιστικούς. Το καταστατικό του συλλόγου Αρσενού προέβλεπε ότι σκοπός του σωματείου ήταν «η τόνωσις της ελληνικής μορφώσεως παρά τη Ισραηλιτική Νεολαία και η ηθική και υλική ενίσχυση του έργου της αποκαταστάσεως εν Παλαιστίνη Εθνικής Εβραϊκής Εστίας». Βλ. ΑΕΜΘ, φάκ. Εβραϊκών Συλλόγων, Καταστατικό Συλλόγου Αρσενού. Αντίστοιχα, η Μακαμπί αυτοπαρουσιαζόταν ακόμη και στο εβραϊκό κοινό ως οργάνωση που στόχευε στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης των Εβραίων, αλλά και στη συνειδητοποίηση των καθηκόντων τους «απέναντι στη χώρα τους, την Ελλάδα». Βλ. “18 Dicembre avvertida del bazar a profito del Keren Kayemet Le Israel. La organizasyon Drores-Makabi”, *La Renasensya Djudia* 18 (3.12.1926), σ. 5. Τέλος, το αθλητικό σωματείο Ακόαχ αυτοπροσδιοριζόταν ως «οργάνωση των Νέων ισραηλιτών προς αποτελεσματική υποστήριξη των συμφερόντων αυτών», με στόχο την «ηθική μόρφωση και διανοητική και σωματική ανάπτυξη των μελών κατά τρόπο ώστε να καταστούν αυτοί τέλειοι πολίτες Έλληνες και χριστοί Ισραηλίτες». Βλ. ΑΕΜΘ, φάκ. Εβραϊκών Συλλόγων, Καταστατικό Συλλόγου Ακόαχ. Το επιχείρημα περί πλήρους συμβατότητας της ελληνικής και εβραϊκής εθνικής ταυτότητας αναπαρήγε μια πανευρωπαϊκή σιωνιστική ρητορική περί ιδιότητας του πολίτη, αλλά ταυτόχρονα απηχούσε και μια περισσότερο οικεία ύστερη οθωμανική αντίληψη της εβραϊκότητας, έναν εβραϊκό οθωμανισμό που στηριζόταν αφενός στην υπεράσπιση της κοινοτικής αυτονομίας και αφετέρου στην αφοσίωση προς το οθωμανικό κράτος. Για το ανάλογο παράδειγμα της μεσοπολεμικής Τσεχοσλοβακίας και τη συμβολή του σιωνισμού στην κατασκευή μιας τσεχοσλοβακικής εβραϊκής ταυτότητας, βλ. T. Lichtenstein, “Making’ Jews at Home”. Για τη συμβιωτική σχέση σιωνισμού και οθωμανικότητας, βλ. Michelle Campos, “Between ‘Beloved Ottomania’ and ‘The Land of Israel’: the Struggle over Ottomanism and Zionism among Palestine’s Sephardi Jews, 1908-1913”, *International Journal of Middle East Studies* 37 (2005), σ. 461-483· Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925*, Μπλούμνγκτον 1990· Sarah Abrevaya Stein, *Making Jews Modern: The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires*, Μπλούμνγκτον, 2004· Julia Phillips Cohen, *Becoming Ottomans. Sephardi Jews and Imperial Citizenship in the Modern Era*, Οξφόρδη 2013, κεφ. 4.

64. Για διαφορετικές σιωνιστικές ρητορικές της διεθνοτικής συνάφειας σε άλλες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, βλ. R. Klein-Pejsova, “Abandon Your Role as Exponents of the Magyars”. Kateřina Čapková, “Specific features of Zionism in the Czech Lands in the interwar period”, *Judaica Bohemiae* 38 (2003), σ. 106-159· Ivo Goldstein, “The Jews in Yugoslavia, 1918-1941. Antisemitism and the Struggle for Equality”, *Jewish Studies at the CEU: II. Yearbook (1999-2001)* http://web.ceu.hu/jewishstudies/pdf/02_goldstein.pdf (τελ. πρόσβ. 14.2.2015)· David Engel, “Citizenship in the Conceptual World of Polish Zionists”, *Journal of Israeli History* 27/2 (2008), σ. 191-199.

Κατά τον Μεσοπόλεμο η τοπικότητα αποτελούσε ένα οργανικό στοιχείο της πολιτικής κουλτούρας στην εξελληνιζόμενη πόλη.⁶⁵ Η παρουσία μειονοτικών πληθυσμών σε όλη τη Βόρειο Ελλάδα και οι τεταμένες σχέσεις με τα γειτονικά κράτη έθρεψαν μια έντονη ανησυχία για το μέλλον της Θεσσαλονίκης και της ελληνικής Μακεδονίας μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού. Επιπλέον, οι δυσκολίες της ενσωμάτωσης που αντιμετώπιζαν αυτές οι πρώην οθωμανικές επαρχίες και η γενική αίσθηση περιθωριοποίησης και αδιαφορίας που οι κάτοικοι βίωναν στις συναλλαγές τους με τις κρατικές αρχές καλλιέργησαν ισχυρά αρνητικά συναισθήματα απέναντι στην Παλαιά Ελλάδα και την πρωτεύουσα Αθήνα.⁶⁶ Κατά παράδοξο τρόπο, η αφοσίωση προς το ελληνικό έθνος και η αποξένωση από το ελληνικό κράτος συνέκλιναν για να διαμορφώσουν μια ισχυρή αστική και περιφερειακή ταυτότητα, με έντονο ωστόσο το στοιχείο του ελληνικού εθνικισμού.⁶⁷

Στο πλαίσιο αυτού του οξυμένου τοπικισμού, ανταγωνιστικοί πολιτικοί λόγοι αμφισβήτησαν τη σχέση του σιωνισμού με τη Θεσσαλονίκη. Έλληνες σχολιαστές απέρριπταν την εβραϊκή ορατότητα στην πόλη που αυτός προωθούσε, σαν μια υπονόμευση της ελληνικής κυριαρχίας. «Δεν ημπορεί να υπάρξουν εβδομήντα χιλιάδες ξένοι εις απόστασιν εβδομήντα χιλιομέτρων από των συνόρων», υποστήριζε η *Μακεδονία*, επιτιθέμενη στο σιωνιστικό αίτημα να αναγνωριστεί στους Εβραίους καθεστώς εθνικής μειονότητας.⁶⁸ Άλλοι σημείωναν με κατάπληξη την επιδίωξη των θεσσαλονικέων σιωνιστών να διατηρήσουν τον εβραϊσμό στην πόλη, αντί να ενθαρρύνουν τη μετανάστευσή του στην Παλαιστίνη. Όπως παρατηρούσε ο Χ. Τσώχος, οι σιωνιστές «ελαύνονται... από την επικρατούσαν εις την Ανατολήν συνήθειαν ν' αποτελούν και οι Ισραηλίται ξένην φυλήν και ξένην εθνότητα, χωρίς όμως να ποθούν να μετοικήσουν εις την Παλαιστίνην».⁶⁹ Κατά τη γνώμη των χριστιανών αντισιωνιστών, η έντονη ταύτιση με την πόλη συνιστούσε μια τοπική ιδιαιτερότητα που διαχώριζε τον θεσσαλο-

65. Για τις ύστερες οθωμανικές καταβολές της ελληνοχριστιανικής τοπικής ταυτότητας στη Θεσσαλονίκη, βλ. Paris Papamichos Chronakis, "Our unfortunate Land, Macedonia. Regional spatialities and the Greek Orthodox Middle Class of Salonica, 1870-1912", ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο "Bourgeois Seas. Revisiting the History of the Middle Class in the Eastern Mediterranean Port Cities", Φλωρεντία, 19-20 Σεπτεμβρίου 2008.

66. Άννα Μαχαιρά, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. 2: *Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940*, σ. 107-131· Basil C. Gounaris, "Doing Business in Macedonia. Greek Problems in British Perspective (1912-1921)", *European Review of History* 5/2 (1998), σ. 169-180· Πάρις Παπαμίχος Χρονάκης, «Οι Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης, 1882-1919. Εθνοτικοί και ταξικοί μετασχηματισμοί σε τροχιά εξελληνισμού», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2011, κεφ. 9.

67. Για τη διαλεκτική σχέση τοπικής και εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό και ευρωπαϊκό συμφραζόμενο, βλ. Παρασκευάς Ματάλας, «Ο Λεωνίδας, ο Γκρέκο και ο Μεγαλέξανδρος: περί (τοπικών) ταυτοτήτων και άλλων τινών», στο Άννα Ματθαίου, Στρατής Μπουρνάζος, Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Στην τροχιά του Φίλιππου Ηλιού: ιδεολογικές χρήσεις και εμμονές στην ιστορία και την πολιτική*, Αθήνα 2008, σ. 44-56· Celia Applegate, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*, Μπέρκλεϊ 1990· Stéphane Gerson, *The Pride of Place. Local Memories and Political Culture in Nineteenth-Century France*, Ίθακα 2003.

68. «Πού οδηγεί ο Σιωνισμός τους Ισραηλίτας», *Μακεδονία*, 25.10.1928, σ. 1. Βλ. επίσης, «Η καλή αρχή», *Μακεδονία*, 10.12.1928, σ. 1.

69. Χ. Τσώχος, «Πώς διοικείται η Θεσσαλονίκη», *Εργασία* 15 (19.4.1930), σ. 11.

νικιάτικο σιωνισμό από το ευρύτερο σιωνιστικό κίνημα. Ο Νικόλαος Φαρδής καταφερόταν συγκεκριμένα ενάντια στον «τοπικό Σιωνισμό όπως αυτός εκδηλούται εν Θεσσαλονίκη», ο οποίος «και επήρε ένα άλλο δρόμον» «διάφορο του εν Ευρώπη». ⁷⁰ Ενώ ο Χ. Τσώχος καταδίκαιζε «τον ιδιόρρυθμο της Θεσσαλονίκης σιωνισμόν, τον σιωνισμόν, ο οποίος, –κατ’ αντίθεσιν προς τα κρατούντα και πρεσβευόμενα αλλαχού– ζητεί την ενατένισιν προς την Σιών χωρίς να εγκαταλειφθή η Θεσσαλονίκη και χωρίς την συμφιλίωσιν με τους Έλληνας». ⁷¹ Η στενή σχέση με την πόλη αποκάλυπτε το πραγματικά ανθελληνικό πρόσωπο του σιωνισμού, κύριος σκοπός του οποίου ήταν «η αυτονόμησις της Μακεδονίας, όπου το μέγα του εβραϊσμού άσυλον, η Θεσσαλονίκη». ⁷²

Κατά ειρωνικό τρόπο, οι εβραίοι κομμουνιστές επιτέθηκαν στους σιωνιστές για τους ακριβώς αντίθετους λόγους, κατηγορώντας τους ότι «δεν θεωρούσαν πατρίδα τους τη Θεσσαλονίκη, αλλά μια μακρινή αγγλική αποικία». ⁷³ Για τους κομμουνιστές οι σιωνιστές ήταν ταυτόχρονα ανθέλληνες και αντιεβραίοι, ακριβώς επειδή αρνούσαν τους δεσμούς του σαλονικιώτικου εβραϊσμού με την πόλη του. Ο αντισιωνιστικός λόγος χριστιανών και Εβραίων ήταν αντιφατικός και εσωτερικά διαφοροποιημένος, αλλά συνέκλινε στην απονομιμοποίηση της σχέσης των σιωνιστών με τη Θεσσαλονίκη. Μετατρέποντας την τοπικότητα σε πολιτικό επιχείρημα αμφισβητούσε ανοιχτά τον ελληνικό πατριωτισμό τους.

Ωστόσο, η επιχειρηματολογία αυτή δεν απέκλεισε την παραγωγική σχέση των ίδιων των σιωνιστών με την τοπική δημόσια σφαίρα και τις πολιτικές της τοπικότητας. Οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι ιδιαίτερα διαμόρφωσαν τη σχέση τους με την ελληνική εθνική κουλτούρα μέσα από μια συστηματική εμπλοκή με τις τοπικές της εκφάνσεις. Πρακτικές και λόγοι περί τοπικότητας σημασιοδοτούσαν την κοινωνικότητά τους, προωθούσαν τις διεθνотικές επαφές και χρωμάτιζαν την αναδυόμενη αίσθηση ελληνικότητας μεταξύ των μελών τους. Όπως συνέβη και με τους Έλληνες χριστιανούς συμπολίτες τους, και στην περίπτωση των σιωνιστών η εθνική ενσωμάτωση πήρε τη μορφή επιτέλεσης μιας τοπικής και περιφερειακής ταυτότητας.

Οι νεανικοί σιωνιστικοί σύλλογοι συμμετείχαν συστηματικά στους εθνικούς εορτασμούς και σε άλλες εκδηλώσεις υψηλής τοπικής σημασίας. ⁷⁴ Κάθε χρόνο οι πρόσκοποι και η μπάντα της Μακαμπί λάμβαναν μέρος στη δεξίωση υποδοχής του νέου έτους, στον εορτασμό της απελευθέρωσης της Θεσσαλονίκης και στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου. ⁷⁵ Συμμετεί-

70. «Ο σιωνισμός είναι προδοσία. Οι Ισραηλίται της Ευρώπης», *Μακεδονία*, 31.10.1929, σ. 3.

71. Χ. Τσώχος, «Οι Ισραηλίται Θεσσαλονίκης και η Ελλάς», *Εργασία* 19 (17.4.1930), σ. 12.

72. «Περί την αφομοίωσιν των Ισραηλιτών. Μια επίκαιρος συζήτησις», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 4.10.1928, σ. 1.

73. Βλ. την αναδημοσίευση της αντιπαράθεσης στην *Μακεδονία*. «Μεταξύ Εβραίων. Δριμύ κατηγορητήριο κατά των ελλήνων βουλευτών. Ο πατριωτισμός των», *Μακεδονία*, 13.11.1926, σ. 1.

74. Συγκεκριμένα, συμμετοχή σε εράνους για τον ελληνικό πολεμικό στόλο και συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατά της βρετανικής πολιτικής στην Κύπρο. “La onra de la Makabi en el 5676”, *El Makabeo* 5677 (1916), σ. 19-24. «Αι προετοιμασίαι διά το μνημόσυνον Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 7.11.1931, σ. 6.

75. Βλ. ενδεικτικά “Efimerides delos drores Makabi”, *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 41. «Η εικοσαετηρίς της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 27.10.1932, σ. 3. «Η σημερινή εορτή της απελευθέρωσης», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26.10.1928, σ. 2.

χαν επίσης στο άγημα τιμών κατά την υποδοχή του βασιλιά και των πολιτικών αρχών, όπως και σημαντικών ορθόδοξων ιερωμένων.⁷⁶ Η παρουσία της Μακαμπί ήταν πολυπληθής και οι πρόσκοποι της, φορώντας την αναγνωρίσιμη μπλε και λευκή στολή τους, αποτελούσαν ένα οργανικό και ταυτόχρονα διακριτό τμήμα των παριστάμενων σχηματισμών.⁷⁷ Παράλληλα, στα ρεπορτάζ τους, ελληνικές και εβραϊκές εφημερίδες αναγνώριζαν το υψηλό συμβολικό φορτίο της συμμετοχής της Μακαμπί, αναφέροντάς την ονομαστικά μαζί με τις στρατιωτικές μονάδες, τους συλλόγους επιστράτων, τις ελληνικές εθνικιστικές οργανώσεις και το χριστιανικό Σώμα Ελλήνων Προσκόπων. Αντίστοιχα, οι δημοτικές αρχές υπολόγιζαν στην ενεργό συμμετοχή της για την επιτυχία των εκδηλώσεων.⁷⁸

Αυτές οι τελετουργικές πρακτικές και οι λόγοι που τις συνόδευαν αποτελούσαν χειρονομίες αποδοχής του θεσσαλονικιώτικου εβραϊσμού, τις οποίες ο εβραϊκός τύπος, σιωνιστικός και μη, κατέγραφε τακτικά και με αίσθημα υπερηφάνειας. Το περιοδικό *El Makabeo* περιελάμβανε στον ετήσιο απολογισμό της δράσης του συλλόγου τη συμμετοχή των προσκόπων και της μπάντας τόσο στις εθνικές επετείους όσο και στις εβραϊκές θρησκευτικές και σιωνιστικές εκδηλώσεις, συναρμολόγώντας έτσι τον ελληνικό με τον εβραϊκό εθνικό χρόνο.⁷⁹ Σημείωνε επίσης με ικανοποίηση, μαζί με άλλα εβραϊκά σιωνιστικά έντυπα, την αριθμητικά ισχυρή παρουσία των Μακκαβαίων, τον γενικό ενθουσιασμό που προκαλούσαν, τις θετικές αναφορές των ελληνικών εφημερίδων (ακόμη και της σταθερά αντισημιτικής *Μακεδονίας*) και τέλος τους επαίνους των ελληνικών αρχών.⁸⁰ Όπως μαρτυρούν οι αναφορές του τύπου, η παρουσία της Μακαμπί της προσέδιδε μεγάλη δημόσια ορατότητα και την καθιστούσε το αναγνωρίσιμο πρόσωπο ολόκληρης της κοινότητας εξίσου ή και περισσότερο από το κοινοτικό συμβούλιο ή τον αρχιραβίνο. Στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη οι δημόσιοι εορτασμοί εθνικών επετείων συνιστούσαν σύνθετα δημόσια θεάματα, τα οποία οπτικοποιούσαν την κρατική εξουσία και επιβεβαίωναν την ελληνική κυριαρχία στον χώρο της πόλης.⁸¹ Ωστόσο, λειτουργούσαν επίσης σαν συμβολικές αναπαραστάσεις της κοινωνικής ιεραρχίας και του

76. «Η εορτή του Βασιλέως. Πρόσκλησις προς τον λαόν Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 19.5.1921, σ. 1· «Ευχαριστήρια», *Μακεδονία*, 31.12.1929, σ. 3· “Efimerides delos drores Makabi”, *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 43.

77. Κατά ειρωνικό δε τρόπο, μερικές φορές παρατάσσονταν δίπλα στους ακραιφνείς αντιπάλους τους, τους Άλκιμους της αντισημιτικής Εθνικής Ενώσεως Ελλάς. «Η εικοσαετηρίς της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονία*, 27.10.1932, σ. 3.

78. Τουλάχιστον μία φορά ο δήμαρχος και ο νομάρχης ζήτησαν ειδικά από την μπάντα της Μακαμπί να παρελάσει μέσα από τις κεντρικές αρτηρίες της πόλης κατά τη διάρκεια των εορτασμών της ελληνικής ανεξαρτησίας. “Efimerides delos drores Makabi”, *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 43.

79. Βλ. ενδεικτικά “Efimerides delos Drores-Makabi”, *El Makabeo* 5686 (1926), σ. 59-62· “Efimerides delos Drores Makabi”, *El Makabeo* 5687 (1926), σ. 41-48.

80. “La aktivida delos Drores-Makabi en el 5687. Lavoro fekondo”, *El Dror* 5688 (1928), σ. 39· “Los Drores Makabi e la fiesta nasyonala”, *La Renasensya Djudia* 34 (1.4.1927), σ. 4.

81. Αντλώ από τη μελέτη της Αναστασίας Καρακασίδου για τις στρατιωτικές παρελάσεις στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη. Βλ. Anastasia Karakasidou, “Protocol and Pageantry: Celebrating the Nation in Northern Greece”, στο Mark Mazower (επιμ.), *After the War was Over: Reconstructing the Family, Nation, and State in Greece, 1943-1960*, Πρίνστον 2000, σ. 221-246.

εθνικού σώματος, συγκροτώντας επιτελεστικά την πόλη ως ένα εσωτερικά ιεραρχημένο αλλά ενιαίο σώμα.⁸² Στο πλαίσιο αυτό, η σταθερή και αξιοπρόσεκτη παρουσία της Μακαμπί σηματοδοτούσε την ένταξη του τοπικού εβραϊσμού στην αναδυόμενη αστική ταυτότητα μιας ελληνικής αυτή τη φορά Θεσσαλονίκης.

Η καλλιέργεια μιας κοινής ελληνοεβραϊκής αίσθησης τοπικότητας αντλούσε επίσης από μια άλλη μορφή ενσώματης συλλογικής επιτέλεσης, τα σύγχρονα σπορ. Ήδη κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο οι ανοιχτές αθλητικές συναντήσεις των αστικών ελίτ μετατρέπονταν σε δημόσιο γεγονός που προσέλκυε ένα διεθνικό κοινό.⁸³ Σποραδικές και χωρίς συγκεκριμένη ονομασία, αντανάκλουν τόσο τον πολυεθνικό, κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης όσο και μια ασθενή τοπική αστική συνείδηση μεταξύ των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων της πόλης. Μετά το 1912 η αθλητική ζωή στην πόλη διευρύνθηκε και διαφοροποιήθηκε. Οι αθλητικοί σύλλογοι πολλαπλασιάστηκαν, προσφέροντας ευρεία γκάμα αθλημάτων, προσελκύνοντας ως θεατές, μέλη και διοικούντες τα χαμηλότερα στρώματα και εκφράζοντας μια πολλαπλότητα από ιδιαίτερες και συχνά αντίπαλες ταυτότητες, ταξικές και εθνοτικές, προσφυγικές και συνοικιακές.⁸⁴ Με τον πολλαπλασιασμό των αθλητικών συναντήσεων συστήθηκαν επιτροπές εκπροσώπων των σωματείων για να οργανώσουν τοπικές ενώσεις και να επιβλέψουν τη διεξαγωγή των πρωταθλημάτων. Ορισμένες, όπως η Ένωση Ποδοσφαιρικών Σωματείων Μακεδονίας-Θράκης, αποτελούσαν τμήματα εθνικών ομοσπονδιών, με το εθνικό πρωτάθλημα να διεξάγεται κατά περιφέρεια.⁸⁵ Η διάδοση του αθλητισμού και ο σταδιακός μετασχηματισμός του σε μαζικό φαινόμενο διαπλέκονταν με μια συγκεκριμένη οργάνωση του χώρου.

Αυτές οι πρωτοβουλίες αποτελούσαν ταυτόχρονα συνέχεια και τομή με τις ύστερες οθωμανικές αθλητικές και χωρικές πρακτικές. Όπως και κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, οι αθλητικές συναντήσεις συνέχιζαν να είναι τοπικής, το πολύ περιφερειακής εμβέλειας, προωθώντας τη συνένωση μεταξύ αθλητών και ομάδων κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, την ελληνική Μακεδονία και τη Θράκη. Ακόμη και τα ρεκόρ προσδιορίζονταν τόσο με εθνικά όσο και με περιφερειακά κριτήρια – δίπλα στο εθνικό υπήρχε για καιρό και το «ρεκόρ Μακεδονίας».⁸⁶ Τα αθλητικά τουρνουά εξακολουθούσαν να οργανώνουν έναν τοπικό, παρά εθνικό, χρόνο και χώρο, αν και πλέον περισσότερο συστηματικά από ό,τι παλαιότερα, λόγω της ποικιλίας, της συχνότητας, της επαναληπτικότητας και της αυξανόμενης δημοτικότητάς τους. Παρόλο

82. Για τις παρελάσεις ως συμβολικές τελετουργίες, βλ. Mary Ryan, "The American Parade: Representations of the Nineteenth-Century Social Order", στο Lynn Hunt (επιμ.), *The New Cultural History*, Μπέρκλεϊ 1989, σ. 131-153.

83. Meropi Anastassiadou, "Sports d'élite et élites sportives à Salonique à la fin du XIXe siècle", στο Paul Dumont, François Georgeon (επιμ.), *Vivre dans l'empire ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)*, Παρίσι 1997, σ. 145-171.

84. Νικόλαος Κ. Χριστοδούλου, *Ο Γυμναστικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης «Ο Ηρακλής» και η εξέλιξη του αθλητισμού εν Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1927. Για τις ευρύτερες μεταβολές στον χώρο του αθλητισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, βλ. τις επιλογικές σκέψεις της Χριστίνας Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα 1997.

85. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 101.

86. Στο ίδιο, σ. 47.

που καμία ομάδα δεν αντιπροσώπευε ολόκληρη την πόλη και η σωματειακή αντιπαλότητα ήταν ενδημική (και ενίοτε οξεία),⁸⁷ οι αθλητικές συναντήσεις δομούσαν μια ισχυρή αίσθηση τοπικής ταυτότητας. Το 1930 ο πρόεδρος της Ποδοσφαιρικής Ένωσης Θεσσαλονίκης έκλεισε την τελετή βράβευσης των τοπικών πρωταθλητών παρουσία πλήθους θεατών και τριάντα τοπικών ομάδων αναφωνώντας «Ζήτω η φίλαθλος και ευγενής της Θεσσαλονίκης πόλις!».⁸⁸ Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι μεγάλες αθλητικές συναντήσεις δεν αναφέρονταν πλέον ως «διεθνείς»,⁸⁹ αλλά αντίθετα ως «Πανθεσσαλονίκειες» (από το 1923) και «Παμμακεδονικές» (από το 1925).⁹⁰ Στον χώρο του αθλητισμού, η μετάβαση από μια «κοσμοπολίτικη» σε μια ελληνική και έντονα τοπική ταυτότητα σημάδεψε την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στον εθνικό κορμό.

Οι σιωνιστικοί νεανικοί και αθλητικοί σύλλογοι συμμετείχαν ενεργά σε αυτή τη διαδικασία, με την εβραϊκή παρουσία να είναι εμφανής σε όλες τις μείζονες αθλητικές συναντήσεις. Οι διάφορες ομάδες της Μακαμπί, του Μαξ Νόρδαου και της Ακόαχ λάμβαναν τακτικά μέρος στα τοπικά και περιφερειακά πρωταθλήματα, ενώ τα μέλη των διοικητικών τους συμβουλίων ενεργοποιούνταν επίσης στη σύσταση τοπικών αθλητικών επιτροπών και στην οργάνωση περιφερειακών αθλητικών συνεδρίων.⁹¹ Μαζί με τους έλληνες χριστιανούς συναδέλφους τους, υποδέχονταν ομάδες από την επαρχία και το εξωτερικό, παρέθεταν δεξιώσεις προς τιμήν τους και λειτουργούσαν σαν τοπικοί οικοδεσπότες-εκπρόσωποι όχι του σωματείου τους αλλά ολόκληρης της πόλης.⁹² Επιπλέον, στους ποδοσφαιρικούς αγώνες απέναντι σε εβραϊκές ομάδες που επισκέπτονταν τη Θεσσαλονίκη, την ομάδα της Μακαμπί ενίσχυαν μερικές φορές και άλλοι ντόπιοι παίκτες, όχι μόνο Εβραίοι αλλά και χριστιανοί. Συναντήσεις οι οποίες απέβλεπαν να προωθήσουν την εβραϊκή αλληλεγγύη, να τονίσουν το εβραϊκό αθλητικό πνεύμα, να προβάλουν μια μυώδη ανδρικότητα και να τονώσουν την εβραϊκή υπερηφάνεια ήταν ταυτόχρονα στιγμές που προσέδιδαν περιεχόμενο σε μια κοινή διεθνοτική θεσσαλονικιώτικη ταυτότητα, με τη Μακαμπί να εκπροσωπεί στον λόγο του ελληνικού τύπου τους «ημετέρους».⁹³

87. Οι εντάσεις ήταν τόσο ενδοεθνοτικές όσο και διεθνοτικές. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 οι προστριβές μεταξύ Ηρακλή και Μακαμπί ήταν συχνές, ενώ η αντιπαλότητα μεταξύ Μακαμπί και Ακόαχ ήταν αρκετά ορατή ώστε να καταγράφεται και από τον ελληνικό τύπο. Στο ίδιο, σ. 24, 102. Στον απόηχο των γεγονότων του Κάμπελ, τον Αύγουστο του 1931, αθλητές της Μακαμπί και του Άρη πιάστηκαν στα χέρια. «Χθες ηπειλήθησαν και πάλιν επεισόδια μεταξύ ελλήνων και ισραηλιτών αθλητών», *Μακεδονία*, 26.8.1931, σ. 4.

88. «Ο λόγος του προέδρου της Ενώσεως κατά την τελετή των επάθλων», *Μακεδονία*, 8.10.1930, σ. 3.

89. Η τελευταία αναφορά που συνάντησα είναι του 1923. «Οι πρώτοι διεθνείς αγώνες εις την πόλιν μας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 31.1.1923, σ. 2.

90. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 41. «Η Γ' ημέρα των Παμμακεδονικών αγώνων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 15.9.1925, σ. 1.

91. «Το Παναθηλικόν Συνέδριον Βορείου Ελλάδος. Ο βασιλεύς εκήρυξε την έναρξιν των εργασιών αυτού. Ποίοι οι ποίας οργανώσεις αντιπροσωπεύουν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 22.6.1936, σ. 1.

92. «Η συνεδρία της ποδοσφαιρικής ενώσεως. Ο αγών Μακαμπί και Κενταύρου Βόλου», *Μακεδονία* 25.7.1930, σ. 3. Βλ. επίσης «Η Μακαμπί έρχεται σήμερα», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17.11.1927, σ. 3.

93. «Αθλητισμός», *Μακεδονία*, 19.7.1927, σ. 3.

Με την πάροδο του χρόνου, η Μακαμπί ανέλαβε έναν περισσότερο πρωταγωνιστικό ρόλο στην τοπική αθλητική σκηνή. Το 1938 η Ελληνική Πυγμαχική Ομοσπονδία αναγνώρισε τη συμβολή της στη διάδοση του αθλήματος και της ανέθεσε τη διοργάνωση του πρώτου ερασιτεχνικού πρωταθλήματος πυγμαχίας στη Βόρεια Ελλάδα.⁹⁴ Καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο, η Μακαμπί όχι μόνο συμμετείχε, αλλά οργάνωνε η ίδια πανθεσσαλονίκειες αθλητικές εκδηλώσεις, οι οποίες προσέλκυαν ένα ευρύ, διεθνικό κοινό – ορισμένες δε, όπως οι ποδηλατικοί αγώνες του 1926, προσέλαβαν ιδιαίτερη δημοσιότητα.⁹⁵ Οι πρωτοβουλίες της ενίσχυαν το κύρος του συλλόγου, αλλά είχαν και ευρύτερες συμβολικές προεκτάσεις. Το 1934 η εβραϊκή κοινότητα έθεσε υπό την αιγίδα της τους αγώνες στίβου μεταξύ της Μακαμπί, του ΒΑΟ και του ΠΑΟΚ και αθλοθέτησε «πάθλο της ισραηλιτικής κοινότητας» για τη νικήτρια ομάδα. Αντίστοιχα, οι ποδηλατικοί αγώνες του 1926 τέθηκαν υπό την προστασία του «φιλάθλου διοικητού» της ναυτικής βάσης Θεσσαλονίκης.⁹⁶ Κατά τη διάρκειά τους οι διοικούντες της Μακαμπί εκφώνησαν λόγους στα ελληνικά, χειρονομία την οποία σημείωσαν επιδοκιμαστικά και ο ελληνικός και ο εβραϊκός τύπος.⁹⁷ Έχοντας λάβει την επίσημη αναγνώριση της κοινότητας και απολαμβάνοντας την επιδοκίμασία των τοπικών αρχών, οι πανθεσσαλονίκειες αθλητικές εκδηλώσεις της Μακαμπί καταδείκνυαν τον κεντρικό ρόλο του σωματείου ως εκπροσώπου του σύνολου τοπικού εβραϊσμού και κατά συνέπεια τον κεντρικό ρόλο του τελευταίου στην πόλη. Επρόκειτο για εβραϊκές προβολές ενός παραδειγματικού ελληνοεβραϊκού τρόπου συνύπαρξης, που θεμελιωνόταν στις αλληδιαπλεκόμενες αξίες της σωματικής δεξιότητας, της στρατιωτικής ρώμης και του πατριωτισμού.

Η εξωστρεφής δράση της Μακαμπί και ο συντονιστικός της ρόλος απηχούσαν την εκτεταμένη εβραϊκή ανάμειξη στη διεθνοτική κοινωνικότητα κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο, όταν ο κεντρικός ρόλος των αστών Εβραίων στη συγκρότηση μιας διακοινοτικής σωματειακής ζωής τους προσέδεσε στην πόλη και προσέδωσε μια ιδιαίτερη, θεσσαλονικιώτικη όψη στην εθνοθησκευτική τους ταυτότητα.⁹⁸ Στην ελληνική Θεσσαλονίκη η Μακαμπί συνέχισε να ενθαρρύνει μια ανάλογα διεθνοτική αίσθηση τοπικής συνείδησης. Όντας ενεργά παρούσα στη διαμόρφωση μιας αθλητικής κουλτούρας, επιδίωξε να διαπλάσει μια αίσθηση της Θεσσαλονίκης ως κοινού τόπου και να ρυθμίσει την συμπερίληψη των Εβραίων ως ισότιμων των χριστιανών στην αστική και (μέσω αυτής και) στην εθνική ζωή.

Η δημοτικότητα των αθλητών της Μακαμπί και τα νοήματα με τα οποία αυτοί επενδύθηκαν ως δημόσια πρόσωπα συνέβαλε επίσης στην ενσωμάτωση των Εβραίων σε αυτή τη

94. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 69.

95. «Οι ποδηλατικοί», *Μακεδονία*, 29.4.1926, σ. 2. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930 η Μακαμπί διοργάνωνε επίσης ετήσιο πανθεσσαλονίκειο πρωτάθλημα πινγκ-πονγκ, το οποίο και συγκέντρωνε υπολογίσιμο αριθμό θεατών. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 107.

96. «La rencontre athlétique interclubs de dimanche», *Le Progrès*, 22.5.1934, σ. 4. «La rencontre des trois clubs», *Le Progrès* 26.5.1934, σ. 4. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 105.

97. «Αθλητισμός», *Μακεδονία*, 14.2.1927, σ. 3. «Αθλητισμός», *Μακεδονία*, 19.7.1927, σ. 3.

98. Paris Papamichos Chronakis, "Middle-Class Sociality as Ethnic Hegemony. Jewish and Greek Merchants from the Ottoman Empire to the Greek Nation-State, 1880-1922", ανακοίνωση στο εργαστήριο "Crossing Borders: New Approaches to Modern Judeo-Spanish (Sephardic)", Λος Άντζελες, 4-5 Απριλίου 2011.

νέα θεσσαλονικιώτικη και (ελληνο)μακεδονική ταυτότητα. Τις δεκαετίες του 1920 και 1930 η αυξανόμενη κάλυψη των αθλητικών γεγονότων από τον τύπο, η εμφάνιση τοπικών αθλητικών εφημερίδων και οι διαδεδομένες στυλιζαρισμένες φωτογραφίες του αθλητικού ανδρικού σώματος κατέστησαν πιο αναγνωρίσιμους τους ερασιτέχνες αθλητές και αύξησαν τη δημόσια ορατότητά τους.⁹⁹ Ο δρομέας της Μακαμπί Λεόν Πασύ και ομποξέρ Ντίνο Ουζιέλ αποτέλεσαν οργανικό κομμάτι αυτής της αναδυόμενης κουλτούρας μετασχηματισμού του αθλητή σε δημόσιο είδωλο. Ο Πασύ, αρχικά αθλητής του ελληνικού χριστιανικού γυμναστικού συλλόγου Φίλιππος της Καβάλας, μεταγράφηκε στη Μακαμπί μετά την εγκατάστασή του στη Θεσσαλονίκη το 1934. Κάτοχος του μακεδονικού ρεκόρ από το 1927, κέρδισε χρυσό μετάλλιο στους πρώτους βαλκανικούς αγώνες της Αθήνας το 1932 και συμμετείχε με επιτυχία στους δεύτερους βαλκανικούς αγώνες του Ζάγκρεμπ και στην πρώτη Μακαμπιάδα του 1932.¹⁰⁰ Οι επιτυχίες του τον κατέστησαν δημοφιλή μεταξύ των εβραίων και ελλήνων φιλάθλων της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας, με τον θαυμασμό του κοινού και τα ρεπορτάζ του τύπου να τον επενδύουν με πολλαπλά και αλληλοεπικαλυπτόμενα νοήματα. Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* και η *Le Progrès* τον προβίβασαν σε τοπική ατραξιόν, αποκαλώντας αυτόν και τον κύριο αντίπαλό του δρομέα Χρήστο Μαυρογόνατο «εξαιρετικούς αθλητές», η συμμετοχή των οποίων υποδείκνυε τη μεγάλη σημασία των αγώνων στους οποίους αυτοί συμμετείχαν.¹⁰¹ Η *Αθλητική Ημέρα* πάλι τον εξελλήνισε, καταγράφοντας την τρίτη θέση του «Έλληνας Πασύ» στη δεύτερη Μακαμπιάδα.¹⁰² Τέλος, η εβραϊκή *Le Progrès* τόνισε αντίστροφα την εβραϊκότητά του, αναφερόμενη στη συμμετοχή του «αθλητή της Μακαμπί» και «βαλκανικού πρωταθλητή» Πασύ στους πανθεσσαλονίκιους αγώνες του 1934.¹⁰³ Στις πολλαπλές του εκφάνσεις, ο λόγος του τύπου προσημέωσε τον Πασύ ως το σύμβολο μιας ανανεωμένης εβραϊκής ανδρικότητας και παράλληλα ως απόδειξη της εβραϊκής ένταξης στο ελληνικό έθνος.

Η τοπική υπερηφάνεια διαμεσολάβησε την πολιτισμική κατασκευή της ελληνικότητας και της εβραϊκότητας. Όταν ο Πασύ, μαζί με άλλους πρωταθλητές από τη Μακεδονία, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη μετά τους πρώτους βαλκανικούς αγώνες στην Αθήνα, οι τοπικές πολιτικές και αθλητικές αρχές τους υποδέχτηκαν και τους τίμησαν ως εκείνους που προσωποποιούσαν την (αθλητική) πρόοδο της ελληνικής Μακεδονίας. Αντίστοιχη ήταν και η ρητορική των δύο χιλιάδων φιλάθλων που συνέρρευσαν στον σιδηροδρομικό σταθμό για να χαιρετίσουν τον Πασύ και τα υπόλοιπα μέλη της εθνικής ομάδας στίβου κατά το πέρασμά τους από την πόλη το 1934.¹⁰⁴ Αν και ο Πασύ επέλεξε να μετεγκατασταθεί στο Τελ Αβίβ

99. Βλ. το πλούσιο οπτικό υλικό στον κατάλογο της έκθεσης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, *Greek Jews in sport: The contribution of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 2011.

100. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 47-67.

101. « La rencontre des trois clubs », *Le Progrès*, 26.5.1934, σ. 4. « Le triple match athlétique BAO-Maccabi-ΡΑΟΚ », *Le Progrès*, 27.5.1934, σ. 4. « Οι αγώνες ΒΑΟ-Μακαμπή », *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28.3.1934, σ. 3.

102. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 151, σημ. 205.

103. « La rencontre des trois clubs », *Le Progrès*, 26.5.1934, σ. 4. « Le triple match athlétique BAO-Maccabi-ΡΑΟΚ », *Le Progrès*, 27.5.1934, σ. 4.

104. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 56, 58.

μετά τη δεύτερη Μακαμπιάδα του 1935, συνέχισε να αποτελεί σημείο αναφοράς, καθώς ενσωματώθηκε στην τοπική, σαλονικιώτικη συλλογική αθλητική μνήμη ως παράδειγμα προς μίμηση. Στον λόγο του τύπου αναγορεύτηκε σε σύμβολο μιας παρελθούσας χρυσής εποχής του αθλητισμού στη «Βόρεια Ελλάδα» και μνημειώθηκε ως ο «εξαίρετος αθλητής», «η διάκρισις του οποίου κατά την πανελλήνιον αθλητικήν συγκέντρωσιν απέσπα αμέριστον τον θαυμασμόν του κέντρου» και του αθηναϊκού κοινού.¹⁰⁵ Αθλητής ενός σιωνιστικού αθλητικού συλλόγου, ο Πασύ «έγινε Έλληνας» μέσα από την ενθυλάκωσή του σε ένα τοπικό αφήγημα, αυτό της μακεδονικής Θεσσαλονίκης, αντιπροσωπεύοντας τις αξίες της τοπικής αξιοσύνης, της προόδου και της επιτυχούς εθνικής ενσωμάτωσης. Ένας Εβραίος αποδείκνυε στο υπόλοιπο έθνος την ελληνικότητα μιας πρώην οθωμανικής πόλης και νυν πρωτεύουσας μιας διαφιλονικούμενης περιφέρειας, της Μακεδονίας.

Ανάλογος ήταν ο τρόπος με τον οποίο ο ελληνικός τύπος επαινούσε τον αθλητή της Μακαμπί και πρωταθλητή πυγμάχο Ντίνο Ουζιέλ, αποκαλώντας τον «ψυχή της Μακεδονικής πυγμαχίας».¹⁰⁶ Η πυγμαχία, άθλημα που οι σιωνιστές εκτιμούσαν ιδιαίτερα ως μέσο αυτοάμυνας και σύμβολο του αγωνιστικού χαρακτήρα του σιωνισμού, συνδέθηκε και με την τοπικότητα.¹⁰⁷ Αυτή η εκούσια, επιλεκτική νοηματοδότηση απάλειφε βέβαια την εβραϊκότητα των αθλητών και σφυρηλατούσε μια ελληνοεβραϊκή ομοιότητα χωρίς να αναγνωρίζει την (εβραϊκή) διαφορά. Ωστόσο, η θεσσαλονικιώτικη και μακεδονική σήμανση του σιωνιστή αθλητή δεν ήταν μόνο μια εξωτερική ταυτοτική κατηγορία που ο τοπικός ελληνικός δημόσιος λόγος επέβαλε στους Εβραίους. Οι ίδιοι οι σιωνιστές υιοθέτησαν με τη σειρά τους αυτό το τοπικό αφήγημα και συμπλήρωσαν την εβραϊκότητά τους με αντίστοιχες χωρικές αναφορές. Καταρχήν, ο εβραϊκός τύπος διέβλεπε στους σιωνιστικούς αθλητικούς συλλόγους τους φορείς της ελληνικής εθνικής τιμής. «Οι επικεφαλής της Μακαμπί», συμβούλευε η *Le Progrès* το 1933, «πρέπει να εργαστούν σκληρά για να τιμήσουν τα ελληνικά χρώματα στην επικείμενη εβραϊκή Μακαμπιάδα του Τελ Αβίβ».¹⁰⁸ Επιπλέον, οι θεσσαλονικείς Εβραίοι προσδιόρισαν οι ίδιοι την ελληνικότητά τους με πιο τοπικούς όρους. Ο Ντίνο Ουζιέλ, που προπονούσε μια πλειάδα εβραίων και χριστιανών πυγμάχων στη Μακαμπί στα τέλη της δεκαετίας του 1930, δήλωνε το 1939 βέβαιος ότι «η Βόρεια Ελλάδα μπορεί να βγάλει τους καλύτερους πυγμάχους όλης της Ελλάδας».¹⁰⁹ Αντίστοιχα η *Le Progrès* συνέχαιρε τους πυγμάχους της Μακαμπί για τις επιτυχίες τους στην Αθήνα, ενάντια στην πρωταθλήτρια ομάδα του Πανελληνίου τον Απρίλιο του 1940, σημειώνοντας ότι «αντιπροσώπευσαν αξιοπρεπώς ενώπιον μεγάλου κοι-

105. «Η κατάντια του αθλητισμού της Βορείου Ελλάδος και η ολυμπιακή μας ομάδα», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11.6.1936, σ. 3. Παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. 59.

106. *Αθλητισμός*, 20.3.1939, σ. 4. Παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. 85.

107. Για τη δημοτικότητα της πυγμαχίας μεταξύ των σιωνιστών και ευρύτερα των φιλάθλων Εβραίων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου και τη σύνδεσή της με μια διεκδικητική εβραϊκή ταυτότητα και αντιμετώπιση της αντισημιτικής βίας, βλ. Tony Collins, "Jews, Antisemitism, and Sports in Britain, 1900-1939", στο M. Brenner – G. Reuveni, *Emancipation Through Muscles*, σ. 142-155.

108. « À l'intention de la jeunesse sportive juive », *Le Progrès*, 29.8.1933, σ. 4.

109. Παρατίθεται στο Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 81.

νου τη Μακεδονική πυγμαχία».¹¹⁰ Μετασχηματίζοντας την τοπικότητα σε σημείο επαφής διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων, οι αθλητές των σιωνιστικών γυμναστικών συλλόγων συνέβαλαν στην προώθηση της ιδέας μιας κοινής, σαλονικιώτικης και μακεδονικής, πατρίδας μεταξύ του χριστιανικού και του εβραϊκού κοινού.

Η τοπικότητα καλλιέργησε μια κουλτούρα διεθνοτικής συνάφειας και επειδή αποδείχθηκε πολιτικά χρηστική. Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο η ελληνική θεσσαλονικιώτικη και μακεδονική ταυτότητα ήταν τοπικές εκφράσεις της κατεστημένης εθνικής κουλτούρας και όχι διαιρετικές ιδεολογίες που άρθρωναν έναν λόγο περί αυτονομίας. Ωστόσο, ήταν επίσης λόγοι αυτοθυματοποίησης, οι οποίοι απέδιδαν τα προβλήματα της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας στην αδιαφορία και στην κακομεταχείριση από την κεντρική κυβέρνηση και τους τοπικούς της εκπροσώπους.¹¹¹ Ένα έντονο ρεύμα αντιαθηναϊσμού χαρακτήριζε την τοπική δημόσια σφαίρα και έθρεφε μια διάχυτη κουλτούρα διαμαρτυρίας. Ο αντιαθηναϊκός λόγος εστίαζε σε διοικητικά και οικονομικά ζητήματα, αλλά λόγω της αυξανόμενης δημοφιλίας των σπορ κατά τον Μεσοπόλεμο παρεισέφρησε και στον χώρο του αθλητισμού. Στη Θεσσαλονίκη, η Μακαμπί ακολούθησε τη γενικότερη εβραϊκή τάση και υιοθέτησε αυτές τις πιο πολιτικά διαιρετικές όψεις της αναδιδόμενης ελληνικής θεσσαλονικιώτικης ταυτότητας.¹¹² Το 1928 συνένωσε τις δυνάμεις της με τα κυριότερα χριστιανικά αθλητικά σωματεία της πόλης, σε κοινή διαμαρτυρία ενάντια στον αποκλεισμό των «μακεδόνων αθλητών» από την εθνική ολυμπιακή ομάδα, και κατήγγειλε την ελληνική ομοσπονδία στίβου για προνομιακή μεταχείριση των αθηναίων αθλητών.¹¹³ Σε μια ακόμη πιο τολμηρή κίνηση το 1934, ο σύλλογος απείχε από τους εθνικούς αγώνες στίβου που διεξάγονταν στην Αθήνα και μαζί με δύο χριστιανικούς συλλόγους της πόλης, τον ΠΑΟΚ και τον ΒΑΟ, συμμετείχε αντίθετα σε μια τοπική αθλητική συνάντηση που οργανώθηκε τις ίδιες μέρες στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να εκφράσει τη δυσaréσκεια των Θεσσαλονικέων απέναντι στην αθηναϊκή μεροληψία.¹¹⁴ Συμπληρώνοντας τις ιδιαίτερες συλλογικές ταυτότητες και εξισορροπώντας τη σωματειακή αντιπαλότητα, η αντιαθηναϊκή θεσσαλονικιότητα συνιστούσε μια τοπική ταυτότητα πολιτικά χρηστική τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους εβραίους κατοίκους της πόλης. Πρόσφερε το ιδεολογικό υπόβαθρο μιας κοινής δράσης, επέτρεπε την έκφραση της (εβραϊκής) διαμαρτυρίας και προωθούσε ταυτόχρονα τη θεώρηση των Εβραίων ως καλών (Ελλήνων) Θεσσαλονικέων.

Τελετουργικοί και θεαματικοί, οι εθνικοί εορτασμοί και οι αθλητικές εκδηλώσεις επικοινωνούσαν σε επίπεδο προσώπων και αξιών και παρήγαν το αφήγημα της ελληνικής Θεσσαλονίκης. Η ενεργός συμμετοχή της Μακαμπί ενσωμάτωνε το αφήγημα αυτό και στο εβραϊκό φαντασιακό. Κατά τον Μεσοπόλεμο, η διαδικασία της ενσωμάτωσης και οι συνακόλουθες

110. Παρατίθεται στο *ίδιο*, σ. 81-82.

111. Π. Παπαμίχος Χρονάκης, «Οι Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και Ντονμέ έμποροι της Θεσσαλονίκης», κεφ. 9.

112. Για την υιοθέτηση ενός αντιαθηναϊκού λόγου από τον εβραϊκό τύπο και τα σωματεία, βλ. στο *ίδιο*, κεφ. 6.

113. Ν. Ζάικος, *Γυμναστικός Σύλλογος Μακαμπί Θεσσαλονίκης*, σ. 47-48.

114. Στο *ίδιο*, σ. 38· «La rencontre athlétique interclubs de dimanche», *Le Progrès*, 22.5.1934, σ. 4.

ελληνοεβραϊκές και ενδοεβραϊκές πολιτικές εντάσεις μετέτρεψαν τη Θεσσαλονίκη σε διακύβευμα και συγκρότησαν αντιπαρατιθέμενες εικόνες της πόλης και της σχέσης των σιωνιστών με αυτήν. Ωστόσο, η πολυσχιδής κοινωνικότητα της Μακαμπί και τα νοήματα με τα οποία αυτή επενδύθηκε, ιδίως στον χώρο του αθλητισμού, συνέδεσαν τον σιωνισμό, και κατ' αντανάκλαση τον τοπικό εβραϊσμό, με την εξελληνιζόμενη πόλη, καθιστώντας τους Εβραίους, όχι μόνον αντίπαλον δέος ή παθητικό δέκτη, αλλά και ενεργό συμμετοχο στη διαδικασία παραγωγής μιας τοπικής «ελληνικής» ταυτότητας.

*Επίλογος: σωματειακή κοινωνικότητα, εθνική ιδεολογία
και μειονοτικές γεωγραφίες*

Το 1926, σε πρωτοσέλιδο κείμενο στα ισπανοεβραϊκά, ο ανώνυμος αρθρογράφος της σιωνιστικής επιθεώρησης *Renasensya Djudia* (Εβραϊκή Αναγέννηση) αντέκρουε τις αιτιάσεις των αφομοιωτών ότι οι σιωνιστές ενδιαφέρονται μόνο για την Παλαιστίνη, υποστηρίζοντας ότι «ως σιωνιστές αγαπούν την Παλαιστίνη, ως Εβραίοι την κοινότητά τους, ως κάτοικοι της Θεσσαλονίκης τη Θεσσαλονίκη, ως πατριώτες την Ελλάδα και ως άνθρωποι την ανθρωπότητα». Η απαρίθμηση αυτή φανερώνει έναν ιδιότυπο σιωνιστικό «κοσμιοπολιτισμό» και αποκαλύπτει τις πολλαπλές ταυτίσεις που παραδόξως καλείται να συνθέσει (ή, αντίστροφα, στρατηγικά επικαλείται) ένα εθνικό κίνημα και μάλιστα ένα εθνικό κίνημα της διασποράς.

Επιχειρώντας να χαρτογραφήσει την πληθυντικότητα αυτή, η ιστοριογραφία του ευρωπαϊκού σιωνισμού έχει πρόσφατα κινηθεί πέρα από την ανάλυση της πολιτισμικής συγκρότησης μιας νέας διακριτής εβραϊκής εθνικής ταυτότητας. Έχει ανοιχτεί στη διερεύνηση της σχέσης των σιωνιστών με τις κατά τόπους εθνικές ιδεολογίες, επισημαίνοντας τη συχνά συμβιωτική σχέση του εβραϊκού με άλλους εθνικισμούς και εισάγοντας την αναλυτική κατηγορία της «συμπληρωματικής εθνικότητας». Ωστόσο, πριμοδοτώντας το έθνος ως κύρια ταυτοτική κατηγορία, η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από έναν ερμηνευτικό δυϊσμό, καθώς δεν ενσωματώνει στην ανάλυση της σιωνιστικής υποκειμενικότητας και εμπειρίας μια σειρά από άλλα πλαίσια αναφοράς, και συγκεκριμένα την κοινότητα και την πόλη.

Πέρα από το ότι αποτελούσε στρατηγική εξόδου και εγχείρημα συγκρότησης κράτους στην Παλαιστίνη, ο σιωνισμός είχε και μια έντονα διασπορική διάσταση. Επιχειρώντας να ανασχηματίσει την εβραϊκή ταυτότητα στους τόπους εβραϊκής εγκατάστασης, η πρότασή του ήταν καταστατικά διεθνική, μια απόπειρα συγκρότησης ενός πολιτισμικά ομοιογενούς «έθνους» στις πολυπληθείς και ανομοιογενείς κοινότητες της διασποράς. Όμως ο σιωνισμός παραγόταν και επιτελούνταν σε συγκεκριμένα τοπικά πλαίσια (και μάλιστα αστικά), τα οποία και επηρέασαν τη φυσιογνωμία του. Όπως δείχνει το παράδειγμα της κοινωνικότητας που ανέπτυξαν οι νεανικές σιωνιστικές οργανώσεις της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, ο σιωνισμός διαμόρφωσε μια νέα εβραϊκή τοπογραφία και πρότεινε νέους τρόπους πρόσδεσης των Εβραίων στην πόλη. Η σιωνιστική ταυτότητα διαπλέχτηκε με τον αστικό χώρο, αλληλεπέδρασε με τις εννοιολογήσεις του και παρήγαγε νέες αισθητηριακές και νοητικές χωρικές εμπειρίες.

Ωστόσο, η τοπικότητα δεν αποτέλεσε μόνο ένα πρόσθετο επίπεδο συγκρότησης της ταυτότητας. Συνδιαλέχθηκε και με τη διαμόρφωση των υπολοίπων. Ως πολιτική ιδεολογία, ο σιωνισμός λειτουργούσε διαιρετικά, παράγοντας συγκρούσεις εντός και εκτός της κοινότητας. Όμως ως πολιτισμική έκφραση, οι σωματειακές πρακτικές και οι δημόσιες δράσεις του παρήγαγαν επίσης συγκλίσεις σε άλλα πεδία, λιγότερο πολιτικοποιημένα αλλά όχι λιγότερο πολιτικά, όπως αυτό του αθλητισμού. Τα πεδία αυτά ταύτισαν τον σιωνισμό με την έκφραση μιας ευρύτερης εβραϊκότητας και προώθησαν την επικοινωνία της τελευταίας με την ελληνικότητα. Η τοπικότητα που παρήγαγαν οι νεανικές σιωνιστικές οργανώσεις λειτούργησε ως υπόβαθρο για τη διαμόρφωση αυτής της διττής, ελληνοεβραϊκής, ταυτότητας, αποτελώντας πρόταση για την (επαν)ένταξη των Εβραίων στην εξελληνιζόμενη πόλη «τους» ως Εβραίων, Ελλήνων αλλά και Θεσσαλονικέων.¹¹⁵

Η επικέντρωση στη σωματειακή κοινωνικότητα και στις πολιτισμικές εννοιολογήσεις της και η διερεύνηση των τοπικών διαστάσεων του νεανικού σιωνισμού αναδεικνύουν επομένως τα πολλαπλά επίπεδα διαπραγμάτευσης των ελληνοεβραϊκών σχέσεων πέρα από αυτό της υψηλής πολιτικής.¹¹⁶ Ευρύτερα, υποδεικνύουν επίσης τη στενή αλληλεξάρτηση και αμοιβαία συγκρότηση του τοπικού, του εθνοτικού και του εθνικού. Η σχέση «μειονοτικής» και «εθνικής» ταυτότητας είναι σχέση πολυπαραγοντική, συνδεδεμένη (και) με την αναδιαπραγμάτευση της τοπικότητας. Διασπορικές εθνικές ιδεολογίες, όπως ο σιωνισμός, δεν χαρτογραφούν μόνο τον χώρο του έθνους. Παραδόξως καθιστούν οικεία την εξορία, εκείνο τον χώρο που καταστατικά και κανονιστικά ορίζουν ως «ξένο». Συγκροτούν δηλαδή μια φαντασιακή γεωγραφία της μειονότητας, όπου η επίκληση ενός μελλοντικού «εκεί» μοιάζει τελικά να εκβάλλει στη διαμόρφωση ενός παροντικού «εδώ».

115. Για τον λόγο αυτό, η άποψη της Katherine Fleming ότι η ενσωμάτωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης συνοδεύτηκε από την απαλοιφή της τοπικότητας και τη μετάβαση από μια «θεσσαλονικιώτικη» και «σεφραδίτικη» σε μια «ελληνική» και «εβραϊκή» ταυτότητα ελέγχεται ως γραμμική. Βλ. Katherine E. Fleming, *Greece: A Jewish History*, Πρίνστον 2007, σ. 91-109.

116. Η διεύρυνση του πεδίου ανάλυσης των ελληνοεβραϊκών σχέσεων πέρα από τις σχέσεις ελληνικού κράτους και εβραϊκής κοινότητας παραμένει ένα ζητούμενο της έρευνας. Για μια πρωτοπόρα μελέτη, βλ. Eyal Ginio, "Learning the Beautiful Language of Homer: Judeo-Spanish speaking Jews and the Greek Language and Culture between the Wars", *Jewish History* 16 (2002), σ. 235-262.

Σύλλογοι και διαπραγματεύσεις του τοπικού στη Μυτιλήνη του Μεσοπολέμου: η ανακάλυψη της «παράδοσης»

Οι σημασίες που προσλαμβάνει η «παράδοση» στον δημόσιο λόγο και στη δράση συλλόγων της μεσοπολεμικής Μυτιλήνης διερευνώνται σε αυτή τη μελέτη ως όψεις της εμπειρίας και των εννοιολογήσεων του τοπικού. Εξετάζονται σύλλογοι που στο καταστατικό τους ορίζουν ως σκοπό, αποκλειστικό ή ανάμεσα σε άλλους, τη συλλογή, την ανάδειξη, την αξιοποίηση της λαϊκής δημιουργίας. Μέλη αυτών των συλλόγων συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή και στον δημόσιο διάλογο σε ζητήματα σχετικά με τους τρόπους που συναντώνται περιφερειακές πραγματικότητες και ταυτότητες με τις αντίστοιχες εθνικές. Τα προγράμματα και οι δράσεις των σωματείων που εξετάζονται, οι διασυνδέσεις μελών τους με τον τοπικό Τύπο, με πολιτικά και κοινωνικά δίκτυα, η παρουσία τους τελικά στη δημόσια σφαίρα, εγγράφονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διεργασιών και διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων στην τοπική κλίμακα. Επιχειρώ να κατανοήσω αυτές τις συλλογικότητες ως μέρος ευρύτερων δικτύων παρέμβασης και προσλήψεων του τοπικού και του εθνικού, καθώς διαπλέκονται με άλλες όψεις της συγκρότησης του δημόσιου χώρου, με κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες.

Η «ζώσα» παράδοση ως αρμός της τοπικότητας και η συνάρθρωση της εμπειρίας του τοπικού με το εθνικό στην περίοδο του Μεσοπολέμου ανασυντάσσουν προηγούμενες εννοιολογήσεις της εντοπιότητας και αναδιαμορφώνουν συλλογικές υποκειμενικότητες στη νέα συγκυρία που δημιουργείται μετά το 1912, όταν το νησί αποσπάται από την οθωμανική και προσαρτάται *de facto* στην ελληνική επικράτεια. Οι Λέσβιοι λόγιοι και υπέρμαχοι μιας εθνοτικής ταυτότητας επιδόθηκαν, στο δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, στην παρουσίαση της λεσβιακής ιστορίας και αρχαίας γραμματείας στο πλαίσιο του σχήματος της αδιάρρηκτης συνέχειας του ελληνικού έθνους. Η διεκδίκηση ενός εθνοτικά ορισμένου ανήκειν εκφράστηκε στη βάση της «ηθικής αυθεντίας» της αρχαιότητας.¹ Η αρχαιολατρία δεν εκβάλλει τόσο σε αλτρωτικές αφηγήσεις όσο –και κυρίως– στην ανάδειξη του τοπικού και την ανάδυση μιας λεσβιακότητας που βασίζεται στην πολιτισμική τεκμηρίωση και όχι στο αίτημα της συμπερίληψης στην ελληνική επικράτεια.² Στρατηγικές διαχείρισης

1. Για τη σύνδεση αρχαιότητας και εθνικού φαντασιακού, βλ. Πάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό*, Αθήνα 2012.

2. Βλ. Maria Mandamadiotou, *The Greek Orthodox Community of Mytilene. Between the Ottoman Empire and the Greek State, 1876-1912*, Οξφόρδη 2013· Μαρία Μανταμαδιώτου, «Ιδεολογικοί προσανατολισμοί και πολιτικά προτάγ-

της τοπικής πολιτισμικής «κληρονομιάς» στο οθωμανικό πλαίσιο αποτελούν η συγκρότηση μιας γλωσσικής κοινότητας μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα³ και η γνώση του τόπου.⁴ Ταυτόχρονα, από τα μέσα και κυρίως προς το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, επιχειρείται η σύνδεση του γλωσσικού παρόντος με την αρχαιότητα, με στόχο την αποκατάσταση της «ομιλουμένης» γλώσσας στο πεδίο της πολιτισμικής συνέχειας.⁵ Εμφανίζονται σποραδικές αλλά χαρακτηριστικές του εγχειρήματος μελέτες της τοπικής διαλέκτου, στα πρότυπα μιας λαογραφικής προσέγγισης.⁶ Η «λαλουμένη γλώσσα» θα αποτελέσει τεκμήριο της σύνδεσης με την αρχαιότητα και στο πλαίσιο αυτό τα τοπικά ιδιώματα δεν θα προβληθούν «γι' αυτά τα ίδια, αλλά γι' αυτό που θεωρήθηκε πως αντιπροσωπεύουν».⁷ Την εξελικτική προσέγγιση της γλώσσας στη βάση του σχήματος της αδιάσπαστης συνέχειας με την αρχαιότητα την παρακολουθεί μια λαογραφική προσέγγιση που ενσωματώνει και τον καθημερινό εγχώριο βίο ως μέρος αυτής της συνέχειας, καθώς οι Λέσβιοι «ανεξίτηλον φέρουσι τον προγονικόν τύπον της Αιολοδωρικής κατά τε την γλώσσαν και ήθη καταγωγής αυτών».⁸

Η ανανέωση των σημασιών της εντόπιας ταυτότητας κατά τον Μεσοπόλεμο, με την πρόσληψη της παράδοσης ως στοιχείου που συγκροτεί τον τοπικό εαυτό, συνδέεται με ιδεολογικά ρεύματα που την ίδια περίοδο εδραιώνονται στον ελλαδικό χώρο⁹ και τα οποία στη

ματα στη Λέσβο του 19ου αιώνα», Διπλωματική εργασία, ΜΠΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2004· Βασίλης Αναστασιάδης – Σπύρος Καράβας, «Ο Σ. Γ. Τάξης και η συνοπτική ιστορία της Λέσβου», στο Βασίλης Αναστασιάδης – Σπύρος Καράβας (επιμ.), *Σταύρος Γ. Τάξης, Συνοπτική Ιστορία της Λέσβου και Τοπογραφία αυτής*, φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1874, Μυτιλήνη 1996, σ. VII-XXV.

3. Για την εκπαίδευση στη Λέσβο, βλ. Σταυρούλα Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά, *Κοινωνία και Παιδεία στη Λέσβο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Μυτιλήνη 2010.

4. Βλ. Β. Αναστασιάδης – Σπ. Καράβας, «Ο Σ. Γ. Τάξης». Σχετικά με τις «τοπογραφίες», βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα 1978, σ. 59· Άρτεμις Λεοντή, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού. Χαρτογραφώντας την Ελλάδα*, Αθήνα 1998, σ. 21-25.

5. Για την ανάδειξη των «ζώντων μνημείων», βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολεως, 1861-1912*, Αθήνα 1996, σ. 121-131· Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία*, σ. 60-67.

6. Georges Georgakis – Leon Pineau, *Le Folk-Lore de Lesbos*, Παρίσι 1894· Σπυρίδωνος Αναγνώστου, *Λεσβιακά, ήτοι Συλλογή Λαογραφικών περί Λέσβου πραγματειών*, φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1903, Μυτιλήνη 1996.

7. Ρέα Δελβερούδη, «Διαλεκτολογικές μελέτες στη Λέσβο στις αρχές του αιώνα», στο Σπ. Αναγνώστου, *Λεσβιακά*, σ. XVI· Κώστας Μίσσιος, «Le Folk-lore de Lesbos. Par G. Georgakis et Leon Pineau. Paris, 1894», *Αιολικά Χρονικά Δ'* (2002), σ. 237-266· Βαγγέλης Καραγιάννης, «Le folk-lore de Lesbos». Το πρώτο Λεσβιακό λαογραφικό βιβλίο», *Λεσβιακά ΙΓ'* (1991), σ. 194-201.

8. Σταύρος Γ. Τάξης, *Συνοπτική Ιστορία και Τοπογραφία της Λέσβου*, φωτομηχανική ανατύπωση της έκδοσης του 1909, Μυτιλήνη 1994, σ. 64.

9. Σχετικά με τις μεσοπολεμικές διεργασίες, βλ. ενδεικτικά Πύργος Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988· Δημήτρης Τζίβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1989· του ίδιου, *Ο μύθος της γενιάς του '30. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα 2011.

Λέσβο διακινούνται στους χώρους της λογοτεχνικής παραγωγής, της εκπαιδευτικής κοινότητας (με τον δημοτικισμό και τις νέες παιδαγωγικές θεωρίες) και στο πεδίο των κοινωνικών διεκδικήσεων.¹⁰ Οι διεργασίες αυτές, στο περιφερειακό πλαίσιο, μετατοπίζουν εν μέρει τη θεώρηση του «λαϊκού πολιτισμού» ως του τελευταίου κρίκου μιας αλυσίδας που η αρχή της τοποθετείται στην αρχαιότητα, από όπου και αντλούνται αξιώσεις στη βάση της πολιτισμικής συνέχειας, προς μια κατεύθυνση αποδέσμευσης της παράδοσης από την κηδεμονία της αρχαιότητας, ανάδειξης της ως τοπικής εκδοχής του εθνικού παρόντος και ταυτόχρονα ως φορέα αισθητικών αξιών.

Αν η λαογραφική μαρτυρία, στο γύρισμα του δέκατου ένατου αιώνα, αποτέλεσε όχημα για την υποστήριξη της πολιτισμικής συνέχειας του νησιωτικού χώρου, το κίνημα του δημοτικισμού ήρθε να την ενισχύσει και να την εντάξει σε νέο ιδεολογικό πλαίσιο. Η γλωσσική διαμάχη μεταφέρεται στην εγγράμματη κοινότητα του νησιού.¹¹ Ο Α. Πάλλης γράφει το 1907, και αφού έχει επισκεφθεί τη Μυτιλήνη με τον Εφταλιώτη, ότι οι μυτιληνιοί δημοτικιστές είναι πιο μαχητικοί από αυτούς της Κωνσταντινούπολης.¹² Μυτιληνιοί συμμετέχουν στην αθηναϊκή Φοιτητική Συντροφιά,¹³ ενώ το Γυμνάσιο Μυτιλήνης, του οποίου οι μαθητές απεργούν το 1911 επί τρεις μήνες, αξιώνοντας να γράφουν τις εκθέσεις στη δημοτική γλώσσα, χαρακτηρίζεται ως «εστία μαλλιαρισμού».¹⁴ Το 1910 κυκλοφορεί το λογοτεχνικό περιοδικό *Χαραυγή*, που θεωρήθηκε από τους υπέρμαχους της καθαρεύουσας «εθνικό μίasma», αν και διαχώρισε τη θέση του από την ψυχαρακή ορθοδοξία.¹⁵ Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων το 1917 θα τονώσει το ρεύμα του δημοτικισμού,¹⁶ και δεν είναι τυχαίο γεγονός πως οι δύο πρώτοι σύλλογοι που τοποθετούν σε κεντρική θέση του προγράμματός τους τα «μνημεία του λόγου», ο Φιλοτεχνι-

10. Βλ. Παντελής Αργύρης, «Παιδαγωγικές καινοτομίες στη Μυτιλήνη του Μεσοπολέμου (Η υπόθεση της Βικτώριας)», *Λεσβιακά ΙΙ'* (1991), σ. 19-34· Αριστείδης Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη' · Η ανασύσταση ενός πολιτισμικού φαινομένου μέσα από την αποτύπωσή του στον Τύπο (1910-1932)», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2014· Πηγή Καραβία, «Εργασία και εργατικό κίνημα στη Λέσβο, 1928-1932», διπλωματική εργασία, ΜΠΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2014.

11. Βλ. ενδεικτικά Στρατής Βαρελτζίδης, «Ιστορικά των πρώτων χρόνων του δημοτικισμού στη Λέσβο», στο Αριστείδης Δελής – Δημήτριος Ματζουράνης (επιμ.), *Λεσβιακές Σελίδες, 1950*, Μυτιλήνη 1950, σ. 93-100· Σταυρούλα Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά, «Η εμφάνιση και διάδοση του δημοτικισμού στην τουρκοκρατούμενη Λέσβο», *Λεσβιακό Ημερολόγιο 2012. Γράμματα, Τέχνες, Πολιτισμός*, σ. 162-169· Μ. Μανταμαδιώτου, *The Greek Orthodox Community*, σ. 110-114.

12. Αρ. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 243.

13. Βλ. Σ. Βαρελτζίδης, «Ιστορικά», σ. 99.

14. Στ. Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά, «Η εμφάνιση και διάδοση του δημοτικισμού», σ. 164-165.

15. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 91, 249-250· Κώστας Μίσσιος, *Ένας Μυριβήλης αλλιώς*, Μυτιλήνη 2008, σ.109.

16. Βλ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοουμένων στο κίνημα του Βενιζελισμού», στο Γ. Μαυρογορδάτος – Χρ. Χατζήωσφ (επιμ.), *Βενιζελισμός*, σ. 314-327· της ίδιας, «Η συζήτηση στο *Νουμά* (1907-1909)», στο Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα 1976, σ. ε' - ζα', για τις διαφορετικές εκδοχές του δημοτικισμού.

κός Όμιλος της Μυτιλήνης και ο σύλλογος Τ' Αδέρφια, ιδρύονται το 1917 και το 1919 αντίστοιχα.¹⁷

Οι σύλλογοι που ιδρύονται στη Μυτιλήνη μετά το 1914 με σκοπό τη μελέτη και την ανάδειξη όψεων του λαϊκού πολιτισμού διεκδικούν θέσεις, ως συλλογικά υποκείμενα, στον δημόσιο χώρο. Μέλη τους συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή: είναι ιδρυτές, διευθυντές, αρθρογράφοι στον τοπικό Τύπο και πολλοί ταυτόχρονα λογοτέχνες.¹⁸ Όλοι σχεδόν προέρχονται από τα μεσαία στρώματα και απαξιώνουν την τάξη των «αρχοντάδων», ως φορέα παρωχημένων ιδεών.¹⁹ Στην πρώτη περίοδο δράσης των σωματείων, στο τέλος της δεκαετίας 1910 και στις αρχές της επόμενης, τα ιδρυτικά μέλη αποτελούν έναν κλειστό κύκλο νέων που μόλις έχουν ολοκληρώσει τις γυμνασιακές τους σπουδές, αυτοαποκαλούνται «μαλλιαροί»,²⁰ κυκλοφορούν στη συνέχεια από τον ένα στον άλλο σύλλογο ή δημιουργούν έναν καινούριο και εκδίδουν περιοδικά. Στη δεύτερη φάση, στη δεκαετία 1930, ως ιδρυτικά μέλη εμφανίζονται πρόσωπα που εκπροσωπούν θεσμούς (κράτος, εκκλησία) και «καταξιωμένες» επαγγελματικές κατηγορίες (γιατροί, δικηγόροι, απόστρατοι).²¹

Οι βασικοί εκφραστές του λαϊκοδημοτικιστικού ρεύματος στη μεσοπολεμική Μυτιλήνη συντάσσονται με εκσυγχρονιστικά και αντιμοναρχικά πολιτικά εγχειρήματα – με τον βενιζελικό φιλελευθερισμό και το πρόγραμμα του Α. Παπαναστασίου. Η σταθερή σύνδεση αυτών των φιλελεύθερων διανοούμενων με τον Τύπο αποτελεί τη βασικότερη ίσως συνιστώσα των δικτύων παρέμβασης που συγκροτούν.²² Η περίπτωση του Μυριβίλη είναι χαρακτηριστική: δεν είναι τόσο η λογοτεχνική του ιδιότητα που τον κάνει γνωστό στο κοινό, όσο το γεγονός πως αποτελεί εμβληματική φιγούρα στην τοπική δημόσια ζωή: είναι ιδρυτής, διευθυντής, χρονικογράφος σε διάφορες εφημερίδες, από το 1911 μέχρι το 1932, οπότε και εγκαταλείπει το νησί.²³ Εκεί επικοινωνεί με το κοινό, σχολιάζει κάθε πτυχή της επικαιρότητας, αναλύει αισθητικά ζητήματα, ενώ το έργο του *Η ζωή εν τάφω* πρωτοδιαβάζεται, σε μορφή επιφυλλίδας,

17. Ο Πανσέληνος αποκαλεί «νουμαδικά χρόνια» αυτή την περίοδο. Βλ Ασημάκης Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, Αθήνα 1984, σ. 56.

18. Βλ. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'».

19. Βλ. εδώ, παρακάτω. Εξάιρεση αποτελεί ο Πρωτοπάτης που κοινωνικά τοποθετείται στην τοπική ελίτ και εργάζεται σταθερά στην Ελλάδα και τη Γαλλία ως σκιτσογράφος κυρίως, σε διάφορες εφημερίδες. Γι' αυτή την εμβληματική προσωπικότητα που επηρέασε τη λεσβιακή σκηνή στον Μεσοπόλεμο, βλ. το αφιέρωμα στα *Αιολικά Γράμματα* 8 (1972).

20. Σε «φυλλαδιάκι» που εκδίδουν το 1917 προς υπεράσπιση του δημοτικισμού, βλ. Μίλτος Παρασκευαΐδης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάτης (PAZZI) και η Λεσβιακή Άνοιξη», *Αιολικά Γράμματα* 8 (1972), σ. 132-143.

21. Τα ιδρυτικά μέλη των λεσβιακών σωματείων του Μεσοπολέμου, πλην των εργατικών, καταχωρίστηκαν από την ειδική συνεργάτρια Κατερίνα Σαραντινού στη Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους, στον ιστότοπο <http://public-sociality.uoc.gr>.

22. Για τη σύνδεση αυτή, βλ. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 49-88. Ο Α. Πανσέληνος περιγράφει πως η «παρέα» αυτή, που αυτοαποκαλούνταν «ορδή των βασιβουζούκων», «ασκούσε ένα είδος πνευματική διχτατορία στον τόπο. Ανέβαζε και κατέβαζε», Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, σ. 111.

23. Βλ. Παναγιώτης Σκορδάς, «Η δημοσιογραφική πορεία του Στρατή Μυριβίλη», στο Αριστείδης Κουτζαμάνης (επιμ.), *Λεσβιακό Ημερολόγιο, 1999*, Μυτιλήνη 1999, σ. 247-254. Κ. Μίσσιος, *Ένας Μυριβίλης αλλιώς*.

στη βραχύβια εβδομαδιαία εφημερίδα *Καμπάνα*, την οποία εκδίδει το 1923.²⁴ Το 1927 ο σύλλογος που έχει ιδρυθεί με σκοπό την ανακομιδή των «λειψάνων» του Εφταλιώτη προετοιμάζει εκδηλώσεις στη Μυτιλήνη. Σε επιστολή του από την Αθήνα, ο Πρωτοπάσης δηλώνει ότι είναι κατά «των πανηγυρικών θορύβων» και της «διαπόμπευσης» αυτής,²⁵ ενώ ο Μυριβήλης απαντά υποστηρίζοντας πως «εμείς, πούμαστε όχι μονάχα φιλότεχνοι μα και δημοσιογράφοι, εμείς που μπορούμε οπωσδήποτε να κινήσουμε την προσοχή αυτού του μεγάλου και αφελούς παιδιού που λέγεται Λαός, εμείς που θέλουμε να κάνουμε αισθητή την ύπαρξη του Βερναρδάκη και του Εφταλιώτη σ' όλη τη Λεσβιακή Μάζα, νομίζουμε πως αυτά τα μέσα – τα όργανα, τα τούμπανα – δεν είναι απορριπτέα, [οι εκδηλώσεις έχουν] σκοπιμότητα καθαρώς εκπαιδευτική, λαϊκοπαιδαγωγική».²⁶ Αυτή η ηγεμονική στους ντόπιους διανοούμενους πρόσληψη του ρόλου τους ως πολιτισμικών ενδιάμεσων συγκροτεί και τους όρους των συλλογικών τους παρεμβάσεων.²⁷

Ο Μυριβήλης είναι ο περισσότερο αναγνωρισμένος μυτιληνιός διανοούμενος του Μεσοπολέμου, από τους κύριους εκφραστές του ευρύτερου σε σχέση με τη λογοτεχνία τοπικού πολιτισμικού ρεύματος που καταγράφηκε ως «Λεσβιακή Άνοιξη».²⁸ Ο Π. Αργύρης θεωρεί πως «οι πολιτιστικές κινήσεις καθώς και η βιβλιογραφική παραγωγή κατέγραψαν τη φιλοδοξία της τοπικής κοινωνίας να συντηρεί την αυταρέσκεια της αυτονομίας από το ελλαδικό κέντρο. Πάντως είχε συγκροτηθεί μια ευδιάκριτη κοινότητα τάσεων όπου προέχουσα θέση είχαν ο δημοτικισμός, η λαογραφική αναζήτηση και ο θετικός προβληματισμός απέναντι στο διπλό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό ζήτημα».²⁹ Αυτή η «κοινότητα τάσεων» παρουσιάστηκε στο αθηναϊκό και πειραιϊκό κοινό το 1931 από τον Πρωτοπάση, όπου ο μυτιληνιός καλλιτέχνης διατύπωσε την άποψη πως δεν είναι η «αριστοκρατία» που καλλιέργησε τα γράμματα στη Μυτιλήνη, όπως συνέβη με την Επτανησιακή Σχολή· «η Λεσβιακή Άνοιξη [...] είναι ένα φαινόμενο πολύ πλατύτερο, με βαθύτερες και λαϊκότερες ρίζες [...] αντιπροσωπεύει τις πνευματικές και ψυχικές ορέξεις μιας ολόκληρης νεολαίας από τη μεσαία τάξη. Απ' αυτήν κυρίως προέρχονται οι συγγραφείς και σ' αυτήν αποτείνονται».³⁰ Η στροφή προς τις «αξίες» του λαϊκού πολιτισμού, η αναζήτηση μιας ριζοσπαστικής απάντησης στα κοινωνικά προβλήματα, η «απαίτηση για ισότιμη αναγνώριση, όχι σε σχέση με τις υπόλοιπες επαρχίες, αλλά

24. Για την εφημερίδα *Καμπάνα*, βλ. Σοφία Ματθαίου, «Η εφημερίδα 'Καμπάνα'. Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων: Μυτιλήνη, 1923-24», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 212-235. Σχετικά με τη σημαντική θέση που κατέχουν η κριτική, το δοκίμιο και η δημόσια παρέμβαση στη γενιά του '30, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*, σ. 538-545· επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα 1975, σ. 397, όπου ο Παλαμιάς θεωρείται κριτικός και δοκιμογράφος «σε ίσο επίπεδο με τον ποιητή».

25. *Ταχυδρόμος*, 12.6.1927

26. *Ταχυδρόμος*, 15.6.1927.

27. Για την εθνοαφηνιστική πρόσληψη του ρόλου των διανοουμένων βλ. Παντελής Λέκκας, *Το παιχνίδι με το χρόνο. Εθνικισμός και νεωτερικότητα*, Αθήνα 2001, σ. 117-118.

28. Η έννοια χρησιμοποιείται από τους ίδιους ήδη στον Μεσοπόλεμο.

29. Π. Αργύρης, «Παιδαγωγικές καινοτομίες», σ. 21-22.

30. *Ταχυδρόμος*, 15.4.1931.

με το πολιτιστικό κέντρο, την Αθήνα»,³¹ αποτελούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιχειρούν παρεμβάσεις οι διάφορες συλλογικότητες. Η έννοια του «ολοκληρωμένου δημοτικισμού», την οποία ο Πρωτοπάσης χρησιμοποιεί για να ορίσει το πολιτισμικό ρεύμα που έχει ως βασικά συστατικά την «ελληνική μουσική παράδοση» και τη «λαϊκή» ελληνική γλώσσα,³² όπως επίσης και αυτή του «αισθητικού δημοτικισμού», την οποία χρησιμοποιεί την ίδια περίοδο,³³ καθιστούν ίσως περισσότερο ευκρινή τον ιδεολογικό χάρτη των συλλογικών εγχειρημάτων που αναλαμβάνονται στη μεσοπολεμική Μυτιλήνη.

Στο αίτημα του «ολοκληρωμένου δημοτικισμού» ανταποκρίνονται μορφές καλλιτεχνικής δημιουργίας που αναζητούν φόρμες και γλωσσικό υλικό στη λαϊκή παράδοση: ο νεαρός Θείελπς Λευκίας, δραστήριο μέλος των συλλόγων, ποιητής, αργότερα δημοσιογράφος, εκδότης και βουλευτής, μεταφράζοντας έργο του Μολιέρου για τη θεατρική ομάδα των Αδερφιών, το 1919, βάζει δύο από τα πρόσωπα να μιλούν στην ντοπιολαλιά της Αγιάσου.³⁴ Η τάση «εκλαογραφισμού»³⁵ στα λογοτεχνικά κείμενα, που τα καθιστά και γλωσσική λαογραφική μαρτυρία, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της μεσοπολεμικής τοπικής λογοτεχνικής παραγωγής. Το 1931 κυκλοφορεί η σατιρική εφημερίδα *Τρίβολος*, με διευθυντή τον Στρατή Παπανικόλα, που διατηρεί στήλη με τίτλο «Λεσβιακή Λογοτεχνία και Λαογραφία», καθιερώνοντας, κατά τον Γ. Βαλέτα, «την πλούσια λεσβιακή ντοπιολαλιά σ' όλες τις τοπικές παραλλαγές της σαν λογοτεχνική γλώσσα, όχι μόνο στη σάτιρα αλλά και στο ηθογραφικό διήγημα, την περιγραφή, την ανταπόκριση».³⁶

Σύλλογοι και γλωσσικές λαογραφικές μαρτυρίες

Ο πρώτος σύλλογος που ιδρύεται με σκοπό, ανάμεσα σε άλλους, τη συλλογή και ανάδειξη των τοπικών «ζώντων μνημείων» είναι ο Φιλοτεχνικός Όμιλος της Μυτιλήνης (1917). Το καταστατικό αναφέρει ότι «μέσο» για την επίτευξη των σκοπών του σωματείου αποτελεί και η «έκδοσις, εν τω μέλλοντι, περιοδικού λογοτεχνικού και λαογραφικού»,³⁷ ενώ στο άρθρο 36

31. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 293. Η απαίτηση αυτή, που υποδηλώνει και τις εντάσεις ανάμεσα στο τοπικό και το εθνικό, δεν αποτελεί λεσβιακή ιδιαιτερότητα. Για τον «πνευματικό καρδινάλισμό» της πρωτεύουσας απέναντι στην περιφέρεια, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*, σ. 439-442.

32. Βλ. *Ταχυδρόμος*, 4.10.1933.

33. Σε επιστολή στον Κώστα Μιχαηλίδη, από το Μπορντώ, το 1935, που μέρος της δημοσιεύτηκε στο Δημήτριος Γρ. Βερναρδάκης - Παναγιώτης Σαμάρας (επιμ.), *Λεσβιακόν Ημερολόγιον 1950*, Μυτιλήνη 1950, σ. 24.

34. Βαγγέλης Καραγιάννης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάσης μέσ' από τις επιστολές του», *Αιολικά Γράμματα* 8 (1972), σ. 8.

35. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, σ. 84. Βλ. επίσης Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 92, για τη σύνδεση της ηθογραφίας με τη λαογραφία. Ο Παλαμάς έγραφε μετά τη δημοσίευση των *Τραγουδιών της Πατρίδος* μου του Ν. Πολίτη: «Η λαογραφία έπαιρνε στο χέρι της, κρατούσε στη σκέπη της την ποίησή μας» (Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 356).

36. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 87.

37. Οι φάκελοι έγκρισης των λεσβιακών σωματείων από το Πρωτοδικείο Μυτιλήνης έχουν κατατεθεί στα

ορίζεται πως σε περίπτωση διάλυσης του Ομίλου η περιουσία του «διατίθεται υπέρ της εκδόσεως των έργων των εξής συγγραφέων κατ' εκλογήν: Δ. Σολωμού, Λ. Μαβίλη, Δ. Βερναρδάκη, Α. Λασκαράτου, Ι. Πολυλά και διαφόρων συλλογών δημοτικών ποιημάτων». Πρόεδρος εκλέγεται ο Παναγιώτης Νικήτας, γνωστός και με το ψευδώνυμο Π. Ψάλτης, μέλος όλων σχεδόν των συλλόγων που ιδρύονται στη συνέχεια με τον ίδιο στόχο, πρόεδρος επίσης στα Αδέρφια (1919) και στον Σύλλογο Ελληνικών Μουσικών Τεχνών (1925). Η σύσταση του Ομίλου εγγράφεται μέσα στη γενικότερη δημόσια παρέμβαση των μελών του, καθώς η ίδια νεανική «παρέα» εκδίδει το 1915 το βραχύβιο περιοδικό *Ελπίδες*, που στις προγραμματικές του θέσεις αναφέρει πως είναι λογοτεχνικό περιοδικό, «αλλά επειδή δεν μπορούμε νάχουμε λογοτεχνία δίχως γλώσσα [...] θα είνε γραμμένο πέρα για πέρα στη δημοτική [...] αρκετές σελίδες σε κάθε φύλλο θα είνε αφιερωμένες σε δημοτικά τραγούδια και παραμύθια [...] όσο μπορούμε να είνε κι αυτά πρωτότυπα [...] οι παραλλαγές που θα παρουσιάζουμε θα είνε πρωτότυπες γιατί θαν είνε συνταγμένες κατευθείαν από το στόμα του λαού [...] παρακαλούμε όποιον μας στείλει τέτια να σημειώνει το χωριό και το πρόσωπο, αν είνε δυνατό, που του τόπε».³⁸ Οι συντάκτες προτείνουν επομένως ένα λαογραφικό πρόγραμμα και μια μέθοδο για τη συλλογή των τεκμηρίων.³⁹

Ένα χρόνο αργότερα το καταστατικό του Φιλοτεχνικού Ομίλου τροποποιείται στο άρθρο 2, με την απάλειψη της πρόβλεψης έκδοσης λογοτεχνικού και λαογραφικού περιοδικού. Στο τροποποιημένο καταστατικό (3/2/1919) δεν υπογράφει κανείς από τους παλιούς επτά ιδρυτές, ενώ εμφανίζονται 37 μέλη (15 είναι γυναίκες) στα ονόματα των οποίων αναγνωρίζονται εύπορες οικογένειες της πόλης. Σύμφωνα με τον Πανσέληνο, το Διοικητικό Συμβούλιο παραιτήθηκε έπειτα από διαφωνίες με νέα μέλη, με αποτέλεσμα ο σύλλογος να ελέγχεται από την «αριστοκρατία» και να γίνει «κοσμικός».⁴⁰ Αυτά τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον νέο Φιλοτεχνικό αναπαράγονται στη δημόσια συζήτηση σχετικά με το σχίσμα στον σύλλογο: παρουσιάζοντας ο Μυριβήλης μια παράσταση του ερασιτεχνικού θιάσου που είχε συγκροτηθεί από τα παλιά μέλη του Φιλοτεχνικού, γράφει πως η θεατρική ομάδα κατόρθωσε να απομακρυνθεί «από τη χοντρή μπορζοάδικη ψυχική παχυδερμοσύνη και κάθε άλλο νοικοκυρίστικο, σαλονίστικο ή κοσμικό συμβιβασμό»⁴¹ του νέου Φιλοτεχνικού Ομίλου. Τα παλιά ιδρυτικά μέλη, ένα μήνα μετά την τροποποίηση του καταστατικού, στις 14.3.1919, ιδρύουν νέο σύλλογο, τον σύλλογο Γ' Αδέρφια, που σχεδόν αντιγράφει το πρώτο καταστα-

ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Λέσβου με γενικό ταξινομικό αριθμό ΠΑΒΕ 91 (στο εξής: ΓΑΚ-ΑΝΑ/ΠΑΒΕ 91). Περιέχουν τις πράξεις ίδρυσης, τα καταστατικά και τις τροποποιήσεις τους. Τα παραθέματα από τα καταστατικά ή τις ιδρυτικές πράξεις των συλλόγων αντλούνται από το αρχείο αυτό.

38. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 299-300. Εκδότες είναι ο Αντώνης Πρωτοπάτης, ο Στρατής Ελευθεριάδης (Teriade), ο Θείελπις Λευκίας, ο Παναγιώτης Κεφάλας, ο Στρατής Παρασκευαΐδης, όλοι 18 ή 19 ετών. Βλ. Κώστας Μίσσιος, *Η «Λεσβιακή Άνοιξη» εν καρποφορία*, Μυτιλήνη 1994, σ. 21.

39. Οι ίδιοι εξάλλου επισκέπτονται χωριά και καφενεία του νησιού. Γι' αυτές τις εξορμήσεις και την παρουσία του Πρωτοπάτη στην ομάδα, βλ. Στρατής Δούκας, «Μια προσωπικότητα ανώτερη από το έργο της», *Αιολικά Γράμματα* 8 (1972), σ. 105-108.

40. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ.121.

41. Στο ίδιο, σ. 122.

τικό του Φιλοτεχνικού Ομίλου, προσθέτοντας στον σκοπό της «θεραπείας της τέχνης» τη φράση «και ίδια της νεοελληνικής λαϊκής τοιαύτης» και ορίζοντας, ως προς την τύχη της περιουσίας του, ότι σε περίπτωση διάλυσης «διατίθεται υπέρ εκδόσεως λαογραφικής εργασίας της νήσου Λέσβου». ⁴² Ο Νικήτας επιβεβαιώνει, το 1936, πως οι ιδρυτές εγκατέλειψαν τον Φιλοτεχνικό όταν εγγράφηκαν ως μέλη «μπουρζουάδες» και πως στα Αδέρφια αποφάσισαν για τον λόγο αυτό να μη δεχτούν νέα μέλη εκτός από τα επτά ιδρυτικά, ενώ «κρατούσανε πια σε απόσταση κάθε σαλονίστικο τύπο της μπουρζουαζίας». ⁴³ Στις 2 Φεβρουαρίου, μία ημέρα πριν οι «μπουρζουάδες» καταθέσουν το νέο καταστατικό, σε εκδήλωση των ιδρυτών του πρώτου Φιλοτεχνικού με ομιλητές τους Πρωτοπάση και Λευκία, ο πρώτος υπερασπίζεται τη λαϊκή παράδοση και, όπως θυμάται ο Νικήτας, δηλώνει πως «είμαστε μια χούφτα από πέντε δέκα φίλοι που μας ενώνει μια πίστη. Λατρεύουμε το βαθύ και το αυθόρμητο καλλιτεχνικό αίσθημα του Ρωμηού». ⁴⁴

Η ίδια ομάδα, που δίνει νέο θεσμικό πλαίσιο στη δημόσια παρέμβασή της, εξαγοράζει, λίγους μήνες αργότερα, τον τίτλο και τους συνδρομητές του νεανικού φυλλαδίου *Φάρος* και εκδίδει τον «θεριστή» του 1919 το περιοδικό *Τα Νιάτα*, με ευνοϊκά σχόλια από τον *Νουμά*. ⁴⁵ Στο έκτο τεύχος αναφέρεται: «Μια απ' τις πολλές δουλιές του περιοδικού μας, να μην πούμε η κυριότερη, θάναυ να μαζέψη δημοτικά τραγούδια και παραμύθια του νησιού μας, γενικά λαογραφική ύλη». ⁴⁶ Η έκδοση του περιοδικού, παρά τον βραχύβιο χαρακτήρα της, υλοποιεί το καταστατικό των Αδερφιών και έρχεται σε υποστήριξη του προγράμματός του. Πέντε χρόνια αργότερα ο Μυριβήλης γράφει στην *Καμπάνα* —και ενώ έχει ολοκληρωθεί η δημοσίευση της *Ζωής εν τάφω* στην εφημερίδα— πως θα συνεχίσουν να παρουσιάζουν λογοτεχνικά έργα Λεσβίων και να τα εκδίδουν μέχρι «να μπορέσει ο Φιλοτεχνικός Σύλλογος Τ' Αδέρφια να βγάλει το περιοδικό που μας χρειάζεται». ⁴⁷ Βραχύβια περιοδικά ⁴⁸ και αναγνωρισμένα σωματεία συγκροτούν, μαζί με τον Τύπο, ένα δίκτυο παρεμβάσεων στην τοπική δημόσια ζωή.

Ο Σύλλογος Τ' Αδέρφια αδρανοποιείται πολύ γρήγορα, όταν μέλη του φεύγουν στο μικρασιατικό μέτωπο. Θα βρεθούν πάλι μαζί, το 1925, στον Σύλλογο Ελληνικών Μουσικών Τεχνών. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1929, επανιδρύουν τον «δικό τους» Φιλοτεχνικό Όμιλο ως Φιλοτεχνικό Όμιλο Λέσβου. Στο άρθρο 14 του καταστατικού ορίζεται ως «επίσημη γλώσσα» του η δημοτική, ενώ σκοπό του έχει «να συγκεντρώνει τις καλλιτεχνικές τάσεις του τόπου σε μια οργάνωση, να εργασθεί με σύστημα για την αρτιότερη και ευρύτερη εκδή-

42. ΓΑΚ-ΑΝΠ/ΠΑΒΕ 91.

43. Στο ίδιο, σ. 121. Βλ. και Κώστας Μίσσιος, «Ο Λεφκίας του Φιλοτεχνικού», *Αιολικά Γράμματα* 27 (1975), σ. 127.

44. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 151-152.

45. Κ. Μίσσιος, «Ο Λεφκίας του Φιλοτεχνικού», σ. 127-128. Οι συντάκτες δηλώνουν πως το εκδίδει «μια Μυτιληνιά παρέα». Βλ. Κ. Μίσσιος, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη' εν καρποφορία», σ. 22.

46. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 302.

47. *Καμπάνα*, 6.2.1924.

48. Ο Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 91, τα χαρακτηρίζει «νεανικές αυτοεκδόσεις».

λωσί της και την ανύψωσι του αισθητικού επιπέδου του λαού». ⁴⁹ Το προσωρινό Διοικητικό Συμβούλιο αποτελείται από τους Χρύσανθο Μολίνο (πρόεδρο), Στρατή Μυριβήλη, Στρατή Παρασκευαΐδη, Ηλία Ηλιού, Ηλία Μέλλο και τον Στρατή Παπανικόλα. Ο σύλλογος δέχεται αργότερα παμπηφεί ως επίτιμα μέλη τους Μητροπολίτες Μυτιλήνης και Μηθύμνης, τον Δήμαρχο Μυτιλήνης και τον Γυμνασιάρχη και ως τακτικά μέλη τους διευθυντές και συντάκτες του λεσβιακού Τύπου. ⁵⁰ Πρώτη φορά συντάσσεται καταστατικό στη δημοτική, αλλά και πρώτη φορά συμμετέχουν στις συλλογικές δράσεις και στόχους της παλιάς δημοτικιστικής «παρέας» θεσμικοί παράγοντες: το γλωσσικό έχει χάσει την παλιά του ένταση και η «παράδοση» τείνει να υιοθετηθεί ως εθνικός κανόνας, παρά τις αποκλίσεις ως προς τη νοηματοδότησή της από τις διάφορες πλευρές. Η υπεράσπιση της τοπικότητας προϋποθέτει την ανάδειξη του λαϊκού ως πυρήνα της, και ο Φιλοτεχνικός Όμιλος, από εγχείρημα μιας περιορισμένης ομάδας το 1917, μετασχηματίζεται σε συλλογικότητα όπου συναντώνται επίσημοι φορείς και ντόπιοι διανοούμενοι.

Το 1929 ο αρχαιολόγος και ιδρυτικό μέλος του Φιλοτεχνικού Στρατής Παρασκευαΐδης αναφέρει πως υπάρχουν ελάχιστες μελέτες για τα χωριά του νησιού και υποστηρίζει πως «ο 'Φιλοτεχνικός Όμιλος' [...] πρέπει να προπαγανδίζει και να ενθαρρύνει αυτές τις εργασίες, να τις οργανώσει και να τις προκαλέσει ακόμα. Θα μπορούσαν να γίνονται ομάδες-συνεργεία για όλους τους κλάδους και απ' όλες τις ειδικότητες». ⁵¹ Στις αρχές του 1930 ο σύλλογος προκηρύσσει διαγωνισμό «για τη συλλογή λαογραφικού υλικού» (τραγούδια, παραμύθια, παροιμίες-μύθοι), ενώ όρος για τις «συλλογές» είναι να αποτελούν «ανέκδοτη εργασία», με «γλωσσάριο». ⁵² Δεκαπέντε μήνες πριν από την επανίδρυση του Φιλοτεχνικού η βασική του ομάδα εκδίδει το περιοδικό *Λεσβιακά Φύλλα*. Στο πρώτο φυλλάδιο, εκτός από ποίηση, διηγήματα και κριτικές, διατυπώνονται οι θέσεις των εκδοτών. Το περιοδικό, που υποστηρίζεται ότι αποτελεί συνέχεια της *Χαραυγής* και των νεανικών περιοδικών που κυκλοφόρησαν πριν από το 1920, έχει στόχο «να συγκεντρώσει τη σκόρπια εργασία Λεσβίων». Ο «κεντρικότερος σκοπός» ωστόσο είναι «να στραφούμε όσο μπορούμε περισσότερο προς τον εαυτό μας, προς το αληθινό μας εγώ και προς το φυσικό μας περιβάλλον [...]. Ξαναγυρίζουμε έτσι με κάποιον τρόπο προς την Ελληνική ζωή, με την πλατύτερη έννοια του όρου [τα *Λεσβιακά Φύλλα* θα] παρουσιάσουν ό,τι καλλίτερο έχει η Λέσβο σε λαϊκή ποίηση και τέχνη (τραγούδι, μουσική, παραμύθι, χειροτεχνία, αρχιτεκτονική κτλ.), θέλουν γενικά να μελετήσουν τη λαογραφία του νησιού και γι' αυτό θα τους ήταν πολύτιμη κάθε σχετική συλλογή ή μελέτη· [επιθυμούν] συνεργασίες για τη λαογραφία των γειτονικών νησιών και μάλιστα του προσφυγικού κόσμου της ανατολής που βρίσκεται ανάμεσά μας». ⁵³ Στο δεύτερο τεύχος ο Πρωτοπάτσης παρουσιάζει την έκδοση των *Διηγημάτων* του Μυριβήλη, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει ότι «ο Μυριβήλης βυζαίνει τη ζωή απ' όλους τους πόρους. Είναι κι αυτό δα ένα γνώρισμα, ίσως το καλλίτερο,

49. ΓΑΚ-ΑΝΑ/ΠΑΒΕ 91

50. *Ταχυδρόμος*, 15.1.1930.

51. *Ταχυδρόμος*, 6.9.1929.

52. *Ταχυδρόμος*, 28.1.1930.

53. *Λεσβιακά φύλλα*, χρονιά Α', φυλλάδιο Α', Μάρτης 1928, σ. 43-44.

της 'Λεσβιακής Τέχνης', [...] το θερμό πάθος, το σφιχταγκάλιασμα της ζωής, το μίσος προς κάθε αφηρημένη, νεφελοκοκκυγική έννοια. Γιατί όποιος έχει νιώσει τον κόσμο πάνω σε τούτο τ' όμορφο νησί θέλει την ομορφιά του να εκφράσει». ⁵⁴ Παρά το «μίσος» προς κάθε αφηρημένη έννοια, το τρίτο τεύχος φιλοξενεί άρθρο του εγκατεστημένου στο Παρίσι Στρατή Ελευθεριάδη (Tériade), που παρουσιάζει τον Πικάσσο και το κίνημα του μοντερνισμού. ⁵⁵

Ο «ολοκληρωμένος» και «αισθητικός» δημοτικισμός του Πρωτοπάτση

Βραχύβια θα είναι η κυκλοφορία και αυτού του περιοδικού. Η Μαρία Κλωνάρη, που ανήκει στον κύκλο της «Λεσβιακής Άνοιξης», αναφέρει πως ο Πρωτοπάτσης, σε επιστολή του από τη Μυτιλήνη λίγο πριν από το 1940, της γράφει για το σχέδιο ενός περιοδικού με συνεκδότες τους Μυριβήλη και Λευκία: «Το περιοδικό μας φιλοδοξεί να γίνει καθρέφτης όλης της ζωής του τόπου [...]. Αποβλέπουμε στη λαϊκή τέχνη, τραγούδι, χορό, παραμύθι, παροιμία, έθιμο, κλπ., σαν πολυτιμότερη εκδήλωση της ζωής μας, όμορφη και ικανοποιητική από τον εαυτό της κι ο σκοπός μας ξεπερνά πολύ την απλή συλλογή υλικού για επιστημονικές μελέτες». ⁵⁶ Αυτή η μεταλαογραφική πρόσληψη της παράδοσης προτάσσει τον απεγκλωβισμό της από την «επιστημονική» καταγραφή και διάσωσή της και ταυτόχρονα την εγγράφει στο παρόν ως αισθητική αξία. ⁵⁷

Η πρωτοδοτική της λαϊκής δημιουργίας ως αισθητικής αξίας και η αμφιθυμία απέναντι σε μια «ακαδημαϊκή» λαογραφία διατρέχουν σταθερά την προβληματική του Πρωτοπάτση. Στην αλληλογραφία που διατηρεί με τον Βαγγέλη Καραγιάννη γράφει: «Η λαογραφία, προ πάντων η λαϊκή ποίηση, είναι για μένα πάθος και ιδανικό. Κυριολεκτικώτερα μεράκι. Εν τούτοις η άποψη από την οποία κυττάζω τη λαϊκή ποίηση, και τη συλλογή της, είναι ίσως αντίθετη από την άποψη των επιστημόνων λαογράφων. Αρνούμαι να θεωρήσω και να μεταχειριστώ τη λαϊκή ποίηση ως 'πρώτη ύλη' για γλωσσικές μόνο ή ηθογραφικές μελέτες. Η λαϊκή ποίηση μ' ενδιαφέρει πρώτιστα ως ποίηση, δηλαδή τέχνη, δημιουργία». ⁵⁸ Στις 5/6/34, από το Παρίσι πάλι, σημειώνει πως «η εργασία που ονειροπολώ να κάνω εγώ ο ίδιος, αν τα πράγματα έρθουν δεξιά, είναι ένα είδος εκλογής από διάφορες συλλογές. Κάτι ανάλογο, αν θέλεις, με τις 'Έκλογαι' του Πολίτη αλλ' επί τη βάσει διαφορετικών απόψεων». ⁵⁹ Αν και δεν απουσιάζει εδώ η πρόθεση καταγραφής της λαογραφικής μαρτυρίας, η πρόθεση αυτή προϋποθέτει τη βιωματική πρόσληψη του λαϊκού: «Νομίζω ότι η αγάπη μας, το μεράκι μας για τα λαϊκά τρα-

54. Στο ίδιο, χρονιά Α', φυλλάδιο Β', Μάης 1928, σ. 95.

55. Στο ίδιο, χρονιά Α', φυλλάδιο Γ', Σεπτέμβρης 1928, σ. 125-132. Ο Ελευθεριάδης είναι εκείνη την περίοδο τεχνοκριτικός στα Cahiers d'Art.

56. Κώστας Μίσσιος, «Όταν η Μαρία Κλωνάρη αλληλογραφούσε με τον Αντώνη Πρωτοπάτση», *Λεσβιακά ΚΒ'* (2007), σ. 94.

57. Για την αισθητικοποίηση και την πνευματοποίηση της παράδοσης και τις εκδοχές του λαϊκού, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*.

58. Β. Καραγιάννης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάτσης», επιστολή από το Παρίσι, 27.4.1934, σ. 8.

59. Στο ίδιο.

γούδια, είνε κάτι περισσότερο, κάτι καλλίτερο από απλή επιθυμία γλώσσης. Είνε ένα αίσθημα ερωτικό, όπου μετέχουν οι πιο κρυφές ορμές του οργανισμού μας, που ικανοποιεί ορέξεις περισσότερο από διανοητικές. Θα 'ταν κρίμα να τ' αποξηράνουμε με πεζές αποκλειστικά επιστημονικές φροντίδες. Τούτου δοθέντος, η πιστότης το 'να μη βάλουμε χέρι στα δημοτικά, πρέπει νάναι δόγμα. Αν όχι για τίποτ' άλλο, τουλάχιστον γιατί εμείς οι καλαμαράδες, [...] μπορούμε να θαυμάζουμε τη λαϊκή ποίηση, αλλά δεν μπορούμε να την δημιουργήσουμε, γιατί τότες αντί να χάνουμε τον καιρό μας γράφοντας περί αυτής, θα τραγουδούσαμε, φίλε μου». ⁶⁰ Σε άλλη επιστολή αναφέρει: «οι συλλογές τραγουδιών, δεν είνε για μένα συλλογή επιστημονικού υλικού. Είνε τέχνη, είνε ποίηση καμωμένη για τη χαρά των ανθρώπων». ⁶¹

Η αποποίηση ενός σωστικού λαογραφικού προγράμματος, που οδηγεί τον Πρωτοπάτη στην αισθητική προσέγγιση της παράδοσης, επιτρέπει ταυτόχρονα την απομάκρυνση από έναν πολιτισμικό τοπικισμό. ⁶² Αυτή η απομάκρυνση βασίζεται στην υπόθεση της γλωσσικής ομογενοποίησης, καθώς ισχυρίζεται πως «στους περισσότερους στίχους που τραγουδιούνται στη Μυτιλήνη το ιδίωμα υποχωρεί κι έχουμε μάλλον πανελλήνια διάλεκτο. Προτιμώ λοιπόν να θεωρήσω και να μεταχειρισθώ τους στίχους αυτούς ως 'ποίηση' και όχι ως 'γλωσσικά δείγματα'». ⁶³ Ταυτόχρονα ωστόσο υιοθετείται μια πρόσληψη της «παράδοσης» με όρους σύγχρονης λαϊκής δημιουργίας και με προϋπόθεση την εγκατάλειψη μιας αρχαιολογίας του λαϊκού. Οι «στίχοι που τραγουδιούνται» δεν αποτελούν για τον Πρωτοπάτη μνημειακό είδος, είναι η ζωντανή λαϊκή ψυχή, που αναγνωρίζεται στα «μερακλήδικα τραγούδια [...] εκείνα που είνε γεμάτα ένα ρωμαντικό και σύγχρονα σκοτεινό πάθος και που τραγουδιούνται φυσικά ως [α]μανέδες [...] απόλυτο ταίριασμα μουσικής και στίχων που είνε το γνώρισμα του αληθινού φολκλόρ. Ξέρω ότι οι γνώμες μου αυτές είνε αιρετικές για τους οπαδούς της πειραματικής επιστημονικής σχολής». ⁶⁴ Η εναλλακτική χρήση των προσδιορισμών «δημοτικό» και «λαϊκό» και η προτίμηση στον δεύτερο παρακολουθεί αισθητικές προσεγγίσεις του λαϊκού χαρακτηριστικές της κεντρικής αθηναϊκής σκηνής μετά το 1930. ⁶⁵

Η ελληνική μουσική παράδοση: η αδύνατη σύγκλιση Δύσης και Ανατολής

Η διαπραγμάτευση του τοπικού στη μεσοπολεμική Μυτιλήνη υιοθετεί ένα διακριτό ιδίωμα του ανήκειν μέσα στον εθνικό εαυτό. Η συζήτηση για την ελληνική μουσική παράδοση διευ-

60. Στο ίδιο, επιστολή από το Μπορντώ, 16.11.1935.

61. Στο ίδιο, σ. 8-9, επιστολή από το Μπορντώ, 10.5.1936.

62. Η υποστήριξη μιας λεσβιακής ιδιαιτερότητας εξακολουθεί ωστόσο να εμποτίζει τις σημασίες του τοπικού: σε παρουσίαση συναυλίας του συνθέτη Πάννη Παπαϊωάννου στην Αθήνα, Αγιασώτη από τη μητρική πλευρά, αναφέρεται πως «μια μέρα και πολύ σύντομα η φήμη για τη ράτσα των ανθρώπων της [της Λέσβου] θα δικαιωθεί και στο πρόσωπο του Πάννη Παπαϊωάννου [...] είναι τα χώματα της Λέσβου που γεννάνε καλλιτέχνες». Βλ. *Ταχυδρόμος*, 8.6.34.

63. Β. Καραγιάννης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάτης», σ. 9, επιστολή στις 9.9.1934 από το Biarritz.

64. Στο ίδιο, σ. 14-15, επιστολή από τη Λυών, 22.12.1937. Ο Πρωτοπάτης έχει αναφερθεί πολύ νωρίτερα στα μερακλήδικα τραγούδια, όταν, 22 ετών, παρουσιάζει, το 1919, τον σύλλογο Τ' Αδέλφια. Βλ. στο ίδιο, σ. 11.

65. Σχετικά με τις εκδοχές της λαϊκότητας μετά το 1930, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*, κεφ. 10.

ρύνει τον άξονα από το εθνικό στο ευρωπαϊκό, στη βάση της θέσης της αδύνατης σύγκλισης του δυτικού με τον εθνικό μουσικό κανόνα. Ο πρώτος σύλλογος, με αποκλειστικό σκοπό την έρευνα και διάδοση της ελληνικής μουσικής, ο Σύλλογος Ελληνικών Μουσικών Τεχνών, ιδρύεται στη Μυτιλήνη στις αρχές του 1925 από τα μέλη του Φιλοτεχνικού Ομίλου (1917) και των Αδερφιών (1919). Στο καταστατικό αναφέρεται πως σκοπός του είναι η μεταξύ των ιδρυτών και μελών «επίδοσις και έρευνα επί της Ελληνικής Μουσικής και η ευρύτερα διάδοσις αυτής διά της συστάσεως ειδικής σχολής προς κατάρτισμόν μουσικών χορών, διά της διοργανώσεως μουσικών συναυλιών και επιδείξεων [...] η εκμάθησις και η διδασκαλία των Νεοελληνικών χορών, δημώδους ποιήσεως και εν γένει του Νεοελληνικού θεάτρου».⁶⁶ Ο πρόεδρος του συλλόγου Π. Νικήτας έχει δημοσιεύσει το 1923 άρθρο στην *Καμπάνα* με τίτλο «Η Βυζαντινή Μουσική», όπου σχολιάζει την απόδοση των εκκλησιαστικών ύμνων, σημειώνοντας πως «οι μουσικολογιάτατοι ψαλτάδες μας» δεν κατανοούν ότι η αρμονία στην αρχαία και βυζαντινή μουσική διαφέρει από την αντίστοιχη ευρωπαϊκή και ότι δεν υπάρχει καμία δυνατότητα σύγκλισής τους, με αποτέλεσμα να μετατρέπουν σε «καντάδες» την εκκλησιαστική μουσική, με «καλούπια μουσικών του δρόμου και του καφέ-σαντάν».⁶⁷ Σχολιάζει δε την προτίμηση δημοτικιστών προς την ευρωπαϊκή μουσική, οι οποίοι, ενώ «παραδέχονται πως το τραγούδι του λαού, το δημοτικό δηλαδή, είνε ως ποίηση κάτι θείο [...] παραπετούνε τη μουσική του, σαν απολίτιστη που τους φαίνεται, και την περιγελούνε. Δεν το καταλαβαίνουν, πως το τραγούδι κι ο σκοπός γεννιούνται στο Ρωμηό την ίδια στιγμή».⁶⁸ Για τη στήριξη της θέσης του αναφέρει πως ο Γιαννόπουλος, «ο αληθινός Ρωμηός, ο εθνικιστής και μέγας Έλληνας, είνε και τι δεν είνε...» για την ελληνική μουσική, όπως και οι Εφταλιώτης, Παλαμάς, Παπαδιαμάντης.⁶⁹ Η ανάγκη της επιστροφής στις ρίζες της ελληνικής μουσικής παράδοσης υποστηρίζεται και από τον Μυριβήλη, με αφορμή μια επίσκεψή του στην ορεινή κωμόπολη Αγιάσο. Σημειώνει πως χρειάζεται «η Εκκλησία [της Αγιάσου] ν' αποκτήσει ένα πρώτης τάξεως Βυζαντινόν χορόν [...] επιμένω εις τον όρον 'βυζαντινήν μουσικήν μόρφωσιν' διότι είνε καιρός πιά να κατοχυρωθεί η μουσική αυτή η καθαρώς Ελληνική που διαθέτει ένα κόσμον ολάκερον, παρθένον εκφράσεως και τεχνικών μέσων, αποδιωκομένων διά μαγκούρας εν ανάγκη των κανταδοριζόντων ψευτονεωτεριστών, [...] τα δυο αυτά μουσικά συστήματα είνε δυο ολότελα ξεχωριστοί και απλησίαστοι καλλιτεχνικοί κόσμοι».⁷⁰

Η ίδια συζήτηση επαναλαμβάνεται το 1933 με αφορμή την πολυφωνική Λειτουργία Λαμπελέτ,⁷¹ που εκτελείται σε δύο ναούς από χορωδία της Μυτιλήνης.⁷² Ο Νικήτας αφιερώνει ένα δηκτικό σχόλιο για τη λειτουργία και τις ενθουσιαστικές κριτικές που ακολούθησαν.⁷³

66. ΓΑΚ-ΑΝΔ/ΠΙΔΒΕ 91.

67. *Καμπάνα*, 20.11.1923.

68. *Καμπάνα*, 25.12.1923.

69. *Καμπάνα*, 6.11.1923.

70. *Ταχυδρόμος*, 1.5.1928.

71. Κερκυραίος, συνθέτης της πολυφωνικής λειτουργίας του Ι. Χρυσοστόμου στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα.

72. *Ταχυδρόμος*, 28.7.1933.

73. Στο ίδιο.

Ταυτόχρονα, ο *Ταχυδρόμος* αναδημοσιεύει ένα κείμενο του Δ. Βερναρδάκη για την «καθ' ημάς» εκκλησιαστική μουσική που κατά την ανάλυσή του «είναι ζώσα άρσις και αναιρέσις άπαξ απάντων των θεμελιωδών νόμων της ευρωπαϊκής»,⁷⁴ ενώ προαναγγέλλει παρέμβαση του Πρωτοπάτη από το Παρίσι, εκτιμώντας πως θα αποτελέσει «μίαν πραγματικήν κριτικήν... βόμβαν».⁷⁵ Στο άρθρο του ο Πρωτοπάτης τονίζει ότι δεν χρειάζονται τόσα «επιστημονικά περιτυλίγματα» για να καταδειχθεί η αδύνατη σύγκλιση ανάμεσα στην ελληνική και την ευρωπαϊκή μουσική. Αρκεί το γεγονός ότι η έκφραση των συναισθημάτων του Έλληνα εκδηλώνεται «πληρέστερα» μέσα στην ιδιαίτερη μουσική του παράδοση και για τον λόγο αυτό αποτελεί «φυσικό πράγμα: ότι αγαπούμε τη μουσική μας και την προτιμούμε από κάθε άλλη».⁷⁶ Η βιωματική προσέγγιση της μουσικής παράδοσης την οποία υπερασπίζεται ο Πρωτοπάτης απομακρύνεται από προηγούμενα σχήματα που την εντάσσουν σε μια οργανική ιστορική συνέχεια, γιατί εκείνο που τον ενδιαφέρει δεν είναι η αδιατάρακτη ιστορική συνοχή του μουσικού κανόνα αλλά η συνάφειά του με την ατομική και συλλογική εμπειρία.

Ο Πρωτοπάτης θα επιχειρήσει να ανασηματοδοτήσει τον δημοτικισμό στη βάση αυτής της βιωματικής και αισθητικής προσέγγισης της μουσικής παράδοσης. Γράφει πως «αν αφήσουμε τη στενή γλωσσική άποψη, τη δημοτικιστική ορθοδοξία, και θεωρήσουμε δημοτικισμό την ευαισθησία αυτή προς τα γεννήματα του τόπου, αν μου επιτρέψεις την αποκοτιά να θεωρήσω δημοτικισμό όχι πια τη λογική παραδοχή μιας γλωσσικής θεωρίας, αλλά μια γενικότερη ψυχική τάση, τότε [...] να δώσουμε την πρώτη θέση στον Παπαδιαμάντη [...] που πήγαινε και έψελνε στα ξωκκλήσια»⁷⁷. Είναι αυτό το ευρύτερο σχήμα πρόσληψης του λαϊκού που επιτρέπει την ανάγνωσή του με όρους αναδημιουργίας και τον οδηγεί στην παρατήρηση πως πολλοί «δημοτικιστές» «σνομπάρουν» την ελληνική μουσική, ενώ την «αναμασούν» οι συντηρητικοί, «οι προσκολλημένοι στο παρελθόν, στην παράδοση, μόνο γιατί είνε παράδοση, ανίκανοι να διακρίνουν το νεκρό από το ζωντανό της μέρος».⁷⁸ Η προσέγγιση ενός «αισθητικού δημοτικισμού» εμπεριέχει το σύνολο της λαϊκής δημιουργίας, καθώς ισχυρίζεται πως «η προτίμηση της δημοτικής γλώσσας έχει βαθύτατη αισθητική και αισθηματική ρίζα [...] και δε χρειάζεται κανείς ν' ανοίξει τα σύνορα του αισθητικού δημοτικισμού για να περιλάβει μέσα και τη μουσική».⁷⁹ Η «μουσική» στην οποία αναφέρεται συμπεριλαμβάνει και το λαϊκό τραγούδι, που «περιφρονημένο από την επίσημη ελληνική μουσική [...] επόμενο ήταν να καταφύγει σαν εθνική ντροπή στη λαϊκή ταβέρνα και στα υπό-

74. *Ταχυδρόμος*, 6.8.1933. Πρόκειται για λόγο που εκφωνεί στην Αθήνα το 1876, στον οποίο «απέδειξεν ότι Σινικόν τείχος έπρεπε να διαχωρίζη διά παντός την Ελλάδα από της Δύσεως επί παντός θεσμού». Βλ. Μιχαήλ Μιχαηλίδης, *Λεσβιακαί Σελίδες. Μέρος Πρώτον. Βίος και Έργα Δημ. Ν. Βερναρδάκη*, Μυτιλήνη 1909, σ.47.

75. *Ταχυδρόμος*, 26.8.1933. Για αντίστοιχες συζητήσεις στην αθηναϊκή σκηνή, βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού*, σ. 114.

76. *Ταχυδρόμος*, 4.10.1933. Ο ίδιος, το 1926, σημειώνει: «Οι Ανατολίτικοι –ή αν συμφωνείτε, οι ελληνικοί– σκοποί των χωρών μας, με τις ιδιόρρυθμες κλίμακες, πιο λεπτά διαβασμένες από της Ευρωπαϊκής μουσικής [...] είνε κάτι χαριτωμένα μελωδικά αραβουργήματα» (*Ταχυδρόμος*, 28.7.1926, αναδημοσίευση από τον αθηναϊκό *Ελεύθερο Τύπο*).

77. Δ. Γρ. Βερναρδάκης – Π. Σαμάρας (επιμ.), *Λεσβιακόν Ημερολόγιον*, σ. 24.

78. Στο ίδιο.

79. Στο ίδιο, σ. 23.

γεια καταγωγή της Αθήνας και του Πειραιά, στις χορδές του... χυδαίου μουζουκιού»,⁸⁰ τον αμανέ και το ρεμπέτικο.⁸¹

Η «οικονομία» της παράδοσης

Όταν το 1924 εκποιούνται δέκα κανόνια του Κάστρου της Μυτιλήνης, «ενετικά και τούρκικα», και «μερικές εκατοστές μπάλες», η *Καμπάνα* σχολιάζει την απόφαση υποστηρίζοντας πως αυτά «ανήκουνε στο Κάστρο μας, όπως ανήκει σ' αυτό και κάθε πέτρα που έχει τη δική της φωνή μες στην ιστορία του Έθνους και ξεχωριστά στην ιστορία του νησιού μας».⁸² Λίγο νωρίτερα η εφημερίδα ζητάει την παρέμβαση του Εφόρου Αρχαιοτήτων για την αφαίρεση αρχιτεκτονικού υλικού από το Κάστρο, γιατί αυτό «είνε δεμένο με την ιστορία και με τη γραμμική φυσιογνωμία του τόπου μας».⁸³ Αν η εμπειρία του τόπου εμπεριέχει τη «γραμμική φυσιογνωμία» του, η φυσιογνωμία αυτή συνδέεται κατεξοχήν με τη νησιωτική ενδοχώρα και όχι με το γαλάζιο που την περιβάλλει: είναι ακριβώς τα ορεινά λεσβιακά χωριά που αναδεικνύονται ως πυλώνες της «παράδοσης» και ταυτόχρονα ως ελκυστικοί τουριστικοί προορισμοί.⁸⁴ Το «πράσινο» ορεινό χωριό Υψηλομέτωπο χαρακτηρίζεται «μικρογραφημένο Νταβός» σε σχόλιο με τίτλο «Η Λεσβιακή μας Ελβετία»,⁸⁵ ενώ την ίδια περίοδο η Αγιάσος αναγορεύεται σε «Ακρόπολη» του αυθεντικού και του παραδοσιακού, σε τουριστικό παράδεισο. Η «ανακάλυψη» της ορεινής κωμόπολης και του ανόθευτου χαρακτήρα του λαϊκού πολιτισμού της αποτελεί όψη των διεκδικήσεων του τοπικού. Ο Πρωτοπάτσης επισκέπτεται το καλοκαίρι του 1926 το νησί και επιστρέφοντας στην Αθήνα δημοσιεύει τις εντυπώσεις του στον αθηναϊκό *Ελεύθερο Τύπο*. Γράφει για την Αγιάσο πως «είναι η Ακρόπολις της λαϊκής Λεσβιακής ζωής. Η κουβέντα, η φορεσιά, τα έθιμα, έχουν εκεί όλη τους τη ζωή, όλο τους το χρώμα»⁸⁶, ενώ σχολιάζει την «παραμέληση» του παραδοσιακού στοιχείου: «Μου έσφιξε την καρδιά το θέαμα του σιγανού μαρμασμού της ζωής... Με καταπύκνωσε η εγκατάλειψις όπου πέφτουν τα τόσα είδη της λαϊκής βιοτεχνίας, για ν' αντικατασταθούν με τ' αχαρακτήριστα προϊόντα της φτηνής βιομηχανίας, τόσα και τόσα έθιμα που αποτελούν την ποιήσι και τη χαρά της ζωής».⁸⁷

80. Νίκος Σωτηράκης, «Ο Πρωτοπάτσης στο Παρίσι», *Αιολικά Γράμματα* 8 (1972), σ. 125, όπου αναφέρεται σε συζητήσεις τους.

81. Σχετικά με τη μεταπολεμική συζήτηση για το «λαϊκό» τραγούδι, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*, σ. 463-472.

82. *Καμπάνα*, 8.1.1924.

83. *Καμπάνα*, 17.7.1923.

84. Σχετικά με την πρόσληψη του ορεινού χώρου ως «θύλακα παραδοσιακότητας», βλ. Πάνος Πανόπουλος, «Άμα ταιριάζει...: Φύλο, χρόνος και εντοπιότητα σ' ένα χωριό της Νάξου», στο Δήμητρα Γκέφου-Μαδιανού (επιμ.), *Εαυτός και Άλλος. Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα 2003, σ. 214. Για την αισθητικοποίηση και τη «μυθολογία» του Αιγαίου, βλ. Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του '30*, σ. 363-396.

85. *Ταχυδρόμος*, 16.5.1929.

86. Αναδημοσίευση στον *Ταχυδρόμο*, 4.8.1926.

87. *Στο ίδιο*, 15.8.1926.

Δύο χρόνια αργότερα ο Μυριβήλης θα συνδέσει την αυθεντικότητα της κωμόπολης με την τουριστική της προοπτική. Γράφει πως «η βιομηχανία των ξένων την οποίαν ο Αγιασώτης έως σήμερα μόνον υπό την μορφήν της μεγάλης πανηγύρεως Αγιάσσου νοεί, πρέπει να καλλιεργηθεί απ' τους Αγιασώτες [...]. Η Αγιάσσος είνε μια πηγή ανεκμετάλλευτος πλούτου [...]. Προς τον σκοπόν τούτον δεν χρειάζεται παρά να διαφυλάξουν τας ωραιότητας του χωριού των και να οργανώσουν την επίδειξήν των εις τους ξένους [...]. Η Αγιάσος διαθέτει τη γραφικότητα των παλαιών οικοδομών της και των μαχαλάδων της που κρατούν ζωηρό το τοπικό χρώμα. Αυτή η ωραία χωρική πόλις [...] αποτελεί μέσα σ' όλη την Ελλάδα ένα ωραιότατο ξεχωριστό σύνολο ιδιότυπης και ανοιχτόκαρδης ελληνικής ζωής, που καθένας πρόθυμα θα πληρώσει για να την χαρεί από κοντά».⁸⁸ Εδώ, η τοπική παράδοση δεν συστήνεται μόνο «όμορφη και ικανοποιητική για τον εαυτό της», όπως υποστηρίζει ο Πρωτοπάτσης,⁸⁹ αλλά αποτελεί οικονομικά αξιοποιήσιμο στοιχείο.⁹⁰ Η Αγιάσος κατασκευάζεται ως κοινότητα που συμπυκνώνει την αρχή της τοπικής αυθεντικότητας και που για τον λόγο αυτό οφείλει να διατηρήσει και να (ανα)δείξει το παραδοσιακό της πρόσωπο. Είναι ωστόσο οι διανοούμενοι αυτοί που θα εκπαιδεύσουν τον αδαή πληθυσμό της, αυτοί που «κάνουν ό,τι μπορούν για τη διαπαιδαγώγηση του καθυστερημένου λαού, καταβάλλουν κάθε φιλότιμη προσπάθεια για να τόνε ξυπνήσουν από το λήθαργο που είνε πεσμένος, χρόνια ολάκερα [...] γίνεται μια σοβαρή προσπάθεια για τη διάσωση του λαοτεχνικού πλούτου που χάνεται ολοένα».⁹¹

Η εξωτική αναπαράσταση της λεσβιακής υπαίθρου, με τη χαρτογράφηση μιας ενδοχώρας που οφείλει να διατηρηθεί αμόλυνη από τη νεωτερικότητα και να συγκροτηθεί ως «μουσείο», «μνημείο» της παραδοσιακής ζωής, αγνοεί τις διεκδικητικές κινήσεις που εκδηλώνονται με θεσμικές και άτυπες μορφές δημόσιας παρέμβασης στην Αγιάσο την ίδια περίοδο, κυρίως μεταξύ 1927-1932. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν βρίσκονται σε αντιστοιχία με τη γραφική εικόνα της ορεινής κωμόπολης που διακινείται στον τοπικό Τύπο: ομιλίες –τους καλοκαιρινούς μήνες που επιστρέφουν οι φοιτητές στο χωριό– πάνω σε σύγχρονα ιδεολογικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, αυθόρμητες και οργανωμένες μορφές διαμαρτυρίας για την ανεργία και την οικονομική δυσπραγία, δυναμικές κινητοποιήσεις για την απαλλοτριώση γης υπέρ των ακτημόνων, συμπλοκές με τη χωροφυλακή, εκποτίσεις των «υποκινητών» επεισοδίων, διαλύσεις σωματείων.⁹² Πλάι στον υπερασπιστή της τοπικής αυθεντικότητας που παρακολουθεί με θλίψη την προσαρμογή των κατοίκων στη χρήση νέων αγαθών, τον δημοσιογράφο που σημειώνει τον λήθαργο του «καθυστερημένου λαού» και την ανάγκη

88. *Ταχυδρόμος*, 1.5.1928.

89. Βλ. *εδώ*, σημ. 11.

90. Σχετικά με την εμπορευματοποίηση της «παράδοσης», βλ. Έφη Πλεξουσάκη, «Επιτελέσεις του τόπου και του έθνους στην Ελλάδα της μεταεθνικής εποχής», στο Έφη Πλεξουσάκη (επιμ.), *Μεταμορφώσεις του εθνικισμού. Επιτελέσεις της συλλογικής ταυτότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2014, σ. 15.

91. *Ταχυδρόμος*, 25.8.1930.

92. Ο τοπικός Τύπος αναφέρει και σχολιάζει εκτενώς αυτές τις κινήσεις, ενώ ανάλογες διεκδικήσεις και εντάσεις καταγράφονται σε πολλές κοινότητες της Λέσβου την ίδια περίοδο. Βλ. επίσης Π. Καραβία, «Εργασία και εργατικό κίνημα στη Λέσβο».

«αφύπνισής» του, στέκονται εμπειρίες του τοπικού που έρχονται να συναντήσουν και να απαντήσουν σε ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα.

Η σύνδεση του εγχώριου βίου με την τουριστική αξιοποίηση του νησιού θα αποκτήσει θεσμική μορφή μετά το 1930. Στις αρχές του 1934 ιδρύεται η Λεσβιακή Τουριστική Οργάνωση: ο Δήμαρχος συγκαταλέγεται στα ιδρυτικά μέλη, ενώ την παλιά ομάδα που ίδρυε σωματεία για την ανάδειξη της τοπικής λαϊκής δημιουργίας εκπροσωπεί μόνο ο Λευκίας. Επιδίωξη του συλλόγου είναι η «διαφήμιση της Λέσβου εις το εσωτερικόν και εξωτερικόν ως φυσικής καλλονής, ως ιστορικής παραδόσεως, ως αντικειμένου ιστορικών και λαογραφικών μελετών, ως λουτροπόλεως, ως θερινού διαμονητηρίου, ως πνευματικού και καλλιτεχνικού κέντρου».⁹³ Τον Μάιο του 1936 ιδρύεται ο Λεσβιακός Τουριστικός Σύλλογος, με τους ίδιους σκοπούς, πρόεδρο τον Μητροπολίτη και αντιπρόεδρο τον Δήμαρχο. Από τους παλιούς υπερασπιστές της τοπικής «παραδόσεως» συμμετέχουν οι Λευκίας, Κεφάλας και Νικήτας, ενώ οι περισσότεροι ιδρυτές είναι απόστρατοι, μηχανικοί και εργολάβοι του δήμου, ιδιωτικοί υπάλληλοι, έμποροι, κτηματίες. Την ίδια περίοδο διοργανώνονται ετήσιες εκθέσεις από τη νομαρχία και τον σύλλογο με στόχο «την ανάπτυξιν του τουρισμού»: εκεί η εγχώρια παραγωγή προβάλλεται «εκ παραλλήλου με την παρακολούθησιν και τόνωσιν της καλλιτεχνίας και λαϊκής τέχνης».⁹⁴ Οι παραπάνω σύλλογοι, που εγγράφουν στους σκοπούς τους την ανάδειξη της τοπικής λαογραφικής μαρτυρίας, εκφράζουν βασικά κεντρικές πολιτικές σε περιφερειακό επίπεδο.

Η μουσειοποίηση της λαϊκής δημιουργίας

Οι δυο ακρογωνιαίοι λίθοι στη διεκδίκηση της τοπικότητας, η αρχαιότητα ως πρώτη θεμελίωση και ο λαϊκός πολιτισμός ως επαναθεμελίωση, θα συνδεθούν στη δεκαετία 1930 και μέσα από τις διαδικασίες μουσειοποίησης που αφορούν τα αρχαία και νεότερα υλικά κατάλοιπα. Στις διεργασίες για τη συγκρότηση μουσειακών συλλογών σε αυτή την περίοδο απαντά και η ίδρυση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Λέσβου (1936), όπου το μακρινό λεσβιακό παρελθόν συναντά τον εγχώριο βίο που χάνεται και πρέπει να διασωθεί. Σκοπός της Εταιρείας είναι: «1) Η ιστορική, αρχαιολογική, λαογραφική και εν γένει από πάσης απόψεως έρευνα και μελέτη της Νήσου, 2) η διά παντός τρόπου και μέσου περισυλλογή, διατήρησης και εξασφάλισης της καλλιτέρας εμφανίσεως των αρχαιολογικών μνημείων και καλλιτεχνικών λαϊκών έργων ως και δημοτικών τραγουδιών και λοιπών μνημείων προφορικής Λαϊκής παραδόσεως και η υποβοήθησις ανασκαφών σε συνεργασία πάντοτε μετά των αρμοδίων κρατικών Υπηρεσιών και Οργανισμών, 3) η έκδοσις δελτίου σχετικών μελετών ως και της ιστορίας της Νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, 4) η σύστασις βιβλιοθήκης και Λαογραφικού Μουσείου, ως και η περισυλλογή και διάσωσις του Λαογραφικού

93. ΓΑΚ-ΑΝΔ/ΠΑΒΕ 91.

94. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός της νήσου Λέσβου (Μυτιλήνης), 1935-1936-1937, Μυτιλήνη 1937*, σ. 46.

πλούτου».⁹⁵ Σε αυτό το πλαίσιο θα αποκατασταθεί η λαογραφική μαρτυρία ως παρελθόν, μακριά από την οπτική της «ζώσας» παράδοσης του Πρωτοπάτη. Και ως προς τα αρχαία λείψανα, τα «λευκά οστά του έθνους»,⁹⁶ η υποδοχή της ιδέας της συναγωγής τους εμφανίζεται ήδη από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα,⁹⁷ ενώ η ιδέα για τοπικό αρχαιολογικό μουσείο ωριμάζει στη δεκαετία 1920.⁹⁸ Έχει όμως ήδη διευρυνθεί η έννοια του «λείψανου»: ο πρόεδρος του Φιλοτεχνικού Ομίλου Χρ. Μολίνος με τον Πρωτοπάτη ζητούν από τον Νομάρχη «κατά τον καταρτισμόν του σχεδίου της ανεγέρσεως του Μουσείου της πόλεως [να] περιληφθεί και η ιδιαίτερα αίθουσα του Φιλοτεχνικού».⁹⁹

Η επινόηση της Αγιάσου ως «μουσείου» της αυθεντικής λαϊκής δημιουργίας συνοδεύεται από την εκστρατεία συγκέντρωσης λαογραφικού υλικού. Εκεί, «το εκκλησιαστικό συμβούλιο αποφάσισε οριστικά να ιδρύσει μουσείο μέσα στο οποίο θα τοποθετηθούν αρχαίες φορεσιές, γυναικείες κι αντρίκιες, παλιά σεντούκια με διάφορες απεικονίσεις, θαύματα τέχνης, και άλλα αντικείμενα αξίας. Και πληρώνει γι' αυτά. Οι Αγιασώτες άρχισαν κιόλας να ξετρυπώνουν μέσα απ' τις αρχαίες κασέλες τους ό,τι παλιό πράγμα έχουν και να το παραδίδουν για το μουσείο τους. Έτσι ήρθαν στο φως φορεσιές που σώζονταν πάππου προς πάππου 300 ως 400 χρόνια».¹⁰⁰ Την ίδια στρατηγική διαχείρισης της εγχώριας παράδοσης ακολουθεί ο Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων Αγίας Παρασκευής Η Αναγέννησις: το 1930 τροποποιεί το αρχικό καταστατικό (1922), ώστε να συμπεριλάβει στους σκοπούς του «την προσπάθεια περισυλλογής κάθε είδους βιοτεχνικού αντικειμένου και ειδών ρουχισμού παλαιάς επιτοπίου κατασκευής και χρήσεως και εν γένει όλων εκείνων των αντικειμένων τα οποία χαρακτηρίζουν την παλαιάν ζωήν και πλουτισμόν της Αγίας Παρασκευής... και της τακτοποίησώς του εις εν μικρόν μουσείον του Συλλόγου».¹⁰¹ Το λαογραφικό πρόγραμμα των συλλογικότητων της προηγούμενης περιόδου υλοποιείται, αλλά τώρα κινητοποιείται και η λεσβιακή ενδοχώρα, διεκδικώντας τα δικά της κειμήλια και υπερασπίζοντας μια συσταλτική έννοια του τοπικού.¹⁰² Ταυτόχρονα παρατηρείται μια μετατόπιση, με την ανάδειξη πλάι στα «ζώντα

95. ΓΑΚ-ΑΝΑ/ΠΑΒΕ 91.

96. Όπως αποκαλεί τις αρχαιότητες ο γυμνασιάρχης Εμμανουήλ Δαυίδ σε άρθρο του στην *Σάλπιγγα*, στις 17.1.1913.

97. Για τη συναγωγή των αρχαιοτήτων, βλ. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 40-41. Σ. Λυκιαρδοπούλου-Κονταρά, *Κοινωνία και Παιδεία*, σ. 463-464.

98. Ο Φιλοβιβλικός Σύλλογος Λέσβου, που ιδρύεται το 1928, θέτει ως στόχο, εκτός από την ίδρυση δημόσιας βιβλιοθήκης, και την ίδρυση τοπικού μουσείου. Το 1926 συζητείται η παραχώρηση τεμένους για να μετατραπεί σε «μουσείον της πόλεως» (*Ταχυδρόμος*, 22.1.1926). Τα εγκαίνια του Αρχαιολογικού Μουσείου έγιναν το 1934. Σχετικά με τη συζήτηση για την ίδρυση βιβλιοθήκης στη Μυτιλήνη, βλ. Παρασκευή Αρμενάκη, «Η 'Δημοτική' Βιβλιοθήκη Μυτιλήνης και οι περιπέτειες της συγκρότησής της (1925-1945)», Διπλωματική εργασία, ΜΠΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία, Μυτιλήνη, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 2011.

99. *Ταχυδρόμος*, 14.9.1930.

100. *Ταχυδρόμος*, 25.8.1931.

101. ΓΑΚ-ΑΝΑ/ΠΑΒΕ 91.

102. Σχετικά με τις διαπραγματεύσεις της τοπικότητας στη λεσβιακή ύπαιθρο, βλ. επίσης Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «'Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου'. Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια

μνημεία του λόγου», που η καταγραφή τους αποτελεί τον πυρήνα αυτών των προγραμμάτων στην αρχή του Μεσοπολέμου, των «βιοτεχνικών αντικειμένων» και τη συνακόλουθη αισθητική τους αναβάθμιση.

Η απομάγευση του τοπικού

Κοντά στον κύκλο της «Λεσβιακής Άνοιξης» και στο πρόγραμμα του «ολοκληρωμένου δημοτικισμού», ενηλικιώνεται μια «παρέα» νέων, μεταξύ των οποίων οι Ασημάκης Πανσέληνος, Αλέκος Αμμανίτης, από τη Μυτιλήνη, ο Ορέστης Κανέλλης και οι αδελφοί Ελευθεριάδη από την Πέτρα, που υιοθετούν πιο ριζοσπαστικές πολιτικές θέσεις. Ο Πανσέληνος, χρόνια αργότερα, γράφει για την «κομπανία του Μυριβήλη»: «με συγκινούσε πάντα η προσήλωσή τους στις λαϊκές αξίες, αλλά με ενοχλούσε όλο και πιο πολύ η πνευματική τους αυτάρκεια που τους μπόδιζε να δεχτούν κάτι από τις καινούριες πνοές που έφερε ο πόλεμος. Ήταν υποκειμενική τους αδυναμία να αποδεχτούν μια αντίληψη που για μένα, εξαιτίας της ηλικίας μου, ήταν αυτονόητη».¹⁰³ Περιγράφοντας την εμπειρία της στενότητας του νησιωτικού περιβάλλοντος και της επαρχιώτικης ζωής, σημειώνει: «Η μικρή κοινωνία έχει τους νόμους της, σε μικραίνει και σε φέρνει στα μέτρα της, αλλιώς σε βάζει στην μπάντα. Είναι παγίδα που πρέπει να την ξεφύγεις στην ώρα, αλλιώς...»,¹⁰⁴ υπογραμμίζοντας ότι, παρά την «πνευματική» κίνηση, «υπήρχε πάντα ένας κίτρινος ύπνος στην επαρχία».¹⁰⁵ Η παρέα του Πανσέληνου φεύγει για σπουδές στην Αθήνα και, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, «τίποτα δεν υπήρχε πια να με δένει μαζί της» [με τη Μυτιλήνη].¹⁰⁶ Η ίδια φοιτητική παρέα θα φέρει τον Ψυχάρη στο νησί, το 1925,¹⁰⁷ ενώ στην Αθήνα συμμετέχει στον Σύλλογο Λεσβίων Φοιτητών, που οργανώνει τα καλοκαίρια στη Μυτιλήνη διαλέξεις και κοντσέρτα.¹⁰⁸ Στον Πανσέληνο η απομάγευση του τοπικού συνδέεται με τη στροφή στο υπερτοπικό και υπερεθνικό, την κομμουνιστική προοπτική. Στο πλαίσιο αυτό αρνείται να υιοθετήσει και να υπηρετήσει έναν πολιτισμικό τοπικισμό. Τη θέση αυτή υποστηρίζει στη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Μυριβήλη το 1927, μέσα από τις στήλες του *Ταχυδρόμου*, στη συζήτηση σχετικά με το κυοφορούμενο τοπικό περιοδικό τέχνης,¹⁰⁹ για το οποίο προτείνεται ως τίτλος *Περιοδικό της Λε-*

αιγαιική κοινωνία», στο Μαρία Κομνηνού – Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα 1990, σ. 332-372.

103. Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, σ. 145. Ο Πανσέληνος είχε εργαστεί για κάποιο διάστημα στην *Καμπάνα* του Μυριβήλη.

104. Στο ίδιο, σ. 111.

105. Στο ίδιο, σ. 125.

106. Στο ίδιο, σ. 153. Είναι χαρακτηριστικό πως στην αναδρομή που κάνει ο συγγραφέας στα μεσοπολεμικά χρόνια δεν εμφανίζεται η νοσταλγία του γενέθλιου τόπου, σε αντίθεση με τον Πρωτοπάτη, που σημειώνει πως τον νοσταλγεί «ελεεινά». Βλ. Β. Καραγιάννης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάτης», σ. 10 (επιστολή από τη Νάντη, το 1935).

107. Βλ. Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, σ. 126-140. Βλ. επίσης Σάλπιγξ, 10.8.1925.

108. Βλ. Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, σ. 145.

109. Πρόκειται για τα *Λεσβιακά Φύλλα*.

σβιακής Τέχνης. Ο Πανσέληνος αρθρογραφεί με το ψευδώνυμο Παύλος Εράτης για να υποστηρίξει την αστοχία του τίτλου και να υπερασπιστεί τον υπερτοπικό χαρακτήρα της τέχνης: «Και τι πάει να πει Λεσβιακή Τέχνη; Μήπως υπάρχει καμιά τέχνη, καμιά περιοχή έστω της Ελληνικής Τέχνης γνωστή ή άγνωστη, που νάχει χαρακτήρα Λεσβιακό στη γλώσσα και στο περιεχόμενο, στην έκφραση και στην ψυχολογία και σε κανένα άλλο στοιχείο της Τέχνης; Ή τάχα μήπως έχουν οι Λέσβιοι ιδιαίτερο τρόπο παρατήρησης των πραγμάτων; [...] Δεν μπορώ να νιώσω Λεσβιακή Τέχνη».¹¹⁰ Γράφοντας πολλά χρόνια αργότερα το βιβλίο του *Τότε που ζούσαμε*, αποτυπώνει αυτή την απομάγευση του τοπικού από όλους όσους υπερασπίστηκαν ευρύτερες ταυτότητες από τη λεσβιακή: «Φέρε ένα καραφάκι, φωνάζει ο Λευκίας. Θα το πιούμε κι αυτό. Κι ύστερα ύπνος. Κι αύριο ανία. Στην επαρχία οι άνθρωποι μοιάζουν με παπούτσια που τα γυαλίζουν καθημερινά και παλιώνουνε, χωρίς να τρυπήσουν».¹¹¹ Η αποεδαφικοποίηση της ταυτότητας συντελείται στο έδαφος ενός διεθνιστικού προτάγματος, αλλά εμπεριέχει την αποποίηση ενός τοπικού εαυτού στο μέτρο που διεκδικεί την αυτονομία του από ευρύτερες συνάψεις.

Συλλογικές υποκειμενικότητες και τοπικότητα

Οι συλλογικότητες της μεσοπολεμικής Μυτιλήνης, που τοποθετούν στο κέντρο της δράσης τους τη διάσωση και ανάδειξη της τοπικής «παράδοσης», υποστηρίζουν ταυτόχρονα την ιδιαιτερότητα του τοπικού. Η διεκδίκηση του τοπικού έρχεται να αντιπαρατεθεί με σημασίες του στο γύρισμα του δέκατου ένατου αιώνα, όταν η πολιτισμικά ορισμένη εθνοτική ταυτότητα συνοδεύεται από τον «κοσμοπολιτισμό» μιας διασπορικής εμπορικής τάξης, στο πλαίσιο του ελληνοθωμανισμού. Η εδαφική ένταξη στην ελληνική επικράτεια από το 1912 μετατοπίζει την πρόσληψη της τοπικότητας. Οι μεσοπολεμικές ανακατατάξεις και η εμπειρία του «κράτους των Αθηνών»¹¹² στη νησιωτική επαρχία επανανοηματοδοτούν την εντοπιότητα και επιτρέπουν τη συγκρότηση νέων περιφερειακών ταυτοτήτων και νέων σημάνσεων του εθνικού. Ενισχύουν δε την αναζήτηση μιας τοπικής ιδιαιτερότητας με κεντρικό επίδικο τη διαπραγμάτευση «για τη θέση της περιφέρειας στο ελληνικό κράτος».¹¹³ Η αναζήτηση αυτή εμφανίζει ωστόσο μετατοπίσεις. Στο τέλος της δεκαετίας 1910 και στην αρχή του Μεσοπολέμου, το «πρόγραμμα» της ανάδειξης της τοπικής λαογραφικής μαρτυρίας συστοιχίζεται με τον «ολοκληρωμένο δημοτικισμό» του Πρωτοπάτη, με ιδιαίτερη συνακόλουθα έμφαση στα «ζώντα μνημεία του λόγου», ενώ επιχειρείται, στο τοπικό πλαίσιο, η αισθητική αναβάθμιση του λαϊκού. Η επόμενη περίοδος, η δεκαετία του 1930, αναδεικνύει το σύνολο των καταλοίπων του εγχώριου βίου και ταυτόχρονα το μουσειοποιεί, ενώ θεσμικοί παράγοντες του περιφερειακού κράτους συμμετέχουν σε αυτή τη διαδικασία. Η παράδοση καταλαμβάνει πλέον

110. *Ταχυδρόμος*, 29.1.1927.

111. Α. Πανσέληνος, *Τότε που ζούσαμε*, σ. 126.

112. Όπως συχνά αποκαλείται το ελληνικό κράτος στον τοπικό Τύπο.

113. Ε. Πλεξουσάκη, «Επιτελέσεις του τόπου», σ. 14.

επίσημη θέση, πλάι στην αρχαιότητα, στην ανάδειξη μιας λεσβιακής ιδιαιτερότητας. Οι δι-εργασίες αυτές καταλήγουν στην ίδρυση, τρεις μήνες πριν από την εγκαθίδρυση του καθε-στώτος της 4ης Αυγούστου 1936, της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Λέσβου. Στο καταστατικό της¹¹⁴ αποτυπώνεται η τάση κανονικοποίησης πρότερων ανάλογων εγχειρημά-των, αποστειρώνοντας εκδοχές του τοπικού και των εκφράσεών του που κυριάρχησαν στη δημόσια συζήτηση κατά την προηγούμενη περίοδο. Οι ίδιες αυτές διεργασίες υποδεικνύουν ωστόσο συγκλίσεις και συνάψεις, στο τοπικό επίπεδο, ως προς την πρόσληψη του τοπικού και του βάρους της παράδοσης στην εννοιολόγησή του. Δεν είναι παράδοξο πως βασικοί εκπρόσωποι της μεσοπολεμικής στροφής στην «παράδοση», της αναζήτησης μιας τοπικής αυθεντικότητας, συστοιχίζονται με τον «εθνισμό του φαλαγγισμού»¹¹⁵ και με εθνοφυλετικές προσεγγίσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εκδοχών ενός λαϊκιστικού εθνικισμού αποτελεί ο Μυριβήλης, που καταλήγει στο τέλος του Εμφυλίου να υπερασπίζεται τη Μακρόνησο, το «νησί της θεογνωσίας των παραστρατημένων μυαλών»,¹¹⁶ και η μετατόπιση της Σίτσας Κα-ραϊσκάκη, ποιήτριας του κύκλου της «Λεσβιακής Άνοιξης», προς τον εθνικοσοσιαλισμό.¹¹⁷

Οι συνδέσεις μεταξύ των καταλοίπων της αρχαιότητας, των «κειμηλίων» του πρόσφα-του παρελθόντος και της «ζώσας παράδοσης» στοχεύουν στην ενδυνάμωση του τοπικού και ορίζουν τη διαπραγμάτευση για τη θέση του στο ελληνικό σύμπαν. Δεν είναι ωστόσο τα «λευκά οστά» αλλά τα «μνημεία του λόγου» του μακρινού παρελθόντος η βάση πάνω στην οποία επιχειρείται η σύνδεση με την παράδοση: η πολιτισμική συνέχεια δεν τεκμαίρε-ται τόσο από την παρουσία των υλικών καταλοίπων στον χώρο όσο από τα θραύσματα της αρχαίας λεσβιακής γραμματείας.¹¹⁸ Η λαϊκή δημιουργία θα συνδεθεί με την αρχαία λυρική ποίηση και ιδιαίτερα με τη Σαπφώ. Ο Πρωτοπάτης γράφει το 1937 από τη Γαλλία πως, αν τελικά ευοδωθεί η έκδοση περιοδικού στη Μυτιλήνη, θα δημοσιεύσει εργασία του με τίτλο «Σαπφώ-φοκλόρ».¹¹⁹ Το 1939 έχει ήδη επιστρέψει στο νησί και δίνει δύο διαλέξεις με θέμα «Η Σαπφώ η παντοτινή», όπου εξετάζει τη «συγγένεια της σαπφικής ποιήσεως και της ση-μερινής λαϊκής παραδόσεως».¹²⁰ Στο ίδιο πλαίσιο θα υποστηριχθεί η σύνδεση της αρχαίας λυρικής ποίησης με τη λεσβιακή λογοτεχνική παραγωγή: ο Γ. Βαλέτας αποκαλεί «αιολισμό» το 1933 τη γραμμή του νήματος που συνδέει τη λεσβιακή τέχνη από τη Σαπφώ ως τον Μυρι-

114. Στο ίδιο, σ. 18-19.

115. Mario Vitti, *Η «γενιά του '30». Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα 1995, σ. 193.

116. Στρατής Μπουρνάζος, «Το Μέγα Εθνικόν Σχολείον' Μακρονήσου», σ. 115-145, στο Στρατής Μπουρνά-ζος – Τάσος Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Αθήνα, 2000, σ. 120. Βλ. ακόμα Κ. Μίσσιος, «Ο Λεφκίας του Φιλοτεχνικού», σ. 136-150.

117. Βλ. Θάνος Μποχώτης, «Ανορθολογικές τάσεις στην Ελλάδα (1890-1940)», *Αξιολογικά* 17 (2007), σ. 141. Ας σημειωθεί πως ο *Ταχυδρόμος* φιλοξενεί συχνά ανταποκρίσεις της από τη Γερμανία με σαφή εθνοφυλετικό προσανα-τολισμό.

118. Εξάλλου, την ίδια περίοδο το «λεσβιακό έδαφος» θεωρείται «φειδωλό» σε αρχαιότητες, όπως υπογραμμίζει ο αρχαιολόγος Στρατής Παρασκευαΐδης στα *Λεσβιακά Φύλλα*, Σεπτέμβρης 1928, χρονιά Α', φυλλάδιο Γ', σ. 136, με αφορμή τη σημαντική ανασκαφή στον αρχαιολογικό χώρο της Κλοπεδής.

119. Β. Καραγιάννης, «Ο Αντώνης Πρωτοπάτης», σ. 10, επιστολή από τη Λυών, 22.12.1937.

120. Στο ίδιο, σ. 14.

βήλη, «το πνεύμα που εκφράζεται απ' το ρυθμό αυτό κι η ψυχική διάθεση που ξεχύνει».¹²¹ Ο ίδιος εισάγει την έννοια «αιολική βιβλιογραφία», θεωρώντας ως ενιαία πολιτισμική περιοχή τη Λέσβο και τις «αδραμυτινές ακτές».¹²² Προϋπόθεση της υιοθέτησης των παραπάνω εννοιών είναι η ενσωμάτωση του πολιτισμικού κεφαλαίου της απέναντι μικρασιατικής ζώνης στο αιολικό αφήγημα. Η συμπερίληψη της ιστορίας και των κειμηλίων των μικρασιατικών πληθυσμών στην επιχείρηση ανάδειξης του εγχώριου βίου αποτυπώνεται στους σκοπούς του Φιλοβιβλικού Συλλόγου Λέσβου (1929), που εκτός από τη σύσταση βιβλιοθήκης σκοπεύει να ιδρύσει μουσείο, που θα συγκεντρώσει «παν ιστορικών κειμήλιον οπωσδήποτε αφορών την ιστορίαν γενικώς και ειδικότερον την της Λέσβου και των διαφόρων προσφυγικών κοινοτήτων».¹²³ Παρόμοια σύνδεση επιχειρεί ο Μυριβήλης το 1924, όταν ισχυρίζεται πως «έχουμε την πεποίθηση πως η λογοτεχνική παραγωγή των νησιών μας και της αντικρινής Μικρασιατικής ακρογιαλιάς πρόσφερε και θα προσφέρει καρπούς πιο γερούς και πιο ροδοκόκκινους από αρκετά άλλα πνευματικά κέντρα του Ελληνισμού».¹²⁴ Οι ροδοκόκκινοι αυτοί καρποί κλείνουν στη σάρκα τους τοπικές αξιώσεις απέναντι στην κοινότητα του έθνους που αναδεικνύονται και υποστηρίζονται στις δημόσιες παρεμβάσεις συλλογικότητας. Οι σύλλογοι, συλλογικά υποκείμενα στις διεργασίες σήμανσης της τοπικότητας, επιχειρούν να διευκρινίσουν τη θέση του τοπικού στο εθνικό. Στο εγχείρημα αυτό η «παράδοση», στις διάφορες εκδοχές και προσλήψεις της στην τοπική κλίμακα, αποτέλεσε το όχημα με το οποίο το τοπικό διεκδίκησε τόσο την αυτονομία όσο και τη διασύνδεσή του με το εθνικό: το λαογραφικό πρόγραμμα των συλλόγων, η αισθητική πρόσληψη και το βίωμα κάθε μορφής έκφρασης του «λαϊκού», η κανονικοποίηση του περιεχομένου της «παράδοσης», συγκροτούν όψεις της αναζήτησης μιας συλλογικής τοπικής ταυτότητας στο μεταβαλλόμενο πλαίσιο του Μεσοπολέμου και της εθνικής επικράτειας.

121. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 151.

122. Στο ίδιο.

123. ΓΑΚ-ΑΝΛ/ΠΑΒΕ 91.

124. *Καμπάνα*, 6.2.1924. Σε αυτή την εφημερίδα γράφουν εξάλλου οι Μικρασιάτες Ηλίας Βενέζης, Στρατής Δούκας και Φώτης Κόντογλου κατά την παραμονή τους στη Μυτιλήνη. Βλ. Α. Καλάργαλης, «Η 'Λεσβιακή Άνοιξη'», σ. 52.

Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο

Η Μικρασιατική Καταστροφή υπήρξε βασικό σημείο καμπής στη νέα ελληνική ιστορία, στο μέτρο που σηματοδότησε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, επιφέροντας, παραδόξως, την εθνική ενοποίηση όχι διαμέσου της επέκτασης των συνόρων, αλλά μέσω της υποδοχής ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη. Η Μικρασιατική Καταστροφή έχει γίνει αντικείμενο πολλών μελετών, κυρίως διπλωματικής και πολιτικής αλλά και οικονομικής ιστορίας,¹ όσον αφορά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο, τον εθνικό διχασμό και τη διαμάχη βενιζελικών και βασιλικών, τις βιογραφίες των μεγάλων ανδρών της εποχής, ιδίως του Βενιζέλου, αλλά και όσον αφορά πτυχές της οικονομικής και πολιτικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στο ελληνικό κράτος. Από την άλλη πλευρά, η διαμόρφωση μιας διακριτής προσφυγικής ταυτότητας και οι μορφές κοινωνικής και συλλογικής οργάνωσης των προσφύγων έχουν απασχολήσει πολύ λιγότερο την ιστοριογραφία, ενώ η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης κατά τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασης στην Ελλάδα δεν έχει γίνει σχεδόν καθόλου αντικείμενο έρευνας.²

Το κείμενο αυτό αποσκοπεί να διερευνήσει τη συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης στο πλαίσιο της διαμόρφωσης νέων μορφών κοινωνικότητας των προσφύγων κατά την περίοδο

1. Βλ. ενδεικτικά Mark Mazower, "The Refugees, the Economic Crisis and the End of Venizelist Hegemony, 1929-1932", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 119-134· Κώστας Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης: Οι πρόσφυγες στο Μεσοπόλεμο», στο *ίδιο*, σ. 32-46.

2. Πάντως υπάρχει πλέον μια εντατικοποίηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος για τη διαχείριση της μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής στη σημερινή Ελλάδα. Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003, σ. 148-174· Ελευθερία Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική. Η δημόσια διαμόρφωση της μνήμης των Ποντίων προσφύγων του '22 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Β. Γούναρης – Ι. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα 2004, σ. 253-285· Μαρία Βεργέτη, «Η Ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 80-96· Alice James, "Memories of Anatolia: Generating Greek Refugee Identity", *Balkanologie, Revue d'études pluridisciplinaires* 5/1-2 (2001), σ. 1-9· Μαρία Νικολοπούλου, "Space Memory and Identity. The Memory of Asia Minor Space in Greek Novels of the 60s", *CAS Sofia Working Paper Series* 1 (2007), σ. 1-18· Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.) *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011, σ. 191-201· Χάρης Εξερτζόγλου, «Μνήμη και γενοκτονία. Η αναγνώριση της 'γενοκτονίας' του ποντιακού και μικρασιατικού ελληνισμού», *Historiein* 4 (2003-2004), παράρτημα CD Rom, σ. 1-18.

του Μεσοπολέμου. Αναζητεί δηλαδή τα στοιχεία της πολιτισμικής συνάφειας στη βάση των οποίων συγκριμένα υποκειμένα κινητοποιούνται συλλογικά και μετασχηματίζονται μέσα από τη δράση τους στον δημόσιο χώρο. Η μορφή της δράσης δεν είναι αναγκαστικά τυπική, μπορεί να είναι άτυπη, ούτε είναι απαραίτητα σταθερή. Θεμελιώνεται όμως σε απαραίτητα στοιχεία πολιτισμικής συνάφειας που δεν είναι δεδομένα αλλά μεταβάλλονται, παρότι μπορεί να εξακολουθούν να αρθρώνονται στην ίδια γλώσσα.³

Πρέπει να σημειώσω εξαρχής ότι η σχέση μνήμης και κοινωνικότητας δεν είναι καθόλου αυτονόητη, αλλά αποτελεί καταρχήν πρόβλημα προς εξέταση. Επιπλέον, η σχέση αυτή υπήρξε πολύμορφη, στο μέτρο που η πολιτισμική συνάφεια στην οποία αναφερόταν μπορούσε να γίνει αντικείμενο διαφορετικών εννοιολογήσεων από τα υποκειμένα που εμπλέκονταν.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμίσω ότι δεν θα ασχοληθώ εδώ με τις δυναμικές της μνήμης που προκύπτουν μέσα από γενεαλογικές διαδοχές. Είναι, για παράδειγμα, εύκολο να διαπιστώσουμε σήμερα την ύπαρξη μιας ολόκληρης κουλτούρας μνήμης της Μικράς Ασίας που εμπλέκει τόσο το επίσημο κράτος όσο και συλλογικότητες και άτομα. Από την επίσημη αναγνώριση της ποντιακής και μικρασιατικής γενοκτονίας, που εισήχθη επισήμως τη δεκαετία του '90, την καθιέρωση ετήσιας επετείου για την «προσφυγική γενοκτονία» στις 19 Μαΐου⁴ στα σχολεία, τις εορτές και εκδηλώσεις των εκατοντάδων προσφυγικών συλλόγων ανά την επικράτεια αλλά και το εξωτερικό (με προεξάρχουσες τις ομοσπονδίες ποντιακών συλλόγων), μέχρι τις οργανωμένες και μη επισκέψεις στις «χαμένες πατρίδες» και τις εκδόσεις, τις διαδικτυακές πύλες, ντοκιμαντέρ, βιβλίων, οδηγών μαγειρικής κ.ά., η κουλτούρα αυτή διαχέεται στις νεότερες γενιές προσφύγων, οι οποίες δεν είναι απαραίτητα «καθαρά» προσφυγικές, διαμορφώνοντάς τες. Βέβαια η κουλτούρα αυτή δεν είναι ομοιογενής, στον βαθμό που ταλαντεύεται ανάμεσα στην καλλιέργεια της «τουρκοφοβίας» από τη μια πλευρά και σε διάφορες μορφές νοσταλγίας που αναφέρονται σε μια αδιαφοροποίητη Ανατολή, στην κληρονομιά της οποίας συμμετέχουν όλες οι εθνοθηρησκευτικές παραδόσεις, από την άλλη. Η διαμόρφωση αυτής της κουλτούρας μνήμης μπορεί να γίνει κατανοητή σε συμφραζόμενα όπως η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η κρίση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας ή οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό, που διαφοροποιούνται αισθητά από τα αντίστοιχα συμφραζόμενα της εποχής του Μεσοπολέμου, και από αυτήν την άποψη δεν υφίσταται κάποια μορφή συνέχειας ανάμεσα στην οργάνωση της μνήμης της Μικράς Ασίας σήμερα και τον Μεσοπόλεμο. Αντίθετα, η μνήμη της Μικράς Ασίας μοιάζει να ανασυντίθεται και ως

3. Έφη Αβδελά, «Δημόσια κοινωνικότητα: εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», http://public-sociality.uoc.gr/KEIMENA_ERGASIAS/1_Avdela_Rethymno_2012.pdf.

4. Η ημερομηνία αυτή συνδέεται με την άφιξη του Μουσταφά Κεμάλ στη Σαμψούντα και τη συνακόλουθη οργάνωση της τουρκικής αντίδρασης στην ελληνική και συμμαχική επικυριαρχία στη Μικρά Ασία. Η επιλογή αυτής της ημερομηνίας ως υπόμνηση της «ποντιακής γενοκτονίας» θα μπορούσε να θεωρηθεί παραδοξότητα αν δεν κατανοηθεί στο πλαίσιο του αφηγήματος των ποντιακών οργανώσεων που θέλησαν να αναδείξουν ότι τα γεγονότα αυτά απέρρεαν από τον σχεδιασμό που έγινε στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο της κεντρικής ηγεσίας και δεν αποτελούσαν ανεξέλεγκτες τοπικές παρεκτροπές ντόπιων οπλαρχηγών.

προς τις «πραγματολογικές» αφετηρίες της και ως προς τις πολιτικές χρήσεις της. Στο μέτρο που η υπόθεση αυτή ισχύει, αυτό που απαιτείται είναι η ιστορικοποίηση της οργάνωσης της μικρασιατικής μνήμης, που εκ των πραγμάτων θέτει ζήτημα πλαισίωσης. Φυσικά, η «ελληνική» μνήμη της Μικρασίας και οι ιστορικές της καταβολές αντισταθμίζονται πλέον από μια κουλτούρα μνήμης που αναπτύσσεται ανάμεσα στους απογόνους των μουσουλμάνων προσφύγων με αντίστροφη κατεύθυνση. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το τελευταίο διάστημα πληθαίνουν πλέον και οι μελέτες που αφορούν τους μουσουλμάνους πρόσφυγες και τη διαχείριση της μνήμης αυτής.⁵

Όπως ανέφερα, το κείμενο αυτό ασχολείται με τη σχέση της προσφυγικής μνήμης και της οργάνωσής της με μορφές δημόσιας κοινωνικότητας τις οποίες ανέπτυξαν οι πρόσφυγες κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Εδώ τίθεται ένα ζήτημα σε σχέση με την κλίμακα της δημόσιας κοινωνικότητας που συνδέεται με την οργάνωση της μνήμης αυτής. Όπως προέκυψε από την έρευνα, υπήρξαν δύο διαφορετικές κλίμακες που μας ενδιαφέρουν και που εκ πρώτης όψεως μοιάζουν διακριτές.

Η πρώτη κλίμακα αφορά τους επιστημονικούς προσφυγικούς συλλόγους που στόχο είχαν την οργάνωση της μνήμης της Μικράς Ασίας από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Αναφέρομαι σε συλλόγους όπως η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών (1927) και η Ένωση Σμυρναίων (1936), που επικέντρωσαν τη δραστηριότητά τους στη συλλογή και καταγραφή λαογραφικού και ιστορικού υλικού από τη Μικρά Ασία, με στόχο τη διατήρηση της μνήμης της Μικράς Ασίας στους πρόσφυγες αλλά και τη διάχυση της γνώσης της Μικράς Ασίας στους παλαιούς κατοίκους της Ελλάδας. Οι σύλλογοι αυτοί αποτέλεσαν ένα ελάχιστο κλάσμα του συνολικού αριθμού προσφυγικών συλλόγων στην Αθήνα και τις επαρχιακές πόλεις που ιδρύθηκαν εκείνη την περίοδο, οι οποίοι ωστόσο δεν ασχολήθηκαν καθόλου με ζητήματα μνήμης, αλλά με την οικιστική, εκπαιδευτική και αθλητική αποκατάσταση των προσφύγων.⁶

Η δεύτερη κλίμακα αφορά τη διαχείριση της μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής στο πλαίσιο του προσφυγικού και μη τύπου. Σε αυτή την κλίμακα καταγράφονται και διακινούνται πληροφορίες, γνώμες, αιτήματα, ιδέες κτλ. που αφορούσαν τους πρόσφυγες και το προσφυγικό ζήτημα σε όλες τις διαστάσεις του. Ο προσφυγικός τύπος εκπροσώπησε μια

5. Leyla Neizi, "Remembering Smyrna/Izmir. Shared History, Shared Trauma", *History and Memory* 20/2 (2008), σ. 106-127· Asli İğsiz, "Documenting the Past and Publicizing Personal Stories. Sensescapes from the 1923 Population Exchange in Contemporary Turkey", *Journal of Modern Greek Studies* 26/2 (2008), σ. 451-487· Feryal Tansuğ, "Memory and Migration: the Turkish Experience of the Compulsory Population Exchange", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 17 (2011), σ. 195-216· Onur Yıldırım, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα 2006, σ. 65-97· Αθανασία-Μαρίνα Τσετλάκα, «Η αντίστροφη πορεία: οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, σ. 171-190.

6. Ο αριθμός των συλλόγων υπήρξε τέτοιος που συχνά καταγγέλθηκε και από πρόσφυγες που πίστευαν ότι πολλοί από αυτούς εκπροσωπούσαν προσωπικές επιδιώξεις. Π.χ. η *Λαμπροσφυγική* αναφέρθηκε στην «ανάγκη δι-αλύσεως των Συλλόγων τούτων των εκπροσωπευομένων ή μη τους ιθύνοντας αυτών. Με την διάλυση αυτών είναι επίσης επιβεβλημένος ο έλεγχος των πεπραγμένων και της διαχείρισεως του πτωχού πρόσφυγος βιοπαλαιστού», *Παμπροσφυγική*, 1.3.1926.

διάσταση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα στο μέτρο που στηρίχθηκε στη μαχητικότητα λογίων, δημοσιογράφων, πολιτικών σχολιαστών προσφυγικής καταγωγής κτλ., οι οποίοι υπερασπίστηκαν τα συμφέροντα των προσφύγων με τρόπο που θεωρούσαν προσφορότερο. Πρόκειται για κλίμακα που δεν είναι εντελώς απρόσωπη, στο μέτρο που όσοι συμμετέχουν συχνά γνωρίζονται μεταξύ τους μέσα από τις προσφυγικές δραστηριότητες. Οι φωνές αυτές δεν είναι εύκολο να ομογενοποιηθούν καθώς υπήρχαν αισθητές διαφοροποιήσεις ως προς τον τρόπο προώθησης προσφυγικών αιτημάτων απέναντι στο κράτος και τη σχετική επιχειρηματολογία. Σύμφωνα με ορισμένους, τα αιτήματα αυτά δεν θα έπρεπε να υπερβαίνουν τις οικονομικές δυνατότητες του ελληνικού κράτους, αλλά αντίθετα να συντονίζονται με την προοπτική της πλήρους ομαλής ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, να υποτάσσουν δηλαδή το μερικό στο γενικό καλό.⁷ Άλλες φωνές υπογράμμιζαν την ανάγκη υπεράσπισης των προσφυγικών αιτημάτων ως προτεραιότητα απέναντι στο ελληνικό κράτος, που όφειλε να τα ικανοποιήσει καθώς ήταν υπεύθυνο για την περιπέτειά τους.⁸ Ωστόσο, η διαμόρφωση ενός προσφυγικού λόγου, έστω και ανομοιογενούς, που αναφερόταν στους πρόσφυγες ως ενιαία οντότητα τελικά οδήγησε στην παραγωγή μιας υπερβατικής προσφυγικής ταυτότητας που ξεπερνούσε τις τοπικές ταυτότητες και ήταν προσανατολισμένη προς το μέλλον. Η προοπτική αυτής της ταυτότητας δεν μπορούσε να γίνει ερήμην μιας αναφοράς στις «χαμένες πατρίδες», δηλαδή της ανάδειξης της Μικράς Ασίας ως συμβολικού χώρου που συμπυκνώνει κοινά πολιτισμικά γνωρίσματα, χωρίς να αναιρεί ολοσχερώς τοπικές ιδιαιτερότητες. Αυτό το τελευταίο πρέπει να υπογραμμιστεί, στο μέτρο που η μικρασιατική ταυτότητα δεν ήταν σαφής εκ των προτέρων, αλλά ανασυγκροτήθηκε μέσα από την ίδια την εμπειρία της προσφυγιάς πάντα σε σχέση, αν όχι σε ένταση, με τις ταυτότητες που απέρρεαν από την τοπικότητα της «πατρίδας», που για τους περισσότερους πρόσφυγες είχε ιδιαίτερη βαρύτητα.

Είναι εύκολο να εντοπίσει κανείς διαφορές ανάμεσα σε αυτά τα δύο πεδία ως προς το εύρος της κλίμακας. Από τη μία πλευρά σύλλογοι λογίων μικρής κλίμακας, από την άλλη ένα πολύ ευρύτερο δίκτυο που ξεπερνούσε τα στενά όρια συγκεκριμένων συλλογικοτήτων. Υπάρχει εδώ ένα ζήτημα που θα έπρεπε να επισημανθεί, να τεθεί ως ερώτημα. Σε ποιο βαθμό οι μορφές κοινωνικότητας που συνδέονται με ιστορικά προσδιορισμένες πολιτισμικές προϋποθέσεις συνάφειας μπορούν να κατανοηθούν μόνο σε επίπεδο συλλόγων μικρής κλίμακας; Σε ποιο βαθμό η διαχείριση της πολιτισμικής συνάφειας μπορεί να συγκροτεί κοινωνικότητα που υπερβαίνει τη μικρή κλίμακα και αρθρώνεται σε ένα υπερκείμενο πλαίσιο σχέσεων;

Θέτω αυτά τα ερωτήματα όχι γιατί μπορώ να προσφέρω μια θεωρητικά θεμελιωμένη απάντηση, αλλά γιατί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας επιχειρώ να συνδυάσω αυτά τα δύο διαφορετικής κλίμακας πεδία. Στον βαθμό όμως που αναφερόμαστε στις προσφυγικές κοινωνικότητες, χρειάζεται να σημειωθεί ότι τα όρια ανάμεσα σε αυτά τα δύο πεδία ήσαν διαπερατά, στο μέτρο που πολλούς από αυτούς που συμμετείχαν σε συλλόγους τους συναντάμε και στο ευρύτερο κοινωνικό δίκτυο. Κυρίως όμως και οι δύο αυτές κλίμακες δια-

7. Βλ. ενδεικτικά Γ. Αναστασιάδης, «Διατί το Προσφυγικόν βρίσκεται σήμερον εις κατάστασιν οξύτητος», *Ελεύθερος Λόγος*, 18-21.3.1928.

8. Βλ. ενδεικτικά «Παράλογαι αι προσφυγικαί αξιώσεις;», *Προσφυγικός Κόσμος*, 22.4.1928.

σταυρώνονται πάνω στο κοινό αίτημα της ενδυνάμωσης των προσφύγων, της προσφυγικής ταυτότητας και των προσφυγικών αιτημάτων. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Μικρασιατική λαογραφία

Η πρόθεση συλλογής ιστορικού και λαογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία μετά την Καταστροφή καταγράφηκε ήδη από το 1924. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ασκητόπουλο (ψευδ. Αρέθας Αργαίος), η συλλογή αυτή κρίθηκε απαραίτητη «διότι διά της επελευθέρωσης στενής επιμειξίας προσφύγων και γηγενών θα επέλθη αναγκάως η αφομοίωσις του ασθενεστέρου στοιχείου υπό του ισχυροτέρου, η μοιραία συν τω χρόνω αλλοίωσις των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της γλώσσης και όλων των λαογραφικών στοιχείων του κοινωνικού και πνευματικού εν γένει βίου [των προσφύγων]». ⁹ Η έμφαση στην προοπτική γλωσσικής «ισοπεδώσεως διά των σχολείων» των προσφύγων και «εξισώσεως» τους με τους γηγενείς καθιστούσε το επιχείρημα της συλλογής αυτής επιτακτικό διότι είχε να κάνει με τη διάσωση της μαρτυρίας «ενόσον ακόμη είναι εν ζωή οι γέροντες και αι γράϊα». ¹⁰ Πάντως η πρωτοβουλία αυτή είχε αρχικά διατυπωθεί από την πλευρά του Γεωργίου Χατζηδάκη, καθηγητή γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος σε ομιλία του τον Δεκέμβριο 1924 στην Επιστημονική Εταιρεία Αθηνών ζήτησε να προχωρήσει η συλλογή λαογραφικού υλικού με την αρωγή του μικρασιατικού συλλόγου Η Ανατολή και του προέδρου του Κ. Λαμέρα. ¹¹ Κατά τη συνάντηση αυτή αποφασίστηκε μάλιστα η δημιουργία μιας επιτροπείας που θα αναλάμβανε το έργο συντονισμένα. ¹² Ωστόσο, όπως πληροφορούμαστε από την ίδια πηγή, «ο ενθουσιασμός κατέπεσεν και οι εκφωνηθέντες πανηγυρικοί εντός ολίγων ημερών εξητμίσθησαν και επήλθεν τάχιστα η λήθη της χρησιμότητος της μικρασιατικής λαογραφίας». ¹³ Η αποτυχία αυτή έχει πιθανότατα την εξήγησή της στο γεγονός ότι η σχετική πρωτοβουλία χαρακτηριζόταν από έναν στενά ακαδημαϊκό προσανατολισμό που δύσκολα μπορούσε να κινητοποιήσει ένα σταθερό ενδιαφέρον, κυρίως ανάμεσα σε όσους δεν ήταν οι ίδιοι πρόσφυγες.

Αντίθετα, υπήρξαν πολύ περισσότερο επιτυχείς ατομικές ή συλλογικές πρωτοβουλίες που στόχο είχαν τη διάσωση, συλλογή, ταξινόμηση και δημοσίευση υλικού από τις «χαμένες πατρίδες» και προέρχονταν από λόγιους προσφυγικής καταγωγής. Ο Γεώργιος Ασκητόπουλος αναφέρει πολλές τέτοιες πρωτοβουλίες που κατέληξαν στην έκδοση τόμων με λαογραφικό και ιστορικό υλικό για διαφορετικές «χαμένες πατρίδες». ¹⁴ Αντίστοιχα εκδηλώθηκαν

9. Γ. Ασκητόπουλος, «Να περισυλλεγή η Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 9.12.1928.

10. Γ. Ασκητόπουλος, «Η ίδρυσις του Μικρασιατικού αρχείου», *Προσφυγικός Κόσμος*, 27.7.1927.

11. Γ. Ασκητόπουλος, «Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 10.1.1933.

12. Στην επιτροπεία θα συμμετείχαν οι Γ. Χατζιδάκης, Γ. Ασκητόπουλος, Άνθιμος Παπαδόπουλος, Ι. Συκουτρής, Φ. Κουκουλές, Γ. Καγάλης, Δημ. Οικονομίδης κ.ά. Βλ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 21.1.1933.

13. Γ. Ασκητόπουλος, «Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 5.2.1933.

14. Αρέθος Αργαίος (Γ. Ασκητόπουλος), «Να περισυλλεγή η Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 3.2.1929.

συλλογικές πρωτοβουλίες που είχαν στόχο τη συστηματική καταγραφή και διάσωση λαογραφικού και ιστορικού υλικού από τη Μικρά Ασία, όπως η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών και η Ένωση Σμυρναίων, στις οποίες θα επανέλθουμε πιο κάτω.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτές οι πρωτοβουλίες υπήρξαν επιτυχείς διότι θεμελιώθηκαν πάνω στην εντοπιότητα-τοπικότητα, την κοινή καταγωγή, που προσέφερε μια ισχυρή βάση συνάφειας. Αναμφίβολα η υπόθεση αυτή έχει το πλεονέκτημα ότι προσφέρει ένα ισχυρό στοιχείο πολιτισμικής συνάφειας, την τοπικότητα, ικανό να ερμηνεύσει την επιτυχή συλλογή λαογραφικών και ιστορικών στοιχείων που συνέθεταν τη μνήμη της Μικράς Ασίας από πρόσφυγες που αναλαμβάνουν οι ίδιοι να διασώσουν, να συλλέξουν και να δημοσιεύσουν λαογραφικό υλικό από τους τόπους καταγωγής τους. Από την άλλη η αναγωγή της τοπικότητας σε μια διάφανη, αυτονόητη αφετηρία ερμηνείας συγκαλύπτει τις διαδικασίες μετασχηματισμού της ίδιας της έννοιας και της αίσθησης της τοπικότητας στις συνθήκες της προσφυγικής Ελλάδας.

Η τοπικότητα και οι πολλαπλές κλίμακες στις οποίες αναφέρεται υπήρξε μια πολύσημη διάσταση που ήταν πάντα υπό μετασχηματισμό. Έτσι, σε αντίθεση με μια πιθανή προσέγγιση που θα επέμενε στη σταθερότητα του νοήματος της τοπικότητας ως νήματος που συνέδεε τη μνήμη της πατρίδας «εκεί» με την πατρίδα «εδώ», προτιμώ να αντιμετωπίζω την τοπικότητα ως μεταβαλλόμενη διάσταση, η οποία προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων στην Ελλάδα και αποκτά νέο νόημα και βαρύτητα ακριβώς επειδή η πατρίδα «εκεί» δεν υφίσταται πλέον και οι πρόσφυγες διαμορφώνουν μια νέα νοσταλγική σχέση μαζί της, που συνδέεται με την απώλεια της πατρίδας. Έτσι η(οι) τοπικότητα(ες) δεν αντανakλούσε ήδη κρυσταλλωμένες ταυτότητες προσφύγων, αλλά δι-αμεσολαβούσε την παραγωγή νέων προσφυγικών ταυτοτήτων στην Ελλάδα. Στην πράξη η τοπικότητα με αυτήν τη έννοια συνιστά μια νέα επινόηση των προσφυγικών ταυτοτήτων. Τοπικότητες που συνδέονταν με τη διαβίωση στην πατρίδα μετατοπίζονται κάτω από το βάρος μιας καινούριας συνθήκης όπου η παλαιά πατρίδα ήταν πλέον αλλού και η νέα πατρίδα – η όποια νέα πατρίδα – ήταν η μόνη παρουσία. Η διαβίωση στις «χαμένες πατρίδες» καθιστούσε την τοπικότητα μια διαφορετική συνθήκη κοινωνικής ύπαρξης σε σχέση με τον μετασχηματισμό που υπέστη μέσα από την εμπειρία της εξόδου και της προσφυγιάς. Φυσικά είναι δύσκολο, σχεδόν αδύνατο, να υποθέσει κανείς ότι η διαμόρφωση αυτών των νέων ταυτοτήτων που ανάγονταν στην τοπικότητα μπορεί να τυποποιηθεί, αν και ο διαχωρισμός των προσφύγων σε αστούς και αγρότες τον οποίο χρησιμοποίησε η ελληνική διοίκηση για τις δικές της ανάγκες έχει τη σημασία του. Σε κάθε περίπτωση όμως, η εντοπιότητα επέτρεψε την κινητοποίηση μιας μορφής δημόσιας κοινωνικότητας με στόχο την οργάνωση της μνήμης της Μικράς Ασίας, ή τμήματός της, ως ενότητας: τον επιστημονικό προσφυγικό σύλλογο.

Ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών (ΕΠΜ), που ιδρύθηκε το 1927 μετά από πρωτοβουλία του μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθου, ο οποίος συγκάλεσε γνωστούς λογίους ποντιακής καταγωγής¹⁵ «προς περισυλλογήν και διάσωσιν των

15. Μέλη της επιτροπής ήταν οι Δ. Οικονομίδης, Ν. Λιθοξόου, Ν. Θεοδωρίδης, Άνθμος Παπαδόπουλος,

ζώντων μνημείων του Πόντου». Ο Χρύσανθος χαρακτήρισε το έργο «εθνικό» και απευθύνθηκε σε όλους τους «πατριώτας», δηλαδή στους Ποντίους, να συνδράμουν την επιτροπή.¹⁶ Η δημιουργία της επιτροπής πιθανότατα αντλούσε από την παράδοση της συλλογικής δραστηριότητας των Ελληνορθόδοξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου αυτός ο τύπος σωματείου επιστημονικής-πολιτιστικής μορφής ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος.¹⁷

Η ΕΠΜ σύντομα επικεντρώθηκε στην έκδοση του *Αρχείου Πόντου*, το οποίο θα δημοσίευε μελέτες λαογραφικού και ιστορικού περιεχομένου για την περιοχή του Πόντου. Η πρωτοβουλία αυτή είχε στόχο να κινητοποιήσει όλο το δυναμικό ποντιακής καταγωγής, προκειμένου να υπάρξει η πληρέστερη δυνατή καταγραφή αυτού του υλικού, έτσι ώστε να γίνει γνωστό όχι μόνο στους Ποντίους αλλά συνολικά στο ελληνικό κοινό. Ο πρώτος τόμος του *Αρχείου* εκδόθηκε το 1928, με μελέτες όπως τα «Ακριτικά άσματα», το «Λεξιλόγιον φυτολογικόν Τραπεζούντος», «Γαμήλια έθιμα Πόντου» κ.ά. Η επιτροπή εξέδιδε κάθε χρόνο έναν τόμο του *Αρχείου*, με ανάλογες θεματικές, αντλώντας χρηματοδότηση από διάφορους δημόσιους οργανισμούς και ιδιώτες. Η χρηματοδότηση από δημόσιους φορείς ήταν μάλλον αποτέλεσμα της επιρροής του βενιζελικού βουλευτή και υπουργού Κοινωνικής Πρόνοιας Λεωνίδα Ιασωνίδη, ο οποίος υπήρξε και μέλος του ΔΣ της ΕΠΜ μέχρι την παραίτησή του το 1935. Στους ιδιώτες δωρητές συναντούμε τόσο την ΕΤΕ όσο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τη σύζυγό του Έλενα.¹⁸ Η ΕΠΜ παρέμεινε ένα σχετικά κλειστό σωματείο, τα μέλη της διοίκησης του οποίου ήταν όλα άνδρες, μεσήλικες, λόγιοι, επιστήμονες, ιερείς και έμποροι στην πλειονότητά τους. Δίπλα στην έκδοση του *Αρχείου*, η ΕΠΜ προκήρυσσε διαγωνισμούς για την «διάσωση του λαογραφικού θησαυρού του Πόντου» και της ιστορίας του Πόντου.¹⁹ Επιπλέον η διοίκηση του σωματείου ανέπτυξε στενές σχέσεις με άλλα επιστημονικά και μη σωματεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Στη συνεδρίαση της ΕΠΜ της 4ης Αυγούστου (!) 1936 γίνεται αναφορά στις σχέσεις της με την Ακαδημία Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη, τα ΓΑΚ, τον Δήμο Αθηναίων, αλλά και τη Χριστιανική Ένωση Νεανίδων, τον σύλλογο Αργοναύτες-Κομνηνοί, την Εύξεινο Λέσχη Θεσσαλονίκης κ.ά.

Γ. Σουμελίδης, Θ. Παστιάδης, Α. Ιασωνίδης, Λ. Λαμπρινίδης, Σ. Νικολαΐδης, με πρόεδρο τον Μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρύσανθο.

16. Αρχείο Επιτροπής Ποντιακών Μελετών, Πρακτικά Επιτροπής Ποντιακών Μελετών (στο εξής ΑΕΠΜ, Πρακτικά), Πράξις 1η, 26.5.1927.

17. Για τους συλλόγους στην Οθωμανική αυτοκρατορία, βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη, Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 1996- του ίδιου, «Περί Μεγάλης Παρατάξεως»: Συμβολικές πρακτικές και κοινοτική συγκρότηση στις ελληνικές ορθόδοξες κοινότητες», *Τα Ιστορικά* 31 (1999), σ. 349-380- Κυριακή Μαμμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας Α'», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Ιστορίας Ελλάδος* 26 (1983), σ. 63-114- της ίδιας, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας Β'», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Ιστορίας Ελλάδος*, 28 (1985), σ. 34-166- της ίδιας, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού της Μικράς Ασίας Γ'», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 6 (1986), σ. 155-225- George Vassiadis, *The Syllagos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education, 1861-1923*, Αθήνα 2007.

18. ΑΕΠΜ, Πρακτικά, Ιδρυτική Πράξις σωματείου, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 12.6.1929.

19. Αυτός ήταν ο μόνος χώρος πρόσβασης γυναικών στο έργο της ΕΠΜ. Το 1931 απονεμήθηκε βραβείο 5.000 δραχμών στην Ευφροσύνη Σιδηροπούλου για τη συγγραφή Ιστορίας του Πόντου. ΑΕΠΜ, Πρακτικά, 18.11.1931.

Είναι δύσκολο να αποφύγει κάποιος τη σκέψη ότι η άνδρωση του σωματείου τοποθετείται μέσα στη βενιζελική περίοδο και ότι το συνδράμουν άτομα με στενή σχέση με το Κόμμα των Φιλελευθέρων ως βουλευτές (Λεωνίδας Ιασωνίδης,²⁰ Σταύρος Νικολαΐδης, Λάμπρος Λαμπριανίδης κ.ά.). Με δεδομένη την υποστήριξη των προσφύγων προς τη βενιζελική παράταξη σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις μετά την Καταστροφή και μέχρι τουλάχιστον τις εκλογές του 1932, η σχέση αυτή δεν είναι ανεξήγητη. Ωστόσο, η ΕΠΜ δεν μοιάζει να επιδίωξε την πολιτική συσχέτισή της με τους βενιζελικούς και διατήρησε έναν καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα, ανεξάρτητα από το κατά πόσον εκμεταλλεύτηκε αυτές τις σχέσεις για τη χρηματοδότησή της. Αυτό φαίνεται να ισχύει και στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, όταν ο επιστημονικός χαρακτήρας της ΕΠΜ αποτέλεσε απόδειξη του μη πολιτικού χαρακτήρα της. Επίσης, δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι το σωματείο ενεπλάκη με οποιονδήποτε τρόπο στην εκκλησιαστική διαμάχη που ξέσπασε το 1938, όταν ο Χρύσανθος αναμετρήθηκε με τον Μητροπολίτη Κορινθίας Δαμασκηνό για τη θέση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών.²¹ Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ΕΠΜ παρέμεινε ένα ολιγομελές επιστημονικό σωματείο, που με πολλές οικονομικές δυσκολίες κατά βάση ασχολήθηκε με την έκδοση του *Αρχείου Πόντου*.

Από την άλλη πλευρά, η έκδοση του *Αρχείου* δεν αφορά απλώς τη συλλογή λαογραφικού και ιστορικού υλικού, αλλά οργανώνει τη μνήμη του Πόντου ως ενιαίας οντότητας με κοινά γνωρίσματα. Η προφανής και ήδη γνωστή γλωσσική και πολιτισμική διαφοροποίηση των χριστιανών του Πόντου μέσα από τη διαδικασία της διάσωσης και συλλογής γλωσσικού και λαογραφικού υλικού αποκτά ενότητα και συνοχή που δεν διέθετε. Οι μελέτες που εκδίδει το *Αρχείο* και οι οποίες παρουσιάζουν τα διαφορετικά λαογραφικά δεδομένα της Αργυρούπολης, της Σάντας, της Τραπεζούντας, της Αμισού, της Κερασούντας κτλ. αθροίζουν διαφορετικά υλικά, παρουσιάζοντάς τα ως συγκρίσιμες ποντιακές εκδοχές ή εκφράσεις ενός ενιαίου πολιτισμού, που με τη σειρά του εγγράφεται στο υπερκείμενο σώμα του ελληνικού εθνικού πολιτισμού.²² Καθιστά επομένως το ανομοιογενές λαογραφικό υλικό της Μικράς Ασίας μέρος μιας εθνικής παρακαταθήκης και τοποθετεί τους Μικρασιάτες στο σώμα της κοινής ελληνικής ιστορίας μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Φυσικά, η συλλογή και ταξινόμηση αυτού του υλικού μοιραία παραγνωρίζει κάθε άλλη πολιτισμική παρουσία στην περιοχή του Πόντου (πχ. μουσουλμανική) η οποία υπήρξε εξίσου μακρόχρονη και σταθερή.

20. Ο Λεωνίδας Ιασωνίδης ανέλαβε τον Δεκέμβριο του 1930 καθήκοντα υπουργού Προνοίας, *Προσφυγικός Κόσμος*, 28.12.1930.

21. Τελικά ο Χρύσανθος διορίστηκε αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος το 1938 από το καθεστώς Μεταξά, το οποίο παρέκαμψε την ισχύουσα νομοθεσία και ακύρωσε την οριακή εκλογή του Δαμασκηνού για τυπικούς λόγους. Ο Χρύσανθος παρέμεινε στον θρόνο μέχρι το 1941, οπότε και καθαιρέθηκε από το κατοχικό καθεστώς, με το οποίο αρνήθηκε να συνεργαστεί.

22. Αυτή η συσχέτιση δεν επιχειρείται για πρώτη φορά, καθώς αποτελεί μια δοκιμασμένη πρακτική της ελληνικής επιστημονικής λαογραφίας, έτσι όπως την εισηγήθηκε ο Νικόλαος Πολίτης. Τα λαογραφικά στοιχεία εγγράφονταν εκ των προτέρων σε μια εθνική προοπτική στη βάση σύνθετων αλλά ήδη εθνικά σημειωμένων κριτηρίων. Βλ. Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μετ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα 2002.

Η Ένωσις Σμυρναίων (ΕΣ) δημιουργήθηκε από ομάδα Σμυρναίων και Μικρασιατών²³ το 1936 υπό την προεδρία του μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιάκωβου και ακολούθησε παράλληλη πορεία με την ΕΠΜ. Δεν πρέπει όμως να παραγνωρίσουμε το γεγονός ότι το σωματείο αυτό δεν είχε σχέσεις με τη βενιζελική παράταξη, ενώ η δραστηριοποίησή του κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας συμβάλλει εκ των πραγμάτων στην αποπολιτικοποίησή του. Η διοικητική επιτροπή του σωματείου αποτελούνταν και αυτή από άνδρες, μεσήλικες επαγγελματίες, λόγιους και δημοσιολόγους στην πλειονότητά τους. Η χρηματοδότηση της ΕΣ προερχόταν αρχικά από ιδιωτικές εισφορές, όπως αυτές της Αρχιεπισκοπής Αμερικής, των αδελφών Ιωσηφόγλου, των Μύλων Αγίων Γεωργίου και του Μποδοσάκη, αλλά στη συνέχεια δέχτηκε συνδρομές και από την Εθνική Τράπεζα.²⁴ Στόχος της ήταν η διάσωση, συλλογή και συντήρηση των στοιχείων του «μικρασιατικού πολιτισμού», που θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για τη συγγραφή της μικρασιατικής ιστορίας. Όπως διαβάζουμε στο εισαγωγικό σημείωμα του πρώτου τόμου των *Μικρασιατικών Χρονικών*, που εξέδιδε το τμήμα Μικρασιατικών Μελετών της ΕΣ από το 1938: «Διακοπείς [ο μικρασιατικός πολιτισμός] αποτόμωσεν το 1922 μετέστη πλέον εις την ιστορίαν, διά τούτο δε πλείστα τουλάχιστον αυτού στοιχεία κινδυνεύουν να εξαφανισθούν μετά των τελευταίων ζωντανών φορέων του πολιτισμού εκείνου, διά τον οποίον δικαίως δύναται να καυχάται ο Ελληνισμός. Εθνικήν λοιπόν απετέλει ανάγκην η σύστασις οργανισμού έργον έχοντος την κατά το δυνατόν συγκέντρωσιν των στοιχείων εκείνων διά των οποίων θα γραφή μια ημέραν η ιστορία του εν Μικρά Ασία ακμάσαντος Ελληνισμού».²⁵

Όπως και στην περίπτωση της ΕΠΜ, η ΕΣ απηύθυνε πρόσκληση προς τους «απανταχού Μικρασιάτας και λοιπούς ομογενείς» για τη σύνταξη μικρασιατικού αρχείου και την έκδοση του περιοδικού και δεν περιορίστηκε στην κινητοποίηση ενός στενού κύκλου μελών. Στην πρόσκληση αναζητείται η συνδρομή των Μικρασιατών που θα μπορούσαν να πληροφορήσουν για τη διάσωση εικόνων, εντύπων, χειρογράφων σχετικών με τη Μικρασία, αλλά και όσων «γνώρίζουν θρύλους, παραδόσεις, τραγούδια παραμύθια, όσ[ων] είναι εις θέσιν να παράσχουν προφορικός παντός είδους εξηκριβωμένας πληροφορίας σχετικές προς την μέχρι σήμερον ιστορίαν του μικρασιατικού ελληνισμού».²⁶

Τα *Μικρασιατικά Χρονικά* συνεργάστηκαν με γνωστές προσωπικότητες από τον δημοσιογραφικό, εκπαιδευτικό και ιερατικό κόσμο (Σ. Σολομωνίδης, Γ. Αναστασιάδης, Μ. Γεδεών, Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος, Ι. Μαγκριώτης, Ν. Βέης, Κ. Λαμέρας κ.ά.) και δημοσίευσαν ιστορικές μελέτες αφιερωμένες στη Σμύρνη και στη Μικρά Ασία και τους εκεί θεσμούς της εκπαίδευσης, του θεάτρου, της διοίκησης κτλ. Έτσι στα τρία πρώτα τεύχη του περιοδικού συναντάμε άρθρα για το Ομήρειο Παρθεναγωγείο, το Κεντρικό Παρθεναγωγείο, το Ελληνικό Ορφανοτροφείο, την Αγαθοεργό Αδελφότητα Κυριών Σμύρνης, τον Πανιώνιο Γυμναστικό

23. Ανάμεσα στα μέλη της 25μελούς Διοικητικής Επιτροπής συναντούμε τους Αντώνιο Αθηνόγνη, Αναστάσιο Αναστασιάδη, Φώτη Κόντογλου, Ιωάννη Συκουρή, Νικόλαο Μπενάκη, Κώστα Μισαηλίδη κ.ά.

24. *Μικρασιατικά Χρονικά* Α' (1938), σ. 495. *Μικρασιατικά Χρονικά* Β' (1939), σ. 456.

25. *Μικρασιατικά Χρονικά* Α' (1938), σ. 482.

26. Στο ίδιο, σ. 484.

Σύλλογο και την Ευαγγελική Σχολή, μαζί με μελέτες για διάφορες πτυχές του (ελληνικού) σμυρναϊκού βίου της μεταγενέστερης εποχής.²⁷ Βέβαια, δεν λείπουν λαογραφικές μελέτες, αν και σε σύγκριση με το *Αρχαίον Πόντου* είναι πολύ λιγότερες.²⁸ Συνολικά το υλικό που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό συγκροτεί την ενότητα της (ελληνικής) Μικράς Ασίας στη βάση ισχυρών εκπαιδευτικών θεσμών και μιας διακριτής ιστορίας, η οποία φυσικά μνημονεύεται ανεξάρτητα από κάθε άλλη πολιτισμική παρουσία στην περιοχή. Η μνημόνευση της Μικράς Ασίας αποσκοπεί να καταδείξει την ιστορική παρουσία του «ελληνισμού» και τη θεσμική του ισχύ. Τα *Χρονικά* μνημειοποιούν τη Σμύρνη και τη Μικρά Ασία, διατηρώντας τη μνήμη της Σμύρνης πριν από την Καταστροφή, την «ελληνική» Σμύρνη, ενώ αγνοούν τόσο την ιστορική και πολιτισμική παρουσία των «άλλων» όσο και τις μεγάλες πολεοδομικές, πολιτισμικές και οικονομικές αλλαγές που υφίσταται η πόλη αυτή μετά το τέλος του πολέμου από το ρεπουμπλικανικό εθνικιστικό καθεστώς του Ατατούρκ. Η Σμύρνη, όπως και ο Πόντος, αποκτά σημασία στο μέτρο που συντηρείται αμετάβλητη, ως μνημείο που οφείλει να παραμείνει στη μνήμη όπως ήταν πριν από την Καταστροφή.²⁹

Η διάσωση αυτού του λαογραφικού και ιστορικού υλικού σηματοδοτεί ταυτόχρονα και μια μεταβαλλόμενη σχέση με τον χώρο της Μικράς Ασίας. Το υλικό αυτό δεν ήταν απλώς λαογραφικό, αλλά προερχόταν από έναν χώρο που είχε απολεσθεί, και η συμβολική του υπόσταση είχε μετασχηματισθεί μέσα από την εμπειρία της προσφυγιάς. Ωστόσο, αυτό που προκαλεί μεγαλύτερη εντύπωση είναι ότι η αναζήτηση, διάσωση και δημοσίευση αυτού του υλικού από τους ίδιους τους πρόσφυγες γίνεται με τρόπο που μοιάζει να συμπίπτει ή να παραγνωρίζει την τραυματική διάσταση της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η πρόσκληση για τη διάσωση και συλλογή του υλικού αυτού γίνεται πλέον –θυμίζω– για να αποτρέψει την προοπτική της «ισοπεδώσεως» της γλωσσικής και πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των προσφύγων λόγω της οριστικής αποκοπής τους από τις πατρίδες τους, χωρίς να επεκτείνεται στις τραυματικές αφηγήσεις τους. Τόσο η ΕΠΜ όσο και η ΕΣ αποφεύγουν να θίξουν επιμε-

27. *Μικρασιατικά Χρονικά* Α' (1938), Β' (1939), Γ' (1940).

28. Βλ. ενδεικτικά Συλβίου «Λαογραφία Σμύρνης. Γητείες και Ξόρκια», *Μικρασιατικά Χρονικά* Α' (1938), σ. 268-279. Συλβίου, «Λαογραφικά Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά* Β' (1939), σ. 367-390. Β. Κ. Βασιλειάδη, «Ηθη και έθιμα Κυδωνιών», στο *ίδιο*, σ. 391-399.

29. Είναι πραγματικά ενδιαφέρουσες οι αντιδράσεις που διατυπώνονται στον προσφυγικό τύπο σχετικά με τις πολεοδομικές αλλαγές που γίνονταν κυρίως στη Σμύρνη, αλλά και αλλού, καθιστώντας τη μνήμη του χώρου δυσκολότερη. Με το πέρασμα των χρόνων οι ειδήσεις αυτές πυκνώνουν καθώς αυξάνονται οι ανταποκρίσεις από μεγάλες πόλεις της δημοκρατικής Τουρκίας, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Σμύρνη, που υπογραμμίζουν, ιδίως κατά τη μεταξική περίοδο, τη νεωτερικότητα του ρεπουμπλικανικού καθεστώτος και των επιτευγμάτων του. Ωστόσο, οι πρώτες ανταποκρίσεις από τις χαμένες πατρίδες που αναφέρονται στην ταχύτατη αλλαγή τους αντιμετωπίζονται με αμηχανία που μοιραία ανασύρει τη νοσταλγία. «Τόσον εις την Σμύρνην όσο και εις τα προάστεια όπου άλλοτε ανθούσεν η ζωή και η κίνησις, τώρα βασιλεύει η μονοτονία και ο τρόμος! Την εβδομάδα μόλις 2-3 ατμόπλοια θα καταπλεύσουν εις το άλλοτε πολυθόρυβον λιμάνι που εκυμάτιζαν χιλιάδες σημαία αντιπροσωπεύουσαι όλα τα κράτη του κόσμου. Την συγκοινωνίαν του κόλπου εις τον οποίον ελκινίζετο άλλοτε ο 'Αβέρωφ' και η 'Λήμος' την κάμνει τώρα ένα άθλιο βαποράκι με κυκλοτερές δρομολόγιον, Κορδελιού, Αγ. Τριάδος, Πούντας, Σμύρνης». Βλ. «Κεμαλικός Παράδεισος», *Προσφυγικός Κόσμος*, 12.2.1928. Ωστόσο, η αρχική διάθεση αρχίζει να μεταβάλλεται κατά τη δεκαετία του '30, ιδίως μετά το 1936, όταν ο προσφυγικός τύπος φιλοξενεί πολλές ανάλογες ειδήσεις με θετικό μάλιστα σχολιασμό.

λώς το τραύμα των προσφύγων, καθώς οι αναφορές στο πρόσφατο παρελθόν της Μικρασίας παρακάμπτουν εντελώς τα επεισόδια της μικρασιατικής εξόδου και περιορίζονται σε λαογραφικά ή ιστορικά ζητήματα που πιστοποιούν τη μακρόχρονη παρουσία του «ελληνισμού» στην περιοχή.

Το προσφυγικό τραύμα

Θα ήταν πιθανόν άδικο να υποθέσουμε ότι η ΕΠΜ και η ΕΣ δεν ενδιαφέρονταν ή αγνοούσαν τις τραυματικές εμπειρίες των προσφύγων. Έτσι κι αλλιώς η Μικρασιατική Καταστροφή συνιστούσε μια μορφή πολιτισμικού τραύματος που δύσκολα μπορούσε να παραγνωριστεί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.³⁰ Ωστόσο, επέλεξαν να αφήσουν αυτή τη διάσταση εκτός του γενικού σχεδίου τους, καθώς αυτό που ενδιέφερε ήταν η ανασύνθεση της κληρονομιάς της Μικρασίας ως εθνικής παρακαταθήκης και κατ' επέκτασιν η πίστωση της στους ίδιους τους πρόσφυγες. Πιθανότατα ακολούθησαν μια γενική κατεύθυνση που περιγράφεται από τον Γ. Ασηκτόπουλο, σύμφωνα με τον οποίο η προτεραιότητα της συλλογής λαογραφικού υλικού είχε στόχο να αναδείξει τον πλούτο των τοπικών πολιτισμών, ο οποίος πιστοποιούσε και την ελληνικότητα και την πολιτισμική αξία που εκπροσωπούσαν οι πρόσφυγες. Αντίθετα όλα τα υπόλοιπα ήταν δευτερεύοντα, αναντίστοιχα με αυτή την κεντρική επιλογή.³¹ Υπό την οπτική αυτή το ατομικό τραύμα των προσφύγων απλώς πλεόναζε, αν δεν δημιουργούσε άβολες συνδηλώσεις.

Εξάλλου η υπόθεση της μνήμης της Μικράς Ασίας αποδείχτηκε σύνθετη υπόθεση. Το πρόβλημα ήταν ευρύτερο και αφορούσε την υποδοχή του τραύματος των προσφύγων στην Ελλάδα και τη διαχείριση της μνήμης της Καταστροφής. Βέβαια οι τραυματικές εμπειρίες των προσφύγων της Μικράς Ασίας δεν μπορούν να ομογενοποιηθούν, καθώς διαφορετικά υποκείμενα βίωσαν με διαφορετικό τρόπο, λιγότερο ή περισσότερο επώδυνο, την έξοδο και την προσφυγιά. Επιπλέον, μπροστά στις ανάγκες της εγκατάστασης των προσφύγων το

30. Πιθανότατα θα μπορούσαμε να συζητήσουμε για την Καταστροφή ως πολιτισμικό τραύμα που ξεπερνά το άθροισμα των ατομικών εμπειριών και μετατρέπεται σε εθνικό ζήτημα. Στο επίπεδο αυτό η διάκριση ανάμεσα στο ατομικό τραύμα, την επώδυνη προσωπική εμπειρία, που συχνά δεν είναι κανείς σε θέση να εξηγήσει τι την προκάλεσε, και μια υπερκείμενη Καταστροφή που αποκτά υπόσταση μέσα από αφηγήσεις μεγάλης κλίμακας μοιάζει να είναι προφανής. Ωστόσο τα όρια αυτών των δύο επιπέδων είναι ευμετάβλητα, ιδίως στον βαθμό που το νόημα του τραύματος είναι μεταβαλλόμενο και ιδιοποιήσιμο σε μεταγενέστερες εποχές και μπορεί να αποτελεί πεδίο πρόκλησης των μεγάλων αφηγημάτων. Για την έννοια του πολιτισμικού τραύματος, βλ. Jeffrey Alexander, *Trauma. A Social Theory*, Λονδίνο 2012, Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες», στο Ν. Δεμερτζής, Ε. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό Τραύμα*, Αθήνα 2013, σ. 19-42.

31. «Προσέξατε παρακαλώ να μην επεκταθείτε [στις συμβολές στους τόμους] πολύ εις τους διωγμούς, τα βάσανα, τας φρικαλεότητες, και τας απανθρώπους εξορίας και φυλακίσεις της τελευταίας δεκαετίας διότι όλα αυτά ομοιάζουν και όλοι μας επέθαμεν τα ίδια και δύνανται να συνοψισθώσι εις 5-10 σελίδας και δώσατε όλην την προσοχήν σας εις την διάσωσιν των λαογραφικών παραδόσεων της πατρίδος σας...». Βλ. Αρ. Αργαίος (Γ. Ασηκτόπουλος), «Να περισυλλεγή η Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 3.2.1929.

ενδιαφέρον για τη δημοσιοποίηση αυτών των εμπειριών σε ατομικό επίπεδο υπήρξε περιορισμένο, ακόμη και ανάμεσα στους ίδιους τους πρόσφυγες.³²

Είναι εξίσου γνωστό ότι κατά τον Μεσοπόλεμο ούτε το ελληνικό κράτος επέδειξε ενδιαφέρον για την προβολή της μνήμης της Μικράς Ασίας ή των τραυματικών εμπειριών των προσφύγων, πιθανόν διότι σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν αδύνατο να διαχωριστεί η έξοδος από την προσφυγιά και θα αναδεικνύονταν οι μεγάλες ευθύνες της ελληνικής πολιτείας. Ότι διαθέτουμε ως μαρτυρίες της εξόδου, όπως για παράδειγμα μια μικρή συλλογή μαρτυριών κοριτσιών του οικοτροφείου που διηύθυνε ο Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών³³ και ορισμένες μαρτυρίες δημοσιευμένες στον τύπο, αποτελούν προϊόν αποκλειστικά ιδιωτικών πρωτοβουλιών.³⁴ Βέβαια, οι αφηγήσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής που τόνιζαν την τραγικότητα του συμβάντος και δημοσιεύτηκαν στον τύπο ή αυτοτελώς δεν ήταν καθόλου σπάνιες, αλλά σε αυτές οι αναφορές στο «μαρτύριο των Ελλήνων» ή τις «τουρκικές βαρβαρότητες» αποτελούν μέρος ευρύτερων περιγραφών που δεν επικεντρώνονται στο ατομικό τραύμα, με εξαίρεση ίσως την αναφορά στο μαρτύριο του μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσοστόμου, που μετωνυμικά μοιάζει να παραδειγματοποιεί την Καταστροφή στο σύνολό της.³⁵ Ας σημειωθεί ότι στον προσφυγικό τύπο οι αναφορές αυτές είναι εξίσου συ-

32. Οι ατομικές εμπειρίες που αντιστοιχούν σε αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «κλινικό τραύμα» δεν μπορούν απλώς να αθροιστούν. Με δεδομένη την απουσία μαρτυριών από τη συγκεκριμένη περίοδο, είναι δύσκολο να σκεφτούμε πώς τα συγκεκριμένα υποκείμενα βίωσαν τις εμπειρίες αυτές και βέβαια δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι σημερινές αναλογίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν. Το βέβαιο είναι ότι οι εμπειρίες αυτές υπήρξαν πεδίο συνεχούς διαπραγμάτευσης όχι μόνο για τα ίδια τα υποκείμενα σε μεταγενέστερες φάσεις της ζωής τους, αλλά και από τις επόμενες γενιές που ενδέχεται να αντιμετωπίζουν τη μνήμη των εμπειριών των προγόνων τους ως δική τους υπόθεση. Βλ. ενδεικτικά Λίμπυ Τατά Αρσέλ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα 2014.

33. *Αυτοβιογραφία προσφύγων κοριτσιών*, Αθήνα 1925. Αν διαβάσει κανείς τις μαρτυρίες αυτές εύκολα καταλήγει στο ότι ακολουθούν ένα αφηγηματικό μοτίβο που πιθανότατα υποβλήθηκε στα μικρά κορίτσια από τη διεύθυνση του Συνδέσμου. Αυτό δεν αναιρεί την τραυματική εμπειρία τους, όμως μας επιτρέπει να καταλάβουμε τη βαρύτητα που έχει η αφηγηματική της οργάνωση στην ίδια την κατανόησή της από όσους την επεξεργάζονται εκ των υστέρων. Για το ζήτημα αυτό, βλ. και Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γ. Τζεδόπουλος (επιμ), *Πέρα από την Καταστροφή*, σ. 148-174.

34. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκδοση αυτοβιογραφικών αφηγημάτων αιχμαλωσίας κατά τη δεκαετία του '20, όπως αυτά των Ηλία Βενέζη, Στρατή Δούκα ή του ανώνυμου Β. Κ. (*Από την αιχμαλωσία*, 1923). Τα αφηγήματα αυτά επικεντρώθηκαν στην εμπειρία του φόβου, του πόνου και της επιβίωσης, χωρίς καθόλου να ενδιαφέρονται για το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Βλ. Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*, Όκλαντ 1977· Τόνια Καφετζάκη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του μικρασιάτη πρόσφυγα στην μεσοπολεμική πεζογραφία*, Αθήνα 2003.

35. Η απουσία ή η παραγνώριση του ατομικού τραύματος στις αφηγήσεις της Καταστροφής πιθανότατα οφείλεται στην κλίμακα της αφήγησης, που εκ των πραγμάτων δεν μπορούσε να συμπεριλάβει την ατομική κλίμακα εμπειρία. Οι διαθέσιμοι την εποχή εκείνη αφηγηματικοί τρόποι αναγνώριζαν μόνο τη σημασία των «μεγάλων ανδρών» ως ιστορικών υποκειμένων και ευνοούσαν τις γραμμικές αφηγήσεις μεγάλης κλίμακας. Δεν θέλω να ισχυριστώ κάτι περισσότερο από το ότι το ατομικό τραύμα ως τέτοιο δεν έμοιαζε την εποχή του Μεσοπολέμου να έχει κανένα ειδικό βάρος, επομένως κάποια ιδιαίτερη θέση στα αφηγήματα της Καταστροφής, ακόμη και για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Μάλλον αντιμετωπιζόταν ως επανάληψη μιας λίγο πολύ κοινής εμπειρίας. Αντίθετα, η μεσολάβηση εννοιών όπως η «γενοκτονία» τα «εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας», ή «τα ανθρώπινα δικαιώματα και η προστασία τους»

χνές, αν και όχι σπάνια συμβιώνουν με αναφορές στους πρόσφυγες ως «προδομένους» και «κατατρεγμένους» από το ελληνικό κράτος.

Ωστόσο, το ζήτημα της απουσίας ή της συμπίεσης της προσφυγικής μνήμης ως προϋπόθεσης μιας πολιτισμικής συνάφειας παραμένει. Παρά το γεγονός ότι η τραυματική μνήμη δεν υπήρξε ομοιογενής, δεν μπορούσε και να συμπίεσει εντελώς, καθώς προέκυπτε με διάφορες ευκαιρίες. Σχεδόν όλοι οι πρόσφυγες της Μικρασίας είχαν οδυνηρές εμπειρίες εξόδου και προσφυγιάς, και πολλοί μετρούσαν απώλειες στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Σε ποιο βαθμό αυτές οι τραυματικές εμπειρίες έγιναν αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας από τους ίδιους τους πρόσφυγες, πώς διακινήθηκαν στο κάθε οικογενειακό περιβάλλον και διασταυρώθηκαν με άλλες, παραμένει ανοιχτό ερώτημα. Πιθανότατα οι πρόσφυγες αφηγούνταν τις εμπειρίες τους στους συγγενείς τους μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα. Μόνο οι ανάγκες της καταγραφής τους θα μπορούσαν να τους υποχρεώσουν να πουν την ιστορία τους σε κάποιον επίσημο φορέα (πχ. στην Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων ή στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος), να αναφέρουν μέλη της οικογένειάς τους που τα έχασαν στη σύγχυση της εξόδου ή να τα αναζητήσουν στη συνέχεια μέσω του Διεθνούς και Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Επομένως, η μαρτυρία των προσφύγων δεν μπορούσε να συμπίεσει εντελώς, ούτε αυτό θα ήταν εφικτό, παρέμεινε όμως μάλλον προσωπική ή οικογενειακή παρακαταθήκη, χωρίς να εκβάλλει στη σφαίρα του δημόσιου διαλόγου. Ας μην ξεχνάμε ότι η πρώτη συστηματική συλλογή αντίστοιχων μαρτυριών οργανώνεται από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ύστερα από πρωτοβουλία της Μέλπως Μερλιέ, μετά τον Εμφύλιο πόλεμο και ενώ έχουν προκύψει σημαντικές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία και τους προσφυγικούς πληθυσμούς.³⁶

Μνημειακή αναπαράσταση της Μικρασίας

Πέρα από τη διάσταση της τραυματικής μνήμης των προσφύγων ως υποκειμένων, το ζήτημα επεκτείνεται και στη μνημειακή αναπαράσταση της Μικρασιατικής Καταστροφής και της Μικράς Ασίας γενικότερα. Ποια συμβολικά μέσα θα μπορούσαν να συντηρήσουν τη μνήμη του «μικρασιατικού ελληνισμού» αφηγούμενα την ιστορία του στις «χαμένες πατρίδες»; Όσες πρωτοβουλίες εκδηλώθηκαν προς αυτή τη κατεύθυνση προέρχονταν από την πρωτοβουλία προσφυγικών συλλόγων και σχεδόν πάντα καρποφόρησαν αργά.

και οι αντίστοιχες νομικές και πολιτικές συνέπειες της υιοθέτησής τους μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο διαμόρφωσαν ένα καινούριο λογοθετικό πλαίσιο, που συχνά επεκτάθηκε στο παρελθόν.

36. Penelope Papailias, *Genres of Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*, Νέα Υόρκη 2005. Θεωρώ σημαντικό ότι οι μαρτυρίες αυτές, ακόμη και από πρόσφυγες πρώτης γενιάς, συλλέγονται μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο γεγονός που ήδη είχαν μετασχηματίσει τις προσφυγικές κοινότητες και επομένως και τον τρόπο που θυμούνταν οι ίδιοι οι πρόσφυγες το παρελθόν της Καταστροφής. Για τη σχέση μνήμης και προσφυγικής ταυτότητας στην περιοχή της Κοκκινιάς, βλ. Renée Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social life of Asia Minor Refugees*, Οξφόρδη 1989.

Χαρακτηριστική είναι η πρωτοβουλία για την ανέγερση αγάλματος του Χρυσοστόμου Σμύρνης, που θα τοποθετούνταν στη Νέα Σμύρνη. Η πρόταση είχε διατυπωθεί τον Σεπτέμβριο του 1927 και είχε μάλιστα δημιουργηθεί επιτροπή, υπό την προεδρία του Κ. Λαμέρα, για τη συλλογή του αναγκαίου ποσού.³⁷ Πέντε χρόνια αργότερα είχε συλλεγεί ποσό 2 εκατομμυρίων δραχμών, από τα οποία το 1,5 προοριζόταν για την κατασκευή του μνημείου.³⁸ Ένα χρόνο περίπου αργότερα, ο *Προσφυγικός Κόσμος* ζητούσε εξηγήσεις γιατί δεν είχε ακόμη βρεθεί ο γλύπτης που θα κατασκεύαζε το μνημείο, παρά το γεγονός ότι είχε διασφαλιστεί το αναγκαίο ποσό, και απαιτούσε η επιτροπή για την ανέγερση του μνημείου να εξηγήσει σε όλους όσους πρόσφεραν τον οβολό τους την καθυστέρηση αυτή.³⁹ Με δεδομένο ότι το μνημείο κατασκευάστηκε το 1965, είναι βέβαιο ότι ολοκληρώθηκε πολύ αργότερα από ό,τι είχε σχεδιαστεί.

Αντίστοιχη δυστοκία υπήρξε και γύρω από την κατασκευή κτιρίου Μικρασιατικής Στέγης, το οποίο ξεκίνησε να σχεδιάζεται το 1936 ως «πολυώροος» που θα φιλοξενούσε μικρασιατικό μουσείο, βιβλιοθήκη καθώς και αίθουσα συνεδρίων. Το αρχικό σχέδιο παρουσίασε ο Κ. Λαμέρας στην Κοκκινιά,⁴⁰ ενώ λίγο αργότερα κατατέθηκαν οι λεπτομέρειες του κτιρίου, το οποίο ο Λαμέρας παρουσίασε ως «εθνική ανάγκη» που θα κάλυπτε τις απαιτήσεις όλων των μικρασιατών λογίων.⁴¹ Τελικά, το συγκεκριμένο κτίριο δεν κατασκευάστηκε ποτέ, ίσως γιατί συγκρούστηκε με το ανάλογο σχέδιο της προσφυγικής Λέσχης Εστίας Νέας Σμύρνης, υπό την προεδρία του Π. Χαλδέζου. Το κτίριο αυτό θεμελιώθηκε τον Απρίλιο του 1939, παρουσία μάλιστα του Γεωργίου Β',⁴² αλλά τα μέλη της Λέσχης έπρεπε να περιμένουν τριάντα πέντε χρόνια ακόμα για να δουν ολοκληρωμένο το έργο στη σημερινή του μορφή.⁴³ Πάντως η Εστία Νέας Σμύρνης παρέπεμπε περισσότερο στην προοπτική της ολοκληρωτικής ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και λιγότερο στην μνήμη της Καταστροφής,⁴⁴ όπως τουλάχιστον πιστοποιεί το εκπαιδευτικό της πρόγραμμα.

Απέναντι σε αυτές τις περιορισμένες πρωτοβουλίες προσφυγικών συλλόγων για τη «μνημειοποίηση» της Καταστροφής, η συμβολή της ελληνικής πολιτείας υπήρξε ανύπαρκτη. Στο επίπεδο αυτό η Καταστροφή, αν και πρόσφατο συμβάν, έμεινε εντελώς στο περιθώριο χωρίς να αποτελέσει τμήμα των επίσημων τελετών μνήμης, ούτε καν των βενιζελικών κυβερνήσεων. Εδώ βέβαια η αιτία δεν ήταν άλλη από την κατεύθυνση που φαινόταν ότι ακολουθεί η χώρα για να σταθεροποιήσει τη θέση της στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευ-

37. *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.9.1927.

38. «Μικρασιατική Λαογραφία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 25.8.1933.

39. «Απαιτούμεν εξηγήσεις διατί δεν εστήθη ακόμη ο ανδριάς του Χρυσοστόμου», *Προσφυγικός Κόσμος*, 4.11.1934.

40. «Μικρασιατική Στέγη», *Προσφυγικός Κόσμος*, 18.1.1936.

41. «Ποίοι οι εθνικοί λόγοι ανεγέρσεως Μικρασιατικής Στέγης», *Προσφυγικός Κόσμος*, 31.5.1936.

42. «Το ιστορικόν γεγονός», *Προσφυγικός Κόσμος*, 30.4.1939.

43. Επομένως προκύπτει μια σοβαρή δυστοκία στη διαμόρφωση ενός ιστού μνημείων της Μικρασίας με τα οποία θα διασώζοταν η μνήμη της, δυστοκία η οποία θα μπορούσε να αποδοθεί και στις αντιπαλότητες προσώπων και προσφυγικών οργανώσεων.

44. Πρβλ. Mary Layoun, *Wedded to the Land? Gender, Boundaries and Nationalism in Crisis*, Ντάραμ 2001.

ρώπης μετά την ήττα και την Καταστροφή. Αν εξαιρεθούν κάποιες βερμπαλιστικές εξάρσεις της δικτατορίας Παγκάλου, η χώρα κινήθηκε γρήγορα προς την εξομάλυνση των σχέσεων με την Τουρκία, επιλέγοντας έναν επώδυνο συμβιβασμό με την ελληνοτουρκική συνθήκη του 1930. Η συνθήκη μοιραία αντιμετώπισε την μίγνυ των προσφύγων,⁴⁵ αλλά έκλεισε μια πληγή που θα μπορούσε να κοστίσει πολύ ακριβά, την ίδια στιγμή που εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις για την ομαλή ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Το μεταξικό καθεστώς ενίσχυσε τον προσανατολισμό αυτό και βελτίωσε αισθητά τις σχέσεις με την Τουρκία, με άμεσο αντίκτυπο στις αρνητικές αναφορές της περιόδου της Καταστροφής στον τύπο, οι οποίες μειώθηκαν κάθετα.

Η συγκρότηση της προσφυγικής ταυτότητας

Η τραυματική μνήμη της Καταστροφής δεν έγινε αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος στο επίπεδο του ατομικού τραύματος, αλλά δεν συνέβη το ίδιο και με το αφήγημα ή μάλλον με τις αφηγήσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής που κυκλοφορούσαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι αφηγήσεις αυτές, προϊόν της πέννας δημοσιολόγων ή αξιωματούχων, κάλυπταν διάφορα επεισόδια της περιόδου 1919-1922 και δημοσιεύονταν σε προσφυγικά έντυπα αλλά και στον βενιζελικό τύπο. Πλούσιες είναι οι αναφορές στις «σφαγές του χριστιανικού στοιχείου της Σμύρνης» και γενικότερα στις βιαιότητες του τουρκικού στρατού, όπως επίσης και στις ευθύνες της ελληνικής πολιτείας μετά το '20. Στο μέτρο που πρόσφεραν μια συνεκτική ερμηνεία που αντιστοιχούσε στις ευαισθησίες και τις επιλογές των προσφύγων, αποτέλεσαν τη βάση του προσφυγικού αφηγήματος.

Ως τραγωδία, το αφήγημα της Καταστροφής έρχεται να υπογραμμίσει με μεγαλύτερη έμφαση τα βάσανα και την αντοχή των προσφύγων, που παρά τις όποιες δυσκολίες διατήρησαν την ελληνικότητά τους στις «χαμένες πατρίδες» και ερχόμενοι στην Ελλάδα πρόσφεραν αίμα, χρήματα και δεξιότητες στη νέα τους πατρίδα. Η προβολή αυτών των αφηγήσεων από την πλευρά των ίδιων των προσφύγων είχε ιδιαίτερη βαρύτητα, στον βαθμό που χρησιμοποιήθηκε ως μέσο ενδυνάμωσης των προσφυγικών αιτημάτων και της διαμόρφωσης μιας προσφυγικής ταυτότητας στην ιστορική συγκυρία του Μεσοπολέμου. Αυτή η σύνθετη διαδικασία δεν αναπτύχθηκε γραμμικά αλλά βρισκόταν σε αμοιβαία σχέση με τις οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που αφορούσαν άμεσα τους πρόσφυγες, όπως το ελληνοτουρκικό σύμφωνο, η διανομή γαιών στους αγρότες ή η οικονομική κρίση.

Αυτή η παρατήρηση μας επιτρέπει να σκεφθούμε ότι η υπόθεση της Μικρασιατικής Καταστροφής δεν μπορούσε να μονοπωληθεί από τους πρόσφυγες, καθώς έγινε αντικείμενο της οξύτατης αντιπαλότητας ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς σχετικά με τις ευθύνες που έφερε κάθε παράταξη αλλά και τη διαχείριση των προσφύγων μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα. Η εμπλοκή της υπόθεσης αυτής στα πολιτικά πράγματα είναι καταρ-

45. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, τ. Β', Αθήνα 1974, σ. 62-68· M. Mazower, "The Refugees, the Economic Crisis and the end of the Venizelist Hegemony", σ. 123-124.

χίν κατανοητή. Η Καταστροφή υπήρξε απόρροια της αλυτρωτικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, οι πρόσφυγες έγιναν πρόσφυγες ως αποτέλεσμα της αποτυχίας αυτής της πολιτικής και επομένως δεν θα ήταν δυνατόν η ίδια η Καταστροφή να μην τεθεί στο επίκεντρο σφοδρών πολιτικών αντιπαραθέσεων. Για τους ίδιους τους πρόσφυγες, στην πλειονότητά τους τουλάχιστον, η ευθύνη της Καταστροφής βάρυνε εξολοκλήρου το Λαϊκό Κόμμα και τη βασιλική παράταξη, που θεωρήθηκε υπεύθυνη όχι μόνο για την ανεπιτυχή διεξαγωγή της στρατιωτικής εκστρατείας, αλλά και για την αδυναμία της να προφυλάξει τους μικρασιάτες χριστιανούς από τα τουρκικά αντίποινα. Αντίθετα, ο Βενιζέλος και το Κόμμα των Φιλελευθέρων πιστώθηκαν με τη Συνθήκη των Σεβρών, την απόβαση στη Σμύρνη και τις πρώτες στρατιωτικές επιτυχίες στον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Δεν ήταν λοιπόν ανεξήγητη η μεταγενέστερη σταθερή υποστήριξη των προσφύγων προς τους βενιζελικούς, τουλάχιστον μέχρι το 1930. Ωστόσο, η Μικρασιατική Καταστροφή δεν μπορούσε να διατηρηθεί στο προσκήνιο μόνο ως παρελθόν, αλλά χρειαζόταν να τεθεί και ως παρόν, με την έννοια ότι η κληρονομιά της υπήρξε ο προσφυγικός πληθυσμός και η διαχείρισή του, στοιχεία που μετέβαλαν την ελληνική κοινωνία. Επομένως η μνήμη της και οι ιστορικές αναφορές σε αυτήν στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαραθέσης στον Μεσοπόλεμο συνδυάζονταν με τα ευρύτερα ζητήματα που έθετε η προσφυγική αποκατάσταση στις πόλεις και την ύπαιθρο, από την οικονομική κρίση και την κρίση της βιομηχανίας καπνού, την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση πολλών προσφύγων, μέχρι τις δυσλειτουργίες της αγροτικής μεταρρύθμισης και τα προβλήματα της απομείωσης των αγροτικών χρεών. Έτσι η Μικρασιατική Καταστροφή διατηρεί στον Μεσοπόλεμο μια επικαιρότητα στο μέτρο που χρησιμοποιείται για την κινητοποίηση της προσφυγικής ψήφου, κυρίως από τους βενιζελικούς μετά το 1930, όταν αισθάνονται ότι έχει αδυνατίσει η προσφυγική υποστήριξη, αλλά και από τους αντιπάλους τους. Η χρήση αυτή αφαιρεί από τη Μικρασιατική Καταστροφή ως αφήγημα την αυτονομία της καθώς την εγγράφει στα υπερκείμενα αντίπαλα αφηγήματα περί Εθνικού Διχασμού.

Ωστόσο, η εγγραφή της Μικρασιατικής Καταστροφής σε υπερκείμενα αφηγήματα του Εθνικού Διχασμού δεν αναιρεί το βάρος της χρήσης της από τους ίδιους τους πρόσφυγες στην προοπτική της ενδυνάμωσής τους. Το αφήγημα της Καταστροφής συνδέεται με την προβολή μιας θετικής προσφυγικής ταυτότητας που δεν θα στηριζόταν απλώς στη συμπάθεια, αλλά θα αντιστάθμιζε τα αρνητικά στερεότυπα τα οποία πολλοί «ντόπιοι» είχαν αποδώσει στους πρόσφυγες και θα εδραίωνε τη θέση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Είναι γνωστό ότι υπήρξε ένταση γύρω από τις συνέπειες του ερχομού των προσφύγων στην Ελλάδα.⁴⁶ Οι αιτίες της έντασης μπορούν να αναζητηθούν σε διάφορα ζητήματα, με κυριότερο ίσως τη σταθερή στήριξη των προσφύγων στη βενιζελική παράταξη,⁴⁷ που επηρέασε

46. Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος, *Πέρα από την Καταστροφή*, σ. 104-126.

47. Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος, στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σ. 135-156· George Mavrokordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Όκλαντ 1983, σ. 182-186· Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες*, σ. 164-169.

σημαντικά το αποτέλεσμα όλων των εκλογικών αναμετρήσεων στη δεκαετία του '20. Επιπλέον, η ίδια η παρουσία των προσφύγων, που σε καμιά περίπτωση δεν αποτέλεσαν ομοιογενές σώμα, και η αυξημένη ορατότητά τους στις ελληνικές πόλεις δημιούργησαν ένα πεδίο ετερότητας μη εύκολα διαχειρίσιμης. Η τουρκοφωνία πολλών εξ αυτών, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, η πίεση στους περιορισμένους οικονομικούς πόρους που δημιουργούσε η ανάγκη αποκατάστασής τους οδήγησαν συχνά σε πολλές προστριβές ανάμεσα σε «ντόπιους» και πρόσφυγες, τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο.⁴⁸

Αυτές οι αντιδράσεις, οι οποίες εκφράστηκαν έμμεσα και άμεσα στον αντιβενιζελικό τύπο πρωτίστως, οδήγησαν στην ανάγκη σύνθεσης μιας θετικής εικόνας για τους πρόσφυγες, που κατά βάσιν υπήρξε έργο των ίδιων των προσφύγων, των προσφυγικών συλλόγων αλλά και όσων στήριζαν τα προσφυγικά αιτήματα. Στο πλαίσιο αυτό παράγεται ένας λόγος ενδυνάμωσης των προσφύγων που προβάλλει τη θετική συμβολή τους στην ελληνική κοινωνία και οικονομία και επιχειρεί να ακυρώσει τις κατηγορίες περί «ακρίδων» που επέπιπταν στα κρατικά έσοδα σε βάρος των γηγενών. Το αίτημα της προσφυγικής ενδυνάμωσης οργανώθηκε λογοθετικά με άξονα τη «φυλετική», οικονομική και πολιτισμική συμβολή των προσφύγων σε μια «παρηκμασμένη» ελληνική κοινωνία. Ο ερχομός των προσφύγων αποτελούσε την αναγκαία τονωτική ένεση προκειμένου η παραπαίουσα ελληνική κοινωνία να αποκτήσει ξανά τον δυναμισμό της. Στο πλαίσιο αυτό ήταν η Ελλάδα που είχε περισσότερη ανάγκη τους πρόσφυγες και όχι το αντίστροφο. Η Καταστροφή, κατά παράδοξο τρόπο, μπόρουσε να οδηγήσει στην αναγέννηση της Ελλάδας.

Η συμβολή των προσφύγων στην ελληνική οικονομία είχε διατυπωθεί λίγα χρόνια μετά την Καταστροφή στο πλαίσιο πάντα της αναζήτησης ενός θετικού προσήμου της προσφυγικής εγκατάστασης. «Οι πρόσφυγες διά της φιλοπονίας και της εντατικής παραγωγικότητας των ην διετράνωσαν μέχρι τούδε είναι εκείνοι, οίτινες θα τονώσουν την Εθνικήν Οικονομίαν και τους πόρους του Κράτους προς πιστήν και εύκολον εκπλήρωσιν των αναληφθησόμενων υποχρεώσεων [της χώρας]». ⁴⁹ Το επιχείρημα αυτό, που το συναντάμε συχνά στον προσφυγικό τύπο, έχει μια στενά οικονομική διάσταση. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προβολή του πολιτισμικού κεφαλαίου του «ελληνισμού της Ανατολής» σε σχέση με αυτό της Παλαιάς Ελλάδας.

Σύμφωνα με μια εκτίμηση, «[ο] προσφυγικός πολιτισμός έχει περισσότερο πνευματικό, αισθηματικό περιεχόμενο αντιθέτως προς τον παλαιοελλαδικό πολιτισμό ο οποίος είναι μάλλον ζωικής φύσεως. Για αυτό πρέπει να είμαστε περισσότερο αισιόδοξοι για την πρόσμιξη προσφύγων και παλαιοελλαδικών [...]. Εγώ τουλάχιστον πιστεύω ότι η άφιξις των προσφύγων στην Ελλάδα θα συντελέσει είτε έμμεσα είτε άμεσα στη ύψωση της στάθμης του πνευματικού και υλικού μας πολιτισμού». ⁵⁰ Αυτό το άρθρο του Ι. Τουρνάκη, διευθυντή της ΑΣΟΕΕ, που αναδημοσιεύτηκε στον *Προσφυγικό Κόσμο*, έδωσε το έναυσμα σε πολλούς,

48. Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες»· Μ. Mazower, «The Refugees, the Economic Crisis and the End of Venizelist Hegemony».

49. Ι. Τουρνάκης, «Η αναδημιουργία της Ελλάδος διά των προσφύγων», *Παμπροσφυγική*, 8.11.1925.

50. «Οι τίμιοι και ειλικρινείς Έλληνες πώς βλέπουν τους πρόσφυγες», *Προσφυγικός Κόσμος*, 24.5.1936.

πρόσφυγες και μη, να υπερθεματίσουν σχετικά με τη θετική συμβολή τους στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Σύμφωνα με τον Αρ. Αιγίδη, συγγραφέα του *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγας*,⁵¹ «[η] εξαφάνισις της ατμοσφαιράς αυτής, [της έντασης ντόπιων και προσφύγων] η πρόληψις της απειλής, θα επιτευχθή ευκολότερα όχι όταν οι κήρυκες της αφομοίωσης περιορίζονται εις την διαπίστωσιν των ηθικών μόνο συνεισφορών των προσφύγων εις τον αρχαίον και σύγχρονον πολιτισμόν αλλά όταν [...] διακηρύσσουν ότι ο λαός του 1½ εκατομμυρίων δεν υπήρξε απομυζητής και σφετεριστής των πατρών αγαθών του γηγενούς λαού αλλά ότι προσήλθεν και αυτός με τα αγαθά του, είτε εις χρήμα, είτε εις εργασίαν και πείραν και επαγγελματικόν και εμπορικόν παρελθόν [...] και απέβη ενεργητικός και δημιουργικός παράγων τόσον από δημοσιονομικής όσον και από οικονομικής απόψεως».⁵²

Η συμβολή των προσφύγων στην εθνική ανάταση δεν περιοριζόταν στην οικονομία και τον πολιτισμό αποκλειστικά, αλλά είχε και σαφείς φυλετικές συνέπειες. Όπως ετέθη το θέμα σε προσφυγικό φύλλο: «Η πληρεστέρα φυλετική ενότης, την οποίαν εδημιούργησαν εν Μακεδονία και Αττική οι πρόσφυγες, η πύκνωσις του πληθυσμού εν γένει, η αποδίδουσα μείζονας στρατιωτικάς δυνάμεις προς άμυναν της χώρας ή εμφύχωσις, η εμφυσηθείσα εκ νέου προς όλον το Έθνος διά τον ιστορικόν προορισμόν της Ελληνικής φυλής είναι η τελευταία υπηρεσία και ευεργεσία την οποίαν προσέφερον οι πρόσφυγες εις την Ελλάδα».⁵³

Ανάλογα επιχειρήματα εμφανίζονται συχνά στις σελίδες του προσφυγικού τύπου και των υποστηρικτών των προσφύγων και δεν θα είχε νόημα να επεκταθούμε εδώ με παραθέματα. Αυτό που χρειάζεται να επισημανθεί είναι η ανάγκη προβολής της ανανεωτικής συνδρομής των προσφύγων σε μια «αποδυναμωμένη» και «παρακαμάζουσα» κοινωνία, επιχείρημα που αποκτά τη σημασία του στο πλαίσιο της αυξημένης δυσπιστίας που πολλοί γηγενείς επέδειξαν προς τους πρόσφυγες. Το γεγονός ότι οι αναφορές στην οικονομική και «φυλετική» συνδρομή των προσφύγων διατρέχουν τον προσφυγικό τύπο⁵⁴ σχεδόν στο σύνολο της μεσοπολεμικής περιόδου είναι πιθανόν ένδειξη των εντάσεων που εξακολουθούσαν να υφίστανται ανάμεσα στις σχέσεις τους με τους γηγενείς. Οι εντάσεις αυτές προκαλούσαν νέα τραύματα, που αμφισβητούσαν την ελληνικότητά των προσφύγων και η αναίρεσή τους αθροίζεται στις γενικές αξιώσεις των προσφύγων για άμεση ικανοποίηση των στεγαστικών και περιουσιακών ζητημάτων τους. Είναι ενδιαφέρον ότι ακόμη και η ίδια η λέξη *πρόσφυγας* είχε τεθεί υπό αμφισβήτηση, στο μέτρο που θα μπορούσε να παραπέμπει στο ξένο και το ανοίκειο στο εθνικό σώμα. «Εφεύρον την λέξιν 'πρόσφυξ' ενώ εις το ελληνικό λεξικόν *πρόσφυξ* σημαίνει εκείνος που καταφεύγει στο ξένον έδαφος [...] όχι δεν είναι πρόσφυγες οι ατυχείς ναυαγοί, είναι Έλληνες κατευθείαν γραμμήν. Δεν είναι ξένοι [...]. Δεν κατάγονται από τας φυλάς που ζουν εις τας όχθας του Βόλγα ή του Σιάμ. Δεν είναι πρόσφυγες, είναι παλιννοστήσαντες εξ αιτίας των κακών κυβερνητών μας».⁵⁵

51. Αρ. Αιγίδης, *Η Ελλάς χωρίς τους Πρόσφυγας*, Αθήνα 1934.

52. Αρ. Αιγίδης, «Ο προσφυγικός παράγων εις την εθνικήν οικονομίαν», *Προσφυγικός Κόσμος*, 14.7.1936.

53. «Οι πρόσφυγες ως φυλετικοί και οικονομικοί αναδημιουργηταί της Ελλάδος», *Παμπροσφυγική*, 9.11.1925.

54. Βλ. ενδεικτικά «Η προσφυγική συμβολή εις την εθνικήν ανασυγκρότησιν», *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.4.1933.

55. «Όχι πρόσφυγες, αλλά παλιννοστήσαντες», *Προσφυγικός Κόσμος*, 6.2.1936.

Η έμφαση στην ελληνικότητα των προσφύγων, στη δυναμική της ιστορικής τους παρουσίας στη Μικρά Ασία, στην αντοχή και στο σθένος που επέδειξαν διατηρώντας την ελληνική τους ταυτότητα υπό εντελώς αντίξοες συνθήκες και τέλος η δυνατότητα αναγέννησης που προσφέρουν στην Ελλάδα, ακριβώς λόγω των δοκιμασμένων εγγενών γνωρισμάτων τους, όλα αυτά υπήρξαν τμήμα ενός προσφυγικού λόγου που συγκροτούσε μια υπερβατική προσφυγική ταυτότητα, ένα νέο πεδίο πολιτισμικής συνάφειας, ικανής να σταθεί απέναντι στις δοκιμασίες της προσφυγιάς. Η ταυτότητα αυτή οργανώθηκε πέρα και πάνω από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και τις διαφορετικές «πατρίδες», χωρίς όμως να τις αναιρεί. Αναφερόταν σε ένα συλλογικό σώμα, «τους πρόσφυγες», που διεκδικούσαν δικαιώματα ανεξάρτητα από τον τόπο προέλευσης, στην προοπτική της ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία. Οι πρόσφυγες είχαν ήδη, λίγο μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης, αντιληφθεί ότι η επιστροφή ήταν αδύνατη και το εμπέδωσαν οριστικά με την ελληνοτουρκική συνθήκη του 1930, η οποία προέβλεπε τον συμψηφισμό των περιουσιών.⁵⁶ Τα ζητήματα των προσφύγων, περιουσιακά, εγκατάστασης κτλ., ήταν προφανές και στους ίδιους ότι θα επιλύονταν εντός ενός εξασθενημένου ελληνικού κράτους, και γι' αυτό η συγκρότηση μιας υπερβατικής προσφυγικής ταυτότητας που θα ενδυνάμωνε τη φωνή των προσφύγων ήταν καταλυτική.

Ακούγεται ίσως παράδοξο, αλλά η μνήμη της ατομικής θυματοποίησης και του τραύματος που απέρρευε από τις αφηγήσεις της εξόδου, ιστορίες που όπως υποθέτω πρέπει να κυκλοφορούσαν σε στενότερα περιβάλλοντα, δεν αντιστοιχούσε στις ανάγκες συγκρότησης αυτής της θετικής, υπερβατικής προσφυγικής ταυτότητας, καθώς εμφάνιζε τους πρόσφυγες ως άβουλα θύματα προσκολλημένα στο παρελθόν, χωρίς αυτενέργεια, που ακολουθούν τη μοίρα τους χωρίς να μπορούν να κατανοήσουν ή να ελέγξουν τη ζωή τους, ακόμη περισσότερο να αντιδράσουν σε αυτήν. Αντίθετα, μια θετική υπερβατική προσφυγική ταυτότητα, που παρέκαμπε το τραύμα, εμπειρείχε το νόημα της εμπρόθετης δράσης και πρόβαλλε την αντοχή των προσφύγων απέναντι στην απώλεια και τη στέρηση, την προκοπή που έφερναν στη νέα πατρίδα και κατ' επέκτασιν την υπεράνω υποψίας ελληνικότητά τους. Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε μπορούμε ίσως να κατανοήσουμε γιατί η ανάδειξη της τραυματικής μνήμης της Μικρασιατικής Καταστροφής, με επίκεντρο δηλαδή τα ίδια τα υποκείμενα που είχαν τις εμπειρίες της εξόδου, δεν αποτέλεσε προτεραιότητα, όχι μόνο για το ελληνικό κράτος, το οποίο για τους δικούς του λόγους υποβάθμισε τη διάσταση αυτή, αλλά ούτε για τους ίδιους τους πρόσφυγες. Η έμφαση του προσφυγικού λόγου ήταν στην προβολή μιας θετικής προσφυγικής ταυτότητας, που παρέκαμπε το ατομικό τραύμα και απευθυνόταν στο μέλ-

56. Όπως τότε ετέθη το ζήτημα σε ένα επικριτικό σχόλιο που δημοσίευσε προσφυγική εφημερίδα, «το μόνον ευχάριστον αποτέλεσμα εκ της ιστορικής καταστροφής του 1922 [δηλαδή] η τοιαύτη συγκέντρωσις του μεγίστου μέρους της φυλής και η νέα προσπάθεια εν πνεύματι αλληλεγγύης και συμπνοίας προς την αναδημιουργίαν του Κράτους [με την υπογραφή της συνθήκης] θα торπιλισθή και θα ανατραπή εκ βάθρων. Διότι ο κόσμος των αδικουμένων [προσφύγων] θα βρεθεί εις την ανάγκην να στραφή κατά της Ελληνικής Πολιτείας [...] ως υποκατάστατου και υποχρέου εις τας υπογραφάς του τουρκικού κράτους». Βλ. «Αδύνατος η εγκατάστασις εν Τουρκία», *Προσφυγικός Κόσμος*, 23.2.1930.

λον.⁵⁷ Αυτή η κατεύθυνση υπηρετήθηκε με τη διάσωση, συλλογή και δημοσίευση υλικού που επιμελήθηκαν σύλλογοι όπως η ΕΠΜ και η ΕΣ, αλλά και με τη διαχείριση της μνήμης της μικρασιατικής Καταστροφής από τον προσφυγικό τύπο. Ωστόσο, όπως υποστήριξα, το αφήγημα της Μικρασιατικής Καταστροφής που πρόβαλλαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες δεν μπόρεσε στη συγκυρία του Μεσοπολέμου να διατηρήσει την αυτονομία του, καθώς σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό χρησιμοποιήθηκε ως τμήμα των αντίπαλων αφηγημάτων του Εθνικού Διχασμού και της σύγκρουσης των δύο μεγάλων παρατάξεων της περιόδου.

57. Βέβαια, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς αν η παραγνώριση της τραυματικής διάστασης αντιστοιχεί σε ένα ιστορικό πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο η έννοια του τραύματος, όπως τουλάχιστον αυτή διαμορφώθηκε στη μεταπολεμική εποχή υπό την εμπειρία του Ολοκαυτώματος, ήταν πολιτισμικά διαθέσιμη κατά τον Μεσοπόλεμο. Σε αυτήν την περίπτωση τίθενται μια σειρά ερωτήματα σχετικά με το τι σήμαινε την εποχή της Καταστροφής η βίωση της εμπειρίας της εξόδου και της απώλειας από συγκεκριμένα υποκείμενα και κατ' επέκτασιν τα πεδία της πολιτισμικής συνάφειας που θα μπορούσαν να προκύψουν στη βάση αυτών. Δεν είναι στις προθέσεις αυτού του κειμένου να αναμετρηθεί με αυτό το ζήτημα που απαιτεί μια συγκριτική προσέγγιση στο πλαίσιο της εποχής του Μεγάλου Ευρωπαϊκού Πολέμου και των συνεπειών του.

Τα παιδιά και η νεολαία στο επίκεντρο της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης: Οι επιτροπές εθελοντών και η κοινωνικότητα των παιδιών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος¹

Η παρούσα μελέτη διερευνά μορφές παιδικής κοινωνικότητας μετά τον πόλεμο προσπαθώντας να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους άνδρες, γυναίκες και παιδιά τη δεκαετία του 1940 και του 1950 συνέβαλαν στην ανασυγκρότηση των εβραϊκών κοινοτήτων μετά την επιστροφή από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τη συμμετοχή στην Αντίσταση ή τα μέρη όπου κρύβονταν.

Για την ανάλυση της μετά τη Shoah κοινωνικότητας θα χρησιμοποιηθεί ένας συνδυασμός προσέγγισης που εστιάζει, αφενός, στις εθελοντικές επιτροπές των οποίων η δράση απευθυνόταν στα παιδιά καθώς και σε νέες και νέους και, αφετέρου, στην «από τα κάτω» οπτική, μελετώντας τη μνήμη των ανδρών και γυναικών που ήταν παιδιά στο τέλος της δεκαετίας του 1940 και στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η ηλικία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην πρόσληψη του παρελθόντος. Οι πληροφορήτριες και πληροφορητές που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου ανήκουν στη γενιά που η μνήμη της σφραγίστηκε από τις αφηγήσεις των άλλων, των μεγαλύτερων, για τον πόλεμο. Πρόκειται για μια μνήμη τραυματική. Η δεύτερη κατηγορία πληροφορητών ανήκει στη «μιάμιση γενιά». Πρόκειται για όρο που επινόησε η Susan Rubin Suleiman για να μιλήσει για τα παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος και τα οποία ήταν «πολύ μικρά για να διαθέτουν την ικανότητα κατανόησης των ενηλίκων αναφορικά με το τι συνέβαινε, αλλά αρκετά μεγάλα για να είναι εκεί κατά τη διάρκεια του ναζιστικού διωγμού των Εβραίων».² Στη μελέτη θα χρησιμοποιηθούν προφορικές μαρτυρίες που πραγματοποίησα με επιζώντες, μαρτυρίες που βρίσκονται καταθεμένες στο αρχείο USC Shoah Foundation καθώς και δημοσιευμένες μαρτυρίες.

Η σημασία των δράσεων των επιτροπών και των θεσμών που δημιουργήθηκαν αμέσως

1. Ένα μικρό μόνο μέρος των οφειλών μου μπορώ να εκφράσω εδώ στην Έφη Αβδελά και στην Κατερίνα Αναγνωστάκη καθώς και σε όλες και όλους τους συναδέλφους, μέλη των ερευνητικών ομάδων του προγράμματος, για την ανεκτίμητη συμβολή τους στη διαμόρφωση των ερωτημάτων, τον σχεδιασμό και την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Αλίκη Αρούχ, Διευθύντρια του Αρχείου της Ισραηλτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, για την καθοδήγηση που μου παρείχε στο υλικό του αρχείου και για τη δυνατότητα χρήσης του. Επίσης, ευχαριστώ τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος και ιδιαίτερα τον Πρόεδρό του Βενιαμίν Αλμπάλα που έκαναν δεκτή την αίτησή μου να έχω πρόσβαση στο αρχείο του ΚΙΣΕ.

2. Susan Rubin Suleiman, “The 1.5 Generation: Thinking about Child Survivors and the Holocaust”, *American Imago* 59/3 (2002), σ. 277.

μετά τον πόλεμο έγκειται στον κεντρικό ρόλο που αποδιδόταν στην εκπαίδευση, στην ψυχαγωγία, στην υγεία και στην κοινωνικότητα των παιδιών που επέζησαν του Ολοκαυτώματος για το μέλλον της εβραϊκής κοινότητας. Στόχος του Παιδικού Κέντρου και της Σχολικής Επιτροπής ήταν η ηθική, θρησκευτική και διανοητική εκπαίδευση της εβραϊκής νεολαίας. Εξίσου σημαντική ήταν η προστασία της υγείας των παιδιών και η ψυχαγωγία τους, τις οποίες ανέλαβαν οι Επιτροπές των Παιδικών Κατασκηνώσεων και Περίθαλψης. Για τα μέλη της κοινότητας που συμμετείχαν στις επιτροπές, η ενασχόληση με τα παιδιά έδινε την ελπίδα της ανασυγκρότησης της πολιτισμικής ζωής της εβραϊκής κοινότητας, αλλά και του επαναπροσδιορισμού της εβραϊκής ταυτότητας την οποία ο διωγμός είχε στιγματίσει. Η εβραϊκή ζωή μπορούσε να ξαναχτιστεί μέσα από την πιο σημαντική κοινωνική κατηγορία της μεταπολεμικής Ελλάδας, που ήταν η νεολαία. Τα παιδιά αποτελούσαν επομένως τον στόχο των πολιτικών της εβραϊκής κοινότητας, το μέσο για την ανασυγκρότηση της εβραϊκής ζωής και τον προνομιακό αποδέκτη των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Για τα παιδιά, οι θεσμοί που ιδρύθηκαν και οι δραστηριότητες που απευθύνονταν σε αυτά αποτελούσαν βασικό παράγοντα συγκρότησης της υποκειμενικότητάς τους. Οι δράσεις που απευθύνονταν στα παιδιά διαμόρφωναν ένα περιβάλλον στο οποίο η κοινωνικότητα βασιζόταν σε μια ταυτότητα την οποία τα παιδιά μπορούσαν να μοιραστούν ξανά ή για πρώτη φορά. Αποτελούσε το πρώτο βήμα για τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας που δεν ήταν αγκιστρωμένη στον φόβο και στο στίγμα, αλλά σε μια κοινή ζωή που δημιουργούνταν μέσω της φιλίας, της προστασίας, της χαράς και της αγάπης. Ενώ το τραύμα, όπως θα φανεί από τις μαρτυρίες, βρίσκεται στην καρδιά της συγκρότησης της υποκειμενικότητας των παιδιών, οι μορφές της παιδικής κοινωνικότητας αποτέλεσαν έναν χώρο στον οποίο η εβραϊκότητά τους μπορούσε να αποκτήσει θετικό νόημα. Το Παιδικό Κέντρο και οι Παιδικές Κατασκηνώσεις οργάνωναν μορφές κοινωνικότητας, συνεκτικό στοιχείο των οποίων ήταν η εβραϊκότητα. Η θρησκευτική εκπαίδευση, η μελέτη της εβραϊκής ιστορίας, οι διαλέξεις πάνω σε εβραϊκά θέματα, οι θεατρικές παραστάσεις και οι γιορτές αλλά και η συνάντηση και το παιχνίδι των παιδιών σε έναν χώρο που δεν μπορούσε να δηλητηριαστεί από τον αντισημιτισμό συνέβαλαν στη διαδικασία θετικής νοηματοδότησης της ταυτότητας.

Η μελέτη της κοινωνικότητας των ενηλίκων και των παιδιών που επέζησαν θέτει στο επίκεντρο το ζήτημα της ταυτότητας και του τραύματος, το οποίο βρίσκεται στην καρδιά της υποκειμενικότητας: Πώς θα μπορούσαν να ανακτήσουν πλευρές της ζωής τους που συνδέονται με την εβραϊκή ταυτότητα; Πώς ήταν δυνατόν να είναι Εβραίοι και να μη διώκονται; Ποιο θα ήταν το νόημα της εβραϊκότητάς τους;

Η κοινωνικότητα είναι βασικό εργαλείο μέσω του οποίου θα διερευνηθεί η διαμόρφωση των μεταπολεμικών ταυτοτήτων. Η έννοια της δημόσιας κοινωνικότητας αναφέρεται σε εκδοχές κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στον δημόσιο χώρο και οργανώνονται πάνω σε πολιτισμικές αντιλήψεις για τη συνάφεια.³ Όπως επισημαίνει η Έφη Αβδελά, η έννοια

3. Έφη Αβδελά, «Δημόσια κοινωνικότητα: εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», Κείμενο εργασίας για το Α' κοινό σεμινάριο των ερευνητικών ομάδων στο Ρέθυμνο, 23-24.11.2012, http://www.public-sociality.uoc.gr/KEIMENA_ERGASIAS/1_Avdela_Rethymno_2012.pdf

επιτρέπει να εστιάσουμε «στη διαδικασία μέσα από την οποία συνάπτονται οι σχέσεις στο πλαίσιο των συλλογικοτήτων που μελετάμε, στο πολιτισμικό περιεχόμενο που τους δίνουν τα υποκείμενα και στις μορφές συλλογικής δράσης που αναπτύσσουν στον δημόσιο χώρο, μέσα από τις οποίες συγκροτούνται ως συλλογικά υποκείμενα με συγκεκριμένα κάθε φορά νοήματα».⁴ Οι μορφές συλλογικής δράσης που οργανώνονταν από επιτροπές εθελοντών της εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη αποτελούσαν μια σημαντική διάσταση του αισθήματος του «συνανήκειν» και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ταυτότητας των παιδιών. Η μελέτη διερευνά τη σχέση της μνήμης με την κοινωνικότητα εξαιτίας των πολλαπλών νοημάτων που προσέλαβε η παιδική κοινωνικότητα στη μνήμη και της σημασίας της για τη διαμόρφωση της μνήμης της κοινότητας και της ιστορικής συνείδησής της.⁵ Η συμμετοχή των παιδιών στις δραστηριότητες αποτελεί θεμέλιο της κατασκευής της ταυτότητας και δημιούργησε κοινότητες μνήμης. Επομένως, θα διερευνηθούν οι τόποι της παιδικής κοινωνικότητας, όπως το Παιδικό Κέντρο και η Παιδική Κατασκήνωση, ως κεντρικοί μνημονικοί τόποι που συγκροτούν μια κοινή ταυτότητα.

Επιπλέον, η μελέτη αντιλαμβάνεται τη μνήμη ως μορφή κοινωνικότητας. Η εννοιολόγηση της μνήμης ως μορφής κοινωνικότητας και η ανάλυση της κοινωνικής λειτουργίας της επιτρέπουν τη μετατόπιση από μια αντίληψη της υποκειμενικότητας που θεωρείται καθηλωμένη στην τραυματική μνήμη σε μια κατανόησή της ως δυναμικής διαδικασίας που επανανοηματοδοτεί την ταυτότητα και μετασχηματίζει το τραύμα σε κάτι διαφορετικό. Ο ρόλος των συναισθημάτων είναι κεντρικός στην κατανόηση των μεταπολεμικών υποκειμενικότητων καθώς ο φόβος και η ντροπή ήταν προϋποθέσεις για τον μετασχηματισμό της ταυτότητας. Είναι ακριβώς μέσω των αισθημάτων που η μνήμη επανανοηματοδοτεί την ταυτότητα. Δύο περιπτώσεις θα εντοπιστούν, στις οποίες η μνήμη ως μορφή κοινωνικότητας που διαμεσολαβείται από συναισθήματα έπαιξε κεντρικό ρόλο στην επανανοηματοδότηση της ταυτότητας: Πρώτον, η οικογενειακή ιστορία μέσω της μνήμης της οδύνης και του αγώνα της επιβίωσης γίνεται η ενσώματη ιστορία που ενώνει τις γενιές. Η μετάδοση της μνήμης της παιδικής ηλικίας στις επόμενες γενιές αποτελεί μια σημαντική μνημοποιητική δραστηριότητα κατά την οποία η οικογένεια γίνεται τόπος της μνήμης.⁶ Η οικογενειακή μετάδοση των αφηγήσεων για το παρελθόν αποτελεί σημαντικό μέρος των δημόσιων μνημονικών λειτουργιών καθώς οι αφηγήσεις αυτές κρατούν ζωντανή την ιστορική μνήμη. Δεύτερον, παρόλο που η λήθη και η εξαφάνιση των διαφορών ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις της παιδικής κοινωνικότητας, αυτές οι διαφορές απέκτησαν σημασία καθώς οι επιζώντες αισθάνθηκαν την ανάγκη να διατηρήσουν την ιδιαιτερότητα των ατομικών ιστοριών τους.

4. Στο ίδιο, σ. 7.

5. Η μελέτη των πολιτισμικών κατηγοριών με βάση τις οποίες οι άνθρωποι που συγκροτούν συσσωματώσεις οργανώνουν τις σχέσεις τους, νοηματοδοτούν και προγραμματίζουν τη δράση τους διευρύνει την έννοια του πολιτικού. Βλ. Έφη Αβδελά – Χρήστος Λυριντζής, «Διερευνώντας την κοινωνικότητα», Κείμενο εργασίας για το γ' κοινό σεμινάριο των ΕΟ στην Αθήνα, 28.11.2013.

6. Jay Winter, "Sites of Memory", στο Susannah Radstone – Bill Schwarz (επιμ.), *Memory: Histories, Theories, Debates*, Νέα Υόρκη 2010, σ. 323.

Η δράση των επιτροπών εθελοντών και οι θεσμοί που δημιουργήθηκαν για τα παιδιά που επέζησαν

Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου ερευνητές και ερευνήτριες προσπάθησαν να αποτιμήσουν την κατάσταση των παιδιών που υπέστησαν τον ναζιστικό διωγμό. Το 1948 μια από τις πρώτες μελέτες που αποτιμούσε τις συνέπειές του στα παιδιά των κατεχόμενων χωρών έδειξε ότι η βλάβη που είχαν υποστεί ήταν ανυπολόγιστη.⁷ Σύμφωνα με την απογραφή που διεξήγαγε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ) τον Μάρτιο του 1946, 9.000 άτομα ζούσαν στην Ελλάδα, από τα οποία 4.930 στην Αθήνα και 1.950 στην Θεσσαλονίκη. Στο σύνολο του πληθυσμού υπήρχαν 1.500 παιδιά κάτω των 15 ετών.⁸ Επιτροπές εθελοντών συγκροτήθηκαν για να αντιμετωπίσουν τα καταστροφικά αποτελέσματα της γερμανικής κατοχής στις εβραϊκές κοινότητες. Την πρωτοβουλία πήραν άνδρες και γυναίκες που είχαν πολεμήσει στην Αντίσταση, άνθρωποι που είχαν επιστρέψει από τα στρατόπεδα ή είχαν παραμείνει κρυμμένοι σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Οι επιτροπές συνεργάζονταν με την American Joint Distribution Committee (Τζόιντ), τη σημαντικότερη οργάνωση για την αποκατάσταση των εβραϊκών κοινοτήτων στη μεταπολεμική Ελλάδα.⁹ Στόχος της Τζόιντ ήταν να οργανώσει τις δομές που θα επέτρεπαν την δραστηριοποίηση του εβραϊκού πληθυσμού στην ανασυγκρότηση των κοινοτήτων.

Τον Ιούνιο του 1945 ιδρύθηκε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ) με πρόεδρο τον Ασέρ Μωϋσή. Το ΚΙΣ ανέλαβε τον συντονισμό των δραστηριοτήτων για την ανασυγκρότηση των κοινοτήτων καθώς και την επικοινωνία με τους διεθνείς οργανισμούς. Τον Νοέμβριο του 1945 ιδρύθηκε από την Τζόιντ η Κεντρική Επιτροπή Περιθάλψεως, η οποία τέθηκε κάτω από την εποπτεία του Συμβουλίου καθώς και Περιφερειακά Γραφεία Περιθάλψεως.¹⁰ Το Περιφερειακό Γραφείο Αθηνών, σε συνεργασία με τον σύλλογο Μπενότ Μπερίτ, λειτουργούσε αναρρωτήριο στη Φραγκοκλησιά, ενώ είχε δημιουργηθεί Ιατρικό Κέντρο στην Αθήνα.¹¹ Με πρωτοβουλία εθελοντών και τη στήριξη της Τζόιντ είχε συσταθεί Επιτροπή Παιδικών Εξοχών και Κατασκηνώσεων, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας δημιουργίας κατασκηνωτικού πνεύματος στην κοινότητα που οδήγησε στην πρώτη μεταπολεμική εξόρμηση της Εβραϊκής Νεολαίας Αθηνών. Ο γιατρός Μανώλης Αρούχ, στην έκθεσή του για τη λειτουργία της πρώτης κατασκήνωσης στον Κοκκιναρά το 1947, αναφέρεται στο κυριότερο πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει η Κοινότητα της Αθήνας και η Τζόιντ – την κατάσταση της υγείας των

7. Dorothy Macardle, *Children of Europe: A Study of the Children of Liberated Countries: Their War-time Experiences, their Reactions, and their Needs, with a Note on Germany* (με εικονογράφηση της Kalman Landau), Βοστώνη 1951.

8. Η καταγραφή του εβραϊκού πληθυσμού έγινε ύστερα από αίτημα που κατέθεσε στο ΚΙΣ το Central British Fund. Βλ. Αρχείο Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (στο εξής ΚΙΣ), KIS0002-00128, 9.4.1946.

9. Εβραϊκή οργάνωση με έδρα τη Νέα Υόρκη, η οποία ιδρύθηκε το 1914, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, για την ανακούφιση των εβραϊκών κοινοτήτων που είχαν υποστεί τις συνέπειες του πολέμου.

10. Ο γυναικείος σύλλογος Μπενότ Μπερίτ ιδρύθηκε το 1937 και επιτελούσε φιλανθρωπικό έργο.

11. Το οικοπέδο και το κτίριο στη Φραγκοκλησιά είχαν αγοραστεί από τον Σύλλογο Μπενότ Μπερίτ και χρησίμευαν προπολεμικά ως χώρος παιδικής εξοχής. Βλ. *Εβραϊκή Εστία*, 20.6.1947, σ. 3.

παιδιών, τα οποία έφεραν τις χειρότερες συνέπειες του διωγμού και της κατοχής.¹² Ο Αρούχ από την εξέταση των παιδιών στο Ιατρείο κατέληξε ότι το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν ήταν ο υποσιτισμός. Τριάντα τοις εκατό των παιδιών έπασχαν από αδενοπάθεια, η οποία αποτελούσε την κυριότερη εκδήλωση του υποσιτισμού. Τα προβλήματα στέγασης, τα ακατάλληλα σπίτια, μισοερειπωμένα και με κακές συνθήκες υγιεινής, επιβάρυναν την υγεία τους. «Αποτέλεσμα το παιδί της εργατικής οικογένειας, της χήρας που ο άνδρας της έγινε στάχτη σε κάποιο κρεματόριο, να μη ζη σε ανεκτόν περιβάλλον».¹³ Ο Αρούχ εξέφρασε με μεγάλη συναισθηματική φόρτιση την ευγνωμοσύνη του για το έργο της Τζόνιτ –αποκαλώντας την οργάνωση «άγγελο προστάτη»– και ιδιαίτερα για τη συμβολή της διευθύντριας του Γραφείου Περιθάλψεως, Belle Mazur, το έργο της οποίας για πολλά χρόνια «θα φέρνη τα ίχνη του περάσμάτος της και τη σφραγίδα της δημιουργικότητάς της».¹⁴ Στόχος της δημιουργίας της Παιδικής Κατασκήνωσης ήταν η διαμονή σε υγιεινό περιβάλλον αλλά και η κατάλληλη διατροφή. Η κατάσταση της υγείας των παιδιών, ιδιαίτερα των επαρχιών, ήταν ιδιαίτερα επιβαρημένη, και σε αυτά τα παιδιά παρατηρούνταν καχεξίες, αναιμία, αδενοπάθεια, δερματίτιδες, χρόνια ελονοσία. Η δημιουργία «εβραϊκής παιδούπολης» είχε σκοπό να ωφελησει ιδιαίτερα αυτά τα παιδιά. Σε διάστημα 25 ημερών τα παιδιά έφυγαν με τρία έως τέσσερα κιλά περισσότερο βάρος το καθένα. Το πρόγραμμα αρχικά προέβλεπε ότι θα περιελάμβανε 125-150 παιδιά από την Αθήνα, αλλά τελικά έγιναν δεκτά και 60-65 παιδιά από την επαρχία, κυρίως από τη Θεσσαλία. Τα παιδιά κατανεμήθηκαν σε τρεις περιόδους, υποβλήθηκαν σε εμβολιασμό και έγινε ιατρική εξέταση, λήψη βάρους και ύψους.

Η έκθεση του γιατρού συντάσσεται με βάση τις στατιστικές, τους ισολογισμούς και τη λεπτομερή καταγραφή των θερμίδων που καταναλώθηκαν και του βάρους των παιδιών. Ταυτόχρονα προσπαθούσε να συγκεράσει τα επιστημονικά αυτά εργαλεία με τις προσπάθειες να ξεπεραστούν οι περιορισμοί της διατροφής που επιβάλλονταν για λόγους οικονομίας και ορθολογικής διαχείρισης και με την υπέρβαση της στεγνής επιστημονικής γλώσσας. «Νομίζω ότι αι προβλέψεις μας δικαιώθηκαν εν μέρει και η ανωμαλία που επήλθε στην αποθήκη και στους λογαριασμούς ήταν προς όφελος των παιδιών μας. Τι μεγαλύτερη ικανοποίηση μπορεί να αισθάνεται κανείς όταν βλέπει το χλωμό αδύνατο παιδί, μέρα με την ημέρα να παίρνη χρώμα και βάρος; Να μπορή να τρέχη και να μπορή να σκαρφαλώνη στο δένδρο; Οι ψυχροί αριθμοί των στατιστικών συνηγορούν και δικαιολογούν την... παρανομίαν αυτήν».¹⁵

Οι μορφές της παιδικής κοινωνικότητας που αναπτύχθηκαν στη μεταπολεμική Ελλάδα εμπεριέχουν έναν διττό προσανατολισμό: Αφενός στόχος τους ήταν η ευημερία και η ψυ-

12. Επιτροπή Παιδικών Εξοχών και Κατασκηνώσεων, «Έκθεσις Ιατρού Κατασκηνώσεων Κοκκιναρά 1947 Ή χαρούμενη πλαγιά με τα δροσερά πλατάνια μας», δακτυλόγραφο κείμενο. Πρόεδρος της Επιτροπής ήταν ο Ισαάκ Σαπόρτα, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον Ζαχαρία Λεβή, διευθυντής ο Νούλης Βιτάλ και διαχειριστής ο Έρμπερτ Αλχανάτης. Είμαι ευγνώμων στη Νέλλη Αρούχ, που έθεσε στη διάθεσή μου την Έκθεση της Επιτροπής Παιδικών Εξοχών και Κατασκηνώσεων, την οποία συνέταξε ο πατέρας της, γιατρός Μανώλης Αρούχ.

13. Στο ίδιο, σ. 1.

14. Στο ίδιο, σ. 2.

15. Στο ίδιο, σ. 8.

χαγωγή των παιδιών αλλά και η διαμόρφωση της εβραϊκής νεολαίας. Αφετέρου, ο στόχος αυτός δημιουργούσε στους ενήλικες το αίσθημα της συνέχειας της εβραϊκής ζωής που είχε θρυμματιστεί εξαιτίας του διωγμού και με αυτή την έννοια επέστρεφε ως δυνατότητα συνέχειας της δικής τους ζωής και του δικού τους παρελθόντος. Δεν έδιναν μόνο χαρά στα παιδιά, αλλά η χαρά των παιδιών βοηθούσε να αποστρέφουν το βλέμμα τους από την καταστροφή. Επιπλέον, έθετε στο επίκεντρο το ζήτημα της εβραϊκής ταυτότητας και της νοηματοδότησής της μετά το Ολοκαύτωμα. Τα ερωτήματα που κατέτρυχαν τους ενήλικες, αλλά και τα παιδιά, αφορούσαν τη δυνατότητα μιας θετικής νοηματοδότησης της ταυτότητας. Ήταν δυνατόν να υπάρξει ξανά μετά την εξόντωση εβραϊκή ζωή; Ήταν δυνατόν τα παιδιά να προσδώσουν θετικό νόημα στην εβραϊκή ταυτότητα και να αποκτήσουν αυτοεκτίμηση; Πράγματι, ο στόχος της συγκρότησης της εβραϊκής νεολαίας και της δημιουργίας ενός εβραϊκού τρόπου ζωής μπορούσε να επιτευχθεί. «Για μας που ασχοληθήκαμε για όλα αυτά, έπαινος είναι τα λόγια των μητέρων: ‘Εστειλα ένα παιδάκι και μου γύρισε άνδρας’. ‘Σας ευχαριστώ γιατί το παιδί μου, εκτός από τα τόσα άλλα, γνώρισε και άλλα εβραϊόπαιδα κι έζησε σαν Εβραίος’».¹⁶

Οι πολιτικές των διεθνών οργανισμών, του κράτους πρόνοιας αλλά και των οργανώσεων που τις υλοποιούν και παρεμβαίνουν στον σχεδιασμό των δράσεων αποτελούν μέρος μιας διαδικασίας διαχείρισης του πληθυσμού στην οποία οι νέοι αποτελούν προνομιακό στόχο. Ο πόλεμος και οι συνέπειές του διαμόρφωσαν ένα νέο πεδίο άσκησης της βιοεξουσίας. Ο Μισέλ Φουκώ ανέλυσε το πέρασμα από το εδαφικό κράτος στο κράτος πληθυσμού και στην αύξηση της σημασίας της βιολογικής ζωής και της υγείας του έθνους ως προβλήματος της κυρίαρχης εξουσίας που μετατρέπεται σε διακυβέρνηση των ανθρώπων.¹⁷ Έχει τονιστεί ότι η κυβερνητικότητα χρησιμοποιεί το συναίσθημα ως στόχο για να παράγει βιοπολιτικά αποτελέσματα.¹⁸ Σύμφωνα με αυτές τις αναλύσεις της βιοεξουσίας, οι μετασχηματισμοί στην οργάνωση της κοινωνίας που αφορούν τις προνοιακές πολιτικές ήταν συνδεδεμένες με την οργάνωση της συναισθηματικής ζωής. Όπως υποστηρίζει ο Μπεν Άντερσον, τα συναισθήματα αποτελούν προϋποθέσεις για τη γέννηση μορφών βιοεξουσίας και γίνονται το μέσο για την παραγωγή προνοιακών πολιτικών.¹⁹ Όμως μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι τα συναισθήματα λειτουργούν ως καταλύτης για την παραγωγή νέων υποκειμενικοτήτων. Όσοι και όσες έθεσαν τον εαυτό τους στην υπηρεσία της κοινότητας και παρείχαν τη φροντίδα τους στα παιδιά μπορούσαν να κινήσουν τα πράγματα και να προσφέρουν τη δυνατότητα μιας καινούριας ζωής μέσα από έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο διαχείρισης του πόνου και των συναισθημάτων τους.

Οι Επιτροπές εθελοντών, γυναικών και ανδρών στη Θεσσαλονίκη συγκροτούνται το 1946 με κύριο στόχο τους αρχικά την «εβραϊκή και θρησκευτική εκπαίδευση» των παιδιών

16. Στο ίδιο, σ. 10.

17. Μισέλ Φουκώ, *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*, τ. 1: *Η δίψα της γνώσης*, μτφ. Γ. Ροζάκη, Αθήνα 1982, σ. 172-174.

18. Βλ. ενδεικτικά Antoni Negri, “Value and affect”, *Boundary 2* (1999) 26-86. Patricia Clough, “Introduction”, στο P. Clough – J. Halley (επιμ.), *The Affective Turn: Theorizing the Social*, Λονδίνο 2007, σ. 1-33.

19. Ben Anderson, “Affect and Biopower: Towards a Politics of Life”, *Transactions of the Institute of British Geographers* 37 (2012), σ. 28-43.

6-16 ετών. Μέλημά τους αποτελεί επίσης η περίθαλψη αλλά και η ψυχαγωγία των παιδιών καθώς και η προστασία και περίθαλψη των βρεφών από 0 έως 6 ετών. Η δράση τους συνδέεται με τη σύσταση και την εποπτεία ιδρυμάτων και θεσμών, όπως το Παιδικό Κέντρο, το Βρεφοκομείο και η Θερινή Κατασκήνωση. Μετά τον πόλεμο υπήρχαν στην Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης 150 παιδιά, ενώ από την απελευθέρωση μέχρι το τέλος του 1948 γεννήθηκαν άλλα 200 παιδιά. Καθώς 85% γεννήθηκαν από επιζώντες των στρατοπέδων συγκέντρωσης, η Ισραηλιτική Κοινότητα, η Τζόιντ και η βρετανική οργάνωση Central British Fund (CBF) έκριναν ότι έπρεπε να δοθεί άμεση προτεραιότητα στην περίθαλψη και εκπαίδευση των παιδιών αυτών.²⁰ Η δράση του CBF επικεντρώθηκε στη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας, στη φροντίδα των ορφανών και των άπορων φοιτητών.

Μια από τις πιο σημαντικές μορφές των οργανώσεων για την αποκατάσταση του εβραϊκού πληθυσμού στην Ελλάδα ήταν η Ανν Μόλχο, υπεύθυνη για την οικονομική διαχείριση της Τζόιντ. Ως δασκάλα εβραϊκών και εργαζόμενη σε ξενώνα παιδιών, η Ανν Μόλχο είχε αναπτύξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα παιδιά και ήθελε να επικεντρωθεί στις δραστηριότητες που τα αφορούν.²¹ Η Jewish Committee for Relief Abroad (JCRA) απαλλάσσει την Ανν Μόλχο από το διοικητικό έργο της διαχείρισης των οικονομικών της Τζόιντ και της αναθέτει την οργάνωση ενός Κέντρου που θα επικεντρώνεται στις προνοιακές και εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών και των νέων.²² Η Κοινότητα υιοθετεί την πρότασή της να δημιουργηθεί μια επιτροπή «κυρίων και κυριών για την ηθική, θρησκευτική και διανοητική εκπαίδευση της εβραϊκής νεολαίας». Το Παιδικό Κέντρο ιδρύθηκε από την JCRA και ξεκίνησε τη δραστηριότητά του στις 6 Νοεμβρίου 1946 στην κάποτε συναγωγή Καραάσο. Το κτίριο ανακαινίστηκε με χρήματα του CBF. Το Παιδικό Κέντρο χρηματοδοτούνταν από την Τζόιντ και το CBF και ήταν κάτω από την εποπτεία του τελευταίου.²³ Στις 17 Αυγούστου 1947, 60 παιδιά ηλικίας 6-16 ετών «λαμβάνουν μέσω δύο καθηγητών την εβραϊκή εκπαίδευση και θρησκευτική που τους είναι απαραίτητη».²⁴

Στόχος του Παιδικού Κέντρου (ΠΚ) ήταν να «απομακρυνθούν τα βρέφη από την καταθλιπτική ατμόσφαιρα του σπιτιού, να βρεθούν στον καθαρό αέρα, να παίξουν ελεύθερα, να φάνε καλά».²⁵ Η Μόλχο περιγράφει την ανασφάλεια στην οποία ζούσαν οι οικογένειες, καθώς οι περισσότερες κατοικούσαν σε ακατάλληλα σπίτια και δεν είχαν βρει δουλειά. Το κόστος ζωής ήταν υψηλό και οι γυναίκες και τα παιδιά ζούσαν σε ανθυγιεινές συνθήκες. Οι

20. Το Central British Fund ιδρύθηκε το 1933 στη Βρετανία από σημαίνοντα πρόσωπα της αγγλοεβραϊκής κοινότητας, αμέσως μετά τη άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, για να βοηθήσει αρχικά τα θύματα του αντισημιτισμού στη Γερμανία και κατά τη διάρκεια του πολέμου τους απανταχού πρόσφυγες.

21. Αρχείο Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (στο εξής ΙΚΤΗ), επιστολή της Jewish Committee for Relief Abroad (H.O. Joseph) στην Κοινότητα της Θεσσαλονίκης, ΙΚΤΗ-00189-00049-50, 7.10.1946.

22. Η JCRA ήταν μία από τις τρεις εβραϊκές οργανώσεις που ενώθηκαν κάτω από την Τζόιντ. Οι άλλες δύο ήταν η Central Committee for the Relief of Jews Suffering Through the War και η People's Relief Committee.

23. Η Κοινότητα πρόσφερε το κτίριο στο οποίο στεγάστηκε το Παιδικό Κέντρο. Βλ. Αρχείον 1947, ΤΖΟΙΝΤ Θ/10, Επιστολή AJDC Αθήνας προς Κοινότητα Θεσσαλονίκης, ΙΚΤΗ 00218, 24.11.1947.

24. Αρχείον 1947, ΤΖΟΙΝΤ Θ/10, Επιστολή Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης προς τον Διευθυντή της AJDC στην Ευρώπη, Σβαρτς, ΙΚΤΗ 00218, 11.8.1947.

25. Ann Cohen, «Day Nursery Project», Επιτροπή Νεολαίας 1948-1953, ΙΚΤΗ 00885, 11-1948.

γεροί άνδρες πολεμούσαν στον Εμφύλιο, ενώ πολλοί είχαν χαρακτηριστεί ακατάλληλοι για στρατιωτική υπηρεσία εξαιτίας των υψηλών ποσοστών φυματίωσης. Το ΠΚ έμενε ανοιχτό όλες τις μέρες τις εβδομάδας για τα μικρότερα παιδιά που δεν πήγαιναν σχολείο, αλλά και για την απογευματινή μελέτη των παιδιών σχολικής ηλικίας. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ΠΚ πραγματοποιούνταν την Παρασκευή, το Σάββατο και την Κυριακή και περιελάμβανε τη διδασκαλία εβραϊκής γλώσσας και εβραϊκών εθίμων από τον ραβίνο, μαθήματα μουσικής, ελληνικής και γαλλικής γλώσσας καθώς και διαλέξεις εβραϊκής ιστορίας και εβραϊκών θεμάτων. Τη γενική επίβλεψη των μαθητών και μαθητριών είχε αναλάβει η Ελίζα Σαλτιέλ. Το 1951 πραγματοποιείται η μεταφορά του ΠΚ από την οδό Σπάρτης στην Τσιμισκή.

Η Επιτροπή του ΠΚ αναγνωρίζεται ως η σπουδαιότερη επιτροπή της κοινότητας επειδή έχει αναλάβει την ηθική και πνευματική διαπαιδαγώγηση των παιδιών της.²⁶ Αποστολή του ΠΚ είναι να σφυρηλατήσει την κοινή ταυτότητα των μελών μέσω της διδασκαλίας εβραϊκής ιστορίας, γλώσσας και θρησκείας. Όπως αναφέρει ο Πρόεδρος της Επιτροπής Παιδικού Κέντρου στη συνεδρίαση στην οποία μετείχαν και ο Πρόεδρος της Κοινότητας της Θεσσαλονίκης: «Το Κέντρο ιδρύθη πριν από τρία χρόνια έχοντας αυτόν το σκοπό. Τα αποτελέσματα είναι καλά. Τα παιδιά ξέρουν τώρα τι θα πη να είναι κανείς Εβραίος και είναι υπερήφανοι για αυτό».²⁷

Η σημασία που είχε δοθεί στη διαπαιδαγώγηση της εβραϊκής νεολαίας εκφράστηκε με τη δημιουργία Σχολικών Επιτροπών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Η Σχολική Επιτροπή της Αθήνας, με πρόεδρο τον Μίνω Κωνσταντίνη, ανέλαβε την αναδιοργάνωση του Ισραηλιτικού Σχολείου. Τον Οκτώβριο του 1947 είχαν εγγραφεί 65 παιδιά. Το μεσημέρι δινόταν συσσίτιο με τη φροντίδα της Επιτροπής Κυριών και την υποστήριξη του Περιφερειακού Γραφείου Περιθάλψεως Αθηνών, με διευθύντρια την Belle Mazur.²⁸ Στη Θεσσαλονίκη η Σχολική Επιτροπή δημιουργήθηκε με στόχο να προωθήσει τη θρησκευτική εκπαίδευση των μαθητών, να παράσχει τη δυνατότητα σε παιδιά και νέους της ισραηλιτικής κοινότητας να φοιτήσουν σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια με υποτροφία ή να παράσχει υποτροφίες σε φοιτητές για να σπουδάσουν στις ΗΠΑ. Σε δύο ιδιωτικά σχολεία, τα Μακεδονικά Εκπαιδευτήρια και τη Σχολή Σχινά, οι εβραίοι μαθητές διδάσκονταν μαθήματα εβραϊκής γλώσσας και θρησκείας. Το 1956 η Σχολική Επιτροπή αναγνωρίστηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο της Κοινότητας ως η μόνη αρμόδια για τα εκπαιδευτικά ζητήματα της Κοινότητας.²⁹

Η εβραϊκή διαπαιδαγώγηση ταυτιζόταν ολοένα και περισσότερο στον λόγο της Επιτροπής με την ηθικοπλαστική διαπαιδαγώγηση, ενώ ο ρόλος της θρησκείας φαίνεται να αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία για τη σφυρηλάτηση της κοινής ταυτότητας. Η Επιτροπή απέστειλε εγκύκλιο προς τις μητέρες ώστε τα παιδιά τους να μεταβούν στην αίθουσα του Μαντανώτ Λεβιονίμ για την προετοιμασία εορτών σε συνεργασία με την επιτροπή του Παιδικού Κέντρου. Ορίστηκε η διδασκαλία μαθημάτων θρησκευτικής εβραϊκής ιστορίας δύο φορές

26. Πρακτικά Επιτροπής Παιδικού Κέντρου. Πρακτικά Συνεδριάσεων Επιτροπής Παιδικού Κέντρου Θεσσαλονίκης 1949-1950, ΙΚΤΗ-2658, 28.12.1949.

27. Στο ίδιο.

28. «Ισραηλιτική Κοινότης Αθηνών», *Εβραϊκή Εστία* 16, 10.10.1947, σ. 3.

29. Μέσω του υπ. αρ. 917/56 εγγράφου. Πρακτικά Σχολικής Επιτροπής, Βιβλίον πρώτον, ΙΚΤΗ 02659, 1.3.56.

την εβδομάδα.³⁰ Επιπλέον παρατηρείται μια μετατόπιση στον λόγο της Επιτροπής από την αυτοοργάνωση των μαθητών και των νέων προς την άσκηση ελέγχου. Η Επιτροπή έθεσε υπό τον έλεγχό της όχι μόνο τους μαθητές αλλά και τους γονείς, οι οποίοι καλούνταν να αναλάβουν την ευθύνη της παρακολούθησης των παιδιών και της θρησκευτικής τους εκπαίδευσης. Αν οι γονείς αποτύγχαναν σε αυτή την αποστολή τους, η Επιτροπή θα έπρεπε να λάβει μέτρα εναντίον των γονιών και να σταματήσει επιπλέον να τους παρέχει βοήθεια:

«Η αφετηρία της όλης εργασίας μας θα πρέπει να είναι η Συναγωγή. Θα πρέπει όλα τα παιδιά μας εις οιονδήποτε σχολείον και αν φοιτούν να συγκεντρώνονται κάθε Παρασκευήν εις την Συναγωγήν προς παρακολούθησιν της λειτουργίας. Προς τούτο θα σταλή εγκύκλιος προς τους γονείς οίτινες θα φέρωσιν τα τέκνα των εις την Συναγωγήν. Αν γονείς τινες αδιαφορήσουν, τότε θα πρέπει η Επιτροπή να λάβη μέτρα εναντίον των γονέων αυτών και εν ανάγκη του λοιπού θα παύση να ευεργετείται υπό της Επιτροπής».³¹

Με αυτό το σκεπτικό η Επιτροπή προσδοκούσε να θέσει ένα μεγάλο μέρος της κοινότητας υπό τον έλεγχό της. Όχι όμως για να πάρει τη θέση των γονιών όταν αυτοί δεν μπορούν να εκπληρώσουν την αποστολή τους, αλλά για να διαπαιδαγωγήσει και να διαπλάσει μέσω των παιδιών και τους γονείς και κυρίως τις μητέρες. Η μετατόπιση στον λόγο και στους στόχους των επιτροπών από την προώθηση της αυτοοργάνωσης των νέων στον έλεγχο συμφωνεί με τη διατύπωση της Έφης Αβδελά για τη διαμόρφωση ενός αυταρχικού μοντέλου διακυβέρνησης στη μεταπολεμική Ελλάδα που χαρακτηριζόταν από τη «συντηρητική κανονικότητα».³² Η μετατροπή της οικογένειας «από πρότυπο διακυβέρνησης σε εργαλείο διακυβέρνησης» σηματοδοτεί την παρέμβαση και την επιβολή κανονιστικών προτύπων σε όλο το φάσμα της κοινωνικότητας.³³

Η ηθικοπλαστική διαπαιδαγώγηση περιελάμβανε τη διδασκαλία εβραϊκής ιστορίας, ενώ εισήχθη και η διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας στα εκπαιδευτήρια. Όταν έγινε φανερό ότι οι μαθητές και οι μαθήτρες δεν παρακολουθούν τα μαθήματα εβραϊκής γλώσσας, η Επιτροπή, επειδή θεωρούσε εξαιρετικά σημαντική την εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας, άρχισε να εφαρμόζει «πειθαρχικά μέτρα», αλλά και μέτρα που θα μπορούσαν να προσελκύσουν τους μαθητές και τις μαθήτρες: αφενός επέβαλε κυρώσεις εναντίον των γονιών, διακόπτοντας την υποτροφία των παιδιών τους σε περίπτωση που δεν παρακολουθούσαν τακτικά, αφετέρου εισήγαγε τον θεσμό των βραβείων ως μέσο παρακίνησης των παιδιών.³⁴

Ο αντισημιτισμός ως άξονας που οργανώνει τη μαρτυρία

Πρόσφατα η έρευνα για τα κρυμμένα παιδιά άρχισε να ανασημασιοδοτεί την έννοια του

30. Η Σχολική Επιτροπή αποτελείται από τους Οβαδία Μπέζα (πρόεδρος), Μπενίκος Καπόν (γραμματέας), Σαμ Ναχμίας, Λεών Μπενμαγιόρ, Ισάκ Λεβή. Βλ. Πρακτικά Σχολικής Επιτροπής, Βιβλίων πρώτον, ΙΚΤΗ 02659, 21.11.1954.

31. Στο ίδιο.

32. Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2013, σ. 477-481. Για την προέλευση του όρου «συντηρητική κανονικότητα» βλ. στο ίδιο, σ. 478.

33. Στο ίδιο, σ. 477.

34. Βλ. Πρακτικά Σχολικής Επιτροπής, Βιβλίων πρώτον, ΙΚΤΗ 02659, 1.4.1957

τραύματος ως γενικής κατηγορίας που εφαρμόζεται αδιάκριτα σε όλους τους επιζώντες. Ιδιαίτερα τα παιδιά αντιμετωπίστηκαν ως αντικείμενα παρά ως υποκείμενα της ιστορίας, αφού θεωρούνταν παθητικοί δέκτες των γεγονότων και προσεγγίζονταν μόνον ως θύματα. Όπως παρατηρεί ο Nicholas Stargardt, η συγγραφή της ιστορίας του Ολοκαυτώματος από την οπτική των παιδιών προϋποθέτει την κατανόηση της υποκειμενικότητάς τους. Ο εντοπισμός των «στιγμών συναισθηματικής ρήξης» αναφέρεται στην αίσθηση της ρωγμής με την οποία επενδύθηκαν συγκεκριμένα γεγονότα. Οι στιγμές αυτές ήταν καθοριστικές και παρέμειναν σταθερές στη μνήμη. «Τα παιδιά δημιούργησαν τις δικές τους χρονολογίες του πολέμου μέσω σημαντικών περιστατικών, όταν ο δικός τους πόλεμος έγινε αληθινός».³⁵

Ο αντισημιτισμός αναδύεται στις μαρτυρίες ως τομή και ως άξονας γύρω από τον οποίο οργανώνεται η ζωή των επιζώντων μετά τον πόλεμο. Κατασκευάζει ένα βιογραφικό συνεχές που συνδέει την Shoah με τη ζωή μετά τον πόλεμο. Οι πληροφορητές και οι πληροφορητριες θυμούνται ότι η συνειδητοποίηση πως η ζωή τους ήταν σε κίνδυνο εξαιτίας του ότι ήταν Εβραίοι ήρθε στο προσκήνιο με τον πιο αναπάντεχο και βίαιο τρόπο. Η Ariella Asser παρατηρεί ότι τα κρυμμένα παιδιά μεγάλωσαν σχεδόν μέσα σε μια νύχτα.³⁶ Αρχισαν ξαφνικά να ερμηνεύουν τις σημασίες πίσω από τις λέξεις, να διαβάζουν ματιές και να αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο. Η Suleiman θεωρεί την πρώιμη ενηλικίωση –το να πρέπει να δράσεις σαν ενήλικας ενώ είσαι παιδί– ως μορφή τραύματος που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη συγκεκριμένη γενιά των παιδιών.³⁷ Η επιβίωση των παιδιών έγινε δυνατή εξαιτίας των σωματικών, συναισθηματικών, κοινωνικών και ηθικών ικανοτήτων τους. Χωρίς να παραγνωρίζει την ευάλωτη θέση των παιδιών, ο Paul Valent αποτιμά την ικανότητά τους να προσαρμόζονται, επανεκτιμώντας ταυτόχρονα την έννοια της προσαρμοστικότητας. Υποστηρίζει ότι τα παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος μπορούσαν να κάνουν εξαιρετικά πράγματα εξαιτίας της «ικανότητάς τους να διαχειρίζονται την ψυχή τους όπως επιθυμούσαν».³⁸

Η Ρικούλα (Καίτη) Σαμουήλ τοποθετεί ως αρχή της καταστροφής την επιστροφή του πατέρα της από τη συγκέντρωση στην Πλατεία Ελευθερίας. Στις 8 Ιουλίου 1942 όλοι οι εβραίοι άνδρες μεταξύ 18 και 45 ετών διατάχθηκαν από τον τοπικό αρχηγό της Βέρμαχτ στη Θεσσαλονίκη να παρουσιαστούν και να εγγραφούν σε καταλόγους στην Πλατεία Ελευθερίας. Στις 11 Ιουλίου, 9.000 άνδρες υπέστησαν βασανιστήρια κάτω από τον καυτό ήλιο προτού εγγραφούν προκειμένου να σταλούν για καταναγκαστικά έργα σε γερμανικές τεχνικές εταιρείες. Η οικογένεια έζησε μια τρομακτική ζωή κρυμμένη στην Αθήνα, αλλά ο πατέρας της προδόθηκε, πιάστηκε από την Γκεστάπο και εκτοπίστηκε σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Έκτοτε δεν τον ξανάδαν. Η ζωή κάτω από το καθεστώς του φόβου ήταν εφεξής ο κανόνας:

35. Nicholas Stargardt, *Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis*, Λονδίνο 2006, σ. 10.

36. Ariella Asser, "Children of War face the 'Trauma of Reality': A psychoanalytical approach", στο Central Board of Jewish Communities in Greece (επιμ.), *Young People in the Maelstrom of Occupied Greece: The Persecution and Holocaust of the Jewish People, 1943-1944*, Αθήνα 2009, σ. 34.

37. S. R. Suleiman, "The 1.5 Generation", σ. 277.

38. Paul Valent, "Resilience in Child Survivors of the Holocaust: Toward the Concept of Resilience", *The Psychoanalytic Review* 85/4 (1998), σ. 521.

«Θυμάμαι ότι φοβόμουν. Αυτό το εξέφρασα αργότερα. Στην Αθήνα με πήγε ο θείος μου ο Χασδάϊ σε ένα καφενείο και φορούσα ένα φουστανάκι πλεκτό με ένα κορδελιέ εδώ, η μαμά το είχε πλέξει, φοβόμουν που ήμουν Εβραία, πήρα ένα κόκκινο μολύβι το έβρεξα στα χείλη μου, και έκανα ένα τεράστιο σταυρό κόκκινο στο σιέλ φουστανάκι μου. Βέβαια με μάλωσε η μαμά μου. Εγώ ήθελα να γίνω χριστιανή, γιατί συνειδητοποίησα τότε ότι ήταν έγκλημα να είσαι Εβραίος. Γιατί ήδη είχα χάσει τα ξαδελφάκια μου, δηλαδή αυτό το σημάδι το κατάλαβα, το αντελήφθη, το ότι ήμουν Εβραία ήταν πολύ άσχημο για μένα».³⁹

Από την οπτική γωνία του παρόντος, ο αντισημιτισμός γίνεται ο παράγοντας που καθόρισε τις κοινωνικές σχέσεις με τον χριστιανικό πληθυσμό: «Υποστήκαμε διακρίσεις και το πολεμήσαμε. Δίνω μεγάλη σημασία σε αυτό. Δηλαδή πρώτα ο αντισημιτισμός στον πόλεμο και μετά αυτό».⁴⁰ Ενώ αφηγείται γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, η αφήγηση πηδάει στη μεταπολεμική εποχή.

«Δυστυχώς θυμάμαι να κάνω το σταυρό μου. Διότι φοβισμένοι από όλα όσα τραβήξαμε μετά την κατοχή στο δημοτικό σχολείο και σταυρό έκανα και κατηχητικό πήγα. Τα έκανα όλα αυτά. Γιατί ήμουν φοβισμένη, τρομοκρατημένη».⁴¹

Ο Αλέξανδρος Σιμχά γεννήθηκε στην Καβάλα το 1937. Ο πατέρας του ήταν διευθυντής καπνεμπορικής επιχείρησης. Μετακόμισαν στην Αθήνα όταν ήταν τριών ετών. «Άρχισαν έτσι να μου δημιουργούνται ενοχές. Αισθανόμουν ότι ανήκα σε μια κατώτερη κατηγορία ανθρώπων».⁴²

Η ντροπή για την εβραϊκή ταυτότητα ήταν κυρίαρχη στην παιδική ηλικία της μεταπολεμικής εποχής. Ο στιγματισμός της εβραϊκής ταυτότητας και η κατηγοριοποίηση των Εβραίων ως κατώτερων εσωτερικευόταν ως μια ντροπιαστική ιδιότητα από τα παιδιά.

Όπως παρατηρεί η Lewkowicz, οι Εβραίοι που επέστρεψαν στη Θεσσαλονίκη το 1945 δεν επέστρεψαν μόνο σε μια «πόλη φάντασμα», μια εικόνα που χρησιμοποιούν οι επιζώντες για να αναφερθούν σε μια πόλη άδεια από τους Εβραίους και τον εβραϊσμό, αλλά και σε μια πόλη που τα σπίτια τους και τα καταστήματά τους τα κατείχαν χριστιανοί που δεν ήθελαν να τα επιστρέψουν στους ιδιοκτήτες τους.⁴³ Η φράση «Σε μένα έτυχε και γύρισες;»⁴⁴ ήταν μια τυπική αποστροφή. Όλες οι πληροφορήτριες και οι πληροφορητές έχουν σοκαριστικές ιστορίες να αφηγηθούν αναφορικά με την αντίδραση αυτών που είχαν καταλάβει τις περιουσίες τους στις αποτυχημένες εκκλήσεις τους να τους επιστρέψουν το σπίτι τους ή τις κλεμμένες

39. Συνέντευξη της Ρικούλας (Καίτης) Σαμουήλ (γεννήθηκε το 1936 στη Θεσσαλονίκη) στο USC Shoah Foundation, VHA, κωδικός συνέντευξης 47867.

40. Β' συνέντευξη της Καίτης Σαμουήλ, στις 14.3.2014. Όλες οι συνεντεύξεις έγιναν από εμένα εκτός αν αναφέρεται διαφορετικά.

41. Στο ίδιο.

42. «Αλέξανδρος Σιμχά», *Κρυμμένα παιδιά στην Ελλάδα της Κατοχής: Μια έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος 29 Σεπτεμβρίου 2003 – 28 Φεβρουαρίου 2005*, Αθήνα 2007, σ. 24.

43. Bea Lewkowicz, «Μετά τον πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί: Αναμνήσεις Εβραίων της μεταπολεμικής Θεσσαλονίκης», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο: Η ανασυγκρότηση της οικογένειας του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μτφ. Ε. Θεοφυλακτοπούλου, Αθήνα 2003, σ. 255.

44. Συνέντευξη της Φλώρας Μιχαήλ (γεννήθηκε το 1935 στη Θεσσαλονίκη), στις 8.5.2014.

περιουσίες ή όσα είχαν εμπιστευτεί σε φίλους. Υπήρχαν περιπτώσεις που το δικαστήριο ανάγκαζε τους ιδιοκτήτες να συγκατοικήσουν με τους καταληψίες. Το περιεχόμενο του αντισημιτισμού στη μεταπολεμική Θεσσαλονίκη ήταν ένα μείγμα θρησκευτικής μυθολογίας, κοινωνικής μυθολογίας για την εβραϊκή πλουτοκρατία και οικονομικών συμφερόντων εξαιτίας της ιδιοποίησης των εβραϊκών περιουσιών.⁴⁵

Μνήμη και κοινωνικότητα: οι τόποι της παιδικής κοινωνικότητας και ο ρόλος τους στη συγκρότηση ταυτότητας

Ο ρόλος της μνήμης είναι κεντρικός στη διερεύνηση της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης επειδή η ζωή μετά τη Shoah περιελάμβανε διαφορετικές διαδικασίες: τη λήθη, την ανάμνηση, την απώθηση όσων είχαν βιώσει, αλλά και την ψυχολογική και πρακτική αντιμετώπιση των αποτελεσμάτων που είχε η απώλεια των περισσότερων συγγενών τους, τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας και ζωής καθώς και την αντιμετώπιση όσων άλλοι είχαν υποφέρει στη διάρκεια του πολέμου.

Όπως έχουμε ήδη δει, η ντροπή διαπερνούσε την υποκειμενικότητα των πληροφορητών/τριών κατά τη διάρκεια και μετά τον πόλεμο. Η ντροπή ήταν παράγοντας που συγκροτούσε την υποκειμενικότητά τους. Για περισσότερα από σαράντα χρόνια, η ντροπή και η ενοχή έχουν παίξει κεντρικό ρόλο στην ανάλυση της εμπειρίας των εγκλείστων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο Primo Levi, στο κεφάλαιο του βιβλίου του *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, με τίτλο «Ντροπή», αναγνωρίζει την ντροπή ως κυρίαρχο συναίσθημα των επιζώντων και τα αισθήματα ενοχής ως σημαντική όψη της εμπειρίας των επιζώντων. Η Eve Kosofsky Sedgwick αναδεικνύει τη δυναμική τάση της ντροπής στη διαμόρφωση της ταυτότητας και την επιτελεστική λειτουργία της εμπειρίας της ντροπής.⁴⁶ Ο Giorgio Agamben τοποθετεί την ντροπή στο κέντρο της ανάλυσης της εμπειρίας των εγκλείστων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁴⁷ Αναφερόμενος στο Άουσβιτς ως γεγονός που επιστρέφει αέναα, θεωρεί ότι η ντροπή είναι στην καρδιά της ιστορικής μετάδοσης του παρελθόντος. Η ντροπή είναι η κρυφή δομή της υποκειμενικότητας και της συνείδησης, του να υπόκειται κανείς στην κυριαρχία και να είναι ταυτόχρονα κυρίαρχος, του υποκειμένου που είναι παρόν και μάρτυρας της απούποκειμενικοποίησής του.

Ο αντισημιτισμός στιγμάτιζε την εβραϊκή ταυτότητα και δημιουργούσε αισθήματα ντροπής στους πληροφορητές/τριες. Η διαδικασία του μετασχηματισμού μιας κοινωνικής κατηγορίας που έχει στιγματιστεί σε θετική ταύτιση θέτει το ζήτημα της γραφής της ιστορίας της διαφοράς από την οπτική της μνήμης και του τραύματος. Η Judith Butler υποστηρίζει ότι η

45. Η Καίτη Σαμουήλ αναφέρεται στις κατηγορίες που εκτόξευαν οι συμμαθητριάδες της και περιελάμβαναν την παλιά κατηγορία της θυσίας του αίματος και του ζυώματος του ματσότ με χριστιανικό αίμα. Για τον αντισημιτισμό στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα, βλ. Bernard Pierron, *Εβραίοι και χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα*, μετ. Γ. Σαρατσιώτης, Αθήνα 2004.

46. Eve Kosofsky Sedgwick, *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*, Ντάραμ 2003.

47. Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, μετ. Daniel Heller-Roazen, Νέα Υόρκη 2002.

ταυτότητα συγκροτείται μέσω της οδύνης όταν το όνομα μιας κοινωνικής κατηγορίας είναι μια τραυματική επίκληση.⁴⁸ Όμως μια τέτοια ταυτότητα –που βασίζεται στην τραυματική επίκληση– δεν παραμένει πάντοτε ριζωμένη και αγκιστρωμένη στην οδύνη. Εισάγοντας τη διάσταση του χρόνου, η Butler επεξεργάζεται την ταυτότητα ως δυναμική διαδικασία που εμπεριέχει τη δυνατότητα ανανοηματοδότησης της ταυτότητας. Αυτή η δυνατότητα ανοίγει τον δρόμο στο υποκειμένο να στοχαστεί και να αποτινάξει την προσήλωσή του στην υποταγή. Ενώ η πρόσδεση του υποκειμένου στην υποταγή είναι συνυφασμένη με την επίτευξη της υποκειμενικότητας, η δυνατότητα ανανοηματοδότησης της ταυτότητας και η αποτίναξη της προσήλωσης του υποκειμένου στο τραύμα δημιουργούν τους όρους της διαμόρφωσης και επαναδιαμόρφωσης του υποκειμένου.

Οι μνήμες της κοινωνικότητας μας δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους το υποκειμένο στρέφεται εναντίον του κανόνα που το υποτάσσει στην κυριαρχία του και μετασχηματίζει τη στιγματισμένη κατηγορία σε μια θετική ταύτιση. Η Ρικούλα (Καίτη) Σαμουήλ θυμάται ότι η θέα της γεμάτης αίθουσας του Παιδικού Κέντρου για τον εορτασμό του Πουρίμ το 1946 αντέστρεψε την εικόνα μιας αφανισμένης εβραϊκής ζωής στη Θεσσαλονίκη. Η ανάμνηση της κοινωνικότητας και η φωτογραφία της γιορτής που τη συνοδεύει φέρουν ένα πολιτικό νόημα για την Σαμουήλ. Η κατανόηση της εικόνας των ανθρώπων τής έδωσε την αίσθηση πολιτικής δύναμης που αντέστρεψε την επικρατούσα αναπαράσταση της κοινότητας ως εύθραυστης.⁴⁹ Το βλέμμα τής επέτρεψε να κατανοήσει τη σχέση μεταξύ ταυτότητας και πολιτικής: «Η πρώτη άμεση αίσθηση πολιτικής δύναμης προέρχεται από την κατανόηση της μαζικής παρουσίας σωμάτων».⁵⁰ Το ζήτημα στην περιγραφή της Σαμουήλ είναι η επικύρωση της επιβίωσης της κοινότητας, η μαζική παρουσία ανθρώπων που αντέστρεψε την αίσθηση μιας αφανισμένης εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, η εικόνα των ανθρώπων στο Παιδικό Κέντρο έφερε στην επιφάνεια την αίσθηση του συνανήκειν, άνοιξε νέες δυνατότητες για μια θετική ταύτιση και αναγνώριση της ταυτότητάς της. Σηματοδοτεί την έλευση μιας νέας συνείδησης.

Ο επαναπροσδιορισμός της ταυτότητας συντελέστηκε στο μεταπολεμικό πλαίσιο μέσα από μια διττή διαδικασία. Αφενός ο στιγματισμός της εβραϊκής ταυτότητας στο δημόσιο πεδίο είχε καταστροφικές συνέπειες στην υποκειμενικότητα των παιδιών, αφετέρου η παιδική κοινωνικότητα στο Παιδικό Κέντρο και στις Κατασκηνώσεις δημιουργούσαν το πλαίσιο για μια θετική επαναδιαπραγμάτευση της ταυτότητας. Ο φόβος και η ντροπή που αισθάνονταν τα παιδιά διερράγησαν εξαιτίας των ακούραστων και επίμονων προσπαθειών των μελών της Κοινότητας που συμμετείχαν στις Επιτροπές των εθελοντών. Μέλη τους, όπως η Ζερμαίν Κοέν, που επέστρεψε από το Άουσβιτς και βρήκε το κουράγιο να έχει ενεργό ρόλο στην ανασυγκρότηση της κοινότητας, αισθάνονταν ότι η Κοινότητα τους πρόσφερε βοήθεια και όχι αυτές στην Κοινότητα.

48. Judith Butler, "Subjection, Resistance, Resignification: Between Freud and Foucault", στο John Rajchman (επιμ.), *The Identity in Question*, Νέα Υόρκη 1995, σ. 246.

49. Joan Scott, "The Evidence of Experience", *Critical Inquiry* 17/4 (1991), σ. 774.

50. Στο ίδιο.

-*Βοηθήσατε στην ανασυγκρότηση της κοινότητας;*

«Εμένα με βοήθησαν».

-*Υπήρχε κάποια οργάνωση;*

«Νομίζω υπήρχε μία, πώς τη λέγανε. Η Μις Μόλχο, και με τη Μις Μόλχο δουλέψαμε πάρα πολύ μαζί. Όταν ήρθε η Μις Μόλχο, ήθελε να κάνει κατασκήνωση και λέω θα σε βοηθήσω και εγώ. Έχω μάθει να μαγειρεύω καλά και για πολλούς (στο στρατόπεδο εκτοπισμένων προσώπων στο Teresienstadt είχε αναλάβει το φαγητό για τους πρόσφυγες). Και μαζί με τη Μις Μόλχο κάναμε την κατασκήνωση. Κάναμε και την κατασκήνωση και μαζέψαμε όλα τα παιδιά, κάναμε το Παιδικό Κέντρο μετά, και μαζέψαμε τα παιδιά. Κάναμε την κατασκήνωση».⁵¹

Η εργασία στην Κοινότητα και ιδιαίτερα στους τομείς που αφορούσαν τα παιδιά φαίνεται ότι πρόσφερε ανακούφιση από το πένθος και τον πόνο, κυρίως αισθήματα στη ζωή των επιζώντων μετά την επιστροφή στη Θεσσαλονίκη.⁵² Την ίδια στιγμή ανασυγκροτούσαν την εβραϊκή κοινότητα και ταυτότητα. Για τα παιδιά, που ήταν αποδέκτες αυτών των πρωτοβουλιών, η συμμετοχή τους είχε ένα διπλό νόημα. Πρώτον, δημιουργούσε το αίσθημα ότι ανήκαν στην κοινότητα. Η ενίσχυση του αισθήματος ότι ανήκουν στην κοινότητα συνέβαλε στο να αγωνιστούν εναντίον της προκατάληψης και της ντροπής. Στη συνέντευξή του ο Ντάριο Σαλιτέλ, ο οποίος εκτοπίστηκε με την οικογένειά του στο Μπέργκεν Μπέλσεν σε ηλικία εννέα ετών, αναλύει τη σημασία της παιδικής κοινωνικότητας για τη συγκρότηση της υποκειμενικότητας: «Το Παιδικό Κέντρο μάς έκανε να καταλάβουμε ότι είμαστε Εβραίοι».⁵³

Δεύτερον, η συμμετοχή στις δραστηριότητες του Παιδικού Κέντρου και της Κατασκήνωσης ήταν για τα παιδιά ένας τρόπος να ξενακερδίσουν τη χαμένη παιδική τους ηλικία και μια διαφυγή από τον πόνο. Η αγάπη και η φροντίδα με τα οποία περιέβαλαν τα παιδιά όσοι εργαζόνταν στο Παιδικό Κέντρο αποτέλεσαν ένα σημαντικό αντιστάθμισμα στη θεωρούμενη αδιαφορία και ψυχρότητα των γονιών.

«Απλώς, όπως σου είπα, αυτή η Μις Μόλχο, που ήρθε ντυμένη στρατιωτικά, ήταν εθελόντρια. Και μας αγκάλιασε. Στη Φλώρα την αδελφή μου, το πρώτο παιχνίδι –με πιάνουν τα κλάματα– το πρώτο παιχνίδι, γιατί δεν είχε δει παιχνίδι αυτό το κορίτσι, ήταν ένα κοκάλινο κόκκινο αρκουδάκι, λαγουδάκι, η Μις Μόλχο της το είχε δώσει. Χαρά... επιτέλους ένα παιχνίδι στο σπίτι. Και όπως είπα και εγώ εκεί στη συνέντευξη (στο USC Shoah Foundation), εγώ δεν έχω παίξει με παιχνίδια».⁵⁴

51. USC Shoah Foundation, Συνέντευξη της Ζερμαίν Κοέν (γεννήθηκε το 1910 στη Θεσσαλονίκη), VHA, κωδικός συνέντευξης 48674.

52. Η Ρίκα Μπενβενίστε ανατέμνει την εγκατάσταση του πόνου και της αποξένωσης στον ψυχισμό αυτών που επέζησαν: «Κάτω από την επίφαση της 'κανονικής ζωής', με δουλειά, οικογένεια και διασκέδαση οι Εβραίοι πενθούν. Τους περιβάλλει μια ανησυχητική ξενότητα για την οποία έγραψε ο Ζαν Αμερϋ. Αποξενωμένοι και ολομόναχοι, καθώς η μοίρα τους μοιάζει να μην αφορά όσους στέκουν γύρω. Εξορισμένοι από ό,τι κάποτε τους χάριζε εμπιστοσύνη, από ό,τι πίστευαν, εξορισμένοι από την ιστορία της ίδιας τους της ζωής». Βλ. Ρίκα Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν: Αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή. Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*. Αθήνα 2014, σ. 169.

53. Συνέντευξη του Ντάριο Σαλιτέλ (γεννήθηκε το 1933 στη Θεσσαλονίκη), στις 4.6.2015.

54. Β' συνέντευξη της Καίτης Σαμουήλ.

*Η μνήμη ως μορφή κοινωνικότητας και ο ρόλος των συναισθημάτων
ως δυναμικών παραγόντων παραγωγής της υποκειμενικότητας*

Η μνήμη ως μορφή κοινωνικότητας αφορά την εισαγωγή της οικογενειακής ιστορίας στην ιστορία του υποκειμένου. Η μνήμη γίνεται αντιληπτή ως πολιτικό ζήτημα και ως καθήκον που καθιστά ιστορικό γεγονός αυτό που ήταν αόρατο, κρυμμένο από την ιστορία. Η μετάδοση της οικογενειακής ιστορίας στις επόμενες γενιές είναι μια μορφή επούλωσης του τραύματος της απώλειας αγαπημένων προσώπων. Η μνήμη μετασχηματίζει το υποκείμενο σε ενσάρκωση της ιστορίας, καθιστώντας τον εαυτό ζωντανό φορέα του παρελθόντος. Η Σαμουήλ διαβάει τον λόγο του εγγονού της στην τελετή της ενηλικίωσης, στο Μπαρ Μιτσοβά, ο οποίος ενσωμάτωσε ως αδιαχώριστο κομμάτι της προσωπικής του διαδρομής και της υποκειμενικότητάς του την ιστορία των προπαπουδών και προγιαγιάδων. Ο εαυτός γίνεται φορέας της ιστορίας του παρελθόντος και η μνήμη αναγνωρίζει τη συμβολή των προηγούμενων γενεών στην πορεία προς την ενήλικη ζωή.

Τα παιδιά δεν είχαν την κατανόηση του ενήλικα γι' αυτό που τους συνέβαινε. Όταν τα παιδιά τους άρχισαν να τους θέτουν ερωτήσεις για την εμπειρία τους, ξεκίνησαν να διαβάζουν βιβλία για να κατανοήσουν όσα είχαν περάσει, από την εκτόπιση στο Μπέργκεν Μπέλσεν, στις πορείες θανάτου και στην απελευθέρωση. Η Φλώρα Μιχαέλ γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1935. Με την οικογένειά της ήταν ανάμεσα σε μερικές εκατοντάδες Εβραίους με ισπανική υπηκοότητα που εκτοπίστηκαν μαζί με τα μέλη του εβραϊκού συμβουλίου και τους υπαλλήλους της κοινότητας με το τελευταίο τρένο για το Μπέργκεν Μπέλσεν.

«Αλλά δεν ήξερα τίποτα εγώ. Δεν καταλάβαινα. Δεν μου έλεγαν τίποτα. Οποσδήποτε οι γονείς μου δεν ξέρανε. Με τα χρόνια με τον άντρα μου αρχίσαμε να διαβάζουμε πολύ. Είχε και έργα, να το πούμε έτσι. Και προπάντων βιβλία. Το πρώτο που μου είχε κάνει εντύπωση είναι το *Evergreen*, είναι ένα καταπληκτικό βιβλίο, το έχω σε *rocketbook*. Και το είχα μάθει πια απέξω. Και θέλοντας να τα πούμε στα παιδιά, αρχίσαμε και ο άντρας μου και εγώ και έτσι είναι ενημερωμένοι και οι γιοι μου σε όλα. Προπάντων ο μικρός, ο Άρης, ο οποίος δεν ήταν πολύ του διαβάσματος, ασχέτως στην Αμερική τι κατάφερε, εδώ πέρα δεν ήταν του διαβάσματος. Ρωτούσε πάρα πολύ».⁵⁵

Η ταυτότητα του επιζώντος δεν αναδύεται αυτόματα από την εμπειρία της εκτόπισης ή της διαφυγής. Η ταύτιση με τον επιζώντα είναι μια διαδικασία στην οποία η μνήμη επανεπεξεργάζεται την προσωπική εμπειρία υπό το φως μιας εξωτερικής γνώσης που συνδέει την ιστορία του εαυτού με την ιστορία των άλλων επιζώντων. Οι ατομικές ιστορίες αποκτούν την ικανότητα να παράγουν υποκειμενικότητα μέσα από τη διαδικασία της αφήγησης της ιστορίας του εαυτού ως οικογενειακής ιστορίας. Παράλληλα, όπως υποστηρίζει η Marianne Hirsch, η μεταμνημονική εργασία επανεργοποιεί και επανενοματώνει πιο μακρινές και πολιτισμικές μνημονικές δομές, επανεπενδύοντάς τες με ατομικές και οικογενειακές μορφές διαμεσολάβησης.⁵⁶

Η μνήμη έχει πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας, καθώς η γενε-

55. Συνέντευξη της Φλώρας Μιχαέλ.

56. Marianne Hirsch, "The Generation of Postmemory", *Poetics Today* 29/1 (2008), σ. 111.

αλογία του συνανήκειν που συγκροτείται μέσω της μνήμης της οδύνης αποτελεί τον συνδετικό ιστό ανάμεσα στις γενιές. Για τα παιδιά που γεννήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, όπως η Φλώρα Καμχή, οι φρικτές εμπειρίες τις οποίες αφηγούνταν όσες επέστρεψαν από τα στρατόπεδα έπαιρναν τεράστιες διαστάσεις στην παιδική φαντασία. Η Hirsch χρησιμοποιεί τον όρο «postmemory» (μεταμνήμη) για να περιγράψει τη δομή της διαγενεακής μετάδοσης της τραυματικής γνώσης.⁵⁷ Η μεταμνήμη είναι η σχέση της γενιάς των παιδιών των επιζώντων, που ήταν μάρτυρες του πολιτισμικού τραύματος, με τις εμπειρίες αυτών που τις βίωσαν, που προηγήθηκαν. Αυτές τις εμπειρίες τα παιδιά «τις θυμούνται» με τη μορφή ιστοριών, εικόνων και συμπεριφορών. Επομένως, η σύνδεση της μεταμνήμης με το παρελθόν δεν διαμεσολαβείται από την (άμεση) ανάμνηση αλλά από τη φαντασιακή επένδυσή της, την προβολή και τη δημιουργικότητα. Η δευτερογενής σχέση με τον χρόνο και τον χώρο, που η Φλώρα Καμχή δεν βίωσε ποτέ άμεσα αλλά που η δύναμή τους επισκιάζει τη μνήμη της, φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο η ιστορία μεταβιβάζεται και περνάει μέσα μας. Το σπίτι της ήταν σαν φωλιά για τις γυναίκες που επέστρεψαν από τα στρατόπεδα και εκεί αντάλλασσαν τις εμπειρίες τους. Καθώς ήταν πολύ μικρή για να πάει σχολείο, άκουγε τις ιστορίες που έλεγαν, οι οποίες αποτελούσαν και τις πρώτες αναμνήσεις μέσω των οποίων προσπαθούσε να κατανοήσει τον κόσμο. Αυτή η δευτερογενής μνήμη σφυρηλατεί μια ζωντανή σύνδεση με το παρελθόν.

«Εγώ ξέρω ότι με σφράγισε πάρα πολύ έντονα. Και όλη η ιστορία, γιατί δεν μπορούσα να καταλάβω. Δεν μπορούσα με το μυαλούδάκι μου να βάλω... δηλαδή τι σημαίνει Εβραίος. Υπήρχαν πολλά πράγματα. Ενώ μεγάλωνα σε ένα εβραϊκό σπίτι, καλά έλεγα, αυτό σημαίνει Εβραίος; Να κινδυνεύει η ζωή σου και με οποιονδήποτε τρόπο να μπορούν να σε μαντρώνουνε και να σε σκοτώνουνε; Δημιουργήθηκαν ανασφάλειες. Δημιουργήθηκε όμως και πείσμα. Και αυτό ήταν βέβαια από τα θετικά, αλλά μέσα από τον πόνο βγαίνεις και αντιδράς και λες όχι, μισό λεπτό θα σας δείξω εγώ. Και υπήρχε και αντισημιτισμός ακόμα στη Θεσσαλονίκη όταν ήμουνα εγώ παιδί».⁵⁸

Τα παιδιά δείχνουν ότι η δημιουργικότητα αναδύεται από την επινοητικότητα που αναπτύσσεται σε τραυματικές καταστάσεις και ότι οι άνθρωποι μπορούν να κατανοήσουν και να δώσουν νόημα στα μεγαλύτερα τραύματα. Το σχολείο έδωσε την ευκαιρία στα παιδιά να δείξουν τις ικανότητές τους και να διακριθούν ανάμεσα στους συμμαθητές τους, παρόλο που έρχονταν αντιμέτωποι με τον αντισημιτισμό από συμμαθητές και καθηγητές. Η Φλώρα Καμχή εντοπίζει τρία στάδια στην επίδραση της Shoah στους Εβραίους: την ντροπή που προκλήθηκε από την αφαίρεση της αυτοεκτίμησης και οδήγησε στη σιωπή, κατόπιν τον θυμό και έπειτα το πείσμα. Ο θυμός έγινε η κινητήριος δύναμη που προκάλεσε τη μετακίνηση των πραγμάτων.

Η συμβολή της ντροπής στην επανεπεξεργασία της ταυτότητας και στην αυτοαναγνώριση αποκαλύπτει τη συμβολή των συναισθημάτων στον μετασχηματισμό της ταυτότητας και φωτίζει τη διαδικασία συγκρότησης της ταυτότητας ως δυναμικής διαδικασίας, στην οποία το υποκείμενο είναι παρόν στη δημιουργία του και παράγει υποκειμενικότητα. Επιπλέον, αναδεικνύει την υποκειμενικότητα ως μια διαρκή διαδικασία συγκρότησης και επανασυγκρότησης. Το υποκείμενο δεν συγκροτείται μια για πάντα από τις εξουσιαστικές δομές. Η

57. Στο ίδιο, σ. 106.

58. Συνέντευξη της Φλώρας Καμχή (γεννήθηκε το 1943 στην Αθήνα), στις 9.7.2014.

ντροπή μεταμόρφωσε το στίγμα σε σημείο διάκρισης και συνέβαλε στη συγκρότηση μιας θετικής ταυτότητας και στην αυτοεκτίμηση. Η Σαμουήλ, η οποία δεχόταν επιθέσεις από τις συμμαθήτριά της, διακρίθηκε ως μαθήτρια για τις σχολικές της επιδόσεις. Η ντροπή μετασχηματίστηκε σε έναν αγώνα για την αναγνώριση και όξυνε την αυτογνωσία του παιδιού.

«Είδες όλα αυτά τα βραβεία που έχω, εγώ θα ήθελα να μούνε κάπου αυτά τα βραβεία, να μη χαθούν. Γιατί είναι ένα δείγμα του αγώνα μου αυτό. Ήμουν η μόνη, βγήκε ο γυμνασιάρχης ο κ. Πρωτοκανίστρας, δεν έχει η θρησκεία, δεν έχει σημασία τίποτα. Δείτε εδώ. Επειδή η αδελφή μου πήρε έπαινο και εγώ βραβείο, είπε φιλή το χέρι σου παππού, το χέρι σου, μητέρα και εγώ του χρόνου θα γενώ καλύτερη από σένα. Το είπε για μένα. Μίλησε ένας γυμνασιάρχης στο αμφιθέατρο, ήταν στην οδό Σχολείων, τότε συστεγαζόμασταν, και μίλησε για μένα. Και όταν με φώναξαν για να πάρω το βραβείο, τόση ήμουν, και βγήκα ανάμεσα από τα πόδια των κοριτσιών και με χειροκρότησαν. Δηλαδή η αναγνώριση άρχισε έτσι για μένα. Από το δημοτικό ξεκίνησε. Έδειχνε ο κύριος Μπάκας, έδειχνε τα τετράδιά μου σε όλο το σχολείο».⁵⁹

Οι μορφές δημόσιας κοινωνικότητας που αναπτύχθηκαν από τα παιδιά της Shoah έχουν διαμορφωθεί στην οικογένεια ως τόπο μνήμης. Η Ντόνα Λίλιαν Καπόν, Γενική Γραμματέας της Κοινότητας της Αθήνας και του ΚΙΣ, φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η ιστορική συνείδηση μέσα από τις πολύπλοκες διαδρομές της σχέσης της μνήμης, της οικογένειας και της ιστορίας.

«Για μένα το Ολοκαύτωμα, όντας ανάμεσα στα τρία μου αδέρφια ίσως η πιο ευαίσθητη, και εκείνη η οποία ζει περισσότερο στο παρελθόν, κακό και αυτό, δεν μπορεί να με εγκαταλείψει ποτέ. Νομίζω ότι θα πεθάνω με αυτό. Είμαι στιγματισμένη διά βίου. Έστω και αν δεν είχα άμεση, τουλάχιστον μνήμες από το κυνηγητό, έχω μνήμες. Όταν ένα βράδυ μας έριξαν ένα σημείωμα εκβιασμού κάτω από την πόρτα και σηκωθήκαμε και φύγαμε, εγώ της έλεγα της μητέρας μου μετά από πολλά χρόνια, έχω μια εικόνα, μαμά. Είναι ξημερώματα, ανοίγει μία μεγάλη αυλή περιφραγμένη, και μπαίνει μέσα ένα φορτηγό στρατιωτικό, με κατεβασμένα από τις πλευρές τα χακί τα υφάσματα που τα κάλυπταν και κατεβαίνει μία γυναίκα με ένα μωρό στην αγκαλιά. Περιέγραφα τον εαυτό μου. Το σημείωμα του εκβιασμού είναι στα τέλη Αυγούστου 1944. Που σημαίνει ότι εγώ ήμουν ενάμισι ετών. Θυμόμουν αυτή την εικόνα. Και γενικά, αυτό το σφίξιμο, ο φόβος, το κυνηγητό, είναι ένα συστατικό, που δεν είναι εύκολο. Θα μου πεις, το 'χεις ξεπεράσει. Βέβαια, γιατί όταν έβαζα φαρδιά πλατιά την υπογραφή μου και σε όλα τα αυτά άμα ψάξεις στο site θα βρεις ποια ήταν Γενική Γραμματέας και πόσους κινδύνους θα μπορούσα να διατρέχω, γιατί μας λέγανε να κοιτάζετε τα αυτοκίνητα από κάτω, μην σας έχουνε βάλει βόμβα, πριν να μπειτε στο σπίτι, πριν από κείνο... δεν είμαι ανυποψίαστη. Ξέρω, αλλά τα αντιμετωπίζω πιο ψύχραιμα τώρα. Παρ' όλα αυτά εγώ πιστεύω, εγώ μεγάλωσα... με αυτό, πώς να σας πω, πώς να το περιγράψω, μία σκοτεινή σκέπη πάνω από το κεφάλι μου, να μην μπορώ να πάρω, να βγω προς τον ουρανό, να ανασάνω ελεύθερα. Αυτό το συναίσθημα, αυτή η πίεση, η στέρηση μιας ζωής νορμάλ, η στέρηση αγαπημένων ανθρώπων, και πάνω από όλα η αδικία γι' αυτό που διαπράχθηκε. Και πάνω από όλα σήμερα ο φόβος μην ξαναγίνουν αυτά τα πράγματα, ή που γίνονται και σε καθημερινή βάση».⁶⁰

59. Β' συνέντευξη της Καίτης Σαμουήλ. Επίσης: «Ήμουν άριστη μαθήτρια, ίσως γιατί ήμουν και μειονότητα». Συνέντευξη της Καίτης Σαμουήλ στο USC Foundation.

60. Συνέντευξη της Ντόνα Λίλιαν Καπόν (γεννήθηκε το 1943 στην Αθήνα), στις 10.7.2014.

Η λήθη ως προϋπόθεση της παιδικής κοινωνικότητας

Η λήθη ήταν ένα άλλο μέσο συγκρότησης της ταυτότητας και του αισθήματος του συνανήκειν στην κοινότητα αμέσως μετά τον πόλεμο. Η κοινωνικότητα των παιδιών που επέζησαν βασιζόταν στη λήθη των εμπειριών του πολέμου.⁶¹ Η ταυτότητά τους ως Εβραίων βασιζόταν στο να ξεχάσουν τον διωγμό. Σε αυτό το σημείο η εμπειρία τους φαίνεται να διαφοροποιείται από την εμπειρία των επιζώντων που ήταν ενήλικες στη διάρκεια του πολέμου και βίωσαν μια κατακερματισμένη δημόσια σφαίρα. Αμέσως μετά τον πόλεμο η πολιτική αντιπροσώπευση στο Συμβούλιο καθώς και οι δραστηριότητες των διαφόρων προνοιακών οργανώσεων έγιναν πεδία αντιπαράθεσης.⁶² Η έρευνα της Lewkowicz, η οποία βασίζεται σε μαρτυρίες επιζώντων, δείχνει ότι η ταυτότητα των εκτοπισμένων σε στρατόπεδα ήταν πολύ διαφορετική από αυτών που συμμετείχαν στην Αντίσταση καθώς και από όσων είχαν κρυφτεί.⁶³

Για τα παιδιά, το να ξεχάσουν σήμαινε επίσης ότι οι ατομικές, ταξικές και κοινωνικές διαφορές θα έπρεπε να εξαφανιστούν. Οι διαφορετικές ιστορίες και εκδοχές του διωγμού έπρεπε να εξουδετερωθούν και να ξεχαστούν στις σχέσεις των παιδιών. Επομένως, καθώς η μνήμη έγινε μια μορφή κοινωνικότητας στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, οι διαφορετικές εμπειρίες τους ήρθαν στην επιφάνεια και απέκτησαν σημασία. Τονίστηκαν οι ταξικές διαφορές. Η ατομική και οικογενειακή ιστορία απέκτησε αξία εξαιτίας της μοναδικότητάς της. Η ποικιλία των εμπειριών κατά τη διάρκεια του πολέμου απέκτησε σημασία. Η μοίρα της πλειοψηφίας που εξοντώθηκε στα ναζιστικά στρατόπεδα διαφοροποιήθηκε από την εμπειρία των ισπανών υπηκόων ή των μελών του Συμβουλίου που εκτοπίστηκαν στο στρατόπεδο του Μπέργκεν Μπέλσεν.⁶⁴ Οι προδότες απέκτησαν σημαντική θέση στην αφήγηση και οι ιστορίες της σωτηρίας απέκτησαν ισότιμη θέση στην ιστορία του Ολοκαυτώματος.⁶⁵

61. Βλ. επίσης A. Asser, "Children of War face the 'Trauma of Reality'", σ. 30-37.

62. Η εφημερίδα *Ισραηλιτικόν Βήμα* καθώς και το αρχείο του ΚΙΣ δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τα πολλαπλά πεδία πολιτικής αντιπαράθεσης.

63. B. Lewkowicz, «'Μετά τον πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί'», σ. 256.

64. Η ιστοριογραφία μόλις πρόσφατα ασχολήθηκε με τον ρόλο των Εβραϊκών Συμβουλίων (Juderäte). Οι Θεσσαλονικείς Εβραίοι θεωρούν στην πλειονότητά τους ότι το Εβραϊκό Συμβούλιο, και κυρίως ο πρόεδρος της κοινότητας Αρχιραβίνος Τσβί Κόρετς, καθισχύαζαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης για την εκτόπισή τους και δεν τους προέτρεπαν να κρυφτούν. Η Minna Rozen εξηγεί ότι η εικόνα του Κόρετς στην εβραϊκή μνήμη πρέπει να αποδοθεί στην ανάγκη των επιζώντων για ένα εξιλαστήριο θύμα, ώστε να αντιμετωπίσουν το τραύμα, την ενοχή και την ντροπή. Η απογοήτευση των επιζώντων εξαιτίας της αδυναμίας τους να εκδικηθούν τους Γερμανούς λύθηκε όταν επέλεξαν τον Κόρετς ως εξιλαστήριο θύμα. Βλ. Minna Rozen, "Jews and Greeks Remember their Past: The Political Career of Tzveti Koretz (1933-1943)", *Jewish Social Studies* 12/1 (2005), σ. 111-166. Η Ρίκα Μπενβενίστε διερευνά σε βάθος τις αποφάσεις και την πολιτική του Συμβουλίου και υποστηρίζει πολύ πειστικά ότι στο περιορισμένο πλαίσιο της «επιλογής χωρίς επιλογές» και της περιορισμένης γνώσης για τη μοίρα των Εβραίων, τα περισσότερα μέλη του πήραν μέτρα για να απαλλάξουν τα μέλη της κοινότητας από την καταναγκαστική εργασία και για να ακυρώσουν την εκτόπιση. Επιπλέον, το ίδιο τέλος, δηλαδή η θανάτωση, επιφυλασσόταν και για τα μέλη του Συμβουλίου, καθώς δεν εξαιρέθηκαν από την Τελική Λύση. Βλ. Ρ. Μπενβενίστε, *Αυτοί που επέζησαν*, σ. 258-292.

65. Η Lewkowicz επίσης αναφέρει ότι οι πληροφορήτριες της δεν συζητούσαν το ζήτημα των προδοτών στις

Στις μαρτυρίες η απώθηση της διαφοράς και της μνήμης αναγνωρίζεται και αποκτά θετική σημασία. Το Παιδικό Κέντρο αποτελούσε καταφύγιο για τα παιδιά και μια διαφυγή από το εχθρικό περιβάλλον που περιέβαλλε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μετά τον πόλεμο. Όλες οι πληροφορήτριες αναφέρονται στην ομόνοια που υπήρχε μεταξύ τους στο Παιδικό Κέντρο και την Κατασκήνωση. Ανασυγκροτούν τη σχέση τους με όρους συγγένειας, τονίζουν τους ισχυρούς δεσμούς που τους δένουν και επεκτείνουν αυτούς τους δεσμούς στο παρόν. Οι φιλίες των παιδιών του Παιδικού Κέντρου διατηρήθηκαν ζωντανές.⁶⁶

Συμπέρασμα

Η μελέτη των μορφών της κοινωνικότητας που είχε αποδέκτες τα παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος ανέδειξε τους τρόπους με τους οποίους η παιδική ηλικία και η νεότητα τέθηκαν στο επίκεντρο της μεταπολεμικής κοινωνικότητας, η οποία είχε στόχο την ανασυγκρότηση των εβραϊκών κοινοτήτων. Η κεντρική θέση των παιδιών και των νέων για το μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας και τις μεταπολεμικές κοινωνίες μπορούσε να εξασφαλίσει την παροχή δικαιωμάτων στο όνομά τους και καθιστούσε τη διεκδίκηση δικαιωμάτων εκ μέρους των συλλογικοτήτων στο όνομα της κοινωνικής αυτής κατηγορίας μια επιτυχημένη όσο και επιβεβλημένη στρατηγική. Όπως υποστηρίζει η Laura Lee Downs στη μελέτη της για τις παιδικές εξοχές στη Γαλλία, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την έννοια του κράτους πρόνοιας ως ενσάρκωσης του κεντρικού κράτους, ο ρόλος των εθελοντικών συσσωματώσεων ήταν καίριος στην εγκαθίδρυση του κράτους πρόνοιας.⁶⁷ Οι παιδικές εξοχές, σύμφωνα με την Downs, αποτέλεσαν δικαίωμα και ζήτημα κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η ανασυγκρότηση της εβραϊκής ζωής ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το τραύμα το οποίο βρισκόταν στην καρδιά της συγκρότησης της ταυτότητας, γεγονός που καθιστά τη μνήμη, τη λήθη και τη σιωπή σημαντικές παραμέτρους της διαδικασίας διαμόρφωσης υποκειμενικότητας. Η διερεύνηση της «από τα κάτω» συγκρότησης της κοινωνικότητας μέσα από τη μελέτη της μνήμης έθεσε ερωτήματα όπως: Πώς η κληρονομιά του παρελθόντος περνάει σε μας; Πώς η οικογένεια γίνεται τόπος της μνήμης, υποκείμενο της δημιουργίας συλλογικής μνήμης; Με ποιους τρόπους η φιλία γίνεται ο συνδετικός ιστός που ενώνει τη μνήμη και την ιστορική συνείδηση; Πώς η κληρονομιά μιας γενιάς περνάει στην επόμενη μέσα από τη σφραγίδα των προσωπικών και ιστορικών εμπειριών, όπως αυτές ανιχνεύονται στις ψυχές των ανθρώπων και στις ευαίσθησιές τους;

Η κοινωνικότητα των παιδιών μετά τον πόλεμο συνέβαλε στην επαναδιαπραγμάτευση

αρχές του 1990, όταν πραγματοποίησε τις συνεντεύξεις της. Βλ. B. Lewkowicz, «Μετά τον πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί», σ. 264.

66. Συνέντευξη της Παυλίας (Παλόμπα) Ματαθία και της Ρίνας Κοέν (γεννήθηκαν το 1937 στη Θεσσαλονίκη) μαζί με τη Ρικούλα (Καίτη) Σαμουήλ, στις 19.2.2014. Είμαι βαθιά ευγνώμων και στις τρεις για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν και με σύστησαν σε άλλους επιζώντες.

67. Laura Lee Downs, *Childhood in the Promised Land: Working-Class Movements and the Colonies de Vacances in France, 1880-1960*, Ντάραμ 2002.

της ταυτότητας και στη δημιουργία του αισθήματος του συνανήκειν. Η κοινωνικότητα βασιζόταν στην απώθηση των διαφορών, ενώ η ταυτότητά τους ως Εβραίων απαιτούσε την εξάλειψη των διαφορετικών εμπειριών στη διάρκεια του πολέμου. Παρόλο που οι επιζήσαντες των ναζιστικών στρατοπέδων αφηγούνταν τις εμπειρίες στην ιδιωτική σφαίρα, η δημόσια μνήμη κατέπνιγε τέτοιου είδους μνήμες. Η Καίτη Σαμούηλ και τα αδέρφια της, ενώ μελετούσαν τα μαθήματα του σχολείου κάτω από το κρεβάτι λόγω έλλειψης χώρου στο μοναδικό δωμάτιο του σπιτιού, άκουγαν από τις φίλες της μητέρας τους τις εμπειρίες τους στο στρατόπεδο. Το σπίτι της μητέρας της έδινε στις γυναίκες αυτές την αίσθηση της οικογένειας και πολλές φορές το βράδυ κοιμούνταν στο σπίτι τους. Όπως τονίζει η Lewkowicz, η ιστορία των Εβραίων δεν ήταν μέρος της δημόσιας μνήμης στην Θεσσαλονίκη. Δεν υπήρχαν «εβραϊκοί χώροι» που αποτελούσαν μέρος της αστικής συνείδησης των κατοίκων της, ενώ υπήρχαν ελάχιστες αναφορές για τους Εβραίους και τη μοίρα της κοινότητας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου στα σχολικά βιβλία ή στους ταξιδιωτικούς οδηγούς.⁶⁸ Το πολυπολιτισμικό παρελθόν της πόλης δεν αναγνωρίζεται, και η μακροχρόνια και εκτεταμένη συμβολή των Εβραίων στην πόλη έχει ξεχαστεί και σβηστεί από το δημόσιο πρόσωπό της.⁶⁹ Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, όταν η εποχή της μαρτυρίας σάρωσε και την Ελλάδα και οι επιζώντες αισθάνονταν αφενός πιο ασφαλείς και αφετέρου η ταυτότητά τους αναγνωριζόταν δημόσια και ήταν σεβαστή σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, οι διαφορές άρχισαν να αποκτούν σημασία στις μαρτυρίες. Η έκρηξη των μαρτυριών μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι υπήρχε ένα κοινό περισσότερο δεκτικό στις εμπειρίες τους, αλλά αυτό οφείλεται κυρίως στην έκρηξη των μαρτυριών διεθνώς, η οποία δημιούργησε το κατάλληλο πλαίσιο και περιβάλλον ώστε να ακουστούν οι μαρτυρίες και των ελλήνων Εβραίων.

Ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα παραμένει κυρίαρχος και έχει σημαδέψει τις μαρτυρίες και την υποκειμενικότητα των επιζώντων. Ο αντισημιτισμός και ο στιγματισμός των Εβραίων από τον χριστιανικό πληθυσμό έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της εβραϊκής ταυτότητας μεταπολεμικά. Ο δυναμικός ρόλος της ντροπής στη συγκρότηση της ταυτότητας είχε κεντρική θέση σε αυτή τη μελέτη. Η ντροπή τού να φέρεις μια στιγματισμένη ταυτότητα όξυνε την αυτοαντίληψη των παιδιών και μετασχηματίστηκε σε παράγοντα θετικής διάκρισης. Οι διακρίσεις που έλαβαν ως μαθητές ενίσχυσαν την αυτοεκτίμησή τους, ενώ η δημόσια αναγνώρισή τους επέστρεψε ως θετικό συναίσθημα αναφορικά με την εβραϊκότητά τους.

Καθώς το πένθος αναβαλλόταν και απωθούνταν, η μνήμη ως μορφή κοινωνικότητας απέκτησε νέα σημασία και λειτουργία. Η ατομική μνήμη αποκτούσε αξία και συνδέει τις γενιές μεταξύ τους. Καθώς η οικογενειακή ιστορία δημιουργούσε έναν δεσμό μεταξύ των γενεών, η μνήμη έδωσε χώρο στο πένθος και η εβραϊκή ταυτότητα έγινε ενσάρκωμένη ιστορία του εαυτού.

68. B. Lewkowicz, «Μετά τον πόλεμο ήμασταν όλοι μαζί!», σ. 250.

69. Η πρόσφατη μελέτη της Marianne Hirsch και του Leo Spitzer για το Czernowitz φωτίζει μια παρόμοια διαδικασία που δείχνει πόσο περίπλοκες είναι οι πολιτικές της μνήμης. Βλ. Marianne Hirsch – Leo Spitzer, *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory*, Μπέρκλεϊ 2010.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΕΙΣ

Αστικός χώρος και δημόσια κοινωνικότητα: οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι της Αθήνας, 1914-1969¹

Παρά τις επιμέρους και σημαντικές διαφορές μεταξύ των επιστημόνων που μελετούν την αστικοποίηση της ελληνικής πρωτεύουσας κατά τον εικοστό αιώνα, πολεοδόμοι, αρχιτέκτονες, γεωγράφοι και κοινωνιολόγοι συμφωνούν ότι στις πολιτικές παραγωγής του αστικού χώρου διακρίνονται δύο πόλοι. Από τη μια βρίσκεται το ελληνικό κράτος, που αποδείχτηκε αδύναμο να επιβάλει από τα πάνω κεντρικές πολιτικές δόμησης και σχεδιασμού του χώρου –ιδιαίτερα μετά την έλευση των μικρασιατών προσφύγων–, ενώ παράλληλα ευνόησε με συστηματικό τρόπο τη μικροϊδιοκτησία ως μηχανισμό κοινωνικής ενσωμάτωσης. Από την άλλη, η ατομική πρωτοβουλία με σημείο αναφοράς τις οικογενειακές στρατηγικές, η οποία μέσα από την αυθαίρετη δόμηση και την αντιπαροχή δημιούργησε, κυρίως κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60, μια πόλη άναρχης δόμησης, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες, συνεκτικό στοιχείο των δύο πόλων αποτέλεσαν οι πελατειακές σχέσεις και η αναδρομική κρατική ρύθμιση του χώρου, που νομιμοποιούσε σταδιακά τις αυθαιρεσίες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αδιέξοδης κατάστασης τις τελευταίες δεκαετίες.²

Στο κείμενο που ακολουθεί εξετάζω έναν ενδιάμεσο πόλο, τον οποίο οι προηγούμενες μελέτες έχουν αγνοήσει, δηλαδή τις συλλογικότητες που παράγουν χώρο στην κλίμακα της συνοικίας μέσα από τυπικές και άτυπες δράσεις, το αποτέλεσμα των οποίων δεν είναι καθόλου αμελητέο. Η περίοδος μελέτης είναι μεταξύ του 1914 και του 1969.³ Τα υποκείμενα

1. Ένα θερμό ευχαριστώ στην Έφη Αβδελά και την Κατερίνα Αναγνωστάκη που με υπομονή, επιμονή και προπαντός πολλή δουλειά δημιούργησαν τις ιδανικές συνθήκες συνεργασίας και κοινωνικότητας μεταξύ των συμμετεχόντων στο πρόγραμμα κατά τη διάρκεια των τριών χρόνων λειτουργίας του.

2. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα 1989· Δημήτρης Φιλίππιδης, *Για την ελληνική πόλη*, Αθήνα 1990· Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, «Η μεταπολεμική Ελληνική πόλη μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας», *Πρακτικά συνεδρίου: Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974*, Βόλος 2000, σ. 109-123· Γεώργιος-Στυλιανός Ν. Πρεβελάκης, *Επιστροφή στην Αθήνα. Πολεοδομία και γεωπολιτική της ελληνικής πρωτεύουσας*, μετ. Μάρω Πρεβελάκη, Αθήνα 2001· Μαρία Μαντουβάλου – Μαρία Καλαντζοπούλου, «Πολεοδομία και πολιτικοκοινωνικά διακυβεύματα στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πρακτικά του συνεδρίου Ελεύθεριος Βενιζέλος και Ελληνική πόλη. Πολεοδομικές πολιτικές και κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις*, Αθήνα 2005, σ. 85-95· Ελιζαμπέτ Χάιντενραϊχ, Σωτήρης Χτούρης, Ντέτλεφ Ίψεν, Αθήνα. *Η κοινωνική δημιουργία μιας μεσογειακής μητρόπολης*, μετ. Πώργος Σαγκριώτης, Αθήνα 2007.

3. Η περίοδος αυτή αντιστοιχεί στα χρονικά όρια του αρχαιικού υλικού που εντοπίστηκε στο Αρχείο του Πρωτο-

που συμμετέχουν σε τυπικούς συλλόγους με δημόσιο προσανατολισμό και δράση, όπως οι συνοικιακοί σύλλογοι, συνάπτουν κοινωνικές σχέσεις επικαλούμενα πολιτισμική συνάφεια μέσα από την οποία επενδύουν με σημασίες και νοήματα τον χώρο τον οποίο αποκαλούν «συνοικία», τις μεταξύ τους σχέσεις και τις σχέσεις τους με την εξουσία. Παράγουν δηλαδή δημόσια κοινωνικότητα. Ταυτόχρονα, παράγουν κοινωνικά τον χώρο, καθώς εμπλέκονται στην υλοποίηση χωρικών σχεδίων κατοίκησης.

Εξετάζοντας τους σκοπούς και τους τομείς δράσης των σωματείων με επίκεντρο τον χώρο της συνοικίας, συναντάμε μια ευρεία γκάμα προθέσεων και επιδιώξεων, από την ανάγκη να φτιαχτούν στοιχειώδεις υποδομές και να κατασκευαστούν κοινόχρηστοι χώροι και κτίρια μέχρι την ηθική και υλική στήριξη αναξιοπαθούντων μελών, τη χρηστή και εθνική διαπαιδαγώγηση των νέων, την ηθική και μορφωτική ανύψωση των μελών, κ.ά. Σπάνια βέβαια όλες οι παραπάνω επιδιώξεις συμπίπτουν σε έναν και μόνο σύλλογο. Τα καταστατικά δείχνουν ότι η συλλογική δράση γίνεται αντιληπτή ως εν-τοπισμένη αξεδιάλυτη διαδικασία εξωραϊσμού χώρων και ανθρώπων, αλλά και ως κανονιστική δέσμη πρακτικών με τις οποίες ρυθμίζονται οι σχέσεις μεταξύ χωροχρονικών συνθηκών, συλλογικών υποκειμένων και φορέων εξουσίας.

Αυτές οι πολιτικές του χώρου στη μικρή κλίμακα συναντούν τη δημοτική αρχή και το κράτος με αποτέλεσμα να αναπτύσσονται ποικίλες σχέσεις με τους θεσμούς και τους κρατικούς μηχανισμούς. Άλλοτε φαίνεται να τους υποκαθιστούν, άλλοτε να διεκδικούν από αυτούς και άλλοτε να συνεργάζονται μαζί τους. Στις σχέσεις αυτές πάντως η «συνοικία» καθίσταται αμφισβητούμενος χώρος, καθώς οι σύλλογοι επιχειρούν να τον οικειοποιηθούν με κριτήριο την κατοίκηση του, χωρίς αυτός να πληροί πάντα τις νομικές προϋποθέσεις (π.χ. οι εκτός σχεδίου περιοχές). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι σύλλογοι παράγουν κοινωνικά τον χώρο, ενώ ταυτόχρονα τον νοηματοδοτούν και εμπλέκονται σε σχέσεις εξουσίας.

Η διερεύνηση της συγκρότησης και της δράσης τους μας επιτρέπει να ξανασκεφτούμε την έννοια του «πολιτικού» με όρους ευρύτερους και πιο πολύπλοκους από αυτούς που συνεπάγεται η θεώρηση του κράτους ως οντότητας οριοθετημένης με σαφήνεια, η οποία επιβάλλει ή αδυνατεί να επιβάλλει την εξουσία της στη ρύθμιση του χώρου. Μας δίνει τη δυνατότητα να ξανασκεφτούμε ότι το «κράτος» είναι δυναμική διαδικασία, σε διαρκή αλληλόδραση με τις κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δίκτυα. Επηρεάζεται από και επηρεάζει την «κοινωνία» σε σημείο ώστε τα μεταξύ τους όρια να αποδεικνύονται δυσδιάκριτα και πορώδη.⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, προσεγγίζω τα καταστατικά των συλλόγων ως σενάρια εδαφικοποίησης,⁵ που δημοσιοποιούν τις αναπαραστάσεις των μελών τους για το πώς θα έπρεπε

δικείου Αθηνών (στο εξής ΑΠΑ), στο τμήμα «Καταστατικά Σωματείων» (στο εξής ΚΣ). Στην πραγματικότητα διασώζονται καταστατικά από το 1932 και μετά. Για την προηγούμενη περίοδο διασώζονται μόνο τα ευρετήρια και κάποια αταξινόμητα καταστατικά.

4. Βλ. ενδεικτικά Timothy Mitchell, "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics", *The American Political Science Review* 85/1 (1991), σ. 77-96. Nikolas Rose – Peter Miller, "Political Power beyond the State: Problematics of Government", *The British Journal of Sociology* 43/2 (1992), σ. 173-205. Joe Painter, "Prosaic Geographies of Stateness", *Political Geography* 25 (2006), σ. 752-774. Aradhana Sharma – Akhil Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Οξφόρδη 2006.

5. Δανείζομαι τον όρο «εδαφικοποίηση» (territorialisation) από τον Claude Raffestin. Ο Raffestin αντιλαμ-

να είναι η συνοικία τους και να χρησιμοποιείται ο χώρος της, ποιες δράσεις προτίθενται να αναλάβουν προκειμένου να οικειοποιηθούν τη συνοικία και να υλοποιήσουν το χωρικό τους σχέδιο. Τα σενάρια εδαφικοποίησης είναι στη βάση τους κανονιστικά καθώς εκφράζουν τις προθέσεις των συλλόγων σχετικά με το πώς θα ήθελαν τον χώρο της συνοικίας τους και όχι για το πώς αυτός είναι.

Η δημόσια δράση των συλλόγων της συνοικίας είναι πολυσχιδής, στενά συνδεδεμένη με τα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής, διαπλεκόμενη με άλλες μορφές σωματειακής δράσης και πάνω απ' όλα ιστορικά προσδιορισμένη, δηλαδή διαρκώς μεταβαλλόμενη σε σχέση με το ιστορικό της συμφραζόμενο. Μαζί με το κράτος, τους δήμους και τους πολίτες, οι σύλλογοι συνδιαμορφώνουν τον αστικό χώρο, καθώς η δράση τους ταυτίζεται με μια περίοδο αστικοποίησης –ιδιαίτερα έντονης τις δεκαετίες '50-'70–, όπου ειδικά η περιφέρεια του δήμου Αθηναίων αλλά και πολλά τμήματα της πρωτεύουσας τελούν υπό διαμόρφωση. Με άλλα λόγια, σε μια περίοδο κατά την οποία ο αστικός χώρος δεν έχει πάρει ακόμα την οριστική του μορφή, οι συνοικιακοί σύλλογοι μπορούν να θεωρηθούν εργαστήρια παραγωγής χώρου, που δρουν σε περιοχές με διαφορετικό διοικητικό καθεστώς (κοινότητα, δήμος, οικισμός, κέντρο Αθήνας), διαφορετική κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα, κοντινές ή απομακρυσμένες από τον οικιστικό ιστό της πρωτεύουσας, εντός ή εκτός σχεδίου, με διαφορετική ιστορική διαδρομή μέσα στον χρόνο.

Οι συνοικιακοί σύλλογοι ανθίζουν σε μια περίοδο έντονων αλλαγών, όπως η εγκατάσταση προσφύγων, η πολεμική συγκυρία της δεκαετίας του 1940 και η αλματώδης αστικοποίηση των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης. Οι παράγοντες αυτοί σταματούν απότομα την ευφορία της πολεοδομικής σκέψης και ανάπτυξης που χαρακτηρίζει τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, εξασθενίζουν οικονομικά την κεντρική διοίκηση, καταστρέφουν υποδομές και παραλύουν την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας, μεγιστοποιούν το οξύ πρόβλημα της στέγης και παράγουν μια άνευ προηγουμένου επέκταση του οικιστικού χώρου έξω από κάθε κεντρικό πολεοδομικό έλεγ-

βάνεται το «έδαφος» (territoire) ως τον χώρο που είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης δράσης με τη βοήθεια διαμεσολαβητών (γνώση, αναπαραστάσεις, κοινωνικοί ρόλοι, τεχνικά εργαλεία, αισθήσεις) και την «εδαφικότητα» (territorialité) ως το σύνολο των ατομικών και συλλογικών σχέσεων μεταξύ κοινωνίας και χώρου. Αυτή καλύπτει τις διασταυρώσεις της κοινωνίας με τον χώρο και την εξουσία και με αυτόν τον τρόπο μας επιτρέπει να εννοιολογήσουμε τη διαμόρφωση και τη ρύθμιση της καθημερινής ζωής διαμέσου της έννοιας της εξουσίας. Ο Raffestin θεωρεί ότι υλική και σημειωτική διάσταση της εδαφικότητας αλληλεπιδρούν. Η εδαφικοποίηση είναι η διαδικασία οικειοποίησης, κατοχής, υπεράσπισης και ελέγχου μιας χωρικής ενότητας και συγκροτείται μέσω αποκλεισμών που γεννούν τα όρια. Βλ. Claude Raffestin, « Remarques sur les notions d'espace, de territoire et de territorialité », *Espaces et sociétés* 41 (1982), σ. 167-171· του ίδιου, « Territorialité: concept ou paradigme de la géographie sociale? », *Geographica Helvetica* 2 (1986), σ. 91-96· του ίδιου, « Repères pour une théorie de la territorialité humaine », *Cahier/Groupe Reseaux* 7 (1987), σ. 2-22· του ίδιου, « Langue et territoire. Autour de la géographie culturelle » στο Samuel Walty – Benn Werlen (επιμ.), *Kulturen und Raum: theoretische Ansätze und empirische Kulturforschung in Indonesien: Festschrift für Professor Albert Leemann*, Ζυρίχη 1995, σ. 87-104· Claude Raffestin – Angelo Barampama, « Espace et pouvoir », στο Antoine Bailly (επιμ.), *Les concepts de la géographie humaine*, Παρίσι 1988, σ. 63-71. Βλ. επίσης Francisco R. Klauser, "Rethinking the Relationships between Society and Space: A Review of Claude Raffestin's Conceptualisation of Human Territoriality", *Working Paper No 37*, 2008, Social Sciences Research Centre, National University of Galway, http://www.nuigalway.ie/research/ssrc/documents/territoriality_working_paper_francisco_klauser.pdf.

χου.⁶ Επιπλέον, ο οικιστικός ιστός παραμένει διοικητικά κατακερματισμένος για πολλές δεκαετίες σε δήμους και κοινότητες εξαιτίας του βενιζελικού νόμου ΔΝΖ'/1912 «περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων». Ο δεύτερος βαθμός αυτοδιοίκησης δεν ίσχυσε ποτέ, παρά το Σύνταγμα του 1927, που τον προέβλεπε. Στη μακρά πορεία μέχρι τη Μεταπολίτευση, οι δημοτικές αρχές αποστερήθηκαν σταδιακά πολλές αρμοδιότητες και ενισχύθηκε ο συγκεντρωτικός ρόλος των κρατικών μηχανισμών με κεντρικό πρόσωπο τον νομάρχη.⁷ Την ίδια περίοδο τα δίκτυα των υποδομών εκτελούνται από ιδιωτικές ή ημιδημόσιες εταιρείες.⁸ Αν και απαιτείται μεγαλύτερη διερεύνηση του ζητήματος, φαίνεται ότι οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι επιχειρούν να επιλύσουν προβλήματα καθημερινής ζωής, εκπροσωπώντας την κοινότητα της μικρής χωρικής κλίμακας απέναντι σε έναν συγκεντρωτικό κρατικό μηχανισμό και μια αναιμική τοπική αυτοδιοίκηση μέσα σε συνθήκες ανεξέλεγκτης αστικοποίησης.

Σε όσα ακολουθούν επιχειρώ να σκιαγραφήσω το προφίλ των συνοικιακών συλλόγων, εξετάζοντας τις διαφορετικές εκδοχές της κλίμακας δράσης τους, την παραγωγή της διαφοράς και τις μεταβολές στη γεωγραφία τους στο υπό διαμόρφωση αθηναϊκό αστικό περιβάλλον μέσα από το παράδειγμα της οδού Πατησίων. Με αφετηρία την αναλυτική κατηγορία της διακυβέρνησης επιχειρώ επίσης να αναδείξω τον πολιτικό χαρακτήρα των συλλόγων και να διατυπώσω κάποιες υποθέσεις εργασίας γύρω από τις σχέσεις τους με το κράτος.

Συνοικιακοί εξωραϊστικοί σύλλογοι

Όπως προκύπτει από τα καταστατικά τους, τα περισσότερα σωματεία αυτού του είδους έχουν ως πρώτο προσδιοριστικό τον όρο «εξωραϊστικός» και ακολουθούν οι όροι «καλλωπιστικός», «εκπολιτιστικός», «μορφωτικός» «φιλανθρωπικός».⁹ Ο «εξωραϊσμός» και το συνώνυμό του «καλλωπισμός» απαντώνται ήδη στον αθηναϊκό τύπο των αρχών του εικοστού αιώνα και αφορούν πολεοδομικές παρεμβάσεις μικρής και μεσαίας κλίμακας που θα συντελούσαν στην «ευρωπαϊκή εικόνα» της Αθήνας.¹⁰ Με τον ίδιο όρο περιγράφονται επίσης στον λόγο των ειδικών της εποχής αναγκαίες για την πρωτεύουσα παρεμβάσεις μεγάλης κλίμακας: διάνοιξη οδικών αρτηριών και επιμέρους δρόμων για την επικοινωνία των συνοικιών μεταξύ τους, δημιουργία δημόσιων κήπων και πλατειών, καθορισμός θέσεων για την ανέ-

6. Βίκα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα 1984· Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940*, τ. Β1: *Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2003, σ. 59-105.

7. Νικόλαος-Κοιμνηνός Χλέπας, *Η πολυβάθμια αυτοδιοίκηση. Θεωρητικές αναζητήσεις και θεσμικές μεταμορφώσεις*, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 130, 149-150, 202 και 224-225.

8. Η ΔΕΗ από το 1956 μέχρι και το 1968 συγκέντρωσε μέσω εξαγορών τις 415 επιχειρήσεις παραγωγής ρεύματος. Το 1970 δημιουργείται πλέον ένα εθνικό δίκτυο ηλεκτροδότησης που προσφέρει ισότιμα σε όλους πρόσβαση στο ηλεκτρικό ρεύμα. Βλ. Δήμητρα Σαμίου, *Η εξαγορά των ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ*, Αθήνα 1998.

9. Δεν απουσιάζουν ουδέτεροι ως προς τις προθέσεις των ιδρυτών προσδιορισμοί, όπως Ένωσις οικιστών, ή άλλοι, όπως Ένωσις ιδιοκτητών, με σαφή αναφορά στην κατοχή της ιδιοκτησίας.

10. *Εμπρός*, 9.7.1900 και *Ακρόπολις*, 6.8.1912.

γερση δημόσιων και δημοτικών κτιρίων, ζωνοποίηση των αστικών λειτουργιών.¹¹ Σε αυτές είναι εμφανείς οι επιδράσεις των πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών ρευμάτων για τον επανασχεδιασμό της νεωτερικής πόλης στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες, εξαιτίας των κοινωνικών ζητημάτων που έχουν προκύψει από την εκβιομηχάνιση και την έντονη αστικοποίηση του δέκατου ένατου αιώνα.¹² Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο ελληνικό πλαίσιο ο «εξωραϊσμός» αποδίδει στα ελληνικά και εκφράζει νοηματικά τις αρχές του κινήματος του αστικού εξωραϊσμού (city beautiful movement) που αναπτύχθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη του δέκατου ένατου μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα.¹³

Ο όρος «εξωραϊσμός» και τα παράγωγά του φαίνεται ότι στην ελληνική περίπτωση αποκτούν ευρύ περιεχόμενο που δεν αφορά μόνο τους ειδικούς του αστικού σχεδιασμού, αλλά υιοθετείται και από τους συνοικιακούς συλλόγους. Στη μεταπολεμική περίοδο εντάσσεται στο πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής. Η ΕΔΑ και η νεολαία των Λαμπράκηδων τον χρησιμοποιούν συχνά όταν αναφέρονται στην καταγραφή προβλημάτων των συνοικιών, ενώ ο Σύνδεσμος Εξωραϊστικών Σωματείων Αθήνας, στο περιοδικό του με τίτλο *Εξωραϊσμός – Εκπολιτισμός*, εξυμνεί τα «μεγάλα έργα» της εξαετίας 1955-1961 (κυβερνήσεις Κωνσταντίνου Καραμανλή).¹⁴ Την ίδια περίοδο οι συνοικιακοί σύλλογοι γίνονται ο καμβάς συνάρθρωσης των ποικίλων στόχων που είδαμε να αναφέρονται στα καταστατικά τους, όπως πολεοδομικές παρεμβάσεις και χωροταξία, εκπαίδευση, μέριμνα για τη δημόσια υγιεινή και φιλανθρωπία. Οι δράσεις αυτές εννοολογούνται ως προϋποθέσεις για την επίτευξη της «προόδου» και του «εκπολιτισμού».

Η σωματειακή δράση εντοπιζόταν συνήθως στη συνοικία. Υπήρχαν περιπτώσεις όμως που αυτή δεν αποτελούσε τη μοναδική χωρική κλίμακα. Κάποιες φορές οι σύλλογοι απέφεναν τις επίσημες χωρικές διαιρέσεις διοικητικού χαρακτήρα του δήμου και επινοούσαν νέους χώρους, πιο συμβατούς με αυτό που θα ονομάζαμε «γειτονία». Τόσο όμως η συνοικία όσο και οι μικρότερες χωρικές κλίμακες ήταν επινόηση καθημερινών κοινωνικών σχέσεων των κατοίκων με τον χώρο κατοικίας τους και συνιστούσαν ένα πλέγμα αναπαραστάσεων που ταλαντεύονταν μεταξύ της εμπειρίας του χώρου και μιας φαντασιακής γεωγραφίας του μέλλοντος. Η ίδρυση ενός συλλόγου έδινε θεσμικό χαρακτήρα σε αυτή την επινόηση. Οι διάφορες επιμέρους χωρικότητες (δηλαδή οι κοινωνικά προσδιορισμένες σχέσεις ανθρώπων και χώρων), όπως για παράδειγμα η εγκατάσταση των υποδομών, ένα σχολείο, ένα ιατρείο,

11. Βλ. ενδεικτικά Ανδρέας Κριεζής, *Ο εξωραϊσμός της πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα 1916.

12. Η παρακαταθήκη της μνημειακής πόλης από την εποχή των μεγάλων παρεμβάσεων επί Haussmann στο Παρίσι συνοδεύεται από το κίνημα των κηπουπόλεων του Ebenizer Howard στις αρχές του εικοστού αιώνα, το κίνημα εξωραϊσμού των Ηνωμένων Πολιτειών, την εντατική επανακατασκευή των αστικών κέντρων, τη ζωνοποίηση της Σχολής του Σικάγου και τη γενικότερη διάχυση των νέων αντιλήψεων για τον αστικό χώρο σε όλες τις χώρες που κινούνται πλέον στους ρυθμούς ενός αστικού πολιτισμού. Βλ. ενδεικτικά Robert Freestone, "The Internationalization of the City Beautiful", *International Planning Studies*, 12/1 (2007), σ. 21-34.

13. Αυτό εμπνεόταν από τα κλασικά πρότυπα και τη μνημειακή αρχιτεκτονική και χαρακτηριζόταν από πλατιές δεντροφυτεμένες λεωφόρους και ευρείς δημόσιους χώρους με αγάλματα και οβελίσκους. Βλ. Bonj Szczygiel, "City Beautiful' Revisited: An Analysis of Nineteenth-Century Improvement Efforts", *Journal of Urban History* 29/2 (2003), σ. 107-132. R. Freestone, "The Internationalization of the City Beautiful".

14. *Εξωραϊσμός – Εκπολιτισμός* 1 (1961), σ. 4-5.

μια βιβλιοθήκη, αλλά και οι πλατείες, τα πεζοδρόμια και οι δρόμοι που θα φτιάχνονταν με πρωτοβουλία του συλλόγου, αποτύπωναν τις συλλογικές προσδοκίες των κατοίκων. Με αυτήν την έννοια, η χωρική κλίμακα δράσης μετατρέπεται σε ό,τι μπορούμε να αποκαλέσουμε κοινότητα προσδοκιών.

Οι χωρικές σημάνσεις που οριοθετούσαν τον χώρο δράσης των συλλόγων στην περίπτωση της μικρότερης από τη συνοικία κλίμακας ήταν διάφοροι. Ορισμένοι εξωραϊστικοί σύλλογοι υιοθετούσαν την εκκλησιαστική-ενοριακή γεωγραφία. Αυτοπροσδιορίζονταν συνήθως ως σύλλογοι με επίκεντρο έναν υπάρχοντα ναό ή την οικοδόμησή του.¹⁵ Οι ενορίες βέβαια δεν συνέπιπταν πάντα με τις χωρικές διαιρέσεις του σχεδίου πόλης. Μια συνοικία μπορεί να περιελάμβανε περισσότερες από μία ενορίες. Φαίνεται ωστόσο ότι ο ενοριακός θεσμός και η ενορία ως δεδομένη χωρική ενότητα επιδρούν αποφασιστικά στους τρόπους με τους οποίους προετοιμάζεται, αποκτά τυπική μορφή και υλοποιείται η συλλογική δράση στη μικρή χωρική κλίμακα. Διαμορφώνουν τους διανοητικούς χάρτες των κατοίκων στην καθημερινή τους ζωή και παίζουν καταλυτικό ρόλο στον τρόπο αντίληψης του χώρου ως οικείου ή αντίθετα ανοίκειου, πρόσφορου ή όχι για συλλογική παρέμβαση, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950.¹⁶

Άλλες φορές το χωρικό πεδίο της συλλογικής δράσης οριοθετείται με απόλυτη σαφήνεια με ονόματα δρόμων ή φυσικών συνόρων. Για παράδειγμα, ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Πευκοφύτου Περιοχής συνοικίας Ζωγράφου ο Άγιος Κων/νος ορίζει τον χώρο δράσης του ως εξής: «του τμήματος της συνοικίας Ζωγράφου του περιλαμβανομένου από του άλσους Ζωγράφου μέχρι της οδού Στρατηγού Μακρυγιάννη και μεταξύ των παραλλήλων οδών Δρυάδων και Γεωργίου Ζωγράφου».¹⁷

Τέλος, συναντάμε αρκετές περιπτώσεις συλλόγων με σημείο αναφοράς περιοχές χωρίς διοικητική ταυτότητα, οι οποίες με τα χρόνια αναγνωρίζονται ως τμήμα μιας ευρύτερης διοικητικής ενότητας. Οι σύλλογοι αυτοί αφορούν περιοχές της αθηναϊκής περιφέρειας εκτός σχεδίου, όπου οι κάτοικοι ή μεγάλο μέρος τους έχουν κοινή καταγωγή και/ή ασκούν παρόμοια επαγγέλματα. Πρόκειται επίσης για περιοχές στις οποίες κυριαρχεί η λαϊκή αυτοστέγαση.

Εντέλει, η συλλογική δράση στο επίπεδο της συνοικίας προϋποθέτει συγκεκριμένες συνάψεις που συνάπτονται στο επίπεδο της καθημερινότητας. Οι κάτοικοι που συμμετέχουν είναι συντοπίτες, θαμώνες στο ίδιο καφενείο, μέλη του εκκλησιασματος σε κάποιο ναό, μπορεί να συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς. Οι κανονικότητες του χρόνου και του χώρου της καθημερινότητας διασφαλίζουν την εγγύτητα και την επικοινωνία και καθιστούν, μεταξύ άλλων, την απόφαση να ιδρυθεί σύλλογος «φυσική» της κατάληξη. Πολύ σημαντικό ρόλο

15. Βλ. ενδεικτικά ΑΠΑ-ΚΣ, Εξωραϊστικός Σύλλογος Κατοίκων Νεοκτίστων Περισού Η Μεγαλόχαρη, [ντοσιέ]1964Γ/[αριθμός απόφασης]9008.

16. Σε αυτό μοιάζει να συνετέλεσε η παραδοσιακή σημαντική θέση της ενορίας στην ελληνική κοινωνία: τον δέκατο ένατο αιώνα η ενορία αποτέλεσε τη διοικητική βάση για τη λειτουργία της γραφειοκρατικής μηχανής για τη διεξαγωγή απογραφών και εκλογών, ενώ στον ενοριακό ναό διατηρούνταν τα ληξιαρχικά βιβλία βαπτίσεων και γάμων. Ο νόμος 3596 του 1910 καθόριζε το νομικό καθεστώς της ενορίας. Για τον νόμο 3596, βλ. ΦΕΚ 93, 9.3.1910.

17. ΑΠΑ-ΚΣ, 1959Β/11028.

παίζουν η εννορία, η κοινή καταγωγή, αλλά και η φυσική εγγύτητα, η χωρική συνθήκη που παραπέμπει στην έννοια της «γειτονιάς».

Η παραγωγή της κοινωνικής διαφοράς στη μικρή χωρική κλίμακα

Μολονότι οι υποδομές αποτελούν συχνά τα πιο προβεβλημένα ή και μοναδικά αιτήματα ενός συνοικιακού συλλόγου, αυτό δεν σημαίνει ότι η απουσία τους οδηγεί αυτόματα στη συλλογική δράση που διεκδικεί τη βελτίωση ή την εγκατάστασή τους. Συναντάμε περιοχές στις παρυφές της πόλης χωρίς καμία πρωτοβουλία για συλλογική δράση και κεντρικές περιοχές στις οποίες σύλλογοι ζητούν τη βελτίωση των ήδη υπάρχουσών υποδομών. Η εμφάνιση των συλλόγων δεν αποτελεί λοιπόν μια αυτόματη πρακτική που απορρέει από το χαμηλό επίπεδο των συνθηκών διαβίωσης. Επιπλέον, δεν μοιάζει η ίδρυση συνοικιακών συλλόγων να συνδέεται με την κοινωνική ή επαγγελματική ταυτότητα των κατοίκων μιας περιοχής. Δεν είναι, για παράδειγμα, μόνο οι πρόσφυγες που προστρέχουν από νωρίς στη συλλογική τους εκπροσώπηση προκειμένου να πείσουν το κράτος για την οικιστική τους αποκατάσταση. Εξίσου δραστήριοι εμφανίζονται και οι γηγενείς, ανεξάρτητα από το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκουν. Έτσι, συλλόγους ιδρύουν οι κάτοικοι λαϊκών στρωμάτων που διαμένουν σε περιοχές εκτός σχεδίου και υιοθετούν την πρακτική της αυτοστέγασης, αλλά και κάτοικοι που ανήκουν στα μεσαία στρώματα και διαμένουν σε κεντρικές περιοχές της πόλης ή σε κηπουπόλεις.¹⁸

Δεν είναι στις προθέσεις αυτού του κειμένου να μελετήσει πώς συσχετίζονται οι συγκεκριμένες συλλογικότητες με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Φαίνεται όμως ότι στο πλαίσιο ενός ρευστού και διαρκώς μεταβαλλόμενου αστικού περιβάλλοντος οι συνοικιακοί σύλλογοι παρήγαγαν την κοινωνική διαφορά μέσα από την ιδιοκτησία. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις τρόπους με τους οποίους οι σύλλογοι επικαλούνται την ιδιότητα της ιδιοκτησίας, οι οποίοι αντιστοιχούν σε τρεις διαφορετικές χρονικές φάσεις της οικιστικής ανάπτυξης.

Στον πρώτο, που συναντάται κυρίως τις δεκαετίες του 1920 και 1930, η αναφορά στην ιδιοκτησία περιλαμβάνεται στο όνομα του συλλόγου. Κύριος σκοπός των συγκεκριμένων συλλόγων είναι η προστασία των συμφερόντων των μελών του.¹⁹ Σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ, από το 1920 είχαν συσταθεί σύλλογοι και ενώσεις με στόχο την προστασία της ιδιοκτησίας, είτε από τις απαλλοτριώσεις της αγροτικής μεταρρύθμισης είτε από τις απαλλοτριώσεις για τη βιομηχανία με τον νόμο 2948/1922 ή τέλος από την επιβολή του ενοικιοστασίου.²⁰ Ο δεύτερος τρόπος αφορούσε ιδιοκτήτες περιοχών λαϊκής αυτοστέγασης και

18. Βλ., για παράδειγμα, την περίπτωση του Εκπολιτιστικού Συλλόγου Ιδιοκτητών Οικιστών περιοχής Παλιά-γιαννη Αττικής (η μετέπειτα Άνω Κηφισιά), ΑΠΑ-ΚΣ, 1953Γ/11499 και του Συλλόγου Οικιστών Νέας Αλεξάνδρειας (κηπούπολη της Φιλοθέης), που στέγασε υπαλλήλους της Εθνικής Τράπεζας στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ΑΠΑ-ΚΣ, 1935Α/5466.

19. Βλ., για παράδειγμα, Σύλλογος Ιδιοκτητών Προαστείου Ριζουπόλεως ΑΠΑ-ΚΣ, 1928, ντοσιέ Παλαιά Σωματεία/6701.

20. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα 2009, σ. 469.

εκτός σχεδίου πόλης, οι οποίοι ίδρυναν «συλλόγους ιδιοκτητών» με στόχο να ενισχύσουν την επισφαλή θέση τους απέναντι στον νόμο. Τέτοιου τύπου συσσωματώσεις δραστηριοποιούνται στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου.²¹ Ο τρίτος τρόπος δεν συμπεριελάμβανε την «ιδιοκτησία» στον τίτλο, αλλά αυτή ήταν προϋπόθεση για να γίνει κάποιος τακτικό μέλος. Η δράση του συλλόγου συχνά οριοθετούνταν με βάση συγκεκριμένους δρόμους, ενώ η ιδιότητα του «ιδιοκτήτη» συνοδευόταν και από αυτή του «μόνιμου κατοίκου». Οι σύλλογοι αυτοί απαντούν κυρίως τη δεκαετία του 1960.²²

Η ιδιοκτησία γίνεται το κοινωνικό σύνορο για τον αποκλεισμό ακτημόνων και ενοικιαστών και ταυτόχρονα το πολιτισμικό όριο που επιχειρεί να δημιουργήσει την ευταξία σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον: να διαχωρίσει την ιδιοκτησία, που δημιουργεί μακροχρόνιους και μόνιμους δεσμούς με έναν χώρο, από τα συμπτώματα της αστικοποίησης, όπως την κινητικότητα από συνοικία σε συνοικία, τη ρευστότητα της καθημερινότητας και το τυχαίο.

Η γεωγραφία των συνοικιακών συλλόγων

Ως προς τη γεωγραφία των συνοικιακών συλλόγων, μπορούμε να διακρίνουμε δύο μεγάλες χρονικές φάσεις με επιμέρους χρονικότητες, την προπολεμική και τη μεταπολεμική περίοδο. Η δεκαετία του '40, με την ισχυρή παρουσία συλλογικών πρωτοβουλιών με επίκεντρο τη συνοικία, αποτελεί μεταβατική περίοδο. Συνδέει την πληθυσμιακή έκρηξη της πρωτεύουσας, την οποία προκάλεσε ο ερχομός των προσφύγων και ο εποικισμός παλαιών και νέων περιοχών, με τη μεταπολεμική αύξηση του πληθυσμού εξαιτίας της εσωτερικής μετανάστευσης, που διαχέεται στον υπάρχοντα οικιστικό ιστό, αλλά ταυτόχρονα διογκώνει τις εκτός σχεδίου περιοχές ευνοώντας τις πρακτικές της λαϊκής αυτοστέγασης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι περισσότεροι σύλλογοι ιδρύονται σε περιοχές εντός σχεδίου παρά σε αυτές που βρίσκονται εκτός σχεδίου. Συγκεκριμένα, ένας ή δύο συνοικιακοί σύλλογοι εμφανίζονται συνήθως σε περιοχές από τη στιγμή που αυτές αποκτούν ένα πρωτοβάθμιο διοικητικό καθεστώς, γίνονται δηλαδή κοινότητες και αυτονομούνται από τον δήμο Αθήνας, ή σε οικισμούς που μετατρέπονται σε κοινότητες έχοντας αποκτήσει έναν ορισμένο αριθμό κατοίκων. Έτσι τα Πατήσια, οι δυτικές συνοικίες, οι ανατολικές συνοικίες, οι κοινότητες της Ηλιούπολης και της Καλλιθέας διακρίνονται από τη σταθερή και αδιάλειπτη παρουσία των συλλόγων τοπικής κλίμακας από τις αρχές του 1920 μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Άλλοι σύλλογοι θέτουν ως κεντρικό στόχο τους την ένταξη της περιοχής τους στο σχέδιο πόλης.

Σε κεντρικές συνοικίες της Αθήνας των αρχών του εικοστού αιώνα η παρουσία συνοικιακών συλλόγων είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη, με εξαίρεση τη συνοικία Άρεως, τη συνοικία Αβερωφείου (Γκύζη και Αβέρωφ), τη Γαργαρέττα (Κουκάκι) και το Γουδί.²³ Η εικόνα δεν

21. Όπως οι Ιδιοκτήτες Οικιστές της Παληάγιαννη.

22. Εξωραϊστικός Σύλλογος Λόφου Σικελίας-Χαροκόπου Η Αναγέννησις, ΑΠΑ-ΚΣ, 1966Β/5949.

23. Το συγκεκριμένο σχέδιο πόλης της Αθήνας το 1908 χώριζε την πόλη σε τέσσερα διαμερίσματα και εξήντα επτά συνοικίες. Μετά από διορθώσεις και συμπληρώσεις, επανεκδόθηκε το 1923 και αποτέλεσε σημαντικό εργαλείο

αλλάζει και μετά την έλευση των προσφύγων μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '40. Οι λιγοστοί συνοικιακοί σύλλογοι απαντούν στα Τουρκοβούνια, τη συνοικία Λυκαβηττός, τη λεωφόρο Αλεξάνδρας και τη συνοικία του Αρδηττού. Το 1947 εμφανίζεται και ο εξωραϊστικός σύλλογος Άγιος Δημήτριος Αμπελοκήπων.²⁴ Στους Αμπελοκήπους, τα Τουρκοβούνια και τα Κουντουριώτικα (την περιοχή που γειτνιάζει με το σημερινό γήπεδο του Παναθηναϊκού) είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες και πολύ γρήγορα ιδρύθηκαν σύλλογοι προσφύγων. Ωστόσο οι συνοικιακοί σύλλογοι των γηγενών φαίνεται ότι λειτουργούσαν ανεξάρτητα από τους προσφυγικούς. Τα αιτήματά τους μπορεί να είχαν ως κοινό σημείο αναφοράς τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης για περιοχές που όχι μόνο γειτνιάζαν αλλά πιθανότατα ήταν κοινές, όμως οι προτεραιότητες της κάθε πλευράς ήταν διαφορετικές.

Κατά τη δεκαετία 1910-1920 οι συνοικιακοί σύλλογοι εμφανίζονται στις περιοχές που παρουσίασαν τη μεγαλύτερη ανοικοδόμηση. Η συγκεκριμένη δεκαετία αποτέλεσε τομή για την πολεοδομική και χωροταξική εξέλιξη της πρωτεύουσας, γιατί η πολεοδομική πολιτική κατόρθωσε να βάλει φραγμό στις διαδοχικές μαζικές επεκτάσεις του σχεδίου πόλης και κατά συνέπεια στις χαμηλές πυκνότητες του οικιστικού ιστού της πρωτεύουσας. Το αποτέλεσμα ήταν η έντονη ανοικοδόμηση και η αναζήτηση κατοικίας από τους νεοεισερχόμενους κατοίκους προς τα δυτικά, με προσανατολισμό τον Πειραιά. Οι συνθήκες για τη συγκεκριμένη οικιστική ανάπτυξη ήταν ευνοϊκές, καθώς το πεδινό έδαφος διευκόλυνε την οικοπεδική κατάτμηση και τη διάνοιξη πρόχειρων χωματόδρομων με ελάχιστο κόστος. Ταυτόχρονα, οικοδομική ανάπτυξη παρατηρείται και στην ανατολική περιοχή του Παναθηναϊκού Σταδίου –όχι όμως στις ανατολικές συνοικίες συνολικά–, εξαιτίας της γειτνιάσής του με τα Ανάκτορα και τον Βασιλικό Κήπο.²⁵

Σε αντίθεση με τις κεντρικές συνοικίες, «ενοριακοί» και κάποιοι «εξωραϊστικοί» σύλλογοι εμφανίζονται στις δυτικές, νότιες και ανατολικές συνοικίες. Σημαντικά αριθμητικά είναι η παρουσία τους στον Βοτανικό, τα Πατήσια, το Περιστέρι, την Καλλιθέα, τα Πετράλωνα, τη Νέα Σμύρνη, τον Βύρωνα, τον Υμηττό και τα Κουπόνια (Ζωγράφου και Ιλίσια), καθώς και στην περιοχή του Λυκαβηττού. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, η ίδρυσή τους πραγματοποιείται από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και μετά, και ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1930. Αυτή τη δεκαετία αυξάνεται και ο αριθμός των εξωραϊστικών συλλόγων που περιλαμβάνουν στους στόχους τους και φιλανθρωπικό αλληλοβοηθητικό έργο. Το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να είναι άσχετο με την έλευση των προσφύγων και τις ανακατατάξεις που αυτή προκαλεί στην ελληνική κοινωνία, καθώς επίσης και με τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης.

Ο «εξωραϊσμός» της συνοικίας ως πρόθεση και σκοπός ίδρυσης ενός συλλόγου μοιάζει

της διοίκησης. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο χωρισμός της πόλης σε τέσσερα τμήματα πραγματοποιήθηκε με βάση κεντρικές οδούς ως άξονες, τους οποίους ακολουθούσαν και οι δικαστικές και αστυνομικές διαιρέσεις από την εποχή της βασιλείας του Όθωνα μέχρι το Μεσοπόλεμο. Βλ. Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι συνοικίες των Αθηνών. Η πρώτη επίσημη διαίρεση (1908)*, Αθήνα 2001, σ. 45 και 49.

24. ΑΠΑ-ΚΣ, 1947Α/55.

25. Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Αθήνας. Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο*, Αθήνα 2012, σ. 73-85.

καινοφανής, με νεωτερικό περιεχόμενο σε σχέση με τους «ενοριακούς». Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι εξαφανίζονται οι «ενοριακοί» σύλλογοι. Η εκκλησιαστική γεωγραφία παραμένει βασική προϋπόθεση αντίληψης του οικείου χώρου που πρέπει να μεταβληθεί. Όμως το κέντρο βάρους σταδιακά μετατοπίζεται: από την ίδρυση ενός σωματίου με βασική πρόθεση την ανέγερση ναού και τον καλλωπισμό του περιβάλλοντος χώρου του, στην ίδρυση συλλόγων με κύριο σκοπό τον εξωραϊσμό μιας χωρικής ενότητας που είναι δυνατόν να περιλαμβάνει και την ανέγερση κάποιου ναού.

Η περίπτωση της οδού Πατησίων

Προκειμένου η εικόνα να γίνει σαφέστερη θα εστιάσουμε στην περίπτωση της περιοχής των Πατησίων.

Η χάραξη της οδού Πατησίων ξεκίνησε το 1841 και η επέκτασή της συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Στα τέλη του αιώνα το χωριό Πατήσια στο βόρειο τμήμα του κέντρου της πόλης αποτελούσε πλέον προάστιο της πρωτεύουσας και ταυτόχρονα την εξοχή των Αθηναίων. Μέχρι το 1928 οι διαδοχικές επεκτάσεις του σχεδίου πόλης προσέγγιζαν την περιοχή της Ούλεν και το νεκροταφείο, δηλαδή το τέρμα της Πατησίων.²⁶ Η ικανοποιητική δόμηση του χώρου όμως έφτανε ως την πλατεία Αμερικής. Στη συνέχεια της υπήρχαν αδιαμόρφωτες και προαστιακές περιοχές με επαύλεις και εξοχικές κατοικίες ευκατάστατων Αθηναίων.²⁷ Το 1919 ξεκίνησε η οικοδόμηση της συνοικίας Κυπριάδου στο τέρμα της Πατησίων από την εταιρεία του μηχανικού Κυπριάδη-Κυριαζή και Σια, με στόχο τη δημιουργία κηπούπολης στο πρότυπο της Φιλοθέης. Η πρότυπη οικιστική αυτή θέση σχεδιάστηκε με μεγάλους και φαρδείς δρόμους, πλατιά πεζοδρόμια και πολλές πλατείες, κατοικήθηκε δε από μέλη της ανώτερης υπαλληλίας, ενώ μπήκε στο σχέδιο πόλης αμέσως μετά το τέλος του Μικρασιατικού πολέμου.²⁸

Η χωρική ενότητα κατά μήκος του οδικού άξονα της Πατησίων ήταν κατεξοχήν χώρος κατοικίας, με πυκνότητα όμως μικρότερη από εκείνη που παρουσίαζαν οι κεντρικές συνοικίες των ποικίλων δραστηριοτήτων και λειτουργιών της πόλης.²⁹ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, κυρίως την περίοδο 1932-1941, η οδός Πατησίων αποτέλεσε μία από τις περιοχές της Αθήνας στις οποίες εξαπλώθηκαν τα πολυώροφα κτίρια, σε ένα νοητό τόξο με άξονα τις οδούς Β. Κωνσταντίνου – Βασ. Σοφίας – Πανεπιστημίου – Πατησίων και με άκρα την πλατεία Μαβίλη και την πλατεία Κολιάτσου. Οι πολυκατοικίες αυτές κατοικήθηκαν από ανώτε-

26. Βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 318.

27. Πάνος Εξαρχόπουλος, «Μοντέρνα αρχιτεκτονική. Η πυκνή παρουσία αξιόλογων κτιρίων της δεκαετίας του '30», *Επτά Ημέρες-Καθημερινή*, 28.3.1999, σ. 19-21.

28. Μάνος Μπίρης, «Η 'Κηπούπολη' Κυπριάδη. Αξιόλογο αρχιτεκτονικό σύνολο με σπίτια του Μεσοπολέμου στο τέρμα της Πατησίων», *στο ίδιο*, σ. 22-24.

29. Μανόλης Β. Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας. Η αρχή της εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους*, Αθήνα 1991, σ. 94-112.

ρα, αλλά κυρίως από μεσαία στρώματα. Η ανοικοδόμηση των πολυκατοικιών στην Πατησίων αυξήθηκε σημαντικά κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.³⁰

Ως προς τους συλλόγους της περιοχής, ιδρύονται τέσσερις τη δεκαετία του 1930. Ο λόγος των καταστατικών αναπαριστά την κοινωνική διαφορά μεταξύ συνοικιών με όρους πολεοδομικούς. Αξιοσημείωτη όσο και αυτονόητη είναι την πρώτη περίοδο η απουσία συλλόγου από την «κηπούπολη» Κυπριάδου. Όμως το 1935 η εικόνα της προνομιούχου συνοικίας φαίνεται να έχει προσβληθεί. Στο τέρμα του συνοικισμού και στο πάνω τμήμα του, στη θέση Πλακάκια, ιδρύεται ο ομώνυμος εξωραϊστικός σύλλογος με στόχο να εκτελεστούν κοινωφελή έργα στην περιοχή με έμφαση στον φωτισμό και την ύδρευση. Δύο χρόνια νωρίτερα, σε απόσταση δέκα περίπου τετραγώνων, στην περιοχή των Κάτω Πατησίων, ο Σύλλογος Ακτημόνων Κάτω Πατησίων Η Στέγη διεκδικούσε να βρεθεί τρόπος ώστε να δοθεί αγροτική ή αστική γη στους οικιστές που είχαν συγκεντρωθεί γύρω από τον ναΐσκο του Αγίου Ελευθερίου, σε μια αραιοκατοικημένη περιοχή.³¹ Το 1933, δύο χιλιόμετρα μακρύτερα, προς το κέντρο της πόλης και κατά μήκος της λεωφόρου Πατησίων, ο Εξωραϊστικός και Φιλόπτωχος Σύλλογος περιοχής Λυσοιατρείου προθυμοποιούνταν να μεριμνήσει για την εκτέλεση του εξωραϊσμού και του καλλωπισμού της περιοχής.³² Το βάρος των σκοπών του όμως έπεφτε στην αντιμετώπιση της φτώχειας, την περίθαλψη των αρρώστων και τη φροντίδα των ορφανών. Τέλος, ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Άνω Πατησίων εξέφραζε το ενδιαφέρον του για τον εξωραϊσμό και τον καλλωπισμό της συνοικίας, αλλά ο σκοπός του επικεντρωνόταν στην «ηθική, πνευματική, κοινωνική μόρφωση των μελών του συλλόγου και την ψυχαγωγία του», εκδηλώνοντας παράλληλα μέριμνα για την ίδρυση γυμναστηρίου.³³

Οι σύλλογοι της προπολεμικής περιόδου μοιάζουν με οργανωμένους θύλακες σε ένα συνεχές χωρικό κενό περιορισμένης κατοίκησης και οικοδόμησης, αποτυπώνουν την κοινωνική ανομοιογένεια του οικισμένου χώρου (από τη μια η κηπούπολη Κυπριάδου και από την άλλη οι ακτήμονες) και την ιεράρχηση των συλλογικών αναγκών από τα ίδια τα μέλη των συλλόγων, ανάλογα με την πρόσβαση ή μη σε δίκτυα υποδομών. Τη δεκαετία του 1930 η Πατησίων αποτελεί έναν αστικό χώρο υπό διαμόρφωση, έναν χώρο που αμφιταλαντεύεται μεταξύ «φύσης» και «κοινωνίας», υπαίθρου και άστεως. Αυτή η αμφιλεγόμενη σχέση με την αστική νεωτερικότητα αποτυπώνεται στη ρητορική των καταστατικών.

Η εικόνα αλλάζει από τα τέλη της δεκαετίας του '40, οπότε και ιδρύονται νέοι σύλλογοι. Μέχρι και τη δεκαετία του '60 εμφανίζονται 18 συνοικιακοί εξωραϊστικοί σύλλογοι, από τους οποίους δύο φαίνεται να έχουν ιδρυθεί τη δεκαετία του '30 και να τροποποιούν τα καταστατικά τους. Η αύξηση του αριθμού τους (3 τη δεκαετία του '40, 8 το '50 και 7 το '60) σε σχέση με τη δεκαετία του '30 (4) θα έλεγε κανείς ότι είναι αναμενόμενη, δεδομένης τόσο της πληθυσμιακής αύξησης όσο και της οικιστικής πυκνότητας σε συνδυασμό με την επέκταση του σχεδίου πόλης. Η γεωγραφία όμως των συλλόγων αριστερά και δεξιά της λεωφόρου Πατησίων απο-

30. Στο ίδιο, σ. 113-142.

31. ΑΠΑ-ΚΣ, 1934Γ/9785.

32. ΑΠΑ-ΚΣ, 1934Β/4882.

33. ΑΠΑ-ΚΣ, 1934Γ/9823.

τυπώνει περισσότερο ποιοτικές μεταβολές, που συντελούνται στο επίπεδο του χώρου όσο και στο νοηματικό περιεχόμενο της εξωραϊστικής πρακτικής, παρά ποσοτικές αλλαγές. Οι νέες συλλογικότητες είναι διάσπαρτες στα Κάτω και Άνω Πατήσια και κατά μήκος της Πατησίων. Το γεγονός αυτό συνοδεύεται συχνά από χωρικές οριοθετήσεις της σωματειακής δράσης που «γεμίζουν» την αίσθηση του συνεχούς χωρικού κενού την προπολεμική περίοδο. Η γεωγραφική έκταση της σωματειακής δράσης είναι πολύ μεγαλύτερη στα Άνω Πατήσια, δεξιά του οδικού άξονα, όπως αυτή οριζόταν σύμφωνα με τα επίσημα όρια των συνοικιών του 1908. Οι νέοι θύλακες σωματειακής δράσης αφορούσαν σενάρια εδαφικοποίησης που τις περισσότερες φορές είχαν στον πυρήνα τους την ενορία και σε μία περίπτωση την ίδρυση μιας νέας.³⁴

Η δυναμική των ενοριών ως πολιτισμικής προϋπόθεσης της σωματειακής δράσης φαίνεται με χαρακτηριστικό τρόπο στην περίπτωση του συλλόγου Εξωραϊστικός Σύλλογος Συνοικιών Κάτω Πατησίων του 1949, ο οποίος, σύμφωνα με το καταστατικό, εκπροσωπεί τους κατοίκους τεσσάρων ενοριών.³⁵ Τα επόμενα χρόνια τα ίχνη του συγκεκριμένου συλλόγου χάνονται και στη θέση του εμφανίζονται σύλλογοι που ο καθένας αντιστοιχεί σε μία ενορία, γεγονός το οποίο συνδέεται πιθανόν με την αύξηση της οικιστικής πυκνότητας. Αυτή η εικόνα ισχύει για όλες τις περιοχές της πρωτεύουσας. Όσο πυκνώνει και επεκτείνεται ο οικιστικός ιστός τόσο αυξάνεται ο αριθμός των σωματείων με συγκεκριμένα και περιορισμένα τα όρια δράσης τους.

Τέλος, σημαντική παράμετρος της μεταβολής του χώρου στη συνοικία των Πατησίων είναι ότι τις δεκαετίες '50 και '60 δημιουργείται το οικιστικό βάθος εκατέρωθεν του οδικού άξονα. Το παράδειγμα του Εξωραϊστικού και Φιλανθρωπικού Συλλόγου της περιοχής του Λυσοιατρείου τη δεκαετία του '30 είναι χαρακτηριστικό. Επιλέγει να προσδιοριστεί χωρικά με σημείο αναφοράς το πρώτο εξειδικευμένο ιατρείο επί της οδού Πατησίων για την καταπολέμηση της λύσσας, που είχε ιδρυθεί το 1896.³⁶ Με άλλα λόγια, το Λυσοιατρείο καθίστατο τοπόσημο για την περιοχή. Το 1962 ο Κοινωνικός και Εξωραϊστικός Σύλλογος Αγίας Ζώνης οριοθετούνταν ως Αγίας Ζώνης – Λυσοιατρείου – Άνω Κολιάτσου.³⁷ Το ιστορικό ιατρείο, που δεν λειτουργούσε πλέον, αποτελούσε απλώς ένα από τα χωρικά όρια δράσης του συλλόγου.

Η ιστορική μελέτη των συνοικιακών συλλόγων θέτει ένα εξίσου ενδιαφέρον με τη γεωγραφία ζήτημα: τις νέες εννοιολογήσεις του «εξωραϊσμού» και μέσω αυτών τη διείσδυση των συλλόγων στην επικράτεια των επίσημων φορέων εξουσίας. Η περίπτωση της Πατησίων είναι ενδεικτική των αλλαγών που συμβαίνουν στο περιεχόμενο των εννοιών και κατ' επέκταση στις προτεραιότητες των στόχων. Τις δεκαετίες 1950 και 1960, το σενάριο εδαφικοποίησης που συγκροτεί ένας συνοικιακός σύλλογος διευρύνεται σε όσο το δυνατόν περισσότερα πεδία του κοινωνικού, και αυτό δεν αφορά μόνο τους συλλόγους των Πατησίων αλλά όλους

34. Πρόκειται για τους συλλόγους Συνοικιών Κάτω Πατησίων, ΑΠΑ-ΚΣ, 1949Γ/10105· Κάτω Πατησίων ο Αγίος Ανδρέας, 1951Β/11662· Κάτω Πατησίων η Ζωοδόχος Πηγή, 1956Α/1754, με στόχο την ίδρυση νέας ενορίας· Αγίου Αντωνίου, 1956Δ/9741· Αγίου Λουκά, 1959Α/412, Αγίου Λουκά και συνοικίας Κυπριάδου, 1966Γ/1266.

35. ΑΠΑ-ΚΣ, 1949Γ/10105.

36. Ανδρέας Βούρτσας, *Ελληνικό Ινστιτούτο Παστέρ. Ανάδειξη του ιστορικού ρόλου μέσα από τη συγκρότηση του αρχείου του*, Αθήνα 2011.

37. ΑΠΑ-ΚΣ, 1962Α/2365.

σχεδόν τους συνοικιακούς συλλόγους της Αθήνας. Εκτός από τις λίγο πολύ γνωστές από την προπολεμική περίοδο παρεμβάσεις στον αστικό χώρο (ύδρευση, φωτισμός, ασφάλτωση και επισκευές δρόμων και πεζοδρομίων, κατασκευή πλατειών και πρόνοια για τους ενδεείς), συναντάμε και νέες, που εμπλουτίζουν την αναπαράσταση του χώρου της συνοικίας, κάνουν συνθετότερη τη σχέση των συλλόγων με τα δίκτυα της πόλης και εδραιώνουν τον κανονιστικό λόγο των συλλόγων. Έτσι, η δραστηριοποίηση γύρω από τις αστικές συγκοινωνίες (πρόθεση επανένταξης σε συγκοινωνιακά δίκτυα από τα οποία μια συνοικία αποκλείστηκε), η καθαριότητα, η ίδρυση σχολείων, παιδικών χαρών, εκκλησιών, λεσχών, γηπέδων για αθλοπαιδιές, βιβλιοθήκης, ιατρείου, η διοργάνωση μορφωτικών εκδηλώσεων, η ψυχαγωγία των μελών κ.ά. συνιστούν ένα ευρύ φάσμα δράσης. Συγκροτούν ένα πυκνό δίκτυο νοημάτων γύρω από τις πολλαπλές και ποικίλες σχέσεις των κατοίκων με τους χώρους της συνοικίας, την παραγωγή της κοινωνικής διαφοράς και των σχέσεων εξουσίας, τη συγκρότηση μιας νέας υποκειμενικότητας, όπως αυτής του κατοίκου της πόλης, αλλά και της σχέσης των συλλόγων με το κράτος. Εκπαίδευση, παιδική ηλικία και νεότητα, αθλητισμός, ατομική υγιεινή και δημόσια υγεία, διαχείριση της φτώχειας και βέβαια ρυμοτομία και πολεοδομία αντιστοιχούν σε πεδία μέσω των οποίων το νεωτερικό κράτος εδραίωσε την κοινωνική ισχύ του νομιμοποιώντας τον παρεμβατικό του χαρακτήρα στη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Διακυβέρνηση του χώρου και συνοικιακοί σύλλογοι

Την τελευταία εικοσαετία, στο πλαίσιο της διεθνούς βιβλιογραφίας, οι σχέσεις μεταξύ εθελοντικών συσσωματώσεων, κράτους και δημοτικής εξουσίας με επίκεντρο τον αστικό χώρο και βασική αναλυτική κατηγορία την έννοια της διακυβέρνησης³⁸ έχουν απασχολήσει τις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα τη γεωγραφία και την πολιτική επιστήμη. Από την πλευρά της αστικής ιστορίας, οι μελέτες είναι αριθμητικά περιορισμένες και εστιάζουν περισσότερο στη βικτωριανή εποχή και λιγότερο σε άλλα γεωγραφικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα.³⁹

38. Η αστική διακυβέρνηση συμπεριλαμβάνει πολλαπλά πεδία στα οποία ασκούνται και αμφισβητούνται πρακτικές οργάνωσης και διαχείρισης του χώρου και πρακτικές ελέγχου του πληθυσμού από πλειάδα δραστών σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες. Μπορεί να ιδωθεί ως πολιτική διαδικασία στην οποία το διακύβευμα είναι η κοινωνική νομιμοποίηση της άσκησης εξουσίας, ώστε να υλοποιηθεί η κυβερνησιμότητα. Η διακυβέρνηση ως αναλυτική κατηγορία προϋποθέτει τον εκάστοτε εντοπισμό της εξουσίας και την παραδοχή ότι οι πολλαπλές και διασκορπισμένες ρυθμίσεις της από ποικίλους δράστες καθιστούν ανεπαρκή τη θέση ότι τον πρώτο λόγο στην άσκηση της τον έχουν οι κρατικοί θεσμοί. Μας δίνει επίσης τη δυνατότητα να αντιληφθούμε την εξουσία (και την αντίσταση) ως πολυκεντρική και διαχεόμενη, ως πολυεπίπεδη και πλουραλιστική και όχι ως ένα πλέγμα θεσμικών δομών με προκαθορισμένες στοχεύσεις (κυριαρχία, διαχείριση) ούτε ως ένα σύνολο μηχανισμών επιβολής μιας «από τα πάνω» ευταξίας. Στην προκειμένη περίπτωση η γραφειοκρατία, η επαγγελματοποίηση, η επιστήμη και η τεχνολογία είναι τέσσερις σημαντικοί παράγοντες που διαμεσολαβούν στις σχέσεις μεταξύ φορέων άσκησης της εξουσίας ατόμων και ομάδων. Βλ. ενδεικτικά Robert J. Morris, "Governance: two centuries of urban growth" στο Robert J. Morris – Richard H. Trainor (επιμ.), *Urban Governance: Britain and Beyond since 1750*, Άλντερσοτ 2000, σ. 1-14· Ilda Lindell, "The Multiple Sites of Urban Governance: Insights from an African City", *Urban Studies*, 45/9 2008, σ. 1879-1901.

39. Βλ. ενδεικτικά Morris – Trainor (επιμ.), *Urban Governance*· Michele Dagenais, Irene Maver, Pierre-Yves

Σε αυτές τονίζεται το γεγονός ότι οι σύλλογοι δρουν παράλληλα με τις επίσημες αρχές αναπτύσσοντας με αυτές όχι μόνο συμπληρωματικές σχέσεις αλλά και σχέσεις ανταγωνισμού και αντιπαλότητας.

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα δούμε πώς οι σύλλογοι της μικρής χωρικής κλίμακας αντιμετωπίζουν με βάση τα καταστατικά τους το κράτος και τη δημοτική εξουσία και πώς αντιλαμβάνονται τη μεταξύ τους σχέση. Συνοικιακά-εξωραϊστικά σωματεία από διάφορες περιοχές της Αθήνας διατυπώνουν στο καταστατικό τους την πρόθεσή τους να κατασκευάσουν τον χώρο της συνοικίας τους, να τον μεταβάλουν, να τον εκσυγχρονίσουν αλλά και να παρέμβουν στον πληθυσμό, είτε προστατεύοντάς τον και μορφώνοντάς τον είτε βοηθώντας τον και εκπαιδεύοντάς τον στον αστικό τρόπο ζωής. Όπως είδαμε, κατασκευή και ρύθμιση του χώρου, διαχείριση της ένδειας σε επίπεδο συνοικίας και/ή στο εσωτερικό του συλλόγου, εκπαίδευση και δημόσια υγεία αποτελούν τα κύρια πεδία και τους άξονες πλοκής των σεναρίων εδαφικοποίησης. Ταυτόχρονα, αυτοί οι άξονες παραπέμπουν σε συγκεντρωτικά γραφειοκρατικά συστήματα διακυβέρνησης και άσκησης εξουσίας. Έτσι οι συνοικιακοί σύλλογοι επιτελούν λειτουργίες διακυβέρνησης στη μικρή κλίμακα, υποδουμένοι κρατικούς μηχανισμούς εξουσίας.

Αυτοί οι ρόλοι, ωστόσο, μπορούν να εξειδικευτούν, να διακριθούν δηλαδή σε επιμέρους κατηγορίες ανάλογα με τις τεχνικές και τους τρόπους άσκησης της διακυβέρνησης. Έτσι, κάποιοι σύλλογοι υποδύονται τη γραφειοκρατική δομή του κράτους, όπως ο Οργανισμός Αναπτύξεως Καρέα, με τομείς, επιτροπές, γραμματείς και κανονισμούς λειτουργίας.⁴⁰ Άλλοι υποδύονται τον εποπτικό χαρακτήρα του, αναλαμβάνοντας «την παρακολούθηση πάσης δομικής εργασίας παρά των κατοίκων διά λόγους αισθητικής, την καθαριότητα αυλών, πλατειών και οδών»,⁴¹ ή τον οικονομικό, κάνοντας λόγο για την «εξεύρεση κεφαλαίων είτε δι' επιχορηγήσεων των εκάστοτε κυβερνήσεων και των ξένων ευεργετικών ιδρυμάτων»⁴² ή για την «σύστασιν κεφαλαίου προς παροχήν ιατρικής οικογενειακής περιθάλψεως αρχομένων εν έτος από της εγγραφής εκάστου μέλους».⁴³

Σημαντική παράμετρος του τρόπου με τον οποίο οι συνοικιακοί σύλλογοι αντιλαμβάνονται τη δράση τους είναι η εθελούσια συμμετοχή των μελών τους στην πραγματοποίηση κοι-

Saunier (επιμ.), *Municipal Services and Employees in the Modern City: New Historic Approaches*, Άλντερσοτ 2003. Robert Colls – Richard Rodger (επιμ.), *Cities of Ideas: Civil Society and Urban Governance in Britain 1800-2000*, Άλντερσοτ 2004. Anne B. Rodrick, *Self-Help and Civic Culture: Citizenship in Victorian Birmingham*, Άλντερσοτ 2004.

40. «Προς επίτευξιν των σκοπών τούτων το Διοικητικόν Συμβούλιον του ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ α) θα δημιουργήση υπ' ευθύνη του επιτροπάς με επί κεφαλής εις εκάστην ένα Γραμματέα διά τα καθ' έκαστον θέματα, εκάστη δε επιτροπή θα εισηγήται εγγράφως προς το Δ.Σ. τον τρόπον της οργανώσεως της λειτουργίας κλπ. του ειδικού τομέως, τον οποίον έχει αναλάβει και θα βοηθή το Δ.Σ. εις την λειτουργίαν του β) θα καταρτίση τον κανονισμόν της λειτουργίας του ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ και γ) θα έρχεται εις επαφήν και θα αναπτύξη φιλικήν συνεργασίαν με τα υπάρχοντα και τα τυχόν μέλλοντα να ιδρυθώσι συγγενή σωματεία εν Καρέα προς συντονισμόν των ενεργειών των διά την ανάπτυξιν του Καρέα», ΑΠΑ-ΚΣ, 1960Γ/4465.

41. Προοδευτικός Σύλλογος Ο Άγιος Δημήτριος, θέση Άσπρα Χώματα συνοικισμού Περιστερίου, ΑΠΑ-ΚΣ, 1961Β/1899.

42. Εξωραϊστικός Σύλλογος περιοχής Κουμαρίου Περιστερίου, ΑΠΑ-ΚΣ, 1959Β/19521.

43. Καλλωπιστικός και Φιλανθρωπικός Σύλλογος Αγίου Αρτεμίου, ΑΠΑ-ΚΣ, 1952Β/14165.

νωφελών έργων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της Φιλοπροόδου Ενώσεως Κατοίκων Β' και Γ' Τομέων Ηλιουπόλεως, στο καταστατικό της οποίας αναφέρεται «η συμβολή των μονίμων κατοίκων και ιδία των μελών των Β' και Γ' Τομέων διά την εκ παραλλήλου προς το Κράτος και την Κοινότητα εκτέλεσιν έργων κοινής ωφελείας (διάνοιξις οδών, πλατειών, δενδροφύτευσις τούτων και εν γένει καλλωπισμός, τακτοποιήσις συγκοινωνίας, ύδρευσις, φωτισμός)». ⁴⁴ Εδώ ο σύλλογος οικειοποιείται τον εκτελεστικό χαρακτήρα του κράτους, που μπορεί να συνοδεύεται και από την προσφορά ενός στελεχιακού δυναμικού με τα ανάλογα τεχνικά συνεργεία, όπως δηλώνεται στο καταστατικό του συλλόγου Προοδευτικός Σύλλογος Ο Άγιος Δημήτριος στη θέση Άσπρα Χώματα Περιστερίου: «Πολλά των ως άνω εργασιών δύναται να εκτελεσθώσι κατά καθήκον διά Τεχνικών Υπηρεσιών και συνεργειών απαρτιζομένων εκ μελών του Συλλόγου». ⁴⁵ Η στην περίπτωση του Συλλόγου Λόφου Αξιωματικών: «Ο προγραμματισμός οιασδήποτε μελέτης και η υποβοήθησις των τοπικών αρχών αυτοδιοικήσεως διά τον εκσυγχρονισμόν των οδών, πλατειών, δεντροστοιχιών φωτισμού». ⁴⁶

Η εντύπωση ότι τα μέλη του συλλόγου ή ο σύλλογος γενικά είναι σε θέση να αποτελεί ή να συγκροτεί ταυτόχρονα το σώμα των ειδικών που επιφορτίζονται με την κατασκευή του χώρου φαίνεται και στο παράδειγμα του Εξωραϊστικού Εκπολιτιστικού Αλληλοβοηθητικού Συλλόγου Ο Εύξεινος Πόντος Νέας Σμύρνης. Σύμφωνα με το κείμενο του καταστατικού, ο σύλλογος αναλαμβάνει την υποβολή μελετών και υπομνημάτων στη δημοτική αρχή ή στις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες για την τροποποίηση του ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής (δόμηση, επέκταση του σχεδίου πόλης αλλά και διάνοιξη οδών, πλατειών, παραχώρηση πρασιών ή κατάργησή τους). Παράλληλα, στο καταστατικό του συγκεκριμένου σωματίου, τμήμα του εξωραϊσμού θεωρείται μεταξύ άλλων και η μέριμνα του ίδιου του συλλόγου για την τήρηση της κειμένης νομοθεσίας περί σχεδίου πόλεως, ενώ η διαμόρφωση των πεζοδρομίων μπροστά από τις οικίες δηλώνεται ότι θα πραγματοποιηθεί με ενιαίο τρόπο σύμφωνα με σχέδιο εγκεκριμένο από τον σύλλογο. Στο σημείο αυτό το καταστατικό διεκδικεί με σαφή τρόπο από τους κρατικούς μηχανισμούς περιθώριο και πεδίο παρέμβασης στον χώρο. Κι αυτό επιχειρείται να πραγματοποιηθεί με τον έλεγχο του κατωφλίου μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, όπως είναι τα πεζοδρόμια. ⁴⁷

Θα πρέπει να σταθούμε επίσης στο γεγονός ότι τόσο η τήρηση της κειμένης νομοθεσίας όσο και ο ενιαίος τρόπος κατασκευής των πεζοδρομίων προϋποθέτουν την επιτήρηση και τον έλεγχο της συνοικίας από τα μέλη του συλλόγου. Προϋποθέτουν δηλαδή δύο αστυνομικού τύπου αρμοδιότητες συνυφασμένες με τη χωρική ευταξία, που μετατρέπονται σε αρμοδιότητες της εθελοντικής συσσωμάτωσης. Τον αστυνομικό ρόλο του κράτους υποδύεται και ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Ιδιοκτητών-Οικιστών περιοχής Παλιάγαιανη Αττικής. Στο καταστατικό δηλώνεται ότι τα μέλη του αναλαμβάνουν την περιφρούρηση του οικισμού από τους φυματιώντες. Οι τελευταίοι, επειδή το κλίμα της περιοχής θεωρούνταν ιδανικό για την

44. Φιλοπρόδος Ένωσις κατοίκων Β' και Γ' Τομέων Ηλιουπόλεως, ΑΠΑ-ΚΣ, 1956Α/1580.

45. ΑΠΑ-ΚΣ, 1961Β/1899.

46. Εθνικός Εξωραϊστικός Καλλωπιστικός Σύλλογος Λόφου Αξιωματικών, ΑΠΑ-ΚΣ, 1968Α/4960.

47. ΑΠΑ-ΚΣ, 1961Β/1221.

αντιμετώπιση της νόσου, διαβιούσαν σε πρόχειρα καταλύματα ή σε ενοικιαζόμενα δωμάτια σε δασώδη περιοχή μεταξύ Κηφισιάς, Μονής Πεντέλης και Μελισίων, στο πλαίσιο της οποίας ήταν και ο οικισμός Παλιάγιαννη.⁴⁸

Τέλος, οι σύλλογοι υποδύονται πολλές φορές τον παιδαγωγικό-εκπαιδευτικό ρόλο του κράτους, όταν κάνουν λόγο για ανέγερση και συντήρηση σχολείων, βιβλιοθηκών, μουσικών και καλλιτεχνικών τμημάτων και οργάνωσης διαλέξεων για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων,⁴⁹ αλλά και τον σωφρονιστικό ρόλο του, όταν ενδιαφέρονται για την «ηθική και θρησκευτική μόρφωση των παιδών αρρένων και θηλέων δι' ορισθησόμενον δι' ειδικού οργανισμού εγκαταστάσεως παιδονομίας».⁵⁰

Στο πλαίσιο της διακήρυξης όλων αυτών των δράσεων, οι κρατικές και δημοτικές αρχές δεν συγκροτούν τον επίσημο συνομιλητή των συλλόγων, δεν αναγνωρίζονται, με άλλα λόγια, ως οι κατεξοχήν φορείς εξουσίας που προσκαλούνται να εφαρμόσουν πολιτικές διακυβέρνησης ικανοποιώντας τα αιτήματα των κατοίκων και των αντιπροσώπων τους, που είναι οι ίδιοι οι σύλλογοι. Η ρητορική των σωματείων μοιάζει να αντιλαμβάνεται τη διαχείριση της χωρικότητας και γενικότερα των κοινωνικών σχέσεων στη μικρή κλίμακα, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των πρωταγωνιστών, κράτους και πολιτών, με ανεστραμμένο τρόπο. Οι επίσημοι φορείς καλούνται να συμμετάσχουν –κι αυτό όχι πάντα–, να συμπληρώσουν ή να συνδράμουν το έργο τους και όχι το αντίστροφο. Το καταστατικό του Μορφωτικού-Εξωραϊστικού-Φιλανθρωπικού Συλλόγου Ηλιουπόλεως (ΜΕΦΙΣ) αναφέρει ως δεύτερο σκοπό την «εκτέλεσιν κοινωφελών και εξωραϊστικών εν τω προαστείω έργων, είτε αυτοτελώς παρά του Συλλόγου, είτε εν συμπράξει προς τους λοιπούς κατοίκους αυτού και τας κρατικές και δημοτικές αρχάς».⁵¹ Επίσης, ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Κηπούπολης Πεύκα Βέρδη, με έδρα την περιφέρεια Κηπουπόλεως (Πετρούπολη), ορίζει πως σκοπός του είναι η «διά ιδιωτικής πρωτοβουλίας ή και κρατικής συνδρομής ανέγερσις και συντήρησις έργων μόνον κοινής ωφελείας καθ' άπασαν την περιφέρειαν της κοινότητος Κηπουπόλεως».⁵²

Η έμφαση της δράσης των συνοικιακών συλλόγων στη δημιουργία έργων υποδομών στο πλαίσιο της μικρής χωρικής κλίμακας τους καθιστά σημαντικούς παράγοντες στην παραγωγή του νεωτερικού αστικού χώρου. Τα δίκτυα της ρυμοτομίας, της ύδρευσης, του φωτισμού, της αποχέτευσης, της τηλεφωνικής σύνδεσης, της συγκοινωνίας είναι υλικότητες που αναπαριστούν και επιτελούν την ενσώματη σχέση των πολιτών με την πόλη με όρους απρόσκοπτης και ασφαλούς μετακίνησης και επικοινωνίας και υγιεινών συνθηκών διαβίωσης. Από την άποψη αυτή, τα δίκτυα δεν είναι αντικειμενικά δεδομένα μιας φυσικής εξέλιξης της ανθρώπινης γνώσης, αλλά μέσο ανάπτυξης των κανονιστικών φιλελεύθερων αξιών, όπως η ατομικότητα, η αντικειμενικότητα και η διαφάνεια.⁵³ Οι σύλλογοι επιχειρούν να παραγάγουν τον χώρο σε

48. ΑΠΑ-ΚΣ, 1953Γ/11499.

49. Εξωραϊστικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Η Πρόοδος Ελληνικού, ΑΠΑ-ΚΣ, 1965Ε/1134.

50. Καλλωπιστικός και Φιλανθρωπικός Σύλλογος Αγίου Αρτεμίου, 1952Β/14165.

51. ΑΠΑ-ΚΣ, 1961Β/16077.

52. ΑΠΑ-ΚΣ, 1962Β/8590.

53. Βλ. ενδεικτικά, Colin McFarlane – Jonathan Rutherford, “Political Infrastructures: Governing and Exper-

μια περίοδο διαρκούς μεταβολής των χρήσεων και των λειτουργιών του τόσο στην Αθήνα όσο και στην περιφέρειά της. Η αραή οικιστική ανάπτυξη προς όλες τις κατευθύνσεις της πόλης από τη μια πολλαπλασιάζει το οικονομικό κόστος, ενώ από την άλλη επιτείνει την ανάγκη των κατοίκων σε πρόσβαση στα δίκτυα υποδομών. Σε αυτό το πλαίσιο, οι σύλλογοι στοχεύουν στην κατασκευή μιας ενιαίας αίσθησης του χώρου αλλά και του χρόνου (ας σκεφτούμε τον εργασιακό, οικιακό, ελεύθερο χρόνο με ή χωρίς πρόσβαση σε συγκοινωνία, νερό, ηλεκτρισμό). Βέβαια, όταν η σωματειακή δράση πετύχαινε να ομοιογενοποιήσει τον αστικό χώρο, έφτανε και στο τέλος της. Από τη δεκαετία του '70 και μετά, όταν οι υπηρεσίες που είχαν την ευθύνη για την κατασκευή των δικτύων υποδομών γίνονται κρατικές και εκπονούνται πλέον εθνικά σχέδια δικτύωσης, οι συνοικιακοί-εξωραϊστικοί σύλλογοι μειώνονται αριθμητικά και αλλάζουν προσανατολισμούς δράσης.

Ωστόσο η παραγωγή όλων των δικτύωσης υποδομής γίνεται με ιεραρχικούς όρους και τροφοδοτεί σχέσεις εξουσίας. Η άνιση πρόσβαση των κατοίκων στα δίκτυα παράγει χωρικό και πολιτισμικό κατακερματισμό και ταυτόχρονα ιεραρχίες και αποκλεισμούς. Παράλληλα, οι υποδομές μετατρέπονται σε πεδία συμβιβασμών, διεκδίκησης και σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, φορέων επίσημης εξουσίας και τοπικών δημοτικών αρχών.⁵⁴ Σε αυτή τη διαδικασία οι σύλλογοι δεν εκκινούν συνήθως από την ίδια αφετηρία. Με άλλα λόγια, τα σενάρια εδαφικοποίησης συμπεριλαμβάνουν δράστες με διαφορετική κατοχή και διάθεση πόρων, με θέσεις και σχέσεις προνομιακές ή αντίθετα αποπρωχυνόμενες ως προς τη δυνατότητα παραγωγής δικτύων. Στην περίπτωση αυτή, παίζουν σημαντικό ρόλο η κεντρικότητα ή η περιφερειακότητα μιας περιοχής, η κοινωνική ταυτότητα των κατοίκων, η πληθυσμιακή ομοιογένεια ή όχι μιας συνοικίας κτλ. Ας παρακολουθήσουμε το παράδειγμα δύο συλλόγων της Κηφισιάς.

Η συνοικία της Άνω Κηφισιάς ήταν μια τυπική περιοχή λαϊκής αυτοστέγασης στο νοτιο-ανατολικό άκρο της Κηφισιάς.⁵⁵ Αποτελούσε τμήμα της διοικητικής περιφέρειας του δήμου αλλά παρέμεινε εκτός σχεδίου μέχρι και τη δεκαετία του '70. Τα ρέματα, το δασοθαμνώδες περιβάλλον και οι απότομοι βράχοι την καθιστούσαν απομονωμένη περιοχή. Μέχρι και τη δεκαετία του '60 οι υποδομές απουσίαζαν παντελώς. Την απομόνωση συντηρούσε η έλλειψη δρόμων και συγκοινωνίας. Η απομόνωση παραγόταν και από τις καθημερινές γεωγραφίες των ανθρώπων της, οι οποίοι στην πλειονότητά τους ήταν εργάτες (νταμαρτζήδες), τεχνίτες και περιβολάρηδες. Με εξαίρεση κάποιους που είχαν εργαστήρια και καταστήματα στην πό-

encing the Fabric of the City”, *International Journal of Urban and Regional Research* 32/2 (2008), σ. 363-374, καθώς και τα υπόλοιπα άρθρα του αφιερώματος του συγκεκριμένου περιοδικού· Patrick Joyce, *The State of Freedom: A Social History of the British State since 1800*, Κέμπριτζ 2013· Simon Gunn, “Powers of the City: New Perspectives in Urban History”, <http://hdl.handle.net/2381/31741> (τελ. πρόσβ. 23.8.2015).

54. C. McFarlane – J. Rutherford, “Political Infrastructures”.

55. Μέρος των πληροφοριών για την Άνω Κηφισιά αντλήθηκε από δύο συνεντεύξεις. Η πρώτη πραγματοποιήθηκε με τον Δημήτρη Τζαμουτζάκη, κάτοικο της συνοικίας, από τους συνιδρυτές του συλλόγου, μέλος και πρόεδρο του τοπικού εξωραϊστικού συλλόγου κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 και των αρχών της Μεταπολίτευσης. Η δεύτερη, με τον Γιάννη Λαχανά, κάτοικο της συνοικίας επίσης, από τους συνιδρυτές του συλλόγου και δημοτικό σύμβολο το 1964.

λη, κινούνταν για να εργαστούν μεταξύ οικισμού και Πεντέλης, δηλαδή βορειότερα, και μεταξύ οικισμού και Κάτω Κηφισιάς, δηλαδή νότια. Με άλλα λόγια, μακριά από το κέντρο της Κηφισιάς. Εξαιρέση αποτελούσαν οι εργαζόμενες γυναίκες της περιοχής σε οικίες πλούσιων κατοίκων στις προνομιούχες συνοικίες και στο κέντρο της πόλης.

Ο οικισμός δεν διέθετε αγορά ούτε χώρους διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου, ενώ για χρόνια λειτουργούσε ως η χωματερή όλης της Κηφισιάς.⁵⁶ Ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Η Αναγέννησις, από την ίδρυσή του το 1964 και μετά, με συστηματικό και κοπιώδη τρόπο επιχειρούσε να επιλύσει τα ζωτικά προβλήματα της περιοχής, με σημαντικότερο την έλλειψη νερού. Ο σύλλογος δεν διοργάνωνε γιορτές και εκδρομές καθώς δεν είχε την οικονομική δυνατότητα. Τα μέλη του δεν διέθεταν ένα κοινωνικό κεφάλαιο που θα τα συνέδεε με τα κέντρα των αποφάσεων. Ο τοπικός τύπος αναφερόταν στα προβλήματα της συνοικίας τονίζοντας την αναγκαιότητα επίλυσής τους, αλλά ουσιαστικά κατασκεύαζε μια εικόνα ετερότητας σε σχέση με την υπόλοιπη πόλη.⁵⁷ Η Άνω Κηφισιά ήταν η τελευταία από όλες τις συνοικίες του δήμου Κηφισιάς που εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, παρά την εκπόνηση σχεδίων από τον δήμο στη δεκαετία του '60 και την έγκριση ενός από αυτά από το κράτος το 1969.

Οι εργατές, οι τεχνίτες και οι περιβολάρηδες της Άνω Κηφισιάς δεν συνωστίζονταν με ενθουσιασμό για να γίνουν μέλη του συλλόγου. Την περίοδο εγκατάστασης του δικτύου υδροδότησης στις αυλές των σπιτιών, έργο που είχε αναλάβει ο σύλλογος Αναγέννησις, ο αριθμός των μελών αυξήθηκε. Η αθρόα εγγραφή όμως στον σύλλογο οφειλόταν στο γεγονός ότι αυτός την είχε θέσει ως προϋπόθεση προκειμένου κάποιος να συνδεθεί με το δίκτυο.

Οι προσωπικές επισκέψεις των μελών του συλλόγου σε πολιτικά πρόσωπα ήταν ο τρόπος που είχαν υιοθετήσει για να ενημερώσουν και να παρακαλέσουν για τη λύση των επιτακτικών προβλημάτων τους. Η επίσκεψη συνοδευόταν πάντα από γλάστρα ή ανθοδέσμη. Το κοινωνικό κεφάλαιο του συγκεκριμένου μέλους του συλλόγου ήταν ουσιαστικά αυτό που χρησιμοποιούσε το σωματείο αλλά και όλη η περιοχή για να προωθήσουν τα αιτήματά τους.

Η συνοικία της Νέας Κηφισιάς απείχε αρκετά χιλιόμετρα από την Άνω και βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της πόλης. Ο Εξωραϊστικός Σύλλογος της συνοικίας Η Πρόοδος έκανε έντονη την παρουσία του στα τοπικά δρώμενα αμέσως μετά την ίδρυσή του το 1964. Τα μέλη του ΔΣ Διοικητικού Συμβουλίου ήταν κρατικοί λειτουργοί και επιχειρηματίες, ενώ ο πρόεδρος του ήταν και ο πρόεδρος του ΣΕΓΑΣ. Η τοπική εφημερίδα *Κηφισιά* κάλυπτε με κάθε λεπτομέρεια τη δράση του συλλόγου.

Τα προβλήματα των δύο περιοχών ήταν ως ένα βαθμό κοινά. Απουσία δρόμων, ηλεκτροφωτισμού, σχολείων, συγκοινωνίας, αλλά κυρίως η εκτός σχεδίου θέση τους. Η διαφορά τους όμως έγκειται στο γεγονός ότι η «επιτυχημένη δράση» της Προόδου οφειλόταν στην κινητοποίηση διαφόρων δικτύων που ξεκινούσαν από την τοπική κοινωνία και κατέληγαν στο δημοτικό συμβούλιο, την ελληνική Βουλή και τις κρατικές υπηρεσίες. Τα ζητήματα που επιθυμούσε να λύσει ο σύλλογος σχετικά με τη συγκοινωνία, την ηλεκτροδότηση και τη

56. Πάννης Λαχανάς, «Ταξίδι στις αναμνήσεις», *Ελεύθερη Σκέψη*, Σεπτέμβριος 2008.

57. *Κηφισιά*, 5.6.1966, 30.6.1968, 6.3.1969, 10.4.1969.

ρυμοτομία έπαιρναν ευρεία και τακτική δημοσιότητα από την *Κηφισιά*, τα υπομνήματά του προς το δημοτικό συμβούλιο, που κάποιες φορές ήταν συνταγμένα σε έντονο ύφος απαίτησης, διαδέχονταν το ένα το άλλο και τα αιτήματα της περιοχής τα προωθούσε βουλευτής της ΕΡΕ στη Βουλή με επερωτήσεις. Τα μέλη του συλλόγου Πρόοδος έκαναν δωρεές στον σύλλογο για να καλυφθούν τα έξοδα των έργων, τα γραφεία του συλλόγου βρισκόνταν για μεγάλο διάστημα σε κεντρικό σημείο στην οδό Χαριλάου Τρικούπη και κάποια περίοδο αριθμούσε γύρω στα τριακόσια μέλη. Επιπλέον, διοργάνωνε κάθε χρόνο γιορτές σε κοσμικά κέντρα της Κηφισιάς και σε πολυτελή ξενοδοχεία τη πόλης, με αφορμή το κόψιμο της πρωτοχρονιάτικης πίτας και τις Απόκριες. Σε αυτές ήταν προσκεκλημένοι οι πολιτικοί που διέμεναν στον δήμο, ο δήμαρχος, ο νομάρχης και ο διευθυντής της Αστυνομίας.⁵⁸

Σε κάθε περίπτωση θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι οι συνοικιακοί σύλλογοι που εξετάζονται εδώ συνιστούν μια εκδοχή τεχνολογιών διακυβέρνησης του πληθυσμού αλλά και τεχνολογίας του εαυτού.⁵⁹ Συγκροτούν νέες υποκειμενικότητες όχι μόνο μέσα από τη δράση για τα δίκτυα υποδομών, αλλά και μέσα από τη συστηματική αναφορά των καταστατικών για «ηθικήν εξύψωση» και «πνευματικήν προαγωγήν» των μελών τους ή την ανάπτυξη πνεύματος αλληλεγγύης μεταξύ τους και ιδίως προς τα ενδεή μέλη της συνοικίας. Μέσα για την επίτευξη αυτών των «άλων» στόχων, αναφέρονται συνήθως διάφορες εκπαιδευτικές παροχές, διαλέξεις με θέματα επιστημονικά, εθνικοπατριωτικά και ενημερωτικά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι διαδικασίες αυτές θα είχαν στόχο να καθοδηγούσαν τα μέλη ώστε να γίνουν «υπεύθυνοι πολίτες» σε σχέση με τον χώρο της καθημερινότητάς τους (ατομική υγιεινή, καθαριότητα δημόσιου χώρου, επιτήρηση και έλεγχος για την αποφυγή αξιόποινων πράξεων ενάντια στην ιδιοκτησία, αλλά και επιτήρηση του συλλογικού χώρου της συνοικίας), σε σχέση με τους συμπολίτες τους (επικοινωνία, αλληλοβοήθεια, φιλανθρωπία), αλλά και σε σχέση με την «πατρίδα» (αποφυγή εμπλοκής με την πολιτική και αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου). Οι ψυχαγωγικές εκδηλώσεις (χοροί, εκδρομές) με τη σειρά τους θα επιδίωκαν να διαμορφώνουν νέες εννοιολογήσεις του ελεύθερου χρόνου και των πρακτικών διαχείρισής του. Με άλλα λόγια, η νέα υποκειμενικότητα που επιδίωκαν να διαμορφώσουν οι σύλλογοι, ομοιογενοποιώντας σταδιακά τις διαφορετικές ταυτότητες (εντοπιότητα, προσφυγιά, κοινωνική θέση) ήταν ο κάτοικος της πόλης.

Συμπεράσματα

Η μελέτη αυτή αποτελεί την καταγραφή των πρώτων συμπερασμάτων μιας ερευνητικής δουλειάς σε εξέλιξη. Υποστήριξα ότι οι συνοικιακοί σύλλογοι ως τυπικές εκδοχές της δημόσιας κοινωνικότητας παράγουν κοινωνικά και πολιτισμικά τον χώρο στη μικρή χωρική κλίμακα την περίοδο από το Μεσοπόλεμο μέχρι και τη δεκαετία του '60. Συνιστούν έτσι έναν

58. *Κηφισιά*, 9.5.1966, 26.6.1966, 14.8.1966, 6.2.1967, 22.5.1969.

59. Luther H. Martin, Huck Gutman, Patrick H. Hutton, *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, Αμχερστ [1988], σ. 18-19.

ενδιάμεσο πόλο μεταξύ κράτους και ιδιωτικής πρωτοβουλίας αναφορικά με τη γέννηση του ελληνικού αστικού τοπίου τον εικοστό αιώνα. Η γεωγραφική διασπορά τους στην Αθήνα και την περιφέρειά της και η σταθερή παρουσία τους σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο τους καθιστούν συλλογικούς δράστες συγκρότησης κοινωνικών σχέσεων μέσω του χώρου.

Μεταπολεμικά, οι συνοικιακοί σύλλογοι διευρύνουν και εμπλουτίζουν τα πεδία παρέμβασης τους, και τα καταστατικά τους γίνονται ο καμβάς συνάρθρωσης ποικίλων λογοθετικών πρακτικών που περιλαμβάνουν τη ρύθμιση και την ευταξία του χώρου, τη διαχείριση της ένδειας, την εκπαίδευση των ενηλίκων κατοίκων της συνοικίας γύρω από ζητήματα καθημερινής αστικής διαβίωσης και τη δημόσια υγεία, την ψυχαγωγία των μελών τους και τον έλεγχο της νεολαίας. Έτσι αναδεικνύονται σε κανονιστικά πεδία στα οποία «εξωραϊζονται» περιοχές και άνθρωποι ταυτόχρονα. Με αυτόν τον τρόπο, τα σωματεία των συνοικιών διεκδικούν την είσοδό τους σε πεδία δράσης ταυτισμένα με τις κρατικές πολιτικές πρόνοιας, διαχείρισης ή και καταστολής, ασκώντας μια χωρική διακυβέρνηση από τα κάτω με αποδέκτες τους κατοίκους της μικρής χωρικής κλίμακας. Σε αυτό το πλαίσιο, μπορούν να ιδωθούν ως τεχνολογίες διακυβέρνησης του συνοικιακού πληθυσμού αλλά και του ατομικού εαυτού. Παράγοντας πολιτισμικά νέες αναπαραστάσεις για τις χωρικότητες της νεωτερικής πόλης, συγκροτούν μια νέα υποκειμενικότητα, αυτήν του κατοίκου της πόλης που γίνεται κοινωνός του αστικού πολιτισμού.

Επιπλέον, η ανάμειξη των συλλόγων σε τόσα πεδία που θεωρούνται κατεξοχήν αρμοδιότητα της επίσημης εξουσίας, με κορυφαίο τις υποδομές του αστικού χώρου, μας επιτρέπει να αναρωτηθούμε για τα όρια μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Ευνόητο είναι ότι η έρευνα πρέπει να επεκταθεί σε πολλά ακόμα ζητήματα, τα οποία στην παρούσα μελέτη απλώς τα υπαινιχθήκαμε. Για να σκιαγραφήσουμε με ολοκληρωμένο τρόπο το προφίλ τους, θα χρειαστεί να εμβαθύνουμε στις γεωγραφικές παραμέτρους της συγκεκριμένης μορφής εθελοντικών συσσωματώσεων σε σχέση με τις κοινωνικοεπαγγελματικές ταυτότητες των κατοίκων των διαφόρων συνοικιών, στη χρονική συγκυρία ίδρυσης των συλλόγων σε σχέση με το διοικητικό καθεστώς της κάθε περιοχής και στη θέση της σε σχέση με το είδος των αστικών λειτουργιών που επιτελούνται.

Η μελέτη της δράσης των συνοικιακών συλλόγων μας δίνει επίσης τη δυνατότητα να συλλάβουμε με άλλον τρόπο την πολιτική: να δούμε τις διασυνδέσεις και τις δικτυώσεις τους με τα πολιτικά κόμματα και τη δημοτική εξουσία, τους μεταξύ τους ανταγωνισμούς στην κλίμακα της συνοικίας και τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτικοί φορείς αντιμετώπισαν τους συλλόγους ως τεχνολογίες διακυβέρνησης των πολιτών και του χώρου.

Τέλος, ο βαθμός υλοποίησης των σεναρίων εδαφικοποίησης προϋποθέτει τη στροφή στα ίδια τα πρόσωπα του παρελθόντος, στα υποκείμενα της σωματειακής δράσης, διάσταση που εδώ δεν ήταν δυνατόν να περιληφθεί.

ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ

Συλλογικότητες για την ψυχική υγεία των παιδιών
και των νέων στη μεταπολεμική Ελλάδα.
Το παράδειγμα της Πανελλήνιας Ένωσης Γονέων
και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων (1950-1980)

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο τομέας ψυχικής υγείας γνώρισε διεθνώς σημαντικές αλλαγές. Τα πρώτα αποτελεσματικά ψυχοφάρμακα, η αυξανόμενη χρήση των ψυχοθεραπειών, η ανάδυση των κινημάτων των ψυχικά ασθενών ή «χρηστών» υπηρεσιών ψυχικής υγείας και η αποασυλοποίηση άλλαξαν ριζικά την ψυχιατρική περίθαλψη, ειδικά στις χώρες της Ευρώπης και Βόρειας Αμερικής. Στο πεδίο της ψυχικής υγείας των παιδιών, εντάθηκε η επιστημονική εξειδίκευση, ενώ συστάθηκαν τοπικές, εθνικές και διεθνείς οργανώσεις γονέων παιδιών με προβλήματα ψυχικής υγείας και συγκεκριμένα με νοητική υστέρηση. Οι οργανώσεις αυτές διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην αλλαγή των κοινωνικών και πολιτικών στάσεων απέναντι στα άτομα με τέτοια προβλήματα, προβάλλοντας τα δικαιώματά τους για εκπαίδευση, εργασία, κοινωνική προστασία και κοινωνική ενσωμάτωση.¹

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στις οργανώσεις γονέων παιδιών με νοητική υστέρηση,² λαμβάνοντας ως παράδειγμα την πρώτη τέτοια οργάνωση στην Ελλάδα, την Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων ή ΠΕΓΚΑΠ (στο εξής Ένωση). Με βάση τα καταστατικά και άλλα κείμενα της Ένωσης, καθώς και συνεντεύξεις παλαιών μελών της, και με τις αναλυτικές κατηγορίες της δημόσιας κοινωνικότητας και του κοινωνικού κινήματος, το κεφάλαιο εξετάζει τις πολιτισμικές κατηγορίες που συγκροτού-

1. James Trent, *Inventing the Feeble Mind: A History of Mental Retardation in the United States*, Μπέκκλεϊ 1994, σ. 225-268· François Chapiro – Jacques Constant-Bernard Durand, *Le handicap mental chez l'enfant: une synthèse neuve pour comprendre, agir, décider*, Παρίσι 1997, σ. 42-47, 118· Claire Sewell, "If one Member of the Family is Disabled the Family as a Whole is Disabled": Thalidomide Children and the Emergence of the Family Carer in Britain, c. 1957-1978", *Family & Community History* 18 (2015), σ. 37-52· και Chloe Silverman, *Understanding Autism: Parents, Doctors, and the History of a Disorder*, Πρίνστον 2013.

2. Ο όρος «νοητική υστέρηση» χρησιμοποιούνταν στην υπό εξέταση περίοδο όχι μόνο στην Ελλάδα, όπου χρησιμοποιείται ως σήμερα, αλλά και σε άλλες χώρες, για να περιγράψει καταστάσεις με κύριο χαρακτηριστικό τον χαμηλό δείκτη νοημοσύνης. Για τα μεταβαλλόμενα νοήματα της νοητικής υστέρησης, βλ. Rachel Cooper, "Shifting Boundaries Between the Normal and the Pathological: the Case of Intellectual Disability", *History of Psychiatry* 25 (2014), σ. 171-186· και David Wright-Anne Digby, (επιμ.), *From Idiocy to Mental Deficiency: Historical Perspectives on People with Learning Disabilities*, Λονδίνο 1996.

σαν τη συλλογική ταυτότητα της Ένωσης, καθώς και τη σχέση της Ένωσης με το κράτος και την πολιτική φυσιογνωμία της.³ Με αυτόν τον τρόπο, αφενός προσφέρει μια νέα οπτική των οργανώσεων γονέων στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, αναδεικνύοντας ένα χαρακτηριστικό τους που η σχετική ιστοριογραφία έχει παραβλέψει: ότι επιχειρούσαν να μετατρέψουν τη νοητική υστέρηση από ιδιωτικό, ατομικό και οικογενειακό, πρόβλημα, σε δημόσιο, κοινωνικό και πολιτικό, ζήτημα. Αφετέρου, το κεφάλαιο σκιαγραφεί δύο όψεις της δημόσιας κοινωνικότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα: τη σύνδεση των σωματειακών εννοιών συνάφειας με εξωσωματειακές πολιτισμικές κατηγορίες και την πολιτική φυσιογνωμία των εθελοντικών συσσωματώσεων, εφόσον είχαν δημόσια δράση και συνέβαλλαν στη χάραξη και υλοποίηση δημόσιων πολιτικών.

Η Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδών

Η Ένωση, η πρώτη τυπική συλλογικότητα γονέων παιδιών με νοητική υστέρηση στην Ελλάδα, ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1960. Τα επόμενα χρόνια, και κυρίως κατά τη δεκαετία του 1970, συστάθηκαν και άλλες οργανώσεις γονέων, ενώ το κίνημα γονέων παιδιών με αναπηρία παγιώθηκε στη δεκαετία του 1980, όταν ιδρύθηκε η Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων Αναπήρων Παιδών (ΠΟΣΓΚΑΤ).⁴ Άλλωστε, την ίδια εποχή, από το τέλος της δεκαετίας του 1970, εδραιωνόταν και το κίνημα αναπηρίας στην Ελλάδα.⁵

Δυστυχώς, δεν έχουμε πολλά στοιχεία για τα μέλη της Ένωσης. Γνωρίζουμε ότι ξεκίνησε

3. Για την έννοια της κοινωνικότητας, βλ. Evthymios Papataxiarchis, "A Contest with Money: Gambling and the Politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece", στο Sophie Day, Evthymios Papataxiarchis, Michael Stewart (επιμ.), *Lilies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*, Μπούλντερ 1999, σ. 158-175· Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και κοινωνία αλληλεγγύης. Η περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32 (2008), σ. 95-120. Για την έννοια του κοινωνικού κινήματος στον χώρο της ψυχικής υγείας, βλ. Anne Rogers-David Pilgrim, "Pulling Down Churches: Accounting for the British Mental Health Users' Movement", *Sociology of Health & Illness* 13 (1991), σ. 129-148· και Nick Crossley, *Contesting Psychiatry: Social Movements in Mental Health*, Λονδίνο 2006.

4. <http://www.posgamea.gr/htmlpages.asp?id=2> (τελ. πρόσβ. 9.6.2015). Η ΠΟΣΓΚΑΤ ιδρύθηκε από εννιά οργανώσεις γονέων, έξι για τη νοητική υστέρηση και τρεις για σωματικές αναπηρίες. Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, «Καταστατικό της Πανελληνίας Ομοσπονδίας Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων Αναπήρων Παιδών», 1983, Αθήνα, 344/21-10-83 και συνέντευξη των Παναγιώτη Νούτσου – Περσεφόνης Μαντζίλα, 18.6.2014, 00.18-00.19. Οι δύο αφηγητές είναι παντρεμένοι και ήταν μέλη μιας άλλης ένωσης γονέων που ιδρύθηκε το 1974, της Ενώσεως Γονέων Παιδών Σκιαριδείου Ιδρύματος, ενώ ο Νούτσος συμμετείχε και στην Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδών.

5. Παναγιώτης Κουρουμπλής, «Οι επιδράσεις των κοινωνικών προκαταλήψεων και των θεσμικών παρεμβάσεων στην ζωή των ατόμων με ειδικές ανάγκες: διεπιστημονική ανάλυση με έμφαση στην ιστορική προσέγγιση», διδακτορική διατριβή, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Νομικής, ΕΚΠΑ 1996, σ. 130-131· και Αίγλη Χατζούλη, *Θαλασσαιμικές ζωές. Βιολογική διαφορά, κανονικότητα, βιοκοινωνικότητα: μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Αθήνα 2012, σ. 55-57.

με 25 ιδρυτικά μέλη, ενώ το 1971 ο πρόεδρος της ανέφερε ότι τα μέλη ήταν 400.⁶ Αυτή η δήλωση πιθανόν να ήταν υπερβολική, αφού στη γενική συνέλευση του 1979 καταγράφονταν μόλις 51 οικονομικώς ενήμερα μέλη.⁷ Τα μέλη ήταν κυρίως γονείς και λιγότερο επαγγελματίες ψυχικής υγείας και ειδικής αγωγής, ενώ τα διοικητικά συμβούλια αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από άνδρες, πατέρες με μεσοαστικά επαγγέλματα, για παράδειγμα τραπεζικούς υπαλλήλους, υπαλλήλους υπουργείων και δικηγόρους. Ο αρχικός πυρήνας της Ένωσης είχε σχηματιστεί από γονείς τα παιδιά των οποίων παρακολουθούσαν στην ιατροπαιδαγωγική υπηρεσία του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών.⁸ Οι ίδιοι γονείς συμμετείχαν στην πρώτη ομάδα γονέων στην Ελλάδα, που οργανώθηκε από την ίδια υπηρεσία προκειμένου να συζητούν μεταξύ τους τα κοινά τους προβλήματα και να λαμβάνουν καθοδήγηση και υποστήριξη από τους άλλους γονείς και από τους ειδικούς.⁹

Η συνεργασία της Ένωσης με το Κέντρο παρέμεινε στενή. Μάλιστα το 1962 η Ένωση ίδρυσε μαζί με το Κέντρο το Στουπάθειο, ένα ειδικό σχολείο για παιδιά με νοητική υστέρηση. Μέχρι το 1975, οπότε το Κέντρο ανέλαβε εξολοκλήρου το Στουπάθειο, οι δύο φορείς συνεργάζονταν για τη λειτουργία του: το Κέντρο είχε την επιστημονική επίβλεψη και η Ένωση την οικονομική και διοικητική επίβλεψη και τον έλεγχο του προσωπικού πλην του ψυχιάτρου και του κοινωνικού λειτουργού που παραχωρούνταν από το Κέντρο. Εκτός της συνεργασίας με τον συγκεκριμένο φορέα ψυχικής υγείας, η Ένωση είχε επαφές με επαγγελματίες ψυχικής υγείας και ειδικής αγωγής άλλων φορέων, οι οποίοι δημοσίευαν κείμενα στο περιοδικό της Ένωσης και έδιναν συμβουλές για την αντιμετώπιση του ζητήματος της νοητικής υστέρησης.¹⁰

Η συνεργασία των οργανώσεων γονέων με επιστήμονες, αν και δεν ήταν πάντα εύκο-

6. «Η τηλεοπτική συνέντευξη του προέδρου της ΠΕΓΚΑΠ κ. Χ. Θεοδωράκη στις 21 Φεβρουαρίου, προς την καν Νταϊφά της Υ.Ε.Ν.Ε.Δ», *Το Απρόσάρμοστο Παιδί* 3/39-40 (1971), σ. 6-7, 31.

7. Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, «Πρακτικό της γενικής συνελεύσεως της Πανελληνίας Ενώσεως Γονέων Απροσαρμόστων Παιδών 28 Μαρτίου 1979», Αθήνα, 3700/13-8-73.

8. Το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1956 ως Τομέας Ψυχικής Υγιεινής του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος και σύντομα ίδρυσε υπηρεσίες ψυχικής υγείας και κοινωνικής πρόνοιας για παιδιά και ενήλικες στην Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα. Ανάμεσα στις υπηρεσίες αυτές ήταν οι ιατροπαιδαγωγικές, νέου τύπου υπηρεσίες που άρχισαν να ιδρύονται στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Εκεί εξετάζονταν παιδιά με ποικίλα προβλήματα (νοητική υστέρηση, ψυχώσεις, νευρώσεις, διαταραχές της προσωπικότητας) και λάμβαναν θεραπεία (φαρμακευτική, ψυχοθεραπευτική, ειδική αγωγή) από την ομάδα των επαγγελματιών (ψυχολόγων, ψυχιάτρων, ειδικών παιδαγωγών και κοινωνικών λειτουργών). Βλ. Despo Kritsotaki, "Mental Hygiene and Child Guidance in Post-war Greece: the Case of the Centre for Mental Health and Research, 1956-1970", *Social History of Medicine* 27 (2014), σ. 751-767 και Δέσπω Κριτωτάκη, *Ψυχική υγιεινή για παιδιά και νέους. Το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, 1956-1978*, Αθήνα 2014.

9. Olga Zarnani, *Group Work with Parents of Mentally Retarded Children*, Αθήνα 1967, σ. 86-90.

10. Βλ., για παράδειγμα, Πολ. Ανδρικόπουλος, «Εισηγητική έκθεση επί του προβλήματος των καθυστερημένων παιδών», *Το Απρόσάρμοστο Παιδί* 4/61-62 (1973), σ. 20-32 και «Προτάσεις επιστημονικής ομάδος της Ελληνικής Εταιρείας Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού διά την αντιμετώπισιν του θέματος των νοητικώς υστερούντων παιδών», *Το Απρόσάρμοστο Παιδί* 4/57-60 (1972), σ. 27-40.

λη, αποτελούσε κοινό στοιχείο του κινήματος γονέων,¹¹ το οποίο άρχισε να οργανώνεται σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής από τη δεκαετία του 1940. Η βρετανική Εθνική Ένωση Γονέων Καθυστερημένων Παιδιών (National Association of Parents of Backward Children) ιδρύθηκε το 1946, η αμερικανική Εθνική Ένωση για τα Καθυστερημένα Παιδιά (National Association for Retarded Children) το 1950 και η γαλλική Εθνική Ένωση Οργανώσεων για τα Απροσάρμοστα Παιδιά (Union Nationale des associations pour les enfants inadaptes) το 1959. Την επόμενη δεκαετία συστάθηκαν διεθνείς ενώσεις: πρώτα η Ευρωπαϊκή και στη συνέχεια η Διεθνής Ομοσπονδία Ενώσεων για τους Διανοητικά Ανάπηρους (European και International League of Societies for the Mentally Handicapped). Με τη συλλογική δράση οι γονείς επιχειρούσαν να επιτύχουν αυτό που θεωρούσαν καλύτερη μεταχείριση και θεραπεία των παιδιών τους, ιδρύοντας υπηρεσίες, κάνοντας τα προβλήματά τους δημοσίως γνωστά, εξασφαλίζοντας τη βοήθεια του κοινωνικού συνόλου και του κράτους και ασκώντας επίδραση στα κρατικά και επιστημονικά, θεραπευτικά και ερευνητικά, προγράμματα για τη νοητική υστέρηση.¹²

Η ελληνική Ένωση είχε παρόμοιους στόχους: αφενός τη θεραπεία, περίθαλψη, εκπαίδευση και κοινωνική προσαρμογή των «απροσαρμόστων παιδιών» με τη βοήθεια ειδικών θεσμών, όπως ειδικών σχολείων και προστατευτικών εργαστηρίων.¹³ αφετέρου, την ενημέρωση και κινητοποίηση των γονιών, καθώς και του κοινού και του κράτους, ώστε να ιδρυθούν ειδικές υπηρεσίες και να ληφθούν μέτρα κοινωνικής προστασίας.¹⁴ Για τους σκοπούς αυτούς οργάνωνε δημόσιες εκδηλώσεις, όπως το ετήσιο «τέιο-πινάκλ», όπου καλούσε εκπροσώπους του κράτους, επίσημα πρόσωπα της εποχής και δημοσιογράφους. Παράλληλα, φρόντιζε να δημοσιεύονται άρθρα και συνεντεύξεις για τη δράση και τους σκοπούς της και

11. Gunnar Dybwad, "From Feeble-mindedness to Self-advocacy. A Half-Century of Growth and Self-fulfilment", ομιλία στην 118^η Ετήσια Συνάντηση της Αμερικανικής Ένωσης για τη Νοητική Υστέρηση, 2/6/1994, http://www.google.gr/ur?sa=t&rc=t=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCEQFjAB&url=http%3A%2F%2Fmnn.gov%2Fmnddc%2Fparallel%2Fpdf%2F90s%2F98%2F98-FFA-HSU.pdf&ei=Z8kaVe3ZMdSracL_gkg&usq=AFQjCNFDQDg0qBZEBW_c0OECsSa5HJoYVsA&sig2=u3HhNOjUN-j1Qr-1O8LGWQ&bvm=bv.89381419,d.d2s (τελ. πρόσβ. 10.6.2015)· και Valerie Leiter, "Parental Activism, Professional Dominance, and Early Childhood Disability", *Disability Studies Quarterly* 24 (2004), <http://dsq-sds.org/article/view/483/660> (τελ. πρόσβ. 10.6.2015). Οι επαγγελματίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο και σε άλλα κινήματα συνηγορίας, όπως σε αυτά των ψυχικά ασθενών. Βλ. N. Crossley, *Contesting Psychiatry*, κεφ. 7.

12. J. Trent, *Inventing the Feeble Mind*, σ. 225-268· Claire Sewell, "The Emergence of the Carer: Mental Health Care in England and Wales, c. 1946-1999", διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Γουόρικ, 2015· C. Sewell, "If One Member of the Family is Disabled". Rosemary Dybwad, "Mental Handicap: the World Scene", 1975, *Speeches of Rosemary Dybwad*, Friends of the Samuel Gridley Howe Library, <http://disabilitymuseum.org/dhm/lib/detail.html?id=2010&page=all> (τελ. πρόσβ. 10.6.2015)· και <https://www.mencap.org.uk/about-us/our-history/timeline> (τελ. πρόσβ. 10.6.2015).

13. Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών: «Καταστατικόν της Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδιών», 1960, Αθήνα, 16842/60· και «Καταστατικόν της Πανελληνίας Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδιών», 1973, Αθήνα, 3700/13-8-73.

14. Χρήστος Κοκκαλιάρης, «Η ένωση και η αποστολή της», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 1/4-6 (1968), σ. 54-55· και «Η λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/39-40 (1971), σ. 26-30.

από το 1968 ως το 1973 εξέδιδε το δικό της περιοδικό, το *Απροσάρμοστο Παιδί*.¹⁵ Στο πλαίσιο της γνωστοποίησης του προβλήματος εντάσσονταν και οι προσπάθειες της Ένωσης να κάνει τα παιδιά με νοητική υστέρηση εμφανή στο κοινωνικό τους περιβάλλον, προτρέποντας τους γονείς να μην τα κρατούν απομονωμένα στο σπίτι και αναδεικνύοντας τις εκδρομές και επισκέψεις των μαθητών του Στουπάθειου στην κοινότητα.¹⁶ Τέλος, η Ένωση γνώριζε και είχε επαφές με ξένες ενώσεις, όπως την Union Nationale des Associations pour les Enfants Inadaptés και την International League of Societies for the Mentally Handicapped, οι οποίες άσκησαν επίδραση στους σκοπούς και το έργο της.¹⁷

Επομένως, η ελληνική Ένωση είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις ενώσεις του εξωτερικού και κυρίως, όπως και αυτές, είχε έντονα εξωστρεφή και δημόσιο χαρακτήρα. Το σημείο αυτό θα διερευνήσουμε περισσότερο στη συνέχεια, με τη βοήθεια των πολιτισμικών κατηγοριών που συνέιχαν τη συλλογική ταυτότητα και δράση της Ένωσης: την παιδική ηλικία, την προσαρμογή και τη γονεϊκότητα.

Πολιτισμικές κατηγορίες συνάφειας

Παιδική ηλικία

Όπως έδειχνε το όνομά της, η Ένωση ήταν σύλλογος γονέων παιδιών, και η πρώτη και κύρια υπηρεσία της, το Στουπάθειο, ήταν ειδικό σχολείο για άτομα ηλικίας ως 18 ετών. Όμως, στην πάροδο του χρόνου η Ένωση, όπως και αντίστοιχες οργανώσεις του εξωτερικού,¹⁸ επεξέτεινε τη στόχευσή της στα άτομα με νοητική υστέρηση όλων των ηλικιών. Ενδεικτικά, ζητούσε η ασφάλιση των γονέων να καλύπτει και ενήλικα τέκνα με νοητική υστέρηση, ίδρυσε το 1969 ένα προστατευτικό εργαστήριο για τους αποφοίτους του Στουπάθειου και το 1979 άλλαξε το όνομά της σε Πανελλήνια Ένωση Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Ατόμων και Παιδών.¹⁹ Ωστόσο, συνέχιζε να κατανοεί και να αντιμετωπίζει τη νοητική υστέρηση με βάση

15. Το περιοδικό εκδιδόταν περίπου κάθε διμήνο (γύρω στα έξι τεύχη τον χρόνο, τριάντα περίπου σελίδων το καθένα) και χρηματοδοτούνταν από την Ένωση σε μεγάλο βαθμό χάρη στη χορηγία της από το κράτος (βλ. πιο κάτω). Το περιεχόμενο του περιοδικού περιλάμβανε κείμενα προγραμματικά και απολογιστικά, που ενημέρωναν το κοινό για τους σκοπούς, τις προτάσεις και τη δράση της Ένωσης, κείμενα διαφωτιστικά γύρω από τα κινήματα γονέων άλλων χωρών και κείμενα επιστημονικά (κατά κύριο λόγο ιατρικά, ψυχολογικά και παιδαγωγικά). Τέλος, δημοσίευε ενίοτε και επιστολές αναγνωστών.

16. Βλ. τις φωτογραφίες από τις εκδρομές των παιδιών του Στουπάθειου, *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 4/57-70 (1972), σ. 20 και 33.

17. Βλ. *Το Απροσάρμοστο Παιδί*: «Οι διεθνείς σχέσεις της Ενώσεως», 3/33-34 (1970), σ. 27-30· «Αντιπροσωπεία της ΠΕΓΚΑΠ επισκέπτεται τας Πάτρας», 4/49-50 (1972), σ. 17-20· «Η σημασία των ενώσεων γονέων και κηδεμόνων», 1/7-9 (1968) 69-72· και Χρήστος Τασούλας, «Απολογισμός και προοπτικά», 1/1 (1968), σ. 4-5.

18. R. Dybwad, "Mental Handicap: the World Scene".

19. «Από την δραστηριότητα της ΠΕΓΚΑΠ», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 4/51-52 (1972), σ. 29-30· και Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών, «Καταστατικόν της Πανελληνίας Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Ατόμων και Παιδών», 1979, Αθήνα, 3700/13-8-73.

την έννοια της παιδικής ηλικίας. Τα μέλη της Ένωσης εξακολουθούσαν να αποκαλούν τα άτομα με νοητική υστέρηση όλων των ηλικιών «παιδιά» και να θεωρούν ότι είναι καλύτερο να ζουν με τους γονείς τους, τουλάχιστον όσο εκείνοι ήταν ζωντανοί και ικανοί να τους φροντίζουν.²⁰ Αυτό το σημείο προβάλλεται από μέλη της Ένωσης ως βασική διαφορά ανάμεσα στην Ελλάδα και τις «προηγμένες» χώρες, διαφορά που αποδίδεται στη διαφορετική φύση της ελληνικής οικογένειας, όπου οι γονείς είναι γενικά πιο προστατευτικοί και οι δεσμοί ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας ισχυρότεροι.²¹

Η χρήση του όρου «παιδιά» και η παραμονή των ενηλίκων με νοητική υστέρηση στο πατρικό σπίτι δείχνουν ότι η Ένωση συνέχιζε να αντιλαμβάνεται τη νοητική υστέρηση ως μόνιμη παιδική ηλικία, άποψη διαδεδομένη στον δέκατο ένατο και τον πρώιμο εικοστό αιώνα, η οποία όμως από τα μέσα του εικοστού αιώνα αμφισβητούνταν σοβαρά σε πολλές χώρες του δυτικού κόσμου. Θεωρούνταν καλύτερο πλέον για τους ενήλικες με νοητική υστέρηση να φεύγουν από το σπίτι των γονιών και να γίνονται περισσότερο ανεξάρτητοι. Την ίδια εποχή τα άτομα με αναπηρίες, συμπεριλαμβανομένης της νοητικής υστέρησης, ξεκίνησαν με τη βοήθεια επιστημόνων και εθελοντών να συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στη λήψη αποφάσεων στα προγράμματα εκπαίδευσης, απασχόλησης και περίθαλψης και στις οργανώσεις συνηγορίας, αλλά και να συστήνουν δικές τους οργανώσεις. Στην Ελλάδα η τάση αυτοεκπροσώπησης έγινε αισθητή στον χώρο της αναπηρίας, όπου άρχισαν να δημιουργούνται περισσότερες ενώσεις ενηλίκων με αναπηρία, κυρίως από το τέλος της δεκαετίας του 1970.²² Στη νοητική υστέρηση όμως δεν έγινε το ίδιο. Είναι ενδεικτικό ότι στην Εθνική Συνομοσπονδία Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες, τη βασική οργάνωση αυτοεκπροσώπησης, η οποία ιδρύθηκε το 1989, η νοητική υστέρηση εκπροσωπούσαν από την Πανελλήνια Ομοσπονδία Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων Αναπήρων Παιδών, δηλαδή από τους γονείς.

Εφόσον η Ένωση επέμενε στην ταύτιση της νοητικής υστέρησης με την παιδική ηλικία, η ταυτότητα των μελών της στηριζόταν πρώτα πρώτα στη γονεϊκή ευθύνη για τα παιδιά (ανεξαρτήτως ηλικίας) και άρα στη βάση της πολιτισμικής συνάφειας της Ένωσης διακρίνεται η ευρύτερη, εξωσωματειακή, πολιτισμική κατηγορία της «ελληνικής οικογένειας» ως κλειστής και αυτάρκους ομάδας. Στο εσωτερικό της οι σχέσεις διακρίνονταν από έντονη αλληλεγγύη και αλληλεξάρτηση, και άρα από μικρά περιθώρια αυτονομίας και ατομικότητας, ειδικά για όσα μέλη ήταν ανήλικα ή ταυτιζόνταν με την ανηλικότητα, όπως τα άτομα με νοητική υστέρηση. Αν και οι οικογενειακές σχέσεις βρίσκονταν σε διαδικασία αλλαγής στις δεκαετίες του 1960 και 1970, καθώς νέα οικογενειακά μοντέλα και μια περισσότερο ατομική πρόσληψη του

20. Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Γεωργόπουλου, 14/6/2014, 00.24-00.28 και 00.53-00.54. Από αυτή την αντίληψη πήγαζε και η βασική ανησυχία των γονιών, δηλαδή τι θα συνέβαινε στα παιδιά τους όταν οι ίδιοι θα πέθαιναν. Ο Γεωργόπουλος έγινε μέλος της Ένωσης το 1981, αλλά ο γιος του φοιτούσε στο Στουπάθειο από το τέλος της δεκαετίας του 1960 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970.

21. Συνέντευξη Κ. Γεωργόπουλου, 00.54-00.56, 1.28-1.29· και συνέντευξη Π. Νούτσου – Π. Μαντζίλα, 00.28, 02.11-02.14.

22. Π. Κουρουμπλής, «Οι επιδράσεις των κοινωνικών προκαταλήψεων», σ. 130-131.

εαυτού αναδύονταν στο πλαίσιο της αστικοποίησης και του εκσυγχρονισμού, η εξάρτηση των παιδιών από τους γονείς συνέχιζε να αποτελεί κεντρικό χαρακτηριστικό της οικογένειας και οι παραδοσιακές αξίες που έδεναν την ατομική ταυτότητα με την οικογενειακή δεν είχαν εξαλειφθεί.²³

Προσαρμογή

Ταυτόχρονα και παράλληλα με την παιδική ηλικία, η συλλογική ταυτότητα και δράση της Ένωσης στηριζόταν στην αρκετά διαφορετική έννοια της προσαρμογής. Αντλώντας από τη βασική θεωρία των επιστημών «ψ» του ύστερου δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα, ότι κάθε είδους ψυχική διαταραχή αποτελούσε έκφανση δυσκολιών προσαρμογής του ατόμου στο κοινωνικό του περιβάλλον, η Ένωση αντιλαμβανόταν τη νοητική υστέρηση λιγότερο ως βιολογική ασθένεια και περισσότερο ως αδυναμία ενσωμάτωσης στην οικογένεια και την κοινωνία. Αυτή η θεωρία συνεπαγόταν ότι τα άτομα με νοητική υστέρηση, ακόμα κι αν παρέμεναν παιδιά, μπορούσαν σε ένα βαθμό να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο και να γίνουν χρήσιμα στον εαυτό τους, την οικογένεια και την κοινωνία, εφόσον λάμβαναν κατάλληλη βοήθεια – θεραπευτική, εκπαιδευτική, κοινωνική.²⁴

Η έμφαση στην προσαρμογή συμφωνούσε όχι μόνο με επιστημονικές θεωρίες, αλλά και με εξωσωματειακές πολιτισμικές αντιλήψεις γύρω από την ενσωμάτωση του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο, στην οποία δόθηκε ακόμα μεγαλύτερη αξία κατά την περίοδο της δικτατορίας στην προσπάθεια του καθεστώτος να αποκτήσει κοινωνική βάση και να σιγάσει αντιδράσεις. Όπως δήλωνε ο Γεώργιος Παπαδόπουλος το 1968 στη Βουλή, «ως κοινωνία οφεί-

23. Για τα θεωρούμενα καθήκοντα των γονιών απέναντι στα παιδιά, βλ. την έρευνα της Έφης Αβδελά για την «παιδική εγκληματικότητα», δηλαδή την παραβατικότητα ανηλίκων, στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπου σκιαγραφείται η επένδυση της γονεϊκότητας με τις υποχρεώσεις καθοδήγησης, επίβλεψης και πειθαρχίας των παιδιών. Βλ. Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*»: επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο, Αθήνα 2013, σ. 380-383, 473 και 480-83. Η ίδια ιστορικός στην ανάλυσή της για τα εγκλήματα τιμής ανέδειξε τη σημασία της έννοιας της οικογενειακής τιμής κατά την ίδια περίοδο, δηλαδή την πρόσληψη της τιμής των γονιών σε συνάρτηση με την τιμή των (ενήλικων) τέκνων τους τους, αν και αυτή η πρόσληψη βρισκόταν σε διαδικασία αμφισβήτησης και μετασχηματισμού, καθώς ένα διαφορετικό πρότυπο οικογένειας, περισσότερο εξατομικευμένο και συναινετικό, συγκροτούνταν. Βλ. Έφη Αβδελά, «*Δια λόγους τιμής*». Βία, συναισθήματα και αξίες σε μια μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα 2002, σ. 53, 127-129, 176, 216-217 και 232-233. Η διατήρηση της συλλογικής/οικογενειακής έννοιας της τιμής ακόμα και στις πόλεις, παρά τις κοινωνικές αλλαγές της δεκαετίας του 1960, σημειωνόταν από κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ψυχικής υγείας της περιόδου. Βλ. Adamantia Pollis, "Political Implications of the Modern Greek Concept of Self", *The British Journal of Sociology* 16 (1965), σ. 29-47· και Γεώργιος Βασιλείου – Βάσω Βασιλείου, «Κοινωνικές αξίες σαν ψυχοδυναμικές μεταβλητές. Προκαταρκτική διερεύνηση της σημαντικής του "φιλότιμου"», *Νευροψυχιατρικά Χρονικά* 5 (1966), σ. 121-135.

24. [Ενημερωτικό σημείωμα για το Στουπάθειο], 22/11/69, προσωπικό αρχείο Ιωάννη Δρόσου· και *Το Απροσάρμοστο Παιδί*: «Η έκδοσίς μας», 1/1 (1968), σ. 1-2· Χρήστος Κοκκαλιάρης, «Συμπεράσματα από την λογοδοσία. Τι επιτύχαμε και τι προγραμματίζεται», 2/13-14 (1969), σ. 9-10· Μιλτιάδης Εμμανουηλίδης, «Συμπεράσματα από την γενική συνέλευση», 3/25-26 (1970), σ. 15-17· και «Η εορταστική εκδήλωση της ΠΕΓΚΑΠ εις το Μον Σενιέρ», 4/49-50 (1972), σ. 2-3.

λομεν να αποδώσωμεν κοινωνική δικαιοσύνην. Να συμπαρασταθώμεν προς πάντα τα άτομα της κοινωνίας, ώστε όλοι εις ένα βαθμόν ευτυχείς, εις ένα βαθμόν ανεκτόν απολαμβάνοντας τα αγαθά της ζωής, να είμεθα ικαναί, παραγωγικαί, ήρεμοι και σύννομοι, κατά το πνεύμα και γράμμα του νόμου, κοινωνικαί μονάδες».²⁵ Αυτή η δήλωση θα μπορούσε να είχε γίνει από την Ένωση, σε σχέση με την προσαρμογή των ατόμων με νοητική υστέρηση.

Γονεϊκότητα

Στο όραμα κοινωνικής προσαρμογής η Ένωση έβλεπε ως βασικούς συντελεστές τους γονείς. Αλλά για να ανταποκριθούν σε αυτή την ευθύνη τους, καλούνταν να αλλάξουν ριζικά τη στάση τους απέναντι στα παιδιά τους και στη νοητική υστέρηση: αφενός, να ξεπεράσουν την ντροπή τους και να αποδεχτούν και να κατανοήσουν το πρόβλημα· αφετέρου, να οργανωθούν σε ενώσεις γονέων, για να λάβουν στήριξη και ενημέρωση ο ένας από τον άλλον, αλλά και να πετύχουν τη γενικότερη βελτίωση της αντιμετώπισης της νοητικής υστέρησης, εξασφαλίζοντας τη βοήθεια του κράτους και της κοινωνίας.²⁶ Συνεπώς, η πρόσληψη της νοητικής υστέρησης ως έλλειψης προσαρμογής, σε αντίθεση με την πρόσληψή της ως παιδικής ηλικίας, δημιούργησε νέες συνδηλώσεις για τους ρόλους των γονιών: δίπλα στην αναπαράσταση της οικογένειας ως κλειστής ομάδας, η έννοια της προσαρμογής καλούσε την οικογένεια να ανοίξει και να δραστηριοποιηθεί στη δημόσια σφαίρα, και τους γονείς να γίνουν ενεργοί και συνειδητοποιημένοι συνήγοροι των παιδιών τους.

Η αναμόρφωση της οικογένειας και των γονιών σε δημόσιους φορείς αποτελούσε κοινό χαρακτηριστικό των κινημάτων γονέων και ανταποκρινόταν όχι μόνο στα έντονα προβλήματα ως προς τη θεραπεία, εκπαίδευση, φροντίδα και κοινωνική προσαρμογή και ενσωμάτωση των παιδιών με νοητική υστέρηση, αλλά και στις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες της μεταπολεμικής περιόδου. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των ΗΠΑ, όπου το κίνημα γονέων έχει γίνει αντιληπτό στο πλαίσιο της κυριαρχίας του μοντέλου της «κανονικής οικογένειας»: βγαίνοντας στη δημόσια σφαίρα και υποστηρίζοντας ότι το πρόβλημα της νοητικής υστέρησης ήταν περισσότερο συχνό από ό,τι πιστευόταν, οι γονείς των παιδιών με νοητική υστέρηση έδειχναν ότι δεν χρειαζόταν να ντρέπονται. Στην ουσία διεκδικούσαν την κανονικότητα των ίδιων, των παιδιών και των οικογενειών τους.²⁷

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, η προβολή του προτύπου του δημόσια ενεργού γονιού απαιτούσε σε ευρύτερες, εξωσωματειακές, επιστημονικές και μη, προσλήψεις και προκλήσεις του ρόλου της οικογένειας και των γονιών. Στις δύσκολες κοινωνικές και πολιτικές συνθή-

25. Παρατίθεται στο Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης»: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο Γιάννα Αθανασάτου, Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία, 1967-1974: πολιτικές πρακτικές – ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Αθήνα 1999, σ. 115-131, 124.

26. Συνέντευξη Π. Νούτσου-Π. Μαντζίλα, 00.01, 00.16-01.17, 00.14, 01.52-01.53· συνέντευξη Κ. Γεωργόπουλου, 00.00-00.04, 00.39-00.43, 00.48, 01.21, 01.33· και Μιλτιάδης Εμμανουηλίδης, «Υποχρεώσεις γονέων, πολιτείας και εκκλησίας για το καθυστερημένο παιδί», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 2/13-14 (1969), σ. 3-5.

27. J. Trent, *Inventing the Feeble Mind*, σ. 240.

κες της εποχής, στο πλαίσιο των κοινωνικών αλλαγών και της πολιτικής διαμάχης της μετεμφυλιακής περιόδου, η οικογένεια θεωρούνταν ότι διερχόταν κρίση. Η ικανότητά της να αναθρέψει παιδιά που θα ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής αμφισβητούνταν και, συνεπώς, το ενδιαφέρον και οι παρεμβάσεις για την προστασία και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών εντεινόνταν.²⁸

Ειδικά σε σχέση με τη σημασία που αποδιδόταν πλέον στην ψυχική υγεία και στον ρόλο της οικογένειας στη διασφάλισή της, η δυσπιστία απέναντι στους γονείς ήταν μεγαλύτερη. Ενδεικτικά, ορισμένα δημοσιεύματα στον τύπο των δεκαετιών του 1950 και 1960 παρουσίαζαν τις δυσκολίες των γονιών να εντοπίσουν και να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα ψυχικής υγείας των παιδιών τους λόγω της άγνοιας, των προκαταλήψεων και της ντροπής τους. Η κατάσταση παρουσιαζόταν μελανότερη στις αγροτικές κοινωνίες, όπου αναφερόταν ότι παιδιά με νοητική υστέρηση και ψυχικές ασθένειες ζούσαν δεμένα σε υπόγεια και καταδικασμένα σε ισόβιο σκοτάδι. Οι δημοσιογράφοι ανέφεραν τις απόψεις των ειδικών ψυχικής υγείας, οι οποίοι τόνιζαν ότι οι γονείς έπρεπε να ζητούν έγκαιρα την επιστημονική συνδρομή και να ακολουθούν πρόθυμα και πιστά τις υποδείξεις των ειδικών επιστημόνων.²⁹

Πραγματικά, οι νέοι θεσμοί ψυχικής υγείας που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα μετά τον Πόλεμο, όπως το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών και η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού, έβλεπαν τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως τους κατάλληλους βοηθούς των γονιών στον δύσκολο ρόλο τους να αναθρέψουν τα παιδιά τους στις μεταπολεμικές συνθήκες.³⁰ Επίσης, υποστήριζαν την ανάγκη οι γονείς να οργανωθούν σε συλλόγους. Οι επαγγελματίες του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών είχαν ενθαρρύνει τους γονείς των παιδιών της ιατροπαιδαγωγικής υπηρεσίας να οργανωθούν συλλογικά και να κάνουν δημόσιο το πρόβλημά τους,³¹ ενώ το Κέντρο και η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού είχαν οργανώσει δύο ομιλίες στα 1959 και 1960, στις οποίες έδιναν πληροφορίες για τη δράση των συλλόγων γονέων σε άλλες χώρες και παρουσίαζαν ως επιτακτική τη δημιουργία αντίστοιχων οργανώσεων στην Ελλάδα.³²

28. Σημαντικό μέρος αυτών των παρεμβάσεων αφορούσε τα παιδιά και τους νέους σε «ηθικό κίνδυνο» και στόχευε στην πρόληψη και καταπολέμηση της «παιδικής εγκληματικότητας». Βλ. Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*».

29. Ιωάννα Κολοκούρη, «Μια πρωτοβουλία του 'Αθήναιου' για τα παιδιά που έχουν δύσκολο χαρακτήρα», απόκομμα εφημερίδας χωρίς παραπομπή, πιθανόν από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, αρχείο Ασπασίας Ταυλαρίδου-Καλούτση, Ειρηνικός, «Το ημερολόγιο ενός απλού ανθρώπου: Παιδάκια», *Αυγή*, 5.6.1963.

30. Η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού ιδρύθηκε το 1957 στην Αθήνα από ψυχιάτρους, παιδίατρους, ψυχολόγους, ειδικούς παιδαγωγούς και κοινωνικούς λειτουργούς, με σκοπό την επιστημονική και επαγγελματική οργάνωση του χώρου της ψυχικής υγείας των παιδιών και των εφήβων. Βλ. Ασπασία Καλούτση, *Η Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού: 35 χρόνια. Ένας απολογισμός*, Αθήνα 1993.

31. O. Zarnani, *Group work with parents*, σ. 86-90.

32. Οι ομιλίες έγιναν από τον ειδικό παιδαγωγό Κωνσταντίνο Καλαντζή, ο οποίος εργαζόταν την εποχή αυτή στην ιατροπαιδαγωγική υπηρεσία του Κέντρου Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών, συμμετείχε στην πρώτη ομάδα γονέων το 1959 και διετέλεσε διευθυντής του Στουπάθειου από το 1962 ως το 1965. Εκπροσώπησε το Κέντρο Ψυχικής Υγιεινής και Ερευνών και την Ελληνική Εταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού στο ιδρυτικό συνέ-

Η νοητική υστέρηση στη δημόσια σφαίρα

Εφόσον η Ένωση θεωρούσε ως υποχρέωση των γονιών τη συλλογική οργάνωση και την ενεργό δημόσια παρουσία και δράση, ανασηματοδοτούσε τη νοητική υστέρηση από ιδιωτικό, δηλαδή προσωπικό και οικογενειακό, ζήτημα σε δημόσιο, δηλαδή κοινωνικό και κρατικό.³³ Προβάλλοντας τη νοητική υστέρηση ως πρόβλημα χιλιάδων οικογενειών και ολόκληρης της κοινωνίας, καθώς της στερούσε δυναμικά παραγωγικές μονάδες, η Ένωση επιδίωκε την υποστήριξη της κοινωνίας, ώστε να εξαλειφθεί το στίγμα και η απομόνωση των ατόμων με νοητική υστέρηση και των οικογενειών τους. Παράλληλα και παρά τις δηλώσεις της Ένωσης ότι δεν είχε κομματικό και ιδεολογικό πρόσημο,³⁴ ερχόταν τακτικά σε επαφή με κυβερνητικούς αξιωματούχους και κρατικούς φορείς, με σκοπό να δημιουργηθούν δημόσιες υπηρεσίες εκπαίδευσης και πρόνοιας.³⁵

Τα αιτήματα προς το κράτος εκκινούσαν από τις μεγάλες ελλείψεις του δημόσιου τομέα στον χώρο της ψυχικής υγείας –και γενικά της υγείας και πρόνοιας– κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, πριν από την επιτάχυνση της ανάπτυξης της κρατικής πρόνοιας από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές της δεκαετίας του 1980.³⁶ Ειδικά στον τομέα της παιδικής ψυχικής υγείας, που άρχισε να οργανώνεται ουσιαστικά μόνο μετά τον Εμφύλιο, οι

δριο της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Ενώσεων για τους Διανοητικά Ανάπηρους στη Χάγη το 1960. Βλ. Κωνσταντίνος Κаланτζής, «Η μέριμνα για το νοητικά καθυστερημένο παιδί. Το συνέδριο της Χάγης και τα ιδρύματα της Ολλανδίας», ανάρτυπο από το περιοδικό *Σχολείο και Ζωή* 7-8 (Ιούλιος-Αύγουστος 1960), Αθήνα 1960.

33. Για τον διαχωρισμό ανάμεσα σε δημόσια ζητήματα ως ευρύτερα κοινωνικά και κρατικά, και σε ιδιωτικά, δηλαδή ζητήματα που αφορούν το άτομο και τμήματα της κοινωνίας, βλ. Jeff Weintraub, “The Theory and Politics of the Public/Private Distinction”, στο Jeff Weintraub-Krishan Kumar (επιμ.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 1-42. Για τις δύο διαφορετικές προσλήψεις της αναπηρίας, από τη μία πλευρά ως προσωπικού, ιδιωτικού, προβλήματος και από την άλλη ως κοινωνικού, δημόσιου, ζητήματος, βλ. Anne Borsay, “Personal Trouble or Public Issue? Towards a Model of Policy for People with Physical and Mental Disabilities”, *Disability & Society* 1 (1986), σ. 179-196.

34. Χαράλαμπος Θεοδωράκης, «Διαπιστώσεις από την γενική συνέλευση της ενώσεως», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 2/13-14 (1969), σ. 1-3· και Χαράλαμπος Θεοδωράκης, «Ανάγκη να αναμετρήσουμε τις ευθύνες μας», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/45-46 (1971), σ. 2-7 22-23. Όπως συνέβαινε και σε άλλες εθελοντικές συσσωματώσεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, η Ένωση απαγόρευε στα μέλη της να συμμετέχουν σε πολιτικές συγκεντρώσεις υπό την ιδιότητα του μέλους της Ένωσης. «Καταστατικόν της Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων», 1960 και Καταστατικόν της Πανελληνίας Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Ατόμων και Παίδων», 1979.

35. «Η περιπέτεια του οικοπέδου», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/33-34 (1970), σ. 2· «Ο πρόεδρος της ΕΓΚΑΠ κ. Χαρ. Θεοδωράκης στην εμπομπή του ΕΙΡ προς την Κύπρον (σύνεντευξις της 29 Ιουνίου 1969 προς τον συνάκτην της εκπομπής)», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 2/19-20 (1969), σ. 13-14· Εμμανουηλίδης, «Υποχρεώσεις γονέων, πολιτείας και εκκλησίας για το καθυστερημένο παιδί»· «Το πρόβλημα του καθυστερημένου παιδιού στη χώρα μας», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 4/49-50 (1972), σ. 28-29· «Το προεδρείον της Ενώσεως εις το Υπουργείον Παιδείας», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 2/21-22 (1969), σ. 19· και «Ψήφισμα γενικής συνέλευσεως των μελών της Ένωσης Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παίδων», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/25-26 (1970), σ. 27.

36. Vasiliki Rapti, “The Postwar Greek Welfare Model within the Context of Southern European Welfare”, στο Gro Hagemann (επιμ.), *Reciprocity and Redistribution: Work and Welfare Reconsidered*, Edizioni Plus, Πίζα 2007, σ. 43-60.

κρατικοί θεσμοί ήταν περιορισμένοι και συμπληρώνονταν από ιδιωτικούς, κυρίως ιδιωτικά ειδικά σχολεία και ιατροπαιδαγωγικά κέντρα. Η κρατική παρέμβαση διευρύνθηκε την περίοδο της δικτατορίας, στο πλαίσιο της προσπάθειας του καθεστώτος να αναδιοργανώσει το σύστημα κοινωνικής προστασίας. Αν και η προσπάθεια ήταν γενικά ατελέσφορη,³⁷ η Ένωση έλαβε για πρώτη φορά κατά την περίοδο αυτή δημόσια υποστήριξη και επωφελήθηκε σημαντικά. Από το τέλος της δεκαετίας του 1960 λάμβανε κρατική επιχορήγηση, χάρη στην οποία εξέδιδε το περιοδικό της, προσέλαβε μόνιμο γραμματέα και αύξησε το προσωπικό του Στουπάθειου. Το 1968 έλαβε από το δημόσιο ένα οικοπέδο και ένα κονδύλι για να ιδρύσει σ' αυτό υπηρεσίες, ενώ το 1973 αναγνωρίστηκε ως φιλανθρωπική οργάνωση, με αποτέλεσμα να έχει περισσότερες δυνατότητες κρατικής ενίσχυσης.³⁸ Τέλος, φαίνεται ότι η Ένωση κατόρθωσε σε ένα βαθμό να ασκήσει επίδραση στην κρατική πολιτική για τη νοητική υστέρηση, συμβάλλοντας με τα αιτήματά της στην ίδρυση του Γραφείου Ειδικής Εκπαίδευσης στο Υπουργείο Παιδείας το 1969 και στη θεσμοθέτηση του σεμιναρίου επιμόρφωσης δασκάλων στην ειδική αγωγή το 1971.³⁹ Το Στουπάθειο αποτέλεσε ένα από τα κέντρα πρακτικής εκπαίδευσης στο πλαίσιο του σεμιναρίου, ενώ δύο από τους αποφοίτους του σεμιναρίου αποσπαστηκαν από τα δημόσια σχολεία όπου υπηρετούσαν στο Στουπάθειο.⁴⁰

Οι εξελίξεις αυτές παρ'όλα αυτά προϋποθέτουν από την Ένωση ως επιτεύγματα της δράσης της και ως ενδείξεις του αυξανόμενου ενδιαφέροντος της πολιτείας για τη νοητική υστέρηση.⁴¹ Ωστόσο πρέπει να τοποθετηθούν στις πραγματικές τους διαστάσεις και να ενταχθούν στις ευρύτερες προσπάθειες της δικτατορίας να διευρύνει την κοινωνική βάση της χωρίς ιδιαίτερο σχεδιασμό και κόστος: η κρατική ενίσχυση προς την Ένωση δεν αποτελούσε μέρος μιας προγραμματισμένης πολιτικής και ήταν σχετικά μικρή και ασταθής, ενώ το οικοπέδο που παραχωρήθηκε δεν μπόρεσε να οικοδομηθεί, επειδή διεκδικούνταν και από άλλους φορείς.⁴² Σε κάθε περίπτωση όμως το παράδειγμα της Ένωσης επιβεβαιώνει ότι οι εθελοντικές συσσωματώσεις, αν και συχνά θεωρούνται αυτόνομες από το κράτος, συχνά εξαρτώνταν από αυτό και συνεργάζονταν μαζί του.⁴³

37. Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης».

38. «Η λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου» και «Καταστατικόν της Πανελληνίας Ενώσεως Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδών», 1973.

39. «Απολογισμός» και «Προϋπολογισμός του έτους 1970», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/25-26 (1970), σ. 24-25.

40. «Από την δραστηριότητα της ΠΕΓΚΑΠ», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 3/47-48 (1971), σ. 28-29.

41. «Το τσάι-πινάκλ της Ενώσεώς μας στο Χίλτον στις 28 Νοεμβρίου», *Το Απροσάρμοστο Παιδί* 2/21-22 (1969), σ. 15-16· και «Το πρόβλημα του καθυστερημένου παιδιού στη χώρα μας».

42. «Η λογοδοσία του διοικητικού συμβουλίου». Μέρος του οικοπέδου διεκδικούνταν από οικοδομικό συνεταιρισμό και αποδόθηκε τελικά σε αυτόν. Ακολούθως, η Ένωση άρχισε να αναζητεί άλλη έκταση, η οποία της παραχωρήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας μέσω του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Η ανοικοδόμηση ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980. Συνέντευξη Γεωργόπουλου, 00.10-00.11.

43. Alan Kidd, "Civil Society or the State? Recent Approaches to the History of Voluntary Welfare", *Journal of Historical Sociology* 15 (2002), σ. 328-342· και Peter Dobkin Hall, "A Historical Overview of Philanthropy, Voluntary Associations, and Nonprofit Organizations in the United States, 1600-2000", στο Walter Powell – Richard Steinberg (επιμ.), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook*, Νιου Χέιβεν 2006, σ. 32-65.

Η αμφίδρομη σχέση της Ένωσης με το κράτος –η υποστήριξη της από το κράτος και η δική της συνεισφορά στην υλοποίηση των πρώτων κρατικών πολιτικών για την ειδική αγωγή– αποτελούσε μια μόνο όψη της γενικότερης δημόσιας και πολιτικής της φυσιογνωμίας και δράσης, όπως αναδεικνύεται από την ευρύτερη προσπάθεια της Ένωσης να καταστήσει τη νοητική υστέρηση δημόσιο ζήτημα και να μετακινήσει την ευθύνη για τα άτομα με νοητική υστέρηση από τον ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα. Ασφαλώς, τι θεωρείται ιδιωτικό και τι δημόσιο αποτελεί ιστορικό και πολιτισμικό ζήτημα, που υπόκειται σε αλλαγές ανάλογα με την εποχή και το πολιτισμικό πλαίσιο. Επίσης αποτελεί πολιτικό ζήτημα: το τι προβάλλεται ως δημόσιο ζήτημα, δηλαδή ως ζήτημα που αφορά το σύνολο της κοινωνίας και το κράτος, και τι ως ιδιωτικό, δηλαδή ως ζήτημα που αφορά μόνο το άτομο, την οικογένεια ή συγκεκριμένα κομμάτια της κοινωνίας, χρησιμοποιείται για να νομιμοποιήσει ορισμένες απόψεις και διεκδικήσεις στον πολιτικό λόγο και να απονομιμοποιήσει άλλες.⁴⁴ Με άλλα λόγια, φέρνοντας τη νοητική υστέρηση στη δημόσια σφαίρα, η Ένωση προσπαθούσε να νομιμοποιήσει τα αιτήματά της και να ενισχύσει τη θέση της στον πολιτικό χώρο.

Συνεπώς, παρότι η Ένωση είχε προκύψει από ιδιωτική πρωτοβουλία και είχε οργανωθεί πάνω σε ιδιωτικές, οικογενειακές σχέσεις, απευθυνόταν στη δημόσια σφαίρα, έχοντας, όπως και οι αντίστοιχες οργανώσεις εκτός Ελλάδας, έντονη δημόσια δράση και πολιτικό χαρακτήρα. Η κοινή επιδίωξη των οργανώσεων γονέων να μετατρέψουν τη νοητική υστέρηση από ιδιωτικό πρόβλημα σε δημόσιο/πολιτικό ζήτημα καθιστά το κίνημα των γονέων ένα από τα κοινωνικά κινήματα του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα που συνέβαλαν στην πολιτικοποίηση του ιδιωτικού, όπως το φεμινιστικό κίνημα και τα κινήματα αναπηρίας.⁴⁵

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η μελέτη της Πανελλήνιας Ένωσης Γονέων και Κηδεμόνων Απροσαρμόστων Παιδών αναδεικνύει σημαντικές όψεις των προσλήψεων της νοητικής υστέρησης, καθώς και της παιδικής ηλικίας και της οικογένειας, στη μεταπολεμική Ελλάδα αλλά και πέρα από αυτήν. Η Ένωση αντιλαμβάνονταν τα άτομα με νοητική υστέρηση ως παιδιά μονίμως εξαρτημένα από τους γονείς· τους γονείς ως τους κύριους υπεύθυνους για τα παιδιά· και την οικογένεια ως κλειστή και στενά συνδεδεμένη ομάδα. Ταυτόχρονα, θεωρώντας τη νοητική υστέρηση και ως έλλειψη προσαρμογής, η Ένωση συγκροτούσε ένα διαφορετικό γονεϊκό πρότυπο: οι γονείς προβάλλονταν ως διαμορφωτές της ψυχικής υγείας των παιδιών εντός και εκτός σπιτιού, αφού καλούνταν να αναλάβουν δημόσια δράση ως συνήγοροι των παιδιών. Συνεπώς, για την Ένωση η νοητική υστέρηση, η ψυχική υγεία των παιδιών, η παιδική

44. Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: a Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", στο Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1992, σ. 109-142.

45. Γνωστότερο παράδειγμα αποτελεί το δεύτερο κύμα του φεμινιστικού κινήματος, το οποίο από τη δεκαετία του 1960 διακήρυξε ότι το προσωπικό είναι πολιτικό. Σχετικά με το κίνημα αναπηρίας ως κοινωνικό κίνημα. Βλ. Tom Shakespeare, "Disabled People's Self-organisation: a New Social Movement?", *Disability & Society* 8 (1993), σ. 249-264.

ηλικία και η γονεϊκότητα αποτελούσαν όχι μόνο ιδιωτικά, αλλά και δημόσια, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, το παράδειγμα της Ένωσης, το οποίο ήταν αντιπροσωπευτικό των οργανώσεων γονέων στον δυτικό κόσμο κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, μπορεί να συνεισφέρει στην ιστοριογραφία της νοητικής υστέρησης εκτός των ελληνικών συνόρων. Συγκεκριμένα, η παρούσα ανάλυση των λόγων και της δράσης της Ένωσης κατέδειξε ένα βασικό κοινό νήμα που συνείχε τα γονεϊκά κινήματα: ότι τοποθετούσαν την οικογένεια και τη νοητική υστέρηση στη δημόσια σφαίρα. Οι συλλογικά οργανωμένοι γονείς έβγαιναν από την ιδιωτική σφαίρα, για να συνεργαστούν με τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας και ειδικής αγωγής, να λάβουν υποστήριξη από το κράτος και να παράσχουν υποστήριξη σε αυτό και να αλλάξουν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αντιμετώπιζε τους ίδιους και τα παιδιά τους. Συγκροτούσαν έτσι τη νοητική υστέρηση ως δημόσιο ζήτημα, δηλαδή ως ζήτημα που είχε ευρύτερες κοινωνικές συνέπειες, που αφορούσε ολόκληρη την κοινωνία και που απαιτούσε κρατική επέμβαση, δημόσια διαβούλευση και πολιτικές αποφάσεις. Επομένως, τα κινήματα γονέων, όπως και άλλα κοινωνικά κινήματα της ίδιας περιόδου, συμμετείχαν στην πολιτικοποίηση του ιδιωτικού (ατομικού και οικογενειακού), αυτή τη σημαντική διαδικασία που χαρακτήρισε το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα.

Τέλος, η ιστορία της Ένωσης συμβάλλει στη μελέτη του φαινομένου της δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα μετά τον Πόλεμο. Το πρώτο συμπέρασμα αφορά τις σαφείς συνέχειες ανάμεσα σε σωματειακές και εξωσωματειακές πολιτισμικές κατηγορίες. Τα πρότυπα της Ένωσης ως προς την οικογένεια, την παιδική ηλικία, τη γονεϊκότητα αλλά και την κοινωνική προσαρμογή στηρίζονταν σε κοινωνικές και επιστημονικές προσλήψεις, προκλήσεις και πιέσεις γύρω από τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα στο πλαίσιο των έντονων κοινωνικών αλλαγών της περιόδου και της μετεμφυλιακής πολιτικής πόλωσης. Το δεύτερο συμπέρασμα ως προς τη δημόσια κοινωνικότητα στη μεταπολεμική Ελλάδα αφορά τα ρευστά όρια κράτους και μη κράτους και την εκτεταμένη συνεργασία ανάμεσα στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα στα πεδία της υγείας και της κοινωνικής προστασίας. Ιδρύοντας τις δικές τους υπηρεσίες, κινητοποιώντας σε ένα βαθμό δημόσιες πολιτικές και καθιστώντας το ζήτημα της νοητικής υστέρησης και γενικότερα της ψυχικής υγείας δημόσιο, η Ένωση συνέβαλε στην οργάνωση του χώρου της ψυχικής υγείας των παιδιών και των νέων. Το παράδειγμά της υπογραμμίζει ότι οι εθελοντικές συσσωματώσεις και οι πρωτοβουλίες από τα κάτω αποτελούν εξίσου σημαντικό και αξιόλογο πεδίο έρευνας με τις άνωθεν, κρατικές πολιτικές.

Νέοι, μαθητές κι εργάτες: νεανική συλλογική δράση και μνήμη της νεότητας στη μεταπολεμική Ελλάδα

Με αφορμή δυο ιστορίες...

Ο Γιώργος και η Μαρία ήταν νυχτερινοί μαθητές στην Αθήνα της δεκαετίας του 1960. Είχαν γεννηθεί στην επαρχία, έφτασαν όμως στην πρωτεύουσα ακολουθώντας τον δρόμο της οικογενειακής μετανάστευσης προς το μεγάλο αστικό κέντρο, έναν δρόμο που θα μπορούσε να αλλάξει προς το καλύτερο τη ζωή των οικογενειών τους. Περίπου στην ηλικία των δεκαεσσάρων ετών εγκατέλειψαν το ημερήσιο γυμνάσιο για να πιάσουν δουλειά. Εργάζονταν από το πρωί έως νωρίς το απόγευμα και το βράδυ παρακολουθούσαν τα μαθήματα του 9ου Νυχτερινού Γυμνασίου Αθηνών. Από εκεί ξεκίνησε και για τους δύο η συμμετοχή στον Σύλλογο Εργαζόμενων Μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΜΜΕ) και η πολύ πιο μακρόχρονη δραστηριοποίησή τους στον χώρο της Αριστεράς. Το νυχτερινό σχολείο, ο σύλλογος των εργαζόμενων μαθητών, η νεανική ζωή στην Αθήνα της δεκαετίας του 1960, η συλλογική δράση μέσα από τις νεανικές συλλογικότητες της προδικτατορικής Αριστεράς ήταν τα κέντρα γύρω από τα οποία ο Γιώργος και η Μαρία διηγήθηκαν τη ζωή τους στο πλαίσιο συνεντεύξεων προφορικής ιστορίας. Σε αυτές τις συνεντεύξεις βασίζεται η σύντομη επισκόπηση της ζωής τους που ακολουθεί.¹

Ο Γιώργος γεννήθηκε στην Καστανιά της Δυτικής Σάμου το 1945. Ο πατέρας του ήταν ακτήμονας χωρικός, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στην Αντίσταση. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, εκτοπίστηκε στο στρατόπεδο της Μακρονήσου το 1948, αφέθηκε ελεύθερος το 1950 και, λίγο αργότερα, βρέθηκε ως εσωτερικός μετανάστης στην Αττική, για να εργαστεί σε λατομεία στην περιοχή της Πετρούπολης. Ο Γιώργος, ο μικρότερος ανάμεσα σε τέσσερα αδέρφια, έμεινε πίσω στη Σάμο, με τον παππού και τη γιαγιά, για να τελειώσει εκεί το δημοτικό σχολείο. Θυμάται εκείνα τα χρόνια σαν τα πιο ευτυχισμένα της ζωής του, εξαιτίας της απόλυτης ελευθερίας που απολάμβανε. Μετακόμισε από τη Σάμο στην Αθήνα το 1958, για να βρεθεί με την πατρική οικογένεια, κι έναν χρόνο αργότερα, αφού έπιασε δουλειά σε εργοστάσιο επίπλων, γράφτηκε στο νυχτερινό γυμνάσιο. «Λίγο αλητάκος», όπως λέει, «με τσιγάρο, ποδοσφαιράκια κι ένα φεγγάρι στα τσικό του Παναθηναϊκού, ήμασταν η μαρίδα του νυχτερινού γυμνασίου που είχαμε συνδεθεί και με άλλη μαρίδα, τους γαβριάδες της Αθήνας, λαχειοπώλες, μικροπωλητές, μικρούς σε μαγαζιά, και τις ώρες που 'ταν κλειστό το κατάστημα,

1. Συνεντεύξεις Γιώργου Βοϊκλή (16.4.2014), Μαρίας Τόλιου και Σωτήρη Μπέμπεζα (19.11.2014). Στο εξής, οι αναφορές στις συνεντεύξεις του Γ. Βοϊκλή και της Μ. Τόλιου θα γίνονται μόνο με την παράθεση των μικρών τους ονομάτων: Γιώργος, Μαρία.

μιάμιση με πέντε, εμείς αλωνίζαμε στο κέντρο». Στον δεύτερο χρόνο της φοίτησής του στο νυχτερινό συνέβη στον Γιώργο «μια μεγάλη στροφή», όπως την περιγράφει, όταν ένιωσε την ανάγκη να αντιδράσει στο αντικομμουνιστικό κήρυγμα ενός καθηγητή. «Εγώ ήμουνα άσχετος απ' αυτά, αλλά ήξερα ότι ο πατέρας μου είναι αριστερός, [...] και μέσα στον τσαμπουκά αυτόν που είχα, την άλλη μέρα άρχισα να παίρνω την *Αυγή* στο σχολείο». Κάπως έτσι ήρθε σε επαφή με αριστερούς συμμαθητές του, η επιρροή των οποίων τον οδήγησε να ενταχθεί στο ΣΕΜΜΕ, ενώ λίγο αργότερα έγινε μέλος και της Νεολαίας ΕΔΑ. Μέσα από τον καινούριο κύκλο συναναστροφών γνώρισε τη λογοτεχνία, την πολιτική θεωρία και τη μαρξιστική οικονομική σκέψη. Συμμετείχε παράλληλα σε μια «ομάδα αυτομόρφωσης», όπως την προσδιορίζει, μια παρέα που είχε ξεκινήσει από το νυχτερινό, αλλά διακρινόταν από «κάποιες ιδιαίτερες σχέσεις, ας πούμε πιο σοσιαλιστικές». Ο Γιώργος ανέλαβε γρήγορα αρκετά οργανωτικά και συνδικαλιστικά καθήκοντα, στα οποία ανταποκρίθηκε με επιτυχία. «Από αλητάκος, ηγέτης αυτό ήταν μεγάλη αλλαγή», λέει σήμερα. Δεν τελείωσε ποτέ το νυχτερινό γυμνάσιο. Αντί γι' αυτό, παρακολούθησε μαθήματα σε μια σχολή κινηματογράφου και άρχισε να απασχολείται ως δημοσιογράφος και συγγραφέας, ασχολία που κατέληξε να είναι η κύρια επαγγελματική του δραστηριότητα. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας συνελήφθη και φυλακίστηκε. Στη Μεταπολίτευση έλαβε μέρος στη δημιουργία της ομάδας της Νέας Αριστεράς, πρόδρομος της οποίας υπήρξε η ομάδα αυτομόρφωσης της δεκαετίας του '60. Ο Γιώργος παραμένει ενεργός στην πολιτική δράση και επί χρόνια υποστηρικτής του οικολογικού κινήματος.

Η Μαρία γεννήθηκε το 1949 στη Δίβρη, ένα χωριό στην ορεινή περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου. Ήταν το έβδομο από τα δώδεκα παιδιά της οικογένειάς της. Οι γονείς της ασχολούνταν με τη γεωργία και τη μικρή κτηνοτροφία, όπως συνέβαινε στα περισσότερα νοικοκυριά της περιοχής. Η Μαρία τους περιγράφει ως ανθρώπους που δεν είχαν καμία σχέση με την πολιτική, αλλά «απλούς, της προσφοράς, και αυτό που λέμε να είναι καλοί με τους συνανθρώπους τους». Το 1960 ακολούθησε στην Αθήνα τους μεγαλύτερους αδελφούς και τις αδελφές της που είχαν ήδη εγκατασταθεί εκεί. Τελείωσε το δημοτικό σχολείο στην πόλη, ενώ είχε αναλάβει τη φροντίδα μεγάλου μέρους του νοικοκυριού. Πάντα της άρεσε το σχολείο: «ήταν το μόνο ευχάριστο που μπορώ να πω ότι είχαμε μικρά. Δηλαδή, το σχολείο για μας στο χωριό ήταν η ανάσα. Δεν ήταν αγγαρεία. Τουλάχιστον για μένα. [...] Το καλοκαίρι έκλεινε το σχολείο κι εμείς κλαίγαμε. Περιμέναμε πάλι το φθινόπωρο, για να είμαστε με την παρέα μας, για να είμαστε..., γιατί το σπίτι είχε δουλειές, κακά τα ψέματα». Καθώς συνέχισε να είναι καλή μαθήτρια και στο σχολείο της πρωτεύουσας, τελειώνοντας το δημοτικό γράφτηκε σε ημερήσιο δημόσιο γυμνάσιο, το οποίο άφησε για ένα καλύτερο στη δεύτερη τάξη. Όμως, παρά τις σχολικές της επιδόσεις, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το ημερήσιο γυμνάσιο στην ηλικία των δεκαπέντε ετών, προκειμένου να βοηθήσει στο παντοπωλείο που μόλις είχε ανοίξει ο μεγάλος της αδερφός. Γράφτηκε στο νυχτερινό γυμνάσιο όπου τα αδέρφια της είχαν φοιτήσει πριν από την ίδια. Αποφοίτησε από εκεί τρία χρόνια αργότερα, το μοναδικό κορίτσι στην τάξη της και αποφασισμένη να δώσει και να πετύχει στις εισαγωγικές εξετάσεις για το πανεπιστήμιο. Τελείωσε τη Φαρμακευτική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και εργάστηκε ως φαρμακοποιός έως τη συνταξιοδότησή της, το καλοκαίρι του 2014. Όλα αυτά τα χρόνια διατηρεί ενεργό σχέση με την Αριστερά και το συνδικαλιστικό κίνημα. Τον Νοέμβριο του 1973

η Μαρία πήρε μέρος στην κατάληψη του Πολυτεχνείου και λίγο αργότερα συνελήφθη και φυλακίστηκε από τη χούντα. Είχε αποκτήσει την πρώτη της επαφή με την πολιτική δράση στα μαθητικά της χρόνια, μέσα από τη σύνδεσή της με τον ΣΕΜΜΕ. Δεν ήταν δύσκολο να πάρει αυτή την απόφαση, αφού τα αδέρφια της είχαν ήδη δεσμούς με αυτή τη συλλογικότητα, τόσο μέσω της τυπικής τους συμμετοχής στον σύλλογο όσο και μέσα από φιλικές παρέες. Η ζωή στον σύλλογο σήμαινε, βέβαια, τον αγώνα για καλύτερη εκπαίδευση, αντιπροσώπευε όμως εξίσου γερές διαπροσωπικές σχέσεις και μια υψηλή ποιότητα ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Στη διάρκεια της συνέντευξής της η Μαρία θυμόταν τα μαθητικά της χρόνια, δείχνοντάς μου συγχρόνως πολλές παλιές φωτογραφίες, διαφορετικά στιγμιότυπα από τη δραστηριότητα του ΣΕΜΜΕ –θεατρικές παραστάσεις, περιοδείες της θεατρικής ομάδας του συλλόγου, πάρτι, διαδηλώσεις κι εκδρομές–, εικόνες γεμάτες πρόσωπα και σώματα νεαρών ανδρών και γυναικών που φαίνονταν να μοιράζονται αισθήματα οικειότητας.

Οι ιστορίες του Γιώργου και της Μαρίας μοιάζουν με πολλές ιστορίες εφήβων και νέων που φοίτησαν σε νυχτερινά γυμνάσια τη μεταπολεμική περίοδο, κυρίως στην περιοχή της Αθήνας. Και οι δύο συμμετείχαν, όπως είδαμε, ενεργά στον ΣΕΜΜΕ, μια μορφή νεανικής συλλογικότητας στην οποία εστιάζει αυτό εδώ το άρθρο. Οι ιστορίες που διηγήθηκαν κατά τη διάρκεια των προφορικών τους συνεντεύξεων ήταν ιστορίες συγχρόνως προσωπικές και συλλογικές: εξιστορήσεις κοινωνικών σχέσεων και δεσμών όπου, εκτός από τους ίδιους, πρωταγωνιστούν ονόματα και περιγραφές φίλων και συγγενών, αλλά και τα συναισθήματα που συνδέαν τους αφηγητές μαζί τους και σε πολλές περιπτώσεις συνεχίζουν να τους συνδέουν μέχρι σήμερα. Καθώς η μνήμη, η αφήγηση και η βιογραφία ενώνονται μεταξύ τους, τα υλικά που συνθέτουν τις ιστορίες των υποκειμένων συμπλέκονται μέσα σε διαφορετικούς χώρους διυποκειμενικής επικοινωνίας: το οικογενειακό περιβάλλον, το χωριό, την πόλη, τη γειτονιά, το σχολείο, τον σύλλογο, την παρέα, την πολιτική οργάνωση. Γι' αυτό τον λόγο, οι ιστορίες αυτές, όπως και άλλες ομολογές τους, μπορούν να διαβαστούν ως ιστορίες δημόσιας κοινωνικότητας. Πρόκειται όμως, συγκεκριμένα, για ιστορίες που έχουν οργανωθεί γύρω από ερωτήματα για τη νεανική ζωή και βασίζονται στις αναμνήσεις της. Από αυτή την οπτική γωνία, οι μορφές και τα περιεχόμενα της κοινωνικότητας, εκδοχές τυπικών ή άτυπων συννεύσεων και κοινών δράσεων,² λειτουργούν ως μέσο για να αφηγηθεί κανείς τι σημαίνει να είναι νέος ή νέα μέσα στον κύκλο ζωής αλλά και σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές. Η «νεότητα», από την άλλη πλευρά, ως πολιτισμικά προσδιορισμένη έννοια και εμπειρία, λειτουργεί ως κοιτίδα και ως δυνατότητα για την καλλιέργεια σχέσεων και μπορεί επομένως να αποδειχθεί χρήσιμη για την ιστορία της κοινωνικότητας.

Ακολουθώντας αυτή την προβληματική, θα αναζητήσω τα νοήματα με τα οποία επενδύθηκε η νεανική συμμετοχή στον ΣΕΜΜΕ. Θα αναφερθώ αρχικά στη σημασία που απέκτησε η εκπαίδευση των νέων στη μεταπολεμική εποχή, ώστε να εντάξω σε αυτήν την προοπτική τις βασικές πτυχές της ιστορίας και της δράσης του ΣΕΜΜΕ την προδικτατορική περίοδο. Με βάση τα αρχειακά κατάλοιπα του συλλόγου, θα σκιαγραφήσω το πολιτικό πλαίσιο αυτής

2. Για μια διεξοδική ανάλυση της «δημόσιας κοινωνικότητας», βλ. Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή. Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», *εδώ*.

της εκδοχής νεανικής συλλογικής δράσης, καθώς και τα κύρια συστατικά των δημόσιων παρεμβάσεών της. Θα επιμείνω, στη συνέχεια, στο υλικό προφορικών συνεντεύξεων ατόμων που συμμετείχαν στο κίνημα των εσπερινών γυμνασίων κατά τη δεκαετία του '60, ώστε να ανιχνεύσω τρόπους με τους οποίους η συγκεκριμένη νεανική εμπειρία έχει ενταχθεί σε αφηγήσεις που τοποθετούν τα άτομα σε πλέγματα σχέσεων με το κοινωνικό περιβάλλον και την ιστορία. Από τα ποικίλα νοήματα της συμμετοχής, θα με απασχολήσουν δύο στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, τα οποία η προσωπική μνήμη τοποθετεί σε κεντρική θέση, καθώς δημιουργεί την ιστορία που ακούμε στις προφορικές μαρτυρίες. Το πρώτο θα μπορούσε να οριστεί ως η διαδικασία της διανοητικής χειραφέτησης των ατόμων και το δεύτερο ως η μύησή τους στη συλλογική ζωή και τις συλλογικές προσδοκίες. Πρόκειται για δύο θεματικές που μας βοηθούν να καταλάβουμε πώς η συμμετοχή σε νεανικές πολιτικές συλλογικότητες, σημαντικά πυκνότερη τη δεκαετία του '60 σε σύγκριση με τα χρόνια που είχαν προηγηθεί, παρήγαγε συναισθήματα, αντιλήψεις και συμπεριφορές απέναντι στον μεταπολεμικό κοινωνικό και πολιτισμικό μετασχηματισμό. Η μελέτη της προσωπικής μνήμης, ως διαδικασίας αφήγησης και απόδοσης νοήματος στη νεανική συλλογική δράση, αποτελεί μία μόνο επιλογή ανάμεσα στην ποικιλία των διαδρομών μέσα από τις οποίες θα μπορούσε κανείς να ανιχνεύσει πολιτισμικές συνάφειες και κοινές δημόσιες δράσεις με επίκεντρο τη νεότητα. Η επιλογή αυτή εντάσσεται στην προσπάθεια να μελετηθεί «από τα κάτω» μια μορφή νεανικής κοινωνικότητας που η αφετηρία της βρισκόταν στη συνδυασμένη εμπειρία της εργασίας και της εκπαίδευσης, την οποία μοιράζονταν αυτά τα αγόρια, κατά πλειονότητα, και τα κορίτσια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η «από τα κάτω» προσέγγιση εστιάζει σε ερωτήματα που αφορούν τη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ανθρώπων οι οποίοι αφηγούνται τη ζωή τους, προσπαθεί δηλαδή να κατανοήσει τη σχέση ανάμεσα στις ψυχικές και νοητικές διαθέσεις των υποκειμένων και στους πολιτισμικούς σχηματισμούς που εκφράζουν, μορφοποιούν και συνθέτουν αυτές τις διαθέσεις.

Οι εξιστορήσεις παλιών νυχτερινών μαθητών και μαθητριών μιλούν για ζωές και πολιτικές πρακτικές νέων και εφήβων των λαϊκών στρωμάτων στην Αθήνα της δεκαετίας του '60. Οι τόνοι της αφήγησης είναι χαμηλοί όμως όχι αδιάφοροι για τις προκλήσεις που χαρακτήριζαν τη μεταπολεμική εποχή σε όλες σχεδόν τις πλευρές της ζωής. Ως ήρωες των αφηγήσεών τους, τα υποκείμενα που εξιστορούν αλλάζουν, και ένα από τα μέσα αυτής της προσωπικής αλλαγής είναι η νεανική πολιτική συλλογικότητα. Το κίνημα των νυχτερινών μαθητών δεν κλιμακώθηκε με εντυπωσιακές μαζικές διαδηλώσεις, δυναμικές καταλήψεις σχολείων και αποφασισμένες συγκρούσεις με τις αστυνομικές δυνάμεις – τυπικά στοιχεία της εικόνας των σπουδαστικών κινημάτων στη μετά το 1968 εποχή –, μολονότι συχνά αντιμετώπιζε το είδος των απαγορεύσεων και των διώξεων που προσιδίαζαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα της μετεμφυλιακής Ελλάδας: αποβολές για συμμετοχή σε εξωσχολικές εκδηλώσεις που θεωρούνταν πολιτικά επικίνδυνες, απαγορεύσεις συζητήσεων πολιτικού περιεχομένου, εθνικός φρονηματισμός, με αρκετή δόση εκφοβισμού εκ μέρους των διδασκόντων και στηλίτευση της διαβρωτικής δράσης των κομμουνιστών στον χώρο της νεολαίας.³

3. Σύμφωνα με καταγγελίες της Νεολαίας Λαμπράκη, μαθητές και μαθήτριες αποβάλλονταν για διάφορους λόγους: εξωσχολική διακίνηση έντυπων προσκλήσεων σε πορείες ειρήνης, υπογραφή υπομνημάτων διαμαρτυρίας για

Ωστόσο, το κίνημα των νυχτερινών μαθητών ήταν μέρος της δημοκρατικής μαζικής κινητοποίησης των νέων στον χώρο της εκπαίδευσης, η οποία συνέβη κατά τη δεκαετία του '60. Η διερεύνηση των συγκεκριμένων συλλογικοτήτων που συνέβαλαν ώστε να δημιουργηθεί αυτό το νεανικό ρεύμα είναι σημαντική, γιατί αναδεικνύει το πώς οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί γίνονταν αντικείμενο επεξεργασίας στη μικρή κλίμακα των διαπροσωπικών σχέσεων και πώς οι σχέσεις αυτές παρήγαγαν τις δυναμικές που αντιπροσωπεύουν έννοιες περισσότερο γενικευτικές, όπως είναι το «νεολαιίστικο κίνημα» ή η «αριστερή νεανική πολιτικοποίηση» στη μεταπολεμική περίοδο. Ο ΣΕΜΜΕ ήταν μία από αυτές τις συλλογικότητες. Η ιστορία του τέμνεται με την ιστορία του ελληνικού μεταπολεμικού εξαστισμού, της αυξανόμενης κοινωνικής ευαισθησίας απέναντι στο εκπαιδευτικό ζήτημα και των πολιτικών ευκαιριών που έδωσαν ώθηση στη δημιουργία και την πυκνή δραστηριότητα νεανικών μορφών συνδικαλιστικής και πολιτικής εκπροσώπησης περί το τέλος της δεκαετίας του '50 και το πρώτο μισό της δεκαετίας του '60.

Εκπαίδευση, εσπερινή εκπαίδευση και νυχτερινοί μαθητές στη μεταπολεμική εποχή

Οι ιστορικοί συμφωνούν όχι μόνο για το μέγεθος των κοινωνικών αλλαγών που συνέβησαν στον μεταπολεμικό κόσμο γενικά και στην ευρωπαϊκή ήπειρο ειδικότερα, αλλά και για το πόσο βαθιά εγχαράχτηκαν αυτές οι αλλαγές στη συλλογική συνείδηση, όταν μάλιστα η πρώτη περίοδος του αγώνα για την ανάκαμψη από τις βαριές συνέπειες του πολέμου ήταν πια παρελθόν. Έχει γραφεί ότι τη δεκαετία του '60 μια νεότερη, πιο εξαστισμένη Ευρώπη απέκτησε συνείδηση των μεγάλων κοινωνικών αλλαγών που είχαν συντελεστεί μετά τον πόλεμο και απαίτησε από την πολιτική και το δίκαιο να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις· τάση η οποία υποστηρίχτηκε από τη διαπίστωση ότι οι προνοιακές πολιτικές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου δεν είχαν αλλάξει σημαντικά τις ανισότητες του πλούτου και ότι η ευημερία είχε επιτρέψει μια κατ' όνομα μόνο δημοκρατία.⁴

το Κυπριακό, συμμετοχή σε εκδηλώσεις με τον Μίκη Θεοδωράκη, εύρεση ανεπιθύμητων βιβλίων στις σχολικές τσάντες (π.χ. μυθιστορήματα του Λουντέμη). Οι σχετικές καταγγελίες στα ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Νεολαίας, κ. 282, 304, 305, όπου και η καταγραφή συγκεκριμένων περιστατικών σε νυχτερινά γυμνάσια· βλ. επίσης Κατερίνα Σαιν Μαρτέν, *Λαμπράκηδες. Ιστορία μιας γενιάς*, Αθήνα 1984, σ. 208-210· *Μαθητική* 18, 1.5.1966. Τέτοιου είδους απαγορεύσεις ήταν εναρμονισμένες με την κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, στην πραγματικότητα όμως υποστηρίζονταν από ένα ευρύτερο θεσμοποιημένο πλαίσιο συντηρητικών αξιών και πρακτικών ελέγχου των νέων, οι οποίες δεν περιορίζονταν στη στενά πολιτική σφαίρα αλλά αφορούσαν, για παράδειγμα, την οικογένεια, την κοινωνική συμπεριφορά, τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, τις μορφές ψυχαγωγίας. Για τις μορφές πειθάρχησης των νέων στη μεταπολεμική Ελλάδα και τις πολιτικές διαχείρισης και εξέλιξης αυτών μορφών, βλ. κυρίως Έφη Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*». *Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Αθήνα 2013.

4. Mark Mazower, *Σκοτεινή ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα 2001, σ. 289-307. Η εποχή περιγράφεται συχνά με όρους «κοινωνικής» και «πολιτιστικής επανάστασης», βλ. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μετ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα 1997, σ. 329-440. Για την επίδραση των κοινωνικών αλλαγών στη συλλογική συνείδηση, ο Τόνι Τζαντ έχει υποστηρίξει πως η σημασι-

Μέρος αυτών των δραματικών μεταμορφώσεων αφορούσε την παρουσία και τη σημασία του νεανικού πληθυσμού στο προσκήνιο του μεταπολεμικού κόσμου.⁵ Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η ελπίδα ότι η νεότερη γενιά θα έδινε τέλος στην εναλλαγή πολέμου και κρίσεων, η οποία είχε σημαδέψει το πρώτο μισό του αιώνα, συμβάδιζε με την ανησυχία ότι οι νέοι θα χάνονταν σε λανθασμένες κατευθύνσεις. Η ανησυχία αυτή έγινε περισσότερο έκδηλη μετά τη ριζοσπαστική τροπή που πήραν αρκετές πολιτικές και πολιτισμικές μορφές νεανικής έκφρασης από τα μέσα της δεκαετίας του '60.⁶ Η αυτονόμηση των νέων, είτε μέσω της πολιτικής διαμαρτυρίας είτε μέσω της πολιτισμικής έκφρασης, και η προσπάθειά τους να δράσουν μέσα από κοινωνικά κινήματα και άλλες διακριτές συλλογικότητες, κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, ήταν ίσως ο πιο αποφασιστικός παράγοντας για τη δυναμική είσοδό τους στον δημόσιο χώρο. Σε κάθε περίπτωση, η «νεότητα» αναγνωρίστηκε κατά γενική ομολογία, από επίσημα χείλη έως τις πιο ανατρεπτικές νεανικές εκφράσεις, ως πλαίσιο πρόσφορο για την όλο και πιο πυκνή κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική επικοινωνία που χαρακτήριζε τη νέα εποχή.

Συνδεδεμένη με το παρόν και το μέλλον των νέων αλλά και συστατικό στοιχείο των συζητήσεων τόσο για την οικονομία όσο και για τον εκδημοκρατισμό, η εκπαίδευση βρέθηκε στο κέντρο των μεταπολεμικών σχεδίων και των κοινωνικών πιέσεων. Διαφορετικοί, και συχνά αντίπαλοι μεταξύ τους, ενδιαφερόμενοι τη θεώρησαν εργαλείο οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης και κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και όπλο πολιτικής χειραφέτησης. Ερωτήματα γύρω από τη μαζική εκπαίδευση, την εγγραματοσύνη και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό απέκτησαν σημαντικό ιδεολογικό φορτίο στο φόντο του Ψυχρού Πολέμου και των αντιαποικιακών επαναστάσεων. Το μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού και οι εκπαιδευτικές ευκαιρίες των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων μετατράπηκαν σε προβλήματα σχεδόν παγκόσμιας διάστασης.⁷ Σε μια εποχή κατά την οποία η δημογραφική έκρηξη συνέπιπτε με υψηλές επιδόσεις στην οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία, το πρόβλημα

οδότηση της εποχής ως εποχής υπέρβασης, όχι από τους μεταγενέστερους αλλά από τους ίδιους τους συγκαίριους, ήταν ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των «σίξτις». Η γενιά του εξήντα, γράφει, έβλεπε τον κόσμο ως καινούριο και «νεανικό» [new and young]. Tony Judt, *Postwar. A History of Europe since 1945*, Νέα Υόρκη 2005, σ. 390, 394.

5. Η ιστοριογραφική παραγωγή για τους νέους στον μεταπολεμικό κόσμο είναι αχανής. Παραθέτω μόνο βασικές αναφορές για την ελληνική περίπτωση: Nikolaos Papadogiannis, *Militant Around the Clock? Left-Wing Youth Politics, Leisure, and Sexuality in Post-Dictatorship Greece, 1974-1981*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2015. Ε. Αβδελά, «Νέοι εν κινδύνω» Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics, and the "Long 1060s" in Greece*, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2013. Κ. Σαν Μαρτέν, *Λαμπράκηδες*· ο συλλογικός τόμος Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Εύη Ολυμπίου, Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα 2010· οι επιμελημένοι κατάλογοι αρχειακών συλλογών: Στέφανος Δ. Στεφάνου – Ζήσιμος Χ. Συνοδινός (επιμ.), *Τα Αρχεία της ΕΜΙΑΝ. Γενικό Ευρετήριο*, Αθήνα 2010· Ιωάννα Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, Αθήνα 2008.

6. Axel Schildt – Detlef Siegfried, «Νεολαία, κατανάλωση και πολιτική σε μια εποχή ριζικών αλλαγών», στο Axel Schildt – Detlef Siegfried (επιμ.), *Ανάμεσα στον Μαρξ και στην Coca-Cola. Νεανική κουλτούρα και κοινωνικά αλλαγή, 1960-1980*, μετ. Νίκος Ζαρταμπόπουλος, Αθήνα 2006, σ. 13-48.

7. Charles Dorn – Kristen Ghodsee, "The Cold War Politicization of Literacy: Communism, UNESCO, and the World Bank", *Diplomatic History* 36/2 (2012), σ. 373-398.

για τα δυτικά κράτη δεν ήταν πώς θα μπορούσαν να ταΐσουν, να ντύσουν και να στεγάσουν τον αυξανόμενο αριθμό των νέων, αλλά πώς θα μπορούσαν να τους εκπαιδεύσουν.

Έως τη δεκαετία του '50 τα περισσότερα παιδιά στην Ευρώπη δεν συνέχιζαν τις σπουδές τους μετά το δημοτικό, ενώ σε πολλές από τις φτωχότερες, κυρίως αγροτικές, περιοχές της ηπείρου, τα ποσοστά σχολικής εγκατάλειψης ήταν πολύ υψηλά. Η μέση γενική εκπαίδευση ήταν μέχρι τότε προνόμιο των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, προσφέροντας στους άρρενες επί το πλείστον γόνους τους όχι μόνον σημαντικό μορφωτικό κεφάλαιο αλλά και την πρόσβαση σε αξιοσέβαστες θέσεις απασχόλησης. Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν από τα τέλη της δεκαετίας του '40, όταν οι εκπαιδευτικές αλλαγές θεωρήθηκαν από τις περισσότερες κυβερνήσεις μέρος ευρύτερων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ενώ η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού αντιμετωπίστηκε ως ένα από τα μέσα που θα μπορούσαν να βελτιώσουν τα οικονομικά πλεονεκτήματα μιας χώρας σε ένα διεθνές περιβάλλον αυξανόμενου ανταγωνισμού. Η είσοδος πλήθους νέων ανθρώπων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση γέννησε για τους από κάτω τις προσδοκίες της εισόδου στα πανεπιστήμια, της βελτίωσης της απασχόλησης και της απόλαυσης πολιτισμικών αγαθών, ενώ για τους κυβερνώντες την έγνοια για το μέλλον, τον ρόλο και τις υποδομές της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της τριτοβάθμιας. Η ευαισθησία απέναντι στο ζήτημα της μόρφωσης των «κοινών ανθρώπων» συνδεόταν στενά με μια ευρύτερα διαδεδομένη στα λαϊκά στρώματα ευαισθησία προς την κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία καλλιεργήθηκε μετά τον πόλεμο: η εκπαίδευση, που κάποτε θεωρούνταν προνόμιο, αντιμετωπιζόταν πια ως δικαίωμα και αυτό είχε πολιτικές συνέπειες.⁸

Η Ελλάδα παρακολουθούσε αυτές τις τάσεις προσαρμόζοντάς τις στη μετεμφυλιακή ιδεολογική, κοινωνική και οικονομική της ιδιοσυγκρασία. Στο επίπεδο της κυβερνητικής διαχείρισης, ο προβληματισμός ήταν περισσότερο θεωρητικός και λιγότερο επικεντρωμένος στη χάραξη συγκεκριμένων στρατηγικών. Στο επίπεδο των κοινωνικών προσδοκιών όμως, η επιθυμία για εκπαίδευση συντονίστηκε απόλυτα με το ευρωπαϊκό πλαίσιο, ιδιαίτερα από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και μετά. Το τέλος της Κατοχής, εντούτοις, είχε βρει τη χώρα με άμεσα και επιτακτικά μορφωτικά προβλήματα. Για τις δύο τουλάχιστον επόμενες δεκαετίες, ο αναλφαβητισμός υπήρξε ο κατεξοχήν δείκτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων και ένα από τα βασικά μέτωπα της κρατικής πολιτικής στον χώρο της παιδείας. Το 1961, περίπου 18% του πληθυσμού πάνω από δέκα ετών ήταν «αγράμματοι»· 80% από αυτούς ήταν γένους θηλυκού. Δέκα χρόνια μετά, οι αριθμοί παρέμεναν αποκαρδιωτικοί: 14% των κατοίκων άνω των δέκα ετών επισήμως «αγράμματοι», από τους οποίους 79% γυναίκες και κορίτσια.⁹

8. Για τις συναισθηματικές και διανοητικές στάσεις των «κοινών ανθρώπων» απέναντι σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης μετά τον πόλεμο, βλ. Sally Alexander, "Memory-talk: London Childhoods", στο Susannah Radstone – Bill Schwartz (επιμ.), *Memory: History, Theories, Debates*, Νέα Υόρκη 2010, σ. 235-245· ειδικότερα για την εκπαίδευση, Brian Jackson – Dennis Marsden, *Education and the Working Class*, Χάρμοντσουορθ 1966. Για την εξέλιξη των αριθμών φοίτησης και των ιδρυμάτων στη μέση και την ανώτατη εκπαίδευση στην Ευρώπη, βλ. ενδεικτικά T. Judt, *Postwar*, σ. 390-395.

9. ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961*, τεύχος II: «Εκπαίδευσις», Αθήνα 1962 (στο εξής, *Απογραφή 1961*). ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τόμος II: «Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού», Αθήνα 1975 (στο εξής, *Απογραφή 1971*). Βλ. επίσης Αθηνά Α. Σπητιάνου, *Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα: η διαχρονικότητα και οι μεταλλαγές του προ-*

Το εκπαιδευτικό ζήτημα είχε διαμορφωθεί ιστορικά στην Ελλάδα ως όψη του κοινωνικού ζητήματος και μέρος των προβλημάτων εκσυγχρονισμού της χώρας. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στο πρώτο μισό του αιώνα, ειδικά εκείνες που αφορούσαν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και τις πανεπιστημιακές σπουδές, ήταν εμφανώς διστακτικές ως προς το άνοιγμα των ευκαιριών σε ευρέα τμήματα του πληθυσμού, καθώς το εκπαιδευτικό σύστημα προσδιοριζόταν από έναν αυστηρό συντηρητισμό, σύμφωνο με τις εθνικιστικές του προδιαγραφές και τον κοινωνικό του ελιτισμό. Όμως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και με όλο μεγαλύτερη ένταση από τα μέσα της δεκαετίας του '50, το «εκπαιδευτικό πρόβλημα» αναδείχθηκε σε βασικό συστατικό των προγραμμάτων όλων των ελληνικών πολιτικών ρευμάτων και της προσοχής του κοινού. Μολονότι η πολιτική ζωή της χώρας φαινόταν να εισέρχεται σε μια φάση σταθερότητας σε σύγκριση με το άμεσο παρελθόν, η εκπαίδευση έδινε την εντύπωση ότι ήταν καρφωμένη στο άκαμπτο μοντέλο της προπολεμικής εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν να γενικεύεται η δυσaréσκεια και να διατυπώνεται με επιμονή και από διαφορετικές κατευθύνσεις το αίτημα μιας μεγάλης κλίμακας αλλαγής, η οποία θα επέφερε τον εκσυγχρονισμό και τον εξορθολογισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Από το 1957 έως το 1959 έγιναν ορισμένες προσπάθειες να χαρτογραφηθεί η κατάσταση, να διατυπωθούν προτάσεις και να συστηματοποιηθούν οι θεσμοί των τεχνικών και των επαγγελματικών σχολείων.¹⁰ Σε γενικές γραμμές, και με δεδομένη τη διακοπή της φιλόδοξης μεταρρύθμισης του 1964, όσοι ασχολούνται με την ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης συμφωνούν ότι οι αλλαγές ήταν μόνο περιθωριακές και ότι τα δομικά προβλήματα συντηρήθηκαν καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Ένα από αυτά ήταν η προτεραιότητα που δινόταν στη λειτουργία των εκπαιδευτικών θεσμών ως εγγυητών του πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου των νέων, μέσα από τον προσανατολισμό των αναλυτικών προγραμμάτων, τον πουριτανισμό και τον αυταρχισμό.¹¹

βλήματος, Θεσσαλονίκη 1998. Το βασικό μεταπολεμικό νομοθέτημα για την αντιμετώπιση του προβλήματος ήταν το Ν.Δ. 3094/1954 «περί μέτρων προς καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού», ΦΕΚ 252, τ. Α', 12.10.1954. Ως «εγγράμματοι» ορίζονταν εκείνοι οι οποίοι μπορούσαν να αναγνώσουν και να κατανοήσουν ένα απλό κείμενο στη γλώσσα τους και να γράψουν μόνοι τους το κείμενο αυτό. Η ΕΣΥΕ προειδοποιούσε ότι οι καταγεγραμμένοι αριθμοί παρουσίαζαν ευνοϊκή εικόνα, επειδή οι απαντήσεις που έδιναν οι ερωτώμενοι δεν ήταν πάντα ειλικρινείς. *Απογραφή 1961*, σ. 9. Ακόμα και μετά την πτώση της δικτατορίας, παρά τις σημαντικές αλλαγές των ετών 1976-1977, οι «ξεχασμένοι της μεταρρύθμισης», δηλαδή οι ομάδες του πληθυσμού τις οποίες το εκπαιδευτικό σύστημα έσπρωχνε στο περιθώριο, παρέμεναν οι αναλφάβητοι και οι ημιαναλφάβητοι, οι κάτοικοι της υπαίθρου, οι μειονότητες και οι γυναίκες· βλ. Maria Eliou, "Those Whom Reform Forgot", *Comparative Education Review* 22/1 (1978), σ. 60-70.

10. Το έργο της χαρτογράφησης ανατέθηκε στην Επιτροπή Παιδείας, που συστάθηκε το καλοκαίρι του 1957 από την κυβέρνηση Καραμανλή, βλ. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Το «ανακοπτόμενο άλμα»*. Τάσεις και αντιτάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000, Αθήνα 2013, σ. 224-229. Ο εξορθολογισμός της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ήταν ο στόχος και του ΝΔ 3971/1959 «περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, οργανώσεως της μέσης εκπαίδευσης και διοικήσεως της παιδείας», ΦΕΚ 187, τ. Α', 7.9.1959.

11. Βλ. ενδεικτικά Α. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, ιδίως σ. 193-247· Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 2004, ιδίως σ. 235-283· Σήφης Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, τ. Β': *Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1964, 1976/77, 1985, 1997/98*, Αθήνα 2002, ιδίως σ. 81-256· Anna Frangoudakis, "The Impasse of Educational Reform in Greece: An Introduction", *Journal of the Hellenic Diaspora* VIII/1-2 (1981), σ. 7-18.

Μέσα σ' αυτή τη γενική εικόνα, η εσπερινή μέση γενική εκπαίδευση –δηλαδή ο χώρος στον οποίο αναπτύχθηκε το κίνημα των νυχτερινών μαθητών τη δεκαετία του 1960– είχε σαφώς δευτερεύοντα ρόλο. Από τις αρχές του εικοστού αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η εσπερινή εκπαίδευση είχε δύο κυρίως μορφές. Η πρώτη ήταν η εμπορική και τεχνική κατάρτιση νεαρών εργατών και εργατριών μετά το τέλος της ημερήσιας απασχόλησής τους, την ευθύνη της οποίας αναλάμβαναν με δική τους πρωτοβουλία σύλλογοι, επιμελητήρια και επαγγελματικές οργανώσεις. Η δεύτερη ήταν τα νυχτερινά δημοτικά σχολεία, δημόσια και ιδιωτικά, τα οποία εντάσσονταν στην πιο κεντρικά οργανωμένη προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαριθμισμού και γλωσσικής/εκπαιδευτικής αφομοίωσης των αλλόγλωσσων κατοίκων του κράτους. Τα πρώτα γενικά εσπερινά γυμνάσια ιδρύθηκαν τη διετία 1936-1937, οπότε παραχωρήθηκε το δικαίωμα για την ίδρυσή τους, αρχικά, στον Φοιτητικό Εκπαιδευτικό Σύλλογο και στη συνέχεια στη Φιλική Εταιρεία Νέων. Το διδακτικό προσωπικό αυτών των σχολείων αποτελούνταν από φοιτητές και οι μαθητές δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν δίδακτρα. Τα γενικά εσπερινά γυμνάσια εντάχθηκαν στο βασικό κορμό της δημόσιας εκπαίδευσης το 1949, οπότε ιδρύθηκαν νυχτερινά παραρτήματα σε ορισμένα δημόσια ημερήσια γυμνάσια, τα οποία ήταν εξάχρονης φοίτησης και απευθύνονταν σε νέους και νέες ηλικίας από 15 ετών και πάνω. Η λειτουργία τους αυτονομήθηκε και ο χαρακτήρας τους ως σχολείων εργαζομένων εδραιώθηκε το διάστημα 1959-1961, οπότε μέσα από δύο νομοθετήματα¹² ιδρύθηκαν δέκα αυτοτελή δημόσια εσπερινά γυμνάσια, προβλέφθηκε η σταδιακή κατάργηση των παραρτημάτων, ήρθη η δυνατότητα των φοιτητών να διδάσκουν σε αυτά και εγκαινιάστηκε η επταετής φοίτηση για την ολοκλήρωση των σπουδών.¹³

Επρόκειτο για μια κάποια τακτοποίηση ενός θεσμού που ανταποκρινόταν στις αυξημένες εκπαιδευτικές απαιτήσεις των λιγότερο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων. Οι νυχτερινοί μαθητές γυμνασίων αντιπροσώπευαν ένα πράγματι μικρό ποσοστό του γυμνασιακού πληθυσμού της χώρας –με αδρούς υπολογισμούς, περίπου 3-4%–, όμως η αύξηση των ιδιωτικών νυχτερινών σχολείων της μέσης βαθμίδας, και μάλιστα των ιδιωτικών, δήλωνε αυτή την αυξανόμενη κοινωνική ζήτηση.¹⁴ Στο σύνολό τους, τα εσπερινά γυμνάσια εξυπηρετούσαν

12. ΝΔ 3971/1959 «περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, οργανώσεως της μέσης εκπαίδευσης και διοικήσεως της παιδείας»· ΒΔ 617/1961 «περί καθορισμού του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των εσπερινών Γυμνασίων, της αντιστοιχίας των τάξεων αυτών προς τας των ημερησίων Γυμνασίων και ρυθμίσεως της εν γένει λειτουργίας αυτών», ΦΕΚ 149, τ. Α', 11.9.1961.

13. Πα χρήσιμες κοινωνιολογικές μελέτες για την εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα, βλ. Παντελής Ν. Γαλίτης, *Στο κυνήγι του χρόνου. Εσπερινή εκπαίδευση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη 2011 και Χαρίκλεια Ρίζου, «Εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα: ιστορική εξέλιξη, και αποσαφήνιση του ρόλου του εσπερινού γυμνασίου στη σύγχρονη πραγματικότητα», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.

14. Τα ποσοτικά στοιχεία των παραγράφων αυτών προέρχονται από την επεξεργασία των στατιστικών δεδομένων που περιλαμβάνονται στα ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 19 Μαρτίου 1961*, τεύχος II: «Εκπαίδευσις», Αθήνα 1962 (στο εξής, *Απογραφή 1961*) και ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971*, τόμος II: «Δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού», Αθήνα 1975 (στο εξής, *Απογραφή 1971*)· επίσης Π. Γαλίτης, *Στο κυνήγι του χρόνου. Την αυξημένη ζήτηση εσπερινής γυμνα-*

έναν πληθυσμό που από 12.206 μαθητές και μαθήτριες το 1954-1955 έφτασε τις 21.120 το 1962-1963. Το σχολικό έτος 1954-1955 λειτουργούσαν 40 εσπερινά γυμνάσια στη χώρα, 19 δημόσια και 21 ιδιωτικά· το 1964-1965 είχαν υπερδιπλασιαστεί, φτάνοντας τα 82, 33 δημόσια και 49 ιδιωτικά. Όπως θα περίμενε κανείς, εμφάνιζαν συντριπτικά μεγαλύτερη πυκνότητα στον νομό Αττικής: 11 δημόσια και 19 ιδιωτικά το 1954-1955, 18 δημόσια και 37 ιδιωτικά το 1964-1965. Με άλλα λόγια, η νυχτερινή μέση γενική εκπαίδευση ήταν μια δυνατότητα που προσφερόταν σχεδόν αποκλειστικά στους νέους που διέμεναν στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, αν και είχε πλήθος προβλήματα υποδομών, οργάνωσης των σπουδών και διάθεσης εκπαιδευτικού προσωπικού.¹⁵

Οι διαθέσιμες μαρτυρίες –προερχόμενες από προφορικές συνεντεύξεις και έντυπα της εποχής– επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η συγκέντρωση των εσπερινών γυμνασίων στην Αττική συνδέεται με τη μαζική εσωτερική μετανάστευση προς την πρωτεύουσα την περίοδο αυτή. Ένας πολύ μεγάλος, αν όχι ο μεγαλύτερος, αριθμός των νέων που παρακολουθούσαν εσπερινά γυμνάσια προέρχονταν από τον πληθυσμό των νεαρών εσωτερικών μεταναστών που μετακινήθηκαν στην Αθήνα, μόνοι, με τα αδέρφια τους, με κάποιο συγγενή ή συνήθως με ολόκληρη την οικογένεια. Στη μεταπολεμική Ελλάδα, κοινά στοιχεία των οικογενειακών στρατηγικών που ακολουθούσαν οι φτωχότερες κοινωνικές ομάδες –στοχεύοντας στην επιβίωση, την έξοδο από τη φτώχεια και στη βελτίωση των συνθηκών ζωής– ήταν η μετανάστευση, εσωτερική ή/και εξωτερική, η αγορά ή η κατασκευή ενός σπιτιού, ακόμα και με πενιχρά μέσα, ένα εισόδημα που εξαρτιόταν από την εργασία όλων ή των περισσότερων μελών της οικογένειας –πρακτική που αφορούσε και τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις–, καθώς και η εκπαίδευση των παιδιών, πρωτίστως των αγοριών. Οι ζωές πολλών νυχτερινών μαθητών και μαθητριών ήταν συνδεδεμένες με αυτές τις στρατηγικές.¹⁶

Το μαθητικό δυναμικό των εσπερινών γυμνασίων αντλούνταν κατά κύριο λόγο από τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες 15-24 ετών, ηλικιακή ομάδα που στα τέλη της δεκαετίας του '60 αντιπροσώπευε 16%-17% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας. Στην απογραφή του 1971, πολύ περισσότεροι από τους μισούς οικονομικά ενεργούς νέους αυτής της ηλικιακής κλίμακας, περίπου 280.000, ζούσαν σε αστικές περιοχές. Σύμφωνα με μια πρώιμη στατιστική μελέτη, τη μεγαλύτερη ποσοστιαία αντιπροσώπευση στο σύνολο των μαθητών

σιακής εκπαίδευσης κατέγραφαν και τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας, που δημοσιεύτηκαν το 1958, αναλυτικά στο Χ. Ρίζου, «Εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα», σ. 201-205.

15. *Μαθητική* 7, 27.11.1963, 16, 29.11.1965, 19, 27.10.1966.

16. Συνεντεύξεις των Ευαγγελίας Βιάζη-Τσίλαγα (20.2.2014), Γιώργου Χαραλαμπίκη (8.2.2014), Χρήστου Τόλιου (7.5.2014), Χρήστου Ρεκλείτη (10.2.2004), Μαρίας Τόλιου, Γιώργου Βοϊκλή. Η εξασφάλιση μιας καλύτερης μόρφωσης για τη νεότερη γενιά των οικογενειών έχει καταγραφεί από τις πρώτες μελέτες πάνω στο ζήτημα της εσωτερικής μετανάστευσης στη μεταπολεμική Ελλάδα ως μία από τις κύριες αιτίες της. Για μια αναλυτική επισκόπηση των σχετικών μελετών, η οποία συνεξετάζεται με νέο αρχαιολογικό υλικό, βλ. Παρασκευή Καπόλη, «Η εσωτερική μετανάστευση στην Αθήνα (1949-1967)», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2013. Για την εσωτερική μετανάστευση ως κεντρική εμπειρία πολλών νεαρών οικοδόμων στη μεταπολεμική Αθήνα, πολλοί από τους οποίους παρακολουθούσαν νυχτερινά σχολεία, καθώς και για τις πρακτικές της απόκτησης στέγης, βλ. Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα 1950-1967*, Αθήνα 2009, σ. 35-77, 135-170.

των εσπερινών γυμνασίων κατείχαν οι ηλικίες 14-20 ετών.¹⁷ Μολονότι δεν διαθέτουμε ακριβή καταγραφή των κλάδων στους οποίους απασχολούνταν οι νυχτερινοί μαθητές, οι μαρτυρίες επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι εργάζονταν συνήθως ως βοηθητικό προσωπικό στη βιομηχανία, τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τις υπηρεσίες σίτισης, αρκετές κοπέλες ως δακτυλογράφοι στον ιδιωτικό τομέα, πολλά αγόρια στα «παραδοσιακά» παιδικά επαγγέλματα της πόλης, δηλαδή λούστροι, λαχειοπώλες και κουλουρτζήδες.¹⁸

Ο γυναικείος πληθυσμός των εσπερινών γυμνασίων ήταν σημαντικά μικρότερος από τον ανδρικό. Από τις αρχές της δεκαετίας του '60 έως τα μέσα της δεκαετίας του '70, το ποσοστό των μαθητριών κυμάνθηκε μεταξύ 14% και 17% του συνόλου των εγγεγραμμένων. Οι αριθμοί αυτοί απεικονίζουν την έμφυλη ανισότητα που καταγραφόταν επίσης στο γενικό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού και στα ποσοστά συμμετοχής αρρένων και θηλέων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Μπορεί να υποδεικνύουν όχι μόνο τον αυστηρό περιορισμό των επιλογών, τον οποίο οι οικογένειες επιφύλασσαν στις θυγατέρες τους, αλλά και τους φόβους που είχαν για την επιρροή που μπορούσε να ασκήσει πάνω στα κορίτσια το περιβάλλον του νυχτερινού σχολείου, συνδεδεμένο στις συλλογικές αναπαραστάσεις με ένα μείγμα από εικόνες χαμηλής σχολικής επίδοσης, παραβατικότητας και σεξουαλικότητας των νεαρών εργατών.

Τοποθετημένοι στην τομή μιας ποικιλίας από ανισότητες, οι μαθήτριες και οι μαθητές των εσπερινών γυμνασίων είχαν στην πλειονότητά τους την εμπειρία της ανασφάλειας και της χαμηλής αμοιβής της μισθωτής εργασίας, από τη μια, και την προσδοκία της διεξόδου που θα τους πρόσφερε η γυμνασιακή εκπαίδευση, από την άλλη. Ωστόσο, οι κρατικές παρεμβάσεις που αποσκοπούσαν στη διευθέτηση της λειτουργίας του εσπερινού γυμνασίου την εξαρτούσαν σχεδόν αποκλειστικά από την αντιστοίχιση του προγράμματός του με εκείνο του ημερησίου, χωρίς όμως να λαμβάνουν υπόψη τους εξωεκπαιδευτικούς παράγοντες που επηρέαζαν τη ζωή των νυχτερινών μαθητών, δηλαδή την εργασία τους και τις κατά κανόνα δυσχερείς οικονομικές συνθήκες που αντιμετώπιζαν. Μπορεί το νυχτερινό γυμνάσιο να θεωρούνταν ευκαιρία για τους λιγότερο ευνοημένους εργαζόμενους μαθητές για να αποκτήσουν ένα καλύτερο απολυτήριο ή να εξεταστούν με στόχο την εισαγωγή στο πανεπιστήμιο, όμως η ίδια αρχή που καθόριζε και την υπόλοιπη δημόσια εκπαίδευση προδικάζει και εδώ πως οι ευκαιρίες μπορεί να προσφέρονταν σε όλους, τελικά όμως θα αξιοποιούνταν από τους περισσότερους ικανούς.¹⁹ Οι τρόποι με τους οποίους η σχολική επίδοση συνδεόταν με κοινωνικές, πολιτισμικές, γεωγραφικές και έμφυλες ανισότητες δεν απασχολούσε τα μναλά των αρμόδιων για τα εκπαιδευτικά πράγματα. Η λύση που οι ειδικοί προέκριναν ώστε να αναβαθμιστεί ο χαρακτήρας της εσπερινής μέσης γενικής εκπαίδευσης ήταν η εισαγωγή

17. Αναφέρεται στο Χ. Ρίζου, «Εσπερινή εκπαίδευση στην Ελλάδα», σ. 200.

18. «Το βωρο και οι μαθητές της νύχτας», *Μαθητική* 16, 29.11.1965, σ. 3- Πάννης Θεοδωράκης, «Με τους μαθητές της νύχτας», *Δρόμοι της ειρήνης* 47 (1961), σ. 13-15· στοιχεία από τις συνεντεύξεις που αναφέρονται στη σημείωση 16.

19. Αντιπροσωπευτική αυτής της αρχής ήταν η πεποίθηση του Ευ. Παπανούτσου ότι «θέληση μόνο να έχει κανείς, μυαλό και επιμέλεια και μπορεί [...] ν' αλλάξει τη μπλούζα του μεροκαματιάρη με την τήβεννο του ακαδημαϊκού [...]». Ίσες ευκαιρίες παιδείας για όλους τους ικανούς – αξίωμα και επιταγή της Δημοκρατίας», όπως παρατίθεται στο Γ. Κοινογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, *Εκπαιδευτική πολιτική και πρακτική. Κοινωνιολογική ανάλυση*, Αθήνα 1995, σ. 36-37.

ενός έβδομου έτους φοίτησης, προκειμένου η διδασκόμενη ύλη και οι ώρες διδασκαλίας να εναρμονιστούν με εκείνες των ημερήσιων σχολείων.

Η ίδρυση και η δράση του ΣΕΜΜΕ

Το έβδομο έτος φοίτησης έδωσε το έναυσμα για τις πρώτες συλλογικές αντιδράσεις εκ μέρους των νυχτερινών μαθητών και για τη δημιουργία του ΣΕΜΜΕ, τον Ιανουάριο του 1962, αφού είχαν προηγηθεί η συγκρότηση και πολύμηνες δημόσιες παρεμβάσεις της Συντονιστικής Επιτροπής Εργαζόμενων Σπουδαστών-Μαθητών, με αίτημα την κατάργηση της ρύθμισης. Η εισαγωγή του έβδομου έτους φοίτησης γινόταν αντιληπτή ως σοβαρή διάκριση σε βάρος της εργαζόμενης νεολαίας, ως εμπόδιο που παρεμβαλλόταν μπροστά στη «δίψα της για μόρφωση και γενικά για την ανύψωση του πνευματικού και κοινωνικού της επιπέδου».²⁰ Ο δημόσιος λόγος του ΣΕΜΜΕ πρόβαλλε τις ειδικές συνθήκες εργασίας και εκπαίδευσης της «εργαζόμενης νεολαίας» ως έκφραση των προβλημάτων της νέας γενιάς, που έχρηζε συστηματικής πρόνοιας από το κράτος και δοκίμαζε τα όρια της κοινωνικής του πολιτικής ως προς την εργασία των παιδιών και των νέων και την ικανοποίηση των μορφωτικών τους προσδοκιών.

Από τα δύο αυτά στοιχεία, την εργασία και τη μόρφωση, την περίοδο εκείνη το δεύτερο κατέλαβε πρωτεύουσα θέση. Ο ίδιος ο θεσμός των νυχτερινών γυμνασίων περιγραφόταν από τον ΣΕΜΜΕ όχι μόνον ως η διέξοδος για τη μόρφωση των εργαζόμενων νέων που λόγω ταξικών ανισοτήτων «ήταν τελεσίδικα καταδικασμένοι στην αμάθεια», αλλά και ως αποτέλεσμα της επιμονής των τελευταίων για την κατάκτηση της μόρφωσης, παρά την αρνητική ή αδιάφορη στάση που είχε επιδείξει το κράτος στη διάρκεια της ιστορίας του θεσμού.²¹ Τονίζοντας την εργασιακή ιδιότητα των νυχτερινών μαθητών, ο σύλλογος έφερνε στο προσκήνιο τη δυσμενή κοινωνική θέση τους, όμως ήταν η μαθητική τους ιδιότητα εκείνη που επικύρωνε την ένταξή τους στον κόσμο των νέων: «Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που έχει ο εργαζόμενος νέος και ιδιαίτερα ο μαθητής», γραφόταν στην εφημερίδα του συλλόγου *Μαθητική*, «είναι το νεαρό της ηλικίας, με ενθουσιασμό και αυθορμητισμό, με ενδιαφέροντα ξέχωρα από τους μεγάλους που σβήνουν κάτω από τις ίδιες εξαθλιωτικές και εκμεταλλευτικές σχέσεις της εργασίας».²² Σε διαφορετικές εποχές και συνθήκες, η εργασία των παιδιών σήμαινε το πρόωρο πέρασμά τους στον κόσμο των ενηλίκων.²³ Όμως στο μεταπολεμικό πλαίσιο η εκπαίδευση

20. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Νεολαίας, κ. 305: ΣΕΕΝΕ, «Χαιρετισμός» [1962-1964]· «Κατάσταση - Δελτίο των ενεργειών της Σ.Ε.-ΣΕΜΜΕ. Ημερολόγιο δραστηριοτήτων του Συλλόγου 11.9.1963-11.12.1963»· «Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ΣΕΜΜΕ» [1963]. Σε ομιλία του, ο πρόεδρος του ΣΕΜΜΕ, Χ. Ρεκλείτης, περιέγραφε ως εξής τις επιπτώσεις του μέτρου: «Έτσι το φτωχό μας βαλάντιο επιβαρύνεται με νέαν πρόσθετη οικονομική επιβάρυνση για να μας δημιουργήσει τελικώς την πεποίθηση ότι η στοργή του Κράτους δεν επιδεικνύεται στους μικρούς βιοπαλαιστές αλλά σε όσους 'έχουν γεννηθή πλούσιοι'. Η καθυστέρησης του απολυτηρίου μας κατά ένα έτος σημαίνει καθυστέρησης της σταδιοδρομίας μας, σημαίνει στην καλλίτερη περίπτωση ένα ακόμη χρόνο σκληρή δουλειά και πρόσθετα οικονομικά βάρη, ενώ για ένα μεγάλο αριθμό μαθητών θα σημαίνει εγκατάλειψη των σπουδών του», Αρχείο ΕΜΙΑΝ.

21. «Τα 30 χρόνια των Ν. Γυμνασίων», *Μαθητική* 23, 22.3.1967, σ. 4.

22. Τάσος Παπαδόπουλος, «Οι συνθήκες εργασίας των εργαζόμενων μαθητών», *Μαθητική* 19, 27.10.1966.

23. Φιλίπ Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, μετ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα 1990, σ. 230-253.

λειτούργουσε ως μέσο για την επιμήκυνση της νεανικής συνθήκης, αν όχι για όλους σίγουρα για πολλούς εργαζόμενους εφήβους. Διαμέσου της εκπαίδευσης η νεότητα επιμηκυνόταν, αποκτούσε προτεραιότητα ως στοιχείο δημόσιας αναγνώρισης και ταυτότητας και θεμελιώνε τη δυνατότητα του συλλογικού υποκειμένου να διεκδικεί δικαιώματα συμμετοχής στον πολιτισμό και σε ό,τι θεωρούνταν πρόοδος, ατομική, κοινωνική, οικονομική. Η συμμετοχή ενός νυχτερινού μαθητή στην αγορά εργασίας εξασφάλιζε ένα εισόδημα και την πιθανότητα μιας επαγγελματικής αποκατάστασης, όμως αυτή η πιθανότητα δεν ήταν αρκετή ούτε ικανοποιητική, «γιατί πηγαίνοντας στο σχολείο δημιουργεί μεγαλύτερα όνειρα, τέτοια, που να δημιουργήσει μια καλύτερη ζωή, πιο ξεκούραστη», αφού «κάθε εργαζόμενος μαθητής και κάθε νέος, απ' την τάση για καλύτερευση της ζωής του, προσπαθεί να αποχτήσει μια [...] κοινωνική θέση και απ' αυτή να ικανοποιήσει την πιο πάνω ανάγκη του».²⁴

Η συγκρότηση του ΣΕΜΜΕ ως συλλόγου που προέβαλλε κυρίως τις μορφωτικές ανάγκες και τα εκπαιδευτικά αιτήματα των εργαζόμενων νέων ανταποκρινόταν στην ολοένα μεγαλύτερη σημασία την οποία επιφύλασσαν στην εκπαίδευση ως προϋπόθεση ισότητας, εκπολιτισμού και εκδημοκρατισμού η μεταπολεμική συγκυρία γενικότερα και οι κοινωνικοί αγώνες ειδικότερα που εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο της. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '50, το «να σπουδάσουν κι οι φτωχοί» υπήρξε ένα από τα σταθερά επαναλαμβανόμενα και ευρέως αποδεκτά συνθήματα των σπουδαστικών κινημάτων. Η συλλογική δράση των νυχτερινών μαθητών –μάλλον η μακροβιότερη μορφή μαθητικού κινήματος κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες– αποτελεί μέρος της σπουδαστικής κινητοποίησης που πύκνωσε κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του '60, αξιοποιώντας τις πολιτικές ευκαιρίες τις οποίες γέννησε αρχικά η εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ το 1958 και κυρίως στη συνέχεια ο «ανένδοτος αγώνας» του Γ. Παπανδρέου και η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία.²⁵ Το 1965 παραρτήματα του ΣΕΜΜΕ λειτουργούσαν σε όλα σχεδόν τα εσπερινά γυμνάσια της Αττικής και σε ορισμένα εσπερινά γυμνάσια άλλων πόλεων. Για πολλούς από τους νέους και τις νέες που συμμετείχαν στον σύλλογο αυτή υπήρξε η πρώτη τους επαφή με τα κοινωνικά κινήματα, μία από τις πρώτες μορφές πολιτικής ένταξης και δραστηριοποίησης.

Όπως και πολλές άλλες πρωτοβουλίες στον χώρο της νεολαίας, έτσι και ο ΣΕΜΜΕ ήταν συνδεδεμένος με την προσπάθεια της ΕΔΑ και της Νεολαίας ΕΔΑ να προωθήσουν διάφορες μορφές μαζικής κινητοποίησης και συνδικαλιστικής έκφρασης της νέας γενιάς. Ο σύλλογος των νυχτερινών μαθητών απέβλεπε τόσο στη βελτίωση της εσπερινής εκπαίδευσης όσο και στην αμφισβήτηση της κοινωνικής και πολιτισμικής κατωτερότητας, η οποία αποδιδόταν στα παιδιά των νυχτερινών σχολείων. Σύμφωνα με το καταστατικό του, οι κυριότεροι σκοποί του ήταν η προάσπιση των συμφερόντων των εργαζόμενων μαθητών, η φροντίδα για

24. Τ. Παπαδόπουλος, «Επαγγελματικός προσανατολισμός του εργαζόμενου μαθητή», *Μαθητική* 23, 22.3.1967, σ. 3

25. Νίκος Σερνετάκις, «Η διαδρομή του φοιτητικού κινήματος στη μετεμφυλιακή Ελλάδα», στο Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα*, σ. 160-182. Χριστόφορος Βερναρδάκης – Πάνης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα. Οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα 1991, σ. 136-166. Ι. Παπαθανασίου, *Η Νεολαία Λαμπράκη*, σ. 31-109.

την εξύψωση του πνευματικού και μορφωτικού επιπέδου των μελών του, η ανάπτυξη της αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας μεταξύ τους και η δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων ώστε το κράτος και η κοινωνία «να διατίθενται ευμενώς απέναντι στους εργαζόμενους μαθητές».²⁶ «Μέσα στο σκοτάδι της νύκτας, ζητάμε το φως με τη μόρφωση», ήταν ένα από τα συνθήματα που κατ' επανάληψιν χρησιμοποιήθηκαν στις παρεμβάσεις του ΣΕΜΜΕ. Καθώς τόσο η παρεχόμενη εκπαίδευση όσο και οι πολιτιστικές ευκαιρίες που προσφέρονταν στους μαθητές των νυχτερινών γυμνασίων θεωρούνταν από ελλιπείς έως ανύπαρκτες, «από τα πρώτα του βήματα [ο σύλλογος] προσπάθησε να καλύψει το κενό που [άφηνε] η ανυπαρξία εκπαιδευτικής κίνησης στα σχολεία».²⁷ Η πολιτιστική ή «εκπολιτιστική» δραστηριότητα, όπως συχνά αποκαλούνταν –ο «πολιτιστικός συνδικαλισμός», σύμφωνα με μια πληροφορητρια–,²⁸ κάλυπτε σημαντικό μέρος της ζωής του συλλόγου. Το ίδιο συνέβαινε σε πολλές μαζικές οργανώσεις όπου πρωτοστατούσαν αριστεροί νέοι και νέες καθώς, μέσα από τη συγκρότηση και τη διάδοση ενός «προοδευτικού» πολιτισμού, η Αριστερά επιδίωκε να αντικρούσει τις κατηγορίες περί αντεθνικού χαρακτήρα που συστηματικά της προσάπτονταν από την αντικομμουνιστική Δεξιά της εποχής.²⁹ Έτσι ο ΣΕΜΜΕ δρούσε ταυτόχρονα ως συμβατικό σωματείο προβολής και διεκδίκησης αιτημάτων προς το κράτος και ως πολιτιστική συλλογικότητα που ενθάρρυνε την ανάγνωση, τη συγγραφή, τον λογοτεχνικό στοχασμό, τον ιστορικό και επιστημονικό σχολιασμό, την ενασχόληση με την τέχνη, το ανέβασμα θεατρικών έργων. Αυτή η τελευταία δέσμη δραστηριοτήτων –πρόδηλη στις στήλες της εφημερίδας *Μαθητική*, στο αρχείο του συλλόγου και στις προφορικές μαρτυρίες– δεν αντιπροσώπευε, εντούτοις, μόνο την εναρμόνιση με μια κεντρικά σχεδιασμένη τακτική. Αντιπροσώπευε επίσης –και ίσως σημαντικότερα– πρακτικές καθημερινών ανταλλαγών, μέσα από τις οποίες οι εμπλεκόμενοι κατεργάζονταν μια αίσθηση του εαυτού, έδιναν σχήμα στην ατομικότητά τους και απέδιδαν νόημα στη σχέση τους με τον χώρο της συλλογικότητας.

Διανοητική χειραφέτηση και συλλογική ζωή: αναμνήσεις της νεανικής κοινωνικότητας

Η συνέντευξη προφορικής ιστορίας παρακολουθεί την ατομική μνήμη να εξελίσσεται ως διαδικασία που υποστηρίζει την ταυτότητα μέσα από την επίκληση μιας κοινής ιστορίας. Αποτελεί περιβάλλον για αναστοχασμό μέσα από τον οποίο η ατομική ιστορία αναδομείται «εντός του ορίζοντα των νοημάτων και των γνώσεων που διαθέτει ο πολιτισμός σε δεδομένες ιστορικές στιγμές, ενός ορίζοντα που περιλαμβάνει επίσης τρόπους πολιτικής δέσμευσης

26. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Νεολαίας, κ. 305, «Καταστατικό ΣΕΜΜΕ», 1962.

27. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Νεολαίας, κ. 305: «Μαθητική εβδομάδα», χαιρετισμός στις εργασίες της μαθητικής εβδομάδας, [1963-1967]· «Συνδικαλισμός και μαθητές της Νύκτας. Ο Συνδικαλισμός στα Νυκτερινά Γυμνάσια», αναλυτικό σημείωμα της συνδικαλιστικής επιτροπής του ΣΕΜΜΕ, [1962-1967]· «Εκπολιτισμός», ενημερωτικό σημείωμα, [1966-1967]. Βλ. και Γ. Θεοδωράκης, «Με τους μαθητές της νύκτας».

28. Συνέντευξη Ντούνιας Κουσίδου, 8.12.2013.

29. Ν. Papadogiannis, *Militant Around the Clock ?*, σ. 27.

και αγώνα».³⁰ Άνδρες και γυναίκες που είχαν συμμετάσχει στον ΣΕΜΜΕ στα νεανικά τους χρόνια αφηγούνται αυτή τη συμμετοχή πρωτίστως ως διαδικασία ατομικής διανοητικής χειραφέτησης και μύησης στη συλλογική ζωή και τις συλλογικές προσδοκίες.³¹

Στο πλαίσιο των μνημονικών τους εξιστορήσεων, πρακτικές όπως η ανάγνωση ή η επαφή με τη λογοτεχνία, το θέατρο και την τέχνη γενικότερα είναι εκείνες που περισσότερο συνδέονται με τη διανοητική χειραφέτηση ως αποφασιστική καμπή στην ιστορία της ατομικής πολιτικής συνειδητοποίησης. Διανοητική χειραφέτηση ονομάζω εκείνο τον χώρο εμπειρίας των υποκειμένων ο οποίος εξιστορείται ως διαδικασία που περιλαμβάνει στην αφετηρία της την αξιοποίηση οποιασδήποτε μορφωτικής ευκαιρίας και τη διάρρηξη κληροδοτημένων, καθιερωμένων πολιτισμικών φραγμών, προσανατολίζοντας τα υποκείμενα σε νέους τρόπους αντίληψης και δράσης. Οι όποιες εκπαιδευτικές ευκαιρίες παρέχονταν από το κράτος θεωρούνταν ατελείς ή μικρής σημασίας, εφόσον δεν έκαναν δυνατή την πρόσβαση στον πολιτισμό, πρόσβαση την οποία μπορούσε κανείς να επιτύχει, αν τολμούσε να την αναζητήσει προσωπικά, όχι όμως μοναχικά:

«Είχα, δηλαδή, εγώ προσωπικά τις αναζητήσεις μου, έτσι; Έχω μια φωτογραφία... Πήγαμε μια Κυριακή, ο ΣΕΜΜΕ, καμιά εικοσαριά, τριάντα άτομα, στην έκθεση ζωγραφικής στο Ζάππειο. Οι πανελλήνιες εκθέσεις γινόνταν τότε. Ήρθαμε σε επαφή και με άλλους καλλιτέχνες, Ας πούμε, στην οργάνωση της Καλλιθέας ήταν ο Νότης ο Μαυρουδής γραμματέας, και όταν τελειώναμε τη συνεδρίαση, έπαιρνε την κιθάρα και μας έπαιξε Σεγκόβια, ας πούμε. Στο 5ο ήταν ο Λίνος ο Κόκκοτος. Μετά κάναμε και την παράσταση, εκείνη τη φοβερή παράσταση με το *Ένα παιδί μετράει τ' άστρα*... [...] Κάναμε παρεϊστική δουλειά» (Γιώργος)

Ήταν μια αναζήτηση που συνέβαλε στην εξέλιξη της προσωπικότητας και που έδινε, επομένως, τη δυνατότητα στα υποκείμενα να φανταστούν εναλλακτικές πιθανότητες για το μέλλον. Η Μαρία ήταν μία από τις ηθοποιούς της παράστασης που μνημονεύει ο Γιώργος. Όπως λέει:

«Αποκοτούσαμε μια ποιότητα σε αυτά που κάναμε. Δηλαδή, τώρα, εγώ, δεκαπέντε χρονών όταν ασχολιόμουν με το θέατρο, υπήρχε μια ποιότητα, δεν πήγαινα με κάποια φιλενάδα να παίξω χαρτιά ή, ξέρω 'γώ, να κάνω άλλα πράγματα... Ούτε να διαβάζω περιοδικά... [...] Δηλαδή, εγώ ήρθα στην Αθήνα δώδεκα χρονών και ο αδερφός μου ο πιο μεγάλος είχε μια τεράστια βιβλιοθήκη. [...] Κι εγώ από πολύ μικρή διάβαζα, διάβαζα βιβλία λογοτεχνικά [...]. Δηλαδή, δεκαπέντε-δεκάξι χρονών είχα διαβάσει όλο τον Ιούλιο Βερν, δηλαδή ό,τι υπήρχε [...]. Υπήρχε μια άλλη αίσθηση –ίσως [ήμουν] και λίγο αιθεροβάμων [γέλια]–, υπήρχε μια άλλη αίσθηση το τι θέλω να κάνω στη ζωή μου. Όλα αυτά ήταν ένα κουβάρι που το ξετύλιγες σιγά-σιγά. Και στο σύλλογο, κι εκεί άκουγες μουσική. Ερχόταν, θυμάμαι, ο Σαββόπουλος, ήταν πολύ νέος, ερχόταν στο ΣΕΜΜΕ, ερχόταν

30. Teresa de Lauretis (επιμ.), *Feminist Studies/Critical Studies*, Μπλούμινγκτον 1986, σ. 8· παρατίθεται στο Linda Alcoff, "Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory", στο Nicholas B. Dirks, Geoff Eley, Sherry Ortner (επιμ.), *Culture/Power/History. A Reader in Contemporary Social Theory*, Πρίνστον 1994, σ. 110.

31. Σε διαφορετικούς τόνους, η διανοητική χειραφέτηση ως ένα από τα στοιχεία που θεμελιώναν μια νέα πολιτική κουλτούρα για τη «γενιά του 1968» αναδεικνύεται και στο Luisa Passerini, *Autobiography of a Generation. Italy, 1968*, Μίντλαουον 1996.

η Φαραντούρη [...] Δηλαδή οι εκδηλώσεις που κάναμε... υπήρχε ποιότητα σ' αυτά όλα, άρα λοιπόν υπήρχε άλλη επαφή». (Μαρία)

Η δημιουργικότητα που επιτρέπει στα υποκείμενα να παρακάμψουν τους περιορισμούς της ταξικής θέσης είναι αισθητή όχι μόνο στις σημερινές αφηγήσεις της νεανικής ζωής αλλά και στον τρόπο με τον οποίο ο ΣΕΜΜΕ σχημάτιζε, εκείνη την εποχή, την εικόνα των νυχτερινών μαθητών στον δημόσιο λόγο του. Οι στήλες της καλλιτεχνικής κίνησης στην εφημερίδα *Μαθητική* αναζητούσαν και προέβαλλαν με επιμονή εγχειρήματα και επιτυχίες μαθητών των εσπερινών γυμνασίων στη μουσική, την ποίηση, τη ζωγραφική. «Αξίζουν κάθε έπαινο», έγραφε, για παράδειγμα, η εφημερίδα στο τελευταίο της φύλλο πριν από το απριλιανό πραξικόπημα, παρουσιάζοντας την έκθεση ζωγραφικής επτά μαθητών του Νυχτερινού Γυμνασίου Περιστερίου. Στο πρόσωπο των επτά ζωγράφων, σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο, τιμούνταν οι μαθητές της νύχτας γενικά, οι οποίοι «ξεπερνώντας τις δυσκολίες της εργασίας και της φοίτησης βρίσκουν συχνά τον καιρό να ασχοληθούν δημιουργικά με πνευματικά και καλλιτεχνικά θέματα που τους επιβάλλουν στην συνείδηση της κοινωνίας».³²

Τι ήταν αυτό που έκανε δυνατή τη διανοητική χειραφέτηση; Υπάρχει μια γενική ιστοριογραφική συναίνεση γύρω από τις μεταπολεμικές πολιτισμικές αλλαγές που επηρέασαν κυρίως τους νέους σε παγκόσμια σχεδόν κλίμακα: η κοινωνική διεύρυνση της πρόσβασης στην εκπαίδευση, ο εξαστισμός, ο πολλαπλασιασμός των πολιτιστικών προϊόντων, εμπορικών και μη, η αύξηση του εισοδήματος των νέων και των εφήβων. Επρόκειτο για μείζονες αλλαγές, οι οποίες ήταν δυνατό να καταστήσουν τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας περισσότερο ευάλωτες απέναντι στην αμφισβήτηση και να γεννήσουν συναισθήματα ελπίδας για το μέλλον. Παρ' όλα αυτά, ήταν αλλαγές που δεν εκδηλώθηκαν με ομοιόμορφο τρόπο, όσον αφορά τα γεωγραφικά πλάτη, τις κοινωνικές ομάδες, τους χρόνους εμφάνισης και τους ρυθμούς της επίδρασης που άσκησαν.

Στη μεταπολεμική Ελλάδα, για παράδειγμα, οι μεγάλες εισοδηματικές ανισότητες, η αβεβαιότητα της απασχόλησης και η ένδεια, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα της δεκαετίας του '70, επηρέαζαν άμεσα την καθημερινή επιβίωση και τις καταναλωτικές συνήθειες των αγοριών και των κοριτσιών των λαϊκών στρωμάτων, όπως ήταν οι μαθητές και οι μαθήτριες των εσπερινών γυμνασίων.³³ Για εκείνους, η πολιτισμική αλλαγή συνδεόταν κυρίως με το γεγονός ότι για πρώτη φορά παιδιά που προέρχονταν από τα φτωχά λαϊκά στρώματα της πόλης ή της υπαίθρου μπορούσαν να αποκτήσουν κάποια πρόσβαση στη μέση και στην ανώτερη εκπαίδευση και επομένως στα αγαθά του πολιτισμού. Στις συνηθισμένες περιπτώσεις που μετανάστευαν από την επαρχία στην Αθήνα, την πολιτισμική αλλαγή εγκαινίαζε η φυγή από το χωριό και οι διέξοδοι τις οποίες άνοιγε η πρωτεύουσα στην προσωπική και την κοινωνική ζωή. Σ' αυτό το πλαίσιο, το σχολείο αναδεικνυόταν σε χώρο δοκιμασίας της ατομικής θέ-

32. *Μαθητική* 23, 22.3.1967, σ. 2.

33. Οι συνθήκες αυτές μαρτυρούνται σε όλες τις συνεντεύξεις που έχω πραγματοποιήσει μέχρι τώρα. Για την αθλιότητα των συνθηκών διαβίωσης, στις οποίες ζούσαν οι λαϊκές οικογένειες, κυρίως των φτωχών εργατικών στρωμάτων, βλ. Ε. Αβδελά, «*Νέοι εν κινδύνω*», σ. 275-303. Για τις εισοδηματικές ανισότητες και την καταναλωτική συμπεριφορά, Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα 1984.

λσης. Αυτές οι μεγάλες μεταβολές, ωστόσο, δεν έχουν βιωθεί ως προσφορά εκ μέρους της θεσμικά οργανωμένης κοινωνίας και του κράτους, άλλα ως προσωπικοί στόχοι που επιτεύχθηκαν με πολλή και σκληρή προσπάθεια:

«Έφυγα το '51 [από το χωριό] και έκανα να πάω πέντε χρόνια. Δεν είχα πάει πέντε χρόνια να δω τους γονείς. Είχανε γεννηθεί, εντωμεταξύ, άλλα παιδιά πίσω. Καταλαβαίνετε τι θέλω να σας πω... Και αφότου εγώ [...] είχα γλυτώσει όλη αυτήν την εκμετάλλευση που σας είπα [...]... ήθελα να φέρω και τα αδέρφια μου επάνω. Και άρχισα να τους φέρνω εδώ λίγο-λίγο στην Αθήνα, να δουλεύουμε και να πηγαίνουμε σχολείο. Όπως είχα δοκιμάσει εγώ [...].

»Εκείνο το σχολείο πραγματικά ήταν ένα σχολείο... Τι να σας πω, δηλαδή. Με όλα, όπως λέμε... Δηλαδή, αυτοί οι μαθητές που ερχόσαντε εκεί, ήτανε πραγματικά που θέλαν να μάθουν και να προοδεύσουνε στη ζωή τους. Μου κάνει εντύπωση, γιατί αυτοί οι συμμαθητές μου που σας λέω, δηλαδή και τα πιο χειρότερα παιδιά, κάνανε προσπάθεια. Δεν ήταν... Και όταν σας λέω πετύχαμε τόσοι πραγματικά σε σχολές... Γιατί πολλούς με αυτούς καθόμαστε και διαβάζαμε. Με τον Χρήστο διαβάζαμε για τις εισαγωγικές πιο πολύ. Γιατί δούλευε κι αυτός, δούλευα κι εγώ... Δεν είχα... Με τους άλλους, όμως, καθόμαστε και Σαββατοκύριακα και, πώς να το πούμε, ερχόσαντε στο σπίτι και έτσι... Ήτανε παιδιά που θέλανε να... Είχανε φτώχεια μεν, αλλά θέλανε. Είχανε θέληση [...]. Εγώ πήγαινα, να σκεφετείτε, με την τσάντα και με θυμάμαι με τα εργαλεία. Όπως τελείωνα από τη δουλειά... Πήγαινα για μια επισκευή, έπαιρνα την τσάντα, τη μία είχα για το σχολείο και την άλλη είχα την τσάντα, μια μεγάλη δερμάτινη, που είχε μέσα τα εργαλεία, όλα. Τα κατασβίδια μου κι αυτά όλα, όταν πήγαινα... Γιατί μπορούσα να πάω στην τάδε δουλειά, να κάνω την επισκευή και, μετά, να πάω στο σχολείο.» (Χρήστος)³⁴

Η μνήμη φέρει τα ίχνη της πολιτισμικής αλλαγής, καθώς αφηγητές και αφηγήτριες αναλύουν πώς διαμόρφωσαν την ικανότητα να σχεδιάζουν τη ζωή τους βασιζόμενοι πάνω στη νέα επαφή με την πολιτική, την εκπαίδευση και τον πολιτισμό. Η Μαρία, για παράδειγμα, δεν είχε παραστάσεις ενεργού πολιτικής δράσης από τους γονείς της αλλά από τα μεγαλύτερα αδέρφια της. «Ήταν οι συνθήκες που έφεραν τα πράγματα [διαφορετικά] σε εμάς», αναλογίζεται, «γιατί, αναζητώντας τη ζωή, κι αναζητώντας και διαβάζοντας, κάποια στιγμή συνειδητοποιείς κάποια πράγματα θέλοντας και μη. Συνειδητοποιείς».

Στις αφηγήσεις αυτές, οι κοινωνικές, πολιτισμικές και προσωπικές μεταμορφώσεις δεν λαμβάνουν χώρα μέσα σε σκηνές εκρηκτικής δράσης αλλά σε στιγμιότυπα όπου καθημερινές πράξεις, όπως για παράδειγμα η ανάγνωση, αναγνωρίζονται ως δείκτες δημιουργικότητας. «Όλα αυτά ήταν ένα κουβάρι που το ξετύλιγες σιγά σιγά», «αναζητώντας και διαβάζοντας, συνειδητοποιείς», ήταν τα λόγια που χρησιμοποίησε η Μαρία. Η αναγνωστική δραστηριότητα αποκτά, στις προφορικές μαρτυρίες που μας απασχολούν εδώ, τον χαρακτήρα πρακτικής που πολιτικοποιείται καθώς μέσα από αυτήν τα υποκείμενα «μαστορεύουν» τα δικά τους ενδιαφέροντα, τη μετατρέπουν σε τρόπο για να φτιάξουν κάτι για λογαριασμό τους, τέχνη για να χειριστούν και να απολαύσουν τα προϊόντα του πολιτισμού, μέθοδο για να αντλήσουν οφέλη από δυνάμεις ελάχιστα οικείες στις γενιές που είχαν προηγηθεί.³⁵ Συγκρίνοντας

34. Συνέντευξη Χρήστου Τόλιου, 7.5.2014. Στο εξής, οι αναφορές στη συνέντευξη του Χ. Τόλιου θα γίνονται μόνο με την παράθεση του μικρού ονόματος: Χρήστος.

35. Οι πρακτικές της καθημερινής κουλτούρας, ανάμεσα στις οποίες η ανάγνωση αποτελεί κεντρικό παράδειγμα-

τις δικές της εμπειρίες με εκείνες των γονιών της, η Μαρία θυμάται, για παράδειγμα, πως η μητέρα της «ήθελε πάντα να της διαβάσουμε την ιστορία. Κι έλεγε: 'Εμένα η μητέρα μου δε μ' έμαθε γράμματα, γιατί ήμουν το πρώτο παιδί μιας εξαμελούς οικογένειας', που ο πατέρας της πέθανε, ενώ το τελευταίο παιδί ήταν στην κοιλιά της γιαγιάς μου. [...] Κι έτσι, τη μητέρα μου την παντρέψανε, πρώτο πρώτο παιδί, το δώσανε για να φύγει ένα στόμα, στην ουσία, να τελειώνει. Κι έλεγε, ενώ ήτανε έξυπνος άνθρωπος, έλεγε πάντοτε αυτό: 'Εμένα η μαρούλα μου δεν μ' έμαθε γράμματα'. Αυτό ήταν... το βίωνε... και με εμάς της άρεσε αυτό, ότι μας αρέσαν τα γράμματα, διαβάζαμε».

Αν ο αναλφαβητισμός υπήρξε ένα πρακτικό και συμβολικό εμπόδιο για τις γενιές που είχαν έρθει στον κόσμο στο πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, η εγγραμματοσύνη των παιδιών τους σήμαινε όχι μόνο την άρση αυτού του εμποδίου, αλλά λειτουργούσε και ως μετωνυμία για την ίδια τη δημιουργικότητα των υποκειμένων, τη δυνατότητά τους να φαντάζονται, να ερμηνεύουν και να επινοούν μέσα από την ανάγνωση κειμένων. Η αναγνωστική δραστηριότητα αναδεικνύεται έτσι σε μία από τις σημαίνουσες πρακτικές που διαμόρφωναν μια αντίληψη για τον εαυτό και πρόσφεραν στοιχεία συνάφειας ανάμεσα στις ατομικές και τις ομαδικές τροχιές. «Άρχισα τις κουβέντες, άρχισα να διαβάζω, μου δίνανε βιβλία, τη Μάνα του Γκόρκι, το *Πώς δενότανε τ' ατσάλι*, [...] και μπήκα σε κάποια περιβάλλοντα τέτοια. Δεν ήταν ΕΔΑ, ακόμα», θυμάται ο Γιώργος:

«Παράλληλα [...], είχαμε κάνει μια ομάδα καλλιτεχνών και στο 9ο Νυχτερινό και στον ΣΕΜΜΕ. Στο περιβάλλον αυτό ήτανε δύο συμμαθητές μου απ' το νυχτερινό, [...] και μαζί μας ήτανε και ο Αργύρης [...], ο οποίος δεν ήτανε μεν νυχτερινός μαθητής, ήταν λίγο πιο μεγάλος, δούλευε στου Λαμπρόπουλου, αλλά ήταν φίλος [...] και ήταν στην παρέα μας. Αυτοί, λοιπόν, με βάλανε εμένα προσωπικά στη διάνοηση την αστική. Δηλαδή, μου χάρισε τους *Προσανατολισμούς* του Ελύτη, ο Αργύρης, μου χάρισε το *Γράμματα σ' ένα νέο ποιητή*, Καβάφη... Πρώτη φορά ερχόμουν σε επαφή μ' αυτή την πλευρά, γιατί από τους φοιτητές της πρώτης επαφής, είχα, έτσι, κυρίως, με Ουράνη, με Χατζόπουλο, με Πορφύρα, μ' αυτή την κατηγορία, ας πούμε. Με τον Κοκλάνη [παλιό ΕΠΟΝίτη] και τους άλλους μπήκαμε στα αριστερά [...], Ρίτσο, Βάρναλη...» (Γιώργος)

Η δημιουργικότητα που κρύβεται στην ανάγνωση ήταν ένας από τους δρόμους που οδηγούσαν στη διανοητική χειραφέτηση. Μολονότι η τελευταία αναδεικνύεται ως απολύτως αναγκαίο υποστήριγμα για μια μεγαλύτερη ελευθερία στη συμπεριφορά των υποκειμένων και επομένως για μια αίσθηση ισχυρής διαφοροποίησης από τις προγενέστερες οικογενειακές και ατομικές εμπειρίες, ωστόσο δεν συνεπάγεται, όπως είδαμε, καθολική αποξένωση από το παρελθόν. Η μνήμη μαρτυρεί τα δεινά, κάποιες φορές τον ψυχικό πόνο, που πηγάζουν από ανισότητες και καταναγκασμούς βιωμένους άμεσα ή έμμεσα, από τους ίδιους τους αφηγητές ή από τους οικείους τους, μανάδες, πατεράδες, αδέρφια. Επρόκειτο για ανισότητες και καταναγκασμούς έμφυλους, ταξικών, ηλικιακών, πολιτικών, γεωγραφικών:

μα, αναλύονται από τον Μισέλ Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική. Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν*, μετ. Κική Κασαμπέλη, Αθήνα 2010.

«Τελικώς, εγώ ένα βράδυ... Μάρτης μήνας ήταν θυμάμαι [...]. Λέει η μάνα μου στον πατέρα μου – στη μάνα μου το οφείλω ό,τι έγινε... Λοιπόν, λέει: ‘Δεν το στέλνουμε, Γιώργη, το παιδί στο σχολείο να τελειώσει τρεις τάξεις, γιατί, όταν θα πάει στρατιώτης, να μας γράφει κάνα γράμμα; Δεν θυμάσαι εσύ τι μου ’λεγες τι τράβαγες, θυμάσαι εσύ τι μου ’λεγες ότι τράβαγες για να...’ – ήταν αγράμματος ο πατέρας μου–, ‘για να σου γράψουν ένα γράμμα;’. Είπε ο πατέρας μου: ‘Ας το σκεφτούμε». (Χρήστος)

«Οι οικογένειες αποφεύγαν να βάζουν τα παιδιά τους σε αυτά τα θέματα [των πολιτικών διώξεων]. Ποτέ δεν μου είπε ιστορίες ο πατέρας μου –παρά μετά που έγινα στέλεχος, και όταν τον προκαλούσα–, ε..., τις ταλαιπωρίες που είχε υποστεί. Ούτε τα κατορθώματά του. Περισσότερο μιλάγε για την Αλβανία παρά για την Αντίσταση. [...] Έχω ζήσει το..., το κλίμα της ήττας. Κυρίως απ’ το οικογενειακό περιβάλλον. Δηλαδή, τον φόβο που είχε... και την απογοήτευση που είχε κατασταλάξει μες στην ψυχή τους και δεν θέλαν τα παιδιά τους να ζήσουν τις ίδιες περιπέτειες. Μας κρατούσαν μακριά. Αυτό όμως ήτανε καλό για μας. Γιατί ήταν παρθένο έδαφος. Αντιμετωπίζαμε τα δικά μας προβλήματα χωρίς το αίσθημα της ήττας.» (Γιώργος)

Σε μαρτυρίες όπως οι προηγούμενες οι ασυνέχειες με το παρελθόν στο επίπεδο των εμπειριών συνομιλούν με συνέχειες στο επίπεδο των ηθικών ή πολιτικών αξιών. Ως μέσο νοηματοδότησης της προσωπικής ιστορίας των αφηγητών, η διαδικασία της διανοητικής χειραφέτησης δεν σημαίνει την απόρριψη του παρελθόντος στο οποίο οι ίδιοι δεν ήταν παρόντες αλλά την ανίχνευση συσχετίσεων με αυτό· με αυτή την έννοια, σηματοδοτεί μια στάση όχι αντιστορική αλλά, αντίθετα, επιρρεπή προς την ιστορία. Οι δικές τους πορείες, στις οποίες η έντονη πολιτική δέσμευση και η μορφωτική αναζήτηση διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο, φαίνονται να αποκαθιστούν αδικίες που είχαν γίνει στο παρελθόν, όπως ήταν ο εκπαιδευτικός αποκλεισμός των γυναικών ή ο φόβος και η απογοήτευση των ηττημένων του Εμφυλίου.

Η αξιοποίηση των μορφωτικών ευκαιριών και η διάρρηξη ανισοτήτων επιβεβλημένων στο παρελθόν δεν αποτελούσαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί, μοναχική προσπάθεια· αντίθετα, ήταν συνυφασμένες με τους χώρους που δημιουργούνταν στο πλαίσιο της ζωής του συλλόγου καθώς και σε άλλους τόπους επικοινωνίας. Η μνήμη ανασυγκροτεί ως περιβάλλοντα ελεύθερης νεανικής δράσης τους χώρους αυτούς, που στο σύνολό τους σχημάτιζαν ένα πλέγμα σχέσεων με περισσότερο ή λιγότερο σφικτοδεμένες διασταυρώσεις. Η ανάμνηση της νεότητας σημαίνει, κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος, την ανάκληση της κοινής ζωής σε αυτά τα περιβάλλοντα, την οποία μοιράζονταν μεταξύ τους τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν στις μαρτυρίες. «Να δεις φωτογραφίες από εκδρομές, άλλο τίποτα», λέει η Μαρία πλουτίζοντας με αυτές τις φωτογραφίες τη διήγησή της, «κι όχι μακριά, πηγαίναμε σε κοντινές αποστάσεις, που πήγαινε λεωφορείο. Ούτε αυτοκίνητο υπήρχε ούτε τίποτα. Ξέρεις, Βαρυμπόμπη, τέτοια... Πάντα υπήρχε αυτή η συλλογικότητα της παρέας... και καλή μουσική».

Ως ένας από τους τρόπους που οργανώνουν την κοινωνικότητα, η ζωή των νέων στον σύλλογο έτεινε να παραβιάζει τα σύνορα ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό. Η μνήμη της οργανώνεται χρησιμοποιώντας ως σημεία αναφοράς διαφορετικές μορφές συλλογικότητας και τόπους, που ήταν ή γίνονταν δημόσιοι μέσα από τη συνεύρεση και τη δράση των υποκειμένων: τον σύλλογο, το κίνημα, την πολιτική οργάνωση, τη φιλική παρέα, το σχολείο, σπίτια συνομηλικών και φίλων που ζούσαν μόνοι, με συγκατοίκους ή με αδέρφια και βρίσκονταν κα-

τά συνέπεια έξω από την εμβέλεια της γονικής επιτήρησης.³⁶ Στις διηγήσεις των ατομικών ζωών, η αίσθηση μιας διακριτής νεανικής πολιτικής και πολιτισμικής ταυτότητας διαμορφώνεται μέσα από τη μετάβαση σε «μορφές επικοινωνίας και οικειοποίησης καινούργιων χρόνων και χώρων»,³⁷ όπως ήταν, για παράδειγμα, οι πολιτιστικές δραστηριότητες ή διαφορετικά σημεία της πόλης – τοποθεσίες της συλλογικής διαμαρτυρίας, της περιπλάνησης του ελεύθερου χρόνου, της κυριακάτικης εκδρομής. Και είναι, πράγματι, εκπληκτικός ο βαθμός στον οποίο δίκτυα σχέσεων που εδραιώθηκαν εκείνα τα χρόνια συνεχίζουν να είναι ενεργά μέχρι σήμερα.

Είναι μέσα από όλες αυτές τις μορφές επικοινωνίας και οικειοποίησης των χρόνων και των χώρων της νεότητας που η μνημονική λειτουργία νοηματοδοτεί τη συμμετοχή και τη δράση μέσα από τον ΣΕΜΜΕ ως μύηση στη συλλογική ζωή και τις συλλογικές προσδοκίες. Το θέατρο αποτελεί ίσως το πιο εύγλωττο παράδειγμα αυτής της εισόδου στη συλλογικότητα. Τόσο στις προφορικές μαρτυρίες όσο και στα αρχειακά κατάλοιπα του συλλόγου επαναλαμβάνονται με επιμονή περιγραφές ή σχόλια και ανακαλούνται στιγμιότυπα που αφορούν το ανέβασμα της θεατρικής παράστασης «Ένα παιδί μετράει τ' άστρα» το καλοκαίρι του 1965. Τα πρώτα βήματα του μαθητικού θιάσου είχαν γίνει από την άνοιξη του 1962 με μικρά σκετς που παρουσιάζονταν στις εκδρομές του συλλόγου. Μέσα σε τρία χρόνια ο θίασος είχε μεγαλώσει, και την άνοιξη του 1965 τα μέλη του μπορούσαν, με πολλή προσωπική δουλειά και εράνους μεταξύ τους, να διασκευάσουν το μυθιστόρημα του Μ. Λουντέμη, να φτιάξουν τα σκηνικά και να κάνουν πρόβες, τότε στα γραφεία του συλλόγου, τότε σε μια αυλή και τέλος στην αίθουσα του Θεάτρου Βεάκη, την οποία ενοικίασαν για το ανέβασμα της παράστασης. Το έργο είχε επιτυχία και ο θίασος περιόδευσε τους επόμενους μήνες σε αρκετές πόλεις της ελληνικής επαρχίας. Στον απολογισμό της θεατρικής δραστηριότητας στο πλαίσιο του συλλόγου υπογραμμίζονταν ότι «ένας θίασος που αποτελείται από μαθητές εργαζόμενους δεν είναι κάτι το συνηθισμένο, τουλάχιστον για τη χώρα μας. Το τόλμημα ήταν μεγάλο. Οι δυσκολίες τεράστιες. Οι ελλείψεις απίθανες. Κι όμως το τόλμημα έγινε. Και έπιασε. Γιατί το επιχείρησαν παιδιά που έκαιγε μέσα τους η φλόγα της δημιουργίας. Και γιατί το στήριξαν παιδιά που δίψαγαν για κάτι καλό, αληθινό, δικό τους».³⁸ Οι σημερινές εξιστορήσεις διατηρούν τον ίδιο θαυμασμό απέναντι στα επιτεύγματα εκείνου του νεανικού θιάσου.

Το θέατρο, όπως και η ανάγνωση, αποκτά με αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα σημαίνουσας πρακτικής στην οποία αναγνωρίζεται η δημιουργικότητα των υποκειμένων και μάλιστα

36. Μιλώντας για χώρους που ήταν ή γίνονταν δημόσιοι μέσα από τη συνένεση και τη δράση των υποκειμένων βασιζομαι στην παραδοχή ότι τα όρια που χαράζονται ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» είναι διαπερατά και, επομένως, ασταθή λόγω των πρακτικών με τις οποίες τα χειρίζονται οι άνθρωποι. Το σχολείο, για παράδειγμα, θεωρείται ένας εξ ορισμού δημόσιος χώρος. Το σπίτι όμως, όταν γίνεται χώρος αλληπάλλων συναντήσεων και κοινών δραστηριοτήτων φίλων, συμμαθητών και συντρόφων –όπως περιγράφονται στις συνεντεύξεις τα σπίτια όπου, συνήθως αλλά όχι πάντα, δεν υπάρχει γονική επιτήρηση ή είναι «εργένικα»–, χάνει τον ιδιωτικό χαρακτήρα που του εξασφαλίζει ο ιεραρχικά συγκροτημένος έλεγχος της οικογένειας.

37. L. Passerini, *Autobiography of a Generation*, σ. 98.

38. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ, Αρχεία Νεολαίας, κ. 305: Χειρόγραφα απολογιστικά κείμενα για τις δραστηριότητες του μαθητικού θιάσου [χωρίς τίτλο]. «Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ΣΕΜΜΕ», χειρόγραφο σχέδιο κειμένου-επίσης, «Εκπολιτισμός. Το μαθητικό θέατρο», *Μαθητική* 16, 29.11.1965, σ. 2.

στη συλλογική της διάσταση, αφού αντιμετωπίζει το κοινό και τους δημιουργούς του ως συλλογικότητα: το πρότυπο στο οποίο απευθύνεται είναι το πλήθος που συγκεντρώνεται σε έναν δημόσιο χώρο παραστάσεων, χωρίς καμία προσπάθεια να απομονωθούν και να διεγερθούν οι ευαίσθησιες του κάθε εξατομικευμένου μέλους του κοινού. Το θέατρο εξαρτάται από μια συναισθηματικά βιωμένη κοινότητα.³⁹ Η κεντρική θέση που έχει η θεατρική παραγωγή στις εξιστορήσεις για τη δράση του ΣΕΜΜΕ και η ποικιλία των συναισθηματικών εκφράσεων τις οποίες ενθαρρύνει η ανάμνησή της κάνουν τον προσδιορισμό «συναισθηματικά βιωμένη κοινότητα» να αποδίδει με αρκετή ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο οι μνημονικές αφηγήσεις εννοιολογούν συνολικά την εμπειρία της συμμετοχής και της συλλογικής δράσης στον ΣΕΜΜΕ:

«Εμείς ήμαστε παιδιά, γελάγαμε, κάναμε τα δικά μας, μαζευόμαστε... αλλά κάναμε κι ωραίες πλάκες στη διάρκεια [της πρόβας]. [...] Εγώ έπαιζα μία απ' τις μαθήτριες. [...] Εμείς μαζευόμαστε εκεί, τα πάντα παρακολουθούσαμε, δεν πήγαινα μόνο στο κομμάτι που θα ήταν η σκηνή που θα έπαιζα εγώ, ήμαστε απ' την αρχή εκεί. Δηλαδή, όταν ξεκίναγε η πρόβα. [...] Ήτανε ωραία εμπειρία, μπορώ να πω, πολύ ωραία εμπειρία... Είχε και κούραση, γιατί μετά ξενυχτάγαμε αργά και νυστάζαμε, θέλαμε να σταματήσει πια η πρόβα και να πάει κανείς σπίτι να κοιμηθεί και να πάει την άλλη μέρα στη δουλειά»

- *Γιατί το κάνατε;*

«Γιατί ήταν κάτι που καταρχήν περνάγαμε ωραία. Αυτό. Πολύ απλά, περνάγαμε πολύ ωραία. Κι ήταν και δημιουργικό αυτό, αλλά ταυτοχρόνως ήταν αυτή η επικοινωνία. Εγώ νομίζω ότι το άπαν ήταν η επικοινωνία.» (Μαρία)

Επίλογος

Έννοιες όπως «επικοινωνία» και «δημιουργικότητα» προσδιορίζουν σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο της κοινωνικότητας που διαμορφωνόταν μέσα από τη δράση του συλλόγου των νυχτερινών μαθητών και πιο γενικά της πολιτικής ταυτότητας των νέων που αποκτούσαν επαφή με την Αριστερά και τα κοινωνικά κινήματα τη δεκαετία του '60. Ενθαρρύνοντας τη συλλογική ζωή, οι δραστηριότητες του ΣΕΜΜΕ υποδείκνυαν την πολιτική σημασία της δημοκρατίας και της κοινωνικής ισότητας. Στον επίσημο λόγο του συλλόγου ωστόσο, όπως παραδίδεται από την εφημερίδα του και από τα αρχειακά του κατάλοιπα, οι αξίες της δημοκρατίας και της ισότητας συνυπάρχουν με τον διδακτισμό και τη διάθεση ελέγχου της συμπεριφοράς, στοιχεία εξάλλου γνωστά στη μακρόχρονη ιστορία των αριστερών κινήματων. Παρ' όλα αυτά, αυτή η εγγενής αντιφατικότητα δεν φαίνεται να απασχολεί τις διαθέσιμες μνημονικές ανασκοπήσεις της δράσης του ΣΕΜΜΕ. Σε αυτές, η ατομική πολιτική δραστηριότητα διαμέσου του συλλόγου είναι ταυτισμένη αφενός με την αναζήτηση και τη δυνατότητα της διανοητικής χειραφέτησης, αφετέρου με τη συλλογική ζωή, τη συναισθηματικά

39. Stephen Greenblatt, "The Circulation of Social Energy", στο N. B. Dirks, G. Eley, S. B. Ortner (επιμ.), *Culture/Power/History*, σ. 504-519.

βιωμένη κοινότητα.⁴⁰ Η πολιτική δράση μπορεί να προσανατολίζεται προς τη σύγκρουση με την κεντρική εξουσία, όμως αυτός ο προσανατολισμός δεν θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τον πολιτικό προσδιορισμό της δράσης. Στις αφηγήσεις αυτές παρακολουθούμε να ξεδιπλώνεται ένας αναστοχασμός για την προδικτατορική περίοδο ο οποίος την αναδεικνύει περισσότερο ως τον καιρό της προετοιμασίας για τη μεγάλη μάχη που θα ακολουθούσε – τη μάχη εναντίον της δικτατορίας. Κυρίως όμως η εποχή αυτή διαγράφεται με σαφήνεια ως εκείνη κατά την οποία δημιουργήθηκαν οι πολιτισμικές στάσεις και οι συλλογικές αξίες που θα αποδεικνύονταν το στήριγμα, όχι μόνο για τις έντονες πολιτικά στιγμές που θα ακολουθούσαν, αλλά και για την καθημερινή ζωή.

Όπως είδαμε, οι μορφές και το περιεχόμενο της δράσης του ΣΕΜΜΕ συνδέονται εμφανώς με τη συγκεκριμένη εννοιολόγηση της προδικτατορικής πολιτικής δράσης. Η έμφαση όμως των αφηγήσεων στις πολιτισμικές πρακτικές και η σημασία των τελευταίων για την αίσθηση που τα υποκείμενα διαμορφώνουν γύρω από την ατομική τους ιστορία είναι δηλωτικές για τους τρόπους με τους οποίους η συλλογική δράση πρόσφερε σ' αυτούς τους νέους ανθρώπους σχήματα γνώσης, σχέσεων και πράξεων μέσα από τα οποία μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις δραματικές αλλαγές και τις πιέσεις που ασκούσε το οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό περιβάλλον της εποχής τους. Η σημασία του ΣΕΜΜΕ ως διακριτής νεανικής συλλογικότητας αφορά κυρίως τις δυνατότητες που δημιούργησε για τα μέλη του, ώστε να καλύψουν ανάγκες πέρα από εκείνες που δημιουργούνταν στον χώρο εργασίας, καθώς υπογράμιζε τη σημασία της μόρφωσης και της πρόσβασης στα αγαθά του πολιτισμού ως στοιχεία που, σε σύγκριση με τις εργασιακές συνθήκες, αποδεικνύονταν περισσότερο σημαντικά για την προσωπικότητα, την ταυτότητα και τις ατομικές ή συλλογικές προσδοκίες των νέων ανθρώπων. Δεν ήταν βέβαια η πρώτη φορά που η εγγραμματοσύνη και οι εκπαιδευτικές παροχές αναδεικνύονταν ευνοϊκό πλαίσιο για την πολιτική δράση και την τοποθέτηση μιας συλλογικότητας στη δημόσια σφαίρα. Το καινούριο στοιχείο βρισκόταν στον στενό συσχετισμό της εκπαίδευσης με τη νεότητα και με τα δικαιώματα που απέρρεαν από αυτήν, καθώς και στην επέκταση αυτών των δικαιωμάτων στους νέους και τις νέες που είχαν ήδη ενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία. Γι' αυτούς τους λόγους, η ιστορική μελέτη μιας συλλογικότητας όπως ο ΣΕΜΜΕ μπορεί να συμβάλει στη γενικότερη ανίχνευση του μεταπολεμικού κοινωνικού μετασχηματισμού και του τρόπου με τον οποίο αυτός ο μετασχηματισμός βίωνταν, γινόταν αντιληπτός και αποκτούσε προσανατολισμό στη καθημερινή ζωή παιδιών και νέων των λαϊκών στρωμάτων. Παιδιών και νέων που βρέθηκαν στη θέση να αντιμετωπίζουν τη βελτίωση των όρων διαβίωσής τους ως ένα απτό ενδεχόμενο, που περνούσε εντούτοις μέσα από την εκπαίδευση και εντασσόταν σε λιγότερο ή περισσότερο σχηματισμένα οράματα εκπολιτισμού της ζωής.

40. Από αυτή την άποψη, έχει ενδιαφέρον να μελετώνται όχι μόνον οι ασυνέχειες αλλά και οι συνέχειες ανάμεσα στην προδικτατορική, την αντιδικτατορική και τη μεταπολιτευτική πολιτική δράση, για την οποία έχει εύστοχα γραφεί ότι «οι νέοι αριστεροί όλων των κατευθύνσεων τη δεκαετία του '70 αντιλαμβάνονταν την πολιτική τους δραστηριότητα ως μια ισχυρή συναισθηματική εμπειρία». Βλ. Ν. Papadogiannis, *Militant Around the Clock?*, σ. 6.

Όψεις της κοινωνικής και πολιτικής διεκδίκησης στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές

«Οι απεργίες απέβησαν ο συνήθης τρόπος εκφράσεως των κοινωνικών ομάδων. Διαπιστώθηκε ότι στις πιο πολλές φορές δεν κατέστη δυνατό να προηγηθεί συνεννόηση με τους εκπροσώπους της Κυβερνήσεως. Ευθύς ως αποκαταστάθηκε με τη δημοκρατία ο διάλογος διεκόπη ανεξήγητα. Οι υπουργοί προ της απεργίας αρνούνται τη συζήτηση γιατί είναι απασχολημένοι, κατά την απεργία γιατί δεν ανέχονται εκβιάσεις, μετά την απεργία γιατί πια τερματίστηκε ο κίνδυνος. Υπό τις συνθήκες αυτές σκέφτομαι μήπως θα ήταν προτιμότερο να ιδρυθεί Υπουργείο Απεργιών, οπότε η ζωή μας θα γινόταν ανετότερη;»

Το Βήμα, 12.6.1977

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να διαγνωσθούν τάσεις και χαρακτηριστικά της εγχώριας «κοινωνίας πολιτών» κατά τα πρώτα έτη μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας (1974). Η εν λόγω συγκυρία μετάβασης έχει εξαιρετικά κρίσιμο χαρακτήρα διότι στη διάρκεια της προκρίνονται επιλογές οι οποίες διαμορφώνουν τη φυσιογνωμία και εξέλιξη της ελληνικής πολιτείας. Στο πλαίσιο της δοσμένης ιστορικής συγκυρίας ποικίλοι φορείς της «κοινωνίας πολιτών» μετέχουν επίσης στις κρίσιμες αυτές διεργασίες. Αφενός, αποτελούν νομιμοποιητικό παράγοντα στη διαδικασία εκδημοκρατισμού καθιστώντας έτσι άμεσα ορατή την παρουσία τους. Αφετέρου, βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για συλλογική κινητοποίηση και δράση στο ρευστό κι εν πολλοίς μη παγιωμένο πολιτικό περιβάλλον. Η μετάβαση στη δημοκρατία αποτελεί ιστορικά μοναδική εμπειρία την οποία συνδιαμορφώνουν όλοι οι παράγοντες της συλλογικής ζωής, με αναφορά ασφαλώς σε διεργασίες που λαμβάνουν χώρα στο διεθνές περιβάλλον. Χρήζει επομένως συστηματικής μελέτης ώστε να κατανοηθούν οι ιδρυτικές θεμελιώσεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.¹

Στη διαπίστωση αυτή συνηγορεί άλλωστε και το ότι οι ποικίλες ιστορικές εμπειρίες μετάβασης σε δημοκρατικά καθεστώτα αποτελούν αντικείμενο εκτεταμένης συγκριτικής, αλλά και περιπτωσιολογικής, ανάλυσης. Περιπτώσεις εν προκειμένω όπως αυτές της Νοτιοανατολικής Ευρώπης στη δεκαετία του '70,² των σοσιαλιστικών χωρών της Ανατολικής

1. Χρήσιμες για την εισαγωγή στο ζήτημα, που ασφαλώς παραμένει ανεξερεύνητο σε πολλαπλές διαστάσεις του, είναι και οι εξής εργασίες: Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα 1996. Πάννης Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδομένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Αθήνα 2001.

2. Βλ. Richard Gunther, Nikiforos P. Diamandouros, Hans-Jurgen Puhle (επιμ.), *The Politics of Democratic Consoli-*

Ευρώπης,³ αλλά και άλλες από τη διεθνή εμπειρία,⁴ παρέχουν ευκαιρίες για εις βάθος αναλύσεις. Σημείο τριβής στο πλαίσιο αυτών των εργασιών αποτελεί ο ρόλος των ελίτ και της «κοινωνίας πολιτών» στην εξεταζόμενη διαδικασία μετάβασης. Προσεγγίσεις στις οποίες αποδίδεται καθοριστικός ρόλος στις διάφορες ελίτ⁵ και η «κοινωνία πολιτών» υποβαθμίζεται ως επουσιώδης παράγοντας αποτελούν αντικείμενο κριτικής αναθεώρησης.⁶ Η επανεξέταση αυτή μάλιστα δεν περιορίζεται στην ανεύρεση πραγματολογικού υλικού που τεκμηριώνει τον ουσιαστικό ρόλο φορέων της «κοινωνίας πολιτών» στις διαδικασίες μετάβασης,⁷ αλλά επεκτείνεται σε έναν κριτικό αναστοχασμό της σχετικής έννοιας.⁸ Η θεωρητική αυτή εκλέπτυνση και εννοιολογική αναοριοθέτηση γίνεται ακόμη πιο σημαντική εάν ληφθεί υπόψη ο a priori αξιολογικός προσανατολισμός που παρατηρείται σε σημαντικό αριθμό εργασιών αναφορικά με την «κοινωνία πολιτών».⁹ Ιδωμένος κατά κανόνα ως διακριτός από το κράτος χώρος οικειοθελούς συμμετοχής, αυτενέργειας και ελευθερίας,¹⁰ που κρατάει σε διαρκή λο-

dition: Southern Europe in Comparative Perspective, Βαλτιμόρη 1995· Paul Christopher Manuel, *Uncertain Outcome: The Politics of the Portuguese Transition to Democracy*, University Press of America, 1995· Guillermo O' Donnell, Philippe C. Schmitter, Laurence Whitehead (επιμ.), *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*, Βαλτιμόρη 1986.

3. Βλ. Michael Bernhard, "Civil Society and Democratic Transition in East Europe", *Political Science Quarterly* 108 (1993), σ. 307-326, Timothy Frye, *Building States and Markets after Communism*, Κέμπριτζ 2010.

4. Βλ. Juan J. Linz – Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1996· Lisa Anderson (επιμ.), *Transition to Democracy*, Νέα Υόρκη 1999· Hennie Kotze – Pierre Du Toit, "The State, Civil Society, and Democratic Transition in South Africa: A Survey of Elite Attitudes", *The Journal of Conflict Resolution* 39/1 (1995), σ. 27-48.

5. Βλ., για παράδειγμα, Dankwart A. Rostow, "Transitions to Democracy", *Comparative Politics* 2 (1970), σ. 337-363· John Higley και Michael Burton, "The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns", *American Sociological Review*, 54/1 (1989), σ. 289-301· Samuel Huntington, "Will More Countries Become Democratic?", *Political Science Quarterly* 99 (1984), σ. 193-218· Michael Albertus – Victor Menaldo, "Gaming Democracy: Elite Dominance during Transition and the Prospects for Redistribution", *British Journal of Political Science* 44 (2014), σ. 575-603.

6. Βλ., για παράδειγμα, Goran Therborn, "The Rule of Capital and the Rise of Democracy", *New Left Review* 103 (1977), σ. 3-41.

7. Για την περίπτωση της Ισπανίας ενδεικτικές είναι οι εξής μελέτες: Pamela Beth Radcliff, *Making Democratic Citizens in Spain. Civil Society and the Popular Origins of the Transition, 1960-78*, Λονδίνο 2011· Victor M. Perez-Diaz, *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*, Χάρβαρντ 1998.

8. Βλ. Monica Threlfall, "Reassessing the Role of Civil Society Organizations in the Transition to Democracy in Spain", *Democratization* 15/5 (2008), σ. 930-951.

9. Στην εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφική παραγωγή στην οποία η «κοινωνία πολιτών» επενδύεται μονοσήμαντα με θετικό περιεχόμενο, σε συμφωνία με τη θεωρητική/φιλοσοφική παράδοση που εγκαινιάζεται με τον Α. Τοκβίλ, βλ. ενδεικτικά, Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, Νέα Υόρκη 2000· Bernard Enjolras – Karl Henrik Sivesind (επιμ.), *Civil Society in Comparative Perspective*, Μπίνγκλεϊ 2009· Barry Knight, Hope Chigudu, Rajesh Tandon, *Reviving Democracy. Citizens at the Heart of Governance*, Λονδίνο 2002. Κριτική επισκόπηση αυτών των προσεγγίσεων, στο Matthias Freise – Thorsten Hallmann (επιμ.), *Modernizing Democracy. Associations and Associating in the 21st Century*, Νέα Υόρκη 2014. Βλ. επίσης, J. J. Linz και A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, σ. 7-15.

10. Βλ. ενδεικτικά Larry Diamond, "Toward Democratic Consolidation", *Journal of Democracy* 5/3 (1994), σ. 4-17.

γοδοσία τους κρατικούς φορείς, η «κοινωνία πολιτών» προικίζεται εκ προοιμίου με θετική επενέργεια στις διαδικασίες της δημοκρατικής εδραίωσης, με αποτέλεσμα να εξιδανικεύεται σε εργαλείο πολιτικών και ιδεολογικών στόχων. Το γεγονός αυτό, ξέχωρα από τα μείζονα ζητήματα εμπειρικής τεκμηρίωσης που συνεπάγεται,¹¹ μετατρέπει την «κοινωνία πολιτών» σε νομιμοποιητικό παράγοντα μιας κατά τα άλλα τυπικής μόνο, παρά ουσιαστικής, διαδικασίας εκδημοκρατισμού.

Στην περίπτωση της Ελλάδας ο ρόλος της «κοινωνίας πολιτών» κατά τα πρώτα χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής ανάλυσης. Εξήγηση αυτής της έλλειψης παρέχει εν μέρει το γεγονός ότι υπερίσχυε μέχρι πρότινος η θέση ότι το ελληνικό κράτος και, ιδίως μεταπολιτευτικά, τα πολιτικά κόμματα διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο που παρεμποδίζει την ανάπτυξη της «κοινωνίας πολιτών».¹² Η θέση αυτή, όπως και κατά κανόνα οι αναθεωρήσεις της που επιχειρούνται,¹³ στηρίζεται σε μια αντίληψη χωρικής μεταφοράς της «κοινωνίας πολιτών» ως ενδιάμεσου, όπως ήδη σημειώθηκε, πεδίου ανάμεσα στο κράτος, την οικογένεια και την οικονομία. Αυτή η χωρική μεταφορά, με τις συνοδευόμενες μεταφορικές αναπαραστάσεις για το κράτος ως οντότητα ιεραρχικά τοποθετημένη άνωθεν ή ως περιβάλλουσα την κοινωνία,¹⁴ συνδέεται με «αντικειμενιστικές» οπτικές της «κοινωνίας πολιτών». Σύμφωνα με αυτές, η τελευταία αποτελεί αυθύπαρκτη και αντικειμενική οντότητα που μπορεί να «μετρηθεί», η δε ισχύς της υποστηρίζεται πως αποτελεί κρίσιμο συντελεστή της δημοκρατικής (δυσ)λειτουργίας στον βαθμό που μπορεί να λειτουργήσει ανασχετικά –ή όχι– στο κράτος.¹⁵

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας η «κοινωνία πολιτών» δεν προσεγγίζεται με όρους ισχύος ή αδυναμίας, ούτε και διαχωρίζεται αυστηρά από το κράτος, την οικογένεια και την οικονομία. Εκλαμβάνεται αντίθετα ως τμήμα της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας.¹⁶ Η τελευταία αναφέρεται σε εκδοχές κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στον δημό-

11. Για τις περιπτώσεις φορέων της «κοινωνίας πολιτών» με «αντικοινωνική» (uncivil) δράση, βλ. Petr Kopecky και Cas Mudde (επιμ.), *Uncivil Society? Contentious politics in post-communist Europe*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003.

12. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981 και Νίκος Μουζέλης – Πώργος Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 22 (2002), σ. 5-29.

13. Βλ. Πάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28 (2006), σ. 5-33 και Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2004.

14. Για μια οξυδερκή ανάλυση αυτής της χωρικής σύλληψης με γνώμονα τη φουκωική προβληματική περί «κυβερνητικότητας», βλ. James Ferguson – Akhil Gupta, “Spatializing States: Towards an Ethnography of Neoliberal Governmentality”, *American Ethnologist* 29 (2002), σ. 981-1002.

15. Για την «αντικειμενιστική» οπτική ανάλυσης και τα προβλήματα που ανακύπτουν, βλ. Ayhan Akman, “Beyond the Objectivist Conception of Civil Society: Social Actors, Civility and Self-Limitation”, *Political Studies* 60 (2012), σ. 321-340.

16. Η συγκεκριμένη εννοιολόγηση της «κοινωνίας πολιτών» δεν είναι βέβαια και η μοναδική. Για τις πολλαπλές παραδόσεις και οπτικές στη σύλληψη και προσέγγιση της «κοινωνίας πολιτών», μεταξύ αυτών κι αυτή της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας, βλ. Craig Calhoun, “Civil Society and the Public Sphere”, στο Michael Edwards (επιμ.), *The Oxford Handbook of Civil Society*, Οξφόρδη 2011, σ. 311-323.

σιο χώρο από ποικίλους, τυπικούς και άτυπους, φορείς, οι οποίοι αναπτύσσουν πολλαπλές μορφές συλλογικής δράσης και δημόσιας παρέμβασης βάσει πολιτισμικών νοημάτων που τις καθιστούν δυνατές. Η αστική δημόσια κοινωνικότητα εκφράζει, με άλλα λόγια, «τόπους» παραγωγής και συσχέτισης, συνεύρεσης, διασταύρωσης και αλληλόδρασης ποικίλων συλλογικά δρώντων από διάφορα θεσμικά και μη πεδία της συλλογικής ζωής (κράτος, οικονομία, πολιτική κτλ.). Οι «τόποι» αυτοί λειτουργούν παράλληλα ως πεδία «κυβερνητικότητας» και ρύθμισης της συμπεριφοράς καθώς, λιγότερο ή περισσότερο, σταθεροποιούν πρότυπα δημόσιας παρέμβασης και λειτουργίας: εγκαθιδρύουν τεχνικές και πρακτικές δημόσιας παρέμβασης ως προσήκουσες και αποτελεσματικές, μεταβιβάζουν αξιακούς κώδικες και πολιτισμικές σημασίες και οριοθετούν λογοθετικά πεδία της συλλογικής και πολιτικής δράσης. Ενταγμένη εννοιολογικά στο πεδίο της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας, η «κοινωνία πολιτών» δεν εκλαμβάνεται ως στεγανοποιημένος χώρος σε σχέση με άλλες σφαίρες της κοινωνικής συνύπαρξης και λειτουργίας (κράτος, οικονομία, οικογένεια κτλ.), αλλά ως απεικόνιση των πολλαπλών κοινωνικών σχέσεων και των νοηματοδοτήσεων τους που ρευστοποιούν τα όρια μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού», «κοινωνικού» και «πολιτικού».

Η μελέτη της «κοινωνίας πολιτών» ως τμήματος της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας μεθοδεύεται από τη σκοπιά των ποικίλων κοινωνικοπολιτικών διεκδικήσεων και αιτημάτων. Τα τελευταία αποτελούν βασικό «τόπο» παραγωγής και εκδήλωσης μορφών δημόσιας κοινωνικότητας από σημαντικό αριθμό, τυπικής και άτυπης μορφής, συλλογικά δρώντων, γεγονός που τα καθιστά προνομιακό πεδίο έρευνας. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως το πεδίο των αιτημάτων –κατά κανόνα προς το κράτος– είναι πολιτικά κρισιμότερο σε σχέση με άλλες μορφές δημόσιας παρέμβασης με λανθάνον ή καθόλου αίτημα. Για παράδειγμα, παρότι πολλές συλλογικότητες με καθαρά πολιτισμικό περιεχόμενο (εξωραϊστικοί σύλλογοι, περιηγητικές λέσχες, τοπικοί σύλλογοι κτλ.) δεν εκφράζουν αίτημα, ενδέχεται η δράση τους να σχετίζεται με ευρύτερες δημόσιες πολιτικές και διεκδικήσεις. Σε κάθε περίπτωση, και ανεξάρτητα από τη μορφή τους, τα αιτήματα πληροφορούν για την ευρύτερη «δομή πολιτικών ευκαιριών» στην οποία αναπτύσσονται και επιδρούν.¹⁷ Η «δομή πολιτικών ευκαιριών» αναφέρεται στον χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής και διαρρυθμισμού ενός δοσμένου θεσμικού περιβάλλοντος, όπως επίσης και στη δεκτικότητα ενός πολιτικού συστήματος να ενσωματώνει/ενθαρρύνει ή να αποκλείει/αποτρέπει τη συλλογική δράση και άρθρωση αιτημάτων. Ένα συγκεντρωτικό θεσμικό περιβάλλον που συνδυάζεται με στρατηγικές απώθησης των κοινωνικών αιτημάτων ενσωματώνει τα τελευταία επιλεκτικά, ενώ ένα περιβάλλον ενσωμάτωσης λειτουργεί κατά τον αντίθετο τρόπο. Διαφορετική αναμένεται εν προκειμένω η έκταση, μορφή και μεθοδολογία δράσης σε ένα περιβάλλον «δομών πολιτικής ευκαιρίας»

17. Για σχετική προβληματική, βλ. Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan Willem Duyvendak, Marco Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis*, Μινεάπολις 1995· Sidney Tarrow, *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*, Κέμπριτζ 1994· Herbert P. Kitschelt, "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-nuclear Movements in Four Democracies", *British Journal of Political Science* 16/1 (1986), σ. 57-85· Ruud Koopmans, Oaul Statham, Marco Giugni, Florence Passy, *Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*, Μινεάπολις 2005, σ. 16 κ.ε.

που χαρακτηρίζεται από «ανοικτότητα» και διαφορετική σε ένα περιβάλλον περιορισμένων ευκαιριών.¹⁸ Η «δομή πολιτικών ευκαιριών» ωστόσο αφορά ένα θεσμικό περιβάλλον το οποίο εμπεριέχει πολιτισμικές ορίζουσες και λογοθετικές πρακτικές που το σταθεροποιούν ως τμήμα συλλογικών ταυτοτήτων και σημασιοδοτήσεων.¹⁹ Αυτές δε οι πολιτισμικές παράμετροι έχουν δυναμικό περιεχόμενο και απεικονίζουν σύνθετες διαδικασίες αλληλόδρασης. Τα άτομα και οι συλλογικότητες αξιοποιούν, προσαρμόζουν ή παραλλάσσουν υφιστάμενους πολιτισμικούς και νοηματικούς πόρους, ενίοτε δε και επινοούν πρωτότυπα σχήματα, σε ένα πλαίσιο ρευστών ορίων ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό», το «κράτος» και το «μη κράτος», το «ατομικό» και το «κοινωνικό».²⁰ Οι διαχωρισμοί αυτοί εκφράζουν σχέσεις εξουσίας και αποτυπώνουν πρόσκαιρες ιστορικές σταθεροποιήσεις νοημάτων, παρά αμετακίνητες «ουσίες» μιας «αντικειμενικής» πραγματικότητας. Με την έννοια αυτή, εν κατακλείδι, η επιλογή του πεδίου των αιτημάτων ως σημείου εισόδου στην εξέταση μορφών αστικής δημόσιας κοινωνικότητας μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ορισμένες από τις διαδικασίες και σχέσεις εξουσίας που διαμόρφωσαν το πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας.

Η μελέτη των αιτημάτων: πλαίσιο ανάλυσης και μεθοδολογία έρευνας

Ως αντικείμενα έρευνας τα αιτήματα και οι κοινωνικές διεκδικήσεις έχουν μακρά παράδοση στον χώρο μελέτης των κοινωνικών κινημάτων. Σημείο καμπής στη θεμελίωση της σχετικής προβληματικής αποτέλεσε η αναθεώρηση αντιλήψεων που διέβλεπαν στα φαινόμενα κοινωνικής διαμαρτυρίας εκδηλώσεις «δυσλειτουργίας» και «παθολογείας» των κοινωνικών και πολιτικών συστημάτων. Η μεταστροφή αυτή απομάκρυνε την έρευνα από ηθικού τύπου καταγγελίες και αξιολογικές αποφάνσεις με συντηρητικό πολιτικό περιεχόμενο και επέτρεψε

18. Η προβληματική αναφορικά με τη «δομή πολιτικών ευκαιριών» αποτελεί αντικείμενο εκτεταμένης ερευνητικής ενασχόλησης και κριτικής αναθεώρησης. Βλ., ενδεικτικά, David S. Meyer και Debra C. Minkoff, "Conceptualizing Political Opportunity", *Social Forces* 82/4 (2004), σ. 1457-1492. David S. Meyer – Suzanne Staggenborg, "Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity", *The American Journal of Sociology* 101/6 (1996), σ. 1628-1660. David S. Meyer, "Protest and Political Opportunities", *Annual Review of Sociology* 30 (2004), σ. 125-145.

19. Για τη σημασία αυτής της πολιτισμικής διάστασης που εγγράφεται στο θεσμικό περιβάλλον, βλ. Marco Giugni - Florence Passy, "Migrant Mobilization between Political Institutions and Citizenship Regimes: A Comparison of France and Switzerland", *European Journal of Political Research* 43 (2004), σ. 51-82, όπου και πρόσθετες βιβλιογραφικές παραπομπές. Η υπόδειξη του πολιτισμικού περιβάλλοντος ως πόρου που οριοθετεί τη συλλογική δράση επισημαίνεται και στον χώρο μελέτης των κοινωνικών κινημάτων. Βλ. Robert D. Benford – David A. Snow, "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment", *Annual Review of Sociology* 26 (2000), σ. 611-639, όπου και πρόσθετες βιβλιογραφικές παραπομπές.

20. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Sidney Tarrow, *Power in Movement*, Κέμπριτζ 1998. Έφη Αβδελά, «Δημόσια Κοινωνικότητα: εννοιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», κείμενο εργασίας, στο http://www.public-sociality.gr/KEIMENA_ERGASIAS/1_Avdela_Rethymno_2012.pdf και Γιάννης Καραγιάννης, «Ανάμεσα σε 'κοινωνία πολιτών' και 'κοινωνικότητα': μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις», στο http://www.public-sociality.gr/KEIMENA_ERGASIAS/6_Karagiannis_Athina_2013.pdf.

τη συστηματική μελέτη στις ιδιαίτερες εκδηλώσεις τους. Στο πλαίσιο αυτό, σειρά εργασίες διαμόρφωσαν σταδιακά μεθοδολογίες έρευνας και θεωρητικές επεξεργασίες οι οποίες, στην εσωτερική τους ποικιλία και δυναμική, κατοχυρώνουν διακριτή θέση στον χώρο της σχετικής έρευνας. Ενδεικτικά, η ανάλυση των ποικίλων «συμβάντων διαμαρτυρίας»,²¹ η μελέτη των «δομών πολιτικής ευκαιρίας»,²² καθώς και αυτή των «ερμηνευτικών πλαισιώσεων» οι οποίες κινητοποιούνται στο πλαίσιο των συλλογικών δράσεων²³ αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Σε μια προσπάθεια να αντιμετωπιστούν αδυναμίες που εντοπίζονται στη μεμονωμένη χρήση αυτών των προσεγγίσεων και να ενισχυθεί η αναλυτική χρησιμότητα των εμπειρικών καταγραφών έχουν προσφάτως προταθεί μεθοδολογίες έρευνας οι οποίες επιχειρούν την οργανική τους σύνθεση.²⁴ Κεντρική θέση στις απόπειρες αυτές καταλαμβάνει η μεθοδολογική πρόταση των Ruud Koormans και Paul Statham η οποία συνοψίζεται ως «ανάλυση πολιτικών διεκδικήσεων».²⁵ Στο πλαίσιο αυτής της μεθοδολογίας έρευνας, που επιχειρεί να συνδυάσει την «ανάλυση λόγου» με την «ανάλυση συμβάντων διαμαρτυρίας», η καταγραφή των διεκδικήσεων και αιτημάτων δεν περιορίζεται στους μεμονωμένους δρώντες που συμμετέχουν σε ένα γεγονός διαμαρτυρίας. Εκτείνεται και περιλαμβάνει όλους τους θεσμικούς και μη φορείς οι οποίοι διατυπώνουν ποικίλης μορφής σχετικά αιτήματα, με τις συνοδευόμενες «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» και τρόπους δράσης με τους οποίους αυτά εισέρχονται στο δημόσιο χώρο και καταγράφονται από τις εφημερίδες. Με τον τρόπο αυτό η μονάδα ανάλυσης μετατοπίζεται από τη διαμαρτυρία στη διεκδίκηση κι από το συγκεκριμένο κίνημα στο «πολυοργανωσιακό πεδίο». Σύμφωνα με τους Koormans και Statham, η διεκδίκηση συνιστά «[...] στρατηγική αξίωση που γίνεται από συλλογικά δρώντες εντός ενός συγκεκριμένου πεδίου επίμαχου ζητήματος [και αυτός ο επαν-ορισμός της μονάδας ανάλυσης] στρέφει την ερευνητική προσοχή στη διαδικασία αλληλόδρασης ανάμεσα σε δρώντες, συμμαχίες και δίκτυα, και σε γραμμές σύγκρουσης που συνδέουν και συσχετίζουν διαφορετικών τύπων συλλογικά δρώντες σε ένα 'πολυοργανωσιακό πεδίο'».²⁶ Συνοπτικά, πρόκειται για μέθοδο με την οποία κωδικοποιείται σημαντικός αριθμός πολλαπλών μεταβλητών οι οποίες επιτρέπουν τη σύλληψη και ερμηνεία των πολιτικών συγκρούσεων πέρα από αυστηρές διχοτομικές

21. Βλ. Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley 1978 και Sidney Tarrow, *Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy 1965-1975*, Οξφόρδη 1989.

22. Βλ. ενδεικτικά H. Kriesi, R. Koopmans, J. W. Duyvendak, M. Giugni, *New Social Movements in Western Europe*, σ. 18.

23. Βλ. William A. Gamson – Andre Modigliani, “Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power. A Constructionist Approach”, *American Journal of Sociology* 95 (1989), σ. 1-38.

24. Βλ. ενδεικτικά, Philip Leifed – Sebastian Haunss, *A Comparison between Political Claims Analysis and Discourse Network Analysis: The Case of Software Patents in the European Union*, Βόννη 2010 και Henning Schmidtke – Frank Nullmeier, “Political Valuation Analysis and the Legitimacy of International Organizations”, *German Policy Studies* 7/3 (2010), σ. 117-153.

25. Βλ. Ruud Koopmans και Paul Statham, “Political Claims Analysis: Integrating Protest Event and Political Discourse Approaches”, *Mobilization: An International Journal* 4/1 (1999), σ. 203-221.

26. Στο ίδιο, σ. 206.

τους εκδοχές: «[...] ανάμεσα σε διεκδικητές και σε μέλη της πολιτικής ή ανάμεσα σε (μη συμβατικές, διασπαστικές) διαμαρτυρίες και άλλες περισσότερο θεσμικές ή συμβατικές μορφές συλλογικής διαμόρφωσης-διεκδίκησεων».²⁷

Στο σημείο αυτό απαιτείται επίσης να καταστεί σαφές ότι η προτεινόμενη μεθοδολογία της «ανάλυσης πολιτικών αιτημάτων» στηρίζεται σε μια συγκεκριμένη θεώρηση του αιτήματος και, με την έννοια αυτή, η χρήση της απαιτείται να γίνεται με επίγνωση αυτής της καταστατικά περιοριστικής συνθήκης. Το αίτημα, εν προκειμένω, συλλαμβάνεται ως τέτοιο στις περιπτώσεις εκείνες όπου συντρέχει σχετική γλωσσική εκδήλωση που το πιστοποιεί και όχι στη λανθάνουσα ή έμμεση εκδοχή του. Δεν είναι σπάνιο, όμως, να υπάρχει αίτημα σε συγκαλυμμένη μορφή πίσω από συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές οι οποίες αναπτύσσονται βάσει κοινών αντιλήψεων για τη συνάφεια και τη συλλογική δράση. Σε αυτές τις περιπτώσεις το αίτημα δεν αρθρώνεται ρητά. Παραδείγματος χάριν, μέλη συλλογικών οργανώσεων που αυτοορίζονται ως φίλοι του περιβάλλοντος και της φύσης και πραγματοποιούν εκδρομές να μην ενδέχεται να μη διατυπώνουν ρητά συγκεκριμένο αίτημα, ωστόσο αυτό δεν εκλείπει παντελώς. Η αγάπη για το περιβάλλον ως τρόπος ζωής και ατομικής/συλλογικής συμπεριφοράς, η ανάγκη σχετικής εκπαίδευσης των ατόμων ώστε να καθίσταται αντιληπτή η σημασία της φιλοπεριβαλλοντικής στάσης και η γνωριμία με το ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτισμικό στίγμα των κατοίκων μιας συγκεκριμένης περιοχής ως συνθήκη πολιτισμικής ποικιλομορφίας με θετικές κοινωνικές επενέργειες μπορούν να ιδωθούν, δυνητικά έστω, ως «συγκαλυμμένα αιτήματα» των εν λόγω συλλογικά δρώντων. Η διευρυμένη αυτή εκδοχή του αιτήματος δεν μπορεί να εκληφθεί ως άνευ σημασίας, καθόσον είναι τμήμα μιας «αφανούς επικράτειας». Απεναντίας, απαιτείται να αναδειχθεί σε αντικείμενο συστηματικής εξέτασης στο μέτρο που μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των ποικίλων μορφών δημόσιας κοινωνικότητας και δράσης.

Από όσα προηγήθηκαν προκύπτει ότι η μελέτη των αιτημάτων και συλλογικών διεκδικήσεων ως τμήματος της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας απαιτεί τη συνέργεια ποιοτικής και ποσοτικής έρευνας. Η παρούσα εργασία συνδυάζει αυτές τις προσεγγίσεις και στηρίζεται σε εμπειρικό υλικό δημοσιευμάτων εφημερίδων που αναφέρονται σε φορείς της «κοινωνίας πολιτών» για τα πρώτα τρία έτη μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1975-77). Οι εφημερίδες επιλέχθηκαν με κριτήριο την πολιτική τους κατεύθυνση και τον γεωγραφικό τους χώρο αναφοράς έτσι ώστε να παρέχεται η δυνατότητα σχετικών συγκρίσεων. Εν προκειμένω, επιλέχθηκαν από την Αθήνα οι εφημερίδες *Η Καθημερινή* και *Τα Νέα* και από τη Θεσσαλονίκη η *Μακεδονία*. Τα σχετικά δημοσιεύματα συλλέχθηκαν από το φύλλο της Πέμπτης και του Σαββατοκύριακου, ανάλογα με την έκδοση της εφημερίδας (φύλλο της Κυριακής για την *Καθημερινή* και τη *Μακεδονία* και του Σαββάτου για τα *Νέα*), και κωδικοποιήθηκαν με βάση θεματικά πεδία τα οποία διαμορφώθηκαν ύστερα από πιλοτική έρευνα. Τα τελευταία περιλαμβάνουν: α) το είδος του αιτήματος από την άποψη της προκύπτουσας ωφέλειας στην περίπτωση που αυτό ικανοποιηθεί, εάν δηλαδή περιορίζεται αποκλειστικά στους φορείς διεκδίκησης ή διαχέεται και σε άλλες κοινωνικές ομάδες, β) το

27. Στο ίδιο, σ. 218.

πεδίο κρατικής πολιτικής στο οποίο αναφέρονται, γ) τη μορφή δράσης που επιλέγεται προκειμένου να εισαχθεί ένα αίτημα ή μια δέσμη αιτημάτων στη δημόσια συζήτηση, δ) τον αποδέκτη ή τους αποδέκτες της συλλογικής δράσης και ε) την αντίδρασή του/ων τελευταίου/ων. Καταγράφονται και κωδικοποιούνται επίσης οι περιπτώσεις συλλογικών δράσεων χωρίς αίτημα, καθώς κι αυτές της συνεργασίας ανάμεσα σε φορείς της «κοινωνίας πολιτών» και του κράτους. Τέλος, έχουν καταχωρισθεί βασικά πληροφοριακά στοιχεία για τους συλλογικά δρώντες που εντοπίζονται (τυπική ή άτυπη οργάνωση, πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια θεσμική υπόσταση, θεματικό πεδίο δράσης και έδρα της συλλογικότητας).

Η εν λόγω βάση δεδομένων αρχαιακού υλικού δεν ταυτίζεται με τη λογική κωδικοποίησης και καταγραφής η οποία υιοθετείται στην περίπτωση της «ανάλυσης πολιτικών διεκδικήσεων»,²⁸ καθώς συλλέγονται μόνο δημοσιεύματα που αναφέρονται σε δράση, τυπικών και άτυπων, φορέων της «κοινωνίας πολιτών». Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι εκλείπουν οι δυνατότητες καταγραφής του «πολυοργανωσιακού πεδίου» στη διαμόρφωση μιας διεκδίκησης. Αφενός, αυτό αποτυπώνεται εν μέρει από την καταγραφή των αντιδράσεων του φορέα στον οποίο ένα αίτημα απευθύνεται, καθώς και στην καταγραφή των πιθανών συμμαχιών ή αντιπαραθέσεων που υπάρχουν στο πλαίσιο μιας διεκδίκησης. Αφετέρου, όμως, ενδεχομένως δε και κυριότερα, η προσέγγιση που υιοθετείται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν εκλαμβάνει τους διάφορους, θεσμικούς και μη, φορείς ως οντότητες που υπάρχουν εξ ύπαρξης, στην αυτοτέλεια και αυτενέργειά τους, για να εισέλθουν κατόπιν στη διαδικασία διαμόρφωσης αιτήματος. Γίνεται αντίθετα αποδεκτό πως τα πολιτισμικά περιεχόμενα με τα οποία οι φορείς ενός θεσμικού ή μη περιβάλλοντος παράγονται και βιώνονται ως τέτοιοι διαμορφώνουν την ταυτότητα και τη διαφορά τους με τους «άλλους» και οργανώνουν και νοηματοδοτούν τη δράση τους, αντανακλούν κι εκφράζουν ευρύτερους νοηματικούς και πολιτισμικούς πόρους. Με την έννοια αυτή, επομένως, η εξέταση της δημόσιας παρέμβασης και δράσης ποικίλων φορέων, είτε αυτή αφορά «στρατηγικές-επιχειρησιακές» στοχεύσεις και διεκδικήσεις είτε όχι, πληροφορεί γι' αυτά ακριβώς τα ευρύτερα κοινωνικά και «πολιτισμικά περιεχόμενα» που την καθιστούν δυνατή στις ποικίλες εκδοχές της (μεμονωμένη δράση, συμμαχία, αντιπαραθεση).

Η ανάλυση που ακολουθεί δεν φιλοδοξεί να είναι πλήρης σε ό,τι αφορά την καταγραφή του πεδίου των αιτημάτων που διατυπώνονται μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Στόχος εξάλλου είναι να περιγραφούν ορισμένα στιγμιότυπα των γενικότερων, όσο και υπόρρητων, διαδικασιών αυτής της μετάβασης υπό το πρίσμα της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας η οποία αναπτύσσεται στο πεδίο της κοινωνικής διεκδίκησης. Η ανάλυση έχει με την έννοια αυτή περισσότερο ποιοτικό, παρά ποσοτικό, προσανατολισμό. Περιορίζεται στην καταγραφή ορισμένων βασικών εμπειρικών δεδομένων για το 1975, παράλληλα με την εξέταση ορισμένων περιπτώσεων συλλογικής δράσης με αίτημα οι οποίες

28. Βλ. Ruud Koopmans, "Codebook for the Analysis of Political Mobilisation and Communication in European Public Spheres", στην ιστοθέση: <http://europub.wzb.eu/Data/Codebooks%20questionnaires/D2-1-claims-codebook.pdf> (τελ. πρόσβ 7.7.2015), και European Social Survey, "ESS6 Media Claims Guidelines", στην ιστοθέση: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/methods/ESS6_media_claims_guidelines_ed_01_0.pdf (τελ. πρόσβ. 7.7.2015).

κρίνεται πως φωτίζουν εναργέστερα τους βασικούς στόχους και το αναλυτικό πλαίσιο αναφοράς αυτής της εργασίας.²⁹

Αιτήματα και συλλογικές διεκδικήσεις στη μεταπολιτευτική εμπειρία: ποσοτικές και ποιοτικές καταγραφές

Στις σελίδες που ακολουθούν καταγράφονται βασικές διαστάσεις των συλλογικών αιτημάτων και διεκδικήσεων που αναπτύσσονται μεταπολιτευτικά από ποικίλους φορείς κατά το πρώτο έτος μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η συγκεκριμένη συγκυρία είναι ιδιαίτερη σημαντική από την άποψη ότι αποτελεί απαρχή πορείας εκδημοκρατισμού στην οποία αποτυπώνονται συγκεκριμένες μορφές δημόσιας παρέμβασης με ποικίλο πολιτισμικό περιεχόμενο. Αρχικά παρατίθενται βασικά ποσοτικά δεδομένα της έρευνας και εν συνεχεία επιχειρείται να διαγνωσθούν ποιοτικές διαστάσεις των εν λόγω ευρημάτων. Ξεκινάμε με τον κάτωθι Πίνακα 1, στον οποίο αποτυπώνονται βασικά ποσοτικά δεδομένα των δημοσιευμάτων το 1975.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Αριθμός δημοσιευμάτων με αίτημα ή μη, ανά εφημερίδα (1975)

	Αίτημα	Ουδέτερο	Συνεργασία	Σύνολο
<i>Καθημερινή</i>	582	563	30	1.175
<i>Τα Νέα</i>	994	892	70	1.956
<i>Μακεδονία</i>	800	1.772	168	2.740
<i>Σύνολο</i>	2.376	3.227	268	5.871

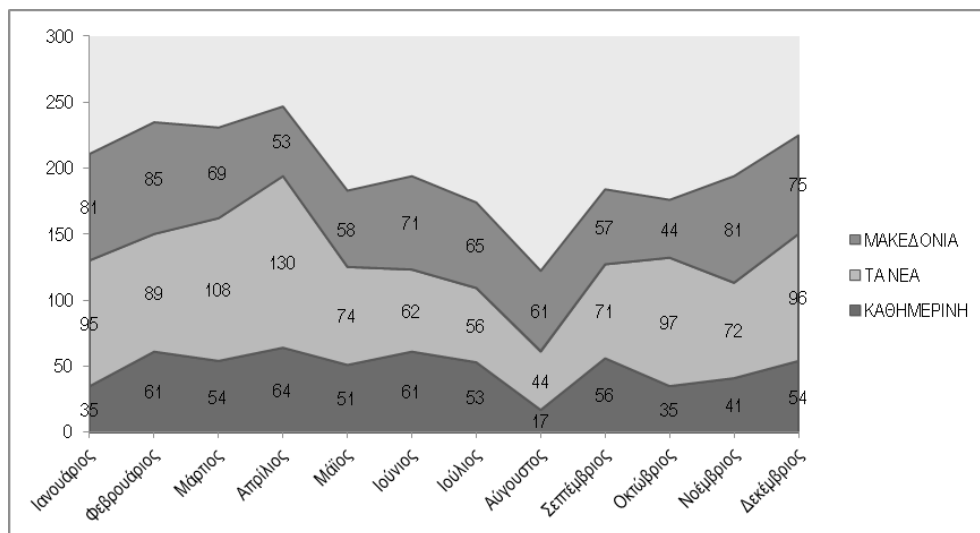
Ο αριθμός των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σε αίτημα ανέρχεται το 1975 σε 2.376 (40,5% επί του συνολικού αριθμού των 5.871 δημοσιευμάτων). Στην πλειονότητά τους τα δημοσιεύματα αφορούν δράσεις της «κοινωνίας πολιτών» χωρίς –άμεσα ορατό, τουλάχιστον– αίτημα (55,0%), ενώ ένα ποσοστό της τάξεως του 4,6% αποτελούν τα δημοσιεύματα που αναφέρονται σε συνεργασίες φορέων της «κοινωνίας πολιτών» με θεσμικές κρατικές οντότητες. Το γεγονός αυτό ευλόγως μπορεί να υποθεθεί ότι υποδηλώνει την ισχυρή παρουσία της «κοινωνίας πολιτών» στη δημόσια καταγραφή μέσω του Τύπου, καθώς δεν είναι μόνο οι περιπτώσεις διεκδικήσεων, οι οποίες αναμφίβολα έλκουν το ειδησεογραφικό ενδιαφέρον, αυτές που καλύπτονται δημοσιογραφικά. Σε ό,τι αφορά το σύνολο των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σε αίτημα, η πλειονότητά τους εντοπίζεται στην εφημερίδα *Τα Νέα* (41,8%), γεγονός που μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στον αντιπολιτευτικό στο δοσμένο κυβερνητικό περιβάλλον προσανατολισμό της, ενώ τα λιγότερα εντοπίζονται στην

29. Η επιλογή του συγκεκριμένου έτους γίνεται για δύο λόγους. Πρώτον, διότι το εν λόγω έτος είναι και το κρισιμότερο από την άποψη των διαδικασιών μετάβασης στη δημοκρατία και επομένως η μελέτη των αιτημάτων που αρθρώνονται στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι εξαιρετικής σημασίας. Δεύτερον, η σχετική έρευνα δεν έχει ακόμη πλήρως ολοκληρωθεί, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν όλα τα στοιχεία της βάσης δεδομένων.

Καθημερινή (24,5%) για τον ακριβώς αντίθετο ενδεχομένως λόγο. Το αντίστοιχο ποσοστό για τη *Μακεδονία* ανέρχεται σε 33,7%, κι αυτό το ποσοστό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για δύο λόγους. Πρώτον, διότι από το σύνολο των 800 δημοσιευμάτων με αίτημα που καταγράφονται το 1975 από τη *Μακεδονία* τα 365 εξ αυτών (45,6%) είναι ανταποκρίσεις, αναφέρονται δηλαδή σε δράσεις εκτός Θεσσαλονίκης, ποσοστό ασύγκριτα υψηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο στην *Καθημερινή* (3,8%) και στα *Νέα* (4,9%). Δεύτερον, διότι εάν συνυπολογιστεί το ποσοστό των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σε αίτημα στο σύνολο των δημοσιευμάτων της κάθε εφημερίδας, τότε αυτά με αίτημα ανέρχονται στην περίπτωση της *Μακεδονίας* σε μόλις 29,2%, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά για την *Καθημερινή* είναι 49,5% και 50,8% για τα *Νέα*. Πρόκειται για διαφοροποίηση η οποία, μολονότι δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας στην παρούσα εργασία, είναι εύλογο να υποθεθεί ότι συναρτάται με διαφορετικές εκδοχές κοινωνικότητας και δημόσιας παρέμβασης στο συγκεκριμένο χωρικό και ειδησεογραφικό περιβάλλον. Τέλος, από το Γράφημα 1 προκύπτει ότι η εξέλιξη του αριθμού των δημοσιευμάτων με αίτημα ανά μήνα εμφανίζει κοινή τάση σε όλες τις εφημερίδες, με πτωτική πορεία εν προκειμένω τους καλοκαιρινούς μήνες και αύξησή τους στους υπόλοιπους.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Αριθμός δημοσιευμάτων με αίτημα, ανά εφημερίδα και μήνα (1975)

Τα 2.376 δημοσιεύματα που αναφέρονται σε αίτημα στο σύνολο των εφημερίδων αφορούν 2.637 συλλογικότητες που εμπλέκονται στις σχετικές διεκδικήσεις, εκ των οποίων οι 1.355 (63,1%) είναι τυπικής μορφής και οι 791 (36,9%) άτυπες. Ειδικότερα, στα σχετικά δημοσιεύματα εμφανίζονται 1.727 συλλογικότητες (72,8%) ως μοναδικοί φορείς διεκδίκησης, οι συμμαχίες με άλλες οργανώσεις της «κοινωνίας πολιτών» ανέρχονται σε 484 (20,4%), με

πολιτικούς φορείς σε 22 (0,9%), με κρατικούς φορείς σε 50 (2,1%) και οι περιπτώσεις αντι-παράθεσης/διαμάχης ανάμεσα σε συλλογικότητες της «κοινωνίας πολιτών» σε 89 (3,8%). Η καταγραφή των συμμαχιών που αναπτύσσονται με άξονα αναφοράς δράσεις διεκδίκησης φορέων της «κοινωνίας πολιτών» είναι ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς μπορεί να αναδείξει πιθανές συνδέσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένα πεδία κρατικής πολιτικής και σε συμμαχίες που αναπτύσσονται ανάμεσα σε πολιτικούς φορείς και φορείς της «κοινωνίας πολιτών».

Από την πληθώρα των συλλογικοτήτων οι οποίες παρεμβαίνουν στον δημόσιο χώρο, είτε εμφανιζόμενες στα σχετικά δημοσιεύματα ως μεμονωμένοι φορείς αιτημάτων είτε σε συνέργεια με άλλες, έχει ενδιαφέρον να καταγραφούν αυτές με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης. Η εν λόγω καταγραφή παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τα πεδία πολιτικής στα οποία αναφέρονται οι διεκδικήσεις στη συγκεκριμένη συγκυρία. Ο κάτωθι πίνακας είναι αποκαλυπτικός:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δώδεκα πρώτες σε συχνότητα εμφάνισης συλλογικότητες σε δημοσιεύματα με αίτημα, ανά εφημερίδα

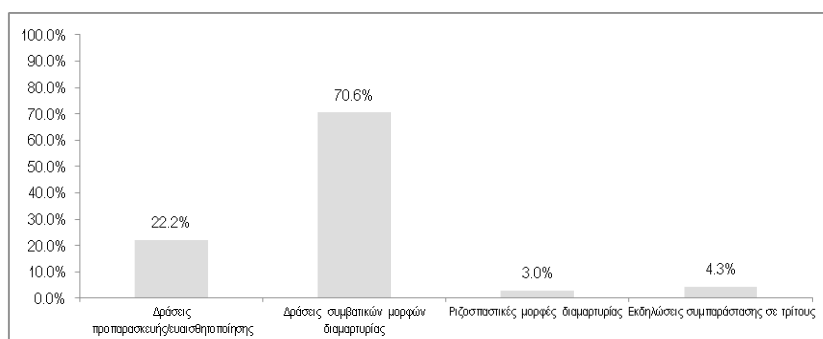
A/A	Τα Νέα	Καθημερινή	Μακεδονία
1	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (21)	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (14)	Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (20)
2	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (20)	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (14)	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (15)
3	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (19)	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (9)	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (14)
4	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (16)	Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων (7)	Εμπορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης (13)
5	Νεολαία ΠΑ.ΣΟ.Κ. (13)	Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων (7)	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (8)
6	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (12)	Ινστιτούτο Προστασίας Καταναλωτών (7)	Εμπορικός Σύλλογος Πειραιώς (7)
7	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (11)	Σύλλογος Αρχιτεκτόνων (6)	Ρήγας Φεραίος (7)
8	Σύλλογος Αρχιτεκτόνων (11)	Ένωση Μηχανικών Δ/Υ Διπλωματούχων Ανωτάτων Σχολών (5)	Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εξαγωγέων (7)
9	Ινστιτούτο Προστασίας Καταναλωτών (9)	Σύλλογος Πολιτικών Μηχανικών (5)	Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης (6)
10	Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών (8)	Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών (4)	Ομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης (6)
11	Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (8)	Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (4)	Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης (5)
12	Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων (8)	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (4)	Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (5)

Όπως μπορεί να παρατηρηθεί, τέσσερις συλλογικότητες με υψηλή συχνότητα εμφάνισης σε δημοσιεύματα με αίτημα εντοπίζονται και στις τρεις υπό εξέταση εφημερίδες. Πρόκειται για την Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (49 δημοσιεύματα), τη Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (48 δημοσιεύματα), τη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (29 δημοσιεύματα) και την Ανώτατη Διοίκηση Ενώσεων Δημοσίων Υπαλλήλων (17 δημοσιεύματα). Άλλες τέσσερις συλλογικότητες επίσης εμφανίζονται στις δώδεκα πρώτες θέσεις των δύο εφημερίδων της Αθήνας. Πρόκειται για την Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (15 δημοσιεύματα), τον Σύλλογο Αρχιτεκτόνων (17 δημοσιεύματα), το Ινστιτούτο Προστασίας Καταναλωτών (16 δημοσιεύματα) και το Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών (12 δημοσιεύματα). Οι εν λόγω συχνότητες εμφάνισης, με τις χωρικές διαστάσεις που εκφράζουν, υποδηλώνουν ότι ορισμένα πεδία πολιτικής (εργασιακές σχέσεις, κλαδικές θεσμικές ρυθμίσεις μισθολογική πολιτική, παιδεία, κατανάλωση, πολιτισμός κτλ.) αποτελούν προνομαικούς «τόπους» ανάπτυξης ποικίλων μορφών δημόσιας παρέμβασης.

Στο Γράφημα 2 που ακολουθεί αποτυπώνονται οι διάφορες μορφές δράσης που συνοδεύουν τη διατύπωση των αιτημάτων. Οι δράσεις αυτές κατά κανόνα είναι ποικίλες, οι διάφορες συλλογικότητες δηλαδή μετέρχονται πολλαπλές μεθόδους και πρακτικές έτσι ώστε να εισαγάγουν στη δημόσια σφαίρα και επικαιρότητα τις επιδιώξεις τους. Παρά τα προφανή προβλήματα ταξινόμησης που ανακύπτουν οι ποικίλες αυτές δράσεις μπορούν εν πολλοίς να ενοποιηθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες. Η πρώτη αφορά προπαρασκευαστικές δράσεις με τις οποίες μια συλλογικότητα επιχειρεί να ευαισθητοποιήσει την «κοινή γνώμη» (δημοσιοποίηση προβλήματος, πολιτική πρωτοβουλία, ανακοίνωση πρόθεσης δράσης, συλλογή υπογραφών κτλ.). Η δεύτερη αναφέρεται σε συμβατικές μορφές συλλογικής δράσης οι οποίες συνδέονται με αίτημα ή δέσμη αιτημάτων (απεργία, αποχή, στάση εργασίας, διαδήλωση κτλ.). Η τρίτη αφορά ριζοσπαστικές και μη συμβατικές μορφές δράσης (βία, κατάληψη κτλ.). Τέλος, η τέταρτη κατηγορία αφορά δράσεις με τις οποίες εκδηλώνεται αλληλεγγύη και συμπαράσταση σε άλλο/ους φορέα/είς.

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Συλλογικά αιτήματα και μορφές δράσεις

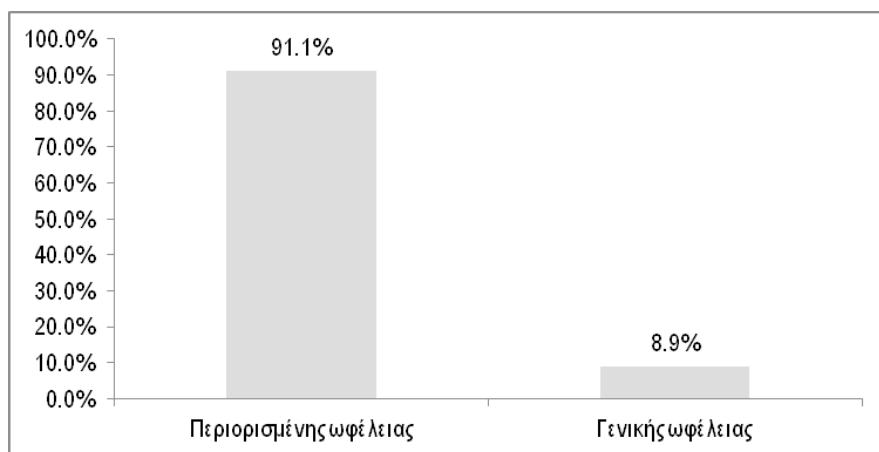
Όπως μπορεί να παρατηρηθεί, στην πλειονότητά τους οι μορφές δράσης που περιβάλλουν τη διατύπωση και προώθηση των αιτημάτων αφορούν συμβατικές μορφές διαμαρτυ-

ρίας (70,6%). Εξ αυτών, το μεγαλύτερο ποσοστό εμφανίζουν δράσεις όπως αυτές της «ανακοίνωσης» (16,6%), της «απεργίας» (11,4%), της «διαμαρτυρίας» (8,9%) και της «επιστολής/τηλεγραφήματος» (7,8%). Οι προπαρασκευαστικές ενέργειες αποτελούν το 22,2% των μορφών δράσης και στην πλειονότητά τους αφορούν «πρόθεση δράσης», δημιοσιοποιήσεις δηλαδή προθέσεων ανάληψης δράσης στο προσεχές διάστημα, σε μια προσπάθεια να ασκηθεί πίεση προς τον αποδέκτη του αιτήματος. Οι ριζοσπαστικές μορφές δράσης αποτελούν το 3,0% του συνολικού αριθμού, ενώ οι δράσεις αλληλεγγύης και συμπαράστασης σε άλλο/ους φορέα/είς το 4,3%. Ως προς το πεδίο αναφοράς των συλλογοτήτων που διατυπώνουν αίτημα, αυτές οι οποίες μετέρχονται στην πλειονότητά τους ριζοσπαστικές μορφές δράσης συγκαταλέγονται στον χώρο της επαγγελματικής/συνδικαλιστικής εκπροσώπησης (επαγγελματικές ενώσεις κτλ.) και στον χώρο της παιδείας (φοιτητικοί σύλλογοι κτλ., οι οποίοι ταυτόχρονα εμφανίζουν και τα υψηλότερα ποσοστά σε σχέση με δράσεις αλληλεγγύης και συμπαράστασης προς τρίτους). Δεν είναι εφικτό στο σημείο αυτό να αναλυθούν εκτενώς οι διαστάσεις και πιθανές επιπτώσεις αυτής της διαπίστωσης. Ωστόσο, τόσο οι δυναμικές παρεμβάσεις όσο και οι εκδηλώσεις αλληλεγγύης απαιτείται να εξεταστούν συστηματικά ως προς τα πολιτισμικά τους περιεχόμενα.

Τα αιτήματα που διατυπώνονται κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα στηρίζονται στην πλειονότητά τους στην επίκληση ενός δικαιώματος του φορέα τους το οποίο έχει υponομευτεί. Η ικανοποίησή τους, επομένως, προτείνεται ως πράξη επανόρθωσης, δικαιοσύνης και αποκατάστασης των αδικιών. Κατ' επέκτασιν, η δυνητική ωφέλεια που προκύπτει σε περίπτωση ικανοποίησής τους περιορίζεται στους φορείς διεκδίκησης. Όπως μπορεί να παρατηρηθεί στο Γράφημα 3, σε ποσοστό 91,1% τα αιτήματα αφορούν «μερικές διεκδικήσεις», δηλαδή η δυνητική τους ωφέλεια περιορίζεται στους φορείς διεκδίκησης και μόλις σε ποσοστό 8,9% αποτελούν αιτήματα που η δυνητική τους ικανοποίηση διαχέεται πέραν των διεκδικητών τους.

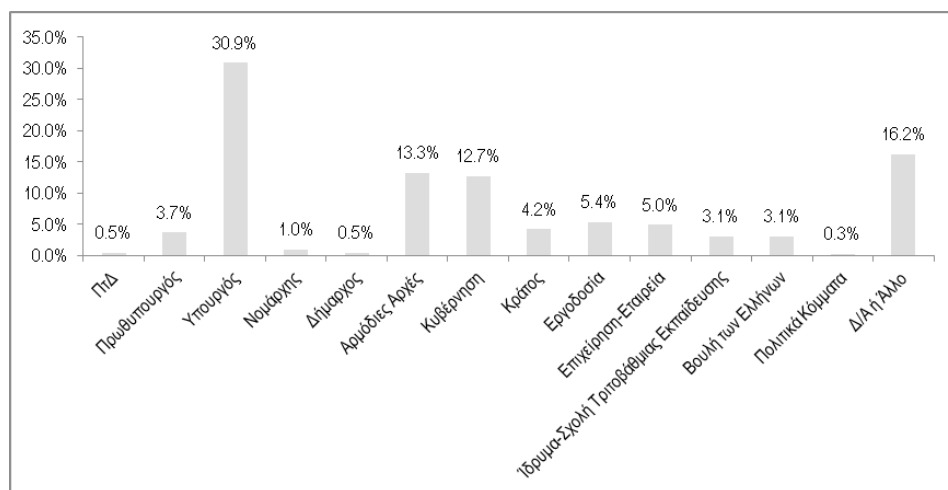
ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Κατανομή των αιτημάτων βάσει της δυνητικής τους ωφέλειας

Ως δικαιωματοκρατικής λογικής επίσης, και όπως έχει επισημανθεί στον χώρο της σχετικής βιβλιογραφίας,³⁰ τα αιτήματα αυτά απευθύνονται και εστιάζουν σε κρατικούς φορείς. Μολονότι, δηλαδή, συχνά έχουν πολλαπλούς αποδέκτες, εντούτοις κατά κανόνα απευθύνονται σε εκπροσώπους του κράτους και της κυβέρνησης. Όπως μπορεί να παρατηρηθεί στο Γράφημα 4, στην πλειονότητά τους τα αιτήματα απευθύνονται σε Υπουργεία και στους επικεφαλής τους (30,9%) και δευτερευόντως σε «Αρμόδιες Αρχές» (13,3%) και στην «Κυβέρνηση» (12,7%). Το εν λόγω εμπειρικό εύρημα έχει ιδιαίτερη σημασία από την άποψη των έμμεσων νομιμοποιητικών λειτουργιών που υπονοούνται. Εν προκειμένω, οι φορείς της «κοινωνίας πολιτών» στην πλειονότητά τους αναγνωρίζουν στις συγκεκριμένες θεσμικές οντότητες του κράτους την αποκλειστική δικαιοδοσία για την αντιμετώπιση των προβλημάτων, «παράγοντας» έτσι και νοηματοδοτώντας με συγκεκριμένο τρόπο την ταυτότητα και τις μεταξύ τους σχέσεις.³¹

ΓΡΑΦΗΜΑ 4
Ταξινόμηση των αιτημάτων βάσει της απεύθυνσής τους

Τα αιτήματα που διατυπώνονται με βασικό αποδέκτη το κράτος είναι δύσκολο να εξεταστούν ως προς το εάν τελικά ικανοποιήθηκαν ή όχι, καθώς αυτό απαιτεί μακροχρόνια έρευνα σε βάθος. Η σχετική έρευνα, όμως, είναι ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς οι αντιδράσεις του κράτους διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη και προοπτική των συλλογικών αιτημάτων. Μια θετική αντίδραση, εν προκειμένω, ενδέχεται να αφαιρέσει την πρωτοβουλία των κινήσεων από τους κοινωνικούς διεκδικητές, να μειώσει τη δημόσια ορατότητα του κοινωνικού προβλήματος και να μετριάσει κυνικές διαπιστώσεις ότι «τίποτε δεν γίνεται».³² Προς αυτήν την κατεύθυνση, η συστηματική εξέταση των σχετικών στάσεων των κυβερνήσεων στην Ελ-

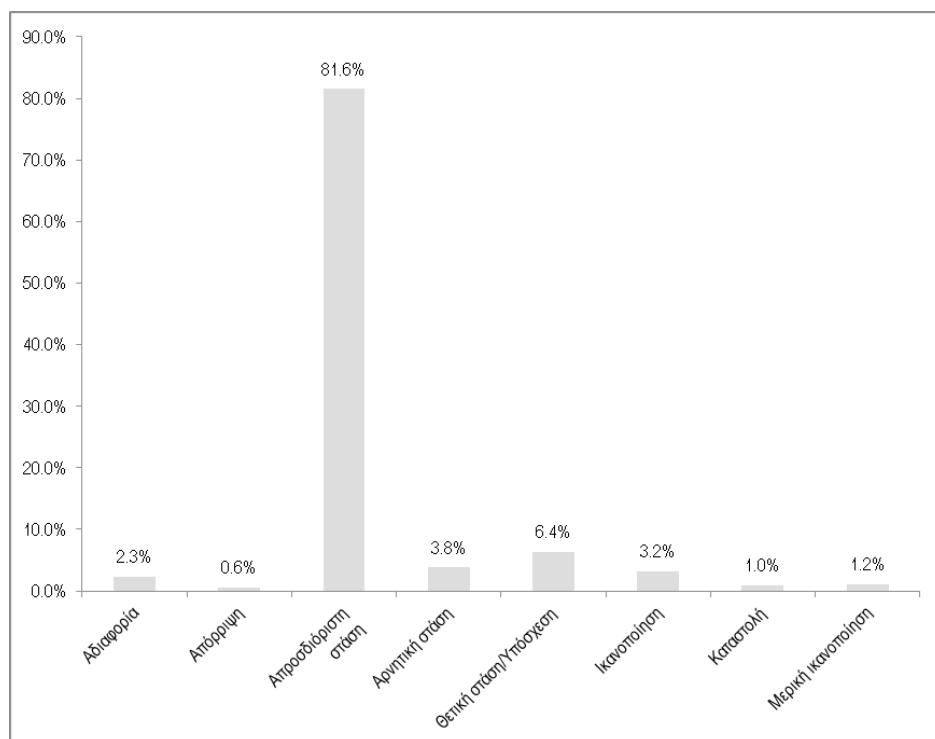
30. Βλ. S. Haunss, "Challenging Legitimacy", σ. 169, όπου και πρόσθετες βιβλιογραφικές αναφορές.

31. Προς αυτήν την κατεύθυνση βλ. M. Spector – J. I. Kitsuse, *Construction Social Problems*, σ. 83.

32. Στο ίδιο, σ. 149.

λάδα μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας εκκρεμεί. Σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη εργασία, από την επεξεργασία των διαθέσιμων στοιχείων, και όπως μπορεί να διαπιστωθεί στο Γράφημα 5, η αντίδραση του κράτους στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν μπορεί να προσδιοριστεί (81,6%). Σε ποσοστό 6,4% καταγράφεται θετική στάση ή υπόσχεση εκ μέρους των κυβερνητικών παραγόντων και κρατικών φορέων, αρνητική στάση σε ποσοστό 3,8%, σε ποσοστό 3,2% τα αιτήματα ικανοποιούνται, αδιαφορία καταγράφεται σε ποσοστό 2,3, μερική ικανοποίηση σε ποσοστό 1,2%, απορρίπτονται ρητά σε ποσοστό 0,6%, ενώ σε ποσοστό 1,0% καταστέλλονται.

ΓΡΑΦΗΜΑ 5
Ταξινόμηση των αιτημάτων βάσει της αντίδρασης του κράτους

Η καταγραφή ορισμένων ποσοτικών διαστάσεων των αιτημάτων που διατυπώνονται κατά το πρώτο κρίσιμο έτος μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα δεν εξαντλεί τους ερευνητικούς στόχους της παρούσας μελέτης. Όπως ήδη σημειώθηκε, στόχος είναι τα αιτήματα να εξεταστούν ως εκδηλώσεις ποικίλων μορφών αστικής δημόσιας κοινωνικότητας και των σημασιολογικών και πολιτισμικών περιεχομένων της. Δεν μπορούμε φυσικά να επεκταθούμε σε όλα τα επιμέρους αιτήματα που διατυπώνονται στον δημόσιο χώρο προκειμένου να εξετάσουμε συστηματικά το περιεχόμενο των πολιτισμικών κατηγοριών βάσει των οποίων αυτά αρθρώνονται ως συλλογικές δράσεις. Θα εστιάσουμε εν προκει-

μένω σε ορισμένες περιπτώσεις που κρίνονται ως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες από την άποψη του νοηματικού περιεχομένου που επισυνάπτουν στη δράση τους και την πιθανή σημασία τους στο πλαίσιο της ιστορικής συγκυρίας.

Η πρώτη περίπτωση δημόσιας παρέμβασης που εξετάζουμε αναφέρεται στο πεδίο της κατανάλωσης και προέρχεται από το Ινστιτούτο Προστασίας Καταναλωτή.³³ Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της παρέμβασης ως εκδήλωση δημόσιας κοινωνικότητας είναι ότι θεμελιώνεται σε πολιτισμικά και πολιτικά περιεχόμενα που μοιράζονται ποικίλοι φορείς στο πλαίσιο μιας γενικότερης ρευστότητας των ορίων ανάμεσά τους. Ακόμη, η κατανάλωση ανακύπτει σε πεδίο ρύθμισης της (ατομικής και συλλογικής) συμπεριφοράς με την έννοια που ανέπτυξε ο Μισέλ Φουκό σε σχετική προβληματική. Το πρόβλημα της κυβέρνησης, εν προκειμένω, ως τρόπος άσκησης εξουσίας και βιοπολιτικής μέριμνας για τον πληθυσμό, δεν περιορίζεται στο κράτος και την υποτιθέμενη ενότητα των μηχανισμών του, αλλά συνιστά διαδικασία στην οποία τα άτομα είναι αντικείμενα και φορείς της.³⁴

Η παρέμβαση του Ινστιτούτου Προστασίας Καταναλωτή δημοσιοποιείται στις 4 Σεπτεμβρίου 1975 στην *Καθημερινή*, ενώ σχετικό δημοσίευμα φιλοξενείται και στις 6 Σεπτεμβρίου από τα *Νέα*. Το Ινστιτούτο με ανακοίνωσή του απευθύνει δημόσια έκκληση για αποχή αγοράς κρέατος στο διάστημα 8-14 Σεπτεμβρίου. Η έκκληση αυτή, προς τη «νοικοκυρά» και τον «καταναλωτή», δεν υπάγεται σε μια λογική ρύθμισης της διατροφικής συμπεριφοράς. Το πολιτικά επίδικο περιεχόμενο της συγκεκριμένης καταναλωτικής πράξης έγκειται αντίθετα στην προσπάθεια να «κατέβουν οι τιμές». Η κίνηση αυτή, σύμφωνα με το Ινστιτούτο, συνιστά εκδήλωση «ειρηνικής επανάστασης του καταναλωτού κατά της ακρίβειας» και στρέφεται ενάντια στους κερδοσκόπους που λυμαινονται την αγορά. Η αποχή από το κρέας αποτελεί δηλαδή μέσο για να καταστεί αυτό προσιτό στο πλαίσιο μιας γενικότερης συγκράτησης του κόστους ζωής, και όχι τόσο απόπειρα «λελογοισμένης χρήσης του» βάσει μιας «υγιεινής» διατροφικής πρακτικής.³⁵ Η «πολιτική λογική»³⁶ που προτάσσεται είναι αυτή

33. Το «Ινστιτούτο Καταναλωτή» (ΙΝ.ΚΑ) όπως είναι γνωστό σήμερα αναγνωρίστηκε με την υπ' αριθ. 3103/21.6.1972 απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Αθηνών.

34. Βλ. Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France 1978-79* (επιμέλεια: Michel Senellart), Νέα Υόρκη 2008 και Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France 1977-78* (επιμέλεια: Michel Senellart), Νέα Υόρκη, 2007.

35. Η αναφορά σε ζητήματα υγείας διενεργείται παρεπιπτόντως και στη ρύμη του λόγου, παρά αποτελεί διάσταση η οποία συμπεριλαμβάνεται και διαμορφώνει τον πολιτικό χαρακτήρα του ζητήματος. Όπως θα σημειωθεί σε σχετικό δημοσίευμα «[...] να μην ψωνίσουμε κρέας από τη Δευτέρα 8 Σεπτεμβρίου ως την Κυριακή 14 Σεπτεμβρίου, για να μην το πληρώσουμε αργότερα πολύ ακριβά. Ας κάνουμε και λίγη αποτοξίνωση βρε αδερφέ. [...] Όχι κρέας λοιπόν, μεταξύ 8 και 12 Σεπτεμβρίου. Πα να μην το πούμε... κρεατάκι». *Καθημερινή*, 4.9.1975, σ. 6. Η συγκράτηση του κόστους ζωής αποτελούσε βασική μέριμνα του Ινστιτούτου το οποίο πρωτοστατεί επίσης στις μηνύσεις πολιτών έναντι του ΟΤΕ για υπερβολικές χρεώσεις στους λογαριασμούς τηλεφώνου, στις διαμαρτυρίες για αυξήσεις στα τιμολόγια του ηλεκτρικού ρεύματος και στην τιμή της βενζίνης. Βλ. *Τα Νέα*, 2.4.1975, σ. 4· *Ριζοσπάτης*, 3.1.1975, σ. 1· και *Τα Νέα*, 4.10.1975, σ. 4.

36. Για τη συγκεκριμένη έννοια, η οποία εξειδικεύει την προβληματική του Μισέλ Φουκό περί «κυβερνητικότητας», βλ. Nikolas Rose και Peter Miller, «Political Power beyond the State: Problematics of Government», *The British Journal of Sociology* 43/2 (1992), σ. 173-205.

της οικονομικής αποτελεσματικότητας; να συγκρατηθούν οι πληθωριστικές πιέσεις που λειτούργουν εις βάρος πρωτίστως των κοινωνικών ομάδων χαμηλού εισοδήματος, καθώς και οι επιβαρύνσεις οι οποίες προκαλούνται στο ισοζύγιο πληρωμών από την ανάγκη εισαγωγών που προκύπτουν.³⁷

Το πολιτικό ζήτημα που ανακύπτει με την πράξη της κατανάλωσης δεν περιορίζεται ωστόσο στη συγκράτηση των πληθωριστικών πιέσεων και του κόστους ζωής. Αφορά πρωτίστως το εάν οι δυνάμεις της αγοράς θα έχουν την αποκλειστική ευχέρεια να ρυθμίζουν οι ίδιες τη λειτουργία της οικονομίας. Το κατά πόσον, με άλλα λόγια, θα αποτρέπονται παρεμβάσεις οι οποίες υπονομεύουν τους κανόνες της αγοράς και την ικανότητα αυτορρύθμισής της.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί στο σημείο αυτό ότι οι ρητές στοχεύσεις της συγκεκριμένης δημόσιας παρέμβασης, με τις συνοδευόμενες ιδεολογικές της προεκτάσεις, ευθυγραμμίζονται με κυβερνητικές και άλλες πολιτικές αντιλήψεις της περιόδου.³⁸ Αυτό μάλιστα αποκτά ιδιαίτερη σημασία εάν συνυπολογιστεί ότι στα μέλη του Ινστιτούτου συγκαταλέγονται προσωπικότητες από τον χώρο της πολιτικής, και μέλη του Κοινοβουλίου στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, όπως η Σύλβα Ακρίτα, η Βιργινία Τσουδερού, ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος και ο Λεωνίδας Κύρκος.³⁹ Ενδεικτικό δε γεγονός αυτής της γενικότερης πολιτικής κάλυψης του Ινστιτούτου είναι οι σχετικές δηλώσεις του τότε Υπουργού Εμπορίου, Ιωάννη Βαρβιτσιώτη. Ο Υπουργός θα υπεραμυνθεί του μποίκοτάζ απέναντι σε καταγγελίες των κτηνοτρόφων ότι αυτό «[...] εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εμπόρων και στρέφεται κατά της εγχωρίου κτηνοτροφίας» υποστηρίζοντας ότι «[...] με τον τρόπο αυτό αυτοπροστατεύονται οι καταναλωτές».⁴⁰

Η έκκληση του Ινστιτούτου για μια οικονομική συμπεριφορά που διαφυλάσσει τους κανόνες της αγοράς δεν απευθύνεται μόνο στις νοικοκυρές και τους καταναλωτές. Διατυπώνεται επίσης, αν όχι πρωτίστως, ως καθήκον του πολίτη στο πλαίσιο μιας ευνομούμενης δημοκρατικής πολιτείας. Αυτό που τίθεται ως ζητούμενο, με άλλα λόγια, είναι να κατανοηθεί αυτή ακριβώς η «οφειλή» συλλογικής δράσης των πολιτών ώστε να διασφαλίζεται η αυτορρύθμιση της αγοράς. Μόνο έτσι οι πολίτες υποστηρίζεται πως καταξιώνονται ως τέτοιοι.

37. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 καταγράφεται αναστροφή της τάσης ομογενοποίησης των καταναλωτικών προτύπων και δυνατοτήτων που σημειώθηκε στη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας (1964-1974), η οποία συνοδεύεται από αποκλεισμούς σε ποιοτικές κατηγορίες δαπανών για τη λαϊκή κατανάλωση και «[...] συνεπώς νέων, σ' ένα ανώτερο επίπεδο, διεκδικήσεων γύρω από την κάρπωση του κοινωνικού προϊόντος». Βλ. Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα 1984, σ. 278.

38. Ο πληθωρισμός, ως παράγωγο της ασυνάρτητης όπως χαρακτηρίζεται οικονομικής πολιτικής των δικτατόρων, μνημονεύεται σε προεκλογικές ομιλίες και στις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κυβέρνησης με πρωθυπουργό τον Κ. Καραμανλή. Βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο: Γεγονότα και κείμενα. Αναστήλωση της Δημοκρατίας 1974-1977*, Αθήνα 1992, σ. 259.

39. Βλ. το φύλλο της *Καθημερινής* την Πέμπτη, 27.2.1975 όπου στη στήλη «Αθηναϊκή Ζωή» καταγράφεται προγραμματισμένη εκδήλωση του Ινστιτούτου με συνέντευξη Τύπου με αφορμή τη συμπλήρωση τεσσάρων χρόνων δράσης του.

40. *Καθημερινή*, 7.9.1975, σ. 1.

Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, «μόνο με την καθολική συμμετοχή μας θα περιορίσουμε την απληστία τους [(σημ.: των κερδοσκόπων εμπόρων)] και θα βοηθήσουμε τη διοίκηση να πάρη αποφασιστικά μέτρα. Η πολιτεία χρειάζεται και την πίεση και τη συμμετοχή μας. Ζητάμε συμμετοχή από όλους και όλους. Αδιαφορία για το μπουϊκοτάζ σημαίνει πράσινο φως για τους κερδοσκόπους. Συμμετοχή στο μπουϊκοτάζ σημαίνει σεβασμό στον κόπο μας. Σημαίνει άσκηση των αναφαίρετων δικαιωμάτων μας σαν πολιτών μιας δημοκρατικής χώρας. Ας μη ξεχνάμε ότι επί δικτατορίας δεν θα μπορούσαμε να κηρύξουμε μπουϊκοτάζ».⁴¹ Στην αντίληψη λοιπόν του Ινστιτούτου η συλλογική δράση των πολιτών έχει μια διττή λειτουργική διάσταση. Αφενός, αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Αφετέρου, στην επιθυμητή εκδοχή της, διασφαλίζει τους πολιτικούς όρους αναπαραγωγής των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας σε μια φιλελεύθερη οικονομική τάξη πραγμάτων. Στον βαθμό δε που αυτή η συλλογική δράση γίνεται αποδεκτό πως δεν μπορεί να εκδηλώνεται παρά μόνο σε συνθήκες δημοκρατίας, η άσκησή της αναγνωρίζεται ότι συνιστά ταυτόχρονα και έμπρακτη αναγνώριση και πραγμάτωση αυτής ακριβώς της δημοκρατίας. Εν κατακλείδι, το πεδίο της κατανάλωσης ανακύπτει ως πολιτικό πρόβλημα που αφορά ευρύτερες πολιτικές συμπεριφορές, στάσεις και αντιλήψεις για τον πολίτη και τη δημοκρατία. Η δημόσια παρέμβαση του Ινστιτούτου εδράζεται σε μια νοηματοδότηση του πολίτη ως ενεργητικού συντελεστή της φιλελεύθερης-δημοκρατικής τάξης πραγμάτων και επιδιώκει ακριβώς να ρυθμίσει την πολιτική συμπεριφορά προς αυτήν την κατεύθυνση.

Στην περίοδο που εξετάζουμε θα πολιτικοποιηθεί η επίκληση του δικτατορικού καθεστώτος ώστε να καθίσταται αντιληπτή η σημασία και αναγκαιότητα μιας ατομικής και συλλογικής δράσης η οποία διαφυλάσσει τη δημοκρατική τάξη πραγμάτων. Με αναφορά στα πεπραγμένα της δικτατορίας θα διαμορφωθούν δύο διακριτές νοηματικές πλαισιώσεις, οι οποίες θα λειτουργούν ως «εργαλειοθήκες» διαμόρφωσης συγκεκριμένων επιχειρηματολογιών για τη δικαιολόγηση και προώθηση των αιτημάτων. Για περιπτώσεις όπως αυτή του Ινστιτούτου Προστασίας Καταναλωτή που περιγράφηκε, η μνεία του δικτατορικού καθεστώτος εντάσσεται σε μια λογική κινητοποίησης ώστε να διαμορφωθούν «υπεύθυνες» ατομικές και συλλογικές δράσεις που να προασπίζουν την αυτόνομη και αυτορρυθμιστική λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς όταν παρίσταται ανάγκη. Στην ίδια λογική, εκπρόσωποι της κυβέρνησης στη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά και ο ίδιος ο Πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής,⁴² θα συνδέουν τη διαφύλαξη των κανόνων λειτουργίας της οικονομίας με τη δυνατότητα ύπαρξης αυτής ακριβώς της δημοκρατίας. Θα υποστηρίζουν, εν προκειμένω, ότι οι δημοκρατικές κατακτήσεις κινδυνεύουν να απολεσθούν εάν προσβληθούν οι αντοχές της οικονομίας με έξωθεν πολιτικές παρεμβάσεις ώστε να ικανοποιούνται αιτήματα, όσο δίκαια κι εάν είναι αυτά με αναφορά στο δικτατορικό παρελθόν. Χαρακτηριστικά, ο τότε Υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης Γ. Ράλλης μιλώντας στην τηλεόραση με αφορμή απεργιακές κινητοποιήσεις της ΟΛΜΕ θα δηλώσει πως «η κυβέρνηση κατανοεί τα αιτήματα των εργαζομένων για αυξήσεις αποδοχών που είχαν καθηλωθεί κατά την 7ετία, αλλά δεν μπορεί να προχωρήσει σε

41. *Τα Νέα*, 6.9.1975, σ. 4.

42. Βλ. *Τα Νέα*, 18.12.1975, σ. 1.

άλλες αυξήσεις, πέραν αυτών που εδόθησαν διότι επιβάλλεται να διαφυλάξουμε όλοι μαζί την οικονομία της χώρας σαν κόρη οφθαλμού. Οι δε παρακινηταί αυτών των απεργιών είναι ανεύθυνα στοιχεία».⁴³

Εάν στο πλαίσιο αυτό το δικτατορικό καθεστώς ανασύρεται και λειτουργεί παραδειγματικά για την αποφυγή συμπεριφορών που επαπειλούν ή και διασαλεύουν τη δημοκρατική τάξη, όπως αυτή συγκεκριμένα ορίζεται, ένα αντίπαλο νοηματικό πεδίο που θα δημιουργηθεί από ποικίλους φορείς, διαδικασίες, υπολογισμούς και στρατηγικές επιδιώξεις θα παρέχει πόρους προς την αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση. Η ανάγκη ανατροπής ρυθμίσεων που είχαν επιβληθεί κατά τη διάρκεια του δικτατορικού καθεστώτος θα αναδειχθεί σε στρατηγικό μοχλό προώθησης μιας συλλογικής διεκδίκησης. Το διαπραγματευτικό πλεονέκτημα που δημιουργείται στο πλαίσιο αυτής της επιχειρηματολογίας θέτει εκτός πολιτικής διαπραγμάτευσης τα αιτήματα, καθώς η αμφισβήτησή τους εμφανίζεται να υποσκάπτει αυτά ακριβώς τα θεμέλια της δημοκρατικής τάξης και μάλιστα σε μια ευαίσθητη ιστορική συγκυρία διαμόρφωσής της. Η μη ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων «παγώνει» τον ιστορικό χρόνο στην περίοδο της δικτατορίας και δεν δικαιώνει το δημοκρατικό πολίτευμα ως τέτοιο. Στο πλαίσιο αυτής της εργαλειοποίησης του ιστορικού παρελθόντος, πληθώρα διεκδικήσεις θα τεκμηριώνονται με αναφορά σε πεπραγμένα του δικτατορικού καθεστώτος. Σωματεία ποδοσφαίρου, σε εκδηλώσεις των οποίων παρίστανται και βουλευτές,⁴⁴ διαμαρτύρονται για τη μείωση του αριθμού των ομάδων στην Α΄ και Β΄ Εθνική Κατηγορία που έχει ως αποτέλεσμα τον υποβιβασμό τους, με το επιχείρημα ότι εκτός από τις δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις του μέτρου, αυτό επί της ουσίας αποτελεί «[...] χουντικής εμπνεύσεως [του τότε γενικού γραμματέα Πρίντζη] σχεδίου αναδιαρθρώσεως των πρωταθλημάτων».⁴⁵ Κάτοικοι της κοινότητας Γραμματικού Αττικής, «με τηλεγράφημά τους προς τον πρωθυπουργό, τον πρόεδρο της Βουλής, τους αρμοδίους υπουργούς και τους αρχηγούς των κομμάτων ζητούν να ανακληθεί η παραχώρηση εκτάσεως 3.000 στρεμμάτων της περιοχής Γκουρίζα προς τον οικοδομικό συνεταιρισμό 'Ίκαρον' των αξιωματικών της Αεροπορίας [διότι] η παραχώρηση έγινε επί δικτατορίας και από τον τότε Υπουργό Γεωργίας Ματθαίου [...]».⁴⁶ Υπάλληλοι της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Παλαιοί Πολεμιστές προστατευόμενοι από τον Νόμο 751 και 1836, διαμαρτύρονται διότι «[...] ενώ όλα τα νομοσχέδια τα οποία εψήφισε παρανόμως η δικτατορία, η παρούσα κυβέρνηση τα καταργεί, το νομοσχέδιον της χώνοντας το οποίο καταργεί την προώθησιν των πολεμιστών ελησμονήθη».⁴⁷ Ο Σύλλογος Αγρονόμων-Τοπογράφων Μηχανικών Ελλάδος με ανακοίνωσή του διαμαρτύρεται για επικείμενο νόμο περί Κτηματολογίου διότι, μεταξύ άλλων: «Αναβιώνουν μισητές μέθοδοι της αμαρτωλής επταετίας και επανέρχεται η εποχή που με υποστήριξη του δασολόγου αδελφού του Μακαρέζου

43. *Τα Νέα*, 27.3.1975, σ. 9 και *Καθημερινή*, 27.3.1975, σ. 1.

44. Βλ. *Καθημερινή*, 3.7.1975, σ. 8.

45. *Μακεδονία*, 19.6.1975, σ. 6, όπου το σχετικό αίτημα υποβάλλουν 24 αθλητικά σωματεία.

46. *Καθημερινή*, 27.2.1975, σ. 9.

47. *Καθημερινή*, 23.2.1975, σ. 7.

επιχειρήθηκε να περάσει ένα παρόμοιο σχέδιο». ⁴⁸ Τέλος, αλλά όχι και τελευταίο παράδειγμα, ο Σύλλογος Διπλωματούχων Μηχανικών της ΔΕΗ εκδηλώνει την πρόθεσή του να ξεκινήσει απεργιακό αγώνα με μόνο αίτημα την «[...] κάθαρση της επιχειρήσεως και την εξασφάλιση δημοκρατικής διοικήσεως με την συμμετοχή των εκπροσώπων των εργαζομένων της». Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, «[...] η καθυστέρηση της καθάρσεως των σκανδάλων της επταετίας στη ΔΕΗ, όπως επίσης και η προώθηση νομοσχεδίου το οποίο επαναφέρει σε ισχύ τον δικτατορικό Α.Ν. 100/1967, που προβλέπει την συνέχιση αυταρχικής διοικήσεως στην επιχείρηση, έχει δημιουργήσει αναταραχή στο προσωπικό». ⁴⁹

Οι εντάσεις που προκαλούνται από τη διαφορετική πολιτική χρήση του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος, και σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζουν την εξέλιξη της εγχώριας κοινωνικοπολιτικής διεκδίκησης, δημόσιας κοινωνικότητας και παρέμβασης, δεν θα οδηγήσουν ωστόσο σε κοινωνικοπολιτική ρήξη ή ανατροπή της μετάβασης στη δημοκρατία. Παρά τις επιμέρους ενστάσεις, η δημοκρατική τάξη που θα δρομολογηθεί δεν θα αμφισβητηθεί στις βασικές της θεμελιώσεις. Καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση θα διαδραματίσει, μεταξύ άλλων ασφαλώς, και η απόδοση της δικτατορικής εκτροπής σε ορισμένους άφρονες και επίορκους στρατιωτικούς. Η συγκεκριμένη ερμηνεία, χωρίς να είναι ασφαλώς και μοναδική, ⁵⁰ θα προσφέρει σημαντικά νομιμοποιητικά ερείσματα καθώς θα υιοθετηθεί από πλείστους φορείς μεταξύ αυτών και της «κοινωνίας πολιτών». Στο πλαίσιο αυτό, ο εκδημοκρατισμός και η αποχουνοποίηση της χώρας θα προταθούν ως στόχος που μπορεί να δρομολογηθεί με επιτυχία από την υφιστάμενη κυβέρνηση. Τον στόχο αυτό γίνεται αποδεκτό πως υπονομεύουν κατά κύριο λόγο νοσταλγοί της δικτατορίας και ορισμένοι αμετανόητοι στρατιωτικοί.

Πράγματι, η ευρεία συναίνεση στο εν λόγω «ερμηνευτικό σχήμα», με το οποίο αναγνωρίζεται στην κυβέρνηση η δυνατότητα μεθόδευσης του εκδημοκρατισμού, καθίσταται ευδιάκριτη στην περίπτωση της συνωμοσίας που εξαρθρώθηκε την 24η/25η Φεβρουαρίου 1975 και έμεινε γνωστή ως «πραξικόπημα της πιτζάμας». Σύμφωνα με την κυβέρνηση, η οποία έφερε και το θέμα στη Βουλή, ορισμένοι αμετανόητοι αξιωματικοί σχεδίαζαν την ανατροπή της δημοκρατίας και έγκαϊρα συνελήφθησαν. Η ετοιμότητα που επιδείχθηκε στη συγκεκριμένη υπόθεση και το αίσιο τέλος της οδήγησαν τον Κ. Καραμανλή να δηλώσει σχετικά ότι «[...] από την οδυνηράν αυτήν περιπέτειαν, [...] η δημοκρατία εξήλθεν ενισχυμένη. Νομίζω ότι εξήλθεν ενισχυμένη και η Κυβέρνησις, διότι απέδειξε ότι γνωρίζει να κυβερνά». ⁵¹ Για τη γενικότερη δε αντιμετώπιση των σχετικών προβλημάτων θα αιτηθεί την «ειλικρινή συναδέλφω-

48. *Καθημερινή*, 13.7.1975, σ. 4. Το ενδιαφέρον με το εν λόγω νομοσχέδιο για το Εθνικό Κτηματολόγιο είναι ότι αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής, όπως προκύπτει, αντιπαράθεσης ανάμεσα σε ενδιαφερόμενες επαγγελματικές ομάδες. Ενδεικτική είναι σχετική ανακοίνωση της Πανελληνίας Ένωσης Δασολόγων Δημοσίων Υπαλλήλων, η οποία καταγγέλλει τον Υφυπουργό Γεωργίας για σκόπιμες δηλώσεις εναντίον του κλάδου, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η ψηψιση νομοσχεδίου προς όφελος άλλων επαγγελματικών ομάδων. Βλ. *Καθημερινή*, 12.12.1975, σ. 3.

49. *Καθημερινή*, 29.5.1975, σ. 11.

50. Η ερμηνεία για τα αίτια της δικτατορίας στην Ελλάδα ως απόρροια σχέσεων εξάρτησης της χώρας από ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, και μάλιστα τις ΗΠΑ, υπήρξε το βασικό πολιτικό πλαίσιο αναφοράς του ΠΑΣΟΚ, που αποτυπώθηκε και στην ιδρυτική του διακήρυξη, αλλά και άλλων πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

51. Κ. Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής Αρχείο*, σ. 327.

ση λαού και στρατού» στο πλαίσιο και ορισμένων ειδικότερων μέτρων που θα ληφθούν με στόχο τον περιορισμό των αμετανόητων στρατιωτικών.

Η υπόθεση της συνωμοσίας του Φεβρουαρίου μετά τις αποκαλύψεις της κυβέρνησης κινητοποίησε σημαντικό αριθμό φορέων της «κοινωνίας πολιτών», με κορύφωση τη διεξαγωγή συλλαλητηρίου στην Αθήνα (26 Φεβρουαρίου) και τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού οργανώσεων. Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι διακηρύξεις, τα ψηφίσματα, οι επιστολές και τα τηλεγραφήματα υιοθετούν το «ερμηνευτικό πλαίσιο» της κυβέρνησης: καταχωρίζουν την απόπειρα ως εκδήλωση μεμονωμένων νοσταλγών της χούντας, στους οποίους καταλογίζουν και την αποκλειστική ευθύνη.⁵² Με τηλεγράφημά του το Διοικητικό Συμβούλιο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος «[...] διερμηνεύον συναισθήματα 30.000 διδασκάλων και νηπιαγωγών χώρας, εκφράζει την οργή και αγανάκτησίν του διά προδοτική και αντεθνική πράξιν ενίων αξιωματικών επιχειρησάντων ανατροπήν δημοκρατικούς πολιτεύματος χώρας. Συμπαρίσταται δι' όλων των δυνάμεών του εις νόμιμον λαοπρόβλητον κυβέρνησιν χώρας και αιτείται την παραδειγματική τιμωρίαν των ενόχων».⁵³ Στο ίδιο πνεύμα το Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών με ανακοίνωσή του στον Τύπο «[...] εκφράζει την αγανάκτησή του για την εκδηλωθείσα στάση στο στρατό από τα χουντικά στοιχεία, καταδικάζει την εγκληματική ενέργεια, ζητάει άμεση και παραδειγματική τιμωρία των ενόχων, την πλήρη αποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού και την προστασία των ελευθεριών του Ελληνικού λαού. Καλεί σε επαγρύπνηση τα μέλη του και όλους τους Έλληνες Ηθοποιούς για την αντιμετώπιση οποιασδήποτε απόπειρας κατάλυσης των Δημοκρατικών Ελευθεριών και σε συνεχή αγώνα για την εδραίωση και κατοχύρωση της Δημοκρατίας στη χώρα μας».⁵⁴

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις που μπορούν να καταγραφούν στις «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» τους τα αιτήματα της αποχουντοποίησης και του εκδημοκρατισμού θα διαμορφώσουν πεδία «δημοκρατικής εγρήγορσης» και ρύθμισης της (κοινωνικοπολιτικής) συμπεριφοράς τα οποία θα λειτουργήσουν ευεργετικά στην παγίωση του δημοκρατικού καθεστώτος. Η επίκληση των –πραγματικών ή μη δεν έχει σημασία– κινδύνων υποτροπής στο δικτατορικό παρελθόν λειτουργούσε προς όλες τις πολιτικές κατευθύνσεις ως μηχανισμός ελέγχου και ταυτόχρονα συσπείρωσης. Πολιτικές ελίτ και «κοινωνία πολιτών» θα συνδιαμορφώσουν και διαμοιράσουν νοηματικούς πόρους με τους οποίους διάφορες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας θα συντρέξουν τη μακροήμερευση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας.

52. Εξάιρεση στο εν λόγω «ερμηνευτικό πλαίσιο» μπορεί να υποστηριχθεί ότι αποτέλεσε τμήμα του ψηφίσματος της συγκέντρωσης διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα και αναγνώστηκε από εκπρόσωπο των νεολαίων ΕΣΟΝ, ΚΝΕ, ΠΑΣΟΚ και Ρήγα Φεραίου στο οποίο κατακρίνεται η συνωμοσία των χουντικών αξιωματικών «ως συνέχεια της πολιτικής της κυβερνήσεως, η οποία δεν προχώρησε στην κάθαρση του κρατικού μηχανισμού, του Στρατού και των Σωμάτων Ασφαλείας όπως αξίωσε από την πρώτη στιγμή το σύνολο του ελληνικού λαού». Βλ. *Καθημερινή*, 27.2.1975, σ. 10. Και σ' αυτή τη διαπίστωση, όμως, αυτό που καταλογίζεται στην κυβέρνηση είναι παραλείψεις και καθυστερήσεις στην πολιτική κάθαρσης, παρά καταστατική αδυναμία της να την υλοποιήσει. Στην παραδοχή αυτή, εξάλλου, θεμελιώνεται και το αίτημα για άμεση ανάληψη δράσης της κυβέρνησης προς αυτήν την κατεύθυνση.

53. *Καθημερινή*, 27.2.1975, σ. 8.

54. *Τα Νέα*, 27.2.1975, σ. 2.

Προσωρινά συμπεράσματα και κατευθύνσεις έρευνας

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι το πεδίο της δημόσιας κοινωνικότητας, όπως αυτό εξειδικεύεται σε δημόσιες παρεμβάσεις ποικίλων φορέων, κατέχει κεντρική θέση στην ειδησεογραφία της περιόδου (1975). Στην πλειονότητά τους μάλιστα (59,5%) οι δράσεις αυτές δεν αναφέρονται σε ρητά διατυπωμένο αίτημα, όπως ενδεχομένως θα αναμενόταν, αλλά σε δράσεις χωρίς αίτημα ή σε δράσεις συνεργασίας με κρατικούς φορείς. Τα δημοσιεύματα που αναφέρονται σε συλλογικές δράσεις με ρητά διατυπωμένο αίτημα αποτελούν το 40,5% του συνολικού αριθμού των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σε δράσεις φορέων της «κοινωνίας πολιτών».

Οι συλλογικές διεκδικήσεις, οι οποίες αναπτύσσονται κατά το πρώτο κρίσιμο έτος μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα, αφορούν ποικίλα πεδία της κρατικής πολιτικής. Παρά τον εν λόγω θεματικό πλουραλισμό, ωστόσο, η συχνότητα δημοσιογραφικής κάλυψης ορισμένων συλλογικοτήτων δείχνει ότι ορισμένα θεματικά πεδία κατέχουν περίοπτη θέση έναντι άλλων. Το γεγονός αυτό, βέβαια, δεν οφείλεται σε ορισμένους «αντικειμενικούς» παράγοντες, αλλά θα πρέπει να ιδωθεί ακριβώς ως έκφραση πολιτισμικών περιεχομένων και κοινωνικών ιεραρχήσεων, οι οποίες διαμορφώνονται μέσα από συγκεκριμένες λογοθετικές πρακτικές. Σε πεδία, εν προκειμένω, όπως αυτά της εργασίας, της παιδείας και της οικοδομικής δραστηριότητας καταγράφονται τα περισσότερα «επεισόδια» των συλλογικών διεκδικήσεων. Πρόκειται ακριβώς για τομείς της συλλογικής ζωής με πρότερες ιστορικές αναφορές διεκδικήσεων, τις οποίες ανέκοψε το δικτατορικό καθεστώς κι ενεργοποιήθηκαν εκ νέου με την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών.

Το πολύμορφο πεδίο των αιτημάτων στηρίζεται σε εξίσου ποικίλα πολιτισμικά περιεχόμενα και σημασιοδοτήσεις της σχετικής συλλογικής δράσης. Ανεξάρτητα από το εύρος αυτών των σημασιών όμως, οι πρακτικές οι οποίες υιοθετούνται πληροφορούν σε μεγάλο βαθμό για ορισμένες κυρίαρχες αντιλήψεις οργάνωσης και προώθησης των συλλογικών στόχων. Τα αιτήματα που προβάλλονται εισέρχονται στη δημόσια σφαίρα με πρακτικές οι οποίες μπορούν να ιδωθούν ως κλασικές: ανακοινώσεις, διαμαρτυρίες, τηλεγραφήματα, υπομνήματα, απεργίες, στάσεις εργασίας και διαδηλώσεις αποτελούν το τυπικό «ρεπερτόριο δράσης». Σε μικρότερο, αλλά εξίσου σημαντικό, βαθμό επίσης οι συλλογικότητες μεθοδεύουν την προώθηση των αιτημάτων με προπαρασκευαστικές ενέργειες ευαισθητοποίησης της «κοινής γνώμης»: ανακοινώσεις προθέσεων, επιστολές προς τις εφημερίδες και πολιτικές πρωτοβουλίες κάθε είδους. Σε εξαιρετικά λιγοστές τέλος περιπτώσεις καταγράφονται πρακτικές βίας και έκνομον ενεργειών. Η επιλογή αυτών των «ρεπερτορίων δράσης» ενίσχυε αναμφίβολα με άμεσο τρόπο την εδραίωση των δημοκρατικών θεσμών. Την ενίσχυε όμως και έμμεσα, καθώς τα αιτήματα αυτά απευθύνονταν κατεξοχήν προς την κυβέρνηση η οποία και αναγνωριζόταν εμμέσως με τον τρόπο αυτό και ως έχουσα την αποκλειστική αρμοδιότητα για τη διευθέτησή τους.

Τα αιτήματα που διατυπώνονται στην πλειονότητά τους περισσότερο ωφελούν δυνητικά τους διεκδικητές τους, παρά αναφέρονται σε στόχους με διάχυτη κοινωνική ωφέλεια. Αποτελούν δε σε αρκετές περιπτώσεις αιτήματα τα οποία υποστηρίζονται από κοινωνικές

συμμαχίες ή μέλη του πολιτικού προσωπικού και του κοινοβουλίου. Οι εν λόγω συμμαχίες εδράζονται και αντανακλούν ευρύτερες κοινότητες σημασιολογικών περιεχομένων και ορισμών της συλλογικής δράσης. Πράγματι, από την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούν να εντοπιστούν ορισμένες «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» οι οποίες καταλαμβάνουν περίοπτη θέση στη διατύπωση και προώθηση των αιτημάτων. Οι πλαισιώσεις αυτές διαμορφώνουν δύο διακριτές επιχειρηματολογίες. Αφενός, η μία επικαλείται την άρση των «αδικιών» του δικτατορικού παρελθόντος ως θεμελιακή προϋπόθεση ύπαρξης της ίδιας της δημοκρατίας. Αφετέρου, αυτή η οποία και μεν αναγνωρίζει τις «αδικίες» του δικτατορικού παρελθόντος, ωστόσο επικαλείται όρια στη διαδικασία επανόρθωσης. Πέραν αυτών των ορίων υποστηρίζεται πως κινδυνεύει η δημοκρατία και, κατ' επέκτασιν, η δυνατότητα ύπαρξης επανορθώσεων. Οι εν λόγω «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» συνδέονται με πεδία «κυβερνητικότητας», ρύθμισης δηλαδή της ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς, τα οποία παραπέμπουν σε συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας. Επίσης, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, αυτές οι «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» συνέβαλαν, μαζί με άλλους παράγοντες βέβαια, στην εδραίωση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα.

Η προσέγγιση της «κοινωνίας πολιτών» ως τμήματος της αστικής δημόσιας κοινωνικότητας επιτρέπει να διαγνωσθούν οι σύνθετες διαδικασίες μετάβασης σε καθεστώς δημοκρατικών θεσμών, καθώς και οι ποικίλες σημασίες με τις οποίες τα άτομα και οι συλλογικότητες οργανώνουν τη συλλογική δράση τους. Στο σύνθετο αυτό τοπίο πολλά ερωτήματα μένουν ανοικτά. Εάν το πεδίο των αιτημάτων διανοίγει ενδιαφέρουσες οπτικές ανάλυσης, άλλο τόσο αυτό ισχύει και για τις περιπτώσεις εκείνες της συλλογικής δράσης με λανθάνον ή και χωρίς αίτημα. Αυτό το ερευνητικό πεδίο βέβαια δύσκολα προσεγγίζεται και σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε να αποτελεί τμήμα αυτής της εργασίας. Ωστόσο, ακριβώς επειδή παρέχει δυνατότητες κατανόησης των σύνθετων σχέσεων και διεργασιών που συγκροτούν το πεδίο της πολιτικής, θα πρέπει να αποτελεί αντικείμενο περαιτέρω έρευνας.

Αναζητώντας την «κοινωνία πολιτών» κατά την πρώτη περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση: δρώντες, αιτήματα και διεκδικήσεις¹

Η στιγμή της μετάβασης στη δημοκρατία είναι μια περίοδος κατά την οποία η δημόσια κοινωνικότητα μετουσιώνεται σε συγκεκριμένες μορφές που σχετίζονται με τη νέα πολιτική κατάσταση: αυτές οι μορφές μπορεί να αφορούν τη διαμόρφωση νέων ταυτοτήτων, όπως για παράδειγμα η πολιτική ταυτότητα μίας ομάδας νέων, η οποία αντιστάθηκε στο καθεστώς της δικτατορίας και συνέβαλε στην πτώση της,² και τη σύσταση νέων πολιτικών κομμάτων, ομάδων συμφερόντων και κοινωνικών κινήματων, τα οποία στοχεύουν άμεσα ή έμμεσα στην πολιτική επιρροή ή την απόκτηση πολιτικής ισχύος.³

Ακόμα και αν η κοινωνία πολιτών δεν είναι παρούσα κατά τη φάση της μετάβασης, αν δηλαδή η μετάβαση γίνεται με συνεννοήσεις μεταξύ των πολιτικών ελίτ που αποχωρούν και εκείνων που έρχονται, πρόκειται για περίοδο που θεωρείται ότι δημιουργεί νέες ευκαιρίες για την κοινωνία πολιτών. Συγκεκριμένα, βρίσκει γόνιμο χώρο για να συγκροτηθεί ή να ανασυγκροτηθεί και να συμμετάσχει στη διαμόρφωση της δημόσιας ατζέντας,⁴ την ίδια στιγμή που τα πολιτικά κόμματα και τα ΜΜΕ δεν έχουν προλάβει να αναπτύξουν αντίστοιχους μηχανισμούς ελέγχου.⁵

Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι η ανασύνταξη της κοινωνίας πολιτών, και συγκεκριμένα του συνδικαλισμού, δεν έγινε με όρους αυτονομίας, αλλά μέσα στο πλαίσιο που όριζαν ο κομματικός ανταγωνισμός και η κυβερνητική πολιτική, ενώ η κρατική παρέμβαση στον συνδικαλισμό υπήρξε ιστορική σταθερά τουλάχιστον έως το 1990.⁶

Η παραπάνω άποψη συμβαδίζει με την κρατούσα θεωρία περί γενικής «ατροφίας» της ελληνικής κοινωνίας πολιτών, η οποία αδυνατεί να εξελιχθεί μέσα στο υπερτροφικό αλλά ωστόσο αναποτελεσματικό ελληνικό κράτος.⁷

1. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την Έφη Αβδελά για τις κριτικές παρατηρήσεις της σ' αυτό το άρθρο και την Κατερίνα Αναγνωστάκη για τη διαρκή διοικητική υποστήριξη που μας παρείχε στην έρευνά μας.

2. Kostis Kornetis, *Children of the Dictatorship: Student Resistance, Cultural Politics, and the "Long 1960s" in Greece*, Νέα Υόρκη 2013.

3. Victor Perez-Diaz, *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*, Κέμπριτζ Μασ. 1993.

4. Lawrence Whitehead, *Democratization*, Οξφόρδη 2002 και Juan J. Linz – Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Βαλτιμόρη 1996.

5. Colin Crouch, *Post-Democracy*, Κέμπριτζ 2004.

6. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία πολιτών», στο Ξενοφών Ι. Κοντιάδης – Χαράλαμπος Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, Αθήνα 2008, σ. 317-330. Πάννης Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*, Αθήνα 2013.

7. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθή-

Η κοινωνία πολιτών δεν συγχέεται αναλυτικά με τη δημόσια κοινωνικότητα, η οποία είναι διάχυτη και πολύπλευρη, γεννώντας ποικίλες πολιτικές ταυτότητες που συνυπάρχουν και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Αντίθετα με την κοινωνία πολιτών, οι δράσεις της οποίας ορίζονται κατ' αντιδιαστολή προς το κράτος (π.χ., με την κινητοποίηση για την κατάργηση ενός νόμου), η δημόσια κοινωνικότητα περιλαμβάνει δράσεις που δεν απευθύνονται αναγκαστικά προς το κράτος. Οι εκφάνσεις της δημόσιας κοινωνικότητας έχουν άλλοτε αχνή και άλλοτε έντονα πολιτική χροιά, όπως, π.χ. όταν ένα δίκτυο πολιτών αυτοοργανώνεται, συγκροτεί πολιτική ταυτότητα στηριγμένη σε μια κοινή πολιτική εμπειρία (π.χ. άνιση μεταχείριση στο πλαίσιο μιας κοινότητας, αποκλεισμός από δημόσια αγαθά) και μετασχηματίζεται σε ομάδα που, χωρίς να μετέχει στην κεντρική πολιτική σκηνή, δημιουργεί έναν θύλακα εναλλακτικής πολιτικής συμμετοχής (π.χ. τοπικές πολιτιστικές ομάδες με ριζοσπαστικό ρεπερτόριο, υπερ-τοπικές διαδικτυακές κοινότητες ακτιβιστών του οικολογικού κινήματος κ.ά.).

Ωστόσο στην πράξη η δημόσια κοινωνικότητα σπάνια μετουσιώθηκε σε τυπικά οργανωμένα κινήματα και δίκτυα ικανά να λειτουργήσουν αυτόνομα από τα πολιτικά κόμματα και το κράτος. Εξαιρέση συνιστούν κάποιες μεμονωμένες στιγμές συλλογικής πολιτικής κινητοποίησης κατά του κράτους, όπως για παράδειγμα πριν από την πτώση της δικτατορίας. Την άποψη αυτή αμφισβητούν αρκετοί συγγραφείς, οι οποίοι κάνουν λόγο για ισχυρές όψεις της τυπικής και της άτυπης κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, υποδεικνύοντας την ανάγκη περαιτέρω εμπειρικής έρευνας.⁸

να 2000. Για τη σχετική συζήτηση περι «ατροφίας», βλ. Νίκος Μουζέλης – Γιώργος Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 22 (2003), σ. 5-29 και Γιάννης Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28 (2006), σ. 5-33. Βλ. επίσης και την ακριβώς αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή το κράτος της Μεταπολίτευσης υπήρξε «αδύναμο» μπροστά στις πιέσεις ισχυρών ομάδων συμφερόντων, στο Χ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων*, Αθήνα 2013.

8. Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα 2004· Γιάννης Κάλλας, «Μια εμπειρική διερεύνηση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», στο ίδιο· Νίκος Γιαννής (επιμ.), *Κοινωνία πολιτών και νοελαία: Μια μελέτη της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς και της «Ευρωπαϊκής Έκφρασης»*, Αθήνα 2001· και Christos Lyrintzis, «Greek Civil Society in the 21st Century», στο Panayotis C. Ioakimidis (επιμ.), *Greece in the European Union: The New Role and the New Agenda*, Αθήνα 2002, σ. 90-99. Για επιμέρους εμπειρικές έρευνες για την κοινωνία πολιτών μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, βλ. Ιωσήφ Α. Μποτετζάγιας, «ΜΚΟ και κοινωνία πολιτών: Μια προβληματική σχέση. Η περίπτωση των ελληνικών μη κυβερνητικών περιβαλλοντικών οργανώσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27 (2006), σ. 71-95· Αλέξανδρος Αφουξενίδης, «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα», *Επιστήμη και Κοινωνία* 16 (2006), σ. 163-178· Παντελής Σκλιάς, «Οι μη κρατικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα της διεθνούς αναπτυξιακής συνεργασίας», *Φιλελεύθερη Έμφαση* 18 (2004), σ. 97-109· Χρήστος Φραγκονικολόπουλος, «Μη-κυβερνητικές οργανώσεις και ελληνική εξωτερική πολιτική», στο Παναγιώτης Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 2003· Ρόη Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπικός εθελοντισμός», στο Χριστόφορος Βερναδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες-δημοσκοποήσεις*, Αθήνα 2003, σ. 111-148. Πλέον αυξάνονται και οι μελέτες για την κοινωνία πολιτών κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Βλ. σχετικά Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 42 (2014), σ. 11-35· Μαριλένα Σημίτη, «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», στο ίδιο, σ. 36-61· και Katerina

Σε κάθε περίπτωση παραμένει αναπάντητο το ερώτημα εάν η υποτιθέμενη «ατροφία» της κοινωνίας πολιτών αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της ή είναι αποτέλεσμα διαρκών διεργασιών και αλληλεπιδράσεων, ίχνη των οποίων είναι ιδιαίτερος ορατά κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Το παρόν άρθρο αντλεί από τα συμπεράσματα της ποσοτικής έρευνας για τον χαρακτήρα και τη δράση της κοινωνίας πολιτών κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης (1975-1977), όπως αυτή παρουσιάζεται στον ημερήσιο Τύπο της εποχής.⁹ Η έρευνα αυτή ανέδειξε μια κινητική και πολυποικίλη κοινωνία πολιτών, η οποία προβάλλει το αίτημα τόσο για αποχουντοποίηση όσο και για συλλογική κοινωνική δράση σε κάθε επίπεδο.

Συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο ποσοστό των οργανώσεων για τις οποίες γίνεται αναφορά στον Τύπο συνδέεται θεματικά με την επαγγελματική ιδιότητα, είναι δηλαδή είτε επαγγελματικές ή συνδικαλιστικές οργανώσεις. Ωστόσο δίπλα σε αυτές παρατηρείται και ένα σημαντικό ποσοστό οργανώσεων με δράσεις που έχουν κατ' αρχάς ψυχαγωγικό, πολιτιστικό, αθλητικό ή εκπαιδευτικό χαρακτήρα.¹⁰

Σημαίνει όμως αυτό ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, ως παραδοσιακές ομάδες πίεσης, διαθέτουν το μονοπώλιο της διατύπωσης διεκδικήσεων απέναντι στο κράτος ή μπορούμε να εντοπίσουμε και οργανώσεις με διαφορετική θεματική, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα εγείρουν αιτήματα και παίρνουν θέση σε σημαντικά πολιτικά ζητήματα της επικαιρότητας; Κι αν διαθέτουν το μονοπώλιο αυτό, σε ποιο βαθμό και υπό ποιες προϋποθέσεις προβάλλουν τα αιτήματά τους; Και με ποιους μηχανισμούς τελικά επιχειρεί το κράτος να παρέμβει τόσο στο είδος των διεκδικήσεων όσο και στη νοηματοδότηση του σκοπού και δράσεων των συλλογικοτήτων;

Με βάση τα παραπάνω, το παρόν άρθρο επιχειρεί να εμβαθύνει σε ποιοτικά χαρακτηριστικά της δράσης της κοινωνίας πολιτών, εστιάζοντας στη χρονική στιγμή της πρώτης περιόδου κατά τη μετάβαση στη δημοκρατία, και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου η δημόσια κοινωνικότητα συνδέεται στενά με την απεύθυνση μιας διεκδίκησης απέναντι στο κράτος, είτε αυτή εκφράζεται με συμβατικό είτε με αντισυμβατικό τρόπο.¹¹

Συγκεκριμένα, ο σκοπός της έρευνάς μας είναι διττός: κατ' αρχάς να διερευνήσει διαφορετικές στάσεις και στρατηγικές δράσης που υιοθετήθηκαν από τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών αλλά και την ανταπόκριση που υπήρξε από την πλευρά του κράτους στις διαφορετικές οργανώσεις, αναδεικνύοντας τα πολλαπλά επίπεδα πολιτικής συμμετοχής και νοηματοδότησης στάσεων και δράσεων στη δημόσια σφαίρα. Δεύτερον, να μελετήσει τα χαρακτηριστικά των άτυπων μορφών συλλογικής δράσης, δηλαδή των συλλογικοτήτων που

Loukidou, "New Examples of Collective Action in Greece: Challenging the Traditional Patterns of Civil Society-State Relationship", ανακοίνωση στο 11ο ISTR διεθνές συνέδριο "Civil Society and the citizen", Μίνστερ 2014, Ιούλιος 2014.

9. Βλ. στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας Κατερίνα Λουκίδου – Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος, «Εκδρομές, συνεσιάζσεις και συλλογικές διεκδικήσεις: Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στη Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης. Οργανώσεις και δράσεις που καταγράφηκαν στην εφημερίδα *Μακεδονία*», κείμενο εργασίας στο Γ' κοινό σεμινάριο των ερευνητικών ομάδων, Αθήνα 2013, www.public-sociality.uoc.gr/KEIMENA_ERGASIAS/9_Loukidou_Sotiropoulos_Athina_2013.pdf

10. Στο ίδιο.

11. Dorothee De Nève – Tina Olteanu (επιμ.), *Politische Partizipation Jenseits der Konventionen*, Λεβερκούζεν 2012.

δεν καταγράφονται σε πρωτοδικεία και αρχεία σωματείων, παραμένοντας για τον λόγο αυτό συχνά εκτός του ερευνητικού «ραντάρ».¹²

Το άρθρο ξεκινά με μια σύντομη παράθεση της βασικής υπόθεσης εργασίας μας, συνεχίζει με την ανάλυση τριών μελετών περίπτωσης και καταλήγει σε συμπεράσματα και παρατηρήσεις σχετικά με την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης (1975-1977).

Υπόθεση εργασίας, μεθοδολογία, ερευνητικές πηγές

Ο σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να απαντήσει στα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα όπως αυτά διατυπώθηκαν παραπάνω. Ειδικότερα, να ανιχνεύσει τα διάφορα επίπεδα πολιτικής συμμετοχής και την ύπαρξη ή την απουσία αλληλεπιδράσεων μεταξύ κοινωνικών συλλογικοτήτων (οργανώσεων, δικτύων) και κράτους που έλαβαν χώρα κατά την ανασυγκρότηση της κοινωνίας πολιτών την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Βασική υπόθεση εργασίας είναι ότι κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης το κράτος δεν αποτέλεσε έναν παθητικό δέκτη προκαθορισμένων αιτημάτων και αποκρυσταλλωμένων διεκδικήσεων των οργανώσεων και δικτύων, αλλά έναν ενεργητικό συνδιαμορφωτή της ταυτότητας και των στρατηγικών που επιλέχθηκαν από τις συλλογικότητες μέσω της διαφοροποιημένης και επιλεκτικής ανταπόκρισής του προς τα διάφορα αιτήματά τους. Με τον τρόπο αυτό οι χειρισμοί του κράτους στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης συνετέλεσαν στη γενικότερη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα.

Για την εξέταση της ανωτέρω υπόθεσης εργασίας κρίθηκε σκόπιμη η ανάλυση της δράσης διαφορετικού τύπου και αντικειμένου οργανώσεων σε δεδομένη χρονική στιγμή και για συγκεκριμένο ζήτημα, καθώς και η ανάλυση της ανταπόκρισης του κράτους στη δράση τους.

Για τον λόγο αυτό επιλέχθηκαν και παρουσιάζονται εδώ τρεις μελέτες περίπτωσης που απασχόλησαν την επικαιρότητα, όπως αυτές εμφανίζονται στα δημοσιεύματα των εφημερίδων *Μακεδονία*, *Τα Νέα* και *Καθημερινή* την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, 1975-1977. Η πρώτη μελέτη περίπτωσης αφορά στις αντιδράσεις υπέρ και κατά του νομοσχεδίου για το «αυτόματο» διαζύγιο, το οποίο δημιούργησε έντονο ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών. Η δεύτερη εστιάζει στη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, όπου οι δρώντες της κοινωνίας πολιτών μοιράζονται κοινά αιτήματα, ακολουθούν όμως διαφορετικές στάσεις και στρατηγικές απέναντι στο κράτος, διαμορφώνοντας διαφορετικές σχέσεις με αυτό. Τέλος, η τρίτη αφορά στις αντιδράσεις κατά της μετεγκατάστασης του αεροδρομίου του Ελληνικού, όπου υπάρχει έντονη δραστηριοποίηση τόσο τυπικών οργανώσεων όσο και άτυπων συλλογικοτήτων της κοινωνίας πολιτών. Και οι τρεις αυτές περιπτώσεις αφορούν σε συγκεκριμένα αιτήματα και διεκδικήσεις, που

12. Stefan Toepler, "Grassroots Associations versus Larger Nonprofits: New Evidence from a Community Case Study in Arts and Culture", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 32/2 (2003), σ. 236-251. Angus McCabe, Jenny Phillimore, Lucy Mayblin, "'Below the Radar' Activities and Organizations in the Third Sector: a Summary Review of the Literature", *Working Paper 29*, Μπίριμιγχαμ 2010.

αποτελέσαν αφορμή για έντονο δημόσιο διάλογο και συλλογικές κινητοποιήσεις, δίνοντας αφορμή για εκτενείς αναφορές στον Τύπο της εποχής.

Συγκεκριμένα, η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε είναι η μελέτη 76 σχετικών δημοσιευμάτων του ημερήσιου Τύπου της περιόδου 1975-1977, έτσι όπως αλιεύθηκαν από τη βάση δεδομένων του ερευνητικού προγράμματος.¹³ Η εμπειρική μας βάση περιέχει αποκόμματα των τριών εφημερίδων που αναφέρθηκαν (*Μακεδονία*, *Καθημερινή* και *Τα Νέα*). Τις διαλέξαμε γιατί καλύπτουν δύο πόλεις (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) και δύο μεγάλους πολιτικούς χώρους εκείνης της περιόδου (Δεξιά, Κεντροαριστερά) και γιατί τα αρχεία τους ήταν περισσότερο προσβάσιμα από αυτά άλλων εφημερίδων. Ο αριθμός των αποκομμάτων που χρησιμοποιήσαμε ανά εφημερίδα και ανά μελέτη περίπτωσης αναφέρεται στον παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή σχετικών δημοσιευμάτων στον Τύπο

	<i>Μακεδονία</i>	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Σύνολο</i>
«Αυτόματο» Διαζύγιο	8	4	2	14
Περί Γενικής Εκπαιδύσεως	22	4	5	31
Σπάτα	9	6	16	31
Σύνολο	39	14	23	76

Πηγή: Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους, www.public-sociality.uoc.gr/gr/databases.html

Η έρευνά μας δεν περιορίστηκε στην απλή καταγραφή και μελέτη των σχετικών αιτημάτων στις τρεις εφημερίδες, αλλά συνδυάστηκε με άλλες πηγές, με σκοπό να αναδείξει διάφορες δυναμικές που αναπτύσσονται ανάμεσα στις συλλογικότητες (οργανώσεις, δίκτυα) και στο κράτος.

Η περίπτωση του «αυτόματου» διαζυγίου: ανταγωνισμός αιτημάτων

Η δημόσια συζήτηση σχετικά με τη μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου ξεκίνησε το 1975 και διήρκεσε μέχρι το 1983. Ένα σημαντικό σημείο τριβής μεταξύ του κράτους, της Εκκλησίας και της κοινωνίας πολιτών αποτέλεσε η εισαγωγή του θεσμού του «αυτόματου» διαζυγίου, δηλαδή του διαζυγίου λόγω μακροχρόνιας διακοπής της συμβίωσης (διακοπή τουλάχιστον 8 ετών), αλλά και η εισαγωγή του θεσμού του συναινετικού διαζυγίου.¹⁴

Σε γενικές γραμμές οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών διχάστηκαν. Από τη μία πλευρά υπήρξαν οι υπέρμαχοι του «αυτόματου» διαζυγίου, που εκφράζονταν κατ' αρχάς μέσω των Δικηγορικών Συλλόγων (24 από τους 26 δικηγορικούς συλλόγους της χώρας τάχθηκαν υπέρ),

13. Η Βάση Δεδομένων για τους Συλλόγους περιέχει πάνω από 12.000 δημοσιεύματα σχετικά με τη δράση της κοινωνίας πολιτών για τα έτη 1975-1977 και είναι προσβάσιμη από την ιστοσελίδα <http://www.public-sociality.uoc.gr/gr/databases.html>.

14. Μέχρι εκείνο το χρονικό σημείο, ο νόμος προέβλεπε μόνο έναν τρόπο διακοπής της έγγαμης συμβίωσης όσο οι σύζυγοι ήταν και οι δύο εν ζωή, και συγκεκριμένα το διαζύγιο λόγω μοιχείας, γεγονός που οδηγούσε πολλούς συζύγους να σκηνοθετούν υποθέσεις μοιχείας στην προσπάθειά τους να απεμπλακούν από τον γάμο τους.

οι οποίοι συμμετείχαν και στην επίσημη διαβούλευση του κράτους· επίσης, ένας πολιτιστικός σύλλογος, ο Γαλαξίας, καθώς και οι Αλύτρωτοι, ομάδα η οποία συγκροτήθηκε το 1977 από συζύγους που επιθυμούσαν να πάρουν διαζύγιο, αλλά δεν είχαν τη νομική δυνατότητα.

Από την άλλη πλευρά εμφανίστηκαν οι πολέμιοι της μεταρρύθμισης με κυριότερο εκπρόσωπο την Ανώτατη Συνομοσπονδία Γονέων Μαθητών Ελλάδος, διάφορες ενώσεις γονέων και μία σειρά χριστιανικών σωματείων.¹⁵

Όσον αφορά τα αιτήματα της πρώτης ομάδας, οι δικηγορικοί σύλλογοι υποστήριζαν την εισαγωγή προοδευτικών ρυθμίσεων στον Αστικό Κώδικα. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι οι δικηγόροι είχαν το σχετικό υλικό συμφέρον να θεσπιστεί το νομοσχέδιο.

Συγκεκριμένα, σε μια συντηρητική κοινωνία, όπως αυτή της Θεσσαλονίκης της δεκαετίας του 1970, στην οποία η Εκκλησία, χριστιανικές και εθνικιστικές οργανώσεις και εφημερίδες (*Ελληνικός Βορράς*), ασκούσαν επιρροή, η στάση του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (ΔΣΘ) υπέρ του «αυτόματου διαζυγίου» δεν ήταν αυτονόητη. Στις εκλογές του 1975 για ανάδειξη νέου ΔΣ του ΔΣΘ υπήρξαν διαφορετικές κάλπες, μια για τον πρόεδρο και άλλη για τα μέλη του ΔΣ. Στην πρώτη κάλπη αναδείχθηκε νικητής ένας συντηρητικός αλλά όχι φιλοχουντικός υποψήφιος (Χρ. Κολοκοτρώνης). Την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης δεν φαίνεται το κομματικό χρίσμα να υπήρξε κρίσιμο στοιχείο στις επιλογές του ΔΣΘ. Στο νέο ΔΣ του συλλόγου αυτού, που εξελέγη το 1975, συμμετείχαν δικηγόροι προερχόμενοι από την αριστερά και την κεντροαριστερά της εποχής. Υπήρχε δηλαδή μια ισχυρή εκπροσώπηση μη συντηρητικών δικηγόρων. Ειδικά σε ό,τι αφορά το «αυτόματο διαζύγιο», ο ΔΣΘ προφανώς έλαβε υπόψη του το γεγονός ότι η διευκόλυνση μέσω του νέου νόμου της έκδοσης διαζυγίων, με απαραίτητη πάντοτε τη συνδρομή δικηγόρου, αύξανε τη δικηγορική ύλη. Έτσι ο ΔΣΘ δεν ακολούθησε τη γραμμή των αντιπάλων του «αυτόματου διαζυγίου».

Οι Αλύτρωτοι διεκδικούσαν το δικαίωμά τους να τερματίσουν τον υφιστάμενο γάμο τους και να προχωρήσουν στη δημιουργία νέας νόμιμης οικογένειας. Όσον αφορά τη δεύτερη ομάδα, που ήταν αντίθετη στο νομοσχέδιο, οι ενώσεις γονέων και οι χριστιανικοί σύλλογοι προέβαλλαν ως αίτημα την προστασία των γυναικών, του θεσμού του γάμου και της οικογένειας.

Οι πρώτες αναφορές στον ημερήσιο Τύπο ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1975 και παρουσίαζαν τις αντιδράσεις του Συνδέσμου Κληρικών Ελλάδος και της Χριστιανικής Ένωσης Κομοτηνής στο νομοσχέδιο (*Μακεδονία* 12/10/75). Οι αντιδράσεις κατά του νομοσχεδίου πήραν πιο μαζική μορφή στην Πάτρα, όπου 2.500 μέλη χριστιανικών σωματείων πραγματοποίησαν πορεία κατά του «αυτόματου» και ενέκριναν ψήφισμα, μετά από ομιλία του Μητροπολίτη Πατρών (*Καθημερινή*, 23.10.1975).

Τον Νοέμβριο του 1975 ο Σύλλογος Ιωάννης ο Θεολόγος, με ανακοίνωσή του, καταδίκαζε το «προετοιμαζόμενο έγκλημα κατά της ιερότητας του θεσμού του γάμου» (*Τα Νέα*, 1.11.75). Μετά από λίγες μέρες, πρωτοσέλιδο δημοσίευμα στη *Μακεδονία* αναφερόταν στη σχετική διαβούλευση του Υπουργείου Δικαιοσύνης με την Εκκλησία και με τον Δικηγορικό

15. Πρόκειται για τα σωματεία Η Ορθόδοξη Χριστιανική Αδελφότητα, Απολύτρωσις, Σίλας και Τιμόθεος, Παλληγγαία Ένωση Γονέων Η Χριστιανική Αγωγή, Σύλλογος Απόστολος Παύλος, Μέγας Βασίλειος.

Σύλλογο Αθηνών (ΔΣΑ) (*Μακεδονία*, 5.11.1975). Ο Υπουργός Δικαιοσύνης πληροφορούσε την Εκκλησία ότι εάν παρέμενε ανένδοτη, η πολιτεία θα προχωρούσε και χωρίς τη συγκατάθεσή της. Ταυτόχρονα ο ΔΣΑ τασσόταν υπέρ του διαζυγίου και με ανακοίνωσή του προς την ηγεσία του Υπουργείου επισήμαινε ότι ο όρος «αυτόματο» (που του αποδιδόταν από τους πολέμιους της συγκεκριμένης ρύθμισης) δημιουργούσε σύγχυση. Την ίδια μέρα, σε δημοσίευμα σε επόμενη σελίδα της ίδιας εφημερίδας αναφερόταν η διοργάνωση ελεύθερης συζήτησης για το «αυτόματο» διαζύγιο στη Θεσσαλονίκη, με εισηγήσεις δύο δικηγόρων, οργανωμένη από τον Μορφωτικό Όμιλο Ο Γαλαξίας. Από ό,τι φαίνεται, αυτή ήταν η δεύτερη συζήτηση που διοργανώνει ο σύλλογος για το θέμα.

Στις 9 Νοεμβρίου στο πρωτοσέλιδο της *Μακεδονίας* δημοσιεύονταν η θέση του ΔΣΘ, ο οποίος απέστειλε τηλεγράφημα προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης, τασσόμενος ομόφωνα υπέρ του «αυτόματου διαζυγίου» και κατά πλειοψηφία υπέρ του πολιτικού γάμου. Στο ίδιο φύλλο, αλλά σε μία από τις τελευταίες σελίδες (σ. 11), περιλαμβανόταν δημοσίευμα για κινήσεις ενάντια στο νομοσχέδιο του αυτόματου διαζυγίου (συγκέντρωση διαμαρτυρίας και πορεία για το νομοσχέδιο, ομιλίες, πορείες και κατάθεση στεφάνου στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου), που οργάνωνε στην Αθήνα η Ανώτατη Συνομοσπονδία Συλλόγων Γονέων Μαθητών Ελλάδος. Ταυτόχρονα αναφερόταν το αίτημα της ίδιας συνομοσπονδίας για τη διενέργεια σχετικού δημοψηφίσματος.

Στις 11 Νοεμβρίου 1975, σε μία από τις τελευταίες σελίδες της εφημερίδας παρουσιαζόταν εκτενές αφιέρωμα με φωτογραφικό υλικό για την πορεία που οργάνωσε η Συνομοσπονδία, καθώς και απόσπασμα από το ψήφισμα που υιοθετήθηκε κατά τη διάρκεια της διαμαρτυρίας. Τέλος, στις 22 Νοεμβρίου 1975, στην τρίτη σελίδα εμφανιζόταν δημοσίευμα που ανέφερε τη διοργάνωση ομιλίας στη Θεσσαλονίκη κατά του διαζυγίου, με απόσπασμα σχετικής ανακοίνωσης. Την ομιλία διοργάνωνε η ανωτέρω Συνομοσπονδία και την ανακοίνωση συνυπέγραφαν η Ένωση Γονέων Θεσσαλονίκης και επίσης πέντε οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα.

Οι συζητήσεις και ο ανταγωνισμός των δύο μερών συνεχίστηκαν και κατά τα έτη 1976 και 1977. Χαρακτηριστικό είναι το «Γράμμα αναγνωστών» (*Καθημερινή*, 25.7.1976), συγκεκριμένα μιας «Ομάδας Επιστημόνων», οι οποίοι ήταν αντίθετοι στο νομοσχέδιο και εξέφραζαν τις ανησυχίες τους για την ψήφισή του στο τμήμα θερινών διακοπών της Βουλής, και μάλιστα τη στιγμή που είχαν διατυπωθεί τόσες ενστάσεις από οργανώσεις και σωματεία. Τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου, εκπρόσωποι των διαμαρτυρομένων γονέων συζητούσαν για τον ρόλο της τηλεόρασης¹⁶ στο ζήτημα του διαζυγίου (*Τα Νέα*, 27.11.1976). Από την άλλη πλευρά, 24 από τους 26 δικηγορικούς συλλόγους της χώρας ζητούσαν την επίτευξη της ψήφισής του (*Τα Νέα*, 21.11.1976).

Το 1977 εμφανίστηκαν στα δημοσιεύματα για πρώτη φορά οι Αλύτρωτοι, ομάδα πολιτών που εκπροσωπούσαν νομικά από την Πανελλήνια Ένωση Προστασίας των εν διαστάσει συζύγων. Αυτή αποτέλεσε την πρώτη ομάδα που συγκροτήθηκε, όχι από προϋπάρχοντες θεσμούς (συνομοσπονδίες, συλλόγους), αλλά από τη βάση της κοινωνίας πολιτών, δηλαδή

16. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η Ανώτατη Συνομοσπονδία Συλλόγων Γονέων οργανώνει συγκέντρωση όπου θίγεται το θέμα «Πατί η τηλεόραση θέλει το 'αυτόματο'».

από τα ίδια τα άτομα που επηρεάζονταν άμεσα από την έλλειψη νομικού πλαισίου για το διαζύγιο.¹⁷ Η ομάδα αυτή κατήγγελλε τη μη ψήφιση του νομοσχεδίου έως εκείνη τη στιγμή, παρά την ομόφωνη ψήφισή του από όλα τα κόμματα στην αρμόδια Κοινοβουλευτική Επιτροπή τον Οκτώβριο του 1976, άποψη την οποία υποστήριζε και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών (*Καθημερινή* και *Τα Νέα*, 15.5.1977). Οι Αλύτρωτοι προγραμματίσαν συγκέντρωση εναντίον του «*θαψίματος*» του νομοσχεδίου, αλλά ζητούσαν και συνομιλία με τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, που ήταν ο κύριος φορέας κινητοποιήσεων εναντίον του διαζυγίου (*Καθημερινή*, 10.7.1977).

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Αυτό που κατέστη εμφανές από τη μελέτη των δημοσιευμάτων είναι ότι οι υπέρμαχοι και οι πολέμιοι του «αυτόματου» διαζυγίου δεν συνομιλούσαν μεταξύ τους, διαμορφώνοντας μια σφαίρα δημόσιας συζήτησης, αλλά οργάνωναν παράλληλες δράσεις, απευθυνόμενοι προς το κράτος. Η μόνη προσπάθεια δημιουργίας ενός καναλιού διαλόγου από οργάνωση της κοινωνίας πολιτών ήταν αυτή της Πανελλήνιας Ένωσης Προστασίας των εν διαστάσει συζύγων, που το 1977 επιχείρησε να συνομιλήσει με την Ιερά Σύνοδο, σε μία προσπάθεια να έρθει σε συμφωνία με τον κύριο φορέα που αντιτίθεται στο διαζύγιο.

Παρατηρήθηκε ότι οι δράσεις των οργανώσεων με μεγαλύτερη θεσμική αναγνώριση και έκθεση στη δημόσια σφαίρα, όπως οι δικηγορικοί σύλλογοι και η Συνομοσπονδία Γονέων, απευθύνονταν κατευθείαν προς τους φορείς του κράτους (τηλεγράφημα, αίτημα για δημοψήφισμα, πορείες και διαμαρτυρίες), σε αντίθεση με τις μικρότερου βεληνεκούς οργανώσεις (π.χ. Ο Γαλαξίας), που περιορίζονταν στην οργάνωση δράσεων μη απευθυνόμενων προς το κράτος, αλλά προς την κοινωνία. Προσπαθούσαν να ενημερώσουν την κοινωνία, λαμβάνοντας ωστόσο καθαρή θέση στο ζήτημα του διαζυγίου.

Μια άλλη ερμηνεία για την επιλογή τρόπου δράσης είναι το αντικείμενο των οργανώσεων. Στην περίπτωση των δικηγορικών συλλόγων και της Συνομοσπονδίας Γονέων θα λέγαμε ότι από τον καταστατικό σκοπό τους προκύπτει άμεσα η συνάφεια με τη διεκδίκηση. Αντίθετα στην περίπτωση θρησκευτικών και μορφωτικών συλλόγων, το επίμαχο αίτημα μόνο έμμεσα θα μπορούσε να θεωρηθεί συναφές με τον καταστατικό σκοπό των οργανώσεων. Διαφοροποίηση ως προς την επιλογή τρόπου δράσης παρατηρήθηκε επίσης στην περίπτωση της ομάδας των Αλύτρωτων, η οποία εισήλθε δυναμικά στον δημόσιο διάλογο, διοργανώνοντας συγκέντρωση διαμαρτυρίας, αλλά και επιχειρώντας συνάντηση με την Ιερά Σύνοδο. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η κινητικότητα της συγκεκριμένης ομάδας είχε άμεση σχέση με το γεγονός ότι είχε οργανωθεί από «τα κάτω», δηλαδή από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους, και δεν αποτελούσε ομάδα διαμεσολάβησης οργανωμένη «από τα πάνω».

Θα λέγαμε ότι η σχέση που διαμόρφωσαν οι παραπάνω συλλογικότητες με το κράτος, δηλαδή το εάν απηύθυναν τη δράση τους προς το κράτος ή όχι, συνδεόταν σε αυτή την περίπτωση με τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες προσελάμβαναν το αντικείμενό τους και τον

17. <http://www.mixanitouxronou.gr/echmaloti-gamou-ta-alitrota-zevgaria-tis-elladas/>

σκοπό ύπαρξής τους. Εξαρτήθηκε δηλαδή από το εάν αποτελούσαν ομάδες διαμεσολάβησης ή ήταν οργανωμένες «από τα κάτω», αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο το ίδιο το κράτος έδειχνε να προσλαμβάνει τη θέση τους και τη δράση τους μέσα στην ιστορική συγκυρία της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης.

Όσον αφορά την αντιμετώπιση του θέματος από τις τρεις εφημερίδες, παρατηρήθηκε ότι στη *Μακεδονία* μόνο οι δράσεις των δικηγορικών συλλόγων εμφανίστηκαν στα πρωτοσέλιδα, σε αντίθεση με τις δράσεις της Συνομοσπονδίας Γονέων και των θρησκευτικών ή μορφωτικών συλλόγων. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στην ευνοϊκή στάση της *Μακεδονίας* προς το διαζύγιο. Μια άλλη ερμηνεία είναι η προώθηση από την εφημερίδα των θέσεων των επίσημων συνομιλητών του κράτους, σε βάρος άλλων συλλογικοτήτων. Σε αντίθεση με τη σημερινή εποχή, όπου ΜΚΟ, σύλλογοι και άτυπες ομάδες πολιτών προσελκύουν το ενδιαφέρον των ΜΜΕ, την εποχή εκείνη (1975-1977) το κράτος και ο Τύπος ενδιαφέρονταν κυρίως για τις αντιδράσεις των επίσημων συνομιλητών της κυβέρνησης, όπως οι δικηγορικοί σύλλογοι, οι οποίοι έχουν τέτοιο ρόλο με βάση τον νόμο.¹⁸

Το Νομοσχέδιο «περί γενικής εκπαίδευσης»: διαφοροποίηση στρατηγικών και ρόλων

Το θέμα της «αποχουντοποίησης» της εκπαίδευσης και της καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας ξεκίνησε στις αρχές του 1975. Μεγάλη κινητικότητα παρατηρήθηκε μεταξύ των οργανώσεων καθηγητών και δασκάλων, με τη διοργάνωση γενικών συνελεύσεων και την έκδοση ανακοινώσεων για τα θέματα της εκπαίδευσης, ενώ τον Μάρτιο του ίδιου έτους οι δάσκαλοι και οι καθηγητές αποφάσισαν «κοινό αγώνα» για την «κάθαρση» της εκπαίδευσης με τη δημιουργία Συντονιστικής Επιτροπής (*Τα Νέα*, 15.3.1975). Η συζήτηση γύρω από το νομοσχέδιο για τη γενική εκπαίδευση ξεκίνησε με την κατάρτιση νομοσχεδίου τον Απρίλιο του 1975, το οποίο υπέστη αλλεπάλληλες τροποποιήσεις και ψηφίστηκε τελικά το 1976 ως νόμος 309/1976.¹⁹ Εκείνη τη χρονική στιγμή η συζήτηση αυτή απασχολούσε ιδιαίτερα την επικαιρότητα, όπως αποτυπώνεται στα 31 αυτοτελή δημοσιεύματα που καταγράφηκαν στις τρεις εφημερίδες.

Βασικοί δρώντες από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών υπήρξαν οι εκπαιδευτικοί, με κυριότερο όργανο εκπροσώπησης την Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΛΜΕ) και τη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (ΔΟΕ) και τοπικά τις Ενώσεις Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (ΕΛΜΕ) και τους διδασκαλικούς συλλόγους. Στις αρχές Νοεμβρίου 1975 εκδόθηκε μια σειρά ανακοινώσεων με τις θέσεις των συλλόγων και των ομοσπονδιών, ενώ οργανώθηκαν συναντήσεις τόσο στην Αθήνα με τον Υπουργό Συντονισμού, όσο και στη Θεσσαλονίκη με τον Υπουργό Βορείου Ελλάδος. Κύριο αίτημα υπήρξε η κατάθεση του

18. Βλ. άρθρο 199, Κώδικας Δικηγόρων.

19. Για τις εξελίξεις στην εκπαίδευση την περίοδο αμέσως μετά τη δικτατορία, βλ. Νίκος Τερζής, *Μελέτη της εκπαίδευσης του νεοελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 348-358· Χρήστος Κάτσικας – Κώστας Θεριανός, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα 2007, σ. 228 κ.ε.· και Θεοφ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα 2010, σ. 304-311.

νομοσχεδίου στη Βουλή προς συζήτηση μέχρι τις 10.11.1975, ενώ εξαγγελλόταν απεργία αν τυχόν η κατάθεση λάμβανε χώρα.

Όπως αποτυπώθηκε πολλές φορές στον λόγο τους, τα αιτήματα των εκπαιδευτικών ήταν κατ' αρχάς γενικού ενδιαφέροντος.²⁰ Έτσι τα αιτήματα περιλάμβαναν, μεταξύ άλλων, την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, τη συμμετοχή του κλάδου στην προσπάθεια αναμόρφωσης της παιδείας, τον εκσυγχρονισμό του προγράμματος σπουδών, τον εκδημοκρατισμό της παιδείας, την ικανή στελέχωση των σχολείων και τη δίκαιη τιμωρία όσων καθηγητών κατά την επταετία «δεν τήρησαν στάση που να συμβιβάζεται με το λειτούργημά τους». Τα αιτήματα αυτά συνυπήρχαν και με άλλα ειδικού ενδιαφέροντος, ωστόσο η ΟΛΜΕ διευκρίνιζε ότι όσον αφορά τις οικονομικές διεκδικήσεις δέχεται αναβολή της οριστικής διευθέτησης του θέματος (ανακοίνωση της ΟΛΜΕ, 7.11).

Παράλληλα καταγράφηκαν και αιτήματα ειδικού ενδιαφέροντος από την πλευρά της Διδακταλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος (ΔΟΕ), όπως αυτό των επιθεωρητών της δημοτικής εκπαίδευσης (*Μακεδονία*, 1.11.1975), οι οποίοι με ψήφισμα διαμαρτύρονταν για την κατάργηση του κλάδου τους. Προβαλλόταν επίσης το γενικότερο αίτημα για επανάκτηση των δικαιωμάτων του κλάδου και της βελτίωσης των εργασιακών σχέσεων. Επίσης η ΔΟΕ παρέθετε μία σειρά αιτημάτων σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις των δασκάλων, ενώ οι διδακταλικοί σύλλογοι την εξουσιοδοτούσαν για κλιμάκωση του αγώνα μέχρι τη δικαίωσή τους.

Από την πλευρά του κράτους, ο υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης Γεώργιος Ράλλης δήλωνε έκπληκτος από την εξαγγελία της απεργίας της ΟΛΜΕ, καθώς κατά την άποψή του τα θέματα βρίσκονταν ακόμη σε στάδιο διαβούλευσης (*Μακεδονία*, 7.11). Το Υπουργείο Παιδείας επαναλάμβανε ότι βρίσκεται ακόμη σε συνομιλίες με τη ΔΟΕ και δεν αντιλαμβάνεται τον σκοπό της εξαγγελθείσας απεργίας (*Μακεδονία*, 18.11).

Τη 10η Νοεμβρίου 1975, η ΟΛΜΕ, σύμφωνα με την ανακοίνωσή της από την αρχή του μήνα, οργάνωσε εκδηλώσεις με θέμα την παιδεία. Στις 11.11.1975 δημοσίευμα περιέγραφε διαδήλωση των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης με κύριο αίτημα την ψήφιση του νομοσχεδίου με ορισμένες βασικές τροποποιήσεις, ενώ εξαγγελλόταν και η απεργία του κλάδου των καθηγητών για τα μέσα Νοεμβρίου (*Μακεδονία*, 11.11.1975). Στο ίδιο απόκομμα περιλαμβάνονταν ανακοίνωση της ΔΟΕ, όπου εκφραζόταν η πικρία της για το άκαρπο των συνομιλιών με το Υπουργείο Παιδείας. Η ΔΟΕ δήλωνε ότι το νομοθέτημα δεν γίνεται αποδεκτό από τους δασκάλους και προειδοποιούσε για καθολική αντίδρασή τους σε περίπτωση που δεν λαμβάνονταν υπόψη οι προτάσεις του κλάδου. Στις 16.11.1975 η Μακεδονική και Καλλιτεχνική Εταιρεία Τέχνη διοργάνωσε εκδήλωση με θέμα «την οργάνωση της εκπαιδευσεως», με συμμετοχή της ΟΛΜΕ και εκπροσώπων φοιτητικών συλλόγων, διδακταλικών συλλόγων, βοηθητικού διδακτικού προσωπικού των ΑΕΙ και καθηγητών ΑΕΙ (*Μακεδονία* 16.11.1975).

Στις 20 Νοεμβρίου το νομοσχέδιο κατατέθηκε στη Βουλή και οι θέσεις της ΟΛΜΕ και

20. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά: «παραμερίζοντας, ιδιαίτερα τούτη τη φορά, τα πιστικά οικονομικά τους αιτήματα, αγωνίζονται για να πραγματώσουν αγνούς οραματισμούς για μια αληθινή παιδεία» (Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Καβάλας, 1.11.1975). «Οι εκπαιδευτικοί δεν αγωνίζονται για τα επαγγελματικά δικαιώματα του κλάδου, αλλά για ανύψωση του επιπέδου μορφώσεως των νέων» (ΟΛΜΕ, 6.11.1975).

των διδασκαλικών συλλόγων διαχωρίστηκαν. Η ΟΛΜΕ μιλούσε για «σημαντικές βελτιωτικές διατάξεις» και καλούσε τους καθηγητές να είναι σε επαγρύπνηση και αγωνιστική ετοιμότητα, αλλά δεν προχώρησε στην εξαγγελθείσα απεργία. Αντίθετα η ΔΟΕ δήλωνε απογοήτευση για την άνιση μεταχείριση και ανακοίνωνε ότι εξωθείται να χρησιμοποιήσει ως έσχατο μέσο την απεργία, την οποία και εξήγγειλε για την 21η και 22α Νοεμβρίου λόγω μη ικανοποίησης των βασικών οικονομικών αιτημάτων του κλάδου (Μακεδονία, 20.11.1975).

Η απεργία καλύφθηκε εκτενώς από τη *Μακεδονία*. Στις 21.11 το πρωτοσέλιδο περιλάμβανε την ανακοίνωση της ΔΟΕ και εκτενή ανάλυση σε άλλη σελίδα. Στις 22.11 σε πρωτοσέλιδο αναφερόταν η επιτυχία της απεργίας και η καθολική συμμετοχή σ' αυτήν, ενώ παρακάτω δημοσιευόταν η απάντηση του Υπουργείου Παιδείας προς τα αιτήματα των δασκάλων. Στις 23.11.1975 νέο πρωτοσέλιδο αναφερόταν στη λήξη της πετυχημένης απεργίας, ενώ σε επόμενη σελίδα δημοσιευόταν απάντηση της ΔΟΕ στις δηλώσεις του Υπουργείου. Στις 25.11.1975 βρίσκουμε ανακοίνωση της ΔΟΕ για την απεργία (Μακεδονία 21, 23 και 25.11.1975).

Οι αντιδράσεις συνεχίστηκαν και το 1976. Τον Ιανουάριο ο τότε Πρόεδρος της ΔΟΕ, Παναγιώτης Καζαντζής, σε συνέντευξη που έδωσε, αναφερόταν σε διαφορές όσον αφορά στην υπηρεσιακή εξέλιξη καθηγητών και δασκάλων, ενώ τόνιζε ότι «πρέπει να καταργηθούν οι καινοφανείς θεωρίες περί της διαφόρου σημασίας και αποστολής του έργου των διαφόρων βαθμίδων της εκπαίδευσης, διότι αυτό επιβάλλει το συμφέρον της Παιδείας, αυτό υπαγορεύουν οι επιστήμες της Αγωγής, αυτό γίνεται σ' ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη» (*Καθημερινή*, 18.1.1976). Έως τις αρχές Απριλίου 1976 η ΔΟΕ συνέχισε να προτείνει τροποποιήσεις στο υπό ψήφιση νομοσχέδιο, όπως φαίνεται από σχετικό δημοσίευμα (*Τα Νέα*, 4.4.1976)

Ο νόμος ψηφίστηκε τελικά στις 15/4/1976 και η ΟΛΜΕ, παρότι θεωρούσε ότι δεν είναι πανάκεια, εξέφρασε την ικανοποίηση του κλάδου για την ψήφισή του και ευχαρίστησε όσους συνέβαλαν σ' αυτό (*Τα Νέα*, 17.4.1976).

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Από την ανωτέρω καταγραφή διαφάνηκε κατ' αρχάς η διαφορετική στάση που διαμόρφωσαν τα δύο συνδικαλιστικά όργανα με αφορμή το συγκεκριμένο νομοσχέδιο, αλλά και η διαφορετική στάση που τήρησε το κράτος απέναντί τους, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτό έναν ανταγωνισμό μεταξύ των δύο οργανώσεων.

Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976, η ΟΛΜΕ τήρησε μια στάση ενδιάμεση ανάμεσα στη συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας και στην αντιπαλότητα προς αυτό, ενώ αντίθετα η ΔΟΕ ήταν απορριπτική. Αντίστοιχα, το Υπουργείο είχε μεγαλύτερη συνεργασία με την ΟΛΜΕ και έδειξε την πρόθεσή του να ενσωματώσει την ΟΛΜΕ και όχι τη ΔΟΕ στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής στον τομέα αυτόν.

Όσον αφορά στα αιτήματά των δύο Ομοσπονδιών, παρότι αυτά αρχικά προτάσσονται ως κοινά, η ΟΛΜΕ προβάλλει περισσότερο τα αιτήματα γενικού ενδιαφέροντος και τελικά φαίνεται ότι ικανοποιείται από την κατάθεση του νομοσχεδίου, σε αντίθεση με τη ΔΟΕ, η οποία προβάλλει όχι μόνο εκπαιδευτικά - οργανωτικά, αλλά και επαγγελματικά - μισθολογικά αι-

τήματα, όπως είχε κάνει και παλιότερα. Επιπλέον το 1976 η κυβέρνηση δεν συναίεσε στη μισθολογική αναβάθμιση των δασκάλων ούτε στην «ανωτατοποίηση» των Παιδαγωγικών Ακαδημιών (αίτημα που ικανοποίησε το ΠΑΣΟΚ το 1982). Πάντως η ΔΟΕ, που ζητούσε την καθιέρωση οκτάχρονου δημοτικού σχολείου, αντέδρασε θετικά στην καθιέρωση εννιάχρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης το 1976.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στο εσωτερικό των ομοσπονδιών υπήρχαν επιπλέον διαφοροποιήσεις. Ειδικά στη Θεσσαλονίκη, τον Ιούνιο του 1975, η τοπική ΕΛΜΕ έστειλε απευθείας δικό της υπόμνημα προς τον Πρωθυπουργό, τον Υπουργό Παιδείας και τους αρχηγούς των κομμάτων, καταγγέλλοντας την επαμφοτερίζουσα στάση του Προέδρου της ΟΛΜΕ στη φάση διαμόρφωσης του νομοσχεδίου για τη γενική εκπαίδευση και επίσης τη σύσταση διαδοχικών επιτροπών από το Υπουργείο για το ίδιο θέμα.²¹

Αντίστοιχα, όσον αφορά στα μέσα προώθησης των αιτημάτων τους, η ΟΛΜΕ φαίνεται ότι περιορίσε την ένταση των διεκδικήσεών της αρκούμενη σε ανακοινώσεις, ομιλίες για την ενημέρωση της κοινής γνώμης και σε μία συγκέντρωση διαμαρτυρίας, ενώ μετά την κατάθεση του νομοσχεδίου δηλώνε ικανοποίηση. Αντίθετα η ΔΟΕ μετά την κατάθεση του νομοσχεδίου προχώρησε σε 48ωρη απεργία, η οποία είχε καθολική συμμετοχή.

Εξετάζοντας τις κομματικές ταυτότητες των δύο οργανώσεων, είδαμε ότι τόσο η ΟΛΜΕ όσο και η ΔΟΕ της εποχής εκείνης τηρούσαν σαφείς αποστάσεις από τα κόμματα της συμπολίτευσης και τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Τον Σεπτέμβριο του 1975 η ΟΛΜΕ σε ανακοίνωσή της είχε εκφραστεί αρνητικά για τις «κομματικές ή παραγοντικές επιρροές» και τα «συνδικαλιστικά παραταξιακά κατεστημένα»,²² την ίδια δε αποστασιοποίηση από τα κόμματα τηρούσε και η ΔΟΕ. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν κομματικές προτιμήσεις μεταξύ των συνδικαλιστών των δύο κλάδων, αλλά το 1974-1975 δεν υπήρχε η οργανωμένη συνδικαλιστική παραταξιακή δράση, απευθείας επιτηρούμενη από τα κόμματα, που μας φαίνεται οικεία σήμερα.²³ Οι κομματικές παρατάξεις δεν είχαν συγκροτηθεί ή μόλις είχαν αρχίσει να συγκροτούνται.²⁴ Ειδικά η ΟΛΜΕ πέρασε στον «έλεγχο» του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ μόλις το 1980-1981.²⁵

21. Ανακοίνωση της ΕΛΜΕ Θεσσαλονίκης, στο Βάσω Βασιλού-Παπαγεωργίου, *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σ. 254.

22. Απόσπασμα ανακοίνωσης της ΟΛΜΕ, στο ίδιο, σ. 217.

23. Η συγκυρία των σχέσεων κράτους – συνδικάτων των εκπαιδευτικών της εποχής εκείνης μας επιτρέπει να αρχίσουμε να ψηλαφούμε τη διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Το 1974, μετά την πτώση της δικτατορίας, οι φιλοχουντικοί επικεφαλής της ΟΛΜΕ και της ΔΟΕ παρέμειναν στις θέσεις τους έως και το 1975. Το καλοκαίρι του 1975 εξελέγησαν νέα Διοικητικά Συμβούλια. Τα νέα ΔΣ που προέκυψαν από τις εκλογές το 1975 είχαν εντελώς διαφορετική σύνθεση από εκείνη των ΔΣ επί δικτατορίας, ενώ σε νέες εκλογές, το 1976, άλλαξε πάλι ένα μέρος της σύνθεσης των ΔΣ. Το ΔΣ της ΟΛΜΕ είχε 9 μέλη. Όλα άλλαξαν το 1975 και κανένα μέλος του ΔΣ του 1974 δεν περιλαμβάνονταν στο ΔΣ του 1975. Την επόμενη χρονιά, το 1976, τα 5 από τα 9 μέλη επανεξελέγησαν στη διοίκηση της ΟΛΜΕ υπό το ίδιο προεδρείο. Η ίδια αλλαγή συμβαίνει και στη σύνθεση του ΔΣ της ΔΟΕ (όπου το 1976 αλλάζουν μόνο τα 4 από τα 9 μέλη του ΔΣ). Βλ. τα ονόματα των μελών των ΔΣ στο Β. Βασιλού-Παπαγεωργίου, *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα*, σ. 260.

24. Ενδεικτικά, η ΠΑΣΚΕ ιδρύθηκε το 1975, ενώ η ΔΑΚΕ μόλις το 1985 (η ΕΣΑΚ όμως είχε ιδρυθεί από το 1968). Βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη*, Αθήνα 1988, σ. 100-101.

25. Β. Βασιλού-Παπαγεωργίου, *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα*, σ. 39.

Η ερμηνεία της διαφορετικής στάσης ΟΛΜΕ και ΔΟΕ θα πρέπει να αναζητηθεί στη διαφορετική αντιμετώπισή τους από το κράτος και την αλληλεπίδραση μεταξύ της στρατηγικής των ΔΣ των δύο ομοσπονδιών και του Υπουργείου Παιδείας. Το κράτος ακολούθησε μια στρατηγική κατακερματισμού της εκπροσώπησης των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, το Υπουργείο συνεργάστηκε με την ΟΛΜΕ σε ξεχωριστές συναντήσεις σε ό,τι αφορά την κατάρτιση του νομοσχεδίου «περί Γενικής Εκπαιδύσεως» (μετέπειτα νόμος 309/1976), απέκλεισε όμως τη ΔΟΕ, ειδικότερα το νεοεκλεγμένο το 1975 νέο ΔΣ, από τις σχετικές διεργασίες. Έκανε δεκτά τα περισσότερα αιτήματα της ΟΛΜΕ, όχι όμως και εκείνα της ΔΟΕ.

Στην εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι συνετέλεσε και η ίδια η στάση του κράτους, μέσω του κατακερματισμού της εκπροσώπησης των εκπαιδευτικών και της άνιση συνεργασίας του με τις δύο ομοσπονδίες. Κυρίως όμως το κράτος συνέβαλε στη διαμόρφωση της ταυτότητας των οργανώσεων μέσω της επιλεκτικής και άνιση ικανοποίησης των οικονομικών διεκδικήσεων των δύο πλευρών (όπως υπονοεί η ΔΟΕ στην ανακοίνωσή της, *Μακεδονία*, 22.11.1975), η οποία τελικά οδήγησε στην υιοθέτηση διαφορετικού ρόλου από τις δύο ομοσπονδίες.

Η μετεγκατάσταση του αεροδρομίου του Ελληνικού: ο ρόλος της άτυπης «κοινωνίας πολιτών»

Η μεταφορά του αεροδρομίου του Ελληνικού σε άλλο μέρος και η επιλογή νέας τοποθεσίας υπήρξε απόφαση που είχε ληφθεί ήδη κατά την περίοδο της δικτατορίας. Ωστόσο, στο νέο πολιτικό περιβάλλον μετά το 1974 άτυπες και τυπικές συλλογικότητες της κοινωνίας πολιτών βρήκαν την ευκαιρία να εκφράσουν την αντίθεσή τους προς την απόφαση αυτή και να αντιπαρατεθούν με το κράτος.

Από την πλευρά της κοινωνίας πολιτών, συναντήσαμε τόσο τυπικές όσο και άτυπες συλλογικότητες που πήραν θέση είτε θετικά είτε –στην πλειοψηφία τους– αρνητικά στην προοπτική να εγκατασταθεί το νέο αεροδρόμιο στην περιοχή τους. Στον δημόσιο διάλογο συμμετείχαν μια σειρά από τυπικές και άτυπες συλλογικότητες της κοινωνίας πολιτών. Ως άτυπες συλλογικότητες, χωρίς νομικό (π.χ. σωματειακό) τύπο θεωρήσαμε τους κινητοποιημένους, διαμαρτυρόμενους κάτοικους των υποψήφιων προς υποδοχή του αεροδρομίου περιοχών (κάτοικοι Μεσογείων, Σπάτων, Πάχης Μεγάρων, Πικερμίου, Ελληνικού) και τους «νέους» από τα Μεσόγεια. Οι τυπικές οργανώσεις που εντοπίσαμε είναι: το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ), ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Γκράντσιας-Γλυκών Νερών, το Εργατοϋπάλληλο Κέντρο Μεγάρων, αγροτικές και συνεταιριστικές οργανώσεις Σπάτων, ο Αμπελουργικός Συνεταιρισμός Σπάτων και συνεταιρισμοί Παιανίας, Κορωπίου, Μαρκόπουλου.

Τα πρώτα δημοσιεύματα του 1975 εμφανίστηκαν τον Φεβρουάριο με αναφορά στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας των κατοίκων και αγροτών των Σπάτων, οι οποίοι ζητούσαν ανάκληση της απαλλοτριώσεως εκτάσεως 41.000 στρεμμάτων για τη δημιουργία του νέου αερολιμένας Αθηνών (*Μακεδονία*, 16.2.1975· *Τα Νέα*, 15.2.1975). Τη συγκέντρωση οργάνωσαν ο Δήμος Σπάτων και οι αγροτικές και συνεταιριστικές οργανώσεις. Στη συνέχεια, τον Ιούλιο, υπήρξε δημοσίευμα που αναφερόταν σε κινητοποιήσεις στο Δημαρχείο Καλαμακίου

με παρουσία των δημάρχων της παραλιακής περιοχής, ειδικούς επιστήμονες και τοπικούς παράγοντες. Το ίδιο δημοσίευμα έκανε αναφορά σε σύσταση Επιτροπής Αγώνα που θα συγκέντρωνε όλους τους κατοίκους της περιοχής με αίτημα, μεταξύ άλλων, τη μη επέκταση του αεροδρομίου του Ελληνικού και τη σταδιακή απομάκρυνσή του από την πυκνοκατοικημένη περιοχή (*Καθημερινή*, 10.7.1975). Τον ίδιο μήνα ο Αμπελουργικός Συνεταιρισμός Σπάτων και οι συνεταιρισμοί Παιανίας, Κορωπίου και Μαρκόπουλου υπέβαλαν υπόμνημα, τονίζοντας ότι η μεταφορά στα Μεσόγεια θα έπληττε την καρδιά των κωμοπόλεων και τους νοικοκυραίους κατοίκους τους, ενώ το πλήγμα θα ήταν πολύ μικρότερο για τους κατοίκους του Ελληνικού, οι οποίοι, ζώντας σε αριστοκρατική περιοχή, απλώς ενδιαφέρονταν για την αξιοποίηση της περιουσίας τους (*Τα Νέα*, 31.7.1975).

Οι διαμαρτυρίες των κατοίκων φαίνεται να είχαν κάποιο αποτέλεσμα: Στις 6 Σεπτεμβρίου το πρωτοσέλιδο των *Νέων* μιλούσε για αλλαγή του σχεδίου και μεταφορά του αεροδρομίου στην Τανάγρα. Αποφασιστικό ρόλο στη «λύση Τανάγρας» έπαιξαν σύμφωνα με το δημοσίευμα «η αντίδραση των κατοίκων της περιοχής Γλυφάδας-Καλαμακίου κατά της επεκτάσεως του αεροδρομίου Ελληνικού» και «το ξεσήκωμα των κατοίκων Σπάτων κατά της απαλλοτριώσεως 20.000 στρεμμάτων για τη δημιουργία –εκεί– του αεροδρομίου» (*Τα Νέα*, 6.9.1975).

Ωστόσο μέσα στον Οκτώβριο του 1975 οι κάτοικοι φαίνεται ότι συνέχιζαν τον αγώνα κατά του αεροδρομίου: Στις 18 Οκτωβρίου αναφέρθηκε η παραίτηση του Δημάρχου Σπάτων και του δημοτικού συμβουλίου, μαζί με την αντιπολίτευση, και η προετοιμασία πορείας διαμαρτυρίας σε Ραφήνα, Σταυρό, Παιανία, Κορωπί, Μαρκόπουλο, Κερατέα, Καλύβια (*Τα Νέα*, 18.10.75). Στις 23 Οκτωβρίου 1975 δημοσίευμα περιέγραφε τη συγκέντρωση των κατοίκων στο Κορωπί και ενημέρωση από τον Δήμαρχο και την Επιτροπή Αγώνα, καθώς και τις σχετικές δηλώσεις του Υπουργού Προεδρίας της Κυβέρνησης Γεωργίου Ράλλη (*Τα Νέα*, 23.10.1975), ενώ στα τέλη του μήνα ανακοινωνόταν παμμεσογειακή συγκέντρωση για τις 31 Οκτωβρίου (*Τα Νέα*, 30.10.1975).

Στη συγκέντρωση αυτή οι κάτοικοι απέκλεισαν με τρακτέρ όλους τους δρόμους προς το Λαύριο. Ο τέως Δήμαρχος Σπάτων προσκάλεσε τον Υπουργό Μεταφορών (ο οποίος δεν παρέστη), ενώ συμμετείχαν ο Μητροπολίτης Μεσογαίας και Λαυρωτικής και οι βουλευτές Μαγκάκης και Παπαηλίας. Στη Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα μετείχαν ο τότε Δήμαρχος Σπάτων και ο Δήμαρχος Παιανίας (*Τα Νέα*, 1.11.1975). Κατά τη διάρκεια της κινητοποίησης αυτής τρεις δημοσιογράφοι υπέστησαν επίθεση, ενώ έγινε και σύγκρουση αυτοκινήτου με τρακτέρ, με συνέπεια τον τραυματισμό τριών επιβατών (*Τα Νέα*, 1.11.1975).

Την επόμενη ημέρα ο Γεώργιος Ράλλης δήλωνε την πρόθεση της κυβέρνησης να μην επιλέξει την περιοχή των Σπάτων, αλλά την περιοχή της Πάχης, ενώ κατέκρινε τις κινητοποιήσεις (απειλές παρεμπόδισης της κυκλοφορίας και δημόσιες συγκεντρώσεις), καθώς «μια τοιαύτη συμπεριφορά δεν είναι δυνατόν να γίνη ανεκτή εις μίαν κοινοβουλευτική δημοκρατία». Αποκάλεσε τους διαμαρτυρόμενους «παρασυρόμενους» και «υποκινούμενους» από πρόσωπα των οποίων οι προθέσεις ήταν άγνωστες. Ταυτόχρονα υπενθύμιζε ότι η απόφαση αυτή ήταν ειλημμένη κατά την περίοδο της δικτατορίας και «δυσaráστησε βεβαίως τους κατοίκους, οι οποίοι όμως δεν προέβησαν εις βίαιας αντιδράσεις» (*Μακεδονία*, 2.11.1975).

Στις 6 Νοεμβρίου δημοσίευμα αναφέρθηκε στη δημόσια συζήτηση που διοργανώθηκε

από το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος (ΤΕΕ) με συμμετοχή εκπροσώπων των υποψήφιων περιοχών και παρουσία του Υπουργού Μεταφορών, του Δημάρχου Αθηναίων, των Δημάρχων Μεγάρων και Σπάτων, των βουλευτών της ΕΚΔΝ, του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ., των τεχνικών και των μηχανικών της Ολυμπιακής. Το ΤΕΕ εισηγήθηκε την παροχή όλων των στοιχείων στους ενδιαφερόμενους και τη δημιουργία επιτροπών εργασίας με συμμετοχή επιστημόνων, εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης, τεχνικών και κοινωνικών φορέων που θα πρότειναν διαδικασίες και λύσεις. Η εισήγηση έγινε δεκτή από τον Υπουργό Μεταφορών (*Τα Νέα*, 6.11.1975, *Μακεδονία*, 6.11.1975).

Στις 26 Νοεμβρίου οι κάτοικοι των Μεσογείων πραγματοποίησαν δημόσια συγκέντρωση κατά της εγκατάστασης του αεροδρομίου στα Σπάτα στο θέατρο Κοτοπούλη με την παρουσία βουλευτών της Νέας Δημοκρατίας, της ΕΚ-ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, δημάρχων και κοινοταρχών (Αθηναίων, Μεσογείων, Σπάτων) και του Μητροπολίτη Μεσογαίας. Μετά το τέλος της συγκέντρωσης σχηματίστηκε αυθόρμητη ογκώδης διαδήλωση που βάδισε μέχρι τη Βουλή. Στις 6 Δεκεμβρίου συζητήθηκε το θέμα στη Βουλή, ενώ έξω από αυτή οι κάτοικοι των Σπάτων πραγματοποιούσαν πορεία διαμαρτυρίας για να μη γίνει το αεροδρόμιο στην περιοχή τους (*Τα Νέα*, 6.12.1975).

Τα επόμενα έτη φαίνεται ότι οι κινήσεις διαμαρτυρίας των κατοίκων Σπάτων και Μεσογείων κλιμακώνονταν, όπως και η ένταση των τρόπων διεκδίκησης. Έτσι τον Φεβρουάριο του 1976 οι κάτοικοι των Σπάτων κατασκεύαζαν φυλάκια και διανυκτέρευαν σ' αυτά για να εμποδίσουν τις μπουλντόζες να ισοπεδώσουν τον επίμαχο χώρο όπου επρόκειτο να κατασκευασθεί το αεροδρόμιο (*Τα Νέα*, 12.2.1976) ή απέκλειαν με τρακτέρ την πρόσβαση στα υπό απαλλοτρίωση χωράφια όταν προσερχόταν εκεί ο Πρόεδρος του Μονομελούς Πρωτοδικείου για να διενεργήσει αυτοψία (*Καθημερινή*, 28.11.1976). Ο αποκλεισμός των Σπάτων με τρακτέρ γινόταν όλο και πιο συχνά (*Τα Νέα*, 24.4.1976). Οι κάτοικοι της περιοχής κατέφυγαν επίσης και στη δικαστική οδό, προκειμένου να κριθεί αντισυνταγματικός ο νόμος για τις απαλλοτριώσεις (*Μακεδονία*, 12.12.1976).

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι, πέρα από τις συλλογικότητες που δεν επιθυμούσαν το αεροδρόμιο στην περιοχή τους, εμφανίστηκαν και δύο περιπτώσεις οργανώσεων που τάσσονταν υπέρ της εγκατάστασης του αεροδρομίου τόσο στα Σπάτα (Εκπολιτιστικός Σύλλογος Γκράντσιας) (*Μακεδονία*, 7.11.1975) όσο και στην Πάχη (Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Μεγάρων, *Μακεδονία*, 27.11.1975 και *Τα Νέα*, 27.11.1975). Οι εν λόγω φορείς κινητοποιήθηκαν με τηλεγραφήματα και με διαβήματα προς τον Υπουργό Μεταφορών.

Ερμηνευτικές παρατηρήσεις

Στην περίπτωση του αεροδρομίου, φαίνεται ότι μια δυναμική, η οποία προϋπήρχε από την περίοδο της δικτατορίας, αυτή της αντίδρασης στην απόφαση εγκατάστασης του αεροδρομίου στα Σπάτα, βρήκε την ευκαιρία να εκφραστεί στη νέα πολιτική πραγματικότητα. Έτσι, τοπικοί φορείς της αυτοδιοίκησης και οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών συνέπραξαν και ενεργοποιήθηκαν για να αντιπαρατεθούν στη συγκεκριμένη κυβερνητική πολιτική που ακολουθούσε το πνεύμα της απόφασης του προηγούμενου καθεστώτος.

Όσον αφορά τις κινητοποιήσεις της άτυπης κοινωνίας πολιτών για το ζήτημα του αεροδρομίου, αυτές, όπως αναφέρεται, συγκέντρωναν εξαιρετικά μεγάλη συμμετοχή. Ωστόσο οι άτυπες συλλογικότητες φαίνεται να οργανώνονταν είτε με πρωτοβουλία φορέων της τοπικής αυτοδιοίκησης (Δήμος Σπάτων, Δημαρχείο Καλαμακίου) είτε με πρωτοβουλία τυπικών οργανώσεων, όπως το Τ.Ε.Ε., αγροτικοί σύλλογοι και συνεταιρισμοί. Θα ήταν ωστόσο προβληματική μια ερμηνεία του ευρήματος αυτού στην κατεύθυνση της αμφισβήτησης του «από τα κάτω» χαρακτήρα των διαμαρτυριών ή του αισθήματος κοινού σκοπού που μοιράζονται οι συμμετέχοντες. Μια τέτοια προσέγγιση, την οποία φαίνεται να υιοθέτησε και ο Υπουργός Προεδρίας της Κυβέρνησης, δεν λαμβάνει υπόψη το εγγενές χαρακτηριστικό της άτυπης κοινωνίας πολιτών, που είναι η απουσία προϋπάρχουσας οργανωσιακής σύνδεσης μεταξύ των κινητοποιούμενων πολιτών. Είναι λογικό σε μία εποχή που οι πολίτες στερούνταν τεχνολογικών εργαλείων δημοσιότητας, κάποιες θεσμοθετημένες μορφές οργάνωσης, όπως, π.χ., οι δήμοι, να αναλάβουν τον ρόλο του συντονιστή κινητοποιήσεων, βασιζόμενες ακριβώς στην υπάρχουσα «από τα κάτω» συναντίληψη διαφορετικών ατόμων για ένα κοινό σκοπό.

Αποτελεί σε κάθε περίπτωση ερώτημα προς περαιτέρω διερεύνηση το εάν οι άτυπες συλλογικότητες εξελίχθηκαν σε διακριτό σώμα με αυτενέργεια ή εάν παρέμειναν προσκολλημένες στους θεσμικούς φορείς που τις ενεργοποίησαν. Η παρουσία των κατοίκων Σπάτων έξω από τη Βουλή την 6/12/75, χωρίς αναφορά σε κάποια «από τα πάνω» οργάνωση, καθώς και η ίδια η αναφορά των κατοίκων των Σπάτων ως «οργάνωση» από τα ΜΜΕ²⁶ ή η σύσταση Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα των Σπαταναίων συνηγορούν προς την άποψη της εξέλιξης αυτής της συλλογικότητας σε διακριτή άτυπη ομάδα.

Τέτοιες συλλογικότητες είχαν την ευχέρεια, ίσως λόγω του άτυπου χαρακτήρα τους, να χρησιμοποιούν αντισυμβατικά μέσα δράσης, όπως το κλείσιμο των δρόμων, το στήσιμο «φυλακίων» για να εμποδίσουν την απαλλοτρίωση του χώρου και την παρακώλυση του Προέδρου του Μονομελούς Πρωτοδικείου να διενεργήσει αυτοψία στα υπό απαλλοτρίωση κτήματα. Τα στοιχεία αυτά φαίνεται από τη μια πλευρά να ευνόησαν τα αιτήματα της διαμαρτυρούμενων κατοίκων Σπάτων και Μεσογείων, καθώς, τουλάχιστον μια φορά, υιοθετήθηκαν ως επιχειρήματα για τη μετακόμιση του αεροδρομίου στην Τανάγρα. Ωστόσο, ταυτόχρονα, κατέστησαν την εν λόγω συλλογικότητα ευάλωτη σε μια προσπάθεια «νουθεσίας» και πατερναλισμού από την πλευρά του κράτους. Είναι χαρακτηριστική επ' αυτού η φράση που σύμφωνα με τον Δήμαρχο Σπαταναίων Δημήτρη Μπότσαρη φέρεται να του απηύθυνε ο Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής: «Είμαι σε θέση να στρέψω ολόκληρη την Ελλάδα εναντίον των Σπαταναίων. Είμαι σε θέση να σας καταστρέψω. Επειδή όμως σας αγαπώ, μην με αναγκάσετε να το κάμω» (*Τα Νέα*, 1.7.1976).

Όσον αφορά την κάλυψη των κινητοποιήσεων από τις τρεις εφημερίδες, φαίνεται ότι η εφημερίδα *Τα Νέα* αφιέρωσε τα περισσότερα δημοσιεύματα για το έτος 1975, ενώ 6 από αυτά φιλοξενοούνται στην πρώτη σελίδα.

26. Στις 12.12.1976, στην εφημερίδα *Μακεδονία* γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στον όρο «οργάνωση», εν είδει αστεϊσμού: «Η... οργάνωση, που δρα τόσο μεθοδικά είναι ο λαός των Σπάτων!».

Γενικά συμπεράσματα και ανοιχτά ερωτήματα

Οι τρεις μελέτες περίπτωσης αναδεικνύουν μια πληθώρα οργανώσεων με διαφορετική μορφή και ποικίλα αντικείμενα, αιτήματα και τρόπους πολιτικής συμμετοχής. Όλα αυτά υποδηλώνουν την ανασυγκρότηση της κοινωνίας πολιτών τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Επιπλέον φανερώνουν τον διαφορετικό τρόπο προσέγγισης των διεκδικήσεων από την πλευρά των συλλογικοτήτων, του κράτους και των τριών εφημερίδων.

Όσον αφορά τις συλλογικές διεκδικήσεις, οι τρεις μελέτες περίπτωσης υποδηλώνουν ότι η σχέση που διαμορφώνουν οι συλλογικότητες με το κράτος, δηλαδή το είδος και η ένταση των διεκδικήσεων που προβάλλουν, είναι πολυεπίπεδη και συνδέεται με το πώς προσλαμβάνουν οι ίδιες το αντικείμενο, τον σκοπό λειτουργίας τους και τον ρόλο τους μέσα στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πρόσληψη αυτή συνδέεται και με την αντίστοιχη αντίληψη του κράτους για το αντικείμενο και τον ρόλο των συλλογικοτήτων, την οποία το κράτος προβάλλει και επιχειρεί να επιβάλει μέσω της επιλεκτικής ανταπόκρισής του στα αιτήματα ορισμένων οργανώσεων αντί άλλων.

Οι άτυπες συλλογικότητες εμφανίζονται ως σημαντικός πόλος της κοινωνίας πολιτών της εποχής, ωστόσο κατ' αρχάς οργανώνονται από θεσμικούς φορείς και τυπικές ομάδες. Παραμένει το ερευνητικό ερώτημα εάν αποκτούν αυτοτέλεια στην πορεία. Υιοθετούν πάντως μη συμβατικούς τρόπους διαμαρτυρίας και συμμετοχής. Σε κάθε περίπτωση, είναι περισσότερο εύλωτες σε κριτική από το κράτος και σε διείσδυση κομματικών και πολιτικών παραγόντων στο εσωτερικό τους.

Είναι ορατή η προσπάθεια να οριοθετηθεί η δυναμική της κοινωνίας πολιτών με διάφορους τρόπους: επιλεκτική συνομιλία του κράτους με συγκεκριμένες θεσμικά αναγνωρισμένες ομάδες, προσπάθειες πατερναλισμού επί των άτυπων και μη συμβατικών μορφών κινητοποίησης, ενεργοποίηση της κοινωνίας πολιτών «από πάνω», συμμετοχή εκπροσώπων των κομμάτων στις δράσεις της κοινωνίας πολιτών, επιλεκτική φιλοξενία απόψεων των οργανώσεων στα πρωτοσέλιδα του Τύπου. Οι προσπάθειες αυτές εντείνονται και ευνοούνται από την απουσία δομημένου καναλιού επικοινωνίας μεταξύ κράτους και κοινωνίας πολιτών.

Ένα γενικό συμπέρασμα από τις τρεις μελέτες περίπτωσης, που αναλύσαμε εδώ, είναι ότι η προσπάθεια δημιουργίας σχέσεων εξάρτησης και ελέγχου της δράσης της κοινωνίας πολιτών από το κράτος και το κομματικό σύστημα δεν περιορίζεται μόνο στον διορισμό των επικεφαλής των συνδικαλιστικών οργανώσεων, όπως επικράτησε σε ό,τι αφορά τη ΓΣΕΕ και την ΑΔΕΔΥ μετά το 1974 και ξανά από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα. Η προσπάθεια χειραγώγησης των οργανώσεων από το κράτος και το κομματικό σύστημα εκκινεί ήδη κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης και εκδηλώνεται με την έλλειψη θεσμοθετημένων καναλιών επικοινωνίας της κοινωνίας πολιτών μαζί τους και την κατά περίπτωση επιλογή των συνομιλητών τους. Υπάρχει μια σαφής προτίμηση του κράτους προς δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες οργανώσεις αλλά και επιστημονικούς φορείς (ΟΛΜΕ, ΤΕΕ). Ωστόσο, ακόμη και ανάμεσά τους το κράτος επιλέγει συνομιλητές, ενθαρρύνοντας και επιβραβεύοντας συγκεκριμένους τρόπους διεκδίκησης και συγκεκριμένες θέσεις, επηρεάζοντας εντέλει πολύ έντονα την κοινωνία πολιτών «από τα πάνω» προς τη βάση της.

Κοινωνικότητα και δημοσιότητα:
Επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις και συλλογική δράση
στις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας

Η συμμετοχή ατόμων και συλλογικοτήτων στον δημόσιο χώρο με ποικίλες παρεμβάσεις είναι πράξη δυναμική και σύνθετη. Αφενός, θεμελιώνεται σε πολιτισμικά περιεχόμενα που αλλάζουν στον χρόνο και, αφετέρου, διαμορφώνεται ανάλογα με τους επιμέρους «τόπους» στους οποίους εκδηλώνεται. Μια συζήτηση στην πλατεία ανάμεσα σε πολίτες διέπεται από διαφορετικές αρχές και συμβάσεις σε σχέση με μια οργανωμένη συζήτηση με ομιλητές και ομιλήτριες. Άλλοι κανόνες διαμορφώνουν τη συμπεριφορά μιας συλλογικότητας κατά τη διάρκεια μιας διαβούλευσης με θεσμικές οντότητες του κράτους και άλλοι την εκδήλωση μιας δημόσιας διαφωνίας με συλλαλητήριο και πορεία σε δρόμους της πόλης. Θα ήταν σκόπιμο επομένως να γίνεται λόγος για κοινωνικότητες και όχι για κοινωνικότητα, ακριβώς για να τονιστεί ο καθοριστικός ρόλος των επιμέρους «τόπων» στη διαμόρφωση των ποικίλων δημόσιων παρεμβάσεων.

Από την άποψη αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χώρος δημοσιότητας τον οποίο συγκροτούν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ).¹ Οι παρεμβάσεις που εκδηλώνονται στον δημόσιο χώρο κατά κανόνα αφορούν ένα πλαίσιο φυσικής συμπαρουσίας. Οι φορείς μιας συλλογικότητας μοιράζονται τον ίδιο χώρο και χρόνο με τα άτομα στα οποία η δράση τους επικοινωνείται. Η ιδιαιτερότητα των ΜΜΕ έγκειται στο ότι λειτουργούν ως διαυλοι επικοινωνίας μιας συλλογικής δράσης ή ενός συμβάντος προς ευρύτερα κοινά και αποδέκτες.² Το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι η λειτουργία αυτή δεν συνιστά ποσοτικής τάξης επέκταση και πληροφοριακή διάχυση των δημόσιων παρεμβάσεων. Αποτελεί αντίθετα λειτουργία με μείζονες ποιοτικές επιπτώσεις. Η πληροφοριακή επέκταση μιας συλλογικής δράσης ή ενός συμβάντος παρέχει δυνατότητες σχηματισμού ευρύτερων κοινωνικών συνασπισμών υποστήριξης ή αντιπολίτευσης ενός συλλογικού στόχου. Ως τέτοια, επίσης, διαμοι-

1. Η σχετική βιβλιογραφία για τον ρόλο των ΜΜΕ στην πολιτική διεργασία και τη δημοκρατία είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Βλ. ενδεικτικά Kees Brants – Katrin Voltmer (επιμ.), *Political Communication in Postmodern Democracy. Challenging the Primacy of Politics*, Νέα Υόρκη 2011· W. Lance Bennett – Robert M. Entman (επιμ.), *Mediated Politics. Communication in the Future of Democracy*, Κέμπριτζ 2001· Gary D. Rawnslay, *Political Communication and Democracy*, Νέα Υόρκη 2005.

2. Βλ. John B. Thompson, *The Media and Modernity. A Social Theory of the Media*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 1995.

ράζει, επικυρώνει και αναπαράγει συγκεκριμένα πολιτισμικά περιεχόμενα τα οποία επισυνάπτονται στις συλλογικές δράσεις.

Μία ακόμη ιδιαιτερότητα των ΜΜΕ έγκειται στην ισχυρή παρεμβατική τους λειτουργία. Πράγματι, σε αντίθεση με άλλους «τόπους» εκδήλωσης ποικίλης μορφής δημόσιων παρεμβάσεων, τα ΜΜΕ εν πολλοίς συνδιαμορφώνουν αυτό ακριβώς το νόημα της συλλογικής δράσης που επικοινωνούν. Αφενός, λειτουργούν ως θυροφύλακες της δημοσιότητας ορισμένων συλλογικών δράσεων έναντι άλλων.³ Η δημοσιότητα των Μέσων δεν αποτελεί ομοιογενή σφαίρα ισότιμης συμμετοχής και προβολής, αλλά ένα κερματισμένο πεδίο άνισης πρόσβασης. Αφετέρου, τα Μέσα μετέχουν στη διαμόρφωση του νοηματικού περιεχομένου των δημόσιων παρεμβάσεων με ανάλογες κάθε φορά «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» και αφηγηματικές τεχνικές. Με τον τρόπο αυτό, η λειτουργία των Μέσων επικυρώνει, προβάλλει και ενισχύει συγκεκριμένες σημασίες και ορισμούς για το «δημόσιο», το «κοινωνικό» και το «πολιτικό», καθώς και τους φορείς που τα εκφράζουν και αντιπροσωπεύουν.

Σε αντίθεση επίσης με άλλους «τόπους» εκδήλωσης δημόσιας παρέμβασης και κοινωνικότητας, ο χώρος των Μέσων διαμορφώνει πολλαπλούς κανόνες που αλλάζουν ραγδαία. Τα Μέσα αποτελούν τεχνολογίες με τη δική τους ιδιαίτερη «γραμματική». Αλλάζουν και εμπλουτίζονται συνεχώς και προκαλούν αντίστοιχες μεταβολές στους κανόνες λειτουργίας μιας δημόσιας παρέμβασης μέσω αυτών. Άλλοι, π.χ., οι κανόνες πρόσβασης σε μια εφημερίδα και άλλοι στη διαδικτυακή της έκδοση. Ο κερματισμός των κανόνων λειτουργίας δεν οφείλεται όμως αποκλειστικά σε λόγους τεχνολογίας. Διαμορφώνεται επίσης στο πλαίσιο άτυπων κανόνων που σχηματοποιούνται στην ιστορική εξέλιξη ενός Μέσου και διέπουν τις πρακτικές παραγωγή του, τις διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις, κοινά-στόχους και τις επιδιώξεις του. Μεταξύ άλλων, τα Μέσα αποτελούν επιχειρηματικές οντότητες που λειτουργούν στο πλαίσιο της αγοράς και αποσκοπούν στην αναπαραγωγή τους. Με αυτά τα δεδομένα, δεν προξενεί εντύπωση ότι σε αντίθεση με άλλους «τόπους» εκδήλωσης κοινωνικότητας και δημόσιας παρέμβασης οι κανόνες λειτουργίας των Μέσων αποτελούν αντικείμενο διαρκούς κρατικής μέριμνας και ρύθμισης, όπου αντιπαρά τίθενται διαφορετικές πολιτικές θέσεις και προσεγγίσεις.⁴

Ο διαμεσολαβητικός ρόλος των Μέσων στην καταγραφή και επικοινωνία μορφών δημόσιας παρέμβασης και κοινωνικότητας είναι ιδιαίτερα κρίσιμος σε μεταβατικές πολιτικές περιόδους. Στη διάρκεια των τελευταίων, όπου το θεσμικό περιβάλλον σχηματοποιείται βαθμιαία και οι πολιτικοί σχεδιασμοί εν γένει διαμορφώνονται με ρευστά δεδομένα, τα ΜΜΕ ρυθμίζουν σε σημαντικό βαθμό το πεδίο της δημόσιας συζήτησης και αντιπαράθεσης. Ιεραρχούν τα προς συζήτηση ζητήματα, προτείνουν συγκεκριμένες ερμηνευτικές πλαισιώσεις και παρέχουν βήμα δημόσιας παρέμβασης σε συγκεκριμένες συλλογικότητες αποκλείοντας

3. Προς αυτήν την κατεύθυνση, βλ. George A. Donohue, Phillip J. Tichenor, Clarice N. Olien, "A Guard Dog Perspective on the Role of Media", *Journal of Communication* 45/2 (1995), σ. 115-132.

4. Για μια συγκριτική εξέταση των επικοινωνιακών συστημάτων, βλ. Daniel C. Hallin - Paolo Mancini, *Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics*, Κέμπριτζ 2004 και Frank Esser - Barbara Pfetsch, *Comparing Political Communication. Theories, Case, and Challenges*, Κέμπριτζ 2004.

ταυτόχρονα άλλες. Με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν καθοριστικά στη φυσιογνωμία και τη δυναμική του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και των συμβολικών μορφών εξουσίας που το περιβάλλουν και συγκροτούν.

Ο ρόλος των Μέσων στην καταγραφή των ποικίλων μορφών δημόσιας παρέμβασης και κοινωνικότητας δεν έχει μελετηθεί για την περίοδο μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1974). Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να εξεταστεί ακριβώς αυτός ο ρόλος των Μέσων, και ειδικότερα των εφημερίδων της περιόδου, με γνώμονα ότι οι τελευταίες δεν καταγράφουν απλώς τη δημόσια κοινωνικότητα στις ποικίλες εκδοχές της, αλλά συνδιαμορφώνουν το νόημα και τον ορισμό της. Οι εφημερίδες της εποχής, με αφετηρία διαφορετικές πολιτικές κατευθύνσεις τις οποίες υπηρετούν, διαμορφώνουν ορισμούς για το «κοινωνικό», το «ιδιωτικό» και το «δημόσιο», ενώ παράλληλα διαρρυθμίζουν το πεδίο της δημόσιας ορατότητας συγκεκριμένων φορέων δράσης και συλλογικοτήτων. Στο πλαίσιο αυτών των παραδοχών, οι ειδικότερες ερευνητικές μέριμνες στην παρούσα εργασία αφορούν στην εξέταση της δημόσιας ορατότητας που προσφέρεται σε συγκεκριμένες συλλογικότητες. Υπάρχουν εν προκειμένω προνομιακοί, από την άποψη της δημοσιογραφικής καταγραφής, συλλογικά δρώντες οι οποίοι καταχωρίζονται ως κατεξοχήν εκφραστές των ζητημάτων που προβάλλονται ως επίδικα; Οι δρώντες αυτοί διαμοιράζονται πόρους στο πλαίσιο κοινωνικών συμμαχιών που συνάπτουν ή λειτουργούν αυτόνομα στις περισσότερες περιπτώσεις; Ποιοι φορείς, κατ' επέκτασιν, εμφανίζονται ως επίσημοι θεσμικοί συνομιλητές του κράτους και της κυβέρνησης; Μέσω αυτών και του θεματικού πεδίου δράσης που αντιπροσωπεύουν, ποια ζητήματα προτείνονται ως βασικά κοινωνικά προβλήματα που στη δοσμένη ιστορική συγκυρία χρήζουν της ρυθμιστικής παρέμβασης του κράτους;

Η δημοσιογραφική κάλυψη δράσεων που αναπτύσσουν στον δημόσιο χώρο ποικίλες συλλογικότητες εξετάζεται επίσης από την άποψη των «ερμηνευτικών πλαισιώσεων» που υιοθετούνται. Υπάρχει, με άλλα λόγια, σύνδεση ανάμεσα στον τρόπο με τον οποίο μια εφημερίδα καλύπτει δημοσιογραφικά τις δράσεις διάφορων συλλογικοτήτων και στην πολιτική φυσιογνωμία και τόπο έκδοσης/αναφοράς της; Οι αφηγηματικές τεχνικές που χρησιμοποιούνται συνδέονται με διακριτά υποδείγματα δημοσιογραφικού λόγου ή παραπέμπουν σε ένα κοινό πρότυπο δημοσιογραφικής καταγραφής; Ποια ιδιαίτερα γλωσσολογικά στοιχεία και λογοθετικές πρακτικές χαρακτηρίζουν αυτές τις δημοσιογραφικές καταγραφές; Ποιοι κώδικες διαμορφώνονται στην παραγωγή και κατανάλωση των δημοσιογραφικών κειμένων και ποιες κοινωνικές σχέσεις και μορφές συμβολικής εξουσίας εγγράφονται σε αυτές;

Ακόμη, προκειμένου να εντοπιστούν πιθανές αλλαγές στην καταγραφή δημόσιων παρεμβάσεων συλλογικοτήτων, εξετάζεται η εφημερίδα *Καθημερινή* στην πορεία των τριών ετών μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα (1975-77). Η εξέταση αυτή εστιάζει σε συγκεκριμένα μοτίβα που ενδεχομένως υιοθετούνται από τη συγκεκριμένη εφημερίδα ώστε να «πακετάρει» και διαχειριστεί κατά συγκεκριμένο τρόπο την καταγραφή και δημοσιοποίηση δράσεων φορέων της «κοινωνίας πολιτών». Η εξέταση αυτών των ερωτημάτων διενεργείται με γνώμονα ένα αναλυτικό και θεωρητικό πλαίσιο που εξειδικεύεται αμέσως στη συνέχεια.

Αναλυτικό πλαίσιο και μεθοδολογία έρευνας

Ο ρόλος των ΜΜΕ ως θεσμών επικοινωνιακής διαμεσολάβησης της δημόσιας συλλογικής δράσης αποτελεί πεδίο διεπιστημονικού προβληματισμού με πολλαπλές θεματικές περιοχές ενδιαφέροντος. Π.χ., ορισμένες εργασίες εξετάζουν την οικονομία της δημόσιας ορατότητας και στρέφουν την οπτική της ανάλυσης στην ικανότητα των φορέων συλλογικής δράσης να κινητοποιούν ή να διασφαλίζουν πόρους βάσει των οποίων επιτυγχάνεται η ειδησεογραφική τους κάλυψη.⁵ Σε άλλες προσεγγίσεις, το πεδίο της δημοσιότητας που συγκροτούν οι επικοινωνιακές διαμεσολαβήσεις των δημόσιων συλλογικών παρεμβάσεων δεν αποτελεί αρένα ορθολογικών επικοινωνιακών διευθετήσεων, όπως θα ήθελε ο Χάμπερμας,⁶ ούτε και ενιαίο, μοναδικό και εσωτερικά αδιαφοροποίητο πεδίο.⁷ Σχέσεις εξουσίας, ανισότητας και ρευστότητας συγκροτούν αντίθετα μια πολλαπλότητα «δημόσιων σφαιρών», άλλοτε λιγότερο κι άλλοτε περισσότερο αυτόνομων ή διασταυρούμενων.⁸ Στο πλαίσιο αυτό, ποικίλες συμμαχίες και διασυνδέσεις ανάμεσα σε φορείς διαφορετικής θεσμικής θέσης καθιστούν επισφαλής τη διάκριση ανάμεσα σε «δημόσιο» και «ιδιωτικό», σε κράτος και «κοινωνία πολιτών».

Στις σχέσεις εξουσίας, ανισότητας και ιδεολογικής επενέργειας εστιάζουν και προσεγγίσεις οι οποίες εντάσσονται στην πολυδιάστατη μεθοδολογική και θεωρητική οπτική της «κριτικής ανάλυσης λόγου».⁹ Στο πλαίσιο αυτών των προσεγγίσεων, η πολιτική διάσταση της ειδησεογραφικής κάλυψης ερευνάται μέσω μιας ανάλυσης τριών, αλληλένδετων μεταξύ τους, επιπέδων. Στο πρώτο επίπεδο, εξετάζονται στοιχεία του «κειμένου» που διαμορφώνει η δημοσιογραφική καταγραφή. Η εν λόγω «κειμενική ανάλυση» αποτελεί γλωσσολογική εξέταση του «λόγου» (μεταφορές, μετωνυμίες, τροπικότητα, μεταβατικότητα κτλ.), εστιάζει

5. Στην κατεύθυνση αυτή, βλ. Jeffrey Pfeffer – Gerald R. Salancik, *The External Control of Organizations. A Resource Dependence Perspective*, Στάνφορντ Καλιφόρνια 2003. Βλ. επίσης και Seungahn Nah, “Media Publicity and Civil Society: Nonprofit Organizations, Local Newspapers and the Internet in a Midwestern Community”, *Mass Communication and Society* 13/1 (2009), σ. 3-29.

6. Βλ. Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Κέμπριτζ 1991. Για τη σχετική προβληματική του Χάμπερμας, βλ. και Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, Μασαχουσέτη και Λονδίνο 1992 και Simon Susen, “Critical Notes on Habermas’s Theory of the Public Sphere”, *Sociological Analysis* 5/1 (2011), σ. 37-62.

7. Βλ. ενδεικτικά Hartmut Wessler, Bernhard Peters, Michael Brüggemann, Katharina Kleinen-von Königslöw, Stefanie Sifft, *Transnationalization of Public Spheres*, Νέα Υόρκη 2008 και Peter Dahlgren – Colin Sparks (επιμ.), *Communication and Citizenship. Journalism and the Public Sphere*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1991.

8. Βλ. μεταξύ άλλων Ronald N. Jacobs, “Race, Media and Civil Society”, *International Sociology* 14/3 (1999), σ. 355-372 και του ίδιου *Race, Media and the Crisis of Civil Society. From Watts to Rodney King*, Κέμπριτζ 2000. Για μια συγκριτική εξέταση του έργου των Χάμπερμας και Φουκώ αναφορικά με την «κοινωνία πολιτών», βλ. Bent Flyvbjerg, “Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?”, *The British Journal of Sociology* 49/2 (1998), σ. 210-233.

9. Βλ. Norman Fairclough, *Media Discourse*, Λονδίνο 1995· Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, Λονδίνο 1995· και του ίδιου, *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003. Για τη σχετική προβληματική και την αξιοποίησή της στην ανάλυση εφημερίδων, βλ. John E. Richardson, *Analysing Newspapers. An Approach from Critical Discourse Analysis*, Νέα Υόρκη 2007.

δηλαδή στις ιδιαίτερες χρήσεις της γλώσσας με την οποία περιγράφονται και νοηματοδοτούνται τα κοινωνικά συμβάντα. Στόχος της ανάλυσης είναι να εξαχθούν συμπεράσματα για την ιδεολογική λειτουργία ενός «κειμένου» μέσα ακριβώς από την εξέταση των ιδιαίτερων τρόπων συναρμογής των επιμέρους προτάσεων. Στο δεύτερο επίπεδο, η ανάλυση εστιάζει στις «πρακτικές λόγου», στους τρόπους δηλαδή «παραγωγής» και «κατανάλωσης» ενός «κειμένου». Οι διαδικασίες «παραγωγής» περιλαμβάνουν τους ιδιαίτερους κανόνες, τις θεσμικές διαδικασίες και αρχές που υιοθετούνται στο πλαίσιο ενός Μέσου, ώστε να οργανώνεται η καταγραφή και αφήγηση των κοινωνικών συμβάντων. Πρόκειται για ειωθότα και κωδικοποιήσεις οι οποίες δεσμεύουν την παραγωγή και τη μορφή μελλοντικών «κειμένων», ενώ ταυτόχρονα παρέχουν εργαλεία αποκωδικοποίησης στους αποδέκτες τους. Π.χ., η ενσωμάτωση ορισμένων κοινωνικών συμβάντων σε μια δοσμένη «στήλη» της εφημερίδας, την οποία επιμελούνται βάσει συγκεκριμένων κανόνων τμήματα της εφημερίδας ειδικά αφιερωμένα στον σκοπό αυτό, εκπαιδεύει ανάλογα τους/τις αναγνώστες/στριες στη «γραμματική» του Μέσου. Τέλος, στο τρίτο επίπεδο, η ανάλυση στρέφεται στο ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσονται τα «κείμενα» και οι «λογοθετικές πρακτικές». Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκεται η συνδρομή διεπιστημονικών προσεγγίσεων και μεθοδολογιών προκειμένου να εντοπιστούν οι ευρύτεροι παράγοντες που καθορίζουν τις λογοθετικές πρακτικές.¹⁰

Τα πολιτισμικά περιεχόμενα που διέπουν τη συλλογική δράση και την επικοινωνία της υπογραμμίζονται επίσης σε ορισμένες εργασίες «ανάλυσης περιεχομένου».¹¹ Σύμφωνα με αυτές,¹² το «κείμενο» δεν εσωκλείει νόημα ως έμφυτη ιδιότητά του ούτε το νόημα διαμορφώνεται και ελέγχεται εξολοκλήρου από τον παραγωγό του. Αποτελεί αντίθετα παράγωγο μιας σχέσης στην οποία εμπλέκονται οι δημιουργοί και οι (δυνητικοί) αποδέκτες του. Το νόημα ενός κειμένου συνδέεται με τα συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα και τις λογοθετικές πρακτικές που αναπτύσσονται στο πλαίσιό τους και δεν περιορίζεται στα συγκεκριμένα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται. Υποστηρίζεται πως έχει ευρύτερες πολιτισμικές και συμβολικές διασυνδέσεις και συναρτάται με τους ιδιαίτερους τρόπους πρόσληψης των κειμένων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο ποικίλων πολιτισμικών ταυτοτήτων. Με αυτές τις παραδοχές, η ανάλυση των «κειμένων» γίνεται αποδεκτό πως απαιτεί τη συνεξέτασή τους με άλλα «κείμενα» που αποτυπώνουν το ιστορικό και λογοθετικό πλαίσιο παραγωγής τους,

10. Για την εν λόγω τριεπίπεδη ανάλυση που προτείνεται στο πλαίσιο της προβληματικής που αναπτύσσει ο Fairclough, βλ. και Louise Phillips – Marianne W. Jørgensen, *Discourse Analysis as Theory and Method*, Λονδίνο 2002. Για την ανάλυση εφημερίδων από την άποψη του ρόλου που διαδραματίζουν οι διάφοροι τύποι της δημοσιογραφικής γραφής («γράμματα αναγνωστών», στήλες επιμελητών κτλ.) και γενικότερα η δομή μιας εφημερίδας, βλ. Bob Franklin (επιμ.), *Pulling Newspapers Apart. Analysing Print Journalism*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008.

11. Η «ανάλυση περιεχομένου» αποτελεί πολυδιάστατο μεθοδολογικό υπόδειγμα που εγκαινιάζεται με την εργασία του Berelson. Βλ. Bernard Berelson, *Content Analysis in Communication Research*, Νέα Υόρκη 1952. Στο πλαίσιο της πολυμέρειας της σχετικής μεθόδου, άλλοτε δίνεται βαρύτητα σε ποσοτικές κι άλλοτε σε ποιοτικές κατευθύνσεις. Για την ποσοτική εκδοχή της μεθόδου, βλ. ενδεικτικά Daniel Riffe, Stephen Lacy, Frederick G. Fico, *Analyzing Media Messages. Using Quantitative Content Analysis in Research*, Λονδίνο 2005.

12. Βλ. Klaus Krippendorff, *Content Analysis. An Introduction to its Methodology*, Λονδίνο 2004.

ενώ παράλληλα απαιτείται να αναγνωρίζεται ότι το «νόημά τους» συναρτάται με αυτό ακριβώς το υποκείμενο που τα ερμηνεύει.

Η συμβολή των Μέσων στη διαμόρφωση νοήματος εξετάζεται από την άποψη των «ερμηνευτικών πλαισιώσεων», δηλαδή του ιδιαίτερου τρόπου αφήγησης ενός, γεγονός που ευνοεί ορισμένες ερμηνείες του έναντι άλλων.¹³ Κεντρική ιδέα στη σχετική προβληματική, που δεν περιορίζεται μόνο στον χώρο μελέτης των ΜΜΕ,¹⁴ είναι ότι οι αφηγηματικοί τύποι δομούν συγκεκριμένες εκδοχές ερμηνείας ενός γεγονότος ή κατάστασης με το να τονίζουν ορισμένα στοιχεία τους και να υποβαθμίζουν κάποια άλλα. Στην περίπτωση της τηλεόρασης ειδικότερα έχει επισημανθεί ο «επεισοδιακός» χαρακτήρας των αφηγήσεων. Σύμφωνα με αυτόν τον τύπο «ερμηνευτικής πλαισίωσης», η πληροφορία κερματίζεται σε επιμέρους τμήματα χωρίς να παράγεται δυνατότητα ερμηνείας των γεγονότων στη βάση μιας σχέσης αιτίας-αιτιατού, όπως αντίθετα συμβαίνει στις περιπτώσεις των «θεματικών ερμηνευτικών πλαισιώσεων».¹⁵ Γενικότερα, οι «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» προτείνονται στην περίπτωση των ΜΜΕ ως μηχανισμός ταχείας προσαρμογής της δημοσιογραφικής πρακτικής στα γεγονότα. Επιτρέπουν δηλαδή στους χρήστες τους (δημοσιογράφους) να «πακετάρουν» και να αφηγηθούν κατά το δοκούν την πληροφορία χρησιμοποιώντας προκατασκευασμένα για τον σκοπό αυτό σχήματα που εμπεριέχονται σε προγενέστερα κείμενα.

Προκειμένου να ανιχνευθεί το πεδίο δημοσιότητας και επικοινωνιακής διαμεσολάβησης των ΜΜΕ κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1974), στην παρούσα εργασία εξετάζονται τρεις εφημερίδες. Επιλέχθηκαν με κριτήριο το πολιτικό στίγμα και τον γεωγραφικό χώρο αναφοράς ώστε να υπάρχουν δυνατότητες συγκριτικής μελέτης και είναι οι εξής: Από την Αθήνα η *Καθημερινή* και τα *Νέα* και από τη Θεσσαλονίκη η *Μακεδονία*. Συλλέχθηκαν δημοσιεύματα από τα φύλλα της Πέμπτης και του Σαββατοκύριακου, ανάλογα με την έκδοση της εφημερίδας (φύλλο της Κυριακής για την *Καθημερινή* και τη *Μακεδονία* και του Σαββάτου για τα *Νέα*) και κωδικοποιήθηκαν με βάση θεματικά πεδία τα οποία διαμορφώθηκαν ύστερα από πιλοτική έρευνα. Οι σχετικές καταχωρίσεις περιλαμβάνουν: α) το είδος του δημοσιεύματος («ανταπόκριση», «αποστολή», «ξένη δημοσίευση», «επιστολές αναγνωστών» κτλ.), β) τη θέση στην εβδομάδα (καθημερινό φύλλο ή του Σαββατοκύριακου), γ) τη θέση στην εφημερίδα (πρώτη σελίδα και ολοκλήρωση, πρώτη σελίδα και συνέχεια σε άλλη εσωτερική, μόνο σε εσωτερική σελίδα και τον αριθμό της), δ) τον τρόπο κάλυψης των συλλογικοτήτων, εάν τυγχάνουν δηλαδή αυτόνομης καταγραφής ή στο πλαίσιο ενός άρθρου ή μιας στήλης αναφέρονται πολλές συλλογικότητες, ε) την «ερμηνευτική πλαισίωση» της δημοσιογραφικής καταγραφής («θε-

13. Βλ. ενδεικτικά Robert M. Entman, *Projections of Power. Framing News, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy*, Σικάγο και Λονδίνο 2004 και Holli A. Semetko – Patti M. Valkenburg, “Framing European Politics: A Content Analysis of Press and Television News”, *Journal of Communication* 50/2 (2000), σ. 93-109.

14. Για τη σχετική προβληματική στον χώρο μελέτης των κοινωνικών κινήματων, βλ. William A. Gamson και Andre Modigliani, “Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach”, *American Journal of Sociology* 95/1 (1989), σ. 1-37.

15. Βλ. Shanto Iyengar, *Is Anyone Responsible? How Television Frames Political Issues*, Σικάγο και Λονδίνο 1991.

τική», «αρνητική» ή «ουδέτερη»), στ) το μέγεθος του δημοσιεύματος («μικρό», «μεσαίο», «μεγάλο») και ζ) τη γεωγραφική αναφορά του δημοσιεύματος.¹⁶

Η οικονομία της δημόσιας ορατότητας: ποσοτικές και ποιοτικές διαστάσεις της μιντιακής δημόσιας σφαίρας

Στο φύλλο της 17ης Φεβρουαρίου 1977 της *Καθημερινής*, αλλά και στην εφημερίδα *Τα Νέα*, δημοσιεύματα πληροφορούσαν για δημόσια συζήτηση, η οποία είχε λάβει χώρα την προηγούμενη ημέρα, με αντικείμενο τον ρόλο του Τύπου στη διαμόρφωση της ελληνικής πραγματικότητας. Τη συζήτηση, στην οποία συμμετείχαν ως ομιλητές εκπρόσωποι διαφόρων εφημερίδων, είχε διοργανώσει η Ελληνική Στοά και τον συντονισμό της είχε η βουλευτίνα Βιργινία Τσουδερού.¹⁷ Στο φύλλο του Σαββάτου 9 Ιουλίου 1977 στην εφημερίδα *Τα Νέα*, και στη στήλη η οποία ήταν αφιερωμένη σε «επιστολές αναγνωστών», ο Α.Ζ. κάτοικος Καλαμακίου, δυσανασχετούσε με επιστολή του για θόρυβο από παρακείμενο κοσμικό κέντρο και με απογοήτευση διαπίστωνε ότι «όσες φορές αναφερθήκαμε στο αστυνομικό τμήμα της περιοχής μάς απήντησαν ότι υπέβαλαν υπηρεσιακά μηνύσεις κατά των υπευθύνων του κέντρου, αλλά δυστυχώς αυτοί περιφρονούν προκλητικά τα πάντα. *Μας συνέστησαν δε να γράψουμε στις εφημερίδες και να υποβάλουμε ατομικές μηνύσεις*».¹⁸ Στο φύλλο της *Καθημερινής* την 9η Οκτωβρίου 1975, ο Η.Π. έγραφε σε επιστολή του ότι «ήταν για μένα μια έκπληξη –ευχάριστη ομολογώ– το τηλεφώνημα που έλαβα πριν λίγες ημέρες από το Υπουργείο Μεταφορών, ότι θα ήθελε να με δι ο κ. Υπουργός σχετικά με το δημοσίευσμά μου για τα καυσαέρια που φιλοξένησες στις στήλες σου».¹⁹ Η εφημερίδα *Τα Νέα*, τέλος, με δημοσίευσμά της την Τετάρτη 5 Νοεμβρίου σημειώνει πως δύο δικά της ρεπορτάζ προκάλεσαν σχετική συζήτηση-αντιπαράθεση στη Βουλή των Ελλήνων.²⁰

Η σταχυολόγηση αυτών των ενδεικτικών περιστατικών δημοσιογραφικής καταγραφής αποκαλύπτει την κοινή πεποίθηση που συντρέχει αναφορικά με την ευεργετική επίδραση του Τύπου στην προώθηση –και ενδεχομένως επίλυση– ζητημάτων περιορισμένου ή εκτεταμένου κοινωνικού εύρους. Τα ζητήματα που αναδεικνύονται μέσα από τις σελίδες του κρίνεται πως έχουν σημαντικότερο αντίκτυπο ακόμη κι από τις θεσμικά προβλεπόμενες διαδικασίες αντιμετώπισης προβλημάτων. Συχνά μάλιστα, αν όχι κατά κανόνα, αποκαλύπτεται πως κρατικοί φορείς, αλλά και ιδιωτικές επιχειρήσεις, εποπτεύουν τον ημερήσιο τύπο ώστε

16. Η συλλογή και επεξεργασία των στοιχείων αυτών διενεργήθηκε στο πλαίσιο του Ερευνητικού Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ – Πανεπιστήμιο Κρήτης – Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες». Βλ. τον σχετικό ιστότοπο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.public-sociality.uoc.gr/index.html>

17. Βλ. *Καθημερινή*, 17.2.1977, σ. 10 και *Τα Νέα*, 17.2.1977, σ. 4.

18. Βλ. *Τα Νέα*, 9.7.1977, σ. 6 (η έμφαση δική μας).

19. Βλ. *Καθημερινή*, 9.10.1975.

20. Τα σχετικά ρεπορτάζ αφορούσαν σε περιοχές του Πειραιά που στερούνταν βασικών έργων υποδομής, καθώς και ζήτημα που ανέκυψε για συνεργασία της Μελίνας Μερκούρη με την ΕΡΤ. Βλ. *Τα Νέα*, Τετάρτη, 5.11.1975, σ. 1.

να αντιδράσουν έγκαιρα σε πιθανά αιτήματα, καταγγελίες ή παράπονα. Στη συνέχεια καταγράφονται βασικές ποσοτικές διαστάσεις της δημοσιογραφικής καταγραφής της συλλογικής δράσης μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα. Ειδικότερα, αποτυπώνονται μορφές δημοσιογραφικής πρακτικής οι οποίες «πακετάρουν» την πληροφορία και εισάγουν στη δημόσια σφαίρα τις ποικίλες δράσεις δημόσιας κοινωνικότητας και παρέμβασης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1²¹

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών και των συλλογικοτήτων ανά εφημερίδα (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Αρ. Αναφορών	1.172	1.911	2.706	5.789
Αρ. Συλλογ.	1.221	2.172	2.177	5.570

Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 1, για το 1975 καταγράφονται 5.789 δημοσιογραφικές αναφορές σχετικά με δράσεις ποικίλων φορέων της «κοινωνίας πολιτών», οι οποίες παραπέμπουν σε 5.570 συλλογικότητες. Από το σύνολο των αναφορών, η πλειονότητα εντοπίζεται στην εφημερίδα *Μακεδονία* (46,7%), ακολουθούν *Τα Νέα* (33,0%) και έπεται η *Καθημερινή* (20,2%). Σε σχέση με τον συνολικό αριθμό συλλογικοτήτων που εντοπίζονται στις συγκεκριμένες δημοσιογραφικές αναφορές, το χαμηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στην *Καθημερινή* (21,9%), ενώ στη *Μακεδονία* και στα *Νέα* εντοπίστηκε ίσο περίπου ποσοστό συλλογικοτήτων (39,1% και 39,0% αντίστοιχα).

Διαφορές καταγράφονται επίσης σε σχέση με τη θέση των δημοσιευμάτων που αναφέρονται σε δράσεις φορέων της «κοινωνίας πολιτών» στην εβδομάδα. Όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τον Πίνακα 2, στην περίπτωση της *Καθημερινής* τα σχετικά δημοσιεύματα που εντοπίζονται στο φύλλο της Πέμπτης αποτελούν το 52,7% έναντι των δημοσιευμάτων στο φύλλο της Κυριακής (47,3%). Η υπεροχή αυτή ισχύει, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, και για τα τρία έτη μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1975-77) και φανερώνει ενδεχομένως σκόπιμη επιλογή της εφημερίδας. Αντιθέτως, στην περίπτωση των *Νέων* υπερέχουν ελαφρώς τα δημοσιεύματα του φύλλου του Σαββάτου (η εφημερίδα δεν εκδίδεται την Κυριακή), με ποσοστό 50,1% έναντι 49,9% του φύλλου της Πέμπτης. Ευκρινέστερη υπεροχή των δημοσιευμάτων με αναφορά σε συλλογικότητες της «κοινωνίας πολιτών» στο φύλλο της Κυριακής (57,1%) έναντι του φύλλου της Πέμπτης (42,9%) καταγράφεται στην περίπτωση της *Μακεδονίας*.

21. Τα στοιχεία που παρατίθενται αποτελούν επεξεργασίες των ερευνητικών δεδομένων που μνημονεύτηκαν εδώ, παραπάνω, σημ. 16.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και θέση στην εβδομάδα (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Ημερήσιο	618	954	1.161	2.733
Σαββατοκύριακου	554	957	1.545	3.056
	1.172	1.911	2.706	5.789

Οι δημοσιογραφικές αναφορές των εφημερίδων παραπέμπουν σε διαφορετικούς τύπους με τους οποίους καλύπτονται ειδησεογραφικά οι συλλογικές δράσεις. Οι τελευταίες, «εισέρχονται» στη δημοσιότητα που διαμορφώνει η ειδησεογραφία μέσω ποικίλων τύπων, με συνηθέστερους αυτούς του «δημοσιεύματος» και της «μόνιμης στήλης». Στον κάτωθι πίνακα 3 αποτυπώνονται τα σχετικά ποσοστά ανά εφημερίδα και είδος δημοσιογραφικής καταγραφής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και είδος δημοσιογραφικής καταγραφής (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Ανταπόκριση	2.2%	3.4%	23.4%	12.6%
Αποστολή	0.0%	0.2%	0.0%	0.1%
Δημοσίευμα	53.9%	44.1%	58.5%	52.8%
Έρευνα	0.8%	0.3%	0.0%	0.3%
Ευθυμογράφημα	0.4%	0.3%	0.0%	0.2%
Μόνιμη στήλη	35.5%	48.7%	11.5%	28.6%
Ξένη δημοσίευση	4.4%	2.5%	6.6%	4.8%
Επιστολές αναγνώστων	2.7%	0.6%	0.0%	0.7%
	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Όπως παρατηρούμε, το «δημοσίευμα» αποτελεί τον συνηθέστερο τύπο στην περίπτωση της *Καθημερινής* (53,9%) και στη *Μακεδονία* (58,5%), ενώ για τα *Νέα* ο συνηθέστερος είναι αυτός της «μόνιμης στήλης» (48,7%). Ευδιάκριτος είναι επίσης ο τύπος της «ανταπόκρισης» στην περίπτωση της *Μακεδονίας* (12,6%), ποσοστό που φανερώνει ότι σημαντικό τμήμα της ύλης της εφημερίδας αφορά ειδησεογραφία πέραν της τοπικής κοινωνίας, συνήθως από την πρωτεύουσα.

Οι τύποι εισόδου μιας συλλογικής δράσης στη δημοσιότητα της ειδησεογραφικής καταγραφής έχουν ιδιαίτερη σημασία από την άποψη ότι αποτελούν πεδία φιλοξενίας αυτόνομης ή, αντίθετα, μαζικής καταγραφής. Με την έννοια αυτή, μπορούν να διακριθούν αυτοτελείς

δημοσιογραφικές αναφορές, στις οποίες εμπεριέχεται η δράση μιας συγκεκριμένης συλλογικότητας, καθώς και αναφορές με τη μορφή μόνιμης στήλης, στις οποίες ενσωματώνονται δράσεις πληθυντικού αριθμού συλλογικότητας. Αναφορές σε δράσεις δύο ή και περισσότερων συλλογικότητας καταγράφονται τέλος και σε «άρθρα». Με βάση αυτή τη διάκριση, ο αριθμός των δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και είδος δημοσιεύματος αποτυπώνεται στον κάτωθι Πίνακα 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά τύπο και εφημερίδα (1975)

<i>Καθημερινή</i>				
	Άρθρο	Στήλη	Αυτοτελής	Σύνολο
Αρ. Δημ.	16,1%	29,2%	54,7%	100,0%
Αρ. Συλλογ.	36,9%	24,8%	38,3%	100,0%
<i>Τα Νέα</i>				
Αρ. Δημ.	15,0%	49,0%	36,0%	100,0%
Αρ. Συλλογ.	31,8%	43,0%	25,2%	100,0%
<i>Μακεδονία</i>				
Αρ. Δημ.	16,5%	17,0%	66,5%	100,0%
Αρ. Συλλογ.	33,2%	21,3%	45,4%	100,0%

Από τον Πίνακα 4 προκύπτει ότι ο τρόπος ειδησεογραφικής καταγραφής των συλλογικών δράσεων εμφανίζει σημαντικές διαφορές μεταξύ των τριών εφημερίδων. Στην εφημερίδα *Μακεδονία* εντοπίζεται το υψηλότερο ποσοστό αυτοτελών δημοσιευμάτων (66,5%) και ακολουθεί η εφημερίδα *Καθημερινή* (54,7%). Αντίθετα, στην εφημερίδα *Τα Νέα* το υψηλότερο ποσοστό αφορά τις μόνιμες στήλες (49,0%). Ο τύπος του «αυτοτελούς δημοσιεύματος» (ανταποκρίσεις, αποστολές, έρευνες-αφιερώματα, «ξένες δημοσιεύσεις» κτλ.) προβάλλει αποκλειστικά τη δράση μιας συλλογικότητας, ενώ στις «μόνιμες στήλες» ομαδοποιούνται συναφή δημοσιεύματα κατά θέμα. Από την άποψη αυτή, υψηλότερος βαθμός δημόσιας ορατότητας μπορεί να υποθεθεί πως διασφαλίζεται στην περίπτωση της *Μακεδονίας*, καθώς το 66,55 των «αυτοτελών» δημοσιευμάτων παραπέμπει στο 45,4% του συνόλου των συλλογικότητας που καταγράφονται από την εφημερίδα. Αντιθέτως, στην εφημερίδα *Καθημερινή* το 54,7% των «αυτοτελών δημοσιευμάτων» παραπέμπει στο 38,3% των συλλογικότητας, ενώ στην περίπτωση των *Νέων* το υψηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στις μόνιμες στήλες (43,0%), οι οποίες αποτελούν εξάλλου και την πλειονότητα των δημοσιογραφικών αναφορών (49,0%).

Ένας ακόμη δείκτης δημόσιας ορατότητας είναι και η δημοσιογραφική βαρύτητα που αποδίδεται στις καταγραφόμενες συλλογικές δράσεις. Ειδικότερα, η θέση των δημοσιευμάτων στην εφημερίδα παρέχει κρίσιμη πληροφορία για το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον που επιδεικνύεται καθώς και για τη δημόσια ορατότητα που διασφαλίζεται σε μια συλλογική δράση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά θέση στο έντυπο και εφημερίδα (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Πρώτη σελίδα (ολοκλήρωση)	1,7%	3,2%	2,4%	2.5%
Πρώτη σελίδα (συνέχεια)	1,2%	2,9%	1,0%	1.7%
Εσωτερική σελίδα	97,1%	93,9%	96,6%	95.8%
Σύνολο	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Όπως διαπιστώνεται από τον Πίνακα 5, στη συντριπτική πλειονότητά τους οι συλλογικές δράσεις που καταγράφονται δημοσιεύονται σε εσωτερικές σελίδες των εφημερίδων, με τα *Νέα* να υπερέχουν ελαφρώς σε δημοσιεύματα πρώτης σελίδας (3,2%) και σε δημοσιεύματα πρώτης σελίδας που συνεχίζουν και σε εσωτερική (2,9%). Επίσης, όπως μπορεί να διαπιστωθεί από τον Πίνακα 6, και στις τρεις εφημερίδες τα δημοσιεύματα που αναφέρονται σε δράσεις φορέων της «κοινωνίας πολιτών» δεν έχουν στις περισσότερες περιπτώσεις ιδιαίτερη πλαισίωση ούτε και συνοδεύονται από φωτογραφία. Το υψηλότερο ποσοστό δημοσιευμάτων με πλαίσιο καταγράφεται στην εφημερίδα *Τα Νέα* και αποδίδεται ακριβώς στην υψηλή παρουσία της «μόνιμης στήλης» που φέρει ευδιάκριτο πλαίσιο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά πλαισίωση και εφημερίδα (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Πλαίσιο	2.7%	11.2%	1.3%	4.9%
Φωτογραφία	3.7%	5.3%	2.4%	3.6%
Πλαίσιο και φωτογραφία	0.3%	1.4%	0.2%	0.6%
Χωρίς πλαίσιο ή φωτογραφία	93.3%	82.2%	96.1%	90.9%
Σύνολο	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Τα ποσοτικά στοιχεία που παρατέθηκαν παρέχουν βασικές όψεις της δημοσιογραφικής καταγραφής και των τύπων που υιοθετούνται στο πλαίσιο των τριών εφημερίδων. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε στις συλλογικότητες οι οποίες αποσπούν το ειδησεογραφικό ενδιαφέ-

ρον, το είδος και τα θεματικά πεδία αναφοράς τους. Ζητούμενο αυτής της καταγραφής είναι να διατυπωθούν ερωτήματα για πιθανά μοτίβα δημοσιογραφικής καταγραφής τα οποία επικυρώνουν ή παράγουν συγκεκριμένες σχέσεις εξουσίας μέσω της δημόσιας ορατότητας που προκρίνουν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Κατανομή συλλογικοτήτων ανά εφημερίδα και συχνότητα εμφάνισης σε δημοσιεύματα (1975)

<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>
Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (30)	Εταιρεία Φίλων του Λαού (29)	Φίλοι του Βουνού (101)
Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (18)	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας (29)	Σηπλαιολογικός Όμιλος 987)
Εταιρεία Φίλων του Λαού (16)	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (28)	Σύλλογος Ελλήνων Ορειβατών (80)
Σύνδεσμος Ελλήνων Επιστημόνων (14)	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (28)	Εκδρομικός Όμιλος Διοικητηρίου (75)
Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (14)	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας (25)	Χριστιανική Ένωση Νεανίδων Θεσσαλονίκης (72)
Εταιρεία Προστασίας Ζώων (13)	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας (18)	Τουριστικός Όμιλος Γαλαξίας (70)
Σύλλογος «Ιωάννης ο Θεολόγος» (12)	Νεολαία Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος (17)	Σωματείο Παναγία Προυνιώτισσα (70)
Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία (11)	Ίδρυμα Ευγενίδου (15)	Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης (69)
Ροταριανός Όμιλος Αθηνών-Βορρά (11)	Σύλλογος Αρχιτεκτόνων (15)	Θρησκευτικός Όμιλος Κάτω Τούμπας (69)
Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών (11)	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος (13)	Εκδρομικός Όμιλος Φυσιολατρών (68)
Σύλλογος Αρχιτεκτόνων (10)	Ινστιτούτο Προστασίας Καταναλωτών (12)	Όμιλος Φίλων Υπαίθρου (65)
Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (9)	Σωματείο Ελλήνων Ηθοποιών (12)	Όμιλος Φυσιολατρών (63)

Ο Πίνακας 7 προσφέρει μια κατατοπιστική εποπτεία των συλλογικοτήτων που εμφανίζονται στις περισσότερες δημοσιογραφικές καταγραφές. Στην καταγραφή αυτή αποτυπώνονται τοπικές ιδιαιτερότητες και ορισμένες γενικότερες τάσεις σύγκλισης ως προς τη δημόσια ορατότητα ορισμένων συλλογικοτήτων. Στην περίπτωση των αθηναϊκών εφημερίδων (*Καθημερινή*, *Τα Νέα*) οι μισές από τις δώδεκα πρώτες σε συχνότητα εμφάνισης συλλογικότητες είναι κοινές, ενώ στην περίπτωση της *Μακεδονίας* οι συλλογικότητες δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Το ενδιαφέρον στοιχείο ωστόσο είναι ότι οι καταγραφές αυτές φανερώνουν ότι στην πλειονότητά τους οι συλλογικότητες που τυγχάνουν δημόσιας διά του Τύπου προβολής είναι τυπικές οργανώσεις και όχι άτυπες. Είναι δηλαδή σύλλογοι αναγνωρισμένοι από το Πρωτοδικείο και όχι άτυπες συλλογικότητες οι οποίες δημιουργούνται ad hoc και λειτουργούν βάσει άτυπων κανόνων. Στον Πίνακα 8 αποτυπώνονται τα σχετικά ποσοστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και είδος οργάνωσης (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Τυπική	75,7%	72,2%	86,9%	100,0%
Άτυπη	24,3%	27,8%	13,1%	100,0%

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο που διαφαίνεται στον Πίνακα 7 είναι η σημαντική παρουσία τριτοβάθμιων οργανώσεων στη συχνότητα δημοσιογραφικής κάλυψης. Πράγματι, εάν συνυπολογιστεί ο αριθμός των δημοσιογραφικών αναφορών σε σχέση με τις συλλογικότητες που εμπεριέχουν, τότε οι μέσοι όροι εμφάνισης τριτοβάθμιων οργανώσεων υπερέχουν συντριπτικά (βλ. Πίνακα 9). Οι τριτοβάθμιες οργανώσεις εμφανίζονται κατά μέσο όρο σε 7,2 δημοσιεύματα στην *Καθημερινή*, σε 5,0 δημοσιεύματα στα *Νέα* και σε 8,9 δημοσιεύματα στη *Μακεδονία*, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά των δευτεροβάθμιων, πρωτοβάθμιων, αλλά και των άτυπων οργανώσεων, μόλις που ξεπερνούν το ένα δημοσίευμα κατά μέσο όρο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και είδος οργάνωσης εκφρασμένη σε μέσους όρους (1975)

		<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>
Τυπικές	A' θμια	1,1	1,1	1,5
	B' θμια	1,7	1,7	1,9
	Γ' θμια	7,2	5,0	8,9
Άτυπες		1,1	1,1	1,1

Τέλος, ένα τρίτο ενδιαφέρον στοιχείο που διαφαίνεται στον Πίνακα 7 είναι η θεματική αναφορά των συλλογικοτήτων με την υψηλότερη δημοσιογραφική κάλυψη. Όπως μπορεί να παρατηρηθεί στον Πίνακα 10, στην πλειονότητά τους οι δημοσιογραφικές αναφορές παραπέμπουν σε συλλογικότητες οι οποίες σχετίζονται με εκπροσώπηση συνδικαλιστικών/επαγγελματικών συμφερόντων. Το πεδίο της εργασίας, με άλλα λόγια, αποτελεί βασική δεξαμενή δημοσιογραφικής καταγραφής δράσεων φορέων της «κοινωνίας πολιτών». Σημειώνονται επίσης ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφορές ανάμεσα στις τρεις εφημερίδες. Πρώτον, αναφορικά με τις συλλογικότητες που δραστηριοποιούνται στο πεδίο του «πολιτισμού/αναψυχής» και το οποίο αποσπά υψηλό ποσοστό δημοσιογραφικής καταγραφής (12,8%) τα σχετικά δημοσιεύματα στη *Μακεδονία* εμφανώς υπεραντιπροσωπεύονται (16,4% σε σχέση με 9,3% στην *Καθημερινή* και 9,2% στα *Νέα*). Δεύτερον, πάλι σε σχέση με τις εφημερίδες της Αθήνας, στη *Μακεδονία* καταγράφεται υψηλό ποσοστό δημοσιευμάτων που παραπέμπουν σε θρησκευτικές οργανώσεις (10,8% σε σχέση με 3,4% στην *Καθημερινή* και 2,3% στα *Νέα*), ενώ δι-

αφοροποιήσεις σημειώνονται και σε σχέση με το πεδίο «φιλανθρωπία/εθελοντισμός» (2,2% σε σχέση με 1,9% στην *Καθημερινή* και 0,6% στα *Νέα*), τις «κοινωνικές υπηρεσίες» (3,7% σε σχέση με 0,7% στην *Καθημερινή* και 1,2% στα *Νέα*) και τον «αθλητισμό» (6,6% σε σχέση με 2,7% στην *Καθημερινή* και 4,8% στα *Νέα*). Ένα τελευταίο στοιχείο που προκύπτει αφορά τον υψηλό βαθμό δημοσιογραφικής καταγραφής συλλογικοτήτων που παραπέμπουν σε «εκπαίδευση/έρευνα» (12,7%), στις οποίες το μεγαλύτερο ποσοστό είναι αυτό της εφημερίδας *Τα Νέα* (19,8%). Πρόκειται μάλιστα για δημοσιογραφικές αναφορές οι οποίες σε μεγάλο ποσοστό συνοδεύονται από ευδιάκριτο πλαίσιο ή φωτογραφία ή και τα δύο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά εφημερίδα και θεματική αναφορά των συλλογικοτήτων (1975)

	<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>	<i>Σύνολο</i>
Αθλητισμός	2.7%	4.8%	6.6%	5.3%
Διαμεσολάβηση δικαιωμάτων/ενεργοί πολίτες	7.4%	8.0%	5.1%	6.4%
Διεθνή	0.8%	1.0%	0.2%	0.6%
Εκπαίδευση-έρευνα	14.2%	19.8%	7.6%	12.7%
Θρησκεία	3.4%	2.3%	10.8%	6.7%
Κοινοτική ανάπτυξη/στέγαση	0.6%	1.4%	0.7%	0.9%
Κοινωνικές υπηρεσίες	0.7%	1.2%	3.7%	2.3%
Περιβάλλον	1.7%	1.2%	1.9%	1.6%
Πολιτικές οργανώσεις	3.6%	4.9%	1.5%	3.0%
Πολιτισμός/αναψυχή	9.3%	9.2%	16.4%	12.8%
Συνδικαλισμός/επαγγελματική ομάδα	52.3%	44.5%	41.5%	44.5%
Υγεία	1.3%	1.3%	1.6%	1.5%
Φιλανθρωπία/εθελοντισμός	1.9%	0.6%	2.2%	1.7%
Σύνολο:	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

Η προνομιακή προβολή δημοσιότητας της οποίας τυγχάνουν τυπικές, τριτοβάθμιες κυρίως, οργανώσεις απαιτείται τέλος να εξεταστεί από την άποψη των ευρύτερων συμμαχιών που ενδεχομένως αναπτύσσουν. Ποιες, εν προκειμένω, συλλογικότητες εμφανίζονται σε δράσεις από κοινού με άλλες συλλογικότητες; Ποιες συλλογικότητες, με άλλα λόγια, τυγχάνουν υψηλής δημοσιογραφικής καταγραφής και εξαιτίας αυτού του γεγονότος ενδεχομένως έχουν υψηλή ζήτηση από άλλες, μικρότερης δημόσιας ορατότητας, οργανώσεις οι οποίες στοχεύουν μέσω αυτής της συμμαχίας σε δημόσια προβολή και οι ίδιες; Από τον Πίνακα 11 προκύπτει ότι η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) αποτελεί την τριτοβάθμια

οργάνωση που εμφανίζεται και στις τρεις εφημερίδες σε κοινές δράσεις με άλλες συλλογικό-τητες. Οργανώσεις νεολαίας επίσης, όπως η ΕΦΕΕ, ο Ρήγας Φεραίος, η ΚΝΕ και η Νεολαία του ΠΑΣΟΚ, αποτελούν οργανώσεις με σημαντικό αριθμό δημοσιογραφικής κάλυψης σε κοινές δράσεις. Στον χώρο της εκπαίδευσης, σημαντική παρουσία έχουν επίσης σε κοινές δράσεις η ΟΛΜΕ και η ΔΟΕ, ενώ στον χώρο της εργασίας υψηλή συχνότητα δημοσιογραφικής καταγραφής έχουν τα Εργατικά Κέντρα (Αθήνας, Θεσσαλονίκης) και τα Επιμελητήρια (ΓΕΕ, ΕΒΕΑ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Δώδεκα πρώτες σε συχνότητα δημοσιογραφικής καταγραφής συλλογικότητες σε κοινή δράση με άλλες (1975)

<i>Καθημερινή</i>	<i>Τα Νέα</i>	<i>Μακεδονία</i>
Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων	Εθνική Φοιτητική Ένωση Ελλάδας	Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης
Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
Σύλλογος Αρχιτεκτόνων	Νεολαία Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης
Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας	Ελληνική Σοσιαλιστική Νεολαία	Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Θεσσαλονίκης
Ρήγας Φεραίος	Σύλλογος Αρχιτεκτόνων	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών
Ελληνική Σοσιαλιστική Νεολαία	Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης	Νεολαία Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος
Σύλλογος Πολιτικών Μηχανικών	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας	Ρήγας Φεραίος
Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης	Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων	Γενική Συνομοσπονδία Επαγγελματιών Αυτοκινητιστών Ελλάδας
Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος	Τεχνικό Επιμελητήριο	Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας
Εργατικό Κέντρο Αθηνών	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος	Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιώς
Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών	Ρήγας Φεραίος	Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Κιλκίς
Ένωση Ελληνίδων Νομικών	Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών	Ομοσπονδία Γεωργικών Συνεταιρισμών Θεσσαλονίκης

Η εξέλιξη της δημοσιογραφικής καταγραφής στον χρόνο: η περίπτωση της Καθημερινής (1975-1977)

Μετά τη συγκριτική αντιπαράθεση των τριών εφημερίδων για το έτος 1975, στη συνέχεια εξετάζεται αναλυτικότερα η εφημερίδα *Καθημερινή* για το διάστημα των τριών ετών μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1975-77). Η εξέταση αυτή

εξυπηρετεί δύο διακριτούς ερευνητικούς στόχους: πρώτον, τη σε βάθος ποιοτική διερεύνηση του χαμηλού ποσοστού αναφορών και συλλογικότητων, σε σχέση πάντα με τις υπόλοιπες δύο υπό έρευνα εφημερίδες, όπως αυτή διαπιστώθηκε στην προηγούμενη ενότητα· δεύτερον, την παρακολούθηση του είδους και αριθμού των καταγραφών στον χρονικό ορίζοντα των τριών ετών, προκειμένου να διαπιστωθούν συγκεκριμένες τάσεις στον τρόπο με τον οποίο αυτές εμφανίζονται στη συγκεκριμένη εφημερίδα.

Όσον αφορά στο εύρημα του χαμηλού ποσοστού αναφορών και συλλογικότητων στην *Καθημερινή* σε σχέση με τα *Νέα* και τη *Μακεδονία*, μια πιθανή ερμηνεία θα ήταν ότι η *Καθημερινή* χρησιμοποιεί μεγάλο αριθμό μόνιμων στηλών και για τον λόγο αυτό μειώνονται οι συνολικές αναφορές σε δράσεις και συλλογικότητες. Ωστόσο, η συγκριτική αντιπαράθεση έδειξε ότι από μόνη της η τακτική της ομαδοποίησης μέσω της χρήσης μόνιμων στηλών δεν μειώνει απαραίτητα τον συνολικό αριθμό των αναφορών σε συλλογικότητες. Έτσι, στην εφημερίδα *Τα Νέα* ο συνολικός αριθμός συλλογικότητων είναι ίσος με αυτόν της *Μακεδονίας*, παρότι η τελευταία λειτουργεί κυρίως με αυτοτελή δημοσιεύματα, ενώ τα *Νέα* κυρίως μέσω μόνιμων στηλών. Αντίθετα, στην περίπτωση της *Καθημερινής* τόσο το ποσοστό αυτοτελών δημοσιευμάτων όσο και ο αριθμός συλλογικότητων είναι χαμηλά.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα δύο αυτά χαρακτηριστικά της *Καθημερινής* συνδέονται. Ότι αποτελούν, δηλαδή, τεχνική με την οποία η εφημερίδα διαχειρίζεται την εμφάνιση των οργανώσεων στη δημόσια σφαίρα, περιορίζοντας τις αναφορές σε δράσεις και συλλογικότητες και «πακετάροντας» τις υπόλοιπες δράσεις και συλλογικότητες σε μόνιμες στήλες, τη θεματική των οποίων η ίδια η εφημερίδα έχει εκ των προτέρων καθορίσει και περιορίσει. Για την εξέταση αυτής της υπόθεσης εργασίας θα αναλυθεί η αρχιτεκτονική της εφημερίδας, ο τρόπος παρουσίασης της πληροφορίας για τα έτη 1975-1977, καθώς και στοιχεία που υποδεικνύουν την προνομιακή μεταχείριση κάποιων ομάδων και την προσπάθεια των αποκλεισμένων ομάδων να εισέλθουν στη δημόσια συζήτηση με άλλους τρόπους.

Σε γενικές γραμμές, όσον αφορά στην οργάνωση της πληροφορίας και, ως εκ τούτου, του τρόπου παρουσίασης της δράσης συλλογικότητων της «κοινωνίας πολιτών», η *Καθημερινή* ακολουθεί μια λογική ομαδοποίησης μέσω της χρήσης μόνιμων θεματικών στηλών. Έτσι, η στήλη «Σπουδαστικά» περιλαμβάνει εκπαιδευτικά ζητήματα και φιλοξενεί τις ανακοινώσεις φοιτητικών συλλόγων, αλλά και συλλόγων καθηγητών καθώς και τις δευτεροβάθμιες οργανώσεις τους. Η στήλη «Ανά την πόλη» συναθροίζει τις διάφορες εκδηλώσεις πολιτιστικού χαρακτήρα που λαμβάνουν χώρα στην Αθήνα, ενώ υπό τον τίτλο «Οικονομία» ενσωματώνονται δράσεις των εμπορικών συλλόγων όλων των βαθμών, με ιδιαίτερη προτίμηση στον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ). Τέλος, στα «Γράμματα αναγνωστών» φιλοξενούνται επιστολές οργανώσεων που δημοσιοποιούν τις απόψεις τους σε σχέση με διάφορα ζητήματα της επικαιρότητας. Η αρχιτεκτονική της εφημερίδας δεν αποκλείει βέβαια και διάσπαρτα δημοσιεύματα που αφορούν τυπικές και άτυπες συλλογικότητες της «κοινωνίας πολιτών». Δράσεις διαφόρων συλλογικότητων εντοπίζονται και στις τελευταίες σελίδες, όπου συνήθως καταχωρίζονται και οι απεργίες, εκτός από τις περιπτώσεις εκείνες όπου η μαζικότητά τους ή άλλα στοιχεία τους κρίνεται πως επιβάλλουν την τοποθέτησή τους στο πρωτοσέλιδο της έκδοσης.

Για τα έτη 1975-1977 στην εφημερίδα *Καθημερινή* καταγράφηκαν συνολικά 3.291 δημοσιεύματα που αναφέρονται σε 2.663 διαφορετικές συλλογικότητες της «κοινωνίας πολιτών». Όσον αφορά το είδος των καταγραφών αυτών, ποσοστό άνω του 50% αποτελούν αυτοτελή δημοσιεύματα, ενώ ένα 35% αποτελούν μόνιμες στήλες. Ποσοστό 6% των σχετικών δημοσιογραφικών αναφορών αναφέρεται σε δημοσιεύσεις που κατά τεκμήριο έχουν αποσταλεί από τις ίδιες τις οργανώσεις και έχουν καταχωρισθεί χωρίς καμία επεξεργασία, όπως ψηφίσματα, ευχαριστήρια και ανακοινώσεις. Τέλος, ένα 3% είναι επιστολές αναγνωστών προς την εφημερίδα και στην περίπτωση αυτή επιστολές από μέλη συλλογικοτήτων στο όνομα της συλλογικότητας (βλ. Πίνακα 12). Αντίστοιχα, 58% των αναφορών είναι αυτοτελείς, 16% συνυπάρχουν με άλλες αναφορές στην μονάδα καταγραφής, ενώ ποσοστό 26% εμφανίζονται σε μόνιμες στήλες, ομαδοποιημένες μαζί με άλλες αναφορές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά είδος δημοσιεύματος στην *Καθημερινή*, 1975-1977

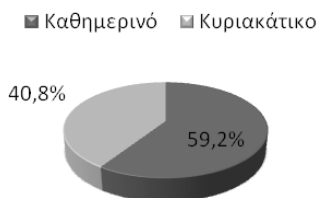
Είδος δημοσιεύματος	%
Ανταπόκριση	1%
Αποστολή	0%
Δημοσίευμα	53%
Έρευνα-αφιέρωμα-συνέντευξη	1%
Ευθυμογράφημα/Χρονογράφημα	1%
Μόνιμη στήλη	35%
Ξένη δημοσίευση	6%
Επιστολές αναγνωστών	3%

Στην πλειονότητά τους οι εγγραφές που αφορούν σε δράσεις της «κοινωνίας πολιτών» εμφανίζονται στο καθημερινό φύλλο (59,2%) παρά στο κυριακάτικο (40,8%) (βλ. Γράφημα 1). Η διαφορά ενδέχεται να οφείλεται στην επιλογή της συγκεκριμένης ημέρας της εβδομάδας, καθώς, παρότι η κυριακάτικη έκδοση έχει μεγαλύτερη έκταση και κυκλοφορία, το φύλλο της Πέμπτης φαίνεται ότι κατορθώνει να συγκεράσει δύο στοιχεία: την επικαιρότητα, συμπεριλαμβανομένων των έκτακτων δράσεων των ομάδων στα μέσα της εβδομάδας (κινητοποιήσεις, απεργίες²² κ.ο.κ.), αλλά και όλες τις καλλιτεχνικές και πολιτιστικές δράσεις (εκδρομές, πίτες, χοροεσπερίδες, εκθέσεις, ομιλίες) που είναι προγραμματισμένες να λάβουν χώρα το Σαββατοκύριακο. Θα μπορούσε ωστόσο να είναι και ενδεικτική του περιορισμού της ορατότητας της συλλογικής δράσης από το φύλλο της Κυριακής.

22. Είναι δε πολύ σύνηθες οι προγραμματισμένες απεργίες να λαμβάνουν χώρα την ημέρα της Τετάρτης.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά θέση στην εβδομάδα στην *Καθημερινή*, 1975-1977

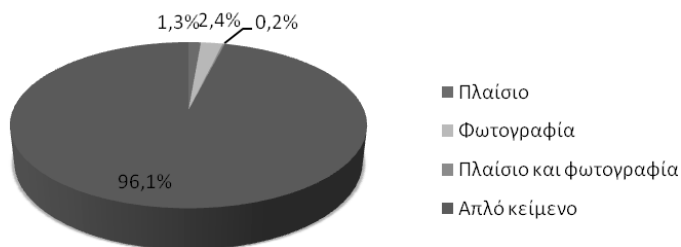

Όσον αφορά τη δημόσια ορατότητα που δίνεται από την εφημερίδα στις διαφορετικές καταγραφές, αυτή ελέγχεται με τη χρήση δύο πρόσθετων κριτηρίων: της θέσης στην εφημερίδα και της εμφάνισης που επιλέγεται να τους δοθεί.

Αναφορικά με την εμφάνιση των καταγραφών, στην πλειονότητά τους (96,1%) είναι απλή παράθεση κειμένου, ενώ μόνο 3,9% των καταγραφών συνοδεύονται από φωτογραφία ή/και πλαίσιο (Γράφημα 2).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

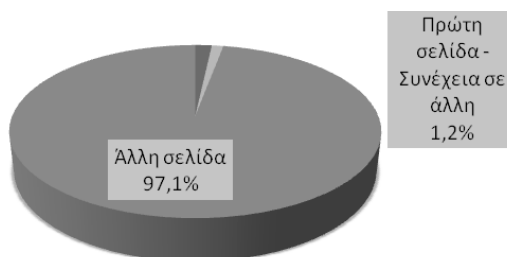
Κατανομή δημοσιογραφικών αναφορών ανά πλαισίωση στην *Καθημερινή*, 1975-1977

Ταυτόχρονα, ποσοστό 97,1% των εγγραφών φιλοξενείται στο εσωτερικό της εφημερίδας, ενώ μόνο 2,9% εμφανίζεται σε πρωτοσέλιδα, είτε αυτούσιο είτε ως μέρος δημοσιεύματος που συνεχίζεται σε άλλη σελίδα (Γράφημα 3).

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Θέση δημοσιογραφικών αναφορών στην *Καθημερινή*, 1975-1977

Περαιτέρω έρευνα στο 2% των συλλογικοτήτων, δράσεις των οποίων φιλοξενήθηκαν εξολοκλήρου σε πρωτοσέλιδα, φανερώνει προτίμηση σε παραδοσιακές συνδικαλιστικές ομάδες και ομάδες συμφερόντων. Εντοπίστηκαν εν προκειμένω 137 επαγγελματικές/συνδικαλιστικές ομάδες, 16 περιπτώσεις οργανώσεων οι οποίες υπερασπίζονται δικαιώματα τρίτων («δι-αμεσολάβηση δικαιωμάτων-ενεργοί πολίτες»), 10 ομάδες με θεματική αναφορά στην Παιδεία, 2 πολιτικές ενώσεις, 2 οργανώσεις με αναφορά στην υγεία, η ΧΕΝ και ο Εξωραϊστικός Σύλλογος Ο Επίκουρος. Αντίθετα, δεν υπάρχει καμία πρωτοσέλιδη καταγραφή για ομάδες με θεματική αναφορά σε πολιτισμό, φιλανθρωπία/εθελοντισμό, περιβάλλον και αθλητισμό.

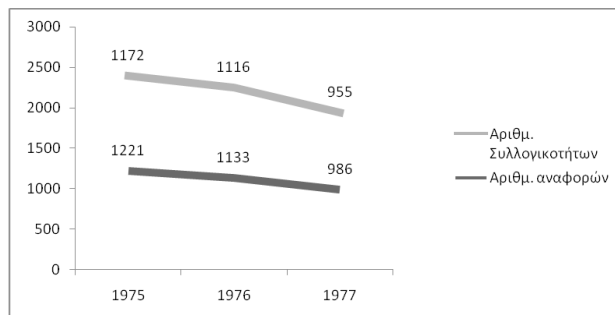
Ενδιαφέρον προκαλεί επίσης η στήλη «Επιστολές Αναγνωστών», στην οποία απαντώνται σειρά οργανώσεις, οι οποίες επιχειρούν να παρέμβουν στον δημόσιο διάλογο αξιοποιώντας τη σχετική στήλη αλληλογραφίας. Ανάμεσα σε αυτές συναντούμε πολλές άτυπες συννομαδώσεις, όπως «οι 114 επιτυχόντες συμβολαιογράφοι» (8.2.1976), η Εταιρία προς αναβίωσιν της Ολυμπίας Νέα Άλις (23.11.1975), οι «κάτοικοι του συνοικισμού 'Παλαιοχούνι' (επαρχία Τριχωνίδος)» (16.2.1975), αλλά και πολλές οργανώσεις με θεματική αναφορά στο περιβάλλον, όπως η Φιλοδοσική Ένωση Αθηνών, η Ελληνική Εταιρεία Προστασίας του Περιβάλλοντος και η Κοσμητεία Εθνικού Τοπίου και Πόλεων. Η χρήση της στήλης αυτής από τις οργανώσεις υποδηλώνει την προσπάθεια πρόσβασης στη δημοσιότητα της *Καθημερινής* μέσω της συγκεκριμένης οδού, εξαιτίας ενδεχομένως της έλλειψης άλλων διόδων συμπερίληψης στην ύλη της εφημερίδας.

Τα ευρήματα των τριών ετών 1975-1977 δεν αποκλίνουν από τα γενικά ευρήματα της συγκριτικής εξέτασης των τριών εφημερίδων για το έτος 1975, όπως εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα αυτής της εργασίας. Σε συνδυασμό με τη χαμηλή συχνότητα αναφορών και συλλογικοτήτων, σκιαγραφούν ένα μοτίβο εμφάνισης της «κοινωνίας πολιτών» στην εφημερίδα *Καθημερινή* το οποίο χαρακτηρίζεται από μειωμένη ορατότητα των δράσεων και των συλλογικοτήτων, ταυτόχρονα με μια συγκριτικά διακριτική μεταχείριση πολύ συγκεκριμένων οργανώσεων, στην πλειονότητά τους συνδικαλιστικών/επαγγελματικών.

Στην περίπτωση της *Καθημερινής* η καταγραφή δράσεων και συλλογικοτήτων της «κοινωνίας πολιτών» στα τρία χρόνια μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1975-1977) κινείται πτωτικά (βλ. Γράφημα 4).

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Εξέλιξη στο χρόνο των δημοσιογραφικών αναφορών και συλλογικοτήτων στην *Καθημερινή*, 1975-1977

Η πτώση αυτή καταγράφεται τόσο στα αυτοτελή δημοσιεύματα όσο και στις μόνιμες στήλες που, από κοινού, αποτελούν ποσοστό 88% του συνόλου των καταγραφών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

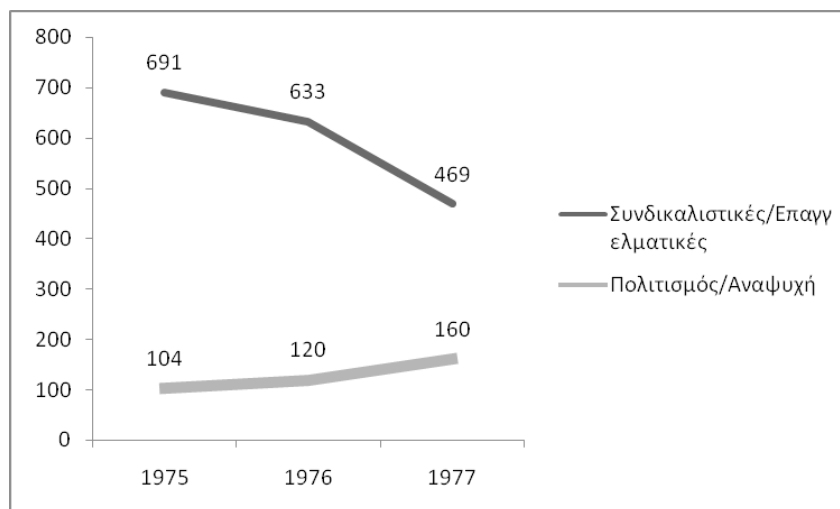
Κατανομή των δημοσιογραφικών αναφορών ανά είδος στην *Καθημερινή*, 1975-1977

Είδος καταγραφής	1975	1976	1977
Ανταπόκριση	26	14	11
Αποστολή	0	1	1
Δημοσίευμα	637	571	534
Έρευνα-αφιέρωμα-συνέντευξη	10	12	16
Ευθυμογράφημα/Χρονογράφημα	5	10	6
Μόνιμη στήλη	420	402	326
Ξένη δημοσίευση	52	82	71
Επιστολές αναγνωστών	32	41	22

Η πτώση στον αριθμό των συλλογικοτήτων που καταγράφονται ειδησεογραφικά δεν αφορά ομοιόμορφα όλα τα είδη τους, αλλά κυρίως τις συνδικαλιστικές και επαγγελματικές οργανώσεις. Αντίθετα, οι αναφορές σε πολιτιστικές οργανώσεις και οργανώσεις αναψυχής όχι μόνο δεν μειώνονται αλλά αυξάνονται στη διάρκεια των τριών ετών (βλ. Γράφημα 5).

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

Εξέλιξη στον χρόνο των δημοσιογραφικών αναφορών και συλλογικοτήτων με θεματική αναφορά σε πολιτισμό και συνδικαλισμό στην εφημερίδα *Καθημερινή*, 1975-1977

Παρά το γεγονός λοιπόν ότι οι συνδικαλιστικές οργανώσεις απολαμβάνουν στην *Καθημερινή* προνομακική δημοσιογραφική κάλυψη, στη διάρκεια της τριετίας που εξετάζουμε αυτή μειώνεται. Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία, διαπιστώνεται η σταδιακή αντικατάσταση των αναφορών σε συνδικαλιστικές οργανώσεις από αναφορές σε οργανώσεις με θεματικό πεδίο δράσης τον πολιτισμό και την αναψυχή. Ταυτόχρονα, δηλαδή, με τη σταδιακή ποσοτική μείωση γενικά των αναφορών σε δράσεις συλλογικοτήτων της «κοινωνίας πολιτών», καταγράφεται και μια ποιοτική μεταστροφή στη σχετική δημοσιογραφική κάλυψη, η οποία έχει να κάνει με τη μείωση των αναφορών σε δράσεις συλλογικοτήτων που παραδοσιακά προβάλλουν αιτήματα προς το κράτος. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδοθεί στην πολιτική φυσιογνωμία της εφημερίδας.²³ Μπορεί όμως να αποδοθεί και στη γενικότερη πολιτική λειτουργία των Μέσων, που αποσκοπούν να ενισχύσουν το ρόλο τους ως μηχανισμών φιλτραρίσματος και ανάδειξης δημόσιων θεμάτων και προβλημάτων· ως μηχανισμών, με άλλα λόγια, που στο πλαίσιο αυτής της λειτουργίας και στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, όπου το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον είναι υπό διαμόρφωση, ανταγωνίζονται άλλους «παίκτες», όπως, π.χ., ποικίλους φορείς της «κοινωνίας πολιτών».

Ερμηνευτικές πλαισιώσεις και τεχνικές αφήγησης: διαστάσεις της δημοσιογραφικής καταγραφής

Σημειώθηκε ήδη ότι η δημοσιογραφική κάλυψη των κοινωνικών συμβάντων αυξάνει τη δημόσια ορατότητά τους έναντι άλλων και, πρωτίστως, συνδιαμορφώνει το νόημά τους. Διαφορετικές «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» ενεργοποιούν διαφορετικές οπτικές πρόσληψης και αποτίμησης της κατάστασης ή του γεγονότος που περιγράφεται. Πολλοί είναι οι παράγοντες που συντελούν στο να υιοθετούνται συγκεκριμένες «ερμηνευτικές πλαισιώσεις». Ενδεικτικά, η πολιτική φυσιογνωμία ενός Μέσου, οι ειδικότερες επιδιώξεις που επιχειρεί να υλοποιήσει σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, η αντιπολιτευτική ή υποστηρικτική διάθεση έναντι μιας κυβέρνησης, το επίπεδο και τα χαρακτηριστικά του ανταγωνισμού που επικρατεί ανάμεσα στα Μέσα και η φιλοσοφία και το δημοσιογραφικό στίγμα που σμιλεύεται στην πορεία του χρόνου αποτελούν παράγοντες που εξηγούν τις διαφορετικές στρατηγικές κάλυψης των γεγονότων. Τα στοιχεία που καθιστούν ευδιάκριτο ένα «ερμηνευτικό πλαίσιο» είναι αντικείμενο εκτεταμένου προβληματισμού. Συναίνεση συντρέπει ωστόσο στον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζουν γλωσσολογικά στοιχεία (ουσιαστικοποιήσεις, παθητικοποιήσεις, μεταφορές, μετωνυμίες κτλ.), όπως επίσης και η γενικότερη δομή σύνταξης των προτάσεων. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, μόνο συγκεκριμένες αναλύσεις μπορούν να αναδείξουν με συστηματικό τρόπο και μεθοδολογική αυστηρότητα τις «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» που αναπτύσσονται στο πλαίσιο ενός Μέσου σε μια δοσμένη ιστορική συγκυρία.

Προκειμένου να εξεταστούν πιθανές διαφοροποιήσεις στις «ερμηνευτικές πλαισιώσεις»

23. Η Ελένη Βλάχου, ιδιοκτήτρια της *Καθημερινής* που επανακυκλοφόρησε τον Σεπτέμβριο του 1974, έγινε την ίδια χρονιά (Νοέμβριο) Βουλευτής Επικρατείας με τη Νέα Δημοκρατία.

των δύο εφημερίδων της Αθήνας (*Καθημερινή* και *Τα Νέα*), στη συνέχεια αναλύονται ενδεικτικά τρεις περιπτώσεις δημοσιευμάτων που καλύπτουν μια συγκεκριμένη δράση μιας συλλογικότητας. Τα ευρήματα αυτής της εξέτασης δεν μπορούν βέβαια αυτομάτως να γενικευτούν και να χαρακτηριστούν ως στρατηγικές αφήγησης που διέπουν συνολικά τις αντίστοιχες εφημερίδες. Παρ' όλα αυτά, όμως, επιτρέπουν να διαγνωσθούν πιθανές τάσεις οι οποίες σε κάθε περίπτωση ευνοούν ορισμένες αναγνώσεις και ερμηνείες των γεγονότων που περιγράφονται έναντι άλλων.

Η πρώτη περίπτωση που εξετάζεται αφορά σε δημοσίευμα που πληροφορεί για αναστολή προγραμματισμένης απεργίας ενός συλλόγου, εν προκειμένω των Σωματείων Εργαζομένων στους Ελληνικούς Ηλεκτρικούς Σιδηρόδρομους (ΕΗΣ). Και τα δύο δημοσιεύματα είναι μικρής έκτασης και εμπεριέχονται σε εσωτερικές σελίδες των εφημερίδων (σελίδα 14 και 12 αντίστοιχα).²⁴ Στην περίπτωση του δημοσιεύματος στην εφημερίδα *Τα Νέα*, ο τίτλος λειτουργεί μετωνυμικά, παραπέμπει δηλαδή όχι στην επίσημη, αλλά στην άτυπη και «καθημερινή» ονομασία του Ηλεκτρικού Σιδηρόδρομου («Ηλεκτρικός»). Η χρήση της συγκεκριμένης μετωνυμίας συνδέεται με τη γενικότερη απεύθυνση της εφημερίδας σε συγκεκριμένο κοινό και σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες και επιτυγχάνει με τον τρόπο αυτό την πληρέστερη κατανόηση της είδησης μέσω της «κοινωνικής εναρμόνισης» και «κατανοητικής συμμετρίας» που εγκαθιδρύεται.²⁵ Κατ' επέκτασιν, τονίζεται η σημασία της ως είδησης στον βαθμό που το συγκεκριμένο γεγονός αφορά και επηρεάζει την καθημερινότητα σημαντικού τμήματος των κατοίκων του Λεκανοπεδίου. Με τον τρόπο αυτό παράλληλα μπορεί να λεχθεί πως εκμαιεύεται η συμπάθεια των αναγνωστών στην απόφαση αναστολής, ως πράξη κοινωνικά ευαίσθητη και επωφελής.

Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και η χρονική παράθεση των πρωταγωνιστών του γεγονότος. Το προσωπικό των ΕΗΣ αναφέρεται στην πρώτη πρόταση του δημοσιεύματος, αλλά η δράση του «υποβαθμίζεται» σε «δεύτερο πλάνο». Στο προσκήνιο της περιγραφής τοποθετείται όχι το συγκεκριμένο υποκείμενο της δράσης (προσωπικό των ΕΗΣ), αλλά το γεγονός που προκύπτει από τη δράση του, δηλαδή η αναστολή της απεργίας («Ανεστάλη η προγραμματισθείσα για σήμερα απεργία διαρκείας του προσωπικού των ΕΗΣ»). Παράλληλα, η συγκεκριμένη διατύπωση («απεργία διαρκείας του προσωπικού») αποτρέπει την εξέταση ή τη διατύπωση ερωτήματος σχετικά με τους λόγους και τη σκοπιμότητα της απεργίας,

24. Βλ. εφημερίδα *Τα Νέα*, 27.12.1975, σ. 14 και εφημερίδα *Καθημερινή*, 25.12.1975, σ. 12. Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* έχει ως εξής: «Ανεστάλη η απεργία στον 'Ηλεκτρικό'» (τίτλος). Ανεστάλη η προγραμματισθείσα για σήμερα απεργία διαρκείας του προσωπικού των ΕΗΣ. Ο υπουργός Απασχολήσεως διαβεβαίωσε ότι το αίτημα για την κατοχύρωση των κεκτημένων δικαιωμάτων των εργαζομένων, θα ικανοποιηθή. Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Καθημερινή* έχει ως εξής: «ΑΝΕΣΤΑΛΗ Η ΑΠΕΡΓΙΑ ΣΤΟΥΣ Ε.Η.Σ. (τίτλος). Κατόπιν παρεμβάσεως του υπουργού Απασχολήσεως κ. Κ. Λάσκαρη, τα σωματεία των εργαζομένων στους Ηλεκτρικούς Σιδηροδρόμους (ΕΗΣ) απεφάσισαν ν' αναστείλουν την εξαγγελθείσα για την Δευτέρα 29 τρ. απεργία διαρκείας. – Το αίτημα των εργαζομένων των ΕΗΣ, που αφορά την κρατικοποίηση και αυτοτέλεια του Οργανισμού των Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων, θα εξετασθή, σύμφωνα με ανακοίνωση του υπουργού Απασχολήσεως, σε σύσκεψη που θα πραγματοποιηθή υπό την προεδρία του υπουργού Συντονισμού κ. Παπαληγούρα».

25. Για τις σχετικές έννοιες-αρχές επικοινωνίας βλ. Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, *Προεισαγωγικά για τον πολιτικό λόγο. Δεκατέσσερα μαθήματα για το στιλ*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 71-97.

αλλά «φυσικοποιεί» τη συγκεκριμένη δράση ως αναπόσπαστο τμήμα της «κανονικής» και «αρμόζουσας» λειτουργίας των εργαζομένων. Η «απεργία διαρκείας του προσωπικού [...]»²⁶ εμφανίζεται επίσης ως παράγοντας επιτυχίας των επιδιώξεων και συλλογικών στόχων του προσωπικού του «ηλεκτρικού», καθώς η πρόταση που ακολουθεί πληροφορεί ότι ο αρμόδιος Υπουργός διαβεβαίωσε ότι θα ικανοποιήσει τα αιτήματά τους. Τα τελευταία δεν περιγράφονται διεξοδικά, αλλά ενσωματώνονται σε ένα βασικό αίτημα που περιλαμβάνει την «[...] κατοχύρωση των κεκτημένων δικαιωμάτων των εργαζομένων».²⁷ Το ερώτημα της πρώτης πρότασης, επομένως, αναφορικά με τους λόγους της απεργίας, «απαντάται» με παραπομπή σε «κεκτημένα δικαιώματα», η οποία εξίσου τα «φυσικοποιεί» ως οργανικό τμήμα της «κανονικής» και «αρμόζουσας» λειτουργίας των εργαζομένων.

Η αφήγηση στην *Καθημερινή* διαφοροποιείται σε σχέση με αυτή στα *Νέα*. Ο τίτλος του δημοσιεύματος αναφέρεται με ακρωνύμιο στους Ελληνικούς Ηλεκτρικούς Σιδηρόδρομους (ΕΗΣ), δεδομένο που καθιστά εύλογη την υπόθεση για το διαφορετικό κοινό αναφοράς της εφημερίδας. Προϋποτίθεται, δηλαδή, ότι οι αναγνώστες/τριες έχουν γνώση του συγκεκριμένου ακρωνυμίου και επομένως μπορούν ήδη από τον τίτλο να κατανοήσουν το αντικείμενο αναφοράς του δημοσιεύματος. Η δεύτερη διαφορά που γίνεται άμεσα αντιληπτή σε σχέση με την αφήγηση στα *Νέα* είναι ότι το δρων υποκείμενο που τοποθετείται σε «πρώτο πλάνο» δεν είναι η συλλογικότητα και η δράση της, αλλά ο αρμόδιος Υπουργός. Το δημοσίευμα από την πρώτη πρόταση πληροφορεί ότι «Κατόπιν παρεμβάσεως του υπουργού Απασχολήσεως κ. Κ. Λάσκαρη, τα σωματεία των εργαζομένων [...]»²⁸ ανέστειλαν τη δράση τους. Τέλος, το τρίτο στοιχείο διαφοροποίησης είναι ότι το στοιχείο της «νίκης» που αποδίδεται στη συλλογική δράση των εργαζομένων στην περίπτωση των *Νέων* εκλείπει στην περίπτωση της *Καθημερινής*. Αφενός, το δημοσίευμα πληροφορεί αναλυτικά για τα αιτήματα των εργαζομένων («κρατικοποίηση και αυτοτέλεια του Οργανισμού [...]»)²⁹ γεγονός που κινητοποιεί τον κριτικό τους έλεγχο. Αφετέρου, δηλώνεται πως τα αιτήματα αυτά θα εξεταστούν χωρίς απαραίτητα να ικανοποιηθούν. Η δε αναστολή της απεργίας αποδίδεται στην πρωτοβουλία του Υπουργού να συγκροτήσει επιτροπή που θα εξετάσει τα συγκεκριμένα αιτήματα υπό την προεδρία ενός άλλου Υπουργού και, με την έννοια αυτή, η ευρεία υπουργική κινητοποίηση εγγράφεται ως δείγμα μέριμνας και ευαισθησίας της κυβέρνησης και όχι ως «νίκη» των συγκεκριμένων απεργών.

Η δεύτερη περίπτωση διαφορετικής «ερμηνευτικής πλαισίωσης» αφορά την εξαγγελία τριήμερης απεργίας εκ μέρους των αρτοποιών.³⁰ Στο δημοσίευμα των *Νέων*, ο τίτλος με τη

26. Βλ. σημ. 24.

27. Βλ. σημ. 24.

28. Βλ. σημ. 24.

29. Βλ. σημ. 24.

30. Βλ. εφημερίδα *Τα Νέα*, 4.12.1975, σ. 16 και εφημερίδα *Καθημερινή*, 4.12.1975, σ. 10. Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* έχει ως εξής: «Τριήμερη απεργία των αρτοποιών (τίτλος). Τριήμερη απεργία για τις 14, 15 και 16 Δεκεμβρίου αποφάσισαν οι αρτοποιοί όλης της χώρας — με κλείσιμο των καταστημάτων τους — αν από την επικείμενη συνάντηση των εκπροσώπων τους με τους υπουργό και υφυπουργό Εμπορίου δεν προκύψουν λόγοι αναθεώρησης της αποφάσεως αυτής». Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Καθημερινή* έχει ως εξής: «ΤΡΙΗΜΕΡΗ ΑΠΕΡΓΙΑ ΑΡΤΟΠΟΙΩΝ (τίτλος). Σε τριήμερη απεργία κατέρχονται από τις 14 του μηνός οι αρτοποιοί. Την απόφαση αυτή έλαβε το προεδρείο

χρήση οριστικού άρθρου υπαινίσσεται συνολική κινητοποίηση των αρτοποιών στην εξαγωγή-ελευθέρωση απεργία. Η τελευταία, ωστόσο, τίθεται υπό αίρεση, καθώς εξαρτάται από το αποτέλεσμα επικείμενης συνάντησης με τους αρμόδιους Υπουργούς. Στην περίπτωση που «δεν προκύψουν λόγοι αναθεώρησης της απόφασης αυτής»³¹ (σημ.: του κλεισίματος των καταστημάτων) τότε και μόνο τότε η σχετική απόφαση θα ενεργοποιηθεί.

Στο δημοσίευμα της *Καθημερινής* αντίθετα, η κάλυψη του γεγονότος γίνεται με τρόπο που ευνοεί άλλες ερμηνείες. Πρώτον, η απουσία οριστικού άρθρου υπονοεί ότι δεν είναι το σύνολο των αρτοποιών, αλλά ορισμένοι εξ αυτών μόνο που απεργούν. Η παράθεση της συγκεκριμένης συλλογικής δράσης με όρους που την περιορίζουν σε τμήματα της συγκεκριμένης επαγγελματικής κατηγορίας ενισχύεται επίσης με την υπόδειξη ότι αποτελεί απόρροια πρωτοβουλίας του «[...] προεδρείου της Ομοσπονδίας σε έκτακτη συνεδρίασή του, την οποία κοινοποίησε προς τους αρτοποιούς [...]».³² Δεύτερον, σε αντίθεση με το δημοσίευμα των *Νέων*, στην *Καθημερινή* συγκεκριμενοποιούνται τα αιτήματα και αφορούν «[...] αύξηση της τιμής του άρτου τύπου 70% ή η επιδότησή του από το κράτος»,³³ δεδομένο που αναντίρρητα εγείρει αρνητικές εντυπώσεις. Τέλος, η δικαιολόγηση της απεργίας στο δημοσίευμα της *Καθημερινής* εμφανίζεται να εκκρεμεί. Όπως σημειώνεται, «[...] οι αρτοποιητικές οργανώσεις Αθηνών-Πειραιώς πραγματοποιούν την Τετάρτη συγκέντρωση κατά την οποία θα αναπτύξουν τους λόγους για τους οποίους κατέρχονται σε απεργία».³⁴

Μια ακόμη περίπτωση διαφορετικής «ερμηνευτικής πλαισίωσης» αφορά σε δημοσίευμα σχετικά με αιτήματα του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών.³⁵ Στην περίπτωση της *Καθημερι-*

της Ομοσπονδίας σε έκτακτη συνεδρίασή του, την οποία κοινοποίησε προς τους αρτοποιούς όλης της χώρας. - Το αίτημά τους είναι η αύξηση της τιμής του άρτου τύπου 70% ή η επιδότησή του από το κράτος. - Εξ άλλου, οι αρτοποιητικές οργανώσεις Αθηνών-Πειραιώς πραγματοποιούν την Τετάρτη συγκέντρωση κατά την οποία θα αναπτύξουν τους λόγους για τους οποίους κατέρχονται σε απεργία».

31. Βλ. σημ. 30.

32. Βλ. σημ. 30.

33. Βλ. σημ. 30.

34. Βλ. σημ. 30.

35. Βλ. εφημερίδα *Τα Νέα*, 13.12.1975, σ. 4 και εφημερίδα *Καθημερινή*, 28.12.1975, σ. 2. Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Τα Νέα* έχει ως εξής: «Αδιαφορία της Πολιτείας καταγγέλλουν οι τυφλοί (τίτλος). Την κοινωνική τους αποκατάσταση ζητούν οι Τυφλοί με ψήφισμα που εξεδόθη κατά την πρόσφατη συγκέντρωση μελών του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών, κατά την οποία αποφασίστηκε η έναρξη γενικότερου αγώνος για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους σαν ισότιμα μέλη της κοινωνίας και η έγκριση ψηφίσματος, που αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: - Καταδικάζουν την απαράδεκτη στάση της Πολιτείας και της Εκκλησίας έναντι των θεμάτων τους. - Ζητούν την άμεση νομοθετική ρύθμιση του όλου θέματος των τυφλών, σύμφωνα με την πολιτιστική μας παράδοση, τους στοιχειώδεις κανόνες της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και τις διατάξεις του άρθρου 21 του νέου Συντάγματος. - Έτσι θα επιτευχθεί η συνταξιοδότηση όλων των τυφλών, η παροχή ιατροφαρμακευτικής περιθάλψεως και άλλων επί μέρους διευκολύνσεων. Η ανάληψη της εκπαίδευσής από το κράτος και η εξασφάλιση συνθηκών απροσκόπτου επιμορφώσεως. Επίσης η επαγγελματική αποκατάσταση όσων μπορούν να εργαστούν». Το δημοσίευμα στην εφημερίδα *Καθημερινή* έχει ως εξής: «ΟΙ ΤΥΦΛΟΙ ΖΗΤΟΥΝ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΞΗ (τίτλος). Τα μέλη του Πανελληνίου Συνδέσμου Τυφλών εξέδωσαν ψήφισμα στο οποίο ζητούν: - Συνταξιοδότηση, παροχή ιατροφαρμακευτικής περιθάλψεως και άλλες επί μέρους διευκολύνσεις σε όλους τους τυφλούς. - Την ανάληψη της εκπαίδευσής και της εξασφάλισης συνθηκών απροσκόπτου

νής τα αιτήματα των «τυφλών» αποσυνδέονται από ευρύτερες διασυνδέσεις και αναφορές και απαριθμούνται «στεγνά». Τα αιτήματα αυτά, επίσης, δηλώνεται πως εμπεριέχονται σε ψήφισμα για το οποίο δεν δίνονται πληροφορίες.

Σε αντίθεση με αυτό της *Καθημερινής*, το δημοσίευμα στα *Νέα* παρουσιάζει την ικανοποίηση των αιτημάτων των τυφλών ως μέριμνα που απαιτείται να αναπτύξει η πολιτεία. Τα αιτήματα αυτά προτείνονται ως συνθήκη κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης, την οποία παραβιάζουν –ή, τουλάχιστον, δεν ευνοούν με τις πράξεις τους– και το κράτος και η Εκκλησία. Για την υπεράσπιση δε αυτών των στόχων, το δημοσίευμα αναφέρεται αναλυτικά στις πολιτισμικές, ανθρωπιστικές και συνταγματικές διαστάσεις που υπογραμμίζει ο Πανελληνιος Σύνδεσμος Τυφλών στη συγκέντρωση που πραγματοποίησε και απέληξε στην έκδοση του σχετικού ψηφίσματος.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η επικοινωνιακή διάχυση της δημόσιας κοινωνικότητας και των δράσεων ποικίλων συλλογικοτήτων μέσω του Τύπου υπακούει σε σχέσεις εξουσίας, σκόπιμες παρεμβάσεις και υπολογισμούς, και επιδιώξεις ρύθμισης κατά συγκεκριμένο τρόπο της δημόσιας ορατότητας. Οι εφημερίδες «πακετάρουν» τη σχετική πληροφορία μέσω συγκεκριμένων τύπων ειδησεογραφικής καταγραφής, οι οποίοι λειτουργούν ως «νοσηματοδότες» των δράσεων που καταγράφονται. Με τον τρόπο αυτό, κατ' επέκτασιν, κωδικοποιούν κανόνες πρόσβασης στη δημόσια ορατότητα και παράλληλα επιφυλάσσουν διακριτή μεταχείριση σε ορισμένες συλλογικότητες έναντι άλλων. Οι συνηθέστεροι τύποι δημοσιογραφικής καταγραφής δράσεων φορέων της «κοινωνίας πολιτών» είναι αυτοί του δημοσιεύματος και της μόνιμης θεματικής στήλης, που λειτουργούν ως βασικοί δίοδοι δημόσιας ορατότητας της κοινωνικότητας.

Ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά της ειδησεογραφικής καταγραφής δράσεων διάφορων συλλογικοτήτων, προκύπτει ότι αυτή αφορά στη συντριπτική πλειονότητά τους ειδησεογραφικές καταχωρίσεις μικρής έκτασης, οι οποίες εμπεριέχονται στις εσωτερικές σελίδες των εφημερίδων και, κατά κανόνα, χωρίς ιδιαίτερη πλαισίωση ή φωτογραφική συνοδεία. Οι δράσεις που καταγράφονται αναφέρονται επίσης στη συντριπτική τους πλειονότητα σε συλλογικότητες τυπικής μορφής, εκ των οποίων προνομιακή μεταχείριση έχουν τριτοβάθμιες οργανώσεις που θεματικά εμπίπτουν στα πεδία της συνδικαλιστικής-επαγγελματικής δράσης, της εκπαίδευσης και του πολιτισμού-αναψυχής. Τα πεδία αυτά ιεραρχούνται έτσι εμμέσως και ως κρισιμότερα σε σχέση με άλλα, ενώ ορισμένες διαφοροποιήσεις καταγράφονται στην περίπτωση της *Μακεδονίας*, όπου σημαντικό ποσοστό καταγράφουν και συλλογικότητες οι οποίες δραστηριοποιούνται θεματικά στο πεδίο της θρησκείας. Οι προνομιακές από την άποψη της δημοσιογραφικής καταγραφής τριτοβάθμιες οργανώσεις τυπικής μορφής

επιμορφώσεως από το κράτος και - Την επαγγελματική αποκατάσταση των ικανών για εργασία και ιδίως των τηλεφωντών, επιστημόνων, μουσικών, ιεροψαλτών και μικροπωλητών».

εμπλέκονται στην πλειονότητα των κοινωνικών συμμαχιών που αναπτύσσονται, ένδειξη ότι ενδεχομένως αποτελούν και τον βασικό μηχανισμό για οργανώσεις με λιγότερους πόρους να αποκτήσουν πρόσβαση σε πεδία μιντιακής δημοσιότητας.

Βασικός μηχανισμός ελέγχου και συνδιαμόρφωσης του νοήματος της συλλογικής δράσης είναι οι «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» που υιοθετούνται. Η πολιτική φυσιογνωμία μιας εφημερίδας και η αντιπολιτευτική ή συμπολιτευτική της στάση εκφράζονται με την υιοθέτηση διαφορετικών αφηγηματικών μοτίβων, τα οποία ευνοούν συγκεκριμένες ερμηνείες των γεγονότων που καλύπτονται ειδησεογραφικά έναντι άλλων. Στο πλαίσιο αυτό, στην περίπτωση της *Καθημερινής* καταγράφονται περιπτώσεις «ερμηνευτικών πλαισιώσεων» που συνηγορούν στην υπόθεση ότι η σχετική δημοσιογραφική καταγραφή αποσκοπεί να ελέγξει προς όφελος της κυβέρνησης το πολιτικό περιεχόμενο των συλλογικών δράσεων με αίτημα. Αντιθέτως, στην περίπτωση των *Νέων* οι «ερμηνευτικές πλαισιώσεις» αναδεικνύουν πολιτικά περιεχόμενα αντιπολιτευτικά προς την κυβέρνηση της περιόδου.

Ο συγκεκριμένος πολιτικός προσανατολισμός της *Καθημερινής* προκύπτει και από την αναλυτική εξέτασή της στην περίοδο των τριών πρώτων ετών μετά την αποκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα (1975-1977). Όπως προέκυψε από τη σχετική έρευνα, η χαμηλή συχνότητα δημοσιογραφικών αναφορών και συλλογικοτήτων στη συγκεκριμένη εφημερίδα σε σχέση με τη *Μακεδονία* και τα *Νέα* συνδυάζεται και με τη μειωμένη ορατότητα των αναφορών, με εξαίρεση κάποιες μεμονωμένες συνδικαλιστικές οργανώσεις, οι οποίες διαθέτουν προνομιακή πρόσβαση στην εφημερίδα. Ταυτόχρονα, η εφημερίδα ομαδοποιεί την πληροφορία μέσω μόνιμων στηλών, των οποίων τις θεματικές προκαθορίζει η ίδια. Με άλλα λόγια, δεν προσαρμόζει τις θεματικές με βάση την πληροφορία, αλλά την πληροφορία στις θεματικές και, με τον τρόπο αυτό, ελέγχει την πρόσβαση στη δημοσιότητα. Μια προσπάθεια των συλλογικοτήτων να συμμετέχουν στον δημόσιο διάλογο είναι ορατή μέσω της στήλης των επιστολών αναγνωστών, στην οποία ωστόσο βρίσκει κανείς κάθε είδους γράμματα και απόψεις αναγνωστών. Ακόμη, καταγράφεται μια πτωτική πορεία των δημοσιογραφικών αναφορών, η οποία συνδυάζεται με μείωση στις σχετικές καταγραφές των συνδικαλιστικών και επαγγελματικών οργανώσεων, παρά το γεγονός ότι ορισμένες εξ αυτών συνεχίζουν να έχουν προνομιακή πρόσβαση σε πρωτοσέλιδα. Αντίθετα, αυξάνονται οι αναφορές σε συλλογικότητες με πολιτιστική δράση και χωρίς –άμεσα διατυπωμένο τουλάχιστον– αίτημα προς το κράτος.

Συμπερασματικά, το πεδίο της επικοινωνιακής διαμεσολάβησης της δημόσιας κοινωνικότητας αποτελεί πεδίο σχέσεων εξουσίας, καθώς συνδέεται με την προβολή και ιεράρχηση κοινωνικών ζητημάτων. Οι εφημερίδες της εποχής διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο, όχι μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι ελέγχουν την είσοδο στη δημόσια ορατότητα, αλλά και διότι διαμορφώνουν, ενισχύουν και αναπαράγουν συγκεκριμένες εκδοχές και νοηματοδοτήσεις για το «πολιτικό», το «κοινωνικό» και το «ιδιωτικό». Εκτός από πληροφορία, τα πολιτισμικά περιεχόμενα που επικοινωνούνται από τα ΜΜΕ συνιστούν βασικούς άξονες άσκησης πολιτικής και, εντέλει, εξουσίας. Για τον λόγο αυτό απαιτείται να εξετάζονται συστηματικά και σε βάθος.

ABSTRACTS

Efi Avdela, Haris Exertzoglou, Christos Lyrintzis (eds),
Forms of Public Sociality in Twentieth-Century Greece

EFI AVDELA, "Introduction: Collective Action and the Production of Public Sociality in Twentieth Century Greece"

This interdisciplinary volume studies associations in urban Greece during the twentieth century, analysing collective action through the notion of 'public sociality'. By adopting an approach 'from below', it explores the social relationships created within associations; the meanings of affinity and how affinity produces collective action; the forms of collective action developed by associations; changes over time and the political dimensions of these changes; and, finally, the ways in which formal and informal versions of collective action shape networks and collective subjectivities. The first, introductory, chapter of the volume views current research on associations, explains what the analytical category of 'public sociality' can offer to this field and presents the structure of the book.

COLLECTIVE VOLUNTARISM

MARIA PREKA, "The Association for the Dissemination of Greek Letters (ADGL): Educational Grants for Female Teachers from Macedonia (1880-1913)"

This chapter focuses on the scholarships given by the Association for the Dissemination of Greek Letters to young girls from Macedonia during the years 1880-1913, in order for them to be trained as teachers in Athens. This scholarship practice provides an insight into the relationships of the Society with the Greek Orthodox population, as well as with state or private agents implicated in policies for this population, such as the Ministry of External Affairs and the Society for the Promotion of Education and Learning. The chapter argues that the Society for the Dissemination of Greek Letters was a powerful and centrally controlled association on the edge of the state, which promoted the notion of youth as a national asset. At the same time, the chapter highlights the subjects' opportunities for agency against the Society's traditional normativity.

CHRISTOS LOUKOS, "Voluntary Associations by and for Young People in Syros During the First Half of the Twentieth Century"

The chapter offers an overall presentation of associational activity in Syros during the first part of the twentieth century, focusing on the associations for children and young people. Firstly, it attempts to assess in total the associational activity in Ermoupoli-Syros at that period, highlighting the circumstances that contributed to the emergence of associations, their types and aims, as well as the social groups they represented. Then, the chapter turns to the detailed analysis of voluntary associations for infants, children, and young people. It traces the reasons presented for their foundation, the discourses normative for their regular operation, the participating individuals, and the social, political and ideological conditions that defined their emergence. Finally, the chapter analyses in depth the activities of two philanthropic associations; the Care of the Child and the Patriotic Foundation for the Protection of the Child, Syros annex.

VASSILIKI THEODOROU, “Changing Frames of Affinity between Volunteers, Experts and the State: The Case of the Patriotic Foundation for the Protection of the Child”

Founded in 1914 as a typical women’s philanthropic association, in the interwar period, the Patriotic Foundation for the Protection of the Child (PFPC) gradually became the main agent of social policy for motherhood and childhood. This chapter examines the part played by political changes in the transformation of the Foundation’s character. Furthermore, it highlights how the wide volunteer network of the Foundation engaged in the hygienic enlightenment of the popular classes regarding the bodies of mothers and children, medical authority, and the welfare services, thus contributing to the professionalisation of social work. Moreover, the chapter stresses the significant contribution of specialised scientists in developing technologies that placed the health of mothers and children under supervision in the 1930s and that fostered the medicalisation of childhood.

EFI AVDELA – DIMITRA VASSILIADOU, “‘Toilsome and Voluntary Work’: The Society for the Protection of Minors in Postwar Athens”

The chapter presents a postwar version of the mixed economy of welfare as demonstrated by the Society for the Protection of Minors of Athens (SPMA, 1943–), which was part of the penal-welfare complex for delinquent youth. It traces the interwar social networks that highlighted the issue of ‘strayed’ youth, and their changing relationships with the state in the different political and social conditions that led to the foundation of the SPMA. A legal entity governed by private law, staffed by volunteers and funded mainly by private grants, the SPMA asserted its autonomy from state structures, while producing them from below. Its cadres drew on traditional and widely dispersed cultural concepts of the time, namely the concepts of ‘sacrifice’, ‘protection’, and ‘salvation’, in order to organise the Society’s collective action and social relationships, producing hierarchical sociality.

KATERINA ROZAKOU, “Sociality and the Production of the Citizen: The Case of Two Voluntary Associations in the Early Twenty-first Century”

The chapter examines two different associations active in the wider field of assistance to third parties at the turn of the twenty-first century, focusing on immigrants; namely the Greek Red Cross and Voluntary Work of Athens. It analyses in depth the different ways in which sociality was constituted and denoted in these associations, keeping in view their differences in organisation, philosophy, and action. At the same time, the chapter explores the emergence of a new type of voluntarism in a period in which voluntarism on an international level has been increasingly institutionalised and professionalised, while in Greece the volunteer has become a model for the Greek and European citizen. This phenomenon is linked to often conflicting visions and views of society, while voluntarism includes alternative conceptions of citizenship and draws on different genealogies of selflessness and altruism. Through the chapter’s two case studies, the author approaches the reconstitution of public sociality, as well as the continuities and ruptures in the cultural content of social relationships.

COLLECTIVE IDENTITIES

MARIA CHRISTINA CHATZIOANNOU, “Towards a History of the Collective Organisation of Athens Shop Assistants in the First Half of the Twentieth Century: Questions and Debate”

The Association of Shop Assistants of Athens (1889-) aspired from its foundation to give a common professional identity to a diverse group of young people working in the increasingly extended and fragmented field of retail. As commerce was gradually diversified and internally segmented in the first decades of the twentieth century, commercial clerks emerged as a discrete group through the establishment of professional ancillary education, which created a separate low grade of young unskilled inter-

nal immigrants who sought to acquire skills and climb up the social ladder. The Association undertook to fill the lack of professional commercial training, but also to become a mediator between shop assistants on the one hand, and their employers and/or the state on the other.

PARIS PAPAMICHOS CHRONAKIS, "Zionism and the City. Youth, Jewishness and Locality in a Changing Urban Setting, Salonica/Thessaloniki, 1912–1936"

With the Zionist athletic association Maccabee as its point of departure, this chapter explores the local dimensions of diasporic nationalism, focusing on the relations between the Zionist youth associations within the gradually Hellenised city of Thessaloniki in the interwar period. Drawing on the Christian and Jewish daily press, as well as on various publications by the associations, the chapter examines how Zionist associational practices and discourses produced a local identity that was simultaneously Salonician and Greco-Jewish. The manifold sociality of the Maccabee athletic association rendered youth visible in the public sphere and elevated it to a significant symbol of the Jewish presence in the city. At the same time, the association's leading part in the local sports scene facilitated the assimilation of Jews to Greek Thessaloniki, a 'city in the making' during this period. Zionism, the chapter argues, was a diasporic but not despatialised national movement: it referred as much to an imagined homeland as to the land of 'exile.'

MARIA STAMATOYANNOPOULOU, "Associations and Negotiations of the Local in Interwar Mytilini: The Discovery of "Tradition"

Mytilini offers the ground for the systematic investigation of one aspect of associational activity and public sociality that it generated during the interwar period, when the island became a frontier for the Greek state. The chapter explores the role played by 'folk culture' in the reconfiguration of a local identity. In contrast to older concepts of locality, this identity did not focus on the historical continuity with antiquity, but exhibited the island's 'folk tradition' as well as the various opportunities for its presentation through tourism and museums. This new type of local identity nourished a vibrant associational life and an intense publication activity throughout the interwar period, allowing Mytilini to claim a distinct place within the Greek national culture.

HARIS EXERTZOGLU, "Refugee Memory and Public Sociality in the Interwar Period"

The chapter examines the relationship between the local and the national that was moulded within the framework of Asia Minor refugee associational activity. Focusing on the refugees' need to create new collective identities, the chapter explains the predominant part played by the memory of Asia Minor, not as a narrative of the trauma of the exodus, but as a reference to a place from which the refugees were driven away permanently and to which their distinct identity referred. The formation of this memory in the years after the Asia Minor Catastrophe and up until the Second World War was managed differently from different sides. On the one hand, a number of scientific associations mobilised scholars who originated from Asia Minor to salvage, collect and publish documents of the Asia Minor and Pontus heritage as versions of Greek culture and identity. On the other hand, memory itself became an object of contestation in the context of wider conflicting narratives of the National Schism. This rendered the events of the Asia Minor Catastrophe 'national', and not the exclusive monopoly of refugee memory.

POTHITI HANTZAROULA, "Children and Youth at the Centre of Postwar Reconstruction: Voluntary Committees and the Sociality of Child Survivors of the Holocaust"

The study focuses on children and the community activities that aimed at the provision of relief, education and recreation for children after the Second World War. The members of voluntary committees as well as those of international organisations were deeply convinced that Jewish life could be rebuilt through the most important social category of postwar Greece, namely youth. Taking into account the different forms of sociality developed and considering memory as a factor in the production of social-

ity, the study connects two different temporalities: on the one hand, it deals with the community initiatives and institutions which catered for Jewish children and contributed to the formation of a positive collective identity. On the other hand, it deals with the ways in which the women and men who were educated in these institutions handled their past and constructed their collective identity.

COLLECTIVE DEMANDS AND CLAIMS

YANNIS YANNITSIOTIS, "Spacialising Public Sociality: the Neighbourhood-Beautification Associations of Athens 1914–1969"

The chapter examines neighbourhood-beautification associations that have been active since the early twentieth century in the wider Athens area, focusing on the neighbourhood of Patissia. By approaching these associations as the third pole between ineffective state intervention and often arbitrary individual initiative, the chapter criticises the dominant interpretation paradigm in the history of Greek cities, which stresses the historical significance of clientelism in the structuring of space. On the contrary, based on the example of Patissia, the present paper highlights the multiple ways in which the associations' action has socially produced space on the scale of the neighbourhood in a complex and constant negotiation with state power for over fifty years.

DESPO KRITSOTAKI, "Collectivities for the Mental Health of Children and Youth in Postwar Greece (1950–1980). The Case of the Pan-Hellenic Union of Parents and Guardians of Unadjusted Children"

Since the 1960s, the Pan-Hellenic Union of Parents and Guardians of Unadjusted Children has provided a framework for parents of children with mental retardation to search for and demand solutions to their problems. This chapter examines the cultural identity of the specific association, its political physiognomy and its relationship to the state. It argues that such associations, not just in Greece, but also in other countries of Europe and North America, contributed to the transformation of mental retardation from a private, family problem to a public, social and political issue in the second part of the twentieth century. Moreover, the chapter highlights two aspects of public sociality produced in the Union: on the one hand, the link between associational concepts of affinity with extra-associational categories; on the other hand, the political character of associational activity, as the latter unfolded in the public sphere and contributed to the materialisation of public policies.

DIMITRA LAMPROPOULOU, "Youth, Pupils and Workers: Collective Youth Action and the Memory of Youth in Postwar Greece"

The Working Pupils Association of High Schools was founded in the early 1960s and brought together boys and girls of poor urban and rural origin, who attended secondary evening high schools, following the social demand for general popular access to education. For many of these pupils the Association marked their initiation into political participation that took the form both of trade union protest and cultural practices, such as the theatre. Drawing on oral testimonies of pupils and the archival material of the association, the article traces the meanings memory has attached to that expression of youth collective action. More specifically, it stresses the process of the subjects' intellectual emancipation and their initiation in collective life. These two themes are inextricably linked with the vision of a cultural transformation of everyday life which was upheld by postwar youth collectivities.

YIANNIS KARAYIANNIS – CHRISTOS LYRINTZIS, "Aspects of Social and Political Demands at the Beginning of the Third Greek Republic: Quantitative and Qualitative Data"

The article analyzes collective claims during the first year of the Third Greek Republic and investigates

the complex web of relationships between the state and collective actors as they are recorded in daily press; the demands launched during this period address labour, education, the construction sector and the protection of consumers as privileged fields of action that led to a reconstruction of public sociality. The promotion of these demands involved an investment of collective action with a variety of cultural contents and meanings. The forms of collective action include a rather typical repertoire of practices (announcements, protests, cables, petitions, strikes, work stoppages, and rallies) as well as preparatory actions raising public awareness and at times even violent practices. The article illustrates the ways in which the state developed selective relations with specific collectivities with the aim of circumscribing their appeal. This is how it established the frame/context of governance of the nascent Greek democracy for the decades to come.

KATERINA LOUKIDOU – DIMITRIS A. SOTIROPOULOS, “In Search of Civil Society During the Transition from the Colonels’ Regime to Democracy: Actors, Claims, and Demands”

Using three newspapers (*Καθημερινή*, *Τα Νέα* and *Μακεδονία*) as examples and focusing on three case studies that hold a central place in their pages, the article examines the ways in which collective claims were formed during the first years after the fall of the dictatorship. The case studies consist of mobilisations in favour of “automatic” divorce, the education bill, and the plan for the construction of the new airport in the area of Spata. The article analyses the opinions and demands articulated by formal and informal collectivities around these issues as well as their relationships with the state, taking them as examples of the reconstruction of ‘civil society’ during this period. It is stressed that although informal collectivities appear as an important pole of collective action of the era and as adopting non-conventional modes of protest and participation, they were organized by institutional bodies and formal groups and seem vulnerable to the exercise of criticism by the state and to infiltration by party and political agents. The study concludes that during the first years after the fall of the dictatorship, the state and party system sought to control collective action by selecting their interlocutors and by encouraging specific stances and modes of launching claims.

YIANNIS KARAYIANNIS – KATERINA LOUKIDOU, “Sociality and the Press: Mediating Collective Action in the Early Years of the Third Greek Republic”

The article examines the role of the press as an important factor in communicative intermediation of collective action. It focuses on the hermeneutic framework through which the public visibility of certain bodies is regulated and defined by each one of the newspapers examined in the previous two articles. Among the three newspapers, important differentiations are highlighted but also common points, such as the recording of mainly formal collectivities, the privileging of tertiary organisations when reporting the trade union, and professional claims in the fields of education and culture-recreation. These fields are in an indirect way positioned hierarchically and, more importantly, in relation to others, albeit not in an exclusive way. The study tracks a rich but relatively ‘inconspicuous’, that is, non-assertive presence of collectivities of mainly cultural character with a variety of actions. The examination of their cultural meaning and their indirect political character is still pending.